Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 15: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1977

https://bastina.anubih.ba/items/4138044a-d790-4db8-b10e-f782ae3f2ea0

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

Yu ISSN-0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

KNJIGA 13.

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Urednik

ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1977.

Yu ISSN-0350-0020
ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XV

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

LIVRE 13.

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOGLOU

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1977.

SADRŽAJ

Strana

1. *Radoslav Katičić:*
Enhelejci — Die Encheleer 5

2. *Ivo Bojanovski:*
Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji — Contribution à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la Province romaine de Dalmatie 83

3. *K. A. Wardle:*
Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-West Greece 153

4. *Šime Batović:*
Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens 201

5. *Irma Čremošnik:*
Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine — Die frühslavische Siedlung Jazbine in Batković bei Bijeljina . 227

6. *Rade Uhlik:*
Kompozitne verbalne lokucije u romskom — Locutions verbales composites dans la langue romani 309

7. *Prikazi i kritike — Recenzions et critiques:*
(I) *Živko Mikić:* Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte (Herausgegeben von Herman Schwabedissen, Teil VIII/A) . . 345
(II) *Zef Mirdita:* Monumente të arkitektures në shqipëri . . . 361

8. *Hronika — Chronique*
(I) Zaključci sa XIV godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održanog 7. maja 1976. godine u Sarajevu 367
(II) Résultats des recherches effectuées par la Centre d'études balkaniques en 1975. 371
(III) Compte-rendu de la troisième réunion de la Commission interacadémique pour l'étude de la préhistoire des Balkans tenue à Hvar du 25 au 29 mars 1975 374
(IV) Conclusions de la quatrième réunion de la Commission tenue à Hvar du 5 au 9 avril 1976 386

PTV 13/1974/XV/13

Inv. br. 5327

AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI BIH
BIBLIOTEKA
Sarajevo

RADOSLAV KATIČIĆ

ENHELEJCI

Tko makar i malo poznaje vrela za stariju povijest Ilira, lako će se složiti da su vijesti o narodu Enhelejaca osobito važne u tom sklopu. Oni se javljaju u najstarijem zemljopisu istočne jadranske obale, za njih se veže mit o Kadmu i Harmoniji, oni kadikad kao da Grcima naprosto predstavljaju Ilire, kadikad se opet spominju pored njih kao poseban narod. Grčka ih književnost ne zamišlja samo kao stanovnike dalekih jadranskih žalâ i dolinâ u moćnim ilirskim planinama, nego ih smješta i u blisku Beotiju, kao susjede Tebi, koji su odigrali ulogu u najranijoj njezinoj povijesti. O Enhelejcima ima tako vijestî svagdje gdje su, prema drevnoj priči, boravili Kadmo i Harmonija: i u Beotiji, i u ilirskom kraju. Veza s tim mitom pokazuje se time još čvršćom.

Pitanje o Enhelejcima nedvojbeno je jedno od ključnih u starijoj ilirskoj povijesti. I kao druga što su, i ono je takvo da velikim i bitnim svojim dijelom pripada književnom istraživanju. Tek kad se vijesti o Enhelejcima razmotre u međusobnoj svojoj svezi i po položaju što ga imaju u svemu grčkom pisanju o jadranskim obalama i o Kadmu i Harmoniji, moći će se znati i to koliko nam toga kazuju o starijim narodnosnim prilikama u našim krajevima.

Bit će, dakle, potrebno da se razmotre i razmrse vijesti o Enhelejcima, da se skupe i srede tekstovi koji su važni za to pitanje, da se pregledaju mišljenja i zaključci istraživača. Cjelovita slika što će se tako dobiti bit će, vjerujemo, koristan prinos našoj najstarijoj povijesti, sve ako u toj slici i ne bude mnogo podataka i zaključaka koji u literaturi nisu već ovako ili onako zabilježeni. Skupljeni i pregledno izneseni, bit će tekstovi, podaci i mišljenja vredniji nego da ostanu raspršeni i teže pristupačni. Cjelovitost nosi svoju vrijednost u sebi, i dobro je usredotočiti se na važna pitanja, a ne dodirivati ih uvijek tek usput.

Vijesti o Enhelejcima javljaju se u grčkoj književnosti vrlo rano. O njima su pisali već logografi, prvi osnivači prozne historiografije i geografije. Oni su tu književnu djelatnost izdvojili iz epske predaje i težili za novim znanjem, preispitujući i slažući u sustavnu cjelinu stare predaje epskih pjevača o drevnim rodovima i nove vijesti pomoraca o dalekim obalama.

Djela se logografâ nisu sačuvala. Potisnulo ih je povijesno djelo Herodotovo i nametnulo se umjesto njih tekstovnoj predaji. Ono je i kao historiografija i kao opis dalekih krajeva i stranih naroda nedvojbeno na višem stupnju nego su bili spisi što su na tom području bili sastavljeni prije njegova. No velika je šteta za naše poznavanje staroga svijeta što ne možemo čitati knjige logografa. To vrednija nam je građa što je iz njih ušla u sačuvana djela mlađih pisaca, osobito pak kad se pri tom navodi vrelo iz kojega je crpljena, pa su nam tako ostali bar ulomci izgubljenih djelâ. U dva takva ulomka najstarije grčke historiografije spominje se narod Enhelejaca. Jedan od tih fragmenata pripada Hekateju iz Mileta, a drugi Helaniku s Lezba.

Hekatej Milećanin stoji na čelu logografske književnosti kao njezin začetnik. Živio je potkraj 6. stoljeća prije naše ere u maloazijskom grčkom gradu Miletu i bio je tamo podanik perzijskoga kralja Dareja. Jonska obala Male Azije, a to je srednji dio one njezine strane što je okrenuta prema Egejskom moru, bila je u to doba osobito živo žarište intelektualnoga života. U istom je Miletu Tales još u prvoj polovini toga stoljeća udario temelje grčkoj filozofiji i osnovao školu koja je svemu grčkom i evropskom razmišljanju udarila trajan pečat. U nedalekom je Efezu, nekako u isto vrijeme kad i Hekatej u Miletu, živio Heraklit, tamni filozof, čija duboka nauka sve do danas uznemiruje mislioce. U toj je atmosferi i Hekatej odvažnim osobnim pothvatom zasnovao kritičku povijest.

Napisao je dva djela, jedno zemljopisno: *Obilazak zemlje* (Γῆς περίοδος) u kojemu je sustavno izložio vijesti što su ih grčki pomorci bili skupili o dalekim zemljama, i drugo povijesno *Istraživanja* (Ἱστορίαι) ili *Rodoslovlja* (Γενεαλογίαι), u kojem je predaju o grčkoj davnini složio u cjelovit prikaz, nastojeći se pri tom osloboditi slijepe vjere u autoritet posvećene legende[1].

O Hekatejevu kritičkom pristupu najbolje svjedoče riječi što ih iz njegova historijskoga djela navodi retorički spis *O izrazu* (Περὶ Ἑρμηνείας)[2] u svojoj 12. glavi. Kao autor toga retoričkog traktata navodi se Demetrije Faleranin, atenski pisac s kraja 4. i početka 3. stoljeća naše ere, ali su izrečene i sumnje u to autorstvo. Iz spisa *O izrazu* vjerojatno je preuzeo taj Hekatejev citat i bizantski pisac 12. stoljeća Grigorije Pard, mitropolit korintski, u svojem komentaru uz traktat *O sredstvima snažnoga stila* (Περὶ μεθόδου δεινότητος) retora Hermogena iz Tarsa u maloazijskoj Kilikiji što je živio i pisao potkraj 2. stoljeća naše ere[3].

---

[1] Vijesti o Hekateju i ulomci njegovih djela što su se sačuvali kao citati ili kao spomeni u drugih pisaca skupljeni su i komentirani u K. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, Pariz 1874. (FHG), 1, IX—XVI i 1—31, te do sada najbolje i najpotpunije u F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1923. i d. (F Gr Hist), 1, 1—47 i 317—375.

[2] Najpristupačnije izdanje: L. Spengel, *Rhetores Graeci* 3, Leipzig, Teubner, 1856, str. 259—328.

[3] Izdanje Hermogenova djela: L. Spengel, *Rhetores Graeci* 2, Leipzig, Teubner, 1854, str. 426—456. Izdanje Grigorijeva komentara: Chr. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. 7, pars 2, Stuttgart — Tübingen — London — Pariz, Cotta — Black, Young and Young — Didot, 1834, str. 1097—1352. Citat iz Hekateja na str. 1215, 26—1216, 2.

Te sačuvane Hekatejeve riječi stajale su vjerojatno na početku njegova povijesnog djela i glase:

'Εκαταῖος Μιλήσιος ὧδε μυθεῖται· τάδε γράφω ὡς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι· οἱ γὰρ 'Ελλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἐμοὶ φαίνονται, εἰσίν.

— *Hekatej Milećanin govori ovako: Ovo pišem kako mislim da je istina. Jer što Grci pričaju mnogo je i smiješno, kako se meni čini.* (Fragment 332 FHG i 1 F Gr Hist.)

Hekatej, dakle, stoji sam na početku jednoga novoga grčkog misaonog i književnoga zaleta. Nove su i vijesti što ih je o stranim zemljama, onkraj obzorja grčke legendarne povijesti, skupio u svojem zemljopisnom djelu. Njemu je dodao i kartu, drugu iza one koju je izradio njegov zemljak, miletski filozof Anaksimandar. U svojem je *Obilasku zemlje* Hekatej skupio i vijesti o jadranskim obalama. Za nas s njim počinje pisana povijest naših krajeva, jer su vijesti u sačuvanoj epskoj književnosti grčkoj vrlo oskudne i tiču se više pograničja naših zemalja nego njih samih.

Opisujući istočnu jadransku obalu, Hekatej je zabilježio i najstariju nama poznatu vijest o Enhelejcima. Taj nam se ulomak njegova djela sačuvao u izvatku iz toponomastičkoga rječnika Etnici (Ἐθνικά) Stefana Bizantinca, koji je živio u prvoj polovini 6. stoljeća naše ere[4]. U tom su djelu zemljopisni nazivi poredani alfabetskim redom i uz svaki je dano neko objašnjenje. U izvornom djelu Stefanovu ta su tumačenja bila opširna i providena bogatim navodima iz mjerodavne literature. U izvatku koji nam se sačuvao tumačenja su vrlo sažeta, a izravni su citati razmjerno rijetki, te se svode na puko spominjanje. To vrednije nam je kad u izvatku iz Stefanova djela čitamo:

Δεξάροι, ἔθνος Χαόνων, τοῖς 'Εγχελέαις προσεχεῖς, Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ ὑπὸ 'Αμυρον ὄρος οἰκοῦν.

— *Deksari, haonski narod, susjedi Enhelejaca, kako piše Hekatej u opisu Evrope. Stanuje pod gorom Amirom.* (Fragment 73 FHG i 103 F Gr Hist.)

Iako je taj citat prilično bogat podacima, ne polazi nam za rukom da iz njega saznamo mnogo. Premalo znamo o najstarijem grčkom zemljopisu naših strana i zato samo slabo možemo povezati Hekatejeve podatke s drugima i tako ih uvrstiti u širu sliku. Ni pleme Deksara ni gora Amir nisu nam poznati iz drugih vrela[5]. Haonci su moćno epirsko pleme i za njih je dobro posvjedočeno da su živjeli na sjevero-

---

[4] Izdanje: *Stephanus Byzantinus* cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo, vol. 1—4, Leipzig, Kühn, 1825; Antonius Westermann, Leipzig, Teubner, 1839; A. Meineke, Berlin, Reimer, 1848. (izašao je samo prvi dio s tekstom i kritičkim aparatom).

[5] H. G. Lolling, *Hellenische Landeskunde und Topographie,* u zbirnom svesku *Geographie und politische Geschichte des klassischen Altertums,* Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft herausgegeben von Iwan Müller, sv. 3, Nördlingen, Beck, 1889, str. 157. Spominje pleme pod gorom Amirom i zove ga *Doxares.* Nije nam pošlo za rukom utvrditi odakle mu taj oblik imena.

zapadu Epira, uz ilirsku granicu. Držali su obalu od Keraunijskoga gorja i rta Akrokeraunije sve negdje do polovice epirskoga primorja. Njegov južni dio pripadao je Tesproćanima. Deksari su, dakle, kao podrazdio Haonaca, plemenska zajednica sjeverozapadnoga Epira, a Enhelejci su im neposredni susjedi.

Zbog uske veze što je prema starim piscima postojala između Enhelejaca i Ilira svi istraživači smještaju Deksare na skrajnji sjever Haonije, na sjever čak od Keraunijskoga gorja, u kraj gdje se već otvaraju široke ravnice južne Ilirije. Haonija se, naime, po svemu se čini, prostirala i nešto sjeverno od keraunijskih visova[6].

Pomišlja se da Deksare valja izjednačiti s ilirskim Dasaretima, dobro poznatim iz kasnijih vrela, a goru Amir s Tomorom, što se istaknut diže u kraju koji su istraživači identificirali kao Dasaretidu. To je predio što se od Ohridskoga jezera proteže prema Korči i primorskim ravnima[7]. I doista, postoji neka daleka sličnost imenâ, a i općim se topografskim razmatranjima takva pretpostavka može poduprijeti. No ipak valja sačuvati potreban oprez. Zippel odbija jednačenje plemenskih imenâ i smatra da nema dovoljne osnove za nj, ali prihvaća identifikaciju gore Amira kao Tomora, poglavito iz topografskih razloga[8]. U najnovije doba Hammond opet snažno potvrđuje oba jednačenja, navodeći također uglavnom topografske razloge[9].

U kasnijim vrelima Dasareti se javljaju kao Iliri, dok se o Haoncima nikada tako ne govori. Također se Dasareti nikada ne miješaju s Haoncima niti se spominju kao Epirani. Istina, u Hekatejevo je doba to moglo biti drugačije, a i obavijestiti koje je skupio nisu možda u svemu bile pouzdane. Nikako se dakle ne može isključiti identifikacija kakvu zastupa Hammond, ali se ne može ni prihvatiti kao pouzdana.

Ovdje je važno utvrditi da istraživači, kao uostalom i sam Hekatej, u toj najstarijoj vijesti određuju položaj Deksara prema Enhelejcima i samo zbog kasnije potvrđene ilirske pripadnosti Enhelejaca smještaju Deksare što je u Haoniji samo moguće sjevernije. I tako, unatoč obilju podataka i asocijacija, ostaje kao sigurno samo to da Hekatej u svojem zemljopisu spominje Enhelejce kao narod koji živi u neposrednu susjedstvu s jednim haonskim plemenom. Uvrštava, dakle, Enhelejce među narode što žive oko Keraunijskih gora, negdje kod sjeverozapadne granice Epira. Oni su nam time potvrđeni kao narod i njihov je položaj određen s približnom, ako ne i s potpunom, točnosti. U svjetlu toga najstarija svjedočanstva mogu se onda razmatrati i sva kasnija.

---

[6] Usp. C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, sv. 1. Leipzig, Teubner, 1862, str. 20 i Lolling, na navedenom mjestu.

[7] Usp. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, Teubner, 1877, str. 13.

[8] Na navedenom mjestu.

[9] Usp. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, Volume 1: Historical Geography and Prehistory, Oxford, Clarendon Press, 1972, str. 94.

Helanik s Lezba svakako je jedan od mlađih logografa. Živio je u drugoj polovici 5. stoljeća prije naše ere. Bio je suvremenik Herodotov i to, čini se, nešto mlađi. Napisao je brojna djela, među njima i jedno o prošlosti Beotije (Βοιωτικά) [10]. Jedan komentar uz Aristofanove komedije, takozvana Scholia R, tumačeći Lisistratu 36, navodi iz toga spisa ovo:

Ἐν γὰρ τῇ Κωπαΐδι λίμνῃ μέγισταί εἰσιν ἐγχέλεις· ᾤκουν τε τὴν Βοιωτίαν καὶ οἱ λεγόμενοι Ἐγχελεῖς, περὶ ὧν καὶ Ἑλλάνικος ἐν τοῖς Βοιωτιακοῖς φησιν.

— *U jezeru su Kopaidi, naime, vrlo velike jegulje. I Beotiju su nastavali ljudi što su se zvali Enhelejci, o kojima govori Helanik u svojoj knjizi o Beotiji.*

(Fragment 50 F Gr Hist. U FGH nema toga fragmenta)

Enhelejci se tu nedvosmisleno spominju kao stanovnici Beotije i njihovo se ime povezuje sa čuvenim jegułjama u beotskom jezeru Kopaidi. I doista, u imenu Enhelejaca svatko će bez oklijevanja prepoznati grčki naziv za jegulju ἔγχελυς. Ta je riječ etimološki povezana s latinskom *anguilla* »jegulja«, te sa starom slavenskom *gžb* »zmija«. Naša riječ *jegulja* stara je posuđenica iz romanskih govora (usp. istoromanski *ángvéla)* i potječe tako od latinskoga *anguillà.*

Enhelejci su, dakle, ljudi-jegulje i njihova veza s jezerom Kopaidom i s Beotijom odatle je sasvim prirodna. Unutar najstarijega grčkog obzorja ljudima koji se tako zovu tamo je baš i mjesto.

Jegulje iz jezera Kopaide nisu bile poznate samo po tome što se od njih priređivalo osobito slasno jelo. Tako ih, naime, spominje Aristofan u Lisistrati, na mjestu koje se u Sholijama R komentira citatom iz Helanika. Uz njih su se vezale i prastare vjerske predodžbe beotskoga stanovništva, te su bile uključene u njihove obredne običaje, Atenej iz egipatskoga Naukratisa, pisac svaštar što je radio u Aleksandriji na kraju 2. i na početku 3. stoljeća naše ere, sačuvao nam je o tome vijesti starijih pisaca. Eubul iz Atene, pjesnk srednje komedije, koji je živio u 4. stoljeću prije naše ere, izrugivao se tim običajima izražavajući time prezirne i neprijateljske osjećaje što su ih Atenjani gojili prema Beoćanima, a osobito prema Tebancima[11]. Čitamo tako kod Ateneja u njegovoj opsežnoj svaštari *Sofisti na gozbi* (Δειπνοσοφισταί) 7, p. 300 b—c ovo:

ὅτι δ' ἥσθιον τὰς ἐγχέλεις καὶ μετὰ τεύτλων ἐντυλίξαντες πολὺ μέν ἐστι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κωμικοῖς, καὶ Εὔβουλος δέ φησιν ἐν Ἠχοῖ·
νύμφα ἀπειρόγαμος τεύτλῳ περὶ σῶμα καλυπτὰ
λευκόχρως παρέσται,

[10] Vijesti o Helaniku i ulomci njegovih djela što su se sačuvali kao citati ili kao spomeni u drugih pisaca skupljeni su i komentirani u FGH, 1, XXIII — XXXIII i 45 — 69, te do sada najbolje i najpotpunije u F Gr Hist 1, 104 — 152 i 430 — 475.

[11] Ulomci Eubulovih komedija skupljeni su kod A. Meineke, *Fragmenta comicorum Graecorum,* pars 1, Berlin, Reimer, 1847, 594 — 629. i Th. Kock, *Comicorum Atticorum fragmenta,* volumen 2, Leipzig, Teubner, 1880.

ἔγχελυς, ὦ μέγα μοι μέγα σοι φῶς ... ἐναργές.
καὶ ἐν Ἴωνι·

μετὰ ταῦτα θύννων μεγαλόπλουτ' ἐπεισέπλει
ὑπογάστρι' ὀπτῶν αἵ τ' ἐχιδνοσώματοι
Βοιώτιαι παρῆσαν ἐγχέλεις θεαὶ
τεῦτλ' ἀμπεχόμεναι.

καὶ ἐν Μηδείᾳ·

παρθένου Βοιωτίας
Κωπᾷδος· ὀνομάζειν γὰρ αἰδοῦμαι θεάν.

(Fragmenti 3,222 i 3,223 Meineke; 37 i 64 Kock)

— *A da su jeli jegulje i s blitvom, umotavši ih u nju, mnogo o tome stoji i u djelima starih komičkih pjesnika, i Eubul kaže u Ehi:*

I naći će se tamo nevjesta što još nije okusila brak, s tijelom zamotanim u blitvu, bijele kože jegulja, o veliko meni, veliko tebi svjetlo ... jasno.

I u Ionu:

Poslije toga su dolazili prebogati trbusi pečenih tuna, a našle su se tamo i zmijolike beotske jegulje, božice, umotane u blitvu.

I u Medeji:

beotske djevojke
iz Kopaide; jer stidim se nazvati je božicom.

Eubul postiže svoje komičke efekte suprotstavljajući kulinarsku vrijednost beotskih jegulja njihovu religijskom značenju i kultnim atributima.

Jegulje iz jezera Kopaide ne javljaju se, međutim, samo kao djevičanske božice nego su se i u pradavnom obredu prinosile kao žrtve. Poznato je, uostalom, da se status žrtve od duboke starine shvaćao kao božanski i da se, po tome, u žrtvi božansko prinosi božanskom. Za žrtvovano biće žrtvovanje je ujedno preobraženje, konačno utvrđenje u trijumfalnom blaženstvu.

Vijest o prinošenju beotskih jegulja na žrtvu bogovima zabilježio je Agatarhid iz Knida, učeni pisac koji je u 2. stoljeću prije naše ere radio u Aleksandriji. Bio je filozof peripatetičke škole i sastavio je, uz ostala djela, opširan opis Azije u deset i Evrope u četrdeset i devet knjiga. Pod starost je izradio pet knjiga o Crvenome moru i tu je o njemu savjesno skupio sve znanje svojega vremena[12]. Nenadoknadiv je gubitak što se ti plodovi kasne helenističke učenosti nisu sačuvali.

---

[12] Vijesti o Agatarhidu i ulomci njegovih djela skupljeni su i komentirani u FHG 3, 190—197 i u F Gr Hist 2a, 205—222, i 2c, 150—154.

Za naš je predmet, međutim, važno što u već spomenutoga Ateneja iz Naukratisa 7, p. 297, c čitamo ovo:

φησὶ γοῦν Ἀγαταρχίδης ἐν ἕκτῃ Εὐρωπαϊκῶν τὰς ὑπερφυεῖς τῶν Κωπαΐδων ἐγχέλεων ἱερείων τρόπον στεφανοῦντας καὶ κατευχομένους οὐλάς τ' ἐπιβάλλοντες θύειν τοῖς θεοῖς τοὺς Βοιωτούς· καὶ πρὸς τὸν ξένον τὸν διαποροῦντα τὸ τοῦ ἔθους παράδοξον καὶ πυνθανόμενον ἓν μόνον εἰδέναι φῆσαι τόν Βοιωτὸν φάσκειν τε ὅτι δεῖ τηρεῖν τὰ προγονικὰ νόμιμα καὶ ὅτι μὴ καθήκει τοῖς ἄλλοις ὑπὲρ αὐτῶν ἀπολογίζεσθαι.

(Fragment 1 FHG i 5 F GR Hist)

— *Agatarhid pak kaže u šestoj knjizi svojega Opisa Evrope da Beoćani žrtvuju bogovima jegulje koje su osobito velike među onima u jezeru Kopaidi i da ih pri tom krune vijencima, onako kako je običaj da se vjenčaju žrtvene životinje, da se mole nad njima i da ih posipaju zrnjem ječma. A kada se stranac čudi tom čudnom običaju i raspituje se o njemu, Beoćanin mu kaže da zna samo jedno i govori da treba čuvati pradjedovske običaje i da ne priliči drugima o tome polagati račune.*

Iz toga Agatarhidova svjedočanstva jasno proizlazi i to kako je taj obredni običaj bio star, i to kako je bio neobičan. Potvrđuje se religiozno značenje Kopaidskih jegulja i postaje razumljivije kako su se po njima mogli prozvati i ljudi koji su živjeli na obalama velikoga beotskog blata, lovili njegove jegulje i obdržavali kult u kojem su one bile i žrtve i božice.

Teško okrnjena antička predaja dopušta nam samo da naslutimo prastare vjerske predodžbe i kultnu povezanost kopaidskih ribara i postaje nam odatle razumljivo kako su se mogli nazvati Enhelejcima, ljudima-jeguljama. Time, međutim, nisu još iscrpljeni podaci o vjerskom značenju jegulje u starome grčkom svijetu. Vijesti kojima još raspolažemo s time u vezi ne odnose se, doduše, izravno na Beotiju i na Kopaidsko blato, nego obuhvaćaju širok prostorni raspon sve do maloazijskih voda, ali se povijesna veza s beotskim Jeguljarima ipak razaznaje u tragovima davnih kretanja i nikada sasvim zaboravljenih seoba.

Na istok od Beotije, onkraj morskoga tjesnaca Euripa, u gradu Halkidi na otoku Eubeji, znalo se, također, za svete jegulje. Najpotpunije nas o tome obavještava isti Atenej. On kaže 8, p. 331, e:

ἐγὼ δὲ ἐν τῇ κατὰ Χαλκίδα Ἀρεθούσῃ τεθέαμαι, ἴσως δὲ καὶ ὑμῶν οἱ πλεῖστοι, κεστρεῖς χειροήθεις καὶ ἐγχέλεις ἐνώτια ἐχούσας ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ, λαμβανούσας τε καὶ λαμβάνοντας παρὰ τῶν προσφερόντων τροφὰς τά τε ἀπὸ ἱερείων σπλάγχνα καὶ τυρούς χλωρούς.

— *A ja sam vidio u vrelu Aretusi, onom što je kod Halkide, a valjda i većina vas, ciple što su pripitomljeni čovjekovoj ruci i jegulje*

što su imale srebrne i zlatne naušnice i primali su i primale su hranu od onih koji su im je donosili i utrobu žrtvenih životinja i zelene sireve.

Atenej stavlja te riječi u usta jednom od sudionika na sofističkoj gozbi. Njegovu vijest potvrđuje Plutarh iz Heroneje, životopisac i pučki filozof s kraja 1. i početka 2. stoljeća naše ere. U njegovu djelu *O pameti životinja* (Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα, poznatom u filologiji kao *De sollertia animalium)* u 23. glavi stoji:

ἡ γὰρ φύσις ... παρέχει πολλὰς μὲν ἐγχέλεις ἱερὰς λεγομένας ἀνθρώποις χειροήθεις, ὥσπερ τὰς ἐν τῇ Ἀρεθούσῃ ...

— *Priroda... nam daje mnoge jegulje što se nazivaju svetima i priviknule su se na ljudske ruke, kao one u Aretusi...*

Tako stoji u svim rukopisima. No vrlo je uvjerljiv Kaltwasserov kritički zahvat, koji premeće riječi u tom tekstu i vjeruje da je Plutarh zapravo napisao:

ἡ γὰρ φύσις ... παρέχει πολλὰς μὲν ἐγχέλεις ἀνθρώποις χειροήθεις, ὥσπερ τὰς ἱερὰς λεγομένας ἐν Ἀρεθούσῃ ...

— *Priroda nam daje mnoge jegulje što su se priviknule na ljudske ruke, kao one što se zovu svetima u Aretusi...*[13]

Smisao teksta je tako mnogo oštriji, ali je i u rukopisima zajamčenom svojem obliku on potvrda Atenejeve vijesti i pokazuje da su se one neobične jegulje u halkidskoj Aretusi poštivale kao svete.

Daljnja se potvrda nalazi u Klaudija Elijana. To je grčki pisac 3. stoljeća naše ere. Rodom je bio iz Prenesta kraj Rima i bio je predstavnik druge sofistike. Napisao je veliko zbirno djelo *O životinjskoj naravi* (Περὶ ζῴων ἰδιότητος, poznato u filologiji kao *De natura animalium).* Tamo u 4. glavi 2. knjige stoji:

Ἦσαν δὲ ἄρα καὶ ἰχθύες πρᾶοί τε ἅμα καὶ χειροήθεις καὶ οἷοι καλούμενοί τε ὑπακούειν καὶ διδόντων τροφὰς ἑτοίμως δέχεσθαι, ὥσπερ οὖν ἡ ἐν Ἀρεθούσῃ ἱερὰ ἔγχελυς.

— *A znale su čak i ribe biti pitome i priviknuti se na ljudske ruke i bile su u stanju poslušati kad ih se zvalo i spremno prihvaćati hranu od onih koji su im je davali, upravo kao u Aretusi sveta jegulja.*

Svete jegulje u Aretusi neće biti da su bez svake veze sa svetim jeguljama u Kopaidi. Previše su guste legendarne, mitološke, i uopće vjerske, a i toponomastičke veze i paralelizmi što spajaju obje obale eubejskoga tjesnaca. Preko njega mora da se odvijao živ promet, i mirni i ratnički, a ljudi su preko njega nosili i svoje vjerske predodžbe i kultne navike[14]. Ima stoga dobrih razloga za pretpostavku da su svete

---

[13] Usp. kritičko izdanje C. Hubert, *Plutarchi Moralia, vol.* VI, fasc. 1, Leipzig, Teubner, 1954, str. 52.

[14] Usp. I. Toeppfer, *Attische Genealogie,* Berlin, Weidmann, 1889, str. 164.

jegulje u vrelu Aretusi kod eubejske Halkide kao kultna ustanova prenesene na taj otok iz prvobitne svoje sredine, od Jeguljara na beotskom blatu Kopaidi.

No time još nisu na kraju tragovi što ih je ostavilo zračenje neobičnoga beotskog kulta u grčkome svijetu. Staroj grčkoj sakupljačkoj i leksikografskoj književnosti zahvaljujemo podatak o jednoj zanimljivoj mitskoj predaji s otoka Kosa, što leži pred južnim odsječkom maloazijske egejske obale, sjeverno od Roda. U Hesihijevu rječniku, leksikografskom djelu 5. ili 6. stoljeća naše ere, nalazimo i ovu jedinicu:

Κρίσαμις Κῷος· ἦν πολυθρέμματος. τούτῳ φασὶν ἔγχελυν ἐπιφαινομένην κατ' ἔτος τὸ κάλλιστον τῶν προβάτων ἀφαρπάζειν. καὶ τὸν Κρίσαμιν ἀνελεῖν. φαινομένην δὲ αὐτῷ ὄναρ κελεῦσαι καταθάψαι αὐτήν, τὸν δὲ μὴ φροντίσαντα παγγενεῖ ἀπολέσθαι.

— *Krisamis Košanin: Bio je bogat stokom. Njemu se, kažu, svake godine pojavljivala jegulja i grabila mu najljepšu ovcu. I Krisamis ju je ubio. Ali mu se ona pojavila u snu i naredila da je pokopa. On se nije pobrinuo za to i poginuo je sa čitavim svojim rodom.*

Ta nam se natuknica, s neznatnim samo tekstovnim razlikama, sačuvala u više vrela. Najstarije je od njih Zenobijev izvadak iz zbirki starijih sakupljača poslovica, a poglavito iz Didimove. Didim je bio aleksandrijski gramatik Augustova vremena. Bio je osobito plodan pisac i u priručnu je obliku skupljao gradivo i podatke iz helenističke filološke literature. Među ostalim djelima sastavio je zbirku poslovica u 13 knjiga. Sam je Zenobije bio pripadnik druge sofistike i naučavao je u Rimu za cara Hadrijana, dakle u 2. stoljeću naše ere. U njega nam se, na svojem alfabetskom mjestu, prvi put javlja ta jedinica, pa je vjerojatno da potječe iz Didimove zbirke, koja nam se u svojem punom obliku izgubila.

Od sakupljača poslovicâ (paremiografa) preuzeli su tu jedinicu sastavljači rječnika (leksikografi). Osim već spomenutoga Hesihija tu je još rječnik carigradskoga patrijarha i velikoga bizantskog filologa Fotija, što je živio u 9. stoljeću, i anonimna leksikografska kompilacija što je došla do nas pod imenom *Suida* ili *Suda*. To je najveći sačuvani grčki rječnik, a nastao je negdje oko 1000. godine, vjerojatno u Carigradu[15].

Tu nam se javlja nova i strašna slika božanske jegulje. Pojavljuje se kao neman što traži svoju žrtvu, a ubijena u svojem tjelesnom

[15] Usp. izdanja: Zenobije u E. L. Leutsch — F. G. Schneidewin, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, Tomus 1, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht 1839, pretisak Hildesheim, Georg Olms, 1958, str. 1—75; K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, vol. II E—O, København, Munksgaard, 1966; S. A. Naber, *Photii Patriarchae Lexicon*, vol. 1—2, Leiden 1864—65, pretisak Amsterdam, Hakkert, 1965; Ada Adler, *Suidae Lexicon*, Pars III K—O, Leipzig, Teubner, 1933; usporedi još i monografiju beogradskoga filologa Veselina Čajkanovića: W. Tschajkanowitsch, *Quaestionum paroemiographicarum capita selecta*, Tübingen 1908.

liku pokazuje tek svoju pravu natprirodnu moć, naređujući u snima, i kažnjavajući neposluh istrebljenjem roda. Jegulja je tu postala zmaj, upravo onako kako to izriče sholijast uz Lukanov ep Farsalija 3, 189: *enchelys dicitur dracon.*

Time se zaokružuje slika božanske jegulje. A na povijesnu vezu s Halkidom i Beotijom upućuje predaja o Halkonu, sinu Halkiđanina Euripila i koske kraljevne Klitije, koji je postao legendarni predak i simbolički predstavnik onoga dijela koskih izvrsnika koji su svoje podrijetlo vukli iz Halkide. Ta nam je predaja zabilježena u komentaru uz sedmu Idilu, stih 5, sirakuškoga bukoličara Teokrita, koji je živio u 3. stoljeću prije naše ere i bio najveći majstor staroga grčkog pastirskog pjesništva. Jegulja-zmaj s otoka Kosa pripada po tome najvjerojatnije halkidskoj predaji na Kosu, i potječe tako, na koncu konca, također od kopaidskoga kulta i od njegova mita.

Vraćamo se sada Beotiji i Kopaidi, nešto bogatiji predodžbama o vjerskom značenju i o kultu njezinih jegulja. Nije, dakle, nimalo čudno što se komentator Aristofanove Lisistrate, čitajući njegove stihove o slasnim beotskim jeguljama, sjetio Helanika i njegove vijesti o Enhelejcima, ljudima Jeguljarima, kao drevnim stanovnicima Beotije. Kako su god škrti podaci što se navode iz Helanika, oni su za nas od temeljne važnosti jer potvrđuju da se predaja o Enhelejcima, Beoćanima s Kopaide, javlja već u starijoj grčkoj književnosti, pa imamo razloga da je prihvatimo kao autentičnu legendu, a ne samo kao plod učenih domišljanja kasnijega vremena.

O mjestu Enhelejaca u starijoj povijesti Beotije i Tebe, njezina glavnoga grada, saznajemo više iz *Povijesne knjižice* (Βιβλιοθήκη ἱστορική) Sicilca Diodora. To je grčki historičar sa samoga kraja naše ere, suvremenik Cezarov i Oktavijanov, koji je u široko zasnovanu djelu skupio i usustavio što su pisali grčki povjesnici njegovi prethodnici. Iako sam nije bio znatan pisac, važan je po tome što nam je sačuvao podatke mnogih inače izgubljenih vrela. U njegovu djelu 19, 53, 3—5 stoji ovo[16]:

Μετὰ γὰρ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸν Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ' αὐτοῦ προσαγορευθεῖσαν Καδμείαν, συνῆλθεν ἐπ' αὐτὴν λαὸς ὅν τινὲς μὲν Σπαρτὸν προσηγόρευσαν διὰ τὸ πανταχόθεν συναχθῆναι, τινὲς δὲ Θηβαγενῆ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς προειρημένης πόλεως ὄντα διὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐκπεσεῖν καὶ διασπαρῆναι. Τοὺς οὖν τότε κατοικήσαντας ὕστερον Ἐγχελεῖς καταπολεμήσαντες ἐξέβαλον· ὅτε δὴ συνέβη καὶ τοὺς περὶ Κάδμον εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσεῖν. Μετὰ δὲ ταῦτ' Ἀμφίονος καὶ Ζήθου κρατησάντων τοῦ τόπου, καὶ τότε πρῶτον τὸ ἄστυ κτισάντων . . .

— *Poslije poplave što je bila za Deukaliona, kad je Kadmo sagradio Kadmeju, što se prozvala po njemu, skupio se u njoj svijet*

---

[16] Usp. izdanja F. Vogel — C. T. Fischer, Leipzig, Teubner, 1888 — 1906; C. H. Oldfather — C. L. Sherman — C. Bradford Welles — R. M. Geer — F. R. Walton, London, Loeb Classical Library, 1933 i d.

koji su jedni nazvali Spartima, tj. raspršenima jer se odasvud bio skupio, a drugi su ga nazvali Tebagenim, tj. rodom iz Tebe jer je prvobitno potjecao iz spomenutoga grada, a poplava ga je odande izbacila i raspršila. Oni su se dakle tada tamo nastanili, a poslije su Enhelejci zavojštili na njih i izbacili ih; tada se dogodilo i to da je Kadmo sa svojima pobjegao u zemlju Ilira. Poslije toga su Amfion i Zet zavladali tim mjestom, i tada su tek osnovali grad...

U Diodorovu tekstu ne stoji ništa o tome odakle su bili ti Enhelejci što su zauzeli Kadmeju i odande istjerali Sparte, odnosno Tebagene, tj. narod što je potjecao, valjda, iz egipatske Tebe, jer su grad Tebu pod tvrđavom Kadmejom tek kasnije osnovali Amfion i Zet. U svjetlu Helanikove vijesti može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da se tu radi o beotskim Enhelejcima s jezera Kopaide, koji pripadaju među stare stanovnike širega tebanskoga kraja[17]. Beotski se Enhelejci tako uklapaju u najstariju povijest Tebe i dobivaju svoje mjesto u grčkoj legendarnoj predaji. Zanimljivo je da Diodorova vijest povezuje Kadmov odlazak među Ilire s enhelejskim zauzećem Tebe. Tako se u Diodora javlja i mitski motiv Kadma u Iliriji. Ali baš time Diodor oštro luči Enhelejce od Ilira. To je još dodatni razlog da se Diodorovi Enhelejci poistovjete s onim Helanikovim beotskima.

Čini se da je vrelo koje Diodor slijedi u prikazu tebanskih legenda bio helenistički historik Hijeronim iz Kardije, što je živio i pisao u 4. i 3. stoljeću prije naše ere[18]. Po tome bi naša vijest dolazila od dobro obaviještena helenističkog učenjaka i uvrštavala se u veliku sistematizaciju etioloških i drugih osnivačkih legenda koju su izvršili helenistički istraživači starinâ.

Zanimljivo je još jedno kasno toponomastičko svjedočanstvo o Enhelejcima u Beotiji. Sačuvano je kod Ivana Malale, bizantskoga Sirca rodom iz Antiohije, što je u 6. stoljeću, za cara Justinijana, sastavio prvu bizantsku kroniku svega svijeta i postao tako utemeljitelj te važne grane monaške književnosti. Govoreći o osnivanju tebanskoga grada ispod Kadmove tvrđave Kadmeje, napisao je na strani 49. Dindorfova izdanja[19] ovo:

καὶ εὐθέως Ἀμφίων ὁ λυρικὸς κτίζει πόλιν μεγάλην πάνυ, δωδεκάπυλον, τὴν πρώην μὲν οὖσαν κώμην Ἐνχιλίαν· ἣν ὠνόμασαν οἱ αὐτοὶ ἀδελφοὶ πόλιν Θήβας ...

— *I odmah je svirac u liru Amfion sagradio vrlo velik grad, s dvanaest vrata. Prije je to bilo otvoreno naselje i zvalo se Enhilija. Ista su ga braća nazvala grad Teba.*

Izdavač Dindorf u svojom je kritičkom komentaru izrazio mišljenje da je ime naselja u Malalinu tekstu glasilo zapravo Ἐγχέλεια

---

[17] Usp. F Gr Hist 1, str. 451.
[18] Na navedenom mjestu.
[19] *Ioannis Malalae Chronographia* ex recensione Ludovici Dindrofii, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn, Weber, 1831.
[20] Usp. F Gr Hist 1, 452.

i onda se u prijepisu iskvarilo. Dindorf podsjeća na priču o odlasku Kadma i Harmonije Enhelejcima.

Dalje na istoj stranici spominje Malala kao svoje vrelo Kefaliona, retora što je živio u 2. stoljeću naše ere, za cara Hadrijana, i napisao sintezu legendarne povijesti pod naslovom *Muze*. Odatle se može zaključiti da i vijest o kojoj je ovdje riječ potječe od Kefaliona[20].

U ekscerptu iz kronike Ivana iz Antiohije, koji je, kako se čini, živio i pisao u 7. stoljeću naše ere, za cara Heraklija, stoji posve isti podatak. U Codex Parisinus 1630 čitamo ovo:

... Καλλιόπη ἐκ μίξεως Θεοβοίου Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα ἔτεκεν, οἱ ... κτίζουσι πόλιν τὴν πρώην οὖσαν κώμην καὶ καλουμένην Εὐθαλείαν ...
(Fragment 8, FHG 4, str. 545)

— *Kaliopa je s Teobejem rodila Zeta i Amfiona koji... su sagradili grad gdje je prije bilo selo i zvalo se Eutalija.*

Izdavač fragmenata Müller ispravlja ime sela prema Malali u Ἐγχέλειαν pozivajući se pri tom na Dindorfa i Ungera[21].

I na kraju, pregledavajući tragove što su ih u staroj književnosti ostavili beotski Enhelejci ne valja zaobići ni popis djece što ih je Heraklo imao s kćerima Tespija, heroja osnivača beotskoga grada Tespije. Tamo stoji da se Heraklu rodio Ἐλαχείας Βουλεύς — *Bulej od Elaheje.* To nam je zabilježeno u mitološkom priručniku iz prvoga stoljeća naše ere koji se sačuvao pod imenom velikoga mitografa Apolodora, i to na mjestu 2, 7, 8, 6[22]. Karl Müller misli da i tu treba čitati Εγχελείας Βουλεύς te je i to ime tespijske kraljevne sačuvalo neki trag beotskih Enhelejaca[23].

Pošto smo tako ogledali sve što nam govori o Enhelejcima u Beotiji, možemo se sada vratiti onim Hekatejevim što su susjedi haonskim Deksarima. Poslije Hekateja Milećanina prvi nam donosi vijesti o njima drugi jedan Grk s maloazijske obale, Herodot Halikarnašanin (oko 484 — nešto poslije 430. prije naše ere). On je, nadovezujući na spise logografâ, stvorio prvo veliko i cjelovito povjesničko djelo pa ga zato i zovu ocem povijesti (*pater historiae*, Ciceron, De legibus 1, 5). Pod dojmom perzijskih ratova on je zamislio tijek povijesti kao trajan sukob Istoka i Zapada. Vrhunac toga sukoba vidio je u Darejevim i Kserksovim vojnama na Grčku, pa ih je u svom djelu potanko opisao. U prikaz događaja koji su tomu prethodili i do toga vodili uvrstio je vijesti o zemljama i narodima kakve je nalazio u svojih prethodnika logografâ ili ih sâm skupio na svojim dugim i dalekim putovanjima. U svoje je djelo uvrstio i neke podatke o Enhelejcima.

---

[21] R. Unger, *Thebana paradoxa*, vol. 1, Halle, Lippert, 1839, str. 20. Usp. još F. Vian, *Les origines de Thèbes, Cadmos et les Spartes*, Pariz, Klincksieck, 1963, str. 72.

[22]) Usp. izdanje *Mythographi Graeci*, volumen 1, *Apollodori Bibliotheca*, edidit R. Wagner, Stuttgart, Teubner, 1965, str. 100.

[23] K. Müller, *Geographi Graeci minores*, volumen 1, Pariz, Didot, 1855, str 32.

Govoreći o događajima koji su doveli do perzijskih ratova, Herodot priča kako je Aristagora, tiranin maloazijskoga Mileta, pošao u Grčku da tamo od najznatnijih država zatraži pomoć za ustanak jonskih Grka protiv perzijske vlasti. Prvo je pošao u Spartu, ali je tamo doživeo neuspjeh. Spartanska se vanjska politika uvijek odlikovala velikim oprezom. Onda je pokušao u Ateni. Ta se država, kaže Herodot, baš bila oslobodila tiranije. Kad su Aristogiton i Harmodije, od staroga roda Gefirejaca, ubili Hiparha, Pisistratova sina i brata tadašnjega tiranina Hipije (bilo je to o velikoj panatenejskoj svetkovini 514. prije naše ere), nije to bio kraj tiraniji, nego su Atenjani još četiri godine nosili jaram, teži nego prije. I dalje onda Herodot kaže o rodu Hiparhovih ubojica ovo (5, 57)[24]:

οἱ δὲ Γεφυραῖοι, τῶν ἦσαν οἱ φονέες οἱ Ἱππάρχου, ὡς μὲν αὐτοὶ λέγουσι, ἐγεγόνεσαν ἐξ Ἐρετρίης τὴν ἀρχήν, ὡς δὲ ἐγὼ ἀναπυνθανόμενος εὑρίσκω, ἦσαν Φοίνικες τῶν σὺν Κάδμῳ ἀπικομένων Φοινίκων ἐς γῆν τὴν νῦν Βοιωτίαν καλεομένην, οἴκεον δὲ τῆς χώρης ταύτης ἀπολαχόντες τὴν Ταναγρικὴν μοῖραν. ἐνθεῦτεν δὲ Καδμείων πρότερον ἐξαναστάντων ὑπ' Ἀργείων οἱ Γεφυραῖοι οὗτοι δεύτερα ὑπὸ Βοιωτῶν ἐξαναστάντες ἐτράποντο ἐπ' Ἀθηνέων.

— *Gefirani, od kojih su bili Hiparhovi ubojice, potekli su, kako sami kažu, prvotno iz Eretrije. A ja sam to ispitao i kako sam našao bili su Feničani, i to od onih Feničana što su s Kadmom došli u zemlju koja se sada zove Beotija. Dobili su na ždrijebu dio te zemlje koji je oko Tanagre i tamo su stanovali. Kada su Kadmejci prije bili odande istjerani od Argejaca, ovi su Gefirejci bili poslije istjerani od Beoćana i sklonili su se u Atenu.*

Dalje Herodot priča kako su Grci od tih Kadmovih Feničana naučili pismo. Kaže, zatim, da je i sam vidio kadmejska pismena u svetištu Ismenijskoga Apolona u beotskoj Tebi uklesana u tri tronošca. To su bili zavjetni natpisi. Prema natpisu, treći je tronožac postavio kralj Laodamant kao zavjetni dar Apolonu. Pošto je ispisao tekst i toga trećega natpisa, Herodot kaže ovo (5, 61):

ἐπὶ τούτου δὴ τοῦ Λαοδάμαντος τοῦ Ἐτεοκλέος μουναρχέοντος ἐξανιστέαται Καδμεῖοι ὑπ' Ἀργείων καὶ τρέπονται ἐς τοὺς Ἐγχελέας, οἱ δὲ Γεφυραῖοι ὑπολειφθέντες ὕστερον ὑπὸ Βοιωτῶν ἀναχωρέωσιν ἐς Ἀθήνας.

— *Upravo za vladavine toga Laodamanta, sina Eteoklova, istjerani su Kadmejci od Argejaca i pošli su k Enhelejcima, a Gefirejci su ostali i poslije su od Beoćana pobjegli u Atenu.*

Ova dva mjesta tek zajedno daju potpunu vijest. Karakteristično je za Herodotov stil, i uopće za kompoziciju arhajske grčke proze, da

[24] Usp. izdanja H. Stein, 1869—72; C. Hude, Oxford, Clarendon Press, 1908, 3. izdanje 1927; Ph. E. Legrand, Collection Budé, Paris 1932—54.

se tema prvo nabacuje i da joj se izlaganje poslije ekskurza opet vraća. Time se označuje cjelina[25].

Pišući o rodu Hiparhovih ubojica, Herodot nam daje zanimljiv primjer rane historijske kritike kakva je poslije udarila pečat svemu evropskomu mišljenju. Ti ubojice tiranina pripadali su odličnomu atenskom rodu Gefirejaca, koji je među ostalim atenskim rodovima imao ponešto izdvojen položaj. Gefirejci su imali odvojena svetišta i posebne orgije ahejske Demetre[26]. Taj njihov izdvojen položaj bio je povezan s predajom o posebnom podrijetlu. Vjerovali su da potječu iz grada Eretrije na otoku Eubeji. No Herodot nije prihvatio tu tradiciju, nego je sâm istražio podrijetlo Gefirejaca i našao da je ono bilo drukčije. Na žalost, on nam ne iznosi svoje razloge ni izvor podataka na koje se oslanja. Gefirejci prema tim njegovim rezultatima potječu od Feničana što su se s Kadmom pri osnutku Tebe naselili u Beotiji, i to od onih među njima kojima je ždrijebom pripao kraj oko Tanagre, na sjevernoj obali Beotije, blizu atičkoga pograničja i blizu obali što je preko morskoga tjesnaca nasuprot eubejskoj Eretriji, odakle sami Gefirejci vjeruju da potječu.

Dalje Herodot razlikuje i prati tebanske Kadmejce, kraljevsku lozu, i tanagarske Gefirejce. Kadmejci su prvi napustili Beotiju jer su ih odatle istjerali Argejci. Našli su novu postojbinu kod Enhelejaca. Poslije su Beoćani istjerali Gefirejce. Oni su našli novu postojbinu u Ateni. Herodot nam kaže i kada su Kadmejci napustili Beotiju. Bilo je to za kralja Laodamanta sina Eteoklova. Taj vremenski podatak dopušta nam da odlazak Kadmejaca Enhelejcima precizno uvrstimo u Herodotovu kronologiju. On je, naime, komentirajući natpise s tebanskih tronožaca uključio u svoje izlaganje i fragmente rodoslovlja tebanskih Kadmejaca. Rodoslovlje, pak, temeljna je okosnica legendarne povijesti grčke[27].

Za prvi tronožac kaže Herodot (5, 59):

ταῦτα ἡλικίην εἴη ἂν κατὰ Λάιον τὸν Λαβδάκου τοῦ Πολυδώρου τοῦ Κάδμου.

— *To bi potjecalo iz vremena Laja, sina Labdakova, sina Polidorova, sina Kadmova.*

O Skeju pak, koji je ismenijskom Apolonu prinio drugi tronožac, veli ovo (5, 60):

ἡλικίην κατὰ Οἰδίπουν τὸν Λαΐου

— *a vrijeme mu je bilo za Edipa, sina Lajeva*

---

[25] Usp. R. Katičić, *Kako je provedena kružna kompozicija u ps. Ksenofontovoj Athenaion politeia,* Živa Antika 5 (1955) 267—273; *Die Ringkomposition im ersten Buche des Thukydideischen Geschichtswerkes,* Wiener Studien 70 (1957) 179—196; *Die Ringkomposition in der vorklassischen attischen Prosa,* Živa Antika 10 (1960) 41 — 60.

[26] Usp. Herodot 5, 61.

Zna se, pak, da je Eteoklo, otac Laodamantov, bio sin Edipov. Taj je robdinski odnos čest kao motiv u grčkoj tragediji. Odlazak Kadmejaca Enhelejcima dogodio se dakle, prema Herodotu, u sedmom naraštaju poslije Kadma.

Da bi se ta Herodotova vijest potpuno razumjela, potrebno je dodati nekoliko primjedaba na temelju drugih vrela. Γέφυρα , što znači »most«, bilo je, čini se, starije ime beotske Tanagre. Strabon piše (9, 2, 10):

καλοῦνται δὲ καὶ Γεφυραῖοι οἱ Ταναγραῖοι

— *a Tanagrani se zovu još i Gefirani (Gefirejci).*

U Stefana Bizantinca stoji:

Γέφυρα, πόλις Βοιωτίας. τινὲς δὲ τοὺς αὐτοὺς εἶναι καὶ Ταναγραίους φασὶν, ὡς Στράβων καὶ Ἑκαταῖος. ἀφ' οὗ καὶ Γεφυραία ἡ Δηώ.

— *Gefira, grad u Beotiji. Neki kažu da su to isti koji i Tanagrani, kao Strabon i Hekatej. Odatle se i Demetra naziva gefirska.*

Tu se potvrđuje ono što Herodot veli o izdvojenom kultu Demetrinu u rodu Gefirejaca. A čini se da je Gefirejce povezao s Tanagrom čitajući Hekateja.

U etimološkom priručniku poznatom kao *Etymologicum magnum,* nastalom u prvoj polovici 12. stoljeća kao bizantska sinteza starijih i nama izgubljenih etimoloških djela, nalazi se još podataka što tumače Herodotovu vijest:

Γέφυρα: Πόλις Βοιωτίας, ἡ καὶ Τάναγρα καὶ Γραῖα καὶ Ποιμανδρία καλουμένη. Εἴρηται, ὅτι ἐν Σχεδίᾳ κώμῃ κατοικοῦντες, καὶ ἐν τῇ πέραν γῇ τοῦ Ἀσωποῦ, διὰ τοῦ χειμῶνος ἐν τοῖς πρὸς ἀλλήλους ἐπιμιξίαις γεφύραις ἐχρῶντο.

— *Gefira: grad u Beotiji koji se zove i Tanagra i Greja i Poimandrija. Kaže se da su stanovali u selu Shedija i u kraju s onu stranu rijeke Asopa, pa da su se po zimi služili mostovima u saobraćaju jedni s drugima.*

Ova je posljednja vijest osobito važna jer pokazuje jasno da se ono što mlađi pisci znaju o Tanagri kao Gefiri i o Gefirejcima kao Tanagranima ne svodi samo na ono što je pisao Herodot[28].

---

[27] Usp. D. W. Prakken, *Studies in Greek Genealogical Chronology,* Lancaster, Lancaster Press, u vlastitoj nakladi, 1943; M. Broadbent, *Studies in Greek Genealogy,* Leiden, Brill, 1968.

[28] Usp. C. Bursian, *Geograpie von Griechenland,* sv. 1, Leipzig, Teubner, 1862, str. 203. On se poziva na Curtius, *Die Ionier vor der ionischen Wanderung,* str. 27 i Giseke, *Thrakisch-pelasgische Stämme, str.* 77. Misli da su Gefirejci pripadali plemenu Kadmejaca i da su se, prema vlastitoj tradiciji, iz Eretrije na Eubeji presilili u dolinu beotskog Asopa, a odande u Atenu, gdje su poslije zadržali svoje posebne kultove.

Jedan grad po imenu Gefira posvjedočen je i u Siriji (Klaudije Ptolemej 5, 15, 15). Odatle je, vjeruje se, Herodot možda došao do toga da su oni Feničani[29].

Argejci koji su istjerali Kadmejce iz Beotije jesu Epigoni, sinovi one Sedmorice što su s Edipovim sinom Polinikom pokušali osvojiti Tebu i oduzeti je Polinikovu bratu Eteoklu. Pri tome su zaglavili. Epigonima je doista pošlo za rukom zauzeti Tebu, te su odande istjerali Polidamanta i Kadmejce, njegov rod[30].

Beoćani su eolski Grci koji su prema predaji prvotno živjeli u Tesaliji, a onda se šezdeset godina poslije trojanskoga rata kao osvajači spustili u Beotiju, koja se i prozvala po njima[31].

Herodot je, dakle, jednako kao i Helanik i Hijeronim iz Kardije, povezao Enhelejce s legendarnom povijesti tebanskom. Jasno je ipak da se u jednome razlikuje od tih pisaca. Njegovi Enhelejci ne žive u Beotiji. Iz njegovih riječi jasno proizlazi da su Kadmejci bili istjerani iz Beotije. Riječ ἐνθεῦτεν »odatle« može se u svom kontekstu odnositi jedino na Βοιωτίαν u prethodnoj rečenici. Ako, pak, Enhelejci koji su prihvatili Kadmejce nisu Beoćani, nameće se pretpostavka da su to oni Hekatejevi Enhelejci s granice Epira. Takvu pretpostavku potvrđuje donekle sam Herodot kada u daljnjem tijeku svojega izlaganja ponovo spominje Enhelejce.

Prije bitke kod Plateje (godine 479. prije naše ere), kad je morao donijeti sudbonosnu odluku o tome da li da se sukobi sa skupljenom grčkom vojskom ili da joj se ukloni, pa su i mišljenja među istaknutim Perzijancima bila podvojena, pozvao se perzijski vojskovođa Mardonije i na proročanstva da podigne moral svojih i da podupre odluku da treba prihvatiti bitku. Pošto je prikazao sav tijek događaja, Herodot kaže o tome ovo (9, 42—43):

μεταπεμψάμενος ὦν (ὁ Μαρδόνιος) τοὺς ταξιάρχους τῶν τελέων καὶ τῶν μετ' ἑωυτοῦ ἐόντων Ἑλλήνων τοὺς στρατηγοὺς εἰρώτα εἴ τι εἰδεῖεν λόγιον περὶ Περσέων ὡς διαφθερέονται ἐν τῇ Ἑλλάδι. σιγώντων δὲ τῶν ἐπικλήτων, τῶν μὲν οὐκ εἰδότων τοὺς χρησμούς, τῶν δὲ εἰδότων μέν, ἐν ἀδείῃ δὲ οὐ ποιευμένων τὸ λέγειν, αὐτός γε Μαρδόνιος ἔλεγε· Ἐπεὶ τοίνυν ὑμεῖς ἢ ἴστε οὐδὲν, ἢ οὐ τολμᾶτε λέγειν, ἀλλ' ἐγὼ ἐρέω ὡς εὖ ἐπιστάμενος. ἔστι λόγιον ὡς χρεόν ἐστι Πέρσας ἀπικομένους ἐς τὴν Ἑλλάδα διαρπάσαι τὸ ἱρὸν τὸ ἐν Δελφοῖσι, μετὰ δὲ τὴν διαρπαγὴν ἀπολέσθαι πάντας. ἡμεῖς τοίνυν αὐτὸ τοῦτο ἐπιστάμενοι οὔτε ἴμεν ἐπὶ τὸ ἱρὸν τοῦτο οὔτε ἐπιχειρήσομεν διαρπάζειν, ταύτης τε εἵνεκα τῆς αἰτίης οὐκ ἀπολεόμεθα. ὥστε ὑμέων ὅσοι τυγχάνουτι εὔνοοι ἐόντες Πέρσῃσι, ἤδεσθε τοῦδε εἵνεκα ὡς περιεσομένους

[29] Usp. W.W. How — J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, Oxford, Clarendon Press, 1912, uz mjesta ovdje navedena.

[30] Usp. Apolodor, *Biblioteka*, 3, 7, 2—4 i Sholije uz Homerovu Ilijadu 4, 401. Usp. još E. Bethe, *Thebanische Heldenlieder*, 1891, str. 76—146.

[31] Usp. Tukidid, 1, 11, 13. Po njemu se Beotija prije zvala Kadmeida.

ἡμέας Ἑλλήνων. ταῦτά σφι εἶπας δεύτερα ἐσήμαινε παραρτέεσθαί τε πάντα καὶ εὐκρινέα ποιέεσθαι ὡς ἅμα ἡμέρῃ τῇ ἐπιούσῃ συμβολῆς ἐσομένης. τοῦτον δ' ἔγωγε τὸν χρησμόν, τον Μαρδόνιος εἶπε ἐς Πέρσας ἔχειν, ἐς Ἰλλυριούς τε καὶ τὸν Ἐγχελέων στρατὸν οἶδα πεποιημένον ἀλλ' οὐκ ἐς Πέρσας.

— *Pozvao je dakle (Mardonije) zapovjednike određa i vojskovođe Grka koji su bili s njime te ih je pitao da li znaju kakvo drevno proroštvo o Perzijancima da će zaglaviti u Grčkoj. A kad su svi pozvani šutjeli, jedni jer nisu znali proročanstva, a drugi, koji su ih znali, jer se nisu osmjelili govoriti, sam je Mardonije kazao: »Kako vi dakle ili ništa ne znate ili se ne usuđujete govoriti, ja ću vam onda reći jer dobro znam. Postoji drevno proroštvo da Perzijanci treba da dođu u Grčku i da opljačkaju svetište u Delfima, a poslije te pljačke svi da poginu. A mi pak, budući da upravo to znamo, niti ćemo ići na to svetište niti ćemo kušati da ga opljačkamo i s toga uzroka nećemo poginuti. Veselite se dakle zbog toga koji ste skloni Perzijancima jer ćemo mi nadvladati Grke.« To im je rekao i zapovijedio kao drugo da pripravljaju sve i da uređuju jer će u osvit idućega dana započeti bitka. A ja znam da je to proročanstvo, za koje je Mardonije rekao da se odnosi na Perzijance, zapravo izrečeno o Ilirima i o vojsci Enhelejaca, a ne o Perzijancima.*

Odatle se razabire da je u doba platejske bitke postojalo proroštvo da će neki barbari provaliti u Grčku, napasti delfski hram, opljačkati ga i onda teško stradati. Mardonije je mislio da to proročanstvo govori o Perzijancima. Događaji su pokazali da je imao krivo. Premda nisu opljačkali svetište u Delfima, Perzijanci su ipak razbijeni. Herodot to tumači tako da se to proročanstvo i nije odnosilo na Perzijance, nego na Ilire i Enhelejce. Otuda, pak, slijedi da su Iliri i Enhelejci provalili u Grčku, zauzeli Delfe, opljačkali svetište i onda bili satrti. Inače, naime, Herodot ne bi imao argumenata za tumačenje toga proroštva na temelju utvrđenih činjenica, za razliku od proizvoljnoga Mardonijeva.

U tom su Herodotovu izlaganju Enhelejci barbari i vezani su s Ilirima. Oni tu, dakle, nikako ne mogu biti Beoćani, nego su to očito jadranski Enhelejci s granice Epira, o kojima je pisao Hekatej. Herodot dakle na zanimljiv način povezuje vijesti svojih prethodnika. I za njega Enhelejci igraju ulogu u staroj tebanskoj povijesti, kao i za Helanika, ali nisu vezani za Beotiju i jezero Kopaidu s njegovim jeguljama, nego su sjeverni barbari, vezani za ilirski svijet, kao i kod Hekateja.

O legendi na koju se Herodot tu poziva može se saznati više. Ona se javlja i u drugim djelima stare grčke književnosti, pa se odatle vidi da je imala čvrst oblik i bila dobro poznata. U mitološkom priručniku nepoznata autora iz prvoga stoljeća naše ere, koji nam se sačuvao pod imenom Apolodora, velikoga mitografa iz drugoga stoljeća prije naše ere, kao njegova *Biblioteka*, čitamo na mjestu 3, 5, 4 ovo[32]:

[32] Str. 118. u već navedenom Wagnerovu izdanju.

ὁ δὲ Κάδμος μετὰ Ἁρμονίας Θήβας ἐκλιπὼν πρὸς Ἐγχελέας παραγίνεται. τούτοις δὲ ὑπὸ Ἰλλυριῶν πολεμουμένοις ὁ θεὸς ἔχρησεν Ἰλλυριῶν κρατήσειν, ἐὰν ἡγεμόνας Κάδμον καὶ Ἁρμονίαν ἔχωσιν. οἱ δὲ πεισθέντες ποιοῦνται κατὰ Ἰλλυριῶν ἡγεμόνας τούτους καὶ κρατοῦσι. καὶ βασιλεύει Κάδμος Ἰλλυριῶν, καὶ παῖς Ἰλλυριὸς αὐτῷ γίνεται. αὖθις δὲ μετὰ Ἁρμονίας εἰς δράκοντα μεταβαλὼν εἰς Ἠλύσιον πεδίον ὑπὸ Διὸς ἐξεπέμφθη.

— *Pošto je Kadmo s Harmonijom napustio Tebu, otišao je k Enhelejcima. Njih su Iliri pritiskali ratom, a bog im je prorekao da će nadvladati Ilire ako budu imali Kadma i Harmoniju za vođe. Oni su tomu povjerovali, uzeli su njih za vođe protiv Ilira i nadvladali su ih. I kraljevao je Kadmo nad Ilirima i rodio mu se sin Ilirije. A onda se poslije s Harmonijom pretvorio u zmiju i Zeus ga je poslao na Elizijsko polje.*

Tu se Herodotovi Iliri i vojska Enhelejaca, na koje se po njegovu mišljenju odnosi ono proročanstvo, pojavljuju kao dvije zaraćene strane[33]. Enhelejci se stoga u toj staroj predaji nikako ne mogu poistovjetiti s Ilirima. Kadmo, osnivač tebanske tvrđave i prvi njezin kralj, otišao je k Enhelejcima sa svojom ženom Harmonijom. Oni su ih, uzdajući se u božje proročanstvo, učinili svojim vođama protiv Ilira, koji su ih napadali. Pošto je Kadmo na čelu Enhelejaca pobijedio Ilire, zavladao je njima i postao im kraljem. Vladao im je neko vrijeme i tamo mu se, u poodmakloj dobi, rodio sin, nazvan Ilirije, po novom kraljevstvu. Napokon se Kadmo, kralj Ilira, sa svojom ženom Harmonijom, pretvorio u zmiju i u tom se obliku po božanskoj volji preselio na Elizijsko polje, boravište blaženih, kojima su bogovi darovali sretnu besmrtnost. Doživio je, dakle, blaženo preobraženje u zmijskom liku. Elizijsko polje, vječno boravište božjih ljubimaca, isto kao i otoci blaženih, leži na zemlji i pripada po tome kao pojam grčkoj mitskoj geografiji[34].

Još više o Kadmovoj legendi, i zašto je Herodot proročanstvo što ga spominje Mardonije mogao povezati s Enhelejcima, saznajemo od Euripida, i to također u obliku proročanstva. Euripid je treći veliki tragičar grčki i bio je Herodotov suvremenik. Živio je od oko 485. do 407. prije naše ere. Raspolagao je, dakle, istim vrelima za poznavanje legendarne povijesti kao i Herodot. U njegovoj tragediji *Bakhe* kaže bog Dionis, proričući Kadmu, tebanskom kralju, ovo (1330—1339)[35]:

---

[33] Herodotov izraz ἐς Ἰλλυριούς τε καὶ τὸν Ἐγχελέων στρατὸν nije dakle *hendiadyoin*, jedno izrečeno usporednim imenicama, dakle *Iliri i Enhelejci* mjesto *ilirski Enhelejci*, kako misli M. Suić, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla?* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 8 (1953) 119.

[34] Usp. Homer, *Odiseja*, 4, 561—562 i Hesoid, *Djela i dani*, 167—173. O mitološkoj geografiji usp. E. H. Berger, *Mythische Kosmographie der Griechen*, Supplement Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, herausgegeben von W. H. Roscher, Leipzig, Teubner, 1904. O Elizijskom polju vidi str. 16 i d.

[35] Izdanje G. Murray, Oxford, Clarendon Press, 1902. i d; 1954. i d.

δράκων γενήσῃ μεταβαλών, δάμαρ τε σὴ
ἐκθηριωθεῖσ' ὄφεος ἀλλάξει τύπον,
ἣν Ἄρεος ἔσχες Ἁρμονίαν θνητὸς γεγώς.
ὄχον δὲ μόσχων, χρησμὸς ὡς λέγει Διός,
ἐλᾷς μετ' ἀλόχου, βαρβάρων ἡγούμενος.
πολλὰς δὲ πέρσεις ἀναρίθμῳ στρατεύματι
πόλεις· ὅταν δὲ Λοξίου χρηστήριον
διαρπάσωσι, νόστον ἄθλιον πάλιν
σχήσουσι· σὲ δ' Ἄρης Ἁρμονίαν τε ῥύσεται
μακάρων τ' ἐς αἶαν καθιδρύσει βίον.

— *preobrazivši se postat ćeš zmija i tvoja žena će se pretvoriti u životinju i poprimit će lik guje. Nju si, Harmoniju, kćerku Aresovu, uzeo premda si se rodio kao smrtnik. Kako veli Zeusovo proroštvo, vozit ćeš sa suprugom kola s upregnutim juncima kao vođa barbara. I mnoge ćeš gradove osvojiti nebrojenom vojskom. Ali kad opljačkaju Loksijevo poročište, jadan će im biti povratak kući. A tebe i Harmoniju zaštitit će Ares i smjestit će ti život u zemlju blaženih.*

Početak Dionisova govora nije nam se sačuvao. Izgubio se u predlošku iz kojega je prepisan tekst što je došao do nas. Raspolažemo nekim podacima neizravne tekstovne predaje kojima se ta lakuna djelomično dade ispuniti. Oni, međutim, ne pružaju ništa što bi za naš predmet bilo od kakva značenja.

U Euripida se javljaju svi bitni elementi proročanstva o kojem govori Herodot. Spominje se vojska barbara, njezina uspješna navala, pljačkanje delfskoga svetišta i loša sreća pljačkaša. Loksija je, naime, naziv za Apolona-proroka, a njegovo su proročište Delfi. Ali Dionisovo se proročanstvo, kako stoji kod Euripida, poklapa i s legendom kako je zabilježena u pseudo-Apolodorovoj *Biblioteci*. I tu i tamo je Kadmo vođa barbarske vojske, i tu i tamo se on i Harmonija preobrazuju u zmije, i tu i tamo se preobraženi, po božjoj volji, sele na poljane blaženih. Što je to božanstvo jednom Zeus, a drugi put Ares, lako je razumjeti. Zeus je najviši i najčišći izraz božanske moći, pa je uvijek lako na nj pomisliti. Ares je Harmonijin otac i stoga osobito blizak njoj i Kadmu, njezinu mužu.

Euripid je dalje u *Bakhama* stavio Kadmu u usta odjek Dionisova proročanstva (1352—1362):

ὦ τέκνον, ὡς ἐς δεινὸν ἤλθομεν κακὸν
πάντες, σύ θ' ἡ τάλαινα σύγγονοί τε σαί,
ἐγώ θ' ὁ τλήμων· βαρβάρους ἀφίξομαι
γέρων μέτοικος· ἔτι δέ μοι τὸ θέσφατον
ἐς Ἑλλάδ' ἀγαγεῖν μιγάδα βάρβαρον στρατόν.
καὶ τὴν Ἄρεως παῖδ' Ἁρμονίαν, δάμαρτ' ἐμήν,
δράκων δρακαίνης φύσιν ἔχουσαν ἀγρίαν,
ἄξω 'πὶ βωμοὺς καὶ τάφους Ἑλληνικούς,

ἡγούμενος λόγχαισιν· οὐδὲ παύσομαι
κακῶν ὁ τλήμων, οὐδὲ τὸν καταιβάτην
Ἀχέροντα πλεύσας ἥσυχος γενήσομαι.

— *o dijete, u kako smo se strašnoj nevolji našli svi, i ti jadna, i tvoje sestre rođene, i ja bijeđan; stići ću kao starac k barbarima da se nastanim među njima; i još su mi bogovi prorekli da ću u Heladu povesti pomiješanu barbarsku vojsku. I Aresovu kćer Harmoniju, svoju ženu, povest ću kao zmija, nju koja će također imati divlji izgled zmije, na helenske oltare i grobove kao vođa šiljcima kopalja; i neću se nevoljan riješiti zala niti ću se smiriti kad zaplovim po Aherontu što teče u podzemlju.*

Tu se malo što dodaje onomu što doznajemo već iz samoga Dionisova proročanstva. Izričito se kaže da barbarska vojska pod Kadmovim vodstvom provaljuje u Grčku. Tamo se to razabiralo samo po spomenu Delfa. Posebno je zanimljivo da se ovdje govori o miješanoj barbarskoj vojsci. Time se potvrđuje ono što Herodot kaže o Ilirima i Enhelejcima, koje spominje kao dva naroda. U izgubljenom početku Dionisova proročanskoga govora vjerojatno su se izričito tako i spominjali. Iz ovoga je teksta vidljivo i to da je Kadmo već u zmijskom liku vodio vojsku jadranskih barbara na Grčku. Euripid je tako oblikovao slijed događaja. To proizlazi i iz Dionisovih riječi, ali tamo nije tako nedvojbeno jasno i moglo bi se pomišljati da bog u proročkom zanosu prvo spominje ono što je u Kadmovoj budućoj sudbini najčudesnije, a tek onda govori o provali u Grčku. Kadmove su riječi, međutim, u tom pogledu sasvim nedvosmislene. Prorečeno mu je da će u zmijskom liku voditi barbare protiv Grčke. Pri tom se jasno osjeća i uobičajeni Euripidov protubarbarski patos i naglašen helenski ekskluzivizam. Inače su ti osjećaji došli do najjasnijega izražaja u završnim stihovima njegove *Ifigenije u Tauridi.*

Hermogen iz Tarsa u Kilikiji, retor drugoga stoljeća naše ere, sačuvao nam je dva stiha iz jedne izgubljene Euripidove tragedije (Christianus Walz, Rhetores Graeci, vol. III, Stuttgart-Tübingen, sumptibus J. G. Cottae, 1834, str. 180; fragment 930 (Kaibel)):

οἴμοι, δράκων μου γίνεται τὸ ἥμισυ
τέκνον, περιπλάκηθι τῷ λοιπῷ πατρί.

— *jao, polovica mene postaje zmija, dijete, zagrli ono što je preostalo od oca.*

Ti se stihovi odnose na Kadmovu preobrazbu i stavljeni su mu u usta. Vjerojatno ih je Hermogen ispisao iz Euripidove izgubljene tragedije *Kadmo.*

Euripida se vjerojatno drži Seneka (oko 4. prije naše ere — 65. naše ere), rimski filozof i pjesnik tragedija, kad u svojem *Bijesnom Heraklu (Hercules furens)* piše ovo (392—394)[36]:

[36] Usp. izdanja F. Leo, 1878. i d; L. Hermann, 1924—26, treće izdanje 1961.

quin ipse torvum subrigens crista caput
Illyrica Cadmus regna permensus fuga
longas reliquit corporis tracti notas.

— *Štoviše sam je Kadmo podigao glavu strašnu od kreste, promjerio je u bijegu ilirsko kraljevstvo i ostavio dugi trag kuda mu se vuklo tijelo.*

Snažnim i slikovitim izrazom iskazuje se tu kako je Kadmovo preobraženje strašno i čudesno. Njegov se čudovišni zmijski lik opisuje neizravno. Spominje se kresta na glavi i crta što je na tlu ostavlja tijelo kada se vuče po njemu.

U Euripida prvo se spominje preobrazba u zmijski lik, a onda vodstvo barbarske vojske. U pseudo-Apolodora je obratno. Ovo drugo je razumljivije. Lakše je zamisliti da je Kadmo u ljudskom liku vodio vojsku Enhelejaca i vladao Ilirima, a onda se preobrazio u zmiju i bio prenesen na Elizijsko polje. Kod Euripida se Kadmo već preobražen u zmiju stavlja na čelo barbarskoj vojsci. Lako je pomisliti da bi to mogla biti legenda u svojem prvobitnom obliku, koji je još nabijen mitskom silinom, a pseudo-Apolodorova verzija bila bi onda kasnija racionalizacija. Moguće je, dakako, i suprotno: da je Euripid stari mit htio učiniti teatralnijim i efektnijim.

Kako god to bilo, ocrtavaju se obrisi stare legende o Kadmu, Enhelejce i pritisnuli su ih. Enhelejci su se u toj nevolji obratili protumačenje staroga proroštva: Kadmo je sa ženom Harmonijom u poodmakloj dobi napustio Tebu. U to su vrijeme Iliri navaljivali na Enhelejce i pritisnuli su ih. Enhelejci su se u toj nevolji obratili proročištu i od njega su saznali da će nadvladati Ilire ako sebi za vođe uzmu Kadma i Harmoniju. Kadmo je s Harmonijom poveo vojsku Enhelejaca od pobjede do pobjede. Svladali su Ilire i Kadmo im je postao kralj. Već kao ilirski vladar dobio je sina i nadjenuo mu je ime Ilirije. Poslije su Kadmo i Harmonija na kolima u koja su bili upregnuti junci krenuli pred miješanom svojom barbarskom vojskom Enhelejaca i Ilira opet prema svojoj staroj postojbini. Vojska je provalila u Grčku. Zauzela je mnoge gradove i na kraju je napala i opljačkala Apolonovo svetište i proročište u Delfima. Tada je tu vojsku stigla teška nesreća. Razbijena je i uništena. Ali su se Kadmo i Harmonija spasili jer ih je preobražene u zmije (tek tada ili još prije pohoda na Grčku) bog (Zeus ili Ares) prebacio na poljane blaženih kao svoje izabranike i ljubimce.

U perzijskoj skupštini pred platejsku bitku govorio je Mardonije o starom proroštvu koje proriče da će neki barbari provaliti u Grčku i da će teško stradati pošto opljačkaju svetište u Delfima. Mardonije je mislio da su to Perzijanci. Herodot je našao da se ono prije moglo odnositi na Enhelejce s Ilirima, temeljeći to mišljenje na legendi koju smo upravo rekonstruirali. Po njoj postaje razumljivija i ona druga o Kadmejcima, koji su se sedam naraštaja poslije Kadma, istjerani iz

[37] Usp. J. Talboys Wheeler, *The Geography of Herodotus*, London, Longman, Brown, Green and Longmans, 1854, str. 130.

Tebe od Argejaca, sklonili k Enhelejcima. Pošli su onamo gdje je nekada i osnivač njihova roda našao novu postojbinu i vodio novu vojsku. Kadmejci su tako, izgubivši jednu djedovinu, pošli u drugu.

Osobito je, međutim, zanimljivo da se između naša tri vrela: Herodota, pseudo-Apolodora i Euripida, ne javljaju samo sadržajne podudarnosti, nego i tekstualne. Tako se pseudo-Apolodor i Euripid podudaraju u jednom ključnom izrazu εἰς δράκοντα μεταβαλών »preobrazivši se u zmiju« i δράκων γενήσῃ μεταβαλών »postat ćeš zmija preobrazivši se«. I druga je podudarnost u ključnom izrazu ηγεμών »vođa« i ἡγούμενος »koji vodi«. Između Herodota i Euripida tekstualne su podudarnosti u riječima στρατός odnosno στράτευμα »vojska« i διαρπάζω »pljačkati« u obojih. Između Herodota i pseudo-Apolodora ne mogu se utvrditi takve podudarnosti jer to što se u obojih spominju Enhelejci i Iliri, odvojeno jedni od drugih, kao dva naroda, budući da se radi o vlastitim imenima, proizlazi iz sadržaja onoga što oba pisca pričaju, a ne iz njihove stilizacije.

Takve se podudarnosti u izričaju ne bi mogle lako javiti, da su ta tri pisca sastavljala svoje tekstove sasvim nezavisno jedan od drugoga. Odatle se nameće pretpostavka da su imali kakav zajednički predložak. Pseudo-Apolodor je mogao svoju suhu priču crpsti iz Euripidove poezije. Kako je početak Dionisova proročanstva u tekstu njegovih *Bakha* izgubljen, mogu iz te scene, dok još nije bila okrnjena, potjecati i podaci o Kadmovu odlasku iz Tebe i o tome kako su ga Enhelejci na temelju proročanstva učinili svojim vođom, kako je ratovao s Ilirima i postao njihov kralj. Slabo je, međutim, vjerojatno da baš ništa od toga ne bi ostavilo traga u neizravnoj tekstovnoj predaji.

Euripid, pak, i Herodot ne mogu biti u izravnoj tekstualnoj vezi. *Bakhe* su prvi put izvođene tek poslije pjesnikove smrti, a on je kojih dvadesetak godina nadživio svojega vršnjaka Herodota. Taj se, dakle, u svojem izričaju nije mogao naslanjati na Euripidove *Bakhe*. Ni Euripid se, očito, dok je ispijevao Dionisovo proroštvo, nije mogao naslanjati na Herodota, jer mu taj svojim škrtim natucanjem o Ilirima i vojsci Enhelejaca ne daje one podatke što ih je pjesnik stavio u božja usta. No, kako i uza sve to postoje tekstualne podudarnosti između ta dva pisca, može se pomišljati da su oba imala pred sobom isti tekst, u kojemu se pričala legenda o Kadmu i Harmoniji, enhelejskoj vojsci i Ilirima. Najvjerojatnije je to bilo djelo nekoga logografa. Taj isti tekst je onda, bit će, ekscerpirao i pseudo-Apolodor za svoj mitografski priručnik. Izričaj toga nepoznatog pisca zrcalio bi se prema toj pretpostavci u tekstualnim podudarnostima između trojice spomenutih pisaca.

Razmatranje Herodotovih vijesti dovelo nas je daleko. Istina je, doduše, kako kaže istraživač Herodotova zemljopisa, da se u njegovu djelu jadranski Enhelejci samo spominju i ništa više[37]. Ali kad se ti spomeni dobro razmotre u svojem kontekstu i povežu s vijestima drugih vrela, vode nas staroj i bogatoj verziji legende o Kadmu kod Enhelejaca i kod Ilira[38]. Ta, pak, rekonstruirana verzija, što će biti

da je stajala u djelu kojega logografa, može poslužiti kao čvrsto ishodište za daljnje razmatranje stare književne predaje o Enhelejcima.

Slika što smo je dobili analizom ovih glavnih vrela upotpunjuje se kad se priključe još neki dodatni podaci. Pindar, veliki pjesnik korske lirike s kraja šestoga i početka petoga stoljeća prije naše ere, za cijeli jedan naraštaj stariji od Herodota, rođen u Kinoskefali kraj Tebe, pjeva u svojim himnama, slaveći pobjednike na svegrčkim atletskim natjecanjima, o tome kako je Kadmo prenesen na otoke blaženih[39]. To se poklapa s mitom kakav se susreće u Euripida i u pseudo-Apolodora. U sholijama, antičkom komentaru, uz Pindarove pjesme razabiru se još tragovi izričaja kakav smo rekonstruirali za naše prvobitno vrelo (uz treću Pitijsku pobjednu pjesmu, st. 166):

ὁ μὲν γὰρ Κάδμος εἰς ὄφιν μεταβαλὼν ἀπέθανεν.
— *Kadmo je umro pretvorivši se u zmiju.*
(Uz istu pjesmu st. 167):
ὁ μὲν γὰρ Κάδμος μετέβαλεν εἰς ὄφιν
— *Kadmo se pretvorio u zmiju.*

U prvoj komentatorskoj bilješci insistira se na Kadmovoj smrti, dok inače mitološka predaja ističe njegovo blaženo preobraženje u vječnom boravištu (poljani ili otocima) odabranih smrtnika.

Uz stih 153 b iste pjesme stoji o Kadmu ovo:

τὸν δὲ Κάδμον παρέλαβε διὰ τὸ καὶ τοῦτον εὐδαιμονήσαντα ἐκπεσεῖν εἰς Ἰλλυριούς ... διόπερ καὶ ἀπεθεώθη μετὰ τῆς γυναικὸς Ἁρμονίας, καὶ κατῴκησαν ἐν τῷ Ἠλυσίῳ πεδίῳ ἐπὶ δρακόντων ἅρματος, ὡς οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ μυθογράφοι ἡμῖν παραδεδώκασιν.

— *Kadma je (pjesnik) tu naveo jer je i on prvo bio sretan, a onda je otišao u progonstvo među Ilire; ... zato je i bio božanski preobražen sa svojom ženom Harmonijom i nastanili su se na Elizijskom polju (došavši tamo) na zmijskim kolima, kako su nam pjesnici i mitografi sačuvali predaju.*

Vrela na koja se poziva Pindarov komentar slažu se s našima jer je Euripid pjesnik, a pseudo-Apolodor mitograf. U toj se sholijastovoj bilješci doista javljaju mnogi elementi naše legende. I odlazak iz Tebe na Jadran, i preobrazba zajedno sa suprugom Harmonijom, i Elizijsko polje, i zmije i kola. Ako su to, što bi se prvo pomislilo, kola u koja su upregnute zmije, bio bi to nov momenat. No ako su to kola na kojima se voze zmije, onda je to proizašlo iz interpretacije Dionisova proročanstva u Euripidovim *Bakhama*. Stoga je ovo drugo i vjerojatnije. Takva se genitivna konstrukcija upotrebljava u oba smisla.

Daleko su važnije dodatne obavijesti što potječu od Filona iz Biblosa u Fenikiji, učenoga pisca drugoga stoljeća naše ere. Uz mnoga

---

[38] Usp. How — Wells u već citiranom komentaru Herodotova djela uz 9, 43.
[39] Usp. Drugu olimpijsku pobjednu pjesmu, st. 61—80.

filološka djela napisao je osobito zanimljivu zbirku podataka iz raznovrsne literature pod naslovom *O gradovima i slavnim ljudima koje je svaki od njih othranio* (Περὶ πόλεων καὶ οὓς ἑκάστη αὐτῶν ἐνεγκεν) u trideset knjiga. To nam se djelo nije sačuvalo, ali će biti da je iz njega crpao Stefan Bizantinac kada je pisao o Budvi, pozivajući se pri tom na Filona. U sačuvanom ekscerptu iz Stefanova djela stoji ovo:

Βουθόη, πόλις Ἰλλυρίδος, ὡς Φίλων, διὰ τὸ Κάδμον ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀχούμενον ταχέως ἀνύσαι τὴν ἐς Ἰλλυριοὺς ὁδόν. οἱ δὲ τὸν Κάδμον ἀπὸ τῆς Αἰγυπτίας Βουτοῦς ὀνομάσαι αὐτήν, καὶ παραφθαρεῖσαν καλεῖσθαι Βουθόην. ἔχει δ' ἐπὶ τοῦ μυχοῦ Ῥίζονα πόλιν καὶ ποταμὸν ὁμώνυμον.

— *Butoa, grad u Iliriji, kako piše Filon, jer se Kadmo vozio na volovskoj zaprezi i brzo je prevalio put do Ilira. Drugi kažu da ga je Kadmo nazvao po egipatskoj Buti, pa se to pokvarilo i sada se zove Butoa. A u zaljevu joj je grad Rizon i rijeka istoga imena.*

Stefan nam tu kaže, pozivajući se na Filona, da je Butoa grad u Iliriji. Odatle je očito da se radi o današnjoj Budvi. Zatim daje, vjerojatno sve prema istom autoru, etimologiju toga imena. Grad bi bio nazvan po tome što je Kadmo vučen od volova (βούς) brzo (θοῶς) stigao u Iliriju. Odatle oBυθόη· Drugo je tumačenje da je Kadmo nazvao taj grad prema egipatskoj Buti (Βουτώ) pa se to ime poslije iskvarilo u Βουθόη, Buta je bio grad u Egiptu, a jednako se zvala i njegova božica. Nije slučanjo da je ta božica Uazit bila zmijsko božanstvo. To se povezuje s enhelejskim kultom Kadma i Harmonije preobličenih u zmije[40].

Te su nam etimologije, po sebi, slabo zanimljive. Prva nam ipak potvrđuje legendu o Kadmu na volovskim kolima i vezuje njegov dolazak iz Tebe u jadranske predjele uz sasvim određen lokalitet, naime uz Budvu. Taj se važni zemljopisni podatak upotpunjuje viješću da je kraj Budve u zaljevu ležao grad Rizon na istoimenoj rijeci. Nema dvojbe da je taj zaljev Boka, grad da je Risan, a rijeka da je unutrašnji dio Boke, koji su stari zamišljali kao rijeku što utječe u Jadransko more. Ta je predodžba mogla nastati i polazeći od vrelâ što u najdubljim zatonima Boke obilnim tokom iz stijenja uviru u more. I drugdje se duboki zaljevi rado zamišljaju kao ušća rijekâ što zapravo ne postoje (usp. Rio de Janeiro). Time je potvrđeno da je Butoa doista Budva i Kadmov se boravak u Iliriji veže za predjele oko Boke Kotorske.

Prva od dvije Stefanove etimologije javlja se i u *Etymologicum magnum:*

Βουθόη: Πόλις Ἰλλυρίδος. Εἴρηται ὅτι Κάδμος ἐπὶ βοῶν ζεύγους ἐκ Θηβῶν ταχέως εἰς Ἰλλυρικοὺς παραγενόμενος ἔκτισε πόλιν· καὶ ἀπὸ τῶν βοῶν καὶ τοῦ θοῶς φυγεῖν Βουθόην αὐτὴν ὠνόμασεν. Ἢ ἀπὸ τοῦ βούτου Βουτόη καὶ Βουθόη ὠνόμασται.

---

[40] Usp. P. Lisičar, *Legenda o Kadmu,* Živa Antika 3 (1953), str. 248.

— *Butoa: Grad u Iliriji. Priča se da je Kadmo na volovskoj zaprezi iz Tebe brzo došao među Ilire i osnovao grad; i po volovima i po tome što je brzo pobjegao nazvao ga je Butoa. Ili se po travi origanu (butes) nazvao Butoa i Butoa (pisano s th).*

Osim nama beznačajne botaničke etimologije[41] novi su tu momenti što se jasno kaže da je Kadmo na volovskoj zaprezi brzo došao u Iliriju iz Tebe, i što se priča da je on osnovao Budvu i nadjenuo joj ime izvedeno na vrlo neobičan način.

Odmah dalje čita se u *Etymologicum magnum*, s nekim dopunama prema firentinskom rukopisu takozvanoga *Etymologicum geninum* (9. st.) ovo:

Βούθοια. πόλις τῆς Ἰλλυρίδος. Σοφοκλῆς Ὀνομακλεῖ·

Βουθόη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη.

Εἴρηται ἀπὸ τοῦ βοηθὸν γενέσθαι τοῖς Ἰλλυριοῖς τὸν Κάδμον ἔποικον γενόμενον, ἢ ἀπό τὸ ζεῦγος βοῶν ὀχούμενον κατὰ τὸ πυθόχρηστον εἰς τὴν Ἰλλυρίδα παραγενέσθαι.

— *Butoja: grad u Iliriji. Sofoklo u Onomaklu: »Butoa je bila naseljena na ušću Drilona«. Nazvana je po tome što je Kadmo bio pomoćnik Ilirima kad se kod njih naselio, ili po tome što je došao u Iliriju upravljajući zapregom volova kako je u Delfima prorečeno*[42]

Tu nam se nudi treća etimologija za staro ime Budve. Izvodi se od βοηθός »pomoćnik« i nadovezuje se na to kako je Kadmo pomogao Ilirima (zapravo Enhelejcima, ali se tu ta razlika već zatrla) kad je došao k njima. Tu se govori i o delfijskom proročanstvu kojim je bilo prorečeno da će Kadmo doći u Iliriju na volovskim kolima. To je proroštvo slično onom Dionisovom u Euripida, a pomišljamo i na »zmijska kola« onoga Pindarova sholijasta. Teško je reći koji je oblik legende u toj pojedinosti prvotan. Pitamo se također je li prema verziji na kojoj je zasnovana etimologija imena Budve po brzim volovima Kadmo putovao k Ilirima već u zmijskom liku. Onda bi se preobrazba dogodila još pri odlasku iz Tebe.

Saznajemo i to da je već tragički pjesnik Sofoklo (487—406. prije naše ere) u jednoj svojoj izgubljenoj drami spominjao Butou i smještao je kod ušća Drilona (Drima), znatno južnije, dakle, nego što Budva zbilja leži. Nije jasno o kojem se Sofoklovu komadu zapravo radi jer je tekstovna predaja naslova *Onomaklo* vrlo sumnjiva, a to se ime inače nigdje ne javlja. Sumnjivo je čak i to da li se doista radi o imenu Sofoklovu. I citirani stih je u daktilskom heksametru, a taj se metar ne javlja u dramskom pjesništvu. Pomišlja se stoga da bi citirani stih mogao biti od Kalimaha, helenističkoga pjesnika trećega sto-

---

[41] Ako se mjesto τοῦ βούτου čita τοῦ Βουτοῦ, ova je etimologija jednaka Stefanovoj alternativnoj jer je Βουτός varijanta imena egipatskoga grada Βουτώ.

[42] Ovaj je tekst uspostavljen prema izdanju T. Gaisford, *Etymologicum magnum*, Oxford 1848. i prema dodacima iz firentinskoga rukopisa *Etymologicum genuinum*, prema E. Miller, *Mélanges de littérature grecque*, Pariz, L'imprimerie impériale, 1868, str. 68.

ljeća prije naše ere. On je mnogo pisao u heksametrima i u ta je svoja djela unio mnoštvo učenih podataka, pa i zemljopisnih. Njegovo ime htjeli bi neki prepoznati u drugom dijelu naslova *Onomaklo*, kako ono stoji u rukopisu[43].

Time je sada zaokružena slika što je o Kadmu i Budvi, s osobitim obzirom na postanak njezina staroga imena, daje grčka etimološka literatura, nadovezujući se na Filona iz Biblosa. U tim je vijestima uvijek riječ samo o Ilirima, nigdje se ne spominju Enhelejci. Ipak se tu ne radi o drugom razdoblju Kadmova boravka na Jadranu, kada je prema pseudo-Apolodorovoj verziji, postao vladar Ilira pošto ih je pobijedio na čelu Enhelejaca. Vidi se to odatle što se priča da je osnovao Budvu došavši neočekivano brzo na volovskoj zaprezi iz Tebe. Radi se, dakle, baš o samom dolasku, prema pseudo-Apolodoru o dolasku k Enhelejcima, koje su Iliri bili pritisnuli ratom. Etimološka predaja što se nadovezuje na Filona iz Biblosa ne pravi tako razlike između Enhelejaca i Ilira, nego ilirskim imenom obuhvaća i Enhelejce. To i jest opće shvaćanje kasnijega vremena, dok je izvor Herodotov i pseudo-Apolodorov jasno lučio jedne od drugih.

Predodžbe mlađega vremena jasno je izrazio Pausanija, koji je oko 170—180. naše ere opisao Grčku, njezine spomenike, legende i mitove, u svojem poznatom djelu *Put po Grčkoj* (Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος). Govoreći o Tebi i njezinoj najstarijoj povijesti, on usput spominje, kao nešto dobro poznato, i Kadmov odlazak na Jadran. O narodu kod kojega je Kadmo našao novu domovinu kaže Pausanija ovo (9, 5, 3)[44]:

Κάδμου δὲ ἐς Ἰλλυριοὺς καὶ Ἰλλυριῶν ἐς τοὺς καλουμένους Ἐγχελέας μετοικήσαντος Πολύδωρος ὁ Κάδμου τὴν ἀρχὴν ἔσχε.

— *A kada se Kadmo preselio u zemlju Ilira, a među Ilirima k onima koji se zovu Enhelejci, preuzeo je vlast Polidor, sin Kadmov.*

Tu se radi o nasljedstvu na tebanskom prijestolju, ali usput saznajemo i to da Enhelejci više nisu suprotstavljeni Ilirima, nego se o njima govori kao o jednom ilirskom narodu. U tom smislu treba shvatiti vijest Filonovu i etimološke literature, po kojoj je Kadmo na volovskoj zaprezi došao Ilirima.

Pausanija potvrđuje Herodotovu vijest (5, 61) po kojoj su Kadmejci, Kadmovi potomci, otišli Enhelejcima kad su ih Argejci, poznati inače kao epigoni Sedmorice, protjerali iz Tebe. O tome čitamo u njega ovo (9, 5, 13):

κρατησάντων δὲ τῇ μάχῃ τῶν Ἀργείων Λαοδάμας σὺν τοῖς ἐθέλουσιν ἕπεσθαι Θηβαίων ὑπὸ τὴν ἐπιοῦσαν νύκτα ἀπεχώρησεν ἐς Ἰλλυριούς.

---

[43] Usp. kritički aparat uz naše mjesto u izdanju T. Gaisforda, Millerove kritičke bilješke na navedenom mjestu i A. Nauck, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Leipzig, Teubner, 1888, fragment 1024, str. 357—358.

[44] Usp. izdanja H. F. Hitzig — H. Blümner, 1896—1910; F. Spiro, 1900.

— *A kad su Argejci nadvladali u bici, Laodamant je s Tebancima koji su ga htjeli slijediti iduće noći otišao Ilirima.*

Tu se javljaju svi elementi Herodotove vijesti: i pobjeda Argejaca, i kralj tebanski Laodamant, potomak Kadmov, i družina što je s njime pošla na Jadran. Moguće je, naravno, da je Pausanija uzeo sve te podatke upravo od Herodota.

Od Pausanije saznajemo još neke pojedinosti o seobi Kadmejaca prema Jadranu (9, 8, 6—7):

ἡνίκα ὑπὸ Ἀργείων μάχῃ πρὸς Γλίσαντι ἐκρατήθησαν, τότε ὁμοῦ Λαοδάμαντι τῷ Ἐτεοκλέους ὑπεξίασιν οἱ πολλοί· τούτων οὖν μοῖρα τὴν μὲν ἐς τοὺς Ἰλλυριοὺς πορείαν ἀπώκνησε, τραπόμενοι δὲ ἐς Θεσσαλοὺς καταλαμβάνουσιν Ὁμόλην, ὀρῶν Θεσσαλικῶν καὶ εὔγεων μάλιστα καὶ ὕδασιν ἐπιρρεομένην. Θερσάνδρου δὲ τοῦ Πολυνείκους ἀνακαλεσαμένου σφᾶς ἐπὶ τὰ οἰκεῖα, τὰς πύλας διὰ ὧν τὴν κάθοδον ἐποιοῦντο ἀπὸ τῆς Ὁμόλης ὀνομάζουσιν Ὁμολωΐδας.

— *Kad su u bici kod Glisanta bili pobijeđeni od Argejaca, tad je većina otišla zajedno s Laodamantom, sinom Eteoklovim; jedan pak dio njih nije se usudio poći do Ilira, nego su se okrenuli na Tesalce i zauzeli Homolu, najplodniju i vodama najbolje natopljenu od tesalskih gora. Kad ih je Tersandar, sin Polinikov, pozvao da se vrate kući, nazvali su Homolskima vrata kroz koja su se vratili s Homole.*

To se tumači postanak imena jednih od tebanskih vrata i sličnost njihova imena s imenom jedne tesalske gore. Tu saznajemo, međutim, kako se u tesalskoj predaji sačuvao trag prolaska Kadmejaca na putu prema Jadranu. Zauzeli su bili planinu Homolu. Ta je planina ležala u tesalskoj Magneziji na sjevernoj padini Ose. I tu Pausanija slijedi staru predaju. O prolasku Kadmejaca kroz Tesaliju piše, naime, već Herodot (1, 56):

ἐπὶ μὲν Δευκαλίωνος βασιλέος οἴκεε (τὸ Δωρικὸν γένος) γῆν τὴν Φθιῶτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἕλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὄσσαν τε καὶ Ὄλυμπον χώρην, καλεομένην δὲ Ἱστιαιῶτιν. ἐκ δὲ τῆς Ἱστιαιώτιδος ὡς ἐξανέστη ὑπὸ Καδμείων, οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδνὸν καλεόμενον.

— *Za vladanja kralja Deukaliona nastavalo je (dorsko pleme) zemlju Ftiotidu, a za vladanja Dora, sina Helenova, zemlju pod Osom i Olimpom koja se zove Histijajotida. A kad su ga Kadmejci istjerali iz Histijajotide, stanovalo je na Pindu i zvalo se makedansko.*

I tu se kaže da su se Kadmejci zadržali u Tesaliji, pod planinom Osom. Saznajemo i to da su odande istjerali Dorane, koji su se onda povukli na planinu Pind. Došlo je tako do pomicanja grčkih plemena na sjeveru. O sukobu Kadmejaca s Doranima piše i Diodor Sicilac (4, 67, 1):

οἱ δ' ἐπίγονοι τὴν στρατείαν ἐπιφανῆ πεποιημένοι μετὰ πολλῶν λαφύρων ἀνέκαμψαν εἰς τὰς πατρίδας. τῶν δὲ Καδμείων τῶν συμφυγόντων εἰς τὸ Τιλφωσσαῖον Τειρεσίας μὲν ἐτελεύτησεν, ὃν θάψαντες λαμπρῶς οἱ Καδμεῖοι τιμαῖς ἰσοθέοις ἐτίμησαν· αὐτοὶ δὲ μεταναστάντες ἐκ τῆς πόλεως ἐπὶ Δωριεῖς ἐστράτευσαν, καὶ μάχῃ νικήσαντες τοὺς ἐγχωρίους ἐκείνους μὲν ἐξέβαλον ἐκ τῶν πατρίδων, αὐτοὶ δ' ἐπί τινας χρόνους κατοικήσαντες, οἱ μὲν ἐν αὐτῇ κατέμειναν, οἱ δ' ἐπανῆλθον εἰς τὰς Θήβας, Κρέοντος τοῦ Μενοικέως βασιλεύοντος.

— *Pošto su se proslavili u tom pohodu, epigoni su se s mnogo plijena vratili u svoje domovine. A od onih Kadmejaca koji su se bili sklonili u Tilfosej umro je Tiresija, kojega su Kadmejci sjajno pokopali i počastili častima ravnim božanskima. A oni sami otišli su iz grada i zavojštili su na Dorane. I pobijedili su u bici one domaće stanovnike i izbacili su ih iz njihovih domovina, a sami su se neko vrijeme tamo nastanili, pa su neki ondje i ostali, a drugi su se vratili u Tebu za kraljevanja Kreonta sina Menekejeva.*

Radi se tu o Doranima u njihovim starim, sjevernim sjedištima, prije nego ih je velika seoba što se u legendarnoj povijesti pamti kao povratak Heraklovih potomaka povukla na Peloponez i drugamo na jug.

Tilfosej je selo u Beotiji, kako kaže sam Diodor (4, 66, 5). Vrač Tiresija bio je uputio Kadmejce da se poraženi od Argejaca povuku onamo.

Herodot, Diodor i Pausanija nam pouzdano pokazuju da je pohod Kadmejaca na sjever, u novu domovinu njihova rodonačelnika, ostavio jasnoga traga u legendarnoj predaji o starim seobama i sukobima plemenâ na sjeveru Grčke. Dobro su nam, dakle, potvrđene dvije predaje što povezuju Tebu s Jadranom i Enhelejcima. Jedna se od njih odlikuje izrazito mitskim crtama. Po njoj je Kadmo sa svojom ženom Harmonijom u već poodmakloj dobi napustio Tebu. Na kolima s volovskom zapregom stigao je Enhelejcima i tamo je osnovao grad Butou, današnju Budvu. Enhelejci su ga učinili svojim vođom u obrambenom ratu protiv Ilira. S njime na čelu pobijedili su Enhelejci Ilire i tako je Kadmo postao ilirski vladar. U novom kraljevstvu rodio mu se sin Ilirije. Poslije je poveo Ilire i enhelejsku vojsku protiv Grčke. Osvojio je i razvalio mnoge gradove, sve dok mu se vojska nije ogriješila o delfsko svetište. Tada je, prema starom proročanstvu, ilirska i enhelejska vojska ljuto stradala. U tom slomu, međutim, Kadmo i Harmonija nisu pretrpjeli zla. Oni su na kraju po božanskoj odluci, preobraženi u zmije, preneseni na poljane ili na otoke blaženih, kao odabranici božji. Najstarije ishodište te predaje do kojega možemo doprijeti na temelju raspoloživih podataka jest izgubljeno vrelo, vjerojatno spis nekoga logografa, iz kojega su crpli Herodot, Euripid i pseudo-Apolodor. Za Kadmovu, pak, vezu s Budvom i za volovska kola na kojima je stigao na Jadran najstarije vrelo poznato nama jest Filon iz Biblosa.

Druga predaja, ona o odlasku Kadmejaca na Jadran među Enhelejce, ima sve značajke prave historijske legende. Kad su argejski epi-

goni pobijedili tebanske Kadmejce i razorili im grad, Kadmejci su, pričalo se, napustili Tebu i pošli na Jadran Enhelejcima. Usput u Tesaliji jedan je dio tih Kadmejaca istjerao Dorane s obronaka Ose i nastanio se tamo jer nisu htjeli ići u daleku i nepoznatu zemlju. Neki od tih Kadmejaca što su odustali od puta do Enhelejaca vratili su se napokon u Tebu.

Narod Enhelejaca na dalekom Jadranu vezan je u grčkoj književnosti za te dvije predaje. Škrti zemljopisni podaci Hekatejevi dobivaju tako i mitološku dimenziju. Enhelejci i Iliri suprotstavljeni su kao dva naroda jer se Kadmo, došavši na Jadran, umiješao u rat među njima. Spajaju se, pak, poslije u jednu manje određenu cjelinu jer skupa određuju bajoslovno i daleko kraljevstvo Kadmove preobrazbe. Čvršći im je pri tom odnos prema tim predajama, onoj o Kadmu i onoj o Kadmejcima, nego što im je određena topografija. To više nas iznenađuje preciznost Hekatejevih podataka i to više žalimo što nam zbog izgubljena konteksta tako malo kazuju. Očito je ipak da su Enhelejci bili pravi narod, a ne samo mitski stanovnici jadranskih obala koji su primili izagnanoga Kadma i kod kojih su našli utočište njegovi poraženi potomci kad im je Teba bila razorena i opljačkana. Enhelejci tako, čini se, podjednako pripadaju mitskoj geografiji, legendarnoj povijesti i periegezi zasnovanoj na iskustvu pomoraca. Mitološki i etnološki podaci preklapaju se tu kao i drugde u najstarijoj povijesti Jadrana[45].

Pripadnost Enhelejaca ilirskom narodu izrazio je i Apijan, grčki povjesničar drugoga stoljeća naše ere (rođen je negdje između godine 90. i 100), suvremenik Pausanijin. Napisao je *Rimsku povijest* od koje su se sačuvali samo neki dijelovi. Bila je etnografski orijentirana i pojedini su se narodi u njoj opisivali onim redom kojim su se pojavljivali u rimskome krugozoru. Sačuvan nam je onaj dio 9. knjige u kojem se opisuju Iliri. Tamo je Apijan u 2. glavi uveo legendarno rodoslovlje ilirskih naroda, po običaju najstarije grčke povijesti, u kojoj se odnosi među narodima opisuju preko rodoslovlja njihovih heroja imenjaka (eponima). Tako u Apijana na navedenom mjestu stoji ovo[46]:

φασὶ δὲ τὴν μὲν χώραν ἐπώνυμον Ἰλλυριοῦ τοῦ Πολυφήμου γενέσθαι. Πολυφήμῳ γὰρ τῷ Κύκλοπι καὶ Γαλατείᾳ Κελτὸν καὶ Ἰλλυριὸν καὶ Γάλαν παῖδας ὄντας ἐξορμῆσαι Σικελίας, καὶ ἄρξαι τῶν δι' αὐτοὺς Κελτῶν, Ἰλλυριῶν καὶ Γαλατῶν λεγομένων. καὶ τόδε μοι μάλιστα, πολλὰ μυθεόντων ἕτερα πολλῶν, ἀρέσκει· Ἰλλυριῷ δὲ παῖδας Ἐγχέλεα καὶ Αὐταριέα καὶ Δάρδανον καὶ Μαῖδον καὶ Ταύλαντα καὶ Περραιβὸν γενέσθαι, καὶ θυγατέρας Παρθὼ καὶ Δαορθὼ καὶ Δασσαρὼ καὶ ἑτέρας, ὅθεν εἰσὶ Ταυλάντιοι τε καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐγχέλεες καὶ Αὐταριεῖς καὶ Δάρδανοι καὶ Μαῖδοι καὶ Παρθηνοὶ καὶ Δασσαρήτιοι καὶ Δάρσοι. Αὐταριεῖ δὲ αὐτῷ Παννόνιον ἡγοῦνται παῖδα ἢ

---

[45] Usp. R. Katičić, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak 11 (1973), str. 198—199.

[46] *Appiani Historia Romana*, Vol. I, ediderunt P. Viereck et A. G. Roos, editio stereotypa correctior, addenda et corrigenda adiecit E. Gabba, Leipzig, Teubner, 1962.

Παίονα γενέσθαι, καὶ Σκορδίσκον Παίονι καὶ Τριβαλλόν, ὧν ὁμοίως τὰ ἔθνη παρώνυμα εἶναι.

— *A kažu da je zemlja dobila ime od Ilirija Polifemova sina; jer kiklop Polifem i Galateja imali su sinove Kelta, Ilirija i Galu. I oni su krenuli iz Sicilije i zavladali su narodima koji se po njima nazivaju Kelti, Iliri i Galaćani. I to mi se najviše sviđa, iako mnogi pričaju i mnogo toga drugoga. Iliriju su se rodili sinovi Enhelej, Autarijej, Dardan, Med, Taulant, Pereb, i kćeri Parto, Daorto, Dasaro i druge, odakle su Taulantijci, Perebi, Enhelejci, Autarijati, Dardanci, Medi, Partini, Dasareti i Darsi. A taj je Autarijej, kako misle, imao sina Panonija ili Peona, a Peon Skordiska i Tribala, po kojima se slično tako nazivaju narodi.*

To je rodoslovlje sasvim fantastično. Očito je da je sastavljeno u rimsko doba da bi obuhvatilo keltske i ilirske barbare. U nj se uvode eponimi svih poznatijih plemena ilirskoga prostora. Nama je tu samo jedno važno, a to je da se Enhelej, eponim Enhelejaca, uvodi u to rodoslovlje kao Ilirijev najstariji sin. Time je izraženo da su Enhelejci Iliri i da im među ilirskim narodima pripada osobito časno mjesto. Uočiti valja i to da u tom rodoslovlju nisu svi Ilirijevi potomci eponimi ilirskih naroda. Medi, a možda i Tribali, bili su Tračani, Skordiski su bili Kelti, a Perebi su planinski Tesalci s pograničja Epira. Apijanovo ilirsko rodoslovlje sastavljeno je, čini se, u velikoj mjeri prema predodžbi rimskoga Ilirika. O drugoj verziji legende o Iliriju, eponimu Ilira, usp. str. 64 i d.

Posebno mjesto u sklopu predaje o Enhelejcima zauzimaju vijesti o Kadmovu i Harmonijinu grobu i o njihovim kamenima. Ti podaci pripadaju grčkoj zemljopisnoj književnosti i u njoj se vrlo gusto račvaju, pa je najprvo potrebno da im se, koliko je to moguće, odredi podrijetlo i veza. Tek onda će se moći pocrpsti i sve obavijesti koje pružaju.

Predaja o Kadmovu i Harmonijinu grobu na jadranskoj obali javlja nam se prvo u helenističkoj poeziji. Veza s Enhelejcima izričito je istaknuta u Apolonija Rođanina. Živio je u trećem stoljeću prije naše ere i napisao je ep o Argonautima[47]. Govoreći o Kolšanima koji su progonili Argonaute i nisu ih mogli uhvatiti, pa se nisu usudili vratiti se na oči svojemu kralju, nego su ostali u tuđini i naselili se na raznim mjestima, kaže Apolonije ovo (4, 516—518):

οἱ δ' ἄρ' ἐπ' Ἰλλυρικοῖο μελαμβαθέος ποταμοῖο,
τύμβος ἵν' Ἁρμονίης Κάδμοιό τε, πύργον ἔδειμαν,
ἀνδράσιν Ἐγχελέεσσιν ἐφέστιοι.

---

[47] Usp. R. Katičić, *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina*, Godišnjak 7 (1970), str. 71—136. Najnovije izdanje Apolonijeva djela: *Apollonii Rhodii Argonautica*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit Hermann Fränkel, Oxonii, e typographeo Clarendoniano, 1961. Pretiskano s ispravcima 1964.

— *a drugi su sagradili kulu na Ilirskoj rijeci, crnoj i dubokoj, gdje je grob Harmonijin i Kadmov, naselivši se kod ljudi Enhelejaca.*

U zemlji Enhelejaca pokopani su, dakle, Kadmo i Harmonija. Tamo, na Ilirskoj rijeci, poznat je i poštovan njihov grob. Zanimljivo je da se narod kod kojega su Kadmo i Harmonija završili svoj zemaljski život ovdje zove Enhelejci pa ta helenistička vijest u tome potvrđuje stariju predaju.

Isti mitološki detalj spominje se i kod Apolonijeva učitelja i starijega suvremenika, prvaka helenističkoga pjesništva, Kalimaha. Taj veliki Aleksandrinac je u jednom izgubljenom elegičkom spjevu *Uzroci* (Αἴτια) skupio golem mitološki materijal o počecima i osnucima. Iz toga djela navodi geograf Strabon ove stihove (1, 2, 39 i 1, 5, 9)[48]:

οἱ μὲν ἐπ' Ἰλλυρικοῖο πόρου σχάσσαντες ἐρετμά,
λᾶα πάρα ξανθῆς Ἁρμονίης ὄφιος
ἄστυρον ἐκτίσσαντο, τό κεν Φυγάδων τις ἐνίσποι
Γραικός, ἀτὰρ κείνων γλῶσσ' ὀνόμηνε Πόλας.

— *Oni su na Ilirskoj rijeci zaustavili vesla, kraj kamena plavokose Harmonije, zmije, osnovali su grad. Koji Grk nazvao bi ga (gradom) Bjegunaca, a njihov ga je jezik imenovao Pola.*

Iz Strabonova konteksta proizlazi jasno da se tu radi o Kolšanima koji su progonili Argonaute. Riječ πόρος »prijelaz« ima u staroj grčkoj književnosti više značenja. Među njima su dobro posvjedočena »more« i »rijeka«. Po samim Kalimahovim stihovima bilo bi teško znati koje od ta dva značenja treba uzeti. No kako Apolonije u vezi s Kadmovim i Harmonijinim grobom jasno govori o Ilirskoj rijeci, treba i Kalimaha tako shvatiti. U njega se javlja i grad Pola što su ga osnovali odbjegli Kolšani i nazvali svojim jezikom, a ime mu znači grad bjegunaca.

Osim rijeke i osnovanoga grada tu su i elementi legende o Kadmu, spominje se kamen Harmonije, preobličene u zmiju, pa je odatle jasno da je kolšanski grad na ilirskoj obali osnovan baš kod Enhelejaca. Za razliku od Apolonija Kalimah govori samo o Harmoniji i spominje zmijsku preobrazbu, o kojoj Apolonije šuti.

Oba pjesnika očito su pred sobom imala vrelo u kojem se spominju Enhelejci na Ilirskoj rijeci i tragovi što su kod njih ostali od drevnih heroja: grob Kadmov i Harmonijin, odnosno Harmonijin kamen, i kula, odnosno grad Pola, što su ga sagradili Kolšani pošto su odustali od daljnje potjere za Argonautima.

Istim se vrelom služio i treći učeni helenistički pjesnik, tamni Likofron, suvremenik Kalimahov i Apolonijev. On je u svojoj *Aleksandri,*

---

[48] Usp. *Callimachus,* edidit R. Pfeiffer, Oxford, Clarendon Press, 1949, fragmentum 11 i vrlo jako oštećen tekst istoga toga mjesta na egipatskom papirosu: *Papyri Oxyrinchii* 2167, fragmenat 2/II.

učenom spjevu što ga je stavio u usta Kasandri (Aleksandri), kćeri trojanskog kralja Prijama, zlogukoj proročici, u obliku njezina proročanstva ispričao sva zla i teške nevolje što su zadesili grčke pobjednike pri njihovu povratku od spaljene Troje. U njega čitamo ovo (1016—1026)[49]:

τῇ δ' ἐκ Λιβύσσης αὖθις ἐμπίπτων νότος
εἰς Ἀργυρίνους καὶ Κεραυνίων νάπας
ἄξει βαρεῖ πρηστῆρι ποιμαίνων ἅλα,
ἔνθα πλανήτην λυπρὸν ὄψονται βίον
Λακμωνίου πίνοντες Αἴαντος ῥοάς.
Κρᾶθις δὲ γείτων ἠδὲ Μυλάκων ὅροις
χῶρος συνοίκους δέξεται Κόλχων Πόλαις,
μαστῆρας οὓς θυγατρὸς ἔστειλεν βαρὺς
Αἴας Κορίνθου τ' ἀρχός, Εἰδυίας πόσις,
τὴν νυμφαγωγὸν ἐκκυνηγητῶν τρόπιν,
οἳ πρὸς βαθεῖ νάσσαντο Διξήρου πόρῳ.

— *A iz Libije će ih opet južni vjetar navaljujući odvesti među Argirince i u šumovite doline Keraunijskih gora teškom vijavicom određujući kretanje mora. Tamo će ugledati bijedan život lutalački pijući iz strujâ lakmonskoga Ajanta. A susjedni će ih Kratis primiti kao stanovnike u zemlji Milaka i u Poli koja pripada Kolšanima što ih je poslao teški vladar Aje i Korinta, muž Ejdijin, da mu traže kćer, kada je progonio brodsku kobilicu koja je odvodila nevjestu, a oni su se nastanili uz duboki tok Dizera.*

Te se proročanske riječi tiču inače slabo poznatih grčkih junaka Nireja i Toanta. Kasandra im proriče da će ih vjetar donijeti do Keraunijskoga gorja, što je granica između Ilirije i Epira, i da će lutati u krajevima oko rijeke Ajanta (Vojuša, Voisë) sve dok ih ne primi grad Pola na dubokoj rijeci Dizeru u zemlji Milaka, grad u kojem su se naselili Kolšani u strahu od teškoga gnjeva svoga kralja pošto im nije pošlo za rukom da zarobe brod koji je odvodio njegovu kćer.

Rijeka Dizer je isto što i Ilirska rijeka kod Kalimaha i Apolonija. Tu se opet javlja grad Pola osnovan od Kolšana. A pomišlja se i na to da bi Likofronovi Milaci mogli predstavljati skrovit oblik ilirskoga imena. U grčkom jeziku postoje, naime, sinonimi ἰλλός i μυλλός »škiljav«. Μύλακες bi onda upućenoga znalca, a za takve Likofron i piše, preko te sinonimije podsjećalo na pravo ime onoga naroda, naime Ἰλλυριοί. Ilirska rijeka bila bi tako skrovito unesena i u Likofronov tekst[50]. Taj se pjesnik doista trudi da bude taman, pa ni takva šta nije isključeno.

---

[49] Usp. izdanje Mascialino, Leipzig, Teubner, 1964.

[50] Usp. A. W. Mair u komentaru engleskom prijevodu Likofronova spjeva što je izdan usporedno s grčkim izvornikom u Loeb Classical Library, London 1921, 579.

Ime Dizer za rijeku u ilirskoj zemlji javlja se i kod Stefana Bizantinca. On piše Διζηρος· ποταμὸς Ἰλλυρίδος *Dizer, rijeka u Iliriji,* ali se iz daljnjega teksta vidi da je u svemu zavisan od ovdje navedenoga mjesta iz Likofrona, koje citira: Λυκόφρων "οἱ πρὸς βαθεῖ νάσσαντο Διζήρου πόρῳ."

Likofron ne spominje nikoji elemenat legende o Kadmu, no očito je, svoj njegovoj stilskoj osebujenosti unatoč, da crpe iz istoga vrela kao Kalimah i Apolonije. Pokazuju to i podudarnosti u izričaju:

Ἰλλυρικὸς ποταμός /Ἰλλυρικὸς πόρος/ Διζήρου πόρος Bit će da je izvor tu imao πόρος jer je to neobičniji izraz, a u našoj se predaji javlja na dva mjesta. Nadalje se kod Apolonija i kod Likofrona rijeka opisuje kao duboka: μελαμβαθέος/ βαθεῖ.

Tu se radi o važnom podatku s područja zapadnih mora, zapadnih, dakako, kada ih gledamo iz heladske perspektive, pa je lako pomisliti na Timeja kao na zajednički izvor triju helenističkih pjesnika. Timej je sicilski povjesničar iz četvrtoga stoljeća prije naše ere. Napisao je opsežnu povijest Sicilije i zapadnih krajeva i u njoj je skupio mnogo podataka o zemljama i narodima tih dotada slabije poznatih predjela. Postao je tako temeljnim autoritetom za zemljopis i mitologiju zapadnih zemalja. Uz Teopompa Hijanina, svojega suvremenika, on je osnovno vrelo za poznavanje Jadrana u staroj grčkoj književnosti. Utvrđeno je da je Likofron mnogo crpio iz Timeja[51].

Tradicija o Kadmu na Ilirskoj rijeci još je jednom posvjedočena u mnogo kasnije doba. Komentar Vergilijeve Eneide, poznat kao *Scholia Vaticana,* bilježi uz stih 1, 243 (II, p. 311 Lion) ovo:

Cadmus, Agenoris filius, relictis Thebis, comite Harmonia coniuge, fortunae iniurias sustinens, fines Macedoniae supergressus, parvulum filium, qui iuxta Illyricum fluvium ab Harmonia editus fuerat, dereliquit. — Kada je Kadmo, Agerov sin, ostavio Tebu u društvu svoje supruge Harmonije, podnosio je udarce sudbine i kad je prešao granice Makedonije, ostavio je maljušnoga sina kojega je Harmonija bila rodila kod Ilirske rijeke.

Postojala je, dakle, predaja o Ilirskoj rijeci na kojoj su živjeli Enhelejci. K njima se sklonio Kadmo s Harmonijom kada je morao napustiti Tebu, tamo mu se rodio sin, tamo je stajao grobni spomenik njegov i Harmonijin. Tamo su se poslije naselili bjegunci Kolšani i osnovali grad koji su nazvali Pola. I s velikom se vjerojatnošću može pretpostaviti da sve te vijesti vezane za Ilirsku rijeku potječu iz Timejeva djela[52].

---

[51] Usp. Günther, *De ea, quae inter Timaeum et Lycophronem intercedit ratione,* Leipzig, 1889; J. Geffcken, *Timaios' Geographie des Westens,* Berlin, Weidmann, 1892, str. 1—51.

[52] Usp. R. Katičić, *Illyricus fluvius,* Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970, str. 385—392. Mnogi su elementi toga pitanja obrađeni i u *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina,* Godišnjak 7 (1970), str. 105—114.

Predaja o grobu Kadma i Harmonije ušla je i u nama sačuvane zemljopisne priručnike. U grčkoj se književnosti razvila posebna vrsta zemljopisnoga priručnika. Krajevi i narodi se u tim djelima opisuju s gledišta putnika koji plovi uz obale Sredozemnoga mora. Zato se zovu περίπλους »plovljenje oko čega« ili περιήγησις »obilazak, putovanje«. Ti su spisi namijenijeni općoj naobrazbi i daju zato samo odabrane i dosta stereotipne podatke. Ne odražavaju nova otkrića i spoznaje, nego se oslanjaju na stariju literaturu. Nama su se djela takve vrste, opća i specijalna, sačuvala u rukopisnom zborniku koji je sastavljen u 9. stoljeću naše ere u Bizantu, kad su se prepisivali i uređivali i drugi tekstovi stare grčke književnosti što su se sačuvali do novoga vremena. Neizravno se može dokazati da je bizantinskim filolozima poslužio kao predložak već gotov zbornik manjih zamljopisnih djela sastavljen u 6. stoljeću naše ere.[53]

Najstarije među tim djelima manjih grčkih zemljopisaca jest *Plovidba oko mora uz nastanjene obale Evrope, Azije i Libije* (Περίπλους ῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης) ili kraće *Periplus* kojemu rukopisi kao autora navode Skilaka iz maloazijske Karijande. To je bio slavan putnik i velik geograf. On je po nalogu perzijskoga kralja Dareja, a bio mu je i podanik, godine 519/516. prije naše ere prvi oplovio Arabiju. Krenuo je iz današnjega Afganistana, i spustio se brodom niz rijeke Kabul i Ind, izašao na Arapsko more, oplovio Arapski poluotok i stigao tako do Crvenoga mora. To je putovanje opisao u znanstvenom djelu i ono je poslužilo Hekateju kao vrelo za opis Indije i Libije. Periplus što je pod Skilakovim imenom sačuvan u zborniku manjih grčkih zemljopisnih djela nije, međutim, njegov nego potječe od nepoznata pisca koji ga je sastavio, isključivo na temelju podataka iz literature, negdje oko 340—336. prije naše ere[54]. U toj je ranoj sintezi grčkoga zemljopisnoga znanja dan i prvi sustavni opis naše obale. Tekst toga opisa nije sačuvao svoj prvobitni oblik, nego je došao do nas proširen brojnim i važnim dodacima iz mlađega vremena. Tako danas čitamo prvotni i vrlo škrti tekst pseudo-Skilakova opisa proširen brojnim i ne uvijek suvislim bilješkama osobito zainteresiranih čitatelja, koje su potpuno uključene u tekst sačuvanih rukopisa[55].

Stare grčke vijesti o Enhelejcima odrazile su se i u pseudo-Skilakovoj zemljopisnoj sintezi. Prvobitnom i temeljnom njegovu tekstu pripada ova vijest o njima (24—25):

Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος čitaj: (Νάρωνος) ποταμοῦ εἰς Βουθόην ὁ πλοῦς (dodaj: ἡμερῶν δύο). Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ Ἐγχελεῖς, ἐχόμενοι τοῦ Ῥιζοῦντος. Ἐκ Βουθόης δὲ εἰς Ἐπίδαμνον, πόλιν Ἑλληνίδα, πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς, ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν.

---

[53] Usp. A. Diller, *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, American Philological Association, 1952, str. 1 i d.

[54] Usp. K. Müller, *Geographi Graeci minores*, vol. I, Pariz, Didot, 1855, str. XXXVII.

[55] Usp. magistralnu raspravu M. Suić, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu*, Rad JAZU, 306 (1955), str. 121—185, i osobito 122—126 i 167—184.

— *Od rijeke Ariona (čitaj: Narona) do Butoe plovi se (dodaj: dva dana). Enhelejci su ilirski narod i nastavljaju se na Rizunt. Iz Butoe u Epidamno, grčki grad, plovi se jedan dan i jednu noć, a kopnom se putuje tri dana.*

To je bilješka sastavljena u najčišćem stilu peripla i uključuje bitne podatke u sažet opis zemalja i naroda na obalama Sredozemnoga mora. Težište je prikaza na prostornom rasporedu i na udaljenostima, kako i pristaje opisu plovidbe. Da bi se, međutim, suvislo rekonstruirao prvobitni tekst, potrebno je znatnim korekturama zahvatiti u prvi dio vijesti kakva je u rukopisnoj predaji došla do nas[56]. Već u drugoj polovici četvrtoga stoljeća prije naše ere, dakle četiri stotine godina prije Filona iz Biblosa, Enhelejci su tu uključeni u širu etničku skupinu Ilira i smješteni su u kraj što sa sjeverozapada počinje s Bokom i Risnom, a nastavlja se prema Budvi i dalje. Glavno im je gradsko naselje Butoa, a da li je za pseudo-Skilaka Rizunt »rijeka« ili grad, ili je, možda, kao u Filona, oboje, teško je odrediti, ali će ovo posljednje biti najvjerojatnije. Mitološki i etimološki podaci kasnije literature nadovezuju se tako na zemljopisnu podlogu koja je već prije bila utvrđena. Filon iz Biblosa crpao je u tom pogledu iz istih vrela kao već četiri stoljeća prije njega pseudo-Skilak iz Karijande.

U bilješkama što su poslije uključene u tekst susreće se i vijest o kamenima Kadma i Harmonije[57]. Neposredno prije upravo navedene vijesti o Enhelejcima čitamo, naime, ovo (24):

καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς. ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ πλοῦς ἡμέρας ἥμισυ, καὶ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας οἱ λίθοι εἰσὶν ἐνταῦθα, καὶ ἱερὸν ἄπωθεν τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ.

— *I od rijeke Narona do rijeke Ariona plovi se jedan dan. A od rijeke Ariona plovi se pola dana i tamo su kameni Kadma i Harmonije i svetište podalje od rijeke Ariona.*

U tom dodatku, kojemu se vrijeme postanka ne da pobliže odrediti, najvažniji je podatak što se uz kamenje Kadma i Harmonije spominje i svetište, očito njihovo. Znalo se, dakle, za pravi kult toga herojskoga para, kojemu je u kraju gdje su im stajali grobni spomenici uređeno i svetište posvećeno njihovu kultu. Nema dvojbe da su i njihovi kameni, ili grobni spomenici, bili također kultni objekti.

I u tom se odlomku opisuju znatne točke na obali i glavna je pozornost pisca upravljena na prostorne odnose i vrijeme plovidbe. Ipak se taj dio opisa ne uklapa u cjelinu i logički slijed pseudo-Skilakova izlaganja, pa se zato, premda inače ne odudara mnogo od njegova stila, uvrštava među kasnije dodatke. Upravo zato što je susljednost opisa jadranske obale tu očito prekinuta, nije lako taj važan tekst razumjeti u potpunosti. Jedino čvrsto uporište je spomen rijeke Narona, jer ne može biti sumnje da je to Neretva. Najveća je teškoća u tumačenju te

---

[56] Usp. Suić, navedeno djelo, str. 174; *Gdje se nalazilo jezero?* str. 120.
[57] Usp. Suić, *Istočna jadranska obala,* str. 174. i *Gdje se nalazilo jezero?* str. 115. i 120.

vijesti to što nam rijeka Arion nije poznata ni otkuda iz drugih vrela niti se igdje još spominje u staroj književnosti. U ovom se dijelu *Peripla* više puta spominje, a prvobitni se pseudo-Skilakov tekst može najbolje uspostaviti, kako smo vidjeli, ako se pretpostavi da je ime Arion na jednom mjestu prepisivačkom greškom zamijenilo ime Naron.

Starinari su već davno pseudo-Skilakovu rijeku Arion identificirali s Omblom, Rijekom dubrovačkom, i to je mišljenje prihvatio i C. Müller u svojem komentaru. Odlučno ga je odbio M. Suić jer misli da je ime ΑΡΙΩΝ ušlo u rukopisnu predaju pogreškom kad je neki prepisivač nemarno pročitao izvorno ΔΡΙΛΩΝ. Bilo je to, dakako, u doba dok se grčki pisalo još samo velikim slovima. Radilo bi se dakle o rijeci Drilonu, današnjem Drimu. Uz tu se rijeku također vezala predaja o Kadmovu i Harmonijinu grobu, pa je njezino ime s podacima o njihovim kultnim mjestima umetnuto s drugim proširenjima u prvobitni pseudo-Skilakov tekst, tamo gde se spominju Risan, Enhelejci i Budva, za koje je također bila vezana legenda o Kadmu među Ilirima[58]. To je povezivanje osobito uvjerljivo u svjetlu onoga Sofoklova (?) ili Kalimahova (?) stiha što je sačuvan u etimološkim djelima i u kojemu stoji da Budva leži na ušću Drima. Identifikaciji pseudo-Skilakova Ariona s Drilonom usprotivio se J. Lučić jer smatra da Suićevi argumenti nemaju dovoljne težine[59]. U proširenom pseudo-Skilakovu *Periplu* red opisa obalnoga pojasa očito je pomućen. Odatle je identifikacija Ariona s Omblom, koja se osniva jedino na topografskim razlozima, ipak vrlo problematična. Pseudo-Skilakov Arion, sigurno je, međutim, ona Ilirska rijeka na kojoj su grobni spomenici Kadma i Harmonije, ista kao i Likofronov Dizer, i teško je razlučiti koji tu podaci potječu iz topografske empirije, a koji samo iz literarne predaje[60].

Ilirska se rijeka doista identificirala i s Drilonom, današnjim Drimom. Potvrđuje nam to Eratosten, svestran pisac i dubok učenjak, učenik Kalimahov, koji je živio u trećem stoljeću prije naše ere. Udario je temelje slavnoj tradiciji helenističke geografije. Stefan Bizantinac sačuvao nam je u svojoj jedinici Δυρράχιον ovu njegovu vijest:

Ἐρατοσθένης γ' γεωγραφουμένων· ἐχόμενοι δ' οἰκοῦσι Ταυλάντιοι πόλις δ' Ἑλληνὶς Ἐπίδαμνος ἐπὶ χερρονήσου τῆς καλουμένης Δυρραχίου. ποταμοὶ δὲ Δρίλων καὶ Ἀῶος, περὶ οὓς οἱ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας τάφοι δείκνυνται.

— *Eratosten piše u trećoj knjizi svojega zemljopisnoga djela: Dalje stanuju Taulantijci. Grčki grad Epidamno na poluotoku koji se zove Dirahij. Rijeke Drilon i Aoj, oko kojih se pokazuju grobovi Kadma i Harmonije.*

I to je ulomak iz peripla. Opisuje se ilirska obala. Na potezu gdje živi pleme Taulantijaca nalazi se grčka kolonija Epidamno, koja leži na

---

[58] Usp. Suić, *Gdje se nalazilo jezero?* str. 116—117. i 128.
[59] Usp. J. Lučić, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 6—7 (1959), str. 117—120.
[60] Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran,* str. 109—110.

poluotoku Dirahiju. Tu se još lijepo razlučuje što su ta dva imena označivala prije nego su postala toponomastički sinonimi, pa je onda drugo potisnulo prvo. Na tom su potezu i rijeke Drim i Vijosë (Vojuša), a kod njih su smješteni i grobni spomenici Kadma i Harmonije. Osobito je zanimljivo što se vidi kako je grub topografski opis u tom periplu. Rijeke Drim i Vijosë (Vojuša) znatno su udaljene jedna od druge, a ni jedna od njih nije kod Drača. Grobni spomenici tebanskih heroja smješteni su tu vrlo neodređeno na širokom prostoru. Tako je lakše objasniti i to kako se moglo dogoditi da se Budva smjesti na ušće Drima, tj. na Bojanu, jer je ona, čini se, bila staro ušće te rijeke. Ta dva lokaliteta, za nas vrlo različita i znatno udaljena, bila su u predodžbama helenističkih zemljopisaca jedan kraj. Treba se, uostalom, samo sjetiti da za njih i Pula leži u tom istom kraju.

Ipak je to, tako slabo topografski određeno, mjesto Kadmova i Harmonijina groba imalo svoje ime. Zabilježio nam ga je Filarh, helenistički povjesničar druge polovice trećega stoljeća prije naše ere u svojem izgubljenom djelu. Citira ga Atenej u *Gozbi sofista* (11, 6, p. 462b; fragment 81, 39 Jacoby):

πολλοῖς δὲ καὶ ὁ ἐν Ἰλλυριοῖς τόπος διαβόητός ἐστιν ὁ καλούμενος Κύλικες, παρ' ᾧ ἐστι τὸ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας μνημεῖον ὡς ἱστορεῖ Φύλαρχος ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ εἰκοστῇ τῶν Ἱστοριῶν.

— *Mnogima je razglašeno mjesto u Iliriji (što se zove) Kilici, kod kojega je spomenik Kadma i Harmonije kako priča Filarh u dvadeset i drugoj knjizi svoje Povijesti.*

To je vrlo jasno svjedočanstvo po kojem toponim Kilici, što znači »čaše«, označuje lokalitet gdje se nalazio Kadmov i Harmonijin grobni spomenik. Nigdje drugdje u staroj književnosti nema traga tom toponimu. Zanimljivo je da Atenej spominje taj podatak kao da je naširoko poznat.

Osobito važnu vijest o Kadmu i Harmoniji na jadranskoj obali sačuvao nam je Nikandar iz maloazijskoga Kolofona, učeni pjesnik drugoga stoljeća prije naše ere, u svojem poučnom spjevu *O zvijerima* (Θηριακά), u kojem pjeva o zmijama i drugim otrovnim životinjama, te o najboljim sredstvima protiv njihova ugriza. Vrelo mu je prozno djelo Apolodora Iologa (što će reći: poznavaoca otrovâ), koji je pisao na početku trećega stoljeća prije naše ere. Nikandar je o Kadmu i Harmoniji zapisao ovo (607—609)[61]:

ἶριν υ' ἣν ἔθρεψε Δρίλων καὶ Νάρονος ὄχθαι,
Σιδονίου Κάδμοιο θεμείλιον Ἁρμονίης τε
ἔνθα δύω δασπλῆτε νομὸν στείβουσι δράκοντε.

— *i peruniku koju je uzgojio Drilon i obale Narona, temelj Sidonjanina Kadma i Harmonije, tamo oni kao dvije strašne zmije gmižu po paši.*

---

[61] *Nicander, the Poems and Poetical Fragments*, edited with a Translation and Notes by A. S. F. Gow and A. F. Scholfield, Cambridge, University Press, 1953.

Ovo je odlomak recepta za neko sredstvo protiv životinjskoga otrova. U njegov sastav ulazi i jadranska perunika što raste uz Drim i Neretvu. To je stan, tako valja vjerojatno razumjeti ono »temelj«, Kadma i Harmonije. To da se Kadmo označuje kao Sidonjanin, to jest podrjetlom iz grada Sidona, učena je Nikandrova aluzija na njegovo feničko podrijetlo. Harmonija i Kadmo žive na obalama Drima i Neretve, kaže Nikandar, i tamo kao dvije zmije gmižu po zelenilu. Tu se, dakle, susreće predodžba po kojoj tebanski heroji i dalje žive na ilirskoj obali, ali u zmijskom liku. Slična se predaja susreće kasnije i kod Ovidija (v. str. 57). Tu se, dakako, odmah pomišlja na kakav ilirski kult sa svetim gajem i svetim zmijama u njemu. Je li bilo takvo ono svetište Kadma i Harmonije o kojem piše pseudo-Skilak? Na to pitanje ne može se, naravno, dati odgovor, ali ga treba postaviti jer nas upućuje na veze što su vjerojatno postojale između legende o Kadmu i njegovoj mitskoj preobrazbi u zmijski lik i kulta zmije što nam je dobro dokumentiran i pouzdano zajamčen u starih Ilira[62].

---

[62] Zmija je dobro potvrđena kao kultna životinja Ilira i može se smatrati da su oni u njoj gledali svojega zaštitnika i svoje božanstvo. U ornamentici staroga Balkana motiv zmije javlja se još od neolitika. Obilno se, međutim, susreće u arheološkim nalazima tek od 6, i osobito od 5. stoljeća prije naše ere. Baš po tome se izrazitije veže za ilirsku etniju, koja se, koliko danas znamo, pojavila na Balkanu u doba prijelaza iz kamenoga u brončano doba, a konačno se oblikovala u željeznom. Usp. A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri,* Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. maja 1964, Sarajevo 1964, str. 59—94; *O identifikaciji ilirskog etnosa,* Godišnjak 11 (1973), str. 93—108. Vrela o tom zmijskom kultu jesu arheološka, a to znači da su dokazi za njegovo postojanje neizravni jer se moraju donositi zaključci o vjerskim predodžbama samo na temelju likovnih ostvarenja. Motiv zmije javlja se na završecima narukvica, na ogrlicama, fibulama, ukrasnim iglama, na privjescima itd. Slike brodova na ilirskom novcu pokazuju da im je pramac bio stiliziran u lik zmije. Teško je vjerovati da bi se tu moglo raditi samo o dekoraciji bez dubljega smisla i sadržaja. Mnogo je vjerojatnije da je u toj ornamentici našla svoj izraz jedna duboko ukorijenjena religiozna predodžba što je prožimala sav život ilirskoga pučanstva. Takvi nalazi sa zmijskom ornamentikom osobito su brojni u Albaniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i u Makedoniji. Zmija se u religioznim shvaćanjima ilirskih domorodaca može interpretirati kao čuvarica kućnoga ognjišta i kao utjelovljenje pokojnih predaka. Tako shvaćena, zmija postaje htoničko božanstvo, vezano za zemlju i plodnost. Ona je osim toga apotropejska životinja i vodeni demon. Ilirima je zmija, čini se, bila totemska životinja, pa im je ime, u grčkom jeziku, možda izvedeno iz riječi koja znači zmiju (vidi str. 65). Vrlo je značajno da se zmijski ornamenti i zmijska simbolika javljaju samo u jugoistočnim predjelima kasnijega rimskog Ilirika, dok na sjeverozapadu prevladava simbolika sunčanoga kulta: svastika, koncentrični krugovi, kola, konji, barske ptice i dr. Usp. D. Garašanin — M. Garašanin, *Crna Gora u praistorijsko doba,* Istorija Crne Gore I, Titograd, 1967, str. 181. i A. Stipčević, *Iliri,* Zagreb, Školska knjiga, 1974, str. 182—184; *Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?* Radovi Instituta JAZU u Zadru, 20 (1973), str. 413—417. O kultu zmije kod Ilira usp. još: R. Ferri, *Prilog poznavanju ilirske mitologije,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 2 (1953), str, 419—429; V. Bazala, *The Cult of Aesculapius at Epidaurus (Cavtat) und Dubrovnik,* XVIIe Congrès International d'Histoire de la Médecine, Tome I, Athènes 1960, 155—166. U vezi s time citira se koji put Ivan Liđanin, grčki pisac 6. stoljeća nove ere, da u 46. glavi prve knjige svojega djela *O magistratima rimske države* spominje Jadransko more kao *»drakontophoron«,* što bi značilo da nosi zmije, međutim u Ivana Liđanina nema takve vijesti, pa se ti citati zasnivaju na zabuni. Zmijska

ornamentika javlja se i u kasnije vrijeme, npr. na nakitu helenističkoga doba iz Budve (usp. D. i M. Garašanin, na navedenom mjestu). Niti uključivanje u helenizam, niti kasniji dugotrajni proces romanizacije, nisu uspjeli potisnuti duboko ukorijenjene domaće kultove. Još je U. von Wilamowitz-Möllendorf (*Pindaros*, Berlin 1922, str. 37) zabilježio da je putujući za prvoga svjetskog rata po Makedoniji u Prilepu vidio votivni natpis nekoga rimskoga veterana posvećen mjesnom božanstvu Δράκων. Taj se natpis doista nalazi uklesan u jednu stijenu kod Trojaka, između Prilepa i Gradskog, i posvećen je Δράκοντι τῷ τῷδε τειμωμένῳ — *Zmiji koja se ovdje poštuje.* Postavio ga je Tiberije Klaudije Ruf. Desno od natpisa isklesana je zmija kako se diže iznad plitice u kojoj je jaje. Najuvjerljivija interpretacija toga epigrafskog podatka nedvojbeno je ta da se radi o jednom domaćem zmijskom kultu lokalnoga značenja. Usp. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 31. U selu Blaču kod Skoplja nađen je i prepisan jedan latinski votivni natpis, koji je sada izgubljen, a glasi ovako: *Iovi et Iunoni et Dracconi et Draccenae et Alexandro Epitynchanus servus Furi Octavi clarissimi viri posuit — Jupiteru i Junoni i Drakonu i Drakeni i Alesandru postavio je Epitinhan rob Furija Oktavija, preslavnog muža.* Usp. R. Marić, u navedenom djelu, str. 85—87. To je drugi zmijski kult. Posvjedočen je u kasnorimsko doba na tlu antičke Dardanije. U njemu se javlja bračni par božanskih zmija, pa se i nehotice pomišlja na Kadma i Harmoniju. Ti su podaci iz rimskoga vremena osobito dragocjeni jer izrazito svjedoče o zmijskim kultovima na području na kojem je u starije doba prevladavala zmijska simbolika, a ujedno pokazuju da su se te religiozne predodžbe sačuvale sve do kasne antike. Ostaje, međutim, činjenica da nam se sačuvao samo malen broj takvih svjedočanstava i da su kultovi na koje se ona odnose sasvim lokalnoga značenja. Očito je da u rimsko doba zmija više nije bila važno ilirsko božanstvo. Iako potisnut, taj se kult uporno održavao svim velikim promjenama unatoč. Usp. D. i M. Garašanin, na navedenom mjestu i A. Stipčević, u navedenom djelu str. 183. Zmijski kult jugoistočnoga Ilirika ostavio je traga i u kršćanskoj legendi. U *Životu blaženoga Hilariona*, iz pera Jeronima (otprilike 342—420), crkvenoga oca podrijetlom iz Stridona u Dalmaciji, priča se kako su žitelji Epidaura (današnjega Cavtata) živjeli u strahu od golemoga zmaja, kojega su na svom jeziku zvali »Boas«. Blaženi Hilarion oslobodio ih je te napasti kad je god. 365. došao k njima. On je čudesnom snagom svoje vjere svladao zmaja i spalio ga. Tim je čudom jako potresao stanovnike Epidaura i usadio im je duboko poštovanje prema kršćanstvu. Usp. s. Hieronymus, *Opera*, Pariz, IV, 2, p. 74—90; *Acta SS Bollandiana*, octobris IX, 16—43; *Sancti Hieronymi Vita S. Hilarionis eremitae*, caput 39, Migne, Patrologia Latina, vol. II, Farlatti, *Illyricum sacrum*, VI 3—4, 47—50. Ta je legenda ostala živa sve do novoga doba. Još krajem prošloga stoljeća pokazivala se u Cavtatu spilja gdje je taj zmaj živio, a na mjestu gdje ga je blaženi Hilarion spalio posvećena je od davnine crkvica tomu svecu (sv. Ilar), a nedaleko je selo Mlini, koje se spominje već u Jeronimovu *Životu blaženoga Hilarija*. U toj je legendi simbolizirana pobjeda kršćanstva nad zmijskim kultom što je ostao duboko ukorijenjen u dušama domorodaca. Nad Cavtatom, u planini, pokazivala se i druga spilja, koja se vezivala za preobrazbu Kadma i Harmonije i poslije za kult Asklepijev. Usp. A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and September 1875*, second edition, London 1877, str. 391—397 — *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875*, preveo Milutin Drecun, ispravljeno i popunjeno drugo izdanje, Sarajevo, str. 274—277. Taj se prijevod može upotrebljavati samo uz kritički oprez, jer je prevodilac na više mjesta tako iskrivio smisao originala da se o predmetu koji nas ovdje zanima dobivaju pogrešni podaci. Usp. još A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1883, str. 17—19. i A. Stipčević, u navedenom djelu, str. 183—184. Legenda o sv. Hilarionu i epidaurskom zmaju nalazi se i kod Aldhelma (umro 709), kanterberijskoga đaka i prvoga pisca anglosaske narodnosti. Usp. G. Praga, *La leggenda di S. Ilarione a Epi-*

Sholije uz upravo navedene Nikandrove stihove bilježe ovo[63]:

ἶριν θ' ἣν· κελεύει συμμίσγεσθαι τούτοις τὴν Ἰλλυρικὴν ἶριν. Δρίλων γὰρ ποταμὸς Ἰλλυρίδος καὶ Νάρων, ὃς διαχωρίζει Ἰλλυριοὺς καὶ Λιβύρνους ἐνταῦθα καὶ ὁ Κάδμος καὶ ἡ Ἁρμονία ᾤκησαν, οἳ καὶ εἰς ὄφεις μετεβλήθησαν, ὥς φησι καὶ Διονύσιος· κεῖθι γὰρ εἰς ὀφίων σκολιὸν γένος ἠλλάξαντο·

— *i peruniku koju: propisuje da se tomu primiješa ilirska perunika. Drilon je naime rijeka u Iliriji, a to je i Naron, koji dijeli Ilire od Liburna. Tu su se nastanili i Kadmo i Harmonija, koji su se i pretvorili u zmije, kako veli i Dionisije: »Ondje su se naime promijenili u vijugav zmijski rod«.*

O Kadmu i Harmoniji ne saznajemo tu više nego iz samih Nikandrovih stihova. Vrlo je zanimljiv podatak o tome da je Neretva bila granica između Ilira i Liburna. Tu sholijast očito crpi iz nekoga vrlo starog vrela[64]. No to je pitanje izvan okvira ove rasprave. Sam sholijast pripada kasnom vremenu. Dionisije kojega citira jest Dionisije Perieget. Živio je za cara Hadrijana u drugom stoljeću naše ere (v. str. 62).

U sholijama uz Apolonija Rođanina, uz stihove 4, 507, sačuvana je vijest po kojoj su Enhelejci živjeli oko Keraunijskih gora[65].

οἱ δὲ ἐν Ἰλλυρίᾳ ὅπου οἱ Ἐγχελεῖς περὶ τὰ Κεραύνια ὄρη

— *a drugi u Iliriji gdje su Enhelejci oko Keraunijskih gora.*

Taj se smještaj Enhelejaca, međutim, ne može uzeti kao da je valjano potvrđen, jer je sholijast došao do te vijesti na temelju krivo shvaćenoga Apolonijeva teksta koji komentira[66].

---

dauro in Adelmo, scrittore anglo-sassone del VII secolo, Archivio storico per la Dalmazia, 13 (1938), fascicolo 147, str. 83—91. Kraj tako rječitih svjedočanstava o trajanju zmijskoga kulta na jugoistoku Ilirika i o tome kako je bio duboko ukorijenjen u svijesti tamošnjega naroda, neće nas začuditi da mu se tragovi otkrivaju i u narodnom vjerovanju novijega doba. Osobito je zanimljivo da se u Sutomoru, dakle na enhelejskoj obali, smatra grijehom ubiti blavora, zmijoliku guštericu. Vjeruje se da je blavor zaštitnik svake kuće i da živi pod pragom. Sam pak zoološki naziv *blavor* podudaran je s albanskim *bullar* »blavor« i »slijepac« (ovo drugo značenje potvrđeno je samo u Ulcinju) i s rumunjskim *bălaur* »zmaj«. Odatle se vidi da je to predslavenski balkanizam, pa kontinuitet sa zmijskim kultom antičkih domorodaca postoji, kako se čini, i u nazivu. Usp. D. i M. Garašanin, navedeno djelo, str. 94; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* knjiga prva, Zagreb 1971, str. 169—170. O tragovima zmijskoga kulta u narodnom vjerovanju usp. još Š. Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije* (II), Godišnjak 11 (1973), str. 109—118.

[63]) *Scholia in Nicandri Theriaka cum glossis,* edidit Annunciata Crugnola, Milano — Varese, Istituto editoriale cisalpino, Testi e documenti per lo studio dell' antichità XXXIV, 1971, str. 228.

[64] Usp. Suić, *Istočna jadranska obala,* 138—139.

[65] *Scholia in Apollonium Rhodium vetera,* recensuit Carolus Wendel, Berlin, Weidmann, 1935, str. 287.

[66] Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran,* str. 114.

U zborniku manjih grčkih geografa sačuvala se i jedna Periegeza pod imenom Skimna Hijanina. Bio je to zemljopisni autor s početka drugoga stoljeća prije naše ere, koji je napisao opsežnu periegezu Evrope i Azije. To nam se djelo izgubilo. Spis što je sačuvan u zemljopisnom zborniku nije njegov nego potječe od nekog nepoznatog pisca, a nastao je negdje u drugoj polovici drugoga stoljeća prije naše ere, ili čak na početku prvoga[67]. U njegovoj periegezi stoji ovo (437—438):

Ὑπὲρ δὲ τούτοις εἰσὶ Βρῦγοι βάρβαροι.
Πρὸς τῇ θαλάττῃ δ' ἔστιν Ἐπίδαμνος, πόλις
Ἑλληνὶς, ἣν Κόρκυρ' ἀποικίσαι δοκεῖ
ὑπὲρ δὲ Βρύγους Ἐγχέλειοι λεγόμενοι
οἰκοῦσιν, ὧν ἐπῆρξε καὶ Κάδμος ποτέ.

— *iznad njih su Brigi barbari. Na moru je Epidamno, grčki grad, za koji se čini da ga je naselila Korkira. Iznad Briga je narod koji se zove Enhelejci. Njima je nekada zavladao Kadmo.*

Brigi su, kako od drugih znamo, stari narod u okolici Drača. (Usp. Apijan, *Povijest rimskih građanskih ratova* 2, 29.) Drač i Brigi daju nam, dakle, čvrstu orijentaciju. Iznad njih su, veli pseudo-Skimno, Enhelejci, kojima je Kadmo bio nekoć vladar. Oni se tu javljaju kao pravi narod, izvan mitološkoga konteksta, kao kod Hekateja i kod pseudo-Skilaka. Spominje se tek njihova veza s Kadmom i legenda po kojoj je on, otišavši iz Tebe, postao njihov vođa. Smješteni su vrlo neodređeno, pa tu nisu mogući utemeljeniji zaključci, ali upada u oči da se pseudo-Skimnova lokalizacija lijepo podudara s Hekatejevom, jer su i za Hekateja Enhelejci negdje u kopnenom prostoru južne Ilirije. Risan i Budva, naprotiv, kod pseudo-Skilaka i kod Filona iz Biblosa, određuju ih s mora, i to znatno sjevernije. Spomen Kadmove vladavine veže kod pseudo-Skimna mitološku predaju s geografskom. U još čišćem i razrađenijem obliku javlja se ta veza kod Strabona.

Iz naše današnje perspektive Strabon je nedvojbeno najznatniji stari grčki geografski pisac. Rodio se 64. prije naše ere u Pontskom kraljevstvu, u gradu Amaseji. Pisao je i povijesna djela. Oko 18. g. naše ere izradio je svoj opsežni *Zemljopis* u 17 knjiga. To je enciklopedijska sinteza geografskoga znanja onoga vremena. U kolu velikih predstavnika grčkoga zemljopisa on nije osobito znatan. Po svojem je usmjerenju više popularizator. Nije dubok teoretičar niti je putnik istraživač što prinosi novu empirijsku građu. Više je učeni kompilator. No, tu je pokazao dobar sud u izboru vrela i nastojao je uključiti u svoj prikaz podatke onih pisaca koji su bili najbolje upućeni. Sastavio je opis cijeloga tada poznatoga svijeta i sačuvao obilje prvorazrednih podataka iz klasične i iz helenističke grčke zemljopisne i povijesne literature. Njegovo nam se djelo sačuvalo gotovo cijelo. Ono nije suh i sažet pri-

[67] Usp. K. Müller, navedeno djelo, str. LXXVII—LXXVIII. i potanku raspravu pod natuknicom *Skymnos* u Pauly — Wissowa, *Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, zweite Reihe III A, Stuttgart, Metzler, 1927, stupac 672—675.

ručnik nego opširno i bogato izlaganje, pa se naše poznavanje antičke ekumene, svijeta poznatog narodima oko Sredozemnoga mora, zasniva znatnim dijelom upravo na njemu. Nama je, dakle, Strabon jedan od najglavnijih predstavnika antičkoga zemljopisa, i njegov je prikaz naših krajeva, uz onaj Plinija Starijega, glavna podloga za proučavanje njihove antičke topografije.

Opisujući istočnu jadransku obalu, Strabon je u prikaz pograničja između Makedonije, Ilirije i Epira uključio i jednu osobito važnu vijest o Enhelejcima. Šteta je samo što nije bio opširniji, a i interpretacija njegova teksta zadaje ozbiljnih problema. U rukopisima Strabonova djela stoji ovo (7, 7, 8 u Meinekeovu izdanju):

τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλίονές τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι· πλησίον δέ που καὶ τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ, Περεσάδυές τε συνεστήσαντο τὴν δυναστείαν καὶ Ἐγχελέους καὶ Σεσαρηθίους καλοῦσι· πρὸς δὲ τούτοις Λυγκησταί τε καὶ ἡ Δευρίοπος καὶ ἡ τριπολῖτις Πελαγονία καὶ Ἐορδοὶ καὶ Ἐλίμεια καὶ Ἐρατύρα. ταῦτα δὲ πρότερον μὲν κατεδυναστεύετο ἕκαστα, ὧν ἐν τοῖς Ἐγχελέοις οἱ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας ἀπόγονοι ἦρχον καὶ τὰ μυθευόμενα περὶ αὐτῶν ἐκεῖ δείκνυται.

— *iznad Epidamna i Apolonije do Keraunijskih gora stanuju Bilioni, Taulantijci, Partini i Brigi; a tamo su negdje blizu i rudnici srebra u Damastiju, i Peresadijci su uspostavili vlast i Enhelejce zovu i Sesarećane; a pored njih su Linkesti i Deuriop i Pelagonija sa svoja tri grada, Eordejci, Elimeja i Eratira. A ti su prije bili svaki pod svojim vladarima. Među njima su nad Enhelejcima vladali potomci Kadma i Harmonije i tamo se pokazuju mjesta vezana za ono što se o njima priča.*

Taj je Strabonov pasus vrlo sažet i bogat podacima. Na žalost, ovakav kakav nam je predan ostaje nerazumljiv i to baš na mjestu koje nas najviše zanima. Izdavači su stoga zaključivali da je tekst u prepisivanju pokvaren i nastojali su ga ispraviti. Da bi se vidjelo o čemu se radi i da se mognu ocijeniti pojedini pokušaji popravljanja teksta, potrebno je da se on podrobno razmotri s obzirom na podatke koje pruža i na veze što uspostavlja među njima. Polazište njegova izlaganja daje nam vrlo određenu orijentaciju. To su grčke naseobine na jugu ilirske obale, Epidamno i Apolonija. Prvo je današnji Drač (Durrës), a drugo Pojanë, dalje na jug, nad ušćem rijeke Vojuše (Viosë), oboje u današnjoj Albaniji. Keraunijske gore, i pred njima oštro istureni rt Akrokeraunija (Linguetta, Glosë), jesu stara granica između Ilirije i Epira. Strabon nam nabraja narode što su živjeli na obalnom potezu južne Ilirije u zaleđu grčkih gradova Epidamna i Apolonije sve do epirske granice. Bilioni ili Bulini (Βυλλίονες,, *Bulini)* vezani su za grad Bilidu *(Byllis)* na skrajnjem jugu Ilirije, pod sjevernim padinama Keraunijskoga gorja. Taulantijci, Partini i Brigi, ovi posljednji spomenuti i kod pseudo-Skimna, vezani su u literaturi za Epidamno (Dirahij). Zanimljivo je pri tom da Strabon u svojem izlaganju mijenja orijen-

taciju i time zbunjuje manje upućena čitaoca. Spominjući Epidamno, Apoloniju, pa Keraunijsko gorje, vodi nas od sjevera na jug. Plemena pak, tako opisana područja nabraja u suprotnom pravcu. Počinje od najjužnijega i kreće se prema sjeveru. Kad se to uoči, orijentacija je potpuna i svi topografski elementi su nam čvrsto u rukama. Blizu toga tako definiranog i opisanog poteza jesu, kaže dalje Strabon, rudnici srebra u Damastiju. Vjerojatno blizu sjevernom kraju poteza, jer nas je tamo negdje ostavilo nabrajanje ilirskih plemena. Tu nestaje topografske određenosti. Vjerojatno zato jer se opis udaljio od obale, pa su i podaci u Strabonovim vrelima manje određeni. Na grčkoj je geografiji ostao pečat njezina podrijetla od opisa plovidbe. Potanke vijesti daje uglavnom o obalama. Damastij i njegovo srebro ne spominju se nigdje više u staroj književnosti. Ali se taj oskudni podatak naših škrtih vrela odnosi na vrlo stvarnu i opipljivu činjenicu. O tome svjedoče bogati nalazi srebrnoga novca s oznakom damastijske kovnice: Δαμαστίων. Potječu iz četvrtoga i iz prvih desetljeća trećega stoljeća prije naše ere. Tetradrahme, drahme i tetroboli kovani u Damastiju, Pelagiji i drugim manjim susjednim kovnicama istoga vremena, našli su se oko Stoba, Skoplja, Kumanova, Kratova i Vranja. Druga su nalazišta u Janjevu, Prizrenu, Đakovici i Peći. Sva ta mjesta u Makedoniji i Srbiji, kako na Kosovu, tako i u gornjem Pomoravlju, ujedno su i nalazišta novca iz kovnica Peonskih kraljeva. Izvan toga užega područja peonskoga monetarnog utjecaja nađeno je veliko hranište damastijskoga novca u Kutini kod Leskovca. Daljnja su nalazišta na bugarskom području, a nešto je damastijskoga novca nađeno i u Rumunjskoj. Na zapadu su se srebrnjaci kovani u Damastiju našli kod Skadra, zatim je veliko hranište otkriveno u Risnu, a trideset komada pronađeno je kod Sinja. Pojedini su se komadi našli kod Bileće i kod Banje Luke. Ti nalazi svjedoče o širokom zračenju srebrnoga novca iz damastijske kovnice i pokazuju kolika je bila gospodarska važnost tamošnjih rudnika[68].

Položaj Damastija nije do sada pouzdano identificiran. Na području koje nam Strabon sugerira nigdje nisu pronađena veća ležišta srebrne rude niti su otkriveni tragovi antičkih rudnika. Naše znanje o toj kovnici i o političkoj sili koja se osnivala na njoj i kroz čitavih sto i dvadeset godina kovala vlastit novac, ostaje zbog toga dosta neodređeno. Istraživači, ponajviše numizmatičari, domišljali su se na razne načine o položaju Damastija i većinom ga tražili negdje blizu jadranske obale, na području današnje Albanije. Tomu se, međutim, protivi činjenica što baš u srednjoj Albaniji nema nalazišta damastijskoga novca. Težište je nalazâ u središnjem Balkanu, u krajevima koji su ili pripadali peonskom kraljevstvu ili su mu bili blizu. Tip damastijskoga kova pokazuje duboke veze s peonskim, ali je prisutan i jasan utjecaj tetradrahmi što ih je kovao savez grčkih gradova na Halkidici. Odatle se nameće zaključak da je Damastij morao ležati na položaju koji ga upućuje na vezu s Peonijom i na trgovačke veze

---

[68] Usp. J. M. F. May, *The Coinage of Damastion and the Lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region*, Oxford University Press, London, Humphrey Milford, 1939, str. III i 7—12.

s grčkim kolonijama na halkidičkom poluotoku. Strabon ne daje preciznije obavijesti. Očito je da ni on nije točno znao gdje se nalazio Damastij. Ti rudnici srebra za njega su spomena vrijedna zanimljivost južne Ilirije. To nikako ne znači da su ležali na obali ili blizu nje, ali se ne može pomišljati niti na mjesto koje bi bilo jako duboko u kopnenoj unutrašnjosti. Kontekst, pak, naroda i zemalja u kojem Strabon spominje Damastij upućuje više na unutrašnje krajeve nego na priobalne. Strabon, naime, govoreći o Damastiju, nadovezuje se na spomen sjeverozapadnih plemena u zaleđu grčkih gradova na južnom Jadranu i nastavlja s Linkestima, Deuriopom i Pelagonijom, s onim dakle, narodima Gornje Makedonije koji su stanovali najdublje u kontinentalnom Balkanu. Strabonov kontekst dobro se slaže s onim na što upućuje tip damastijskih srebrnjaka. Ime Pelagije, sjedišta druge kovnice damastijskoga tipa, izravno upućuje na ime Pelagonije, i ne može se lako pretpostaviti da s njim nije imalo nikakve veze. Druga jedna kovnica istoga kruga s tipom novca osobito sličnim pelagijskomu pripadala je Sarnoatima (Σαρνοατῶν). To se, pak, ime dosta lako povezuje s onim *castellum regionis Canisae quod Sarnonto dicitur — kašteo kaniškoga kraja koji se zove Sarnonto,* što ga spominje Marcellinus Comes *(Chronica minora* 2, 100), kasnoantički kroničar, govoreći o strašnom potresu u Dardaniji godine 518. Sve to upućuje na to da se položaj Damastija traži negdje u susjedstvu Linkesta, Pelagonije i Deuriopa, u smjeru prema Dardaniji, a opet ne izvan šire sfere jadranskih komunikacija i jadranskoga slijeva. To pak upućuje na područje oko Ohridskoga i Prespanskoga jezera i na porječje Crnoga Drima. Tu su se sačuvali i neki tragovi srebrnih rudnika. Stariji ih pisci spominju kod Ohrida i kod Debra, a ostaci rudnika našli su se kod Openiče kraj Ohrida i u kraju oko Debra. Iz tih, pak, predjela vode trgovački putovi baš u onim smjerovima na koje upućuju tip damastijskoga kova i nalazišta novca iz njegove kovnice[69].

---

[69] Usp. May, navedeno djelo, str. 12—37. U istom smislu A. Mayer, *Položaj Damastija,* Numismatika. Zagreb 1936, str. 21—25; *Die Sprache der alten Illyrier I,* Wien 1957, str. 105—107. Usp. još B. Horvat, *Tetradrahme »grada« Damastiona iz nalaza u Risnu (Rhizon),* Numismatika 2—4 (1934—36), str. 26—24. Damastij se spominje na još jednom mjestu u VIII knjizi (6, 16) Strabonove *Geografije,* koje se izgubilo u rukopisima, ali je sačuvano u takozvanom Vatikanskom palimpsestu, pergameni iz 5. ili 6. stoljeća naše ere, s koje je sastrugan Strabonov tekst da bi se na njemu moglo pisati što drugo. Usp. W. Aly, *Sitzungsberichte der Akademie Heidelberg,* 22, 1, str. 8 i W. Aly — F. Sbordone, *De Strabonis codice rescripto,* Studi e Testi 188, 1956, 16. Tamo se čita: οἱ δὲ φυγάδες μετὰ Μενδαίων Δαμάστιον ᾤκησαν τῆς Ἰλλυρίδος περί τὰ ἀργυρεῖα ὧν ἐμνήσθημεν ἐν Ἰλλυρικοῖς — *a bjegunci su se s Mendejcima naselili u Damastiju u Iliriji kod rudnika srebra koje smo spomenuli u opisu ilirske zemlje.* Tu se izričito kaže da je Damastij ležao u Iliriji. Fanula Papazoglu zaključuje odatle da su rudnici srebra pripadali području staroga ilirskog kraljevstva, pa se ne mogu tražiti u Dardaniji ili u Peoniji, jer stara ilirska država nije obuhvaćala ta područja. To potvrđuje i vijest našega odlomka iz palimpsesta, po kojoj se u Damastiju nastanila skupina Mendejaca, tj. halkidičkih Grka. Oni se pak ne bi odvažili preduboko u ilirsko kopno. Usp. F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti,* Simpozijum o Ilirima u antičko doba, održan 10. do 12. maja 1966. godine, Sarajevo 1967, str. 17; *Srednjobalkanska plemena u*

Oko godine 1927. i opet 1952. našli su se kraj ceste Ohrid-Resen sigurni tragovi nekadašnjega vađenja olovne i srebrne rude. Kod Starinskog Dola, 14 kilometara od Ohrida, razaznaje se nekoliko rudarskih okana u kojima se kopalo olovo i srebro. Jedan kilometar dalje nađene su 1952. na padini brijega tri peći za taljenje rude, dvije prazne, a jedna puna rudače koja sadržava olovo i srebro. Doista se može pretpostaviti da nas ta otkrića vode prema konačnoj lokalizaciji rudnikâ srebra u Damastiju[70]. Iako to pitanje još nije riješeno, može se s dosta pouzdanja pretpostaviti da je Damastij bio negdje na sjeveru od Ohrida.

Dovle smo mogli pratiti Strabonov tekst s normalnim naporom topografske i historijske egzegeze.. No, ono što u njega slijedi upućuje već na kritiku teksta. Prema rukopisnoj predaji nastavlja, naime, ovako: περεσάδυές τε. Prva riječ potpuno je nepoznata u grčkom rječniku, pa se nameće pretpostavka da se radi o imenu. Zato i jest u tekstu, kako smo ga ovdje naveli, napisana s velikim slovom. No i to ime se nigdje drugdje ne spominje. Već je Isaac Casaubon (1559—1614)[71] početno περε- ispravio u περι- i tako je dobio oblik vjerojatniji za grčki tekst. Daljnja je tekstovna kritika polazila od te ispravke. August Meineke je u svojem fundamentalnom izdanju[72] učinio dalekosežan zahvat pokušavajući da ispravi što su po njegovu mišljenju prepisivači na ovom mjestu pokvarili. On čita ovako:

περὶ ἃ Δυέσται συνεστήσαντο τὴν δυναστείαν καὶ Ἐγχέλειοι οὓς καὶ Σεσαρηθίους καλοῦσι.

— *oko njih su Dijesti uspostavili vlast i Enhelejci, koje zovu i Sesarećanima.*

Taj je kritički zahvat vrlo oštrouman. Pretpostavlja vrlo ograničene intervencije u tekstovnu predaju i sve su one paleografski dobro utemeljene. Lako je objasniti kako je pri prepisivanju moglo doći baš do takvih pogrešaka. Slaba mu je, pak, strana što u tekst uvodi dva podatka koji nigdje drugdje nisu potvrđeni, pa ih jedino Meineke unosi u antičku literaturu, a mnogi ih istraživači onda citiraju kao sigurne

---

predrimsko doba, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, str. 355—356. Ti se zaključci izvrsno slažu s lokalizacijom Damastija u kraju sjeverno od Ohridskoga jezera, jer je on pripadao najstarijoj jezgri ilirskoga kraljevstva kako ga upoznajemo preko grčkih pisaca. Usp. F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države,* Godišnjak 5 (1967), str. 128. Zbog svega toga slabo je uvjerljiv najnoviji pokušaj da se Damastiju odredi položaj u Dardaniji, na današnjem Kosovu, kod Kišnice i Bele Zemlje, blizu Janjeva. Usp. Zef Mirdita, *Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcune agglomerati Dardani nel tempo preromano,* Utvrđena ilirska naselja, međunarodni kolokvij, Mostar, 24—26. oktobar 1974, Sarajevo 1975, str. 214—215.

[70]) Usp. P. Lisičar, *Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejem i Jadranom,* Živa Antika 3 (1953), str. 251—252; N. G. L. Hammond, *Epirus,* Oxford, Clarendon Press, 1967, str. 438—439; *Macedonia,* str. 93.

[71] U svojem izdanju, Pariz 1587.

[72] *Strabonis Geographica,* recognovit Augustus Meineke, Lipsiae, sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1877, predgovor datiran 1853, str. 449.

Strabonove vijesti. Vjerojatno i zato što čitaju samo tekst kakav je u Meinekea, a ne zagledaju u njegov kritički aparat, gdje on polaže računa o rukopisnoj predaji i o svojim zahvatima. Prvi je podatak o plemenu Dijesta koje je uspostavilo svoju vlast oko rudnika srebra u Damastiju. Tomu narodu nema traga u staroj književnosti. Najbliži su po imenu Διέται koje spominje Herodijan, gramatik 2. stoljeća naše ere kod Stefana Bizantinca pod natuknicom Πιάσται, ali to su stanovnici makedonskoga grada Dija (Δῖον). Govoreći o tom gradu Stefan spominje etnik u malo drukčijem obliku. Stanovnici mu se, kaže pod natuknicom Δῖον, zovu Διάτσαι i poziva se na putopisca Pausaniju. I doista se u njegovu djelu (9, 30, 8) spominju stanovnici grada Dija i tamo se nazivaju Διασταί, Stefan nam je po Herodijanu sačuvao prvobitni naglasak.

Drugi nepotvrđeni podatak jest taj da se Enhelejci zovu još i Sesarećani. Pogreška koju Meineke na tom mjestu pretpostavlja doista se lako može razumjeti kao posljedica brzoga pisanja koje je izostavilo nastavak u prvotnom nominativnom obliku enhelejskoga imena, pa se onda, pri nemarnu čitanju prepisivačevu, akuzativni oblik odnosne zamjenice prilijepio za enhelejsko ime kao nastavak. Ἐγχέλειοι οὓς καὶ, kako Meineke pretpostavlja da je prvobitno glasio tekst, postalo bi tako Ἐγχελέους καὶ, što stoji u rukopisima. Ali je poistovjećivanje Enhelejaca i Sesarećana povijesno tako dalekosežno da se teško može utemeljiti na takvu ispravku, pa ma kako uvjerljiv bio. Stoga Meinekeova korektura ne rješava konačno i jednom za svagda pitanje interpretacije Srabonova pasusa.

Kasniji su izdavači slijedili Meinekea unoseći tek neke vlastite pojedinosti u oblikovanju teksta. C. Müller i F. Dübner pišu[73] καὶ Ἐγχελέαι οὓς, a H. L. Jones ima[74] καὶ Ἐγχελείοις οὓς i prevodi: *oko kojih su Dijesti i Enhelejci zajedno uspostavili vlast.* U sadržaju tu nema bitnije razlike, samo što je Jonesov tekst precizniji, a Meinekeov nešto neodređeniji.

U najnovije se vrijeme tim pitanjem temeljito pozabavio N. G. L. Hammond[75]. On polazi od toga da Strabon malo prije našega pasusa, u istom poglavlju, govoreći o epirskim plemenima kaže da su se s njima pomiješali Iliri:

ἀναμέμικται δὲ τούτοις τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη τὰ πρὸς τῷ νοτίῳ μέρει τῆς ὀρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰονίου κόλπου·

— *pomiješali su se s njima (tj. s Epiranima) ilirski narodi, oni što su prema južnom dijelu brdskoga pojasa i oni koji su uz Jonski zaljev (tj. uz Jadransko more).* Na te se riječi onda izravno nadovezuje naš pasus. Hammond misli da se u njemu daju primjeri za upravo

---

[73] *Strabonis Geographica,* graece cum versione reficta, curantibus C. Müllero et F. Dübnero, Pariz, Didot, 1853, str. 271.

[74] *The Geography of Strabon with an English Translation* by Horace Leonard Jones, The Loeb Classical Library, London 1924, sv. III. str. 306.

[75] *Epirus,* str. 466—467.

spomenuto miješanje Ilira među Epirane. Zato on uzima da glagol συνίστημι u συνεστήσαντο τὴν δυναστείαν treba uzeti u inače dobro potvrđenom značenju »udružiti se, pridružiti se«. U tom slučaju Strabon kaže da su Peresadijci udružili svoju vlast s Enhelejcima ili da su se pridružili njihovoj. Ti su Peresadijci, po njegovu mišljenju, ilirsko pleme. Hammond s njima u vezi podsjeća na tračko kraljevsko ime Βηρισάδης (Demosten 23, 8 i 10). Ti Peresadijci koji su svoju vlast povezali s Enhelejskom bili su, po Hammondovu mišljenju, Sesarećani, tj. skupina Taulantijaca od grada Sesareta, za koji znamo iz djela Stefana Bizantinca, a njemu je vrelo Hekatej, pa se i tu radi o ulomku najstarijega antičkoga opisa naših krajeva. U Stefana čitamo ovo:

Σεσάρηθος πόλις Ταυλαντίων, ὥς φησιν Ἑκαταῖος.

— *Sesaret, grad Taulantijaca, kako veli Hekatej.*

Stoga treba, po Hammondovu mišljenju, prvobitni Strabonov tekst uspostaviti ovako:

πλησίον δέ που καὶ τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ. Περεσάδυές τε συνεστήσαντο τὴν δυναστείαν τῶν Ἐγχελέων (καὶ Σεσαρηθίους καλοῦσι·)

i prevodi to: *a blizu su negdje i rudnici srebra u Damastiju. I Peresadijci su se pridružili vlasti Enhelejaca (zovu ih (tj. Peresadijce) i Sesarećanima).*

I ta je korektura vrlo oštroumna. Zasniva se na zanimljivoj, suvisloj i uvjerljivoj interpretaciji teksta. Ostaje tek problematično da li se rudnici u Damastiju i Enhelejska vlast uvode doista zato da bi se dao primjer miješanja Ilira s epirskim plemenima, ili Strabonova konstatacija o tome ipak ostaje općenita i odnosi se možda samo na prisnu terensku povezanost tih narodnih skupina uz obalu i u gorovitu zaleđu. A i tekst kakav Hammond uspostavlja nije baš gladak, osobito onaj dodatak u zagradama o tome da se Peresadijci zovu još i Sesarećani. Ne može se reći da je Hammond konačno uredio Strabonov tekst, ali ga je sigurno pokazao u novom svjetlu i pridonio njegovu dubljem razumijevanju.

Strabonova se vijest, dakle, na mjestu gdje je riječ o Damastiju i Enhelejcima ne da pouzdano tumačiti. Ostaje, međutim, nesporna činjenica da je Strabon spomenuo rudnike srebra, Damastij i Enhelejce u jednom dahu. Odatle pak proizlazi da nam on ipak, svim teškoćama tekstovne kritike unatoč, svjedoči o njihovoj vezi, iako iz njegovih riječi, kako su došle do nas, ne možemo pobliže razabrati kakav je njegov potanji opis te veze. Ipak saznajemo iz Strabona da se damastijsko srebro u starini asociralo uz Enhelejce, i slobodno možemo pretpostaviti da su Enhelejci bili blizu tih rudnika.

U blizini su, kaže Strabon dalje, bili i Linkesti. Njihova se župa prostirala na skrajnjem jugu pelagonijskoga polja, oko Bitolja i Lerina (Florine). Deuriop je gornja dolina Crne reke (Erigona), a Pelagonija, ustrojena u tri grada, ravnica je oko Prilepa, na istok od Deuriopa. Eordeja je u brdima jugoistočno od Vodena (Edesse) i južno od Ostrovskoga jezera, a Elimeja južno od nje, uz gornji tok rijeke Bi-

strice (Haliakmona). Eratira je bila na planini Grammosu[76]. To je skupina gornjomakedonskih plemena što zauzima jasno odredivo područje u središnjem gorju. S obzirom na njih i na ilirska plemena u zaleđu jadranskih grčkih gradova, mogu se otprilike odrediti i sjedišta Enhelejaca kako ih je zamišljao Strabon.

Ti su narodi, stoji dalje u Strabona, imali nekada svaki svoju nezavisnu političku organizaciju i bili su pod apsolutnom vlasti svojih vladara. Sve je to sadržano u glagolu καταδυναστεύω. S gledišta antičkih grčkih gradskih republika to je bila osobita, barbarska, značajka tih naroda. Među njima su Enhelejci imali za vladare potomke Kadma i Harmonije. Tu se još jednom potvrđuje, sada u besprijekornom tekstu, da su Enhelejci za Strabona bili bliski gorštacima gornje Makedonije, nikako, pak, primorski jadranski narod. I otkriva nam se realna podloga legendarne veze između Enhelejaca i Kadma. Enhelejski su vladari u historijsko doba izvodili svoje podrijetlo od Kadma i Harmonije. S tim je u vezi posebno značajna i predaja o bijegu Kadmejaca pod kraljem Laodamantom pred argejskim epigonima iz Tebe k Enhelejcima. Postojala je, dakle, jedna enhelejska dinastija koja se smatrala granom kadmejske loze. Bio je to značajan *titulus nobilitatis*, zalog plemenita podrijetla, kojim su se ti vladari nad zabitnim barbarima mogli predstavljati Grcima s kojima su dolazili u dodir.

I na kraju nam Strabon kaže da su se kod Enhelejaca pokazivala mjesta, a možda i spomenici, što su vezani za priče o Kadmu i Harmoniji. To su grobni humak ili kameni, pa svetište koje spominje pseudo-Skilak, a vjerojatno i gradovi koje su osnovali.

Tu kao da se spajaju razne niti predaje o Enhelejcima koje smo do sada pratili. Strabonovi Enhelejci vrlo su slični Hekatejevima. Oni su sasvim stvaran narod i žive negdje u zaleđu Keraunijskoga gorja, blizu granici Haonaca. To je osobito značajno kad se uzme u obzir da je Strabon, kako pokazuju najnovija istraživanja, svoj opis Epira, kojemu pripada i ovaj naš pasus, uglavnom crpio iz Hekateja, ili izravno, ili, pak, preko Teopompa, historičara 4. stoljeća prije naše ere, koji se obilno služio Hekatejem, ali je i sam dodao mnogo podataka o »zapadnim krajevima«, pa je i za našu najstariju povijest osobito važan[77].

No, makar i implicitno, Strabon govori i o mitskim vezama Kadma i Harmonije sa zemljom Enhelejaca, o proročanstvu, ratovima i preobrazbi, o volovskim kolima i o cijelom mitološkom kompleksu o kojem nam svjedoče Herodot, Euripid i pseudo-Apolodor.

Uz to on spominje i mjesta i druge tragove Kadmova i Harmonijina boravka u enhelejskoj zemlji. Time se za nas nastavlja na Timeja i na zemljopisnu literaturu, iz koje su crpli i helenistički učeni pjesnici, a Filon iz Biblosa ih je komentirao svojim sadržajnim bilješkama.

---

[76] Usp. Hammond, *Macedonia*, str. 69—70, 102—110, 115—123.

[77] O Strabonovim vrelima pri opisu Epira usp. Hammond, *Epirus*, str. 443—469.

Kadmovi pak potomci kao enhelejski vladari u skladu su s legendom o bijegu Kadmejaca k Enhelejcima, koju nam spominju Herodot i Pausanija.

Sve to postaje još značajnije kada se zna da je Strabon na tome mjestu crpio iz vrlo starih vrela, pa može biti da nam se kod njega sačuvalo, škrto doduše, ali cjelovito, što je kod drugih i od njega starijih autora došlo do nas, doduše bogatije podrobnostima, ali ipak samo rascjepkano i raspršeno. No pri takvu je zaključivanju potreban velik oprez jer se ne može pouzdano kazati za svaku pojedinost da ju je Strabon uzeo iz svojega glavnog vrela. Mogao ju je i dodati kao zanimljiv podatak da bi upotpunio i osuvremenio svoje izlaganje. Tako vijest o rudnicima srebra u Damastiju ne može potjecati od Hekateja jer su se ti rudnici pročuli mnogo kasnije[78].

Iako Strabon o tome ništa izričito ne kaže, mogu se preko Damastija i njegovih rudnika srebra Enhelejci u njega povezati s ohridskim krajem. S time se slaže i to što pseudo-Skimno malo prije nego govori o Enhelejcima spominje Ohridsko jezero (429—430):

ἔχει δὲ λίμνην εὖ μάλ' ἡ χώρα τινὰ
μεγάλην παρ' αὐτοῖς τὴν Λυχνῖτιν λεγομένην.

— *a ima ta zemlja neko jezero, vrlo veliko, koje se kod njih zove Lihnitida.*

No mnogo čvršća historijska potvrda takva smještaja nalazi se u Polibija, historičara drugoga stoljeća prije naše ere. On je opisao ratove koji su Rimu dali konačnu premoć nad grčkim svijetom. Opisujući rat što ga je makedonski kralj Filip V. godine 217. vodio protiv ilirskoga kralja Skerdilaide, kaže Polibije ovo (5, 108, 8)[79]:

πλὴν ὅ γε Φίλιππος στρατεύσας ἀνεκτήσατο μὲν τὰς προειρημένας πόλεις, κατελάβετο δὲ τῆς μὲν Δασσαρήτιδος Κρεώνιον καὶ Γεροῦντα, τῶν δὲ περὶ τὴν Λυχνιδίαν λίμνην 'Εγχελᾶνας, Κέρακα, Σατίωνα, Βοιούς, τῆς δὲ Καλοικίνων χώρας Βαντίαν, ἔτι δὲ τῶν καλουμένων Πισαντίνων 'Οργεσόν

— *ali je Filip poveo svoju vojsku i ponovno osvojio gradove što su prije spomenuti, a zauzeo je još Kreonij i Gerunt u Dasaretidi i oko Lihnidskoga jezera Enhelane, Kerak, Sation i Boje, u zemlji Kalekina Bantiju, i još Orges u zemlji takozvanih Pisantinaca.*

Na tome mjestu i u njegovu prethodnom kontekstu Polibije nas upravo bombardira topografskim i etnološkim podacima s gorovitoga pograničja između Makedonije i Ilirije, podacima tako podrobnima da nas gotovo zbunjuju jer ih ne možemo uvrstiti u sliku što je imamo o tim krajevima u starini, jer ta slika ne doseže inače takav stupanj podrobnosti. Ipak se, uz pomoć vijesti onih povjesnika koji opisuju

---

[78] Usp. Hammond, *Epirus*, str. 466.

[79] Usp. izdanja J. Schweighäuser, 1889—95; F. Hultsch, 1867—72, drugo izdanje 1. i 2. sveska 1888—1992; Th. Büttner — Wobst, Leipzig, Teubner 1893—1904, drugo izdanje prvoga sveska 1905; W. R. Patton, London, Loeb Classical Library, 1922—27.

ratna zbivanja na makedonsko-ilirskoj granici — to su u prvom redu sam Polibije, pa onda Diodor Sicilac i Livije, rimski historičar prvoga stoljeća prije naše ere — mogu ovi Polibijevi podaci, makar i grubo, topografski orijentirati.

Dasaretida je bila zemlja na jugu i jugoistoku Ohridskoga jezera, te na zapadu od Prespanskoga. U tom je kraju danas najznatniji grad Korça u Albaniji. Tu je, između Ohridskoga i Prespanskoga jezera, manje jedno jezero koje se zove Maliq, a dalje na zapad izviru rijeke Devol i Osum, pa teku, prva sjeverno, a druga južno od planine Tomor i spajaju se kod mjesta Kuç u rijeku Semen, koja dalje utječe u Jadransko more. Dolina Osuma, koji teče južno od Tomora, nadovezuje se na zemlju epirskih Haonaca. Gradovi Kreonij i Gerunt ležali su vjerojatno u zapadnoj ili u srednjoj Desaretidi[80].

Oko Ohridskoga jezera pokorio je Filip Enhelane. Nema dvojbe da su ti Enhelani (Ἐγχελᾶνες) upravo Enhelejci, tek je ime naroda u Polibijevu tekstu doneseno sa sufiksom karakterističnim za etnike (imena narodâ i stanovnika gradova) u zapadnim grčkim dijalektima, dok ga inače susrećemo u karakterističnim istočnim, jonskim, oblicima Ἐγχελεῖς, Ἐγχέλειοι, Ἐγχελέαι. Ovi potječu iz povijesne i zemljopisne literature, pisane, po tradiciji, pod utjecajem jonskoga narječja. U Polibija se, pak, javlja oblik koji je bio običniji zapadnim Grcima, što su imali najviše neposrednih dodira s Enhelejcima. Ono je dakle učeni, a ovo pučki oblik njihova imena.

To je pitanje zaokupljalo i stare pisce. Tako čitamo kod Stefana Bizantinca:

Ἐγγελᾶνες ἔθνος Ἰλλυρίας, οἱ αὐτοὶ τοῖς Ἐγχελέαις, ὡς Μνασέας ἐν γ' τῶν περιηγήσεων.

— *Engelani, narod u Iliriji, isti kao Enhelejci, kako veli Mnaseja u trećoj knjizi svojih putnih opisa.*

Mnaseja je bio helenistički geografski pisac, vjerojatno iz trećega stoljeća prije naše ere. On je također susreo ime Enhelejaca sa zapadnogrčkim sufiksom i utvrdio da se ono odnosi na isti narod koji je inače poznat pod imenom jonskoga oblika. Osobito je zanimljivo što je u obliku koji navodi Mnaseja i bezvučna aspirata *kh* zamijenjena zvučnim eksplozivom g. To je inače karakteristika makedonskoga izgovora i priključuje se starim jezicima sjevernoga Balkana[81].

Polibije govori o ratnim operacijama 217. godine. Ne crpi dakle iz starije literature niti su mu tu interesi starinarski. Njegova nam vijest sasvim autentično prikazuje stanje kakvo je bilo krajem trećega

---

[80] Usp. H a m m o n d, *Macedonia*, str. 95.

[81] Usp. R. K a t i č i ć, *The Ancient Languages of the Balkans*, Haag, Mouton, 1976, 111—112; *O jeziku i narodnosti starih Makedonaca*, Godišnjak 13 (1976), 348—349. U novije doba povezalo se ime Ἐγχελεῖς s albanskim *ngjalë* »jegulja«. Usp. E. H a m p u *Gjurmime Albanologjike*, 8 (1969), 2, str. 63—64. Ako to stoji, pokazuje se da je ime Enhelejaca ilirsko, a u grčkom prilagođeno grčkoj riječi za jegulju koja je bila prasrodna s ilirskom. Tako je ime Enhelejaca, čini se, izvedeno od ilirskoga naziva za jegulju.

stoljeća prije naše ere. I tu se Enhelejci potvrđuju kao pleme, maleno doduše i neznatno, uz samo Ohridsko jezero. Štoviše, činjenica što Polibije uopće ne govori o gradu Lihnidu, glavnom naselju uz jezero, vjerojatno na mjestu današnjega Ohrida, tumači se najprirodnije ako se uzme da je taj grad pripadao plemenu Enhelejaca i da je obuhvaćen time što su oni spomenuti[82].

Kerak i Sation su gradovi. Vjerojatno na istoku i sjeveroistoku od jezera. Boji su bili pleme na njegovu jugu, nasuprot Enhelejcima na njegovu sjeveru. Kalekini su bili na jugu od Boja, a i Pisantinci su pripadali zapadnoj Dasaretidi. Bantija je bila grad Kalekina, a Orges grad Pinsantinaca[83]. Iako se svi ti pokušaji lokalizacije moraju primati s velikim oprezom i otvaraju mnoga zapletena pitanja, ovoliko je dosta za orijentaciju kolika je potrebna u okviru naše teme.

U svjetlu Polibijevih podataka i njihove topografske interpretacije treba sad opet razgledati pojedinosti Hekatejeve vijesti o Enhelejcima. Uzme li se, naime, da su njegovi Deksari narod po kojem je prozvana Dasaretida, doista je moguće identificirati goru Amir s Tomorom u dolini Semena. Gornji njezin dio, dolina Osuma južno od Tomora, otvoren je prema Haoniji, pa se lako razumije kad Hekatej Deksare pribraja Haoncima. Njihovo se, pak, područje, kasnija Dasaretida, proteže prema Ohridskom i Prespanskom jezeru, gdje su stanovali Enhelejci. Hekatejev podatak o Enhelejcima, susjedima haonskih Deksara, dobiva tako pun i konkretan sadržaj. Stoga je identifikacija zemlje Deksara s Dasaretidom i gore Amira s Tomorom vrlo ozbiljna pretpostavka za koju govore odnosi na terenu. Polibijevo, pak, svjedočanstvo tu vrijedi osobito mnogo jer je sasvim nezavisan od Hekateja.

Hekatej, Strabon i Polibije smještaju, dakle, Enhelejce u ohridski kraj. Tragovi, pak, legende o Kadmu kod Enhelejaca, grob Harmonijin i Kadmov, njihovi kameni, njihovo svetište, vezani su s morem. Na moru leže i gradovi koji se spominju u vezi s njima: Budva i Risan. Pseudo-Skilak im daje pri opisu jadranske obale jedan njezin odsječak. Čini se kao da antičke vijesti o području Enhelejaca sadrže veliko i nepremostivo proturječje.

Jedino Strabon, koji smješta Enhelejci negdje u brdovitoj unutrašnjosti, spominje s njima u vezi i Kadma i Harmoniju, te govori o onome što se kod njih pokazuje kao uspomena na njihov boravak. S tom jedinom i slabo izričitom iznimkom doista bi legenda o Kadmu kod Enhelejaca za nas bila isključivo vezana za Jadran, jer je tako prikazuje antička literatura, da nam se nije sačuvao jedan kasni epigram koji nedvojbeno pokazuje da je, lokalna makar i u širim krugovima slabo poznata, predaja nalazila tragove Kadmove prisutnosti i u ohridskom kraju.

---

[82] Usp. H a m m o n d, *Macedonia*, str. 94. Budući da se u tom nabrajanju Filipovih osvajanja spominju mnogi gradovi, a i mnogo je topografskih oznaka na razmjerno malom području, uzimalo se obično da su i *Enchelanes* i *Boioi* gradovi. To se, međutim, nikako ne slaže s oblikom njihova imena, pa je mnogo vjerojatnije da se radi o malim i slabim etničkim skupinama. Usp. još H a m m o n d, *Epirus*, str. 382 i 703.

[83] Usp. H a m m o n d, *Macedonia*, str. 93—94.

Takozvana *Anthologia Palatina*, zbirka epigramâ nastala u tijeku stoljeća, a sačuvana u bizantskom rukopisu što potječe od negdje oko 980. godine, sadrži i ove nadgrobne stihove (7, 697)[84]:

Χριστοδώρου

Οὗτος Ἰωάννην κρύπτει τάφος, ὅς ῥ' Ἐπιδάμνου
ἄστρον ἔην, ἣν πρὶν παῖδες ἀριπρεπέες
ἔκτισαν Ἡρακλῆος· ὅθεν καὶ μέρμερος ἥρως
αἰεὶ τῶν ἀδίκων σκληρὸν ἔκοπτε μένος.
Εἶχε δ' ἀπ' εὐσεβέων προγόνων ἐρικυδέα πάτρην
Λυχνιδὸν, ἣν Φοῖνιξ Κάδμος ἔδειμε πόλιν·
ἔνθεν λύχνος ἔην Ἑλικώνιος οὕνεκα Κάδμος
στοιχείων Δαναοῖς πρῶτος ἔδειξε τύπον.
Εἰς ὑπάτους δ' ἀνέλαμψε καὶ Ἰλλυριοῖσι δικάζων
Μούσας καὶ καθαρὴν ἐστεφάνωσε Δίκην.

— *Hristodorov epigram*

Ovaj grob skriva Ivana koji je bio zvijezda Epidamna, što su ga prije sagradili odlični sinovi Heraklovi. Zato je ubojni junak uvijek udarao po tvrdom žaru nepravednih. A imao je od svojih pobožnih pređa slavnu domovinu, Lihnid, grad što ga je sagradio Feničanin Kadmo; stoga je bio helikonska luč, jer je Kadmo prvi pokazao Danajcima oblik slovâ. Zabljesnuo je među konzule i kao sudac Ilirima ovjenčao je Muze i čistu Pravdu.

Hristodor je neobično plodan grčki pjesnik. Živio je na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće naše ere, a bio je rodom iz Kopta kraj egipatske Tebe. Od njegova velikog djela sačuvao se samo ovaj epigram, te još jedan (*Anthologia Palatina* 7, 698) u smrt iste osobe, i opis osamdeset kipova, što su stajali uz zidove jednoga carigradskog gimnazija, u 416 stihova.

Ivan iz Epidamna bio je prefekt Ilirije pod carem Anastasijem I. (491—518). Legendarni osnutak Drača vezan je s mitom o Heraklu[85]. Domovina njegovih predaka bio je Lihnid. A taj grad je, veli Hristodor, osnovao Kadmo. Kadmo je po legendarnoj predaji bio Feničanin. Čini se, međutim, da to nije prvotno bilo tako jer se u najstarijim vrelima Kadmo spominje kao sin Fenikov, staroga odgojitelja i učitelja Ahilejeva. Odatle je moglo nesporazumom nastati uvjerenje da je Kadmo potekao iz Fenikije[86]. Zato je Ivan, kaže Hristodor, bio helikonska luč. To je igra riječima Λυχνιδός : λυχνός = »luč, svjetlo, svjetiljka«. Helikon u Beotiji kod Tebe brdo je Muzâ. I na kraju se epigrama spominje da je Ivan ovjenčao Muze. A o Kadmu se pričalo da je donio

[84] Usp. izdanje i prijevod H. Beckby, *Anthologia Graeca*, München, Tusculum Bücher, 1957 i d.

[85] R. Katičić, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak 11 (1973), str. 195—199.

[86] Usp. J. Töppfer, *Attische Genealogie*, Berlin, Weidmann, 1889, str. 294.

Grcima fenička pismena. Hristodor, dakle, slavi Ivana kao pjesnika. Ivan je kao prefekt imao i sudačku vlast. Tako je sav epigram sazdan od kasnoantički maniriranih igara riječima i aluzija.

U našem je kontekstu znatno to da Hristodor spominje Kadma kao osnivača Lihnida. U tome je, kako smo već rekli, potpuno usamljen. Prirodno je da je vijest tako kasnoga pisca, i k tomu pjesnika, pobudila nepovjerenje historijske kritike. Osobito je oštar Dimica, koji se oslanja na starije komentatore Antologije[87]. No ipak je pretjerano kad se u Hristodorovoj vijesti hoće vidjeti samo prigodničarska pjesnička sloboda. Hristodor je bio učen pjesnik i mnogo se bavio legendarnom povijesti raznih krajeva grčkoga svijeta. Mnogo je stoga vjerojatnije da je u svojim studijima, ili baveći se Ivanom iz Drača i predajom njegova roda, naišao na podatak po kojem je Kadmo bio legendarni osnivač Lihnida.

Tako se ne samo vijesti o području Enhelejaca nego i ono što se pokazuje u vezi s pričom o Kadmu i Harmoniji, pa i gradovi kojih se osnutak pripisuje Kadmu, protežu na dalekom potezu od Jadranskoga mora, Boke Kotorske, Risna i Budve, do kopnenoga Lihnida i Ohridskoga jezera, duboko u brdovitoj unutrašnjosti. Tu kao da, na prvi pogled, nema baš nikakve mogućnosti tumačenja. No pogleda li se, pak, što spaja čitavo to zemljište, postaje očito da je to rijeka Drim, što prosijeca brda, i stari trgovački putovi od Ohrida prema Draču za kojima je pošla i rimska Via Egnatia, a danas ih je presjekla jugoslavensko-albanska granica. Imat će stoga pravo Petar Lisičar kada legendu o Kadmu kod Enhelejaca veže ne toliko za područje jednoga plemena, koliko za »Kadmejski put« što je kroz južne masive balkanskih planina vodio iz egejskoga svijeta prema Jadranu[88]. Upravo zbog tih komunikacija moglo se iz priobalne perspektive antičkih geografa učiniti da je ohridska kotlina bliža jadranskom primorju nego što doista jest.

Mit o Kadmu i Harmoniji kod Ilira i njihova pretvorba u zmije javlja se kao tema u više navrata i u kasnijoj antičkoj književnosti, grčkoj i latinskoj. Sama priča o preobraženju osobito je privukla pažnju rimskoga pjesnika Ovidija (43. prije naše ere — 18. naše ere), koji je ispjevao velik spjev pod naslovom *Metamorphoses (Preobrazbe)*. Pričajući kako je Kadmo pri osnivanju Tebe ubio zmaja, Ovidije kaže u tom djelu ovo (3, 95—98)[89]:

Dum spatium victor victi considerat hostis
Vox subitum audita est; neque erat cognoscere promptum,
Unde, sed audita est, »quid, Agenore nate, peremptum
Serpentem spectas? et tu spectabere serpens.«

---

[87] Usp. m. Δημίτσας, Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας II, Atena 1871, str. 610—612.

[88] Navedeno djelo, str. 247.

[89] Usp. izdanje R. Ehwald — F. Lenz, 1888—1922; H. Magnus, 1914; G. Lafaye, 1928—30.

— Dok je pobjednik promatrao veličinu pobijeđenoga neprijatelja, iznenada se začuo glas; i nije se lako moglo razabrati odakle, ali čuo se: »Što gledaš, Agenorov sine, ubijenu zmiju, i tebe će gledati kao zmiju.«

Agenorov sin je Kadmo. A tajanstveni glas mu navještava njegovo preobličenje. O tome Ovidije u istom spjevu piše ovo (4, 564—603):

Luctu serieque malorum
Victus et ostentis, quae plurima viderat, exit
Conditor urbe sua, tamquam fortuna locorum,
Non sua se premeret; longisque erratibus actus
Contigit Illyricos profuga cum coniuge fines.
Iamque malis annisque graves, dum prima retractant
Fata domus releguntque suos sermone labores,
»Num sacer ille mea traiectus cuspide serpens«
Cadmus ait »fuerat, tum, cum Sidone profectus
Vipereos sparsi per humum, nova semina, dentes?
Quem si cura deum tam certa vindicat ira,
Ipse precor serpens in longam porrigar alvum« —
Dixit, et ut serpens in longam tenditur alvum,
Durataeque cuti squamas increscere sentit,
Nigraque caeruleis variari corpora guttis.
In pectusque cadit pronus, commissaque in unum
Paulatim tereti tenuantur acumine crura.
Bracchia iam restant. Quae restant bracchia tendit,
Et lacrimis per adhuc humana fluentibus ora
»Accede, o coniunx, accede, miserrima,« dixit
»Dumque aliquid superest de me, me tange, manumque
Accipe, dum manus est, dum non totum occupat anguis.«
Ille quidem vult plura loqui, sed lingua repente
In partes est fissa duas: nec verba loquenti
Sufficiunt, quotiensque aliquos parat edere questus,
Sibilat: hanc illi vocem natura reliquit.
Nuda manu feriens exclamat pectora coniunx
»Cadme, mane, teque, infelix, his exue monstris!
Cadme, quid hoc? ubi pes? ubi sunt umerique manusque
Et color et facies et dum loquor, omnia? cur non
Me quoque, caelestes, in eandem vertitis anguem?«
Dixerat. Ille suae lambebat coniugis ora,
Inque sinus caros, veluti cognosceret, ibat,
Et dabat amplexus, assuetaque colla petebat.
Quisquis adest — aderant comites — terrentur: at illa
Lubrica permulcet cristati colla draconis;
Et subito duo sunt iunctoque volumine serpunt,
Donec in appositi nemoris subiere latebras.
Nunc quoque nec fugiunt hominem, nec vulnere laedunt
Quidque prius fuerint, placidi meminere dracones.

— Pobijeđen žalošću i nizom nevolja i znakovima, kojih je vrlo mnogo vidio, izišao je osnivač iz svoga grada, kao da ga je pritiskala sudbina predjelâ, a ne njegova vlastita; i poveden dugim lutanjima stigao je sa suprugom izbjeglicom u ilirsku zemlju. Teški već od nevoljâ i od godinâ, dok raspravljaju o prijašnjoj sudbini svoje kuće i u razgovoru ponovo prebiru svoje muke, reče Kadmo: »Zar je bila sveta ona zmija što sam je probô svojim šiljkom, tada kad sam krenuo iz Sidona i po zemlji posijao gujine zube, kao novo neko sjeme? Ako to nju briga bogova osvećuje tako pouzdanom srdžbom, molim, neka se i sâm kao zmija ispružim na dug trbuh«. — Rekao je i već se kao zmija isteže na dug trbuh, osjeća kako na otvrdnuloj koži rastu ljuske i kako mu se crno tijelo šareni modrim pjegama. Na prsa pada preda se, a bedra, spojena u jedno, pomalo se istanjuju u zaobljen šiljak. Ruke još ostaju. I on pruža što ostaje ruku i dok mu suze teku po licu što je još ostalo ljudsko, rekao je: »Dođi, ženo, dođi, nesretnice, dok je još ostalo što od mene, dodirni me i primi mi ruku, dok je još ruke, dok me svega ne zaokupi guja.« On je, doduše, htio govoriti i više, ali mu se jezik iznenada rascijepio u dva dijela: i kad hoće govoriti ne dolaze mu riječi, kadgod se sprema izustiti žalbu, sikće: taj mu je glas ostavila priroda. A supruga rukom udara gola prsa i viče: »Kadmo, ostani, i skini sa sebe, nesretniče, to čudovište! Kadmo, što je to? Gdje ti je noga? Gdje su ti ramena i ruke i boja i lice i, dok ovo govorim, gdje ti je sve? Zašto i mene, nebesnici, ne pretvorite u istu takvu guju?« Rekla je. A on je lizao usta svoje žene, i uvlačio se u drago krilo, kao da ga je poznavao, i grlio ju je i vio se k vratu kojemu se bio privikao. Tko god se našao tamo — a bili su njihovi pratioci — protrnuo je od užasa: a ona miluje vlažni vrat ljuskave zmije; i odjednom su dvije i gmižu povezanim vijugama dok se nisu zavukle u skrovište bliskoga gaja. I sada još, niti bježe pred čovjekom, niti ga ozljeđuju ranom. I blage su zmije zapamtile što su prije bile.

Tu je mitološka predaja još samo književni motiv. Ugođaj je helenistički, a takvo je vjerojatno bilo i vrelo. Svakako je to blistav uzorak latinskoga pjesništva Augustova vremena.

Kadmo je prema priči došao iz Sidona u Grčku i tu je po nalogu proročišta osnovao Tebu. Prvo je morao ubiti zmaja (zmiju) što je živio u spilji pod uzvisinom na kojoj je trebalo izgraditi grad. Onda je morao uzorati polje i na njemu kao sjeme posijati zmajeve zube. Iz njih je nikao junački rod koji se nazvao Sparti, što znači posijani[90]. Prema Ovidiju i njegovu vrelu, Kadmo i Harmonija su preobraženi u zmije živjeli dalje u ilirskom gaju. Poznaju se po tome što su to pitome zmije, koje se ne klone od ljudi i ne čine im ništa na žao. Čini se da je Ovidije tu crpio iz istoga vrela kao Nikandar.

Ovidije se za svoj opis Kadmove i Harmonijine preobrazbe nije morao inspirirati jedino na književnim predlošcima. U njegovim stihovima kao da se osjeća i neki elemenat slikarstva. Mjestimice se čitaju kao opis slike. Doista je Kadmovo preobličenje bio zahvalan sli-

---

[90] Usp. V i a n, *Les origines de Thebes,* u poglavlju o Kadmovoj borbi sa zmajem i sijanju njegovih zubi.

karski motiv. Jednu je takvu sliku opisao Filostrat, grčki retor 3. stoljeća naše ere, u svojem djelu *Slike* (Εἰκόνες). Takav je opis bio vrlo uobičajena vježba u govorničkim školama onoga vremena. Ne zna se da li je Filostrat opisivao zbiljske slike ili samo zamišljene. U njegovoj zbirci devetnaesta slika prikazuje motiv Euripidovih *Bakha*. U opisu te slike stoji[91]:

ἡ δὲ Ἁρμονία καὶ ὁ Κάδμος εἰσὶ μέν, ἀλλ' οὐχ οἵπερ ἦσαν, δράκοντε γὰρ ἤδη ἐκ μηρῶν γίγνονται, καὶ φολὶς αὐτοὺς ἤδη ἔχει, φροῦδοι πόδες, φροῦδοι γλουτοί, καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ εἴδους ἕρπει ἄνω οἱ δὲ ἐκπλήττονται καὶ περιβάλλουσιν ἀλλήλους, οἷον ξυνέχοντες τὰ λοιπὰ τοῦ σώματος, ὡς ἐκεῖνα γοῦν αὐτοὺς μὴ φύγοι.

— *A Harmonija i Kadmo jesu tamo, ali ne više kakvi su bili, od bedara naime već postaju zmije, i već ih pokriva ljuskava koža, otišle su noge, otišli su guzovi, i preobrazba lika puže prema gore. A oni su zgranuti i grle jedno drugo i kao da skupljaju što je ostalo od tijela da im bar to ne pobjegne.*

Sličnost književne obradbe toga motiva s Ovidijevom očita je. Teško je, međutim, išta određenijega reći o eventualnim zajedničkim književnim ili likovnim predlošcima.

Enhelejci se spominju i u djelima rimskih geografa. Pomponije Mela sastavio je oko godine 43/44. naše ere zemljopisno djelo u obliku sažeta peripla. Tamo stoji ovo (2, 54—56)[92]:

Butroton ultra est, deinde Ceraunii montes, ab his flexus est in Hadrian. hoc mare magno recessu litorum acceptum et vaste quidem in latitudinem patens, qua penetrat tamen vastius, Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur. Partheni et Dasaretae prima eius tenent, sequentia Encheleae, Phaeaces, dein sunt quos proprie Illyrios vocant, tum Piraei et Liburni et Histria. urbium prima est Oricum, secunda Dyrrachium, Epidamnos ante erat, Romani nomen mutavere, quia velut in damnum ituris omen id visum est. ultra sunt Apollonia, Salona, Iader, Narona, Tragurium, sinus Polaticus et Pola quondam a Colchis ut ferunt habitata, in quantum res transeunt! nunc Romana colonia. amnes autem Aeas et Nar et Danuvius qui iam dictus est Hister: sed Aeas secundum Apolloniam, Nar inter Piraeos et Liburnos, per Histros Hister emittitur. Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum.

— *Dalje je Butrot, zatim keraunijske gore, a od njih se skreće u Jadran. To more leži u velikoj uvali obalâ i ogromno se otvara u širinu, a još ogromnije onuda kuda prodire u kopno. Okružuju ga ilirski narodi do Tergesta, a dalje galski i italski. Parteni i Dasareti drže početak njegove obale, a ono što slijedi Taulantijci, Enhelejci i Feačani. Zatim su oni koje u pravom smislu zovu Ilirima, pa Pireji, Liburni*

---

[91] *Flavii Philostrati opera auctiora* edidit C. L. Kayser, vol II, Leipzig, Teubner, 1871, str. 321.

[92] Usp. izdanje K. Frick, 1880; pretiskano 1935.

i Istra. Od gradova prvi je Orik, drugi Dirahij, prije je bio Epidamno. Rimljani su mu promijenili ime jer im se učinilo kao loš znak da će pretrpjeti štetu. Dalje su Apolonija, Salona, Iader, Narona, Tragurij, pulski zaljev i Pola, nekada, kako pričaju, nastanjena od Kolšana, kako li samo stvari prolaze! Sada je rimska kolonija. Rijeke su pak Ajant, Nar i Dunav koji je već nazvan Hister: Ajant je kod Apolonije, Nar između Pireja i Liburna, a po zemlji Histra istječe Hister. Tergest, smješten u najunutrašnjijem zaljevu Jadrana, završava Ilirik.

Taj opis ilirskih obala Jadrana očita je učena kompilacija koja se zasniva na starijoj literaturi i malo uzima u obzir mlađa i suvremena iskustva s istočnom jadranskom obalom. U mnogim je pojedinostima topografskoga redoslijeda pisac pogriješio, a druge je stvari previše pojednostavnio. Enhelejci se kod njega spominju upravo u onakvu kontekstu kakav bi se prema grčkoj literaturi koju je Mela imao pred sobom mogao i očekivati. Novo je jedino to što se u njega Pola više ne veže uz Enhelejce, kao u helenističkoj književnosti, nego je to pravi historijski grad, sasvim izvan mitološke sfere, rimska kolonija, današnja Pula u Istri. Koliko je Mela zavisan od starijih vrela vidi se osobito po tome što i kod njega Dunav jednim svojim ušćem utječe u Jadran, i to negdje kod Istre, pa se njezino ime povezuje sa starijim imenom te rijeke: Hister. Velika je starina sačuvana i u podatku po kojem je Nar, tj. Neretva, granica između Liburna i Ilirskih plemena.

Drugi je rimski geografski pisac koji spominje Enhelejce Plinije Stariji (23—79. naše ere) u svojem djelu *Prirodopis (Naturalis historia)*. Tamo stoji (3, 139)[93]:

Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Tityum. Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Buni et quos Callimachus Peucetios appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim.

— Na rijeku Arsiju nadovezuje se narod Liburna sve do rijeke Titija. Dio njegov bili su Mentori, Himani, Enhelejci, Buni i oni koje Kalimah zove Peuketijci, a danas se sve to jednim imenom općenito zove Ilirik.

Rijeka Arsija je današnja Raša u Istri, a Titij je Krka u Dalmaciji. Tu se Enhelejci izričito ubrajaju među Liburne i smještaju se na sjevernoj jadranskoj obali između Raše i Krke. Ta je vijest bez ikakve druge potvrde u antičkoj književnosti i odudara od svega što se o Enhelejcima inače zna. Može se samo nagađati o tome do kakve je tu zabune došlo u Plinijevim vrelima ili kako se njemu pri brzom radu omaknuo takav smještaj Enhelejaca. Zadnja opaska o tome da se svi ti krajevi sada općenito jednim imenom zovu Ilirik, kao da pokazuje da je nabrajajući narode imao u vidu širu cjelinu nego je samo Liburnija od Raše do Krke, kako ju je odredio u prethodnoj rečenici. Čini se kao da je povezao podatke od kojih su se jedni odnosili na Libur-

[93] Usp. izdanje L. Ian — K. Mayhoff, Leipzig, Teubner, 1892—1909.

niju, a drugi na čitav Ilirik, a da to nije uskladio, pa su podaci koji se tiču čitavoga Ilirika ušli u opis liburnske obale. Zanimljiva je tu podudarnost s proturječjima u smještaju Pole, koja je kod helenističkih pisaca, kako smo prije vidjeli, ležala na Ilirskoj rijeci, vjerojatno pri ušću Drima, a poslije se identificirala s istarskim gradom, kako je u Pomponija Mele. Ne samo Pola, dakle, nego i Enhelejci potvrđeni su dvojno: na južnom i na sjevernom Jadranu. Tu se očito radi o promjenama što su nastupile u književnoj predaji stare legendarne i zemljopisne građe.

Već spomenuti Dionisije Perieget, učeni pjesnik drugoga stoljeća naše ere, kaže u svojem *Opisu nastanjena svijeta* (Οἰκουμένης περιήγησις) kad govori o ilirskoj obali ovo (387—397)[94]:

ἐπὶ δ' ἄσπετον ὁλκὸν ἄγουσα
'Ιλλυρικὴν περὶ χέρσον ἑλίσσεται ἄχρι κολώνης,
οὐρέων τ' ἠλιβάτων, τὰ Κεραύνια κικλήσκουσιν.
Κεῖνον δ' ἂν περὶ κόλπον ἴδοις ἐρικυδέα τύμβον,
τύμβον, ὃν 'Αρμονίης Κάδμοιό τε φῆμις ἐνίσπει·
κεῖθι γὰρ εἰς ὀφίων σκολιὸν δέμας ἠλλάξαντο,
ὁππότ' ἀπ' 'Ισμηνοῦ λιπαρὸν μετὰ γῆρας ἵκοντο.
''Ενθα σφιν τέρας ἄλλο θεοὶ θέσαν· ἀμφὶ γὰρ αἶαν
κείνην ἀμφοτέρωθεν ἐρηρέδαται δύο πέτραι,
αἵτ ἄμφω ξυνίασι δονεύμεναι εὔτέ τις ἀρχὴ
γίγνεται ἐνναέτῃσι κυλινδομένοιο κακοῖο.

— *i zatim vukući ogromnu brazdu obilazi oko ilirskoga kopna sve do rta i do visokih gora što ih zovu Keraunijskima. A oko onoga zaljeva možeš vidjeti slavan grobni humak, grobni humak za koji se priča da je Harmonijin i Kadmov. Ondje su se naime preobrazili u vijugav lik zmija kad su došli od Ismena poslije bogate starosti. Tamo su im bogovi postavili drugo čudo: oko one zemlje učvrstila su se s obje strane dva kamena koja se oba sastaju i tutnje čim se na stanovnike počne valjati kakvo zlo.*

Kameni Kadma i Harmonije tu su postali njihove stijene, koje se čudesno pokreću, nagiblju, primiču i zlokobno tutnje kad se kakva nesreća sprema stanovnicima okolnih krajeva. Tu je i slavni nadgrobni humak i preobrazba u zmije. Zanimljivo bi bilo znati da li se Dionisije tu upire na lokalna jadranska vjerovanja ili je to samo književna razradba motiva o kamenima Kadmovu i Harmonijinu.

Čitajući Dionisija lako je steći dojam da su po njegovu svjedočanstvu grobni humak i stijene smješteni negdje kod Keraunijskih gora. U tom se smislu on često i citira. No kad se pažljivije razmotri tekst očito je da se njegovo: »onaj zaljev« nikako ne mora odnositi na Keraunijske gore, nego se vjerojatnije odnosi na cijeli potez obale koji Dionisije zove ilirskim kopnom, a proteže se od zemlje Bulina do

[94] Ed. C. Müller, *Geographi Graeci minores*, vol. II, str. 127.

Keraunijskoga rta. Tu se, doduše, javljaju problemi s određivanjem položaja te zemlje Bulina, ali to je pitanje za sebe i ovdje nije moguće upustiti se u potanja razlaganja[95]. Sigurno je da je to za Dionisija bio prilično velik odsječak obale, otprilike od ušća Neretve do ušća Vojuše (Viosë). To se, pak, ako se uzmu vijesti stare književnosti u cjelini, poklapa s najširim mogućim određenjem Kadmove obale.

Eustatije, mitropolit solunski, bizantski učenjak 12. stoljeća, napisao je komentar uz Dionisijevu periegezu. Komentirajući upravo navedene stihove napisao je ovo[96]:

'Ότι περὶ τὸν κόλπον τὸν κατὰ τὰ Κεραύνια ὄρη ἴδοις ἂν τὸν τοῦ Κάδμου καὶ τῆς γυναικὸς 'Αρμονίας τύμβον, ὃν καὶ ἀναδιπλοῖ δι' ἀναλήψεως, καὶ ἐρικυδέα καλεῖ. Περὶ ὧν μῦθός ἐστι, φησίν, ὡς ἄρα μετὰ λιπαρὸν γῆρας Θήβηθεν ἐκεῖ ἐλθόντες εἰς ὄφεων σκολιὸν γένος ἠλλάξαντο, ἐπεὶ Κάδμος τὸν 'Αρεος ἀνεῖλέ ποτε ἐν Θήβαις δράκοντα, τὸν τῆς Δίρκης φύλακα. Δηλοῖ δὲ ὁ λόγος, ὡς ἐξ 'Ελλάδος αὐτόθι ἐλθόντες ἐκεῖνοι μετέθεντο τὴν 'Ελληνικὴν χρηστοήθειαν, καὶ μετέπεσον ἐξ ἐπιεικείας πρεπούσης 'Ἕλλησιν εἰς σκολιὰ ἤθη καὶ οἷον ὀφεώδη καὶ βάρβαρα, παρὰ τὸ γῆρας δυσπραγήσαντες εἰς ἤθους μεταβολήν. Καὶ ἔστιν ἐναλλαγῆναι αὐτοὺς εἰς ὄφεις, ὡς ἔπος εἰπεῖν, τὸ εἰς θηριωδίαν μεταμειφθῆναι.

— *Da oko zaljeva što je kod Keraunijskih gora možeš vidjeti grobni humak Kadmov i njegove žene Harmonije, koji i udvostručuje ponavljanjem i zove ga slavnim. O njima se priča, kaže Dionisije, da su poslije bogate starosti došli onamo iz Tebe i preobrazili se u vijugav rod zmija jer je Kadmo nekada u Tebi ubio Aresova zmaja, čuvara izvora Dirke. Pokazuje ta priča da su oni, pošto su došli onamo iz Helade, promijenili čestite helenske običaje i da su iz blagosti koja dolikuje Helenima promijenili svoju ćud u vijugavu, kao neku zmijsku i barbarsku i tako se proveli zlo jer su promijenili ćud premda su bili već stari. A to da su se preobrazili u zmije jednom riječju kaže da su svoju narav promijenili u zvjersku.*

Eustatije povezuje zmijsku preobrazbu sa zmajem kojega je Kadmo morao ubiti da bi mogao osnovati Tebu. Tako je pjevao i Ovidije. I Eustatije je razumio Dionisija kao da smješta spomenike Kadmove i Harmonijine kod Keraunijskih gora. To, međutim, ne proizlazi iz Dionisijeva teksta. Zanimljivo je Eustatijevo racionalističko i alegorijsko tumačenje zmijske preobrazbe. Karakteristično je za srednjovjekovni pristup antičkoj književnosti. U njemu se, također, snažno očituje helenska kulturna, pa čak i narodnosna svijest, kakva se u dvanaestom stoljeću već uvelike osjećala kod naobraženih Bizantinaca.

U opširnom Eustatijevu komentaru uz navedene Dionisijeve stihove stoji i ovo:

---

[95] Usp. *Geographi Graeci minores*, vol. II, komentar uz naše stihove, str. 127.

[96] *Geographi Graeci minores*, vol. II, str. 289.

Ἰλλυριοὺς δέ φασι τὸ ἔθνος κληθῆναι ἀπὸ Ἰλλυριοῦ, παιδὸς Κάδμου καὶ Ἁρμονίας

— *Kažu da se narod Iliri prozvao po Iliriju, sinu Kadmovu i Harmonijinu.*

Već pseudo-Apolodor spominje Ilirija, sina koji se Kadmu pod starost rodio u jadranskim krajevima. Ovdje se izričito kaže da je on eponim narodu Ilira i da se taj narod tako prozvao po njemu. Isto to veli i Stefan Bizantinac:

Ἰλλυρία, χώρα πλησίον τοῦ Παγγαίου, ἀπὸ Ἰλλυρίου τοῦ Κάδμου παιδός.

— *Ilirija, zemlja blizu Pangeja, po Iliriju, Kadmovu sinu.*

Osobito je tu zanimljiv opis Ilirije kao zemlje blizu Pangeja. Pangej je gora u Peoniji, na istok rijeke Strimona (Strume), blizu mora. Turski se zove Bunar dağ. Takva nam lokalizacija Ilirije ostaje nerazumljiva i pitamo se kakva je to, nama inače nepoznata, veza postojala između legende o Iliriju, Kadmovu sinu, i Pangejske gore. Kao asocijacija nameću se slavni pangejski rudnici zlata naprama srebrnima u Damastiju, ali nema čvršće podloge o koju bi se ikakvo zaključivanje moglo oprijeti. Svakako će ta Stefanova vijest biti vrlo stara. Najvjerovatnije potječe iz razdoblja ranih trgovačkih kontakata helenskoga svijeta sa svojim sjevernim susjedima na kontinentalnom Balkanu. Ilirija se tu promatra iz te, a ne iz jadranske perspektive. Ona je tu kopnena zemlja, tamo negdje iza Makedonije, baš kao i Peonija. Zemljopisni odnosi ostaju i za takvu orijentaciju vrlo približni i neodređeni. Glavno je, čini se, znanje o bogatim rudnicima plemenitih kovina. Odatle nastaje dojam o starini perspektive i vijesti koja se na njoj zasniva. O drugoj verziji legende o Iliriju, eponimu Ilira, v. str. 33 i dalje.

U tom sklopu zanimljivo je sjetiti se i sasvim neobične vijesti Plinija Starijega po kojoj postoji nekakva Ilirija *(Illyris)* u Likijskom moru, pred južnim odsječkom egejske obale male Azije. (Usp. Plinije 5, 131.).

Kadmova sina rođenog u Iliriji spominju i Vatikanske sholije uz Vergilijevu Eneidu, 1, 243 (II, p. 311 Lion). Odatle saznajemo o njemu više jer su te sholije sačuvale najpotpuniju verziju njegove legende:

Cadmus, Agenoris filius, relictis Thebis, comite Harmonia coniuge fortunae iniurias sustinens fines Macedoniae supergressus parvulum filium, qui iuxta Illyricum fluvium ab Harmonia editus fuerat, dereliquit. Hunc serpens spiris suis innexuit et, donec ad adultos veniret annos, amplexu corporis fovit imbuitque viribus, quibus omnem illam regionem sibi subdidit. Hic ex vocabulo suo Illyrium denominavit.

— *Kadmo, Agenorov sin, ostavio je Tebu i u društvu svoje supruge Harmonije podnosio je udarce sudbine i kad je prešao granice Makedonije, ostavio je malenoga sina kojega je Harmonija bila rodila kod Ilirske rijeke. Njega je zmija umotala u svoje kolute i, dok nije došao*

u odrasle godine, njegovala ga je zagrljajem svojega tijela i napunila ga snagom kojom je pokorio sebi čitav onaj kraj. Ona mu je po riječi koja označuje nju dala ime Ilirije.

Prema tim sholijama Kadmo je prešavši granice Makedonije na Ilirskoj rijeci dobio od Harmonije sina. Ali gonjen udarcima sudbine on ga je ostavio još sasvim malog. Za njega se, međutim, čudesno pobrinula zmija i odgojila ga zavivši u svoje kolute. Odatle je dječak dobio toliku snagu da je odrastavši pokorio sebi sav onaj kraj. A ime mu je dala njegova hraniteljica zmija izvevši ga iz riječi koja označuje nju samu. Nazvala ga je dakle zmijskim hranjenikom. Tu se izričito kaže da je ilirsko ime izvedeno iz riječi koja označuje zmiju. Iliri bi po tome bili zmijski narod. U grčkom je jeziku doista i bilo podloge za takvu etimologiju. To nam potvrđuju dvije natuknice u rječniku Hesihija, aleksandrijskoga leksikografa iz 6. stoljeća naše ere[97]:

ἰλλίς· στρεβλή, διεστραμμένη
ἰλλός· στρεβλός, στραβός, διεστραμμένος

Riječ *illís* po Hesihiju znači »svinuta, iskrivljena«, a riječ *illós* »svinut, škiljav, iskrivljen«. U ilirskom se imenu prema tome može prepoznati jedna grčka riječ za vijuganje ili kolutanje i tako se to ime može shvatiti kao da je izvedeno od oznake za vijugavu zmiju[98]. Dakako, radi se o etimologiji na temelju grčkoga jezika, po svemu se čini, o pučkoj etimologiji koja tuđe ime tumači grčkom riječju, nadovezujući na legendarne i kultne veze ilirskoga naroda s likom zmije.

Sačuvala su nam se dva latinska zemljopisna spjeva zasnovana na Dionisijevu *Opisu nastanjenoga svijeta*. Jedan pripada Avijenu, didaktičkom pjesniku druge polovice četvrtoga stoljeća naše ere, a drugi gramatičaru Priscijanu iz šestoga stoljeća naše ere.

Avijen je odlomak o Kadmu i Harmoniji prenio ovako (537—550)[99]:

Illyris ora dehinc distenditur; hicque periclis
saepe carinarum famosa Ceraunia surgunt.
Tunc prorepentis qua sunt vada turgida Nerei,
Harmoniae et Cadmi sustentat gleba sepulcrum
barbara. Nam longo iactati saepius orbe,
postquam liquerunt Ismeni fluminis undam,
hic in caeruleos mutati membra dracones
absolvere diem, finemque dedere labori.

---

[97] *Hesychii Alexandrini Lexicon*, recensuit et emendavit Kurt Latte, vol. II, København, Munksgaard, 1966.

[98] Usp. O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München, Beck, 1906, str. 358; A. Mayer. *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. II, Wien 1959, str. 54; K. Oštir, *Illyro-thrakisches*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju 1 (1923), str. 109. izvodi ilirsko ime iz predindoevropskoga *ilur* »zmija«. Ta njegova etimologija nema, međutim, čvrsta temelja. Već u svojoj knjizi *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft*, Bd. I, Wien-Leipzig 1921, str. 67. veže Oštir ilirsko ime s imenom mitske zmije *Illurjanka* u hetitskom epu.

[99] *Geographi Graeci minores*, vol. II, str. 182.

Nec minus hic aliud monstri genus arbiter aethrae
edidit. Assistunt scopuli duo, cumque quid atri
imminet eventus, ut vulgi corda fatiget
sors rerum, et gentem terat inclementia fati
et motantur humo et coeunt sibi vertice saxa.

— *Odavde se proteže ilirska obala; i tu se dižu Keraunijske gore što se često pročuju po opasnostima brodova. Tada, gdje su plićaci razlivenoga mora, barbarska gruda nosi grob Harmonijin i Kadmov. Naime, češće su se potucali gonjeni u dugom krugu pošto su ostavili val ismenske rijeke, i tu su im se udovi pretvorili u modrikaste zmije i odslužili su svoj rok, završili su svoju muku. Ali im je vladar nebeskih predjela tu proizveo još i drugu vrstu čuda. Tamo u blizini stoje dvije litice, i kada prijeti kakav crn događaj da usud izmori srca mnoštva i nemilost sudbine da tare narod, ti se kameni i pomiču u zemlji i primiču se jedan drugomu vrhovima.*

Avijen tu nije ništa dodao Dionisiju, nego ga je samo prepričao vlastitim pjesničkim izričajem, izostavivši pri tom nešto podataka.

Priscijan je, pak, prenio Dionisijev odlomak ovako (381—395)[100]:

et venit Illyrias late porrectus ad arces,
quas tollunt montes, excelsa Ceraunia, summas.
Cernitur hic tumulus, qui Cadmi dicitur esse
Harmoniaeque simul: namque hic serpentibus illi
corpora post longum tempus mutasse feruntur
in senio, postquam patriam Thebasque relinquunt.
Hic ollis aliud posuerunt numina monstrum:
namque duo tumuli concurrunt peste futura,
significant quoties saevissima damna colonis.
Haec regio fontem mirandae concipit undae,
quem merito veteres dixerut nomine Sacrum;
nam gelidus superat cunctarum frigus aquarum,
accensasque faces si quis prope duxerit undam,
exstinguit flammas; recipit sed rursus easdem,
admoveat dextra cum exstinctam lampada fonti.

— *i dolazi široko ispruženo* (tj. more) *do Ilirske tvrđe koju na vrhu dižu gore, visoke Keraunijske. Tu se vidi grobni humak za koji se veli da pripada Kadmu i Harmoniji ujedno: naime, priča se da su oni tu poslije dugoga vremena promijenili tijela u zmije, u starosti, pošto su ostavili domovinu i Tebu. Tu su im božanstva uredila i drugo čudo: naime, dva se humka primiču jedan drugomu kad se sprema kakva pošast, svaki put kad najavljuju strašne štete naseljenicima. U tom je kraju vrelo čudovite vode koje su stari s pravom nazivali Svetim, ono naime, ledeno, nadmašuje hlad sviju vodâ, i ako tko približi zapaljenu baklju vodi, gasi joj plamen; ali se opet pali, kad desnicom primakne ugašenu svjetiljku vrelu.*

---

[100] *Geographi Graeci minores*, vol. II, 193.

I taj se opis, očito, zasniva na Dionisiju, ali dodaje neke svoje podatke. Tu se javlja Ilirska tvrđava na vrhu Keraunijskih gora. O njoj se ni od kuda drugda ništa ne zna. No, možda je to Pola helenističkih pjesnika. Među znamenitostima ilirske zemlje spominje se i Sveto vrelo, što hladom svoje vode gasi i suhu baklju ako joj se samo primakne, ali se ona opet zapali kad se, ugašena, približi vrelu.

Istom razdoblju pripada i Nono iz Panopola kod egipatske Tebe, posljednji veliki epski pjesnik grčki. Živio je u 5. stoljeću i spjevao je opsežan ep o Dionisu (Διονυσιακά). U njemu na više mjesta spominje Kadmovu preobrazbu u Iliriji.

Prvo je takvo mjesto 4, 416—421[101]:

καὶ δαπέδῳ τετάνυστο δράκων νέκυς. ἀμφὶ δὲ νεκρῷ
θοῦρος Ἄρης βαρύμηνις ἀνέκραγε· χωομένου δὲ
Κάδμος ἀμειβομένων μελέων ἑλικώδεϊ μορφῇ
ἀλλοφυὴς ἤμελλε παρ' Ἰλλυρίδος σφυρὰ γαίης
ξεῖνον ἔχειν ἴνδαλμα δρακοντείοιο προσώπου.
ἀλλὰ τὰ μὲν πέπρωτο μετὰ χρόνον.

— *I na tlu se ispružio mrtav zmaj. A kraj lješine je divlji Ares viknuo u teškoj srdžbi; zbog njegova je bijesa Kadmo imao preobražen promijeniti udove u zavojit lik i na obroncima zemlje Ilirije dobiti tuđi oblik zmijskoga lica. Ali to je bilo suđeno za budućnost.*

Tu se ubojstvo zmaja, čuvara vrela Dirke, opet prikazuje kao uzrok Kadmova preobraženja. Taj zmaj bio je sin Aresov, pa je srdžba toga boga progonila Kadma do kraja života. Obronci zemlje Ilirije pjesnički je izvještačen izraz za ilirsku obalu. U tome ne treba vidjeti baš spomen Akrokeraunijskoga rta kako misli C. Müller[102].

Drugo je mjesto 44, 115—118:

καὶ διδύμων ὀφίων πετρώσατο γυῖα Κρονίων
ὅττι παρ' Ἰλλυρικοῖο δρακοντοβότου στόμα πόντου
Ἁρμονίη καὶ Κάδμος ἀμειβόμενοιο προσώπου
λαϊνέην ἤμελλον ἔχειν ὀφιώδεα μορφήν.

— *I Kronov sin je okamenio članke obiju zmija jer su Harmonija i Kadmo kod ustiju Ilirskoga mora što othranjuje zmije imali dobiti kameni zmijski oblik pošto im se izmijeni izgled.*

Tu je riječ o strašnim priviđenjima što ih je imala Agava, kći Kadma i Harmonije, i žena Ehionova, jednoga od junaka što su nikli iz zmajevih zubi. Među ostalim, ona je vidjela kako se dvije zmije savijaju oko Kadma i Harmonije, sve dok ih Zeus, Kronov sin, nije pretvorio u kamen. To je aluzija na Ilijadu 2, 319. Tamo je također riječ o zmiji koju je božanska moć pretvorila u kamen, da bude znak Ahejcima.

---

[101] *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, recensuit Arthurus Ludwich, vol. I—II, Leipzig, Teubner, 1909—1911.

[102] *Geographi Graeci minores*, vol. II, str. 127.

Prema Nonu su se Kadmo i Harmonija na Jadranu pretvorili prvo u zmije, a onda se u tom liku skamenili. Njihovi kameni ili stijene bili bi, dakle, oni sami skamenjeni u zmijskom liku. Doista se i starija predaja može tako shvatiti, osobito pseudo-Skilak i Kalimah, ali se tamo ta predodžba miješa s drugom, o grobnom humku i spomeniku, pa ih nije moguće jasno razlučiti jednu od druge.

Zanimljiv je epitet ilirskoga mora po kojem ono othranjuje zmije. Tu se osjeća odjek one predaje u kojoj je Kadmova i Harmonijina preobrazba vezana za pojavu zmija na ilirskoj obali. Sve to upućuje na domaće ilirske zmijske kultove u kojima je legenda o Kadmu našla podlogu i potvrdu (Nikandar, Ovidije).

Pri spomenu ustiju ilirskoga mora pomišlja C. Müller na Keraunijsko gorje[103]. Nema, međutim, razloga očekivati kod Nona takvu topografsku točnost. Njegov se izraz odnosi naprosto na područje kod ulaza u Jadransko more i može obuhvaćati sav »kadmejski« potez na istočnoj obali od Vojuše na jugu do Neretve na sjeveru. Iz istoga je razloga neosnovano kad F. Vian tu pomišlja na Boku Kotorsku[104].

Treće mjesto na kojem Nono spominje sudbinu koja očekuje Kadma i Harmoniju na kraju života, u Iliriji, jest 46, 356—367:

ὥς αἱ μὲν στενάχοντο κατηφέες. εἰσορόων δὲ
Βάκχος ἄναξ ἐλέαιρε. φιλοθρήνους δὲ γυναῖκας
μυρομένας ἀνέκοψεν, ἐπεὶ στοιχηδὸν ἑκάστῃ
λυσίπονον κεράσας μελιηδέι φάρμακον οἴνῳ
δῶκε ποτὸν ληθαῖον· ὀδυρομένοιο δὲ Κάδμου
πένθιμον ἐπρήυνε γόον παιήονι μύθῳ·
ἀμφοτέρας δ' εὔνησε καὶ Αὐτονόην καὶ Ἀγαύην,
ἐλπίδος ἐσσομένης πρωτάγγελα θέσφατα φαίνων·
Ἰλλυρίην δ' ἐπὶ γαῖαν ἐς Ἑσπερίου χθόνα πόντου
Ἁρμονίην λιπόπατριν ὁμόστολον ἥλικι Κάδμῳ
ἀμφοτέρους πόμπευεν ἀλήμονας, οἷς χρόνος ἕρπων
ὤπασε πετρήεσσαν ἔχειν ὀφιώδεα μορφήν.

— *One su tako uzdisale potištene. A gledao ih je vladar Bakho i žalio ih. Prekinuo je u jadikovanju žene sklone plaču kad je svakoj po redu dao napitak zaborava, primiješavši vinu, slatkom kao med, lijek što razgoni žalost. A umirio je ljekovitom riječi i žaloban plač Kadma koji je tužno grcao. Položio je u krevet obje, i Antinoju i Agavu, pokazujući im prvi put objavljena proročanstva buduće nade. U Ilirsku zemlju, na obalu Večernjega mora, slao je Harmoniju što je ostavila domovinu i pridružila se vršnjaku Kadmu, njih oboje kao lutalice, kojima je vrijeme puzeći podarilo da dobiju kamen oblik poput zmijskoga.*

---

[103] *Geographi Graeci minores*, vol. II, str. 127.
[104] *Les origines de Thèbes*, str. 126.

Dionis tu smiruje strašnu žalost na tebanskom dvoru kad je Agava, Kadmova kći, u bakhantskom zanosu rastrgala svojega sina Penteja. Dionis proriče Kadmu kako će napustiti Tebu i poći barbarima da se tamo pretvori u zmiju. To je epski prepjev scene s Dionisovim proročanstvom u Euripidovim *Bakhama*. I tu se spominje da su se Kadmo i Harmonija na kraju okamenili u zmijskom liku. To je i glavna novina koju Nonovi stihovi, prebogati dosjetkama i zasićeni dionisijskom opojnosti, pridonose antičkoj predaji o preobrazbi Kadma i Harmonije kod Ilira.

Kao dosta indirektna aluzija na Kadmovo progonstvo u Iliriju i zmijsku preobrazbu, mogu se navesti još Nonovi stihovi 2, 669—679:

εἰ δὲ τύχης ἐθέλεις ἑτερότροπα κύματα φεύγειν
πορθμεύων βιότοιο γαληναίοιο πορείην,
Ἄρεα μὲν Διρκαῖον ἀεὶ πεφύλαξο χαλέψαι,
Ἄρεα νόσφι λόχου κεχολωμένον· ἐννύχιος δὲ
οὐρανίοιο Δράκοντος ἐναντίον ὄμμα τιτήνας
ῥέξον ὑπὲρ βωμοῖο λαβὼν εὔωδμον ὀφίτην,·
κικλήσκων Ὀφιοῦχον Ὀλύμπιον, ἐν πυρὶ καίων
Ἰλλυρικῆς ἐλάφοιο πολυγλώχινα κεραίην,
ὄφρα φύγῃς ὅσα πικρὰ τεῷ πεπρωμένα πότμῳ
Μοιριδίης ἔκλωσεν ἕλιξ ἄτρακτος ἀνάγκης,
εἰ λίνα Μοιράων ἐπιπείθεται.

— *A ako želiš izbjegavati valove sreće, što se okreću čas na jednu, a čas na drugu stranu, i da ti životna plovidba bude mirna, čuvaj se da ne razljutiš dirkejskoga Aresa, Aresa što se ljuti rastavljen od svojega poroda; po noći upravi pogled prema nebeskomu Zmaju i prinesi žrtvu na oltaru uhvativši u ruku mirisav zmijski kamen, zazivajući olimpskoga Zmijonošu i paleći u vatri rog ilirskoga jelena na kojemu je mnogo parožaka, ne bi li izbjegao sve ono gorko što je tvom usudu na dar isprela u zavrtnju preslica sudbinske nužde, ako se nîti suđenicâ ičemu pokoravaju.*

Dionis tu savjetuje Kadma i kaže mu što treba činiti da bi izbjegao sudbinu koja mu prijeti od Aresova gnjeva, jer je kod vrela Dirke ubio zmaja, Aresova sina, da bi osnovao Tebu. Zmijske čarolije i rog ilirskoga jelena aluzije su na Kadmovu preobrazbu u Iliriji. Nebeski Zmaj i olimpski Zmijonoša jesu zviježđa.

Jedna mlađa verzija legende o Kadmu među Ilirima sačuvala se u mitološkoj enciklopediji drugoga stoljeća naše ere, pisanoj latinskim jezikom, koja je do nas došla pod imenom Julija Higina, oslobođenika cara Augusta i ravnatelja palatinske knjižnice. To je djelo osobito vrijedno jer upotpunjuje naše poznavanje antičke mitologije i pomaže pri rekonstrukciji sadržaja izgubljenih tragedija. Nepoznati je pisac svoje mitološke podatke uvelike crpio iz tragičkoga pjesništva. No glavno mu je vrelo bio jedan grčki mitološki priručnik sličan pseudo-Apolodorovu.

U pseudo-Higina sama je legenda o Kadmu ispričana vrlo škrto (Fabula 6)[105]:

Cadmus

Cadmus Agenoris et Argiopes filius, ira Martis quod draconem fontis Castalii custodem occiderat suorum prole interempta, cum Harmonia Veneris et Martis filia uxore sua in Illyriae regionibus in dracones sunt conversi.

Kadmo

Kadmo, sin Agenora i Argiope, zbog srdžbe Martove što je ubio zmaja čuvara Kastalijskoga izvora, pošto su ubijena djeca njegovih, s Harmonijom, kćerkom Venere i Marta, svojom ženom, u ilirskim krajevima pretvoreni su u zmije.

To je dobro poznat oblik legende, tek što je pisac zmaja čuvara tebanskoga vrela Dirke zamijenio s delfskim zmajem Pitonom, čuvarom vrela Kastalije. Doista je podudarnost između ta dva zmaja što čuvaju izvore velika, pa neće biti ni slučajna, nego se u obje predaje zrcale iste pradavne mitske predodžbe.

No u pseudo-Higinovoj enciklopediji time se još ne iscrpljuje motiv o Kadmu kod Ilira. On je tu znatno proširen te uključuje i Kadmovu kćer Agavu (Fabula 184):

Pentheus et Agaue

Pentheus Echionis et Agaues filius Liberum negavit deum esse nec mysteria eius accipere voluit. ob hoc eum Agaue mater cum soroibus Ino et Autonoe per insaniam a Libero obiectam membratim laniavit. Agaue ut suae mentis compos facta est et videt se Liberi impulsu tantum scelus admisisse, profugit ab Thebis atque errabunda in Illyriae fines devenit ad Lycothersen regem, quam Lycotherses excepit.

Pentej i Agava

Pentej, sin Ehiona i Agave, rekao je da Bakho nije bog i nije htio primiti njegove misterije. Zbog toga mu je njegova majka Agava sa svojim sestrama Inom i Antinojom u ludilu što ga je na njih bacio Bakho rastrgala udove. Kad je Agava došla k sebi i vidjela da je počinila tako strašan zločin na Bakhov poticaj, izbjegla je iz Tebe i lutajući došla u ilirsku zemlju ka kralju Likotersu. I Likoters ju je primio.

Nije dakle Kadmo prvi tebanski prognanik koji je našao utočište u Iliriji. Još prije njega sklonila se tamo njegova kći Agava. Primio ju je ilirski kralj koji se zvao Likoters. Agava je napustila Tebu poslije strašne nesreće koja je od boga Dionisa zadesila nju i sav Kadmov rod. Taj se kralj ne spominje nigdje osim u pseudo-Higina. Ime mu je čisto grčko: Λυκοθέρσης i znači »onaj kojemu je odvažnost vučja«.

---

[105]) *Hygini Fabulae,* recensuit prolegomenis, commentario, appendice instruxit H. I. Rose, editio tertia immutata, Leyden, Sijthoff, 1967.

Pseudo-Higin nam daje još podataka o Agavi i Likotersu, i povezuje ih s Kadmovim dolaskom među Ilire (Fabula 140):

Quae coniuges suos occiderunt

Clytaemnestra Thestii filia Agamemnonem Atrei filium. Helena Iovis et Ledae filia Deiphobum Priami filium. Agaue Lycothersen in Illyria, ut regnum Cadmo patri daret.

One koje su ubile svoje supruge.

Klitemnestra, kći Testijeva, Agamemnona, sina Atrejeva. Helena, kći Jupitera i Lede, Deifoba, sina Prijamova. Agava Likotersa u Iliriji, da dade kraljevstvo svom ocu Kadmu[106].

Odatle se vidi da kralj Likoters nije samo primio Agavu nego se i oženio njome. A kada je Kadmo kao prognanik došao iz Tebe na Jadran, ona je ubila svojega muža Likotersa da bi njezin otac Kadmo mogao postati kralj u Iliriji. Time se znatno nadopunjuje ona stara predaja po kojoj je Kadmo s Harmonijom, pošto su morali napustiti Tebu, našao utočište kod Enhelejaca, postao im vođa u ratu s Ilirima, pobijedio na njihovu čelu i onda postao kralj nad Ilirima. U tom mu je prema pseudo-Higinu, bitno pomogla izdaja njegove kćeri Agave, koja je čak ubila ilirskoga kralja, svojega muža. To se potvrđuje na još jednom mjestu u pseudo-Higina (Fabula 154):

Quae piissimae fuerunt

... Agaue Cadmi filia in Illyrica Lycothersen regem interfecit et patri suo regnum dedit. ...

One koje su bile najodanije svojim roditeljima

... Agava, kći Kadmova, u ilirskoj je zemlji ubila kralja Likotersa i svojemu je ocu dala kraljevstvo. ...

U ovom svojem obliku ta je verzija vrlo mlada, no nema razloga isključiti mogućnost da se pseudo-Higin tu nadovezuje i na starije koje vrelo, osobito na klasičnu ili na helenističku poeziju. Naprotiv, to je dosta vjerojatno. Za Iliriju se, dakle, ne veže samo Kadmo nego i širi njegov rod. Priča o Agavi i kralju Likotersu nadopunjuje tako onu o Kadmu i Harmoniji i širi ponešto ilirsko obzorje grčke mitologije. Nedostaje samo sigurnija datacija pravih početaka te predaje. No, bili oni stariji ili mlađi, čini se da je time samo iskićena temeljna priča o Kadmu u Iliriji i proširena zapletajima u povijesti njegova roda.

Agavin bijeg opisan je u pjesmi *Mušica (Culex)* koju rukopisna predaja pripisuje Vergiliju (70—19. prije naše ere), a svakako potječe iz doba Augustove mladosti. Tamo stoji u opisu Artemidina (Dijanina) gaja ovo (109—114)[107]:

---

[106] U tekstu treba nadopuniti glagol iz naslova: *Klitemnestra je (ubila) Agamemnona* itd.

[107] *P. Vergilii Maronis opera,* recognovit Otto Ribbeck, Leipzig, Teubner, 1884.

haut procul accessit luco residere virenti,
Delia diva, tuo, quo quondam victa furore
venit Nuctalium fugiens Cadmeis Agaue,
infandas scelerata manus ac caede cruenta:
quae gelidis bacchata iugis requievit in antro,
posterius poenam gnati de morte datura.

— nedaleko je pristupio da sjedne u tvojem zelenom gaju, delska božice, u koji je nekada svladana božanskim bijesom došla bježeći pred Bakhom Kadmova kći Agava okaljavši ruke neizrecivim zločinom i krvava od ubojstva: ona je ludovala po ledenim visovima i odmorila se u spilji, a poslije je imala podnijeti kaznu za smrt svojega sina.

Niti iz ovoga odlomka, a niti iz konteksta, ne razabire se gdje se nalazio taj gaj. Ostaje stoga nejasno odakle se pomišljalo na to da se on nalazio u Haoniji u Epiru[108]. Po pjesnikovu prikazu izgleda kao da je taj Agavin odmor u gaju i spilji došao vrlo brzo nakon njezina strašnog rastrežnjenja.

Sačuvali su se i drugi tragovi Kadmova roda na zapadu. Nije samo Agava pošla na isti kraj kamo će poslije nje doći njezin otac, nego je s njim na tom putu bila i unuka, Agavina kći, Epira. Vijest o tome sačuvao nam je Partenije iz Nikeje, elegički pjesnik grčki iz prvoga stoljeća naše ere, u mitografskom djelu *O ljubavnim jadima* (Περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων), u kojemu je kao sirovu pjesničku građu skupio ljubavne motive iz grčke mitologije. Crpio je, dakako, iz starijih vrela, a najviše su mu poslužili Filota iz Kosa, gramatičar i pjesnik s početka trećega stoljeća prije naše ere, i Hermesianakt iz Kolofona, pjesnik ljubavnih zgoda, koji je bio u punoj snazi oko polovice istoga stoljeća. Partenije je skupio mnoštvo manje poznatih mitoloških podataka i svoj je priručnik posvetio rimskom elegičkom pjesniku Korneliju Galu, prvaku rimskih neoterika, koji ga je primio u svoj krug, kad se taj maloazijski Grk našao u Rimu kao oslobođenik. U Partenijevu djelcu (32) stoji ovo[109]:

ἔνθα δὴ ὁ μὲν ἐτεθνήκει, οἱ δὲ Χάονες τιμῶντες τὸν βασιλέα κατὰ τὸν αὐτὸν τόπον τείχη περιεβάλοντο καὶ τὴν πόλιν ἐκάλεσαν Κίχυρον. φασὶ δέ τινες τὸν δρυμὸν ἐκεῖνον εἶναι τῆς Ἐχίονος θυγατρὸς Ἠπείρου, ἣν μεταναστᾶσαν ἐκ Βοιωτίας βαδίζειν μεθ' Ἁρμονίας καὶ Κάδμου φερομένην τὰ Πενθέως λείψανα, ἀποθανοῦσαν δὲ περὶ τὸν δρυμὸν τόνδε ταφῆναι διὸ καὶ τὴν γῆν Ἤπειρον ἀπὸ ταύτης ὀνομασθῆναι.

— Tamo pak gdje je on umro Haonci su, poštujući svoga kralja, isto to mjesto opasali zidom i nazvali su taj grad Kihir. A neki kažu da je onaj šumarak Ehionove kćeri Epire koja je odselivši se iz Beotije

---

[108] Usp. F. Vian, navedeno djelo, str. 126, prema Ch. Plésent, *Le Culex*, Pariz 1910, str. 44—47, 139.

[109] *Parthenii Nicaeni quae supersunt*, edidit Edgarus Martins, Mythographi Graeci, vol. II, fasc. 1, supplem., Leipzig, Teubner, 1902.

koračala s Harmonijom i Kadmom noseći Pentejeve ostatke, pa je umrla i pokopana je kraj toga šumarka; zato se je i zemlja po njoj nazvala Epir.

U zemlji epirskih Haonaca stajao je, dakle, grad Kihir i kraj njega sveti gaj. Vjerovalo se da je na tom mjestu poginuo sin haonskoga kralja Kihir i da je grad sagrađen njemu na spomen jer su Haonci htjeli time počastiti njegova oca. Tomu su neki dodavali da je taj gaj bio zapravo posvećen Kadmovoj unuci Epiri, kćeri Sparta Ehiona i Kadmove Agave. Epira je tada, poslije rasapa Kadmove kuće, kad je Agava u Dionisovu ludilu rastrgala njezina brata Penteja, pošla s Kadmom i Harmonijom na daleki zapad. Već u jadranskim krajevima, kod haonskoga Kihira, ona je umrla i tamo je pokopana i posvećen joj je gaj. Po njoj se ta zemlja i prozvala Epir. Tako nas tragovi Kadmova roda i njegova zapadnog progonstva vode u Epir, među Haonce, koji su od svih epirskih plemena bili najudaljeniji od grčkoga svijeta. A Hekatej spominje Enhelejce kao susjede haonskih Deksara, pa Kadmo i nije bio više daleko od svojega jadranskog pribježišta kada je kod Haonaca izgubio svoju unuku[110].

Legenda o Kadmu i Harmoniji kod Ilira i o njihovoj pretvorbi u zmije spominje se više puta u starom latinskom pjesništvu, ali se odatle ne razaznaje ništa nova. Ovdje ćemo ukratko sabrati i ta mjesta.

Horacije (65—8. prije naše ere) u svojoj poslanici *O pjesničkom umijeću (De arte poetica)* spominje Kadmovu preobrazbu u zmiju *(Epistulae*, 2, 3, 185—187)[111]:

Nec pueros coram populo Medea trucidet,
aut humana coquat exta nefarius Atreus,
aut in avem Procne vertatur, Cadmus in anguem.

— *neka Medeja ne ubija dječake pred očima gledalaca, ili zloćudni Atrej da kuha ljudsku utrobu ili da se Prokna preobrazuje u pticu, Kadmo u zmiju.*

To je savjet pjesnicima tragedija da čudovišne prizore ne valja stavljati na pozornicu, nego će se oni tamo ispričati i opisati.

Pjesnik Lukan (39—65. naše ere) u epu o građanskom ratu *(Bellum civile)*, opisujući narode koji su se u Grčkoj pridružili Pompejevoj vojsci kao saveznici, spominje i Enhelejce, koji svojim imenom, izvedenim od naziva za jegulju, svjedoče o Kadmovu svršetku (3, 188—189)[112]:

---

[110] Kihir je bio mlađe ime epirskoga grada Efire, koji je ležao dalje na jugu, u zemlji Tesproćana, na močvarnoj obali Aheruzijskoga jezera. Čudno je da za stari Epir imamo potvrđena dva grada Kihira, ali se na temelju podataka kojima raspolažemo oni ne mogu identificirati.

[111] *Q. Horati Flacci Carmina*, recensuit Fridericus Vollmer, editio minor, Leipzig, Teubner, 1907.

[112] *M. Annaei Lucani de Bello civili libri decem*, G. Steinharti aliorumque copiis usus iterum edidit Carolus Hosius, Leipzig, Teubner, 1905.

et nomine prisco
Encheliae versi testantes funera Cadmi

— *i Enhelejci koji svojim drevnim imenom svjedoče o pogrebu preobraženoga Kadma.*

Etimološku aluziju pjesnikovu tumači anonimni sholijast ovako[113]:

versi testantes funera Cadmi: Cadmus in hac civitate cum uxore Armonia versus est in dracones, unde civitas hoc nomen accepit. »Encheloe« enim »dracones« dicuntur a Graecis; ideo ergo dixit »testantes«.

— *koji svjedoče o pogrebu preobličenoga Kadma: Kadmo se u toj državi sa suprugom Harmonijom preobličio u zmije, odakle je država dobila to ime. Grci naime kažu »enheli« za »zmije«; zato je dakle rekao »koji svjedoče«.*

Grčka riječ ἔγχελοι *(encheloe)* nije nam inače potvrđena, nego samo ἔγχελυς, *(enchelys)*, kako je već spomenuto.

Rimski pjesnik Stacije, iz druge polovice prvoga stoljeća naše ere, napisao je epsko djelo u dvanaest knjiga i u njemu je opjevao legende tebanskoga ciklusa *(Thebais)*. Vrlo je prirodno što u tom djelu spominje i Kadmov svršetak i čudno je samo što to nije učinio češće.

Prvi je spomen aluzija na zmijsku preobliku u dalekoj Iliriji (2, 289—291)[114]:

prima fides operi, Cadmum comitata iacentem
Harmonia versis in sibila dira querellis
Illyricos longo sulcavit pectore campos.

— *prvi put se potvrdilo djelo, Harmonija se pridružila Kadmu koji je već ležao i pošto su joj se tužbalice prevratile u strašno siktanje povukla je izduljenim prsima brazdu po ilirskim poljima.*

O tome kaže anonimni sholijast ovo:

Prima fides operi periculum, hius monilis fidem fecit Harmonia, quae prima experta est. nam in anguem versa est cum marito ob hanc causam, quod Agenoris et Europae filius draconem Martis, qui fontem custodiebat, occidit, ideo vult hoc contigisse quia nuptialibus donis hoc monile possederat.

— *Prva potvrda djela je opasnost. Tu je ogrlicu potvrdila Harmonija koja ju je prva iskusila. Naime pretvorila se u zmiju s mužem iz toga uzroka što je Agenorov i Europin sin ubio Martova zmaja koji je čuvao vrelo. A on hoće da se to dogodilo zato što je dobila tu ogrlicu kao vjenčani dar.*

---

[113] *Adnotationes super Lucanum,* primum ad vetustissimorum codicum fidem edidit Ioannes E n d t, Leipzig, Teubner, 1909.

[114] *P. Papini Stati Thebais,* cum Ottonis Müller tum aliis copiis usus edidit Alfredus K l o t z, Leipzig, Teubner, 1908.

Stacije je, dakle, varirajući legendarnu predaju, tumačio Harmonijinu preobliku time što je ona bila u posjedu neke zlokobne ogrlice.

Drugi spomen (3, 288—290) ne dodaje ništa prvomu:

indigna parumne
pertulimus, divae Veneris quod filia longum
reptat et Illyricas deiectat virus in herbas?

— *zar smo tek malo nešto nedostojnoga podnijeli što kći božanske Venere izdužena puzi i štrca otrov u ilirske trave?*

Venerina kći je Harmonija, kći Aresa i Afrodite, i ona se u Iliriji pretvorila u zmiju. Sholijast kaže uz navedene stihove ovo:

Illyricas ubi Cadmus fugiens infortunia Thebarum, existimans se loco etiam mutare fortunam, cum Harmonia coniuge versi sunt in dracones in Illyrico. ut Lucanus: Encheliae versi testantes funera Cadmi.

— *Ilirske, gdje je Kadmo, bježeći od tebanske nesreće i držeći da s mjestom mijenja i sreću, sa suprugom Harmonijom pretvoren u zmije u Iliriku. Kako pjeva Lukan: Enhelejci koji svjedoče o pogrebu preobličenoga Kadma.*

I treći je spomen također sasvim usputan (4, 553—555):

primus sanguineo submittit inertia Cadmus
ora lacu, iuxtaque virum Cythereia proles
insequitur, geminusque bibit de vertice serpens

— *prvi je Kadmo spustio svoje nemoćno lice k lokvi krvi, odmah za svojim mužem slijedi kitersko dijete, i dvojna zmija pije s vrha.*

Anonimni sholijast tumači to ovako:

Primus sanguineo eleganter coepit a conditore Thebarum posteriorum historias narraturus. Cadmum et Harmoniam diximus in dracones esse conversos, quorum veniunt animae ut bibant fossam sanguinis plenam.

— *»Prvi k lokvi krvi« počeo je birano od osnivača Tebe spremajući se da ispriča priče o kasnijima. Rekli smo već da su se Kadmo i Harmonija pretvorili u zmije. Sad dolaze njihove duše da piju iz jarka punoga krvi.*

Zazivaju se duše pokojnikâ. Krv u iskopanu jarku dat će im na čas životne snage. Sve se tu priča prema obredima opisanim u jedanaestoj knjizi Odiseje. Pri tom zazivanju pokojnih tebanskih vladara prvi se javlja praotac Kadmo i uz njega kitersko dijete, Afroditina kći Harmonija. Kitera je, kao i Kipar, bila Afroditin otok. I u carstvu pokojnika Kadmo i Harmonija sačuvali su zmijski lik. Tako o njima pjeva Stacije. No, već se vidjelo da se on odnosi dosta slobodno prema

mitološkoj predaji. Prvobitno su se Kadmo i Harmonija zamišljali preobraženi na poljima ili na otocima blaženih.

Ovamo ide i spomen u djelu *O piesu* (Περὶ ὀρχήσεως) Lukijana iz Samosate (120—180. naše ere). U tome djelu (41) on piše ovo:

... καὶ αὖθις τοῦ Κάδμου εἰς δράκοντα μεταβολή ...

— ... *i opet Kadmova pretvorba u zmiju* ...

I na kraju ovoga pregleda neka se spomene, radi veće potpunosti, i jedno bizantsko svjedočanstvo. Ivan Cec, gramatik dvanaestoga stoljeća i vrlo plodan i načitan pisac, zabilježio je u svojim *Hiljadama* (Χιλιάδες) ovo (4,707)[115]:

'Ιλλυριοῖς οἱ τάφοι δὲ Κάδμου καὶ 'Αρμονίας,
Κακοῦ τινὸς 'Ιλλυριοῖς καὶ βλάβης γινομένης,
'Αλλήλοις κυλινδούμενοι πάταγον συνεκρότουν,
'Ωσπερ ἐπαλγυνόμενοι ταῖς συμφοραῖς καὶ βλάβαις.

— *Kod Ilira su grobovi Kadma i Harmonije i kada se Ilirima događa kakvo zlo i šteta, valjaju se jedan prema drugom i od toga nastaje buka kao da žale zbog nesrećâ i zbog štetâ.*

Očito je da se Cec tu oslanja na Dionisija Periegeta. Svoju je učenu kompilaciju ispjevao u bizantskim političkim stihovima, kojima se ritam zasniva na dva naglašena sloga u svakom polustihu. Tu je akcenatski metar zamijenio stari grčki, koji se osnivao na razlici dugih i kratkih slogova[116].

---

[115] *Ioannis Tzetzae Historiarum variarum Chiliades, Graece.* Textum ad fidem duorum codicum monacensium recognovit, brevi adnotatione et indicibus instruxit Theophilus Kiesslingius, Leipzig, Vogel, 1827.

[116]) Iz literature sam skupio još nešto citata u vezi s Kadmom u Iliriji: Hermogenes, *Peri ideon* p. 391, 23 Rabe; *Mythologia Vaticana,* 1, 150 i 2, 77; Stobaeus, Florilegium 4, 25, 9. Meni su ta svjedočanstva ostala nepristupačna. Jedna verzija legende o Kadmovoj preobrazbi nalazi se i u uvodnom poglavlju povijesnoga djela *Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium* Tome Arciđakona, splitskog pisca iz trinaestoga stoljeća. Tamo stoji (usp. izdanja Fr. Rački, Zagreb, JAZU, 1894 i S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* I, Zagreb, Školska knjiga, 1973, str. 39): *Secundum poetarum fabulas Cadmus dicitur in eandem devenisse provinciam quando in serpentem mutatus est. Fuit autem civitas eius Epitaurus, que est iuxta Ragusium, in qua est magnum antrum et usque hodie opinio est ibi habitare draconem; unde poeta: Cur in amicorum vitiis tam cernis acutum, ut serpens Epithaurius. Ob hanc causam populi dicebantur anguigene. Et etiam de beato Illarione legitur quod magnum ibi draconem perremit. Secundum ystoriam vero idem Cadmus rex fuit in Grecia, qui depulsus regno venit in Dalmatiam, factusque pirata sevissimus, ceepit quasi lubricus anguis per mare discurrere, navigantibus insidiari, et quoscumque poterat opprimere impotentes. — Prema pričama pjesnika kaže se da je Kadmo došao u istu tu provinciju kad se promijenio u zmiju. A njegov je grad bio Epitauro koji je blizu Raguzija. U njemu je velika spilja i sve se do danas vjeruje da ondje stanuje zmaj; odatle pjesnik pjeva: »Zašto gledaš tako oštro na pogreške svojih prijatelja kao epitaurijska zmija?« Iz toga su se uzroka narodi nazivali rođenima od zmija. I čita se također o blaženom Hilarionu da je ondje ubio velikoga zmaja. Prema povijesti je pak isti taj*

Legenda o Kadmovu i Harmonijinu svršetku nije jedini grčki mit koji se veže za Iliriju i Enhelejce. K njima je, kako se pričalo, bio prenesen i Baton, upravljač bojnih kola vrača Amfijaraja. Taj je kao jedan od Sedmorice sudjelovao u Polinikovu i Adrastovu pohodu na Tebu. On je u onim borbama iznenada propao pod zemlju i živi od onda kao heroj-prorok kojemu je sila podzemna. A Baton, upravljač njegovih bojnih kola, naselio se tada u zemlji Enhelejaca i nastanio se tamo u gradu Harpiji. O tome nam je Stefan Bizantinac sačuvao jednu Polibijevu vijest:

"Ἅρπυια πόλις ἐν Ἰλλυρίᾳ παρ' Ἐγχελέαις, εἰς ἣν Βάτων ὁ Ἀμφιαράου ἡνίοχος μετὰ τὸν ἀφανισμὸν αὐτοῦ ἀπῴκησε. Πολύβιος.

— *Harpija, grad u Iliriji kod Enhelejaca, u koji se odselio Baton, kočijaš Amfijarajev, poslije njegova nestanka. Polibije.*

Ta je legenda već opširno obrađena i razmotrena u svjetlu svih vrela, pa to nije potrebno ovdje ponavljati, to više što se u drugim vijestima o tom Batonu nigdje ne spominju Enhelejci[117].

Svakako je znatno to da se pričalo o dva grčka heroja kako su svoj život završili kod Enhelejaca. To, dakako, nije slučajno. A kad se zna da je u predjelima južnoga Jadrana završio prema legendarnoj predaji, svoj život i Diomed, a Antenor kod Veneta na sjeveru, uklapaju se legende o Kadmu i o Batonu kod Enhelejaca u širu sliku.

Nema dvojbe da se tu radi o legendarnoj lokalizaciji jedne prvobitno sasvim mitske predodžbe o davnim herojima koji ne umiru kao ostali smrtnici, nego se na kraju života preobražuju i žive dalje zagrobno kao odabranici i ljubimci božji. Mjesto toga preobraženja poznato je kao Elizijsko polje, Elizij, ili kao otoci blaženih. I kako god to vjerovanje o boravištu preobraženih blaženika, kada se skupe sve vijesti, ostaje raznoliko i proturječno, ipak prilično jasno prevladava

---

Kadmo bio kralj u Grčkoj. Otjeran iz kraljevstva došao je u Dalmaciju i postao je silno žestok gusar, počeo je kao skliska zmija juriti po moru, postavljati zasjede moreplovcima i tlačiti nemoćne, koje je god mogao. To je verzija legende o Kadmu koja se bitno razlikuje od one u svim antičkim vrelima. Ilirski se Epidaur nigdje u antičkoj književnosti ne spominje kao Kadmov grad. U vezi s njime spominju se samo Budva i Risan. Nova je i vijest o spilji kod Epidaura u kojoj stanuje zmaj. Novo je, nadalje, i to da su se narodi onoga kraja nazivali zmijskim potomcima. Legenda o blaženom Hilarionu koji je ubio epidaurijskoga zmaja potječe iz Jeronimova hagiografskoga djela (usp. bilješku 62). Racionalističko i alegoričko tumačenje mita o Kadmu jako podsjeća na Eustatijevo (usp. str. 63). Toma nije mogao čitati komentar solunskoga mitropolita jer nije znao grčki. Ipak je u oba pisca srodan način na koji potiru religiozni sadržaj antičke mitologije i nekršćanskim čudesima nastoje poreći čudovitost. U obojih je to tipičan srednjovjekovni pristup sadržajima antičke književnosti. Objašnjenje Tomine verzije legende o Kadmu i utvrđivanje izvora iz kojih je crpao zahtijeva studiju za sebe i prelazi okvire ove radnje.

[117] Usp. R. Katičić, *Drei altbalkanische Nomina sacra,* Godišnjak 9 (1972), str. 105—119.

predodžba o tome da se ono nalazilo negdje daleko na zapadu, iza obzorja poznatoga svijeta. U krajevima gdje zalazi sunce, vjerovalo se da je boravište pokojnika.

Bilo je vrijeme kada je upravo na jadranskoj obali Grcima svršavao svijet, pa se tamo i zamišljao prostor preobraženih pokojnika. Zanimljivo je s time u vezi i to da se u epirskom primorju susreće toponomastika podzemnoga svijeta, javljaju se tu rijeke Aheront i Kokit, tamo je postojalo proročište mrtvaca *(nekyomanteion)*. Jadran se u najdavnijoj grčkoj davnini zvao Kronovo more ili Rejin zaljev, a Kron i Reja bili su vladari nad preobraženim blaženicima[118]. Kadmova preobrazba i njegovo prenošenje u Elizij bilo je, dakle, isprva isto kao i njegov odlazak, na kraju života, među jadranske Enhelejce. To drugo je legendarna lokalizacija mitske predodžbe izražene u prvome. A i Kadmova je pretvorba u zmiju bila također herojsko preobraženje na kraju života, po kojem je osnivač Tebe i načelnik njezina kraljevskoga roda kao kućna zmija i dobar duh stalno ostao u svojemu domu i pri svojem ognjištu. Takva je bila i sveta zmija na atenskoj akropoli u kojoj je začetnik Erehtejeva roda ostao trajno prisutan na svojoj gradini[119].

U legendi o Kadmu kako je došla do nas spojena su oba mitska elementa: i prenošenje u zapadnu zemlju blaženika i preobrazba praoca u kućnu zmiju, i onda su, kad se zapadno obzorje grčkoga zemljopisa proširilo sve do Heraklovih stupova, današnjega Gibraltara, legendarno lokalizirani na jadranskoj obali kod naroda Enhelejaca, jer su Grci, pošto su došli u dodir s tim krajevima, vjerovali da tamo prepoznaju neke tragove Kadmova zapadnoga boravka i svršetka. Tomu je vjerojatno pridonijelo postojanje domaćih zmijskih kultova na jadranskoj obali[120], a podržavala je to i tradicija enhelejskih vladara, koji su takvu identifikaciju rado bili prihvatili i izvodili svoj rod od Kadma i Kadmejaca[121]. Ta je legendarna identifikacija dio grčkoga napora da se odomaće u tuđem i često neprijateljskom svijetu u kojem su se kretali. Ona je pomogla odličnim Enhelejcima da se priključe helenskoj zajednici i uključe u helenističku kulturu.

Legenda o Kadmovu svršetku, uzveličana svojom mitskom dimenzijom, ima dakako i svoju povijesnu podlogu. O njoj nije lako reći što pobliže, ali nas neki podaci upućuju u vrlo određenom smjeru. Nema razloga sumnjati u to da su Enhelejci doista bili narod u porječju Drima, u starije doba vrlo znatan, a u mlađe jako oslabljen. Kako

---

[118] E. H. Berger, *Mythische Kosmographie der Griechen*, str. 16; M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I. sv. 2. izd., München, Beck, 1955, str. 324—325; R. Katičić, *Podunavlje i Jadran*, str. 95—96, i 100.

[119] Usp. M. Nilsson, *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion*, 2nd edition, Lund, Gleerup, 1950, str. 321—329.

[120]) Usp. bilješku 62.

[121] O toj identifikaciji domaćih jadranskih elemenata kao tragova Kadmova svršetka i preobražaja usp. R. L. Beaumont, *Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C.*, Journal of Hellenic Studies 56 (1936), str. 196—197.

nas lokalizacija Damastija i Enhelejaca upućuje na kraj oko Ohridskoga jezera vrlo je prihvatljiva i privlačiva misao da u grobnim nalazima u Trebeništu kraj Ohrida treba gledati mjesto ukopa upravo enhelejskih vladara, koji su sebe smatrali Kadmovim potomcima[122]. Ako su to doista njihovi grobovi, mogu se Enhelejci odrediti i arheološki. Njihovo se ime u tom slučaju vrlo uvjerljivo povezuje s ohridskim jeguljama.

Takav položaj Enhelejaca objašnjava i to zašto su Grcima bili poznati od davnine. Njihovim krajem prolazila je, naime, cesta što je od pradavnih vremena spajala Termejski zaljev, na kojem je poslije sagrađen Solun, dakle Egejsko more, s jadranskom obalom u današnjoj središnjoj Albaniji. Ta je cesta bila vrlo korisna jer se po njoj moglo doći od Egejskoga mora do Jadrana, a da se pri tom izbjegne opasna plovidba oko peloponeskih rtova. Ta je cesta stoga služila kao trgovački put još od neolitika i njome se prebacivala roba iz egejskoga prostora na sjeverni Jadran i obratno. Neolitički Hvar bio je također stanica na tom putu[123]. Ta se cesta javlja i drugdje u grčkoj mitologiji, osobito u krugu legendâ koje se odnose na događaje poslije pada Troje (Neoptolem, Eneja, Helen). Kako se Kadmo vezao baš za Enhelejce i njihov vladarski rod, a oni su, čini se, u starije doba bili najznatniji narod na tom putu, postao je on njihov herojski predstavnik i zaštitnik. Grci su na svojim putovanjima po dalekim zapadnim obalama tražili i nalazili tragove njegova boravka i tako se u tuđini osjećali manje tuđe[124].

Nema, također, razloga da se unaprijed isključi i odbije istinitost predaje o tebanskim Kadmejcima što su se nakon neprijateljskoga osvojenja njihova grada sklonili k Enhelejcima. Ako je to istina, a pokazuje se da su grčke legendarne predaje sve u svemu istnitije nego je kritička povijesna znanost prvobitno bila sklona vjerovati, može se doista zaključiti da su i prije toga postojale veze između Tebe i Jadrana. Te su veze ostavile traga u priči o Kadmovu boravku i svršetku kod Enhelejaca. U jednom je kritičnom času, onda, tebanski vladarski rod Kadmejaca, kad se nije više mogao održati u svom gradu, krenuo u izbjeglištvo tragom tih davnih veza i tako ih obnovio i ojačao. I enhelejski su vladari trajno sačuvali uspomenu na te drevne veze i na tome su zasnivali predaju o svojem podrijetlu, koje ih je, takvo, prisno vezivalo za najčasniju helensku starinu.

Kako god to bilo, a teško je reći išta određenije, legenda o Kadmu na Jadranu sigurno je najznatnije mitološko osmišljenje starih veza što su još od neolitika povezivale Jadran s Egejom i kretanja ljudi i robe po putovima što se od prirode nude kao spojnice među nekada

---

[122] Hammond, *Epirus*, str. 439; *Macedonia*, str. 93.

[123] Usp. G. Novak, *Prethistorijski Hvar*, Zagreb, JAZU, 1955, str. 320; *Problems of Chronology of the Finds in the Cave of Grabak*, Archeologia Iugoslavica 3 (1959), str. 32; Hammond, *Macedonia*, str. 227 i d.

[124] U. v. Wilamowitz-Möllendorff, *Pindaros*, str. 37. misli da je ta seoba isprva bila ograničena na Beotiju i da je prvotno postojala tradicija da su se Kadmejci sklonili k Enhelejcima na jezeru Kopaidi.

vrlo udaljenim predjelima. U tom je smislu *via Cadmea* povijesna podloga legendi o Kadmu i Harmoniji kod Enhelejaca[125].

Kadmejske veze njegovale su se i u Epiru. U helenističko doba spominje se epirska kraljevna što se zvala *Kadmeia* (Plutarh, Život Pirov 5). Ovamo ide još jedna toponomastička potvrda za to kako se i u Epiru njegovala uspomena na Kadma. Kod Stefana se Bizantinca čita:

Καμμανία, μοῖρα Θεσπρωτίας. μετωνομάσθη δὲ Κεστρινία. ἐξ ἧς Κάδμος ὁ ποταμός.

— *Kamanija je dio Tesprotije. Promijenila je ime u Kestrinija. Iz nje teče rijeka Kadmo.*

Odatle se razabire da je i Epir bio u Kadmovu zapadnom ozračju.

Najstarije vijesti razlikuju Enhelejce od Ilira. Poslije se oni uključuju među njih. Ilirsko etničko ime postaje tako nadređeno enhelejskomu. Tako je onda ostalo do kraja. Enhelejci su u starini imali jako kraljevstvo koje je obuhvaćalo razmjerno veliko područje u porječju Drima, a poslije su ostali malo i neznatno pleme, vjerojatno baš u okolici grada Ohrida[126]. Teško je reći da li su već od najstarijeg vremena po svojoj etničkoj pripadnosti bili Iliri ili su tek poslije, u toku svoje povijesti bili ilirizirani, kako misli Hammond[127]. Za Helene su svakako bili tuđinci, ali poznati od davnine.

Nedvojbeno je, svakako, da vijesti o Enhelejcima i legenda o Kadmovu svršetku predstavljaju prvi ulazak jadranskih krajeva u grčki krugozor i prvo njihovo osmišljenje u grčkoj mitologiji, pri čemu su domaći prijadranski kultovi, osobito kult zmije na južnom dijelu istočne jadranske obale i u kopnenim predjelima što su iza nje, odigrali neku a vjerojatno i bitnu ulogu.

---

[125] P. Lisičar, *Legenda o Kadmu,* str. 247; F. Vian, *Les origines,* str. 128—133. Usp. još D. i M. Garašanin, navedeno djelo, str. 94, 118; W. Pająkowski, *Starożytny Epir i jego mieszkańcy,* Poznań 1970, str. 62—63; A. Stipčević, navedeno djelo, strana 38, 46—47, 49, 190; a uz to i K. Schütt. *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier,* Breslau 1910, str. 24—26. Legenda o Kadmu shvaćala se prvo kao trag feničkoga utjecaja i prisutnosti na Jadranu. Usp. Evans, na navedenim mjestima i R. Vulpe, *Les hâches de bronze du type albano-dalmate et le règne de Kadmos chez les Enchéléens,* Istros 1 (1934), str. 44—59. Poslije su se pojavile rezerve prema takvu tumačenju, pa se u toj legendi tražio odraz posredničke uloge koju je egejski svijet odigrao između Prednjega istoka i Jadrana. Usp. R. Dussaud, *Sur la diffusion de hâches en bronze à douille de type adriatique,* Istros 1 (1934), str. 179. i d. D. Garašanin — M. Garašanin, navedeno djelo, str. 68—70. izrazili su rezerve i prema takvoj suzdržljivijoj interpretaciji, koja, makar i posredne, dodire s Prednjim istokom smatra kao povijesnu jezgru legende o Kadmu. Ta nam se rezerva čini vrlo opravdanom. Usp. još G. Novak, *Das griechische Element in Dalmatiens Städten,* Carnuntina = Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd. III, Graz—Köln 1956, str. 117—125; K. Latte, *Kadmos,* III. Kadmos in Illyrien, Pauly — Wissowa, XX, Stuttgart 1919, stupac 1466—1468; Weicker, *Illyrios,* Pauly — Wissowa, XVII, Stuttgart 1914, stupac 1088—1089. Weicker misli da su se u mitu o Iliriju stopile dvije legendarne predaje, jedna grčka o Kadmu i druga ilirska o autohtonom pretku kojega je odgojila zmija.

[126] Usp. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien,* str. 12—20 i 31.

[127] *Macedonia,* str. 93.

KATIČIĆ, R.

DIE ENCHELEER

ZUSAMMENFASSUNG

Im Zusammenhange der ältesten illyrischen Geschichte sind die Nachrichten vom Volke der Encheleer von besonderer Bedeutung. Die Encheleer erscheinen in der ältesten Landeskunde des östlichen Ufers der Adria, an sie knüpft sich der Mythos vom Ende des Kadmos und der Harmonia. Bald ist es, als verträten sie in ältester Zeit für die Griechen das illyrische Volkstum schlechthin, manchmal erscheinen sie als eigene Volksgruppe neben den Illyriern, meistens aber werden sie als einer unter den illyrischen Stämmen erwähnt. Das griechische Schrifttum kennt sie aber nicht nur als Bewohner der fernen adriatischen Gestade und der Täler im balkanischen Festland, es kennt sie auch im vertrauten Böotien, als Nachbarn Thebens, die eine Rolle in seiner Frühgeschichte gespielt haben. Encheleer werden demnach in allen Gegenden erwähnt, wo Kadmos und Harmonia verweilt haben: sowohl in Böotien, als auch im illyrischen Lande. Die Verbindung des Heroenpaares mit diesem Volke erweist sich dadurch als noch enger.

Das Volk der Encheler hat somit zweifellos eine zentrale Stellung in der ältesten illyrischen Geschichte. Durch sie wird diese in die griechische Mythologie einbezogen. Als wissenschaftliche Frage aber gehört es, wie so manche andere Fragen der alten Geschichte, zu einem grossen Teil dem Gebiet der literarischen Forschung an. Denn zunächst hat man es hier mit Nachrichten aus den griechischen und lateinischen Schriftwerken zu tun. Erst wenn diese Nachrichten im Kontext ihrer Werke und in ihren gegenseitigen Beziehungen erfasst werden, und ihre Stelle im ganzen Weltbild der Alten, in ihrer Länder- und Sagenkunde, herausgearbeitet ist, können ihre Angaben als Material für die älteste Völkerkunde des östlichen Adriaufers verwertet werden. Deshalb sind hier alle Nachrichten über die Encheleer und über das Ende des Kadmos bei den Illyriern zusammengestellt, übersetzt und kommentiert worden. Dadurch wird die ganze Dokumentation auch dem der alten Sprachen unkundigen Leser zugänglich. Es zeigt sich ein vielschichtiges Bild. Die uns erhaltene Überlieferung geht von Hekataios und Hellanikos aus. Der erstere nennt die Encheleer als Nachbaren der Chaonen, die im äussersten Norden von Epirus sassen, der letztere führt sie als böotische Völkerschaft in seinem Werke über Böotien ein. In beiden Fällen aber sind die Encheleer mit einem Schlangenkulte verbunden. Die am böotischen Kopaïssee ansässigen verehrten und opferten seine weitbekannten Aale, die an der Adria pflegten die Erinnerung an das in Schlangen verwandelte Heroenpaar. Die Religiöse Verehrung der Aale in der Kopais strahlte ostwärts über das Meer. Ausläufer dieses Kultes können in Chalkis auf Euböa und auf Kos festgestellt werden.

Der Mythos von Kadmos und Harmonia, die sich an ihrem Lebensende in Schlangen verwandelten, tritt uns zuerst in einem Werke

entgegen, das der logographischen Literatur angehören dürfte, uns aber nur über die sich gegenseitig ergänzenden Nachrichten bei Herodotos, Euripides und in der Bibliothek des sogenannten Apollodoros fassbar wird.

Die Erinnerung an die Schlangenform verklärten Gründer von Theben knüpfte sich an den illyrischen Schlangenkult, den wir noch in der ornamentalen Symbolik, in den Inschriften und in der christlichen Legende, sowie im neuzeitlichen Volksglauben der Bewohner jener Gebiete erfassen können. Die encheleischen Fürsten leiteten ihre Abstammung von Kadmos und Harmonia ab, was die Aufnahme von Beziehungen mit griechischen Händlern, Kriegern und anderen Reisenden sicherlich für beide Seiten angenehm erleichterte. Man darf wohl annehmen, dass dieser ganze Legendenkomplex gerade aus diesen Beziehungen erwachsen ist und von ihrem Alter zeugt.

Örtlich ist die Überlieferung von den Encheleern an das Flussgebiet des Drilon gebunden, an Lychnidus und an den Küstenstreifen vom Aoos bis zum Naron, besonders aber an den Strich zwischen der Drilonmündung und dem Golf von Rhison. So wäre die Legende vom Lebensende des thebanischen Gründerpaares bei den fernen Encheleern eine mythologische Erinnerung an die regen Beziehungen, die sich im Verkehr auf der uralten Handelsstrasse, welche den Thermäischen Meerbusen, über Lychnidos, mit der südlichen Adria verband, seit der jüngeren Steinzeit entfaltet hatten. In diesem Zusammenhange werden hier viele Einzelfragen erörtert, alles mit dem Zweck, ein lebendiges Bild vom Stande der Überlieferung zu geben und die Mittel, die zu ihrem Verständnis verhelfen können, in die Hand zu reichen.

IVO BOJANOVSKI

PRILOZI ZA TOPOGRAFIJU RIMSKIH I PREDRIMSKIH KOMUNIKACIJA I NASELJA U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

(s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)

I

PRETHISTORIJSKA I ANTIČKA KOMUNIKACIJA SALONA — NARONA I NJENA TOPOGRAFIJA U SVJETLU ARHEOLOŠKIH I HISTORIJSKIH IZVORA

UVOD

Među rimskim cestama u provinciji Dalmaciji veliki vojnički i trgovački značaj je imala komunikacija koja je vodila kroz njenu unutrašnjost paralelno s obalom, povezujući Salonu i Naronu, dva velika urbana i trgovačka centra na obali. Značaj ove komunikacije bio je utoliko veći što su se u nju slijevali brojni priključni putovi sa sjevera (s Duvanjskog polja i Rakitnog) i juga, te na taj način integralno povezivali primorje s njegovim zaleđem. Tokovima ovog razgranatog cestovnog sistema kolala je roba i vršila se razmjena dobara od najstarijih vremena, a od 2. st. pr. n.e. tim su pravcem u unutrašnjost zemlje prodirale i rimske legije, pa kad je već Ilirida bila pokorena i pretvorena u rimsku provinciju, upravo je ovaj pravac izgrađen u kolsku magistralnu komunikaciju tranzitnog karaktera, sa ishodištem u Akvileji, a ciljem u Draču. Bio je to put koji je obilježila sama priroda[1], najpogodniji da kopnenim putom poveže ne samo primorske gradove nego i Italiju s Grčkom, rimski zapad s Orijentom. Na cijelom toku od Salone do Narone, Rimljani su svoju cestu proveli starim -prethistorijskim pravcem, kojim je stoljećima, pa i milenijima, prije Rimljana kolao za ono vrijeme bujan saobraćaj.

[1] *Alačević* 1878, 26: *segnata dalla natura stessa.*

Cesta Salona — Narona je upravo zbog njenog vojnog i ekonomskog značaja i velikog broja manjih i većih naselja koja su joj gravitirala (cesta je i sama bila gravitaciona sila za formiranje naselja) privlačila pažnju istraživača rimske i predrimske prošlosti Ilirika. Pa ipak, dosad nismo imali detaljniju obradu ove prometnice na njenoj cijeloj dužini »od Soline do Norine«. I kod današnjeg poznavanja te prošlosti istraživača ipak očekuju velike poteškoće, jer je mnogo toga neispitano. Još uvijek nisu istraženi ni tako značajni centri kao što su *Tilurium* (Gardun), *Novae* (Runović), pa i sama *Narona* (Vid), a da se o manjim centrima (Cista, Lovreć, Lokvičić, Gračine itd.) i ne govori. Stoga ćemo se u prvom redu ograničiti na vlastita terenska istraživanja, ne zanemarujući dakako ni ono što su otkrili brojni raniji istraživači ove prometnice.

Već ovdje se može podvući da značaj ove rimske ceste nije dostigla nijedna kasnija komunikacija na ovome pravcu, ni one iz Napoleonova i austrijskog doba[2], pa ni magistrala uz more. To je rezultanta njenog pravca. To je praktičnim Rimljanima bilo posve jasno, pa su glavnu tranzitnu prometnicu zato i proveli ovuda, dok je cesta uz more imala više lokalni karakter. Ovaj pravac je kraći, vodi u geološkom i hidrografskom pogledu povoljnim terenom, bez većih uspona, a optimalan je i u klimatskom smislu.

Na rimsku komunikaciju dolinom Vrlike i Trebižata prvi je ukazao O. Blau[3], koji je vodi pravcem: Runović *(Novae)* — Tihaljina — Ljubuški — Humac — Hrašljani — Studenci — ušće Trebižata u Neretvu kod Čapljine. Po njemu, to je prirodni put koji odgovara tokovima tradicionalnog prometa sa središtem u Imotskom polju. To je ujedno i područje u kojem je cvala rimska kultura.

Prateći 1873. g. cestu od Vida do Ljubuškog, M. Glavinić naslućuje da bi Ljubuški mogao biti Bigeste jer se tu nedavno našlo »mnogo starina«[4]. Kod Glavinića se sačuvao i podatak (koji je preuzeo i Evans) o miljokazima na 1. i 2. milji od Narone, na putu koji mještani nazivaju »rimski put«.

---

[2] Turci i Mlečani nisu gradili putove u Dalmaciji, nego su se služili starim jahaćim putovima u koje su se pretvorile rimske komunikacije. Izgradnju modernih putova inaugurirao je Dandolo u vrijeme francuske uprave, pa nas po tome podsjeća na P. Kornelija Dolabelu, rimskog namjesnika u Dalmaciji. Za kratke francuske uprave izgrađen je put Trilj — Metković — Dubrovnik (preko Zagvozda i Vrgorca), koji i danas narod zove »Napoleonov put«, dok su ostale saobraćajnice ostale u projektu, pa su ih izgradili Austrijanci (1868, 1877). Vidjeti o tome A. Ujević, *Imotska krajina*, Split 1953, 92, 102, 117, 160.

[3] O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Hercegowina*, Berlin, 1877, (Poglavlje: IV. Von Mostar über Ljubuschki nach Gabella), 38—45.

[4] Aus einem Reiseberichte des k. k. Conservator Mich. Glavinich. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst-und historischen Denkmale, IV B, Wien, 1878, S. XCI — XCIV.

Čini se da je Glavinić sarađivao s J. Alačevićem i u prvom opširnom opisu ceste[5]. Alačević je inače prvi ispitao cestu na cijeloj dužini s brojnim priključnim putovima, ali je njegova topografija danas uglavnom zastarjela[6]. U nastojanju da dokaže ispravnost Mommsenove (CIL III p. 358) ubikacije Delminija na Gardun, Alačević je pošao od pogrešne pretpostavke, ali njemu valja zahvaliti za neke podatke koje nemaju kasniji istraživači. On je prvi obišao trasu ceste od Trilja do Vida, prvi odredio sve putne stanice. Alačevićevu, neznatno modificiranu topografiju usvojio je H. Cons.

G. 1879. dolinom Trebižata prošao je i M. Hoernes koji rimsku cestu vodi tokovima Vrlike, Tihaljine, Mlade i Trebižata (*»Binnenroute von Salona nach Narona«*, za razliku od ceste uz obalu), ali on još ne zna za miljokaz kod Rašića pa cestu vodi kroz Drinovce, sjeverno od Pećnika, kao i Alačević. Poznat mu je samo miljokaz iz Nezdravice[7].

O cesti Salona — Narona raspravljao je i W. Tomaschek, ali na osnovu izvora i tada još oskudne literature, bez terenskih ispitivanja[8]. Iako su mu neke lokacije pogrešne, cestu vodi u osnovi pravim pravcem, ali bez detaljnijih podataka. Tomaschek je dosta utjecao na kasnije istraživače i njegova se topografija ne može mimoići ni danas.

Nešto kasnije prošao je ovim putem A. Evans[9]. On se u svom opisu oslanja na Glavinića i Hoernesa. Podaci su mu dosta uopćeni, ali donosi i poneki novi detalj. Pri tome mu je glavni cilj da pobije tada općenito prihvaćenu ubikaciju Delminija u Gardunu kod Trilja i da dokaže da je ovaj delmatski grad bio na Duvanjskom polju, čime je i bez konkretnijih dokaza anticipirao rješenje ovog problema.

---

[5] *Delminium, Bulletino di archeologia e storia dalmata, I* (1878), 21, 38, 51 (bez imena autora). Na ovaj rad se pozivaju i Glavinić BD, I, 12, i Alačević, BD XX, 102, kao na svoj rad. Vjerojatno je to njihov zajednički rad. U *Indice generale,* I se navodi bez imena autora, a Evans ga citira pod imenom Glavinića. Ja sam ga u radu »Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji« naveo kao Alačevićev rad, a tako ću postupiti i u ovom radu, ali priznajući suautorstvo i Glaviniću, koji je u to vrijeme bio glavni konzervator za Dalmaciju i direktor Archeološkog muzeja u Splitu (v. BD 1878, copertina), a Alačević njegov saradnik, konzervator za Split.

[6] J. Alačević 1878, 21, 38 i 51. Alačević 1897, 102—115. Za studij ceste vrijedni su prilozi, izvodi iz putnog dnevnika (Allegato III, IV i V), priloženi uz rad od 1897. g. — H. Cons, *La province romaine de Dalmatie,* Paris, 1882.

[7] M. Hoernes 1880, 37—43 i M. Hoernes 1880—82, I, 537—550 i II, 143—146 (III. Binnenroute von Salona nach Narona).

[8] W. Tomaschek, *Die vor-slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete,* Mittheilungen der k. k. Geographischen Geselschaft in Wien, XXIII B. (der neue Folge XIII), Wien 1880, 497—528 i 545—567, posebno poglavlje: 10. Die Binnenstrasse von Salona zur unteren Narenta, 525—528. Dalje u tekstu skraćeno: Topographie.

[9] A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum,* I a. II, (u tekstu skraćeno: ARI), Westminster, 1883, 68—78.

Desetak godina kasnije prve konkretne podatke o cesti i njenoj tehničkoj strukturi daje građevinski inžinjer Ph. Ballif[10]. Lokacije stanica daje po CIL-u III 1873. g., a glavnu pažnju posvećuje ostacima ceste na terenu (ager, kolotečine, miljokazi itd.). Njemu su već poznata četiri miljokaza (Rašići, Nezdravica, Bijača). I Ballif, kao i Alačević, cestu promatra u sklopu priključnih putova, pa je i danas aktuelan njegov opis putova koji su povezivali Duvanjsko polje i okolne krajeve na magistralu Salona — Narona. Istražio je samo odsjek od Runovića do Narone, dok je podatke za odsjek Runović — Salona na priloženoj karti označio po CIL III 1873, uglavnom kao sigurne i dokazane *(sichere und aufgedeckte Strasse)*. Ballifov rad prvi je moderni opis rimskih cesta kod nas, pa on i danas služi kao osnova za hodološka istraživanja.

Ipak, najkompletniji opis jednog dijela ceste dao je C. Patsch koji je njene ostatke istraživao između 1904. i 1907. g.[11]. Detaljno je cestu ispitao od Vida do Vitine i prikupio brojne podatke o naseljima u dolini Trebižata (Prud, Vitaljina, Vitina). Njegova je zasluga što je opisao veliki broj nadgrobnih, pretežno vojničkih spomenika, napose iz Hardomilja. Prvi je ukazao i na elemente koji potvrđuju kontinuitet prometnog pravca od najstarijih vremena (prethistorijske gradine i tumuli, grčki i republikanski novac) do recentnijeg doba (nekropole sa stećcima, tradicija itd.). Prvi je vršio i sondažna istraživanja ceste te dobio tačne tehničke podatke o njenoj strukturi, pa s metodološkog stanovišta njegov rad i danas može poslužiti za primjer.

Boljem upoznavanju ovog prometnog pravca i naselja na njemu dosta je doprinio i F. Bulić, iako nije posebno pisao o njemu. Odredio je pravac ceste na prvoj dionici Salona — Tilurium i opisao brojne pojedinačne nalaze oko Vida, Sinja i Imotskog, među njima i miljokaze između Salone i Dicma i kod Podbablja[12].

Na ovu cestu se osvrnuo i M. Abramić povodom nalaza miljokaza u Runoviću *(Novae)*, ali bez detaljnijih terenskih istraživanja. Na priloženoj karti su označene samo putne stanice *Pons Tiluri* (Trilj) i *Mun. Novum* (Runović)[13].

Radovi K. Millera[14] i E. Pašalića[15] su sintetičkog karaktera, rađeni na osnovu izvora i literature. Iako ne donose nove podatke

---

[10] Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I (dalje u tekstu Strassen), Wien, 1893, 31—32 (9. Strasse Salona-Narona (Vid)) i 62—64 (Patschev epigrafski dodatak). Usp. još str. 28—29 (7. Weitere Strassen im Duvnopolje) i str. 30—31 (8. Strassen in Posušje und Rakitno).

[11] C. Patsch, *Narona*, 27—80. C. Patsch, *Untersuchungen*, 97—109.

[12] F. Bulić, BD 1899, 26—28 i F. Bulić, BD 1903, 113—130. Dao je i neke podatke o cesti u blizini Vida (BD 1899, 27).

[13] M. Abramić, *O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije*, VAHD 1926—27, 139—155 = Starinar, Beograd, 1926—27, 31—44.

[14] K. Miller, *Itineraria romana* (dalje IR). Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, 467—468, karta 139: Strecke 74 (Salona-Vid-Trebinje), pod poglavljem »Von Rom bis Konstantinopel«, Sp. 462—471.

[15] E. Pašalić 1959, 66—69 i Pašalić 1960, 57—59.

o pravcu i tehničkim pojedinostima komunikacije, obojica dolaze do nekih novih zaključaka time što kombinirajući izvore s literaturom nastoje odrediti putne stanice.

O samoj cesti i o pojedinim nalazima uz njenu trasu pisali su i drugi istraživači. Na njih ovdje samo ukazujemo, a njihove rezultate navest ćemo u opisu ceste. Ovdje spominjemo jedino D. Sergejevskog koji je objavio anepigrafski miljokaz iz Bijače[16].

Jedan anepigrafski miljokaz s ove ceste objavio je i pisac ovog rada, pokušavajući da odredi položaj putne stanice Bigeste i da rekonstruira rimsku putnu mrežu na donjoj Neretvi[17]. Drugi, vjerojatno anepigrafski miljokaz pronašao sam kod Nenač-vrela (Tihaljina), a objavljujem ga ovdje.

Nijedan od navedenih autora nije dao kontinuirani opis ceste od njenog izlaska iz Salone do ulaska u Naronu, pa će to biti predmet ove rasprave. Ovaj pokušaj se zasniva na kompleksnim istraživanjima ceste na terenu *(in natura)* na cijeloj dužini,[18], te na interpretaciji literarnih i epigrafskih izvora i obilne literature u vezi s ovim pitanjem. U obzir su uzeti i svi relevantni faktori geografskog, geološkog, naseobinskog i ekonomskog karaktera.

OPIS CESTE

I. *Odsjek ceste od Salone do Trlja* (Tilurium). — Današnjim putovima oko 29 km, a po itinerarima 16. m. p. (= 23.680 m), oko 5 km manje (karta 1 — Prilog III).

SOLIN — DICMO, današnjom cestom oko 18 km, a rimskom oko 14,8 km (do Gornjeg Dicma)[19].

Do Dicma *(Ad decimum* sc. milliarium), tj. do desete milje od Salone (u stvari od *Porta Caesarea),* cesta je vodila istom trasom kao i komunikacija Salona — Servitium. Bivium je po svoj prilici bio na Križicama na Dicmu, toponimija koja očito označava putnu raskrsnicu. Kod Križica se od glavne ceste Split — Sinj i danas odvaja put u Krušvar i Bisko. I dok je saobraćajnica Salona — Servitium vodila gotovo ravno na sjever (preko Sinja, Čitluka i Kamešnice), cesta za Naronu je produžila u istočnom pravcu do prijelaza preko Cetine u Trilju. Od Dicma do Trilja poklapala se s trasom druge značajne

---

[16] D. Sergejevski, *Rimski miljokaz sa ceste Narona — Salona,* GZM 1955, 149—150.

[17] Bojanovski 1969, 138—146 i Bojanovski 1973, 303—310, T. I.

[18] Autor je cijelu trasu obišao četiri puta, osim dionice Gardun — Dicmo, gdje se oslonio na podatke Bulića i kazivanja mještana Garduna i Dicma. Terensku ekipu su još sačinjavali prof. Muhamed Kreševljaković i fotograf Ranko Rosić, pa im se ovdje najljepše zahvaljujem na saradnji.

[19] Jedna rimska milja = 1000 *passus duplices* = oko 1500 m. Jedna i po rimska milja tačno odgovara jednoj galskoj leugi (2222 m), dakle 1480 m, kako je ovdje računam.

komunikacije koja je u itinerarima označena kao cesta Salona — Argentaria, a koja je vodila do srebrnih rudišta u istočnoj Bosni *(Argentaria)*[20].

Pošto je napustila Salonu kroz Porta Caesarea starog grada *(Urbs vetus)*, cesta je prolazila kroz novi dio Salone *(Urbs nova orientalis)*, koji se razvio s vremenom, do rijeke Jadra, pa pored »Šuplje crkve« — ruševina Zvonimirove krunidbene bazilike — zaobišla Debelu glavicu (k. 167) s istočne strane, te uz Bili brig izašla na Kliška vrata, jedini prolaz u unutrašnjost zemlje. Od Kliške tvrđave, gdje se možda nalazilo i neko antičko utvrđenje (?), uspinjala se do Grla, gdje se odvajala itinerarska cesta prema Burnumu. Između Grla i Dicma presijecala je kamenitu visoravan Dugopolja, u kojoj su se na više mjesta sačuvale kolotečine, držeći se uglavnom pravca današnje ceste, i to s desne strane. Na Križice je izašla u ravnoj liniji zapadnom stranonm Bubovače (k. 424) i spustila na Dicmo (k. 343)[21]. Od Salone do Dicma (zapravo Križica) na nepunih 15 km savladala je uspon od oko 400 m.

DICMO — TRILJ *(Tilurium)*, seoskim putovima punih 11 km (mjereno po karti), dok je po Tabuli od Dicma do Tilurija preostalo još svega 8.880 m, tj. razlika koja se dobije kada se od XVI m.p. =(23.680 m) — koliko iznosi milijacija Salona — Tilurium — odbije distanca Solin — Dicmo od X m. p. (= 14.800 m).

To bi se slagalo s podacima itinerara, ako se položaj desetog miljokaza premjesti bar za 1 milju sjevernije od raskršća putova na Dicmu, i uz uvjet da je krak ceste Dicmo — Trilj ostvario nešto kraću trasu od današnjeg seoskog puta koji vodi pravcem: Križice (Dicmo) — Botići (Krušvar) — klanac između Bračića (k. 506) i Trapošnjika (k. 666) — Vojnić (kroz zaseoke Vudrage, Bajić, crkva sv. Jure, Sablić) — Gardun — Trilj — most na Cetini *(Hipp(i)us flumen)*[22]. Tim su se putom, kažu, vozila »Gospodinova kola« (»božja kola«). Zovu ga

---

[20] Bojanovski, *Dolabella*, 51—56 i 151. Bulić 1899, 26.

[21] Bojanovski, *Dolabella*, 54—55. Bulić, BD 1899, 26—27 ima raskršće cesta na lok. Podi (Dugopolje). Ogranak za Trilj mu vodi (dokazan ostacima ceste: *»traccie ... nella roccia in forma di rotaje (žljebovi), che i nostri paesani chiamano rimski put)«*, pravcem: Doci, Kurtove kuće, Rudine, crkva u Dugopolju, Mala Stupa — Dicmo, a odatle na Vojnić-Gardun (Trilj). Ogranak za Aequum (Čitluk kraj Sinja) ima trasu: Podi, Miloševa Draga (odakle potječe Konstancijev miljokaz, CIL III 10170). Dračane, Orgus, Križice — Sinj, Čitluk (Aequum). Drugi miljokaz potječe sa lok. Doci kod Kurtovih kuća (Dugopolje), pa bi prema tome stajao na ogranku Klis—Dugopolje (Podi) — Dicmo — Trilj. O ovom miljokazu Maksimina Tračanina vidjeti M. Abramić, VAHD 1926—27, 146, br. 6, sl. 8.

[22] Trasa koju daje Bulić, BD 1899, 26 vodila bi jugoistočnije od Bubovače ravno prema Krušvaru. Ja sam se odlučio za pravac preko Križica, već zbog ovog toponima, i jer mi to izgleda logičnije. Prema tome bi put ispod crkve u Dugopolju bio jedan lokalni ogranak do naselja u Dugopolju (pod Vel. Gradinom, k. 480) i Bisku. Ni na karti uz BD 1902 nema odvojka jugoistočno od Bubovače nego se ceste račvaju na Križicama, samo što je cesta za Trilj ucrtana preko Biska a ne preko Krušvara. Tu, naime, krak Gardun — Vojnić nije povezan s Dicmom (preko Krušvara).

i »Tvrdi put«, a poznat je i kao »Splitski put«. Trasa mu se jasno ističe sjeverozapadnom padinom Trapošnjika. Širok je oko 3 m, ali je mjestimično sveden i na konjsku stazu, pa i preoran[23].

Napustivši visoravan Dicmo, put se do Vojnića uspinjao, a zatim do Cetine (oko k. 320) blago spuštao[24]. Da cesta savlada tri dominantna uzvišenja koja zatvaraju polje oko Dicma s istočne strane (Bračić, Trapošnjik i Jedini Drinjak), postojale su još dvije mogućnosti: najkraćim, ali dosta strmim pravcem između Trapošnjika i Drinjka, ili istočno od Drinjka, pravcem Bisko — crkva sv. Jure u Vojniću — Gardun, ali je to i najduži put.

Itinerarski je put sa zapadne strane zaobišao gardunski plato, na kojem je bio rimski logor, dok je na sam Gardun vodio odvojak ceste, možda s južne strane preko Podvornica, kuda je i najlakši prilaz na ovaj visoki položaj (k. 426) koji dominira ovim starim prijelazom preko Cetine. I prilaz sa zapadne strane pored bunara (tu je nađen kip Dijane koji se čuva u franjevačkom muzeju u Sinju) mora da je također antički jer prolazi kroz bedeme utvrđenja.

Na Gardunu je prije Rimljana bila utvrđena delmatska gradina Tilurium[25], koju su Rimljani pretvorili u mostobran na Cetini. Natpisi sa Garduna uglavnom se odnose na vojne jedinice (CIL III p. 358). Tu je od 10—62. g. n. e. bio logor *legio VII* (od 42. g. *Claudia pia fidelis)*, a kasnije augzilijarnih jedinica kao što su *cohors III Alpinorum* i *VIII voluntariorum c. R.* Iako se ovdje razvilo veće naselje (na oko 15 ha), nikad nije preraslo u samoupravni grad, na što bi eventualno upućivali beneficijarski natpisi[26]. Međutim, naše poznavanje rimskog logora i naselja na Gardunu vrlo je nesistematično jer nije bilo većih istraživanja. Osim čisto vojnih objekata, tu su se s vremenom razvili i drugi sadržaji, pa je osim pretorija, hrama i amfiteatra naselje imalo terme, kloaku i vodovod[27], a vjerojatno i *canabae.*

---

[23] Na ovom odsjeku nema nalaza osim u Vojniću, BD XXXII, 43.

[24] Na karti BD 1902, T. II ovaj odsjek je ucrtan pravcem Dicmo — Bisko — crkva sv. Jure u Vojniću — Gardun, dok ga ja vodim kroz sedlo između Trapošnjaka (k. 666) i Bračića (k. 506), dakle sjevernije, nešto kraćim kravcem. Taj put mještani zovu »splitski put« i kažu da su njim vodila »Gospodinova kola« (zabilježio po kazivanju Tadinac Ivana u Gardunu i Čapeta Joza iz Butiga na Dicmu).

[25] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, II*, Godiš. Centra, knj. 3, 1967, 16. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, 337—338. Vjerojatno je to *Tribulium*, Plin. III 142: *in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata populi Romani proeliis castella*, dakle jedna od najjačih delmatskih utvrda, a što indicira i sam položaj Garduna *(Tilurium)*. Usp. Zaninović, n. mj, bilj. 43.

[26] S. Gunjača, VAHD 52/1935, 50—52. D. Rendić, VAHD 53/1950—51, 230. Natpisi beneficijara datiraju iz poč. 3. st. Oba su nađena u koritu Cetine kraj mosta.

[27] M. Abramić, VAHD 51/1930—34, 225—229: *turrem ad aquam tolendam*, koju je izgradila *cohors VIII volunt. c.R.* u čast cara Antonina Pija. — G. 1849. Carrara je na Gardunu vidio »ruderi di tre cerchie di mura«, kao i »tracce di un acquedotto e di un anfiteatro« (citirano po Alačeviću, BD 1878, 22), a sam Alačević 1875. i 1877. g. »cinta minore... e la duplice cinta maggiore (ibidem, 23).

Manje usputno naselje razvilo se i kod mosta u Trilju, koje je iz izvora poznato kao *Pons Tiluri* (Itin. Ant. 337, 5), odnosno *Ponteluri* (Rav. IV, 16)[28]. Sačuvalo se epigrafsko svjedočanstvo da je most obnovljen 184. g. n. e. za cara Komoda *suptum et operas subministrantibus Novensibus, Delminensibus, Riditis* (CIL III 3202). Natpis je nađen na desnoj obali Cetine (T I, sl 1.)[29]. O značaju ovog riječnog prijelaza govori već sama činjenica što su se na obnovi mosta angažirale tri srazmjerno udaljene općine: Rider, Novae i Delminium, kojima su to diktirali zajednički ekonomski interesi[30].

Postavlja se pitanje jesu li na Cetini u Trilju bila dva ili samo jedan most. Ostaci mostova nalazili su se, po kazivanju mještana, na tri mjesta: prvi na mjestu zv. Na driniću, uzvodno od Trilja, drugi pedesetak metara nizvodno od današnjeg mosta, a treći nizvodno od Trilja kod tzv. Peštine mlinice, ispod crkve sv. Petra na Gardunu. Ne možemo ulaziti u kronologiju tih mostova, od kojih su nađeni uglavnom samo drveni ostaci u Cetini, ali je postojanje dvaju mostova u skladu s Tabulom, na kojoj je bivium ucrtan na d e s n o j strani Cetine, a to pretpostavlja dva mosta, onaj »Na driniću« na cesti Salona — Argentaria i onaj u Trilju na cesti Salona — Scodra[31].

Učešće *Delminensium* u obnovi mosta služilo je kao najjači argument za lokaciju Delminija na Gardun (Mommsen, CIL III p. 358), a ne na Duvanjsko polje, kako je to općenito danas prihvaćeno[32].

---

[28] O ubikaciji Tiluriuma, imenu rijeke Cetine u antici i odnosu predrimskog i rimskog naselja usp. S. G u n j a č a, *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma.* Split, 1937, 50—52 i njegov rad *Nov prinos ubikaciji Tiluriuma,* VAHD 52/1949, 50. Antičko ime Cetine bilo je *Hippus (IOM et numini Hippi fluminis).* Kod mosta na Cetini *(Hipp(i)us flumen)* razvilo se naselje *Pons Tiluri* (Itin. Ant. 337), dok je na Gardunu bio predrimski i rimski *Tilurium.* Cf. Zaninović, n, dj, 16 i moj rad »Dolabella«, 151, bilj. 30.

[29] Natpis je nađen 1849. g. »nella testata destra dell'antico, distruto ponte di Trilj«, A l a č e v i ć, BD 1878, 21—23.

[30] CIL III 3202, Trilj (objavljen među miljokazima): *Imp. Caesar / M. Aurelius / Commodus / Antoninus/[5]Aug. Pius. Sarm. / Germ. Maximus / Brittanicus / pont. max. trib. / pot. VIIII imp. VI/[10]cos. IIII.P.P. / pontem. Hippi. flumi / nis. vetustate. cor / ruptum. restituit / sumptum. et operas/[15] subministrantibus / Novensibus. Delmi / nensibus. Riditis. cu / rante et. dedicante / L. Iunio. Rufino. Procu/[20]liano leg. pr. pr.* Ed. Carrara apud Henzenum, Bulletino Archeologico, Roma 1851, 31 i Arkiv 6, 252. Nomen Commodi errasum.

[31] Na lok. M o s t i n e kod Pešine mlinice (ispod crkve sv. Petra na Gardunu) notirao je most i F. B u l i ć, BD 1899, 26. Ako je taj most antički, mogao je služiti potrebama logora na Gardunu. — C. P a t s c h, *Untersuchungen,* 102 ima raskršće na lijevoj obali Cetine.

[32] Uz ovu su teoriju pristajali brojni istraživači, predvođeni slavnim Mommsenom (Alačević, Tomaschek, Zippel, Cons, Hirschfeld, Bauer itd.). Konačno je pobijedila teza o Delminiju (Δελμίνιον, Δέλμοιν, *Delminium,* etnik *Delminenses)* na Duvanjskom polju, zasnovana na staroj dalmatinskoj tradiciji koju je zabilježio Toma Arciđakon (Hist. Salon. c. 1 i 13), a koju je obnovio Farlati, D, Illyricum sacrum, II, 173, kako je to danas prihvaćeno općenito. Iscrpniji prikaz problema vidjeti u mom radu »Dolabella«, 233—244, gdje je citirana i ostala literatura, Cf. B u l i ć, BD X, 153; E v a n s, ARI, 68 i Z a n i n o v i ć, *Delmati,* Godišnjak — IV (1966), 44. — O tome v. A. B e n a c, *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Delmates,* Međun. kolok. »Utvrđena ilirska naselja«, Centar za balk. ispit., knj. 6, Sarajevo, 1975, p. 81—91.

Delminium, a još više znatni dijelovi njegova teritorija južno od Duvanjskog polja bili su upućeni na komunikaciju Tilurium — Narona, kao i *Riditae* i *Novenses,* iako nisu graničili neposredno s područjem Tilurija.

U Trilju *(Tilurium, Pons Tiluri)* završavala se prva dionica ceste Salona — Narona, kako je tradirana na itinerarima, ali se u sistemu cesta milijacija naše ceste brojila ne od Salone (kao što je to slučaj sa cestama Salona — Servitium, Salona — Argentaria i Salona — Andetrium — Burnum) nego od Trilja, koji je *caput viae* za saobraćajnicu prema Naroni i Skodri[33].

II. *Odsjek ceste od Trilja* (Tilurium) *do Runovića na Imotskom polju* (Novae). — Današnjom cestom oko 58 km, a po antičkim itinerarima 34 m. p. (= 50.320 m), što govori da je rimska prometnica ostvarila trasu kraću za oko 7 km.

O ovom odsjeku ceste raniji istraživači daju vrlo malo podataka, jer je cesta na većem dijelu renovirana još u prvoj pol. 19. st.[34]. Osim toga, cesta vodi kraškom dugodolinom bez većih naselja, pa se nisu sačuvali ni ostaci naseobina. Stoga su podaci vrlo uopćeni. Tako Alačević koji je tim putem prošao 1856. i 1873. g. kaže jedino: »....*toccando Lovreć, Cista e Biorine fino Ugljane di Sinj, scoprendo cosi tutta quella linea*« (BD I, 54). Više podataka ne donose ni ostali istraživači (Evans, Hoernes, Patsch i dr.).

TRILJ — CISTA VELIKA, današnjom makadamskom cestom 19 km, a po podacima itinerara 12 m. p. (= 17.760 m).

Od Trilja do Čaporica vodila je (vjerojatno) ispod današnje ceste, u usponu. Dok se današnja cesta uspinje u serpentinama, rimska je vodila više pravolinijski, ali se na ispresijecanom i erozivnom terenu, punom potočina, njeni tragovi nisu sačuvali. Vjerojatno se poklapa sa starim putom, širine oko 4 m, koji se sačuvao i do danas, a vodi ispod ceste koju je sagradila austrijska uprava u Dalmaciji. Od Čaporica do Ciste Velike, na dužini od 15 km, nema ostataka ceste, jer se trase poklapaju na većem dijelu. S obje strane puta su u ogradama obrađene parcele, tako da se ni tu ne vide tragovi, ali je pravac ceste obilježen gradinama (u Koprišnici, Budimiru i Cisti), grobnim tumulima kraj same ceste (Budimir, Biorine na 4 mjesta), starinskim lokvama i bunarima (Budimir na 2 mjesta, Biorine i Cista) i nekropo-

---

[33] Miljokazi iz Runovića (VHAD 1926—27, 142, br. 3, sl. 5) s oznakom: *a Tilur(io) m(ilia) p(assuum)*... i Prud-Orepka (Patsch, Untersuchungen, 101, br. 1, sl. 24) s oznakom *A Ti*[*lurio*] *Sco*[*dram*] LX [VIII].

[34] Restauraciju ceste od Biorina do Runovića dao je obaviti Adolf Franz Apell, kao upravitelj Imotske krajine (1854—1861). Tada su uništeni i rimski tragovi, koliko su se bili sačuvali (BD 1878, 32, bilj. 35). Usp. A. Ujević, *Imotska krajina.* 24, 92, 102, 117, 160. Na podlozi od kredina vapnenca i (nešto) dolomita stare ceste se i nisu mogle održati bez održavanja.

lama stećaka, često na tumulima (Budimir 4 grupe, Biorine, Cista)[35]. Svi navedeni spomenici leže uz samu cestu s njene lijeve ili desne strane, a gradine po kosi koja put prati sa sjeverne strane i zatvara prostranu krašku dugodolinu. Iskusno će oko odmah zapaziti da je ovim ruralnim područjem (onda i danas) od pamtivijeka kolao organizirani promet, i to držeći se sjevernog ruba dugodoline. Cesta uglavnom vodi ravno, s blagim zavojima na dužim razmacima, na niveleti oko 400 m.

Cista Velika je najznačajnije naselje na relaciji od Trilja do Imotskog polja. Čini se da je to ona bila i u prošlosti, zahvaljujući svom položaju u proširenoj i pitomoj dolini s nekoliko manjih vrela. Da u Cisti nije bilo antičkih arheoloških nalaza, bit će razlog što su iskrčeni ili su ostatke starih naseobina zatrpali nanosi s brda Križ, koje Cistu zatvara sa sjevera. Na Crikvinama u Cisti Velikoj otkopani su temelji dviju starokršćanskih crkvica s brojnim grobovima bez arhitekture[36]. Da se život ovdje nije gasio ni tijekom srednjeg vijeka, dokaz su četiri nekropole stećaka (kod crkve sv. Jakova, kod bunara Zadužbina i dvije, obje na tumulima, kod vrela Crvljivica na izlazu iz Ciste prema Lovreću)[37].

U Cisti je moralo postojati i relevantnije antičko naselje. O naseljenosti u predrimsko doba svjedoče gradina kod crkve sv. Jakova i tumuli[38]. Na njivama Aptovac kod crkve sv. Jakova izoravani su temelji zgrada, a nađu se i rijetki ulomci rimskih opeka i keramike. Na žalost, na ovo naselje je legla srednjovjekovna nekropola, kojoj po svoj prilici pripadaju i grobovi na Aptovcu, kao dio danas već uništene nekropole kod crkve. Sva je prilika da je antičko naselje stajalo ispod Gradine i oko župne crkve, tamo gdje je i danas centar sela, uključujući i bunar Zadužbinu, južno od ceste[39].

---

[35] Kod crkve sv. Roka u Čaporicama nalaženi su rimski novci, geme i zidovi, usp. F. Bulić, BD XXII (1899), 26. Tu se po Buliću, kod vrela Surdup, odvajao jedan put prema Duvnu — preko Čačvine, Tijarice i Kamenskog. Glavno raskršće ipak je bilo u Trilju. Na ovome odsjeku i A. Evans (ARI, 72) vodi cestu sporednom dolinom Vedrine — Budimir, a A.K. Matas (VAHD 1880, 32) ima i alternativni pravac desnom obalom Cetine, ali ni jedan ni drugi ne daju dokaze za takva rješenja. — Kroz Koprišnicu je cesta mogla proći i nešto sjevernijim pravcem, preko zaselaka Guvo, Pavelić, Pešo i Mundić. — Što se tiče nekropola sa stećcima usp. L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini* (dalje Stećci), Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1949, 131—136 (u Budimiru pet nekropola, tri uz cestu — Pisak, Steljci i Pištet) a dvije u selu — Miladini, Čubići; u Biorinama na Lazinama, a u Cisti četiri nekropole: kod crkve sv. Jakoba, Zadužbina i dvije kod vrela Crvljivice).

[36] L. Katić, *Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti,* VAHD 53 (1952), 267—268.

[37] *Stećci,* 135—136:

[38] Dobro se sačuvao kameni nasip Gradine koji u kombinaciji s prirodnom kamenom barijerom zatvara prostor od cca 70:25 m. Površinski keramički materijal je ilirski. Kod Gradine se i danas odvaja put prema starim naseljima u Dobranju i Tijaricama, odnosno Aržanom.

[39] Čatrnja u Zadužbini smještena je u kraškoj depresiji. To je svakako recentniji rad, nešto turski i mletački, ali najviše austrijski. Činjenica što se uz bunar Zadužbinu(!) nalazi i srednjovjekovno groblje jasno pokazuje

Na Zgonovima, u zas. Čubelići, odmah sa sjeverne strane uz sadašnju cestu izorava se ager rimske ceste, široke oko 3,5 m, a leži na dubini od oko 30 cm[40]. Može se pratiti po izoranom kamenu više od dva kilometra (na parcelama Vice Mandarića, Radoslava Burazina i drugih). Na tome uskom pojasu mnogo su slabiji prinosi, jer kulture zakržljaju.

Negdje oko 1935. g. otkopao je Vice Mandarić na svojoj parceli na Zgonovima, uz sjeverni rub današnje ceste, 12 skeleta. Pokojnici su bili ukopani u zemlju, a orijentirani sjeveroistok — jugozapad. Nađeni su kovani čavli, što znači da su se ukopi obavljali u drvenim sanducima[41]. Vjerojatno se radi o kasnoantičkim ukopima uz južni rub rimske ceste (?).

Ako se rezimira sve navedeno, onda se može slobodno govoriti o neprekinutom kontinuitetu života ovog naselja od predrimskog vremena do srednjeg vijeka. Simbol toga kontinuiteta čini bunar Zadužbina, kraj kojega se nalazi srednjovjekovno groblje sa stećcima, što govori da su se tu karavane odmarale i u srednjem vijeku. Međutim, sve okolnosti govore da su se odmarale i ranije, još u rimsko i ilirsko vrijeme, iako za takvu tvrdnju nismo našli materijalne dokaze.

CISTA VELIKA — RUNOVIĆ, cestom preko Kamenmosta oko 36 km, a po itinerarima 22. m. p. (= 32.560 m).

Napuštajući pitomu dolinu Ciste, prolazimo kod vrela Crvljivice pored dvije grupe stećaka na Maloj i Velikoj gomili, raspoređenih s obje strane puta[42]. Time je jasno obilježena traka srednjovjekovne ceste, naslijeđene još iz antike, što potvrđuje i konfiguracija terena. Odmah ispod Vel. gomile je i čatrnja s pet lokava. Ovdje tumuli i stećci daju i vremensku dimenziju ovoj staroj saobraćajnici.

Idući dalje prema Lovreću, ističe se svojom kamenom masom, u Cista Provom sjeverno od ceste i crkve sv. Petra kod Madunića kuća, velika Gradina, središte nekog davnog delmatskog naselja. Provo je i danas značajna raskrsnica; na sjever prema Aržanom, a na jug u Šestanovac i dolinu Cetine, s brojnim gradinskim naseljima, koja su svjedočanstvo da se ovdje ispod Kamešnice (oko Aržanog, Vinice i Studenaca) i u dolini Cetine, području s dobrim ispašama, nalazio jači delmatski plemenski centar.

---

da se na ovom mjestu pojilo i u srednjem vijeku, a svakako i ranije. To je još očitije kod nekropola blizu Crvljivice, jer obje leže na prethistorijskim grobnim tumulima.

[40] Lomljeni kamen iz »kaldrme« (zapravo iz agera rimske ceste) dobrim je dijelom već iskrčen, jer se u novije vrijeme ore dublje, i deponiran uz ograde i živice uz današnju prometnicu (s njene sjeverne strane) gotovo kroz cijelo selo, na dužini od više od 2 km. Kamen iz agera izvaljuje se jedino kad se ore traktorom, ali ne plugom. Zabilježeno po vlastitom uviđaju i izjavama vlasnika (Mandarića, Burazina i dr.).

[41] Po podacima Vice Mandarića.

[42] Katić, *Stećci*, 135—136. Obje leže na prethistorijskim tumulima. Katić je zabilježio i legendu o crkvi zatrpanoj pod jednom od ovih gomila.

Cesta nastavlja dalje trasom današnje asfaltne komunikacije u blagom usponu i gotovo u ravnom pravcu. Sa sjevera je zatvaraju ogranci Dinare s gradinama u Čorićima (k. 683) i u Lovreću (Gradina Prilep, k. 675)[43]. Južno od ceste ostaje prostrana kamenita udolina (depresija) koju masivi Mosora i Biokova razdvajaju od mora, s brojnim, na žalost neispitanim, ilirskim naseljima (gradinama) oko Šestanovca, Grabovca, Zagvozda i Medova Doca (Cf. BD XV, 10 i 11).

Na potezu od Ciste do Lokvičića uz cestu nema antičkih nalaza, ali je i dalje prate gradine, tumuli, bunari i stećci, a što je najvažnije na tom se odsjeku za cestu sačuvao naziv Rimski put (v. vojna karta 1 : 50000). Čini se da je na gradini Prilep u Lovreću (k. 675) stajalo i neko rimsko utvrđenje za zaštitu ceste, zgodno postavljeno na raskrsnici putova prema Novama na istoku, a prema Buškom Blatu *(Ad Libros)* na sjeveru, o čemu će još biti govora. U Lovreću se uz staru crkvu (iz 1759. g.) sačuvalo nekoliko stećaka nekad mnogo veće nekropole.

Odnos stare i današnje ceste dobro ilustrira i nekropola stećaka u Bekavcima, oko 5 km istočnije od Lovreća[44]. Spomenici vrlo lijepih oblika i ukrasa nižu se uz samu prometnicu. Na kosi iznad nekropole ističe se na k. 773 Gradina Umac (v. vojnu kartu 1 : 50000), koja je također bila funkcionalno povezana uz komunikaciju.

Kroz Kljenovac (zas. Lokvičića) stari je put vodio nešto sjevernije od današnjeg dolinom pored *bunara Kljenovca* i velike nekropole stećaka na lok. Podrtli u Perićima (Lokvičić), a na današnji se put vraćao oko 1,7 km istočnije u »Crvenom klancu«. Jedna gradina štitila je put i kroz Kljenovac — zv. Gadžina glavica (k. 751). Put preko Perića ucrtan je i na vojnoj karti. Očito se radi o srednjovjekovnom i turskom putu, ali možda na rimskoj osnovi. Zovu ga i »Carski put«. Dobro se uklapa u rimsku trasu, a pravac mu je opravdan, jer time izbjegava nasipe i usjeke padinom brda Velenjak, koje s južne strane zatvara kotlinu Lokvičića, a kuda vodi današnja cesta.

Od »Crvenog klanca« u Pobojima do Sumbulove gradine (k. 608) u Berinovcu, kraj Papučića kuća, rimska cesta vodi preko Vlačice uz južnu stranu današnje ceste — ravno prema srednjovjekovnoj nekropoli Grebašnik, južno od Sumbulove gradine[45]. Iz Berinovca

---

[43] I Lovreć je bio važna raskrsnica putova, usp. moj rad »Dolabella«, 223. To je bila poprečna veza na itinerarsku cestu Salona — Argentaria. U Lovreć Bulić predlaže lokaciju putne stanice Tronum, ali s ogradom (BD XXII, 26). O nekropoli stećaka kraj stare crkve u Lovreću v. Katić, *Stećci*, 139.

[44] Lok. Mramori ili Stećci, Katić, *Stećci*, 139. Pod nekropolom, odmah ispod ceste, i ovdje se nalaze dvije lokve sa starim bunarom.

[45] U Lokvičićima su dvije nekropole, jedna pod cestom kod Pezinih kuća (lok. Podrtli), a druga na lok. Grebašnik u Berinovcu. L. Katić, *Stećci*, 145—147 kaže da su ovdje stećci najbolje sačuvani ,zahvaljujući supersticiji: jednom kad je stećke snimao V. Ćurčić umalo nije platio glavom, jer je poslije jednog sata grad obio ljetinu.

u Lokvičiću, vjerojatno sa Sumbulove gradine[46], potječe Tiberijev građevinski natpis, postavljen očito u vezi s izgradnjom ove prometnice. Natpis je ujedno i najjači oslonac za datiranje ceste:

Imp(eratore) Caesare Divi / Aug(usti) f(ilio) August(o) pont(ifice) / max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXVIII (CIL III 8512)[47].

Sl. 1. — Sumbulova gradina u Lokvičićima — antički Billubium (Foto R. Rosić)

Na Sumbulovoj gradini i oko nje nađene su stare zidine, rimske opeke i rimski novac. Na platou gradine, koja se diže sjeverno uza sam put, i danas su vidljivi ostaci poligonalnog (?) objekta, promjera oko 8 koraka. Sudeći po ulomcima opeke, objekat je rimski, vjerojatno stražarnica *(burgus)*. Na padini prema cesti primjećuju se tragovi i druge zgrade. Sva je prilika da odatle potječe i ploča s Tiberijevim natpisom. Radi se po svoj prilici o objektu koji je služio za

[46] A. Ujević, *Imotska Krajina*, 41. Usp. J. Alačević, BD VII (1884), 54 i F. Bulić, Catal. p. 29 n. 822. — Sjeverozapadno od Sumbulove gradine u Berinovcu (Papučići) kod Crvenog klanca se nalazi Smoljkova gradina, ali na njoj nema vidljivih ostataka utvrde.

[47] Alačević, BD 1884, 54. Patsch, *Untersuchungen*, 104 gdje navodi kao mogući razlog postavljanja ovog natpisa to što Lokvičić čini markantnu tačku ceste: tu ona s visoravni Trilj—Lokvičić stupa u Imotsku kotlinu. Cf. i GZM 1900, 298 (»Biće da je momenat sretnog savladavanja terenskih poteškoća dao povoda da se taj spomenik postavi.«) Usp. i str. 329 gdje se navode i ostali Tiberijevi građevinski natpisi kod nas (Jader, Aenona, Clambetae, Promona itd.). Jedan Tiberijev građevinski natpis potječe iz Duvna sa ceste Salona — Argentaria, cf. moj rad »Dolabella«, 163.

nadzor klanca kojim se silazilo u Imotsko polje, a tu je bio jedini mogući prolaz[48]. Sumbulova gradina udaljena je od Ciste današnjom cestom oko 21 km (= 13. m.p.), a od Trilja blizu 40 km (sl. 1).

Sa Grebašnika u Berinovcu (Lokvičić) cesta se spuštala južno od današnje ravno u Krivodol (na karti Krivi Dol), gdje je prolazila kroz dvorište današnje škole, te na taj način izbjegla strme serpentine kojima se današnja cesta iz Imotskog polja uspinje na Lokvičić.

U Krivodolu se trasa rimskog puta odvajala od savremene ceste koja preko Grubina i Kamenmosta vodi u Imotski[49]. Skrećući blago prema jugoistoku, prolazio je pitomom kotlinom kroz Ujeviće, Šušnjare, Podbablje i Drum do Runovića na južnom obodu Imotskog polja. Opisujući ovu cestu, A. Ujević navodi da su se »ostaci ove rimske ceste užlijebljeni vidjeli... ranije vrlo dobro, a i danas djelomično od Berinovca, odnosno od Krivodola, preko 'Drumina' i Podbablja do Runovića«[50].

Ovaj odsjek rimske ceste jasno obilježavaju i toponimija Drum (vjerovatno relikt iz turskog doba, kada je ova cesta još postojala), tradicija o rimskoj cesti, kao i miljokaz sa Potočina u Podbablju.

Imp(eratori) Caesa / ri Marco Aurelio C / laudio pi / o felici Aug(usto), iz 268. g.[51]

Od Krivodola do Znaora i Dragutinovića (Zmijavci), na dužini od oko osam i po kilometara, rimska cesta je vodila pravolinijski prirodnom prodolicom smjera istok — zapad (s malim otklonom prema jugu, odnosno sjeveru). Provlači se prirodnim »koritom« širine oko pedeset, pa i više, metara. Danas je ta prodolica uglavnom zasađena vinogradima, a put je iskrčen ili »potisnut« na tvrđi teren na južnoj ivici prodolice. Krčeći, naime, zemlju za vinograde, seljaci su u tom »koritu« nailazili na »kaldrmu« (u stvari ager rimske ceste) koja je danas već gotovo sasvim iskrčena. Današnji »drum« širine oko 4 m prilično krivuda, što jasno ukazuje da je istisnut iz svoje prvobitne trase[52]. Rimska cesta je prolazila nešto sjevernije od Kujundžića (Ivanbegovina) nad kojima se ističe Gradina Ivanbegovina koja je dominirala i antičkom komunikacijom.

---

[48] Na Sumbulovoj gradini i oko nje nađene su stare zidine, opeke i rimski novac, pa A. Ujević, *Imotska Krajina*, 41 smatra da je na njoj po svoj prilici bila putna postaja (statio).

[49] Kod nekih autora nije tačan pravac ceste. Tako Patsch, GZM 1900, 298 i 331 cestu vodi preko Kamenmosta, dok je M. Abramić, VAHD 1926—27, 144 i E. Pašalić, 1960, 58 vode trasom moderne ceste, tj. preko Kamenmosta i Grubina. Od Krivodola (Imotski) do Klobuka (Ljubuški) trase im se razilaze.

[50] *Imotska Krajina*, 36. Odsjek kroz Podbablje opisao je L. Tonković, *Putopisne crtice*, Narodni list, Zadar 1890, br. 29.

[51] CIL III 15105 = F. Bulić. BD XXII, 201.

[52] Podaci su dobijeni od Milana Kujundžića, traktoriste iz Kujundžića (Ivanbegovina). G. 1975. mještani sela Drum su djelomično asfaltirali ovaj put i obećali svoju pomoć »na revitalizaciji starog rimskog puta« i stanovnicima Ivanbegovine usp. *Imotska Krajina*, god. VIII br. 120, str. 9, od 1. I 1976. g. Naziv sela »Drum« očito potječe iz turskog doba.

Miljokaz cara Klaudija nađen je odmah uz cestu između Znaora i Dragutinovića (Zmijavci)[53], odakle se cesta spuštala do ruba Imotskog polja kod Šabića, nešto prije Nova, koje su se nalazile uz desnu obalu Vrlike na položaju Kamenje, sjeverno od župne crkve u Runoviću. Negdje kod Šabića se odvajala komunikacija koja je preko Kamenmosta i Prološca vodila na Duvanjsko polje, pa negdje u blizini toga raskršća valja tražiti i putnu stanicu *Ad Novas*. Moglo je to biti i kod današnje župne crkve, gdje su na groblju otkopani podovi od mozaika i vodovod, koji bi mogli potjecati i od putne stanice[54].

Novae su, čini se, osnovali Rimljani iz upravnih i prometnih razloga uskoro nakon okupacije zemlje. Na to ne upućuje samo ime Novae nego i ravničarski položaj naselja, a također i pomanjkanje prethistorijskog naselja i materijala. Spominju ih itinerari, a na natpisima su posvjedočene kao *municipium Novensium*[55]. O urbanom izgledu grada i o pojedinim arhitektonskim objektima znamo vrlo malo, jer su ruševine uglavnom iskrečene ili leže pod vinogradima. Najstariji municipalni natpis sa spomenom dekuriona potječe iz 170. g. n. e. (CIL III 8505), a kao municipij izričito se spominje 194. g. n. e. (CIL III 1909): Smatra se da su Novae samoupravni rang dobile od Marka Aurelija[56]. Posljednji put se spominju 533. g. na drugom crkvenom saboru u Saloni *(Novense sc. municipium)*. O vojničkom karakteru naselja nema podataka. U gradu je bila samo beneficijarska stanica koja je ostavila više natpisa[57].

Novae su bile najznačajnije naselje uz našu cestu između Salone i Narone. Smješten u plodnoj ravnici prostranog polja, na kojem su već u najranije carsko doba naseljeni veterani (CIL III 8506 i 8507), grad je imao sve uvjete za razvoj. Polje je bilo dobro naseljeno i domaćim ilirskim stanovništvom, koje je status peregrina uglavnom zadržalo sve do Karakaline reforme, izuzev dakako manjeg broja stanovnika, među kojima se spominje nekoliko Aurelijevaca. Na sjeveru je teritorij municipija graničio s municipijem Delminija, na jugozapadu s agerom Salone, a na jugu je, čini se, dopirao sve do mora (CIL III 1892 Zaostrog: *Aurelius Veturius dec. munic. Novensium)*. Svoj značaj i ulogu Novae zahvaljuju svom pogodnom položaju na sjecištu značajnih komunikacija i plodnosti Imotskog polja, kao i današnji Imotski. I kao što će uloga Narone preći na susjedni Metković, a Salone na Split, tako se gospodarski i upravni centar Imotskog polja preselio na njegov sjeverni rub u Imotski, koji se razvio pod zaštitom tvrđave (možda na mjestu jednog rimskog burgusa?), što je mnogo bolje odgo-

---

[53] Miljokaz je po Buliću, BD XXII, 201 nađen »presso la strada antica che da Trilj conduceva Ad Novas«. Miljokaz se ne nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu nego vjerojatno u Imotskom.

[54] Patsch 1900, 338.

[55] CIL III 1908, 1909, 1910 iz Runovića, 1892 iz Zaostroga. Cf. Patsch 1900, 339. Usp. i Tonković, *Starokršćanska crkva pod gomilom »Dikovača« u Zmijavcim župe Podbabja Imotskoga*, BD XXII, 211—213.

[56] Patsch, 1900, 241. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 121. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 290.

[57] Patsch, *Anhang*, 57 i GZM 1900, 339.

varalo nemirnim vremenima nakon propasti Rimskog Carstva. Istu će sudbinu doživjeti i stara rimska cesta. I ona je prešla na sjeverni rub polja, ali opet pravcem stare komunikacije koja je povezivala napredna epihorska naselja uz sjevernu stranu polja: Proložac, Vinjani, Gorica, Sovići i Drinovci[58].

III. *Odsjek ceste od Runovića* (Novae) *do Vitine na Ljubuškom polju* (Pagus Scunasticus) — Današnjim putovima oko 31 km, po Tabuli do *mansio Bigeste* 26 m. p. (= 38.420 m), što znači da Bigeste treba tražiti nešto istočnije od Vitine, ako se uzme u obzir i nešto kraća trasa rimske ceste.

Antička cesta na odsjeku od Imotskog do Ljubuškog polja i Narone (Vid) mnogo je bolje u literaturi obrađena, jer je prolazila teritorijem dvaju relevantnih aglomeracija, Bigeste nedaleko od Ljubuškog i Narone na Neretvi. Dok je Bigeste bila značajna zbog blizine vojnog logora na Gračinama (Humac) i veteranskih naselja na Ljubuškom polju, Narona je privlačila pažnju istraživača kao jedan od najvažnijih grčkih, a kasnije i rimskih trgovačkih emporija na istočnoj obali Jadrana. Još od 168. g. pr. n. e. Narona je centar rimske političke, a kasnije i vojničke penetracije u unutrašnjost Ilirika.

Dok je Imotsko polje pripadalo municipiju u Novama, Ljubuško je već bilo u sastavu naronitanskog agera, što se jasno vidi iz počasnog natpisa koji su već umrlom Augustu i njegovu nasljedniku Tiberiju podigli veterani pagi Scunastici[59]. Očito je pagus Scunasticus najzapadniji dio agera Narone, ali se današnjim sredstvima ne mogu određenije odrediti granice između ova dva samoupravna grada. Zasad je najzapadnije naselje veterana ... *quibus colonia Naronit(ana) agros dedit* ... ono u Utvici (Vitina), ali nije isključeno da je zapadna granica Narone prama Novama išla i nešto zapadnije[60].

I ovdje je dedukcija veterana izvršena rano, u Tiberijevo vrijeme, dakle uskoro nakon dolaska prvih većih vojnih jedinica. Stoga bi bio

---

[58] Usp. Patsch 1900, 309—344, gdje se navodi i ostala literatura. Brojni nalazi su obrađeni u Bull. dalm., najviše od Bulića. Pregled rimskih i predrimskih naselja na Imotsko-bekijskom polju dao je i A. Ujević, *Imotska Krajina*, Split 1951.

[59] *Divo Augusto et / Ti(berio) Caesari Aug(usti) f(ilio) Aug(usto) / sacrum / veterani pagi Scunactic(i)/[5]quibus colonia Naronit(ana) / agros dedit*, dva gotovo ista natpisa (14—37. g.), usp. M. Abramić, *Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije*, Ephemeridis Instituti archaeologici Bulgarici, ex Sertis Kazarovianis, vol. XVI, Serdicae 1950, 235—240, sl. 1 i 2. = A. i J. Šašel, IL br. 114 i 115. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien 1938, 12 naziv župe restituira pagus Scunastic (ensis). Etnik po svoj prilici glasi Scunasti, Scunastini kao Onasti, Onastini, Narestini, od čega je adjektiv glasio *Scunasticus*. Usp. još A. Mayer, *Die Sprache*, 316.

[60] U selu Grabu kod Klobuka, ima toponim Tremine, što M. Vego, *Gradovi, stećci natpisi*, Odjek XXVI, br. 9, str. 22, izvodi od rimskog božanstva Terminus, zaštitnika međa i granica. Na toj tački bi i u geografsko-morfološkom smislu mogla biti granica između dva samoupravna teritorija — Nova i Narone, a ranije plemenska granica.

i logičan i vjerojatan zaključak, pogotovo ako ga povežemo s Tacitovom vijesti o pobuni manipula 14. g. n. e. (ann. I, 20), da je negdje nakon te pobune, uporedo s izgradnjom veteranskih naselja, počela i adaptacija starog predrimskog puta dolinom Trebižata, Mlade i Tihaljine[61], ukoliko cesta u ovom dijelu nije bila uređena još tijekom 1. st. pr. n. e., a u vrijeme Augusta i Tiberija reparirana i eventualno proširena. To, dakako, važi samo za odsjek Narona — okolica Bigeste.

RUNOVIĆ — PLOCA, oko 9 km seoskim putom (mjereno po karti).

Na ovoj poddionici cesta je nastavljala južnim obodom polja, a pravac joj određuje »kameni balvan« iskopan nepun kilometar istočno od župne crkve u Runoviću (zas. Jukić), otprilike 150 m južno od ceste. To je *drugo stajalište miljokaza* koje nam je dosad poznato:

Impp(eratoribus) dd(ominis) nn(ostris) P. [Lic(inio)]
Valeriano et P. [Lic(inio)]
Gallieno piis [fe]
licibus Augg(ustis) [pp(ontificibus]
5 *mm(aximis) tri(bunicia) pot(estate)*
a Tilur(io) m(ilia) p(assuum) ....

Važan je ovdje podatak da se nalazimo upravo na onoj komunikaciji kojoj se milijacija brojila od Trilja *(a Tilurio m. p.)* ali se na žalost nije sačuvao broj milja, koji Abramić, opravdano, restituira u XXXIIII m. p.[62].

Ako pođemo od mjesta nalaza miljokaza iz Runovića, čini se da današnji put Runović — Ploca (Drinovci), koji je proširen 1954. g., ne vodi agerom rimske ceste. Potonja je bila nešto više odmaknuta od polja i inundacionog područja Vrlike koja teče uz južni rub polja. Iznad sadašnjeg puta, nekih 15 do 20 m iznad njega, na strmini se dobro ocrtava planum neke putine koja vodi u ravnom pravcu, što je karakteristično i indikativno za rimske ceste. Nedaleko puta, kraj Majića podina (Sebišna), već na hercegovačkoj strani, smjestila se na kamenom tumulu manja nekropola stećaka (svega 5 spomenika). Oba se puta sastaju na Majića strani, gdje se u krševitom i erodiranom terenu mjestimično primjećuje rasuta kaldrma. Put i dalje nastavlja u ravnom pravcu. Vjerojatno se radi o turskoj kaldrmi, ali na rimskoj osnovi.

I rimska cesta (kao i današnja) morala je proći uz južni rub groblja kod crkve Bili Greb u Sebišnoj (Drinovci). I tu se nalazi srednjovjekovno groblje sa stećcima, koje je dijelom locirano i na velikom

---

[61] Upozoravam na Abramića, n. dj. 237: iza pobjede u panonsko-dalmatinskom ratu (6—9. g. n.e.) vojnici nisu bili otpušteni iz vojske, nego su morali graditi ceste i mostove, a to je dovodilo do pobuna, pa ih je Tiberije kolonizirao.

[62] Nađen 1923. g. na parceli 4057/9 k. o. Runović, na zemlji braće Tucak, oko 150 m južnije od ceste. Usp. M. Abramić, VAHD 1926—27, 142—145, sl. 5. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu.

kamenom tumulu, dok se na padini brda južno od Bilog Greba ističe dominantna Gradina (k. 479)[63]. I na tom odsjeku je stari put (konjska staza) u novije doba proširen, pa su mu zatrti ostaci. Tu su se, po kazivanju mještana, iznad jame Zasove (oko 250 m istočnije od Bilog Greba) na više mjesta vidjeli »kolotrazi« (uništeni 1954. g.).

Cesta zatim ulazi u Plocu (na karti Mala Ploča) pravcem seoskog puta između Alerića i Tomasa kuća. Odmah iznad sadašnjeg puta na »Torini« Ante Alerića pok. Stipe naišlo se na kaldrmu i ivičnjake iz agera rimske ceste (kad su trapili zemlju), a to pokazuje da je rimski put, s manjim devijacijama, vodio gotovo istim pravcem kao i današnji, ali je zatrpan, preoran ili preslojen novom komunikacijom. Dalji mu je pravac Stipića ograde, zv. »Stanine« i »Eljubovac«, pa »Bršljanovac« Stipana Ravlića u Ravlićima (Drinovci), sa sjeverne strane k. 273, odakle se spuštao u Peć-Mline (Drinovci), odmah iznad vrela Tihaljine. Dalje je vodio aluvijalnim terenom uz lijevu obalu Tihaljine u pravcu Rašića i Tkanica (Tihaljina).

Trasa rimskog puta kroz Drinovce

Na području Drinovaca, koji sa brojnim zaseocima zahvataju široki areal s obje strane Pećnika, javljaju se dvije trase rimske ceste, obje markirane miljokazima. Jedna od njih vodi s južne strane Pećnika (k. 346) već opisanim putem kroz Ravliće, a druga zaobilazi Pećnik sa sjeverne strane, nešto dužim i težim pravcem. Prvu trasu (dolinom kroz Plocu i Ravliće) opisali su Patsch i Ballif, dok o drugoj detaljnije govori jedini Alačević[64]. Oba ta puta i danas postoje, a sastaju se kod vrela Jakšenice (Tihaljina), gdje su se, valjda, sastajale i rimske ceste.

A) Trasa kroz Plocu, Ravliće i Rašiće južno od Pećnika

Ovaj krak vodi kroz usku, klancu sličnu, dugodolinu između Pećnika (k. 346) i Baonjače, južno od Tomasa kuća, pa kroz Ravlića kuće, pa lijevo od vrela Tihaljine u Peć-Mlinima. Kroz Ravliće se dobro vidi planum koji mještani zovu »stari put«, oko trideset metara niže od sadašnjeg puta. U »Ravlića ogradi« sačuvane su i spurile, a na »Bršljanovcu« Stipana Ravlića vrlo plitke kolotečine sa slabim ostacima kaldrme na putini širine 3 do 4 m (»stari put«)[65]. Ta se putina može pra-

---

[63] Gradina u Sebišni leži upravo na granici Dalmacije i Hercegovine.

[64] Ballif, *Strassen*, 32. Patsch, *Untersuchungen*, 104. Alačević, BD I, 53—55 i BD XX (1897), Allegato III, IV i V, str. 112—114. Pravcem sjeverno od Pećnika ovu cestu je vodio i M. Hoernes, 1880—82, I, 545.

[65] Vjerojatno je to ono mjesto »oberhalb der Tihaljina-Quelle«, gdje su Ballif, *Strassen*, 32 i karta, i Patsch, *Untersuchungen*, 104, evidentirali kolotečine.

titi nekoliko stotina metara na tvrdom kraškom terenu. Južnom padinom Pećnika ovaj put prati i više kamenih tumula, što ukazuje na njegovo prethistorijsko porijeklo.

Put prolazi ispod pećine »Kostreš-harambaše« koja se nalazi na samom sedlu iznad vrela Tihaljine, kuda je — na onako uskom terenu — jedino i postojala mogućnost da se provuče put. Negdje na tom sedlu nađena je ara Pinesa, vojnika *cohors I Belgarum* (CIL III 12810), posvećena Mitri i genijima careva[66]. Ako je ta ara doista nađena kod pećine Kostreš-harambaše, ili možda u samoj pećini, onda se može uzeti kao vjerojatno da se u ovoj ogromnoj pećini nalazio mitrej.

Kao najjači dokaz da je rimska cesta prolazila ovim pravcem uzima se fragment miljokaza iz Rašića s milijacijom XLIII, računajući od Trilja[67]. Osim toga na parceli »Vrt« Kordića i na »Laticama« Šimića izoravala se »kaldrma« široka oko 3 m, pa su stari ljudi kazivali da je tuda vodio »rimski put«. Miljokaz je, navodno, iskopao pokojni Mate Rašić negdje u Rašića Mahali, među kućama[68].

U ovoj plodnoj i pitomoj dolini, dugoj oko 16 km, koja je i u rimsko doba morala biti dobro naseljena, vrlo je malo antičkih nalaza, dok o naseljenosti već u rano metalno doba svjedoče brojne kamene gomile i gradine[69]. Vjerojatno su ostaci antičkih naselja u ovoj kraškoj dolini (Erosionsfurche) zatrpani nanosima s okolnih brda koja zatvaraju ovu usku, a dugu dolinu. Ostaci rimskog naselja poznati su jedino sa Mlinarevića Crkvine (Bašine njive), na desnoj obali rijeke. Tu se, po M. Vegi, nalaze i ostaci jedne kasnoantičke bazilike, a priča se da je tu zakopano i veliko blago. Još 1893. g. tu su stajale ruševine veće i manje građevine, jedne uz drugu sa zidovima iznad 1 m visine, dok je zapadni ugao manje zgrade bio visok i do 2,5 m[70]. Ova naseobina nije ležala na samoj cesti. Antici vjerojatno pripadaju i ruševine utvrde na Markovoj glavici iznad Tkanica[71].

Ali su zato obilniji srednjovjekovni spomenici, na prvome mjestu ruševina Mukoš-grada, uz koji je povezano ime Hercega Stjepana, i pet srednjovjekovnih nekropola (kod Čepa u Podgradini, na Mlinarevića

---

[66] Ballif-Patsch, *Strassen*, 32 i 63 i karta. Tačan podatak o mjestu nalaza are ne postoji (»auf Sattelhöhe bei Tihaljina«, ibidem).

[67] Ballif-Patsch, *Strassen*, 32, br. 29 i 62, br. 29. U Tihaljini postoje dva zaseoka Rašića, ovaj pod Pećnikom, a drugi na desnoj obali Tihaljine.

[68] Na podacima se zahvaljujem mještanima Vladu Kordiću i Anđelku Rašiću. U selu još postoji mutno sjećanje na ovaj nalaz, iako je prošla gotovo stotina godina. Izgleda da je ovaj fragment miljokaza propao. Ni Ballif nije pobliže odredio mjesto nalaza miljokaza, osim što kaže da su mjesta miljokaza br. 29 i 30 mogla »genau bestimmt werden«.

[69] N. Barišić, *Tihaljina i njezine znamenitosti*, GZM 1893, 559.

[70] Ć. Truhelka, *Rimske iskopine u Vitini*, GZM 1893, 678. M. Vego, *Bekija kroz vijekove*, 42.

[71] P. Bakula, *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina*, Split 1867, prijevod fra V. Kosira, Mostar, 1970, 151 i 156.

Crkvini, u Jelinačkom polju, na Barovištu kraj Jakšenice i na Provalini), posljednja uz stari put Jakšenica — Krkin Dolac (Drinovci)[72].

U Rašićima je, dakle, *treće dosad poznato stajalište miljokaza.* Cesta je nastavila istočnim pravcem, južnije od današnje ceste i u ravnom pravcu vodila do zas. Tkanice (iznad njih se na brdu nalazi utvrda na Markovoj glavici koja je očito nadzirala komunikaciju, ali se pobliže vremenski ne može odrediti, jer nije ispitana). U Tkanicama, do njive Joze Lukende, još i danas se vide kolotečine koje spominje Ballif[73].

Negdje kod vrela Jakšenice, oko 1 km sjeveroistočno od Tkanica, ili nešto niže u polju kod Barovišta, bio je bivium, gdje je na naš krak izlazio ogranak koji je vodio sjeverno od Pećnika, o kojem je pisao jedino Alačević.

B) Trasa sjeverno od Pećnika (k. 346) — kroz Grubišiće i Krkin Dolac (Drinovci).

Ovaj se krak odvajao kod Tomasa kuća u Ploci, zaobilazio Pećnik i vodio iznad Jame (ponor Vrlike), pa kroz Grubišiće i Glavaše izlazio na prijevoj Krkin Dolac (sve u Drinovcima). Zatim se niz Mušića klanac i preko Provaline (Mlinarevići) spuštao do vrela Jakšenice. O ovom ogranku rimskog puta Alačević daje i neke konkretne podatke, pa ćemo ga citirati *in extenso:*

»Ci rechiamo al Molino Milas (u Nezdravici, I. B.) dove ci fermamo fin le 4 pom. facendovi il pranzo.

Alle 4 ci rechiamo fino Grljevi doci dove ci fu indicato un tronco della strada romana che direttamente andava a Runović in NO, ed a Vido in SE.

Siamo passati per una via cativa (očito se radi o turskom putu Jakšenica — Drinovci koji je paralelan s rimskim, I. B.) ad una altezza sopra la caverna di Tihaljina (pećina Kostreš-harambaše, I. B), donde scaturische il Mlade che è la continuazione del fiumicello Verlika il quale bagna la pianura di Imoski.

Siamo discesi presso la Jama di Drinovci nella quale precipitano le acque dell'Verlika, e vi siamo arrivati dopo un ora circa di viaggio[74].«

Iako ovaj opis daje osnovni pravac, u njemu, u stvari, nema nikakvih podataka iz kojih bi se vidjelo da se doista radi o rimskoj cesti. Međutim, Alačević je drugom prilikom bio mnogo konkretniji:

---

[72] Š. Bešlagić, *Stećci,* 304; M. Vego, *Bekija,* 165. Nekropola na Provalini (Mlinarevići) nije evidentirana. Nalazi se na putu Jakšenica — Krkin Dolac, a sastoji od 12 spomenika, od kojih su neki i ukrašeni (konjanik, rozeta i polumjesec). Nekropolu siječe stari put koji mještani nazivaju »rimski put«.

[73] Kod Ballifa, *Strassen,* 32 pogrešno »bei Kanica kula«. To je u stvari Tkanićka kula koja je pala prije petnaestak godina i sada leži u gomili. Spurile su odmah iznad kule.

[74] Alačević 1897, 112: *Allegato III,* Estratto dal Diario anno 1856.

Dolazeći od Humca — preko Vitine i Klobuka, Alačević je i ovaj put došao do Milasova mlina u Nezdravici, odakle je za pet minuta stigao do Jelinačkog groblja, gdje se — kako kaže — javlja stara cesta »molto spiccata (uočljiva) et benissimo conservata... larga 5,12 m«. Kod vrela Jakšenice skrenuo je prema sjeverozapadu:

»Dopo un ora di percorrenza (fosse 5 chilometri)« — kaže Alačević — »arrivai a Grljevi doci di Tihaljina. In quello intervallo ho veduto *due colonne miliari* (podvukao I. B.) ma senza iscrizione. La lunghezza della strada è sempre di metri 5,12.« — Nakon toga je stigao na bivij Runović — Drinovci, u blizini Jame (»presso la Jama«)[75].

Najvažniji podatak u ovom kratkom opisu je onaj o miljokazima između Jakšenice i Grljevih dolaca. Pri tome se Alačević poziva na inž. Paklera koji onih godina »aveva rilevato la strada antica« od Runovića do Vida, a koji ga je uvjeravao da je vidio jedan miljokaz s natpisom a drugi bez natpisa (»mi assicurava essere cola il bivio, e di aver veduto anche una colonna miliare con iscrizione ed una altra senza iscrizione«)[76]. Iz konteksta je vidljivo da je riječ o miljokazima u blizini bivija nedaleko Grljevih dolaca. To raskršće putova Alačević je vidio 1856. g., ali ga 1874. g. nije mogao pronaći, a odnosi se na raskršće kod Grubišića (»presso la Jama«), gdje se jedan put odvaja za Plocu i Runović a drugi za Čaršiju (Drinovci) i Goricu, kao i danas.

Na opisanom pravcu više nema miljokaza, niti se itko sjeća da ih je ikada bilo (prošlo je više od 100 godina!), ali su se sačuvali tragovi stare ceste (*via antica* po Alačeviću), kako turske tako i jedne još starije. Ova posljednja dolazi od Jame i preko prevoja kod Krkina Doca, zaseoka na granici Drinovaca i Tihaljine, udaljenog oko 5 km od Nezdravice (koliko navodi i Alačević), vodi do Jakšenice (Tihaljina). Toponimija *Grljevi doci* danas ovdje ne postoji, pa ili je Alačević *Krkin Dolac* omaškom nazvao Grljevi doci, ili se toponimija izmijenila u poslednjih stotinu godina. Sve se ostalo, inače, slaže, sve nas vodi upravo do Krkina Doca. Tu se sačuvao i planum nekog starog puta (na njemu sam našao i ulomaka rimskih opeka), a vodi nešto južnije od turskog i današnjeg puta. Uz ovu putinu, široku između 4 i 5 m, na samom prijevoju kraj Krkina Doca redaju se četiri velike kamene gomile: gomila kod Šabanove kuće, Runjeva ili Šimićeva gomila, Žrna ili Glavaševa gomila (na samoj granici Drinovaca i Tihaljine) i Dračeva gomila kod Mušića klanca[77], pored koje se taj stari put spušta na Provalinu (Mlinarevići)[78]. Odatle do Jakšenice teče

---

[75] Ibidem, 113: *Allegato IV*. Estratto dal Diario del 1874. — M. Hoernes 1880, 43 je prošao sa sjeverne strane Pećnika do jezera Krenice u Drinovcima. Pojedinosti ne donosi, osim što kaže da je kod Tihaljine »ein nicht näher bekannter Meilenstein gefunden worden« (Hoernes 1880—82, 144). Slično Hoernes 1880—82, I, 544. Odnosi se na miljokaz u Nezdravici koji je pronađen oko 1870. g. i odmah razbijen (ibidem).

[76] N. dj. 113.

[77] Radi se o velikim gomilama na istom pravcu. Dvadesetak metara južno od gomila vodi stari put, širok 4 do 5 m, usječen mjestimično u stijene. Turski i moderni put vode sjeverno od tumula.

[78] Stari »kolovoz«, općenito nazivan »rimski put«, prolazi kroz samu nekropolu.

uglavnom u ravnoj liniji i poklapa se s turskim putom, dok ih današnja cesta presijeca u serpentinama. Mještani ovaj »kolovoz« općenito nazivaju »rimski put«. Kažu da se to zna od starine i da je uz taj put zakopan lonac dukata — očita reminiscencija na nekadašnji trgovački značaj komunikacije.

Ukupna dužina ove varijante rimskog puta (via Krkin Dolac) iznosi 7,5 do 8 km[79]. Da Alačevićeve Grljeve doce treba tražiti kod Krkina Doca, vidi se i po njegovu podatku da su Grljevi doci od Runovića udaljeni oko 15 km, što odgovara distanci Krkin Dolac — Runović (preko Ploce)[80].

Ako na opisani pravac gledamo u sklopu sistema komunikacija u ovom području, on je logičan, jer je s magistralnom cestom povezivao rimska i predrimska naselja uz sjeverni rub Imotskog polja i sjevernije do Duvanjskog polja. Međutim, pojava miljokaza (mislim da se u Alačevićev podatak ne može sumnjati) govorila bi da je i ovaj krak dio magistrale Salona — Narona. Možda su takav dvojni pravac zahtijevale specijalne prilike, možda periodični režim voda, ili je takvo stanje naslijeđeno iz ilirskih vremena.

Oba kraka se sastaju kod vrela Jakšenice u Tihaljini, gdje je Alačević locirao putnu stanicu *Ad Fusciana* (Aufustianis). Takva bi lokacija bila posve logična, jer se radi o važnom raskršću: u blizini je vode, položajem dominiraju *copiosa rudera magnificae arcis* (Bakula) na Markovoj glavici, a na parcelama zv. Jakšenice se navodno izoravala opeka. Međutim, na ovo ćemo se pitanje vratiti kasnije.

JAKŠENICA — VITINA, današnjom cestom oko 15 km, a po Tabuli *Ad Fusciana — Bigeste* 13. m. p. (= 19.240 m), ali kraćom trasom.

Od Tkanica i Jakšenica rimska cesta je vodila ravno preko njiva i livada i nešto malo južnije od današnjeg puta koji prolazi uz Jelinačko groblje, ali je uglavnom iskrčena (ljudi su nailazili na njen ager prilikom obrade zemljišta) osim na livadama. To znači da se ne poklapa s današnjom cestom, nego s njom teče paralelno, ali nešto južnije. To je sasvim normalna pojava, jer kad je jednom cesta propala, bilo je vrlo teško hodati po uništenoj kaldrmi (ageru), pa se otvorio novi paralelni put koji je nekad, birajući lakšu trasu, i po desetine metara odstupio od stare napuštene ceste. Tako napuštena, s vremenom je preorana, zarasla ili zatrpana. Danas joj tek tu i tamo u toku poljskih radova možemo odrediti pravac po izoravanju kamena iz agera.

Na ovom dijelu prolazi ravno poljem: južno od Barovišta, kuće Joze Lukende i Jelinačkog groblja i izlazi u Nezdravicu, gdje je nađen dosad *četvrti miljokaz*, oko dvije milje udaljen od onog iz Rašića (s milijacijom XLIII). Tačno stajalište ni ovog miljokaza nije po-

---

[79] Od Nezdravice (molino di Milas) do »Grljevih dolaca« = Krkin Dolac 5 km + 3 km od raskršća u Grubišićima (kod Alačevića *bivio)* do Tomasa u Ploci. Na posljednjoj dionici nisam na vrlo erodiranom terenu našao tragova rimskog puta. Taj dio puta je obnovljen.

[80] Alačević 1878, 54 taj put je prošao za 3 sata.

znato[81]. U Nezdravici je rimska cesta tokom istoimenog potoka prišla lijevoj obali Tihaljine i nastavila njenom lijevom obalom sve do Nenač-vrela, gdje je Ballif zabilježio spurile (danas već uništene). Od Nezdravice do Nenač-vrela (kod Ballifa Nemac vrelo!) cesta je na karti 1 : 50000 označena kao pješačka staza. Rimski ager je već uglavnom zatrpan ili iskrčen. Tako je Dominik Primorac prije petnaestak godina, grčeći zemlju za vinograd, iskrčio ager kod Modrog oka, a na Lukama (zapadno od Nenač-vrela) otkopan je 1928. godine i miljokaz (peti na relaciji od Trilja), od Nezdravice udaljen oko dvije milje. Od stajališta *petog miljokaza* na Lukama pa do Nenač-vrela cesta se može po uzdignutom ageru i danas pratiti punih 300 m[82] (sl. 2).

Sl. 2. — Planum (ager) rimske ceste kod Nenač vrela u Tihaljini 1976. g.

Od Nenača prema istoku cesta je vodila gotovo u ravnom pravcu kroz *Poljane* (Klobuk) i Pržine, ispod strane, pa se ispod Kose, Grede i kod Popove Kule prilikom rigolanja nailazi na kaldrmu (ager). Sa Pržina je u ravnom pravcu nastavljala u pravcu rimskog naselja na Docima (Borasi, Vitina), odakle potječe natpis M. Antonija Maksima, veterana *leg. XI CPF* (GZM 1923, 83 i 1960—61, 325). Prema našim istraživanjima, u Vitinu (vrelo Vrioštice) izlazila je između

[81] Bakula, *Schematismus*, 168. Vidjeti bilješke 68 i 75. Bio je to anepigrafski miljokaz, ali je odmah uništen. Nađen je u Nezdravici, ali mjesto nalaza nije tačno poznato. CIL III 10167 = Hoernes 1880, 42.

[82] Miljokaz je bio otkopan 1928. godine prilikom iskopa jame za kreč, ali je ponovno zatrpan. Pokušao sam 19. maja 1976. g. otkopati ovaj miljokaz, ali nisam uspio, jer leži pod nabacanim kamenjem. Otkopao sam jedino

k. 238 (Utvica) i k. 284 (Zelengora), i to kraj vrela Sadnjača, a iznad groblja pod Zelengorom. Tim se dijelom puta koristilo i u tursko doba, vjerojatno da bi se izbjeglo močvarno tlo rubom polja[83].

RIMSKO NASELJE U VITINI

Rimsko naselje kraj Vitine je pripadalo teritorijalnoj zajednici Narone koja je ovdje naselila i veterane. Povoljni prirodni uvjeti (obilje živih voda, blaga klima i plodna zemlja), k tome položaj na velikoj trgovačkoj komunikaciji, kao i blizina velike luke, kakva je bila Narona, omogućavali su razvoj većeg naselja, najznačajnijeg između Nova i Narone. Naseobina se po svoj prilici razvila na prethistorijskoj osnovi (gradine i tumuli po visovima uz rub polja, nakit kasnog bronzanog doba iz Otoka, česti nalazi novca Apolonije i Dirahija itd.). Možda se upravo tu, nedaleko od vrela Vrioštice, nalazio centar epihorske župe *(pagus Scunasticus?)*, a u antičko doba središte prefekture, kao što je u srednjem vijeku ovdje (Veljaci) bio župski centar. Čini se da veteranima treba pripisati u zasluge i neke radove na melioraciji polja i uređenju vodotokova (iako za to nema određenih indikacija), a svakako je brigu o tome vodila i Narona, pod čiju je jurisdikciju spadao vicus u Vitini.

Naselje je ležalo nešto zapadnije od današnje Vitine, a prostiralo se između groblja pod Zelengorom i groblja u Veljacima, zahvatajući prostor veći od 1 km². Ruševine naselja su marljivim radom zemljoradnika uglavnom iskrčene, a po oskudnim nalazima se može dobiti samo blijeda slika ovog, po svoj prilici naprednog trgovišta, kakva je Vitina i danas[84]. Najbolje je poznata neka monumentalna zgrada četvrtasta(?) oblika s dvorištem, kod mosta na lijevoj obali Mlade, o kojoj izvještava više autora. Zgrada je imala i mozaični pod, a po Alačeviću je bila polukružnog oblika, oslonjena na objekt pravokutne forme[85]. Sta-

---

četvrtastu bazu (dim. 75 × 41 cm), a pod njom se navodno nalazi i gornji obli dio. Baza je izrađena od mramorasta vapnenca, kojeg inače u Tihaljini nema. Leži uz desnu stranu agera (idući Naroni), koji se na ovom mjestu može pratiti oko 300 m — sve do Nenač-vrela. Kolotečine kraj ovog vrela (Ballif, Strassen, 32) su uništene. Miljokaz se nalazi na »Lukama« Marka Lukende iz Lukendine Mahale u Tihaljini. Od Nenača put vodi preko parcela: Nenači, Banje, Stupi, Stanovi, Guguše, Šiljevine, Šarate, Kruške, Pržine, Tabakovac, Doci — povrh Utvice — Vitina.

[83] Alačević, 1878, 53: »Lugno tutto il tenere di Klobuk essa presentasi da tratto in tratto, ora rettifili, ora con curve ben condotte...« Alačević cestu vodi dolinom Mlade pa je na lok. »na Šiljegovišta kod Grabova vrila« izmjerio širinu kolnika od 5,12 m. Tragove ceste, dosta nejasne, zabilježio je i oko 200 m sjeveroistočno od mosta na rijeci Mlade gdje je opisao ostatke nekog većeg rimskog objekta »di forma semicircolare«. Ni Ballif ni Patsch se ne izjašnjavaju o trasi ceste na ovom odsjeku, osim što Patsch, *Untersuchungen*, 105, kaže da je cesta sjeverozapadno od Vitine ušla u značajno rimsko naselje. Svakako je kroz ovo naselje, i to samim poljem, morao prolaziti neki put koji ga je povezivao s magistralnom cestom. Odatle se odvajao i put prema Veljacima i Vojniću (tzv. Jankov put?).

[84] U susjednim Veljacima bio je i centar srednjovjekovne župe (Miklošić, Mon. Serb. 225). Cf. M. Vego, *Ljubuški*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH, VI, 1954, 33 i 37.

[85] O. Blau, *Bericht III*, S. 627, Berlin 1870, S. 627. Isti, *Reisen*, 38—45. Glavinić, *Reiseberichte*, XCIII. Alačević 1878, 52—53 i Alačević 1897,

riji su autori smatrali da su to bile (možda) terme ili trgovački objekt (Kaufhalle), ali čini se vjerojatnijim da se radi o jednoj *villa rustica*, kojoj je u izvjesno vrijeme vlasnik bio Seksto Varije, gospodar roba Mopsa *(Mopsus Sex(ti) Vari ser(vus) annor. XIIX hic situs...*, CIL III 6368 = 8499).

U Vitini (kod Babića kuća) pronađen je i nadgrobni natpis aktivnog vojnika *...chotis VIII Vol(untariorum) centuria Artani Marcelli...* (CIL III 6365 = 8490), kao i opeka sa žigom *Leg(io) IIII F(lavia) F(elix)* iz ranocarskog doba (CIL III 14021), koju je (možda) ovdje ostavila jedna veksilacija ove legije na putu u Meziju (Singidunum). Ovi vojnički spomenici ne moraju biti dokaz da je ovdje postojao vojni garnizon, kako je to smatrao Patsch[86]. Dedukciju veterana potvrđuje spomenuti natpis iz Borasa (Doci): *M. Antonio / Maximo / signif(ero) / veter(ano) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)...*, kao i naselje na Docima, sa manjim oratorijem i kasnoantičkom bazilikom (Serg, GZM 1959, 168—171, sl. 4)[78'].

Napustivši rimsko naselje kod Vitine, cesta je vodila, nešto sjevernije od današnje ceste, do mosta na Probojskom potoku, oko kojeg su bila još dva manja naselja, jedno kod katoličkog groblja u Proboju, a drugo na parcelama zv. Odžaci uz lijevu obalu Probojskog potoka[88]. Odmah iznad današnjeg mosta nađeni su na Probojskom potoku ostaci starog (rimskog?) mosta, što znači da je cesta prešla Probojski potok, pa nakon toga skrenula prema Humcu[89]. Za smjer ceste značajan nalaz čini miljokaz iz Donjeg Proboja. To je *šesto stajalište miljokaza* od Trilja koje nam je dosad poznato:

Imp(eratoribus) Ca[e(saribus)] / C(aio) Vibio G[allo] / et C(aio) Vibio [Vo]l[u] / siano (p(iis) fel(icibus) /5 Aug(ustis)[90].

Patsch je bio mišljenja da putnu stanicu B i g e s t e (Tab. Peut.)[91] treba locirati u Proboju. Međutim, neki pokazatelji ukazuju da samu m a n s i o valja tražiti još nešto istočnije.

Na ovom mjestu potrebno je naglasiti da je Ljubuško polje tek pol. 19. st. djelomično isušeno od voda koje su u polju deponirali brojni vodotoci: Mlade, Vrioštica, Probojski potok, Modra Datica, Brza Voda, Mali Lioč i dr. Vjerujemo da je u antici režim voda (već zbog šuma) bio povoljniji. Ipak, čini se da je stanje bilo daleko od onog kakvo je danas nakon velikih melioracionih radova[92]. Da je

113. H o e r n e s 1880, 41—42 i 1880—82, I, 538 i II, 144. T r u h e l k a, GZM 1893, 673—677. P a t s c h, *Narona*, Sp. 64—65 i 79—80. I s t i, *Untersuchungen*, 105.

[86] *Narona*, 64 i *Untersuchungen*, 105.

[87] V. S k a r i ć, *Rimski natpis iz Vitine*, GZM 1923, 83. V. P a š k v a l i n, *Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa*, GZM 1960—61, 325—327, sl. 1.

[88'] P a t s c h, *Untersuchungen*, 106. F. F i a l a, *Ljubuški und Umgebung* WM III, 280—283. T r u h e l k a, GZM 1893, 677—678.

[89] F i a l a, 280. P a t s c h, *Untersuchungen*, 106.

[90] M. V e g o, *Bekija*, 40, sl. 16 (sumarno). B o j a n o v s k i, *Dolabella*, 221, sl. 19. — Miljokaz je pronađen u grobu, dakle u sekundarnom položaju.

[91] *Untersuchungen*, 106. Nalazi se u Muzeju Hercegovine u Mostaru.

[92] B a k u l a, *Schem.* 169. P a t s c h, *Narona*, 63 i *Untersuchungen*, 107. H o e r n e s 1880—82, I, 539. Ph. B a l l i f, *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina*, I, Wien, 1896, 67—79.

Trebižat (bar) periodično plavio polje u Hardomilju, dokazuje nasip koji su na ovoj cesti podigli sami Rimljani negdje u 3. st. n.e.

O režimu voda treba voditi računa kada je riječ i o trasi ceste Salona — Narona na njenoj posljednjoj dionici od Bigeste do Narone. Upada u oči da i rimska naselja (osim same Vitine) leže na višem terenu iznad današnje ceste (Proboj, Odžaci, Radišići). Cesta je dakle skretala na jug prema Humcu (Gračine) istom kad je prešla sve vodotoke koji danas ukroćeni natapaju plodno Ljubuško polje, a to znači linijom koja razdvaja aluvijalni od diluvijalnog terena. Stoga i putnu stanicu Bigeste treba tražiti nešto istočnije od Probojskog potoka To zahtijeva i distanca od 13. m.p. (= 19.240 m). Stoga smo mansio Bigeste (vjerojatno se tako nazivalo i naselje oko manzije) locirali na lok. Varoš (kod Fiale Dračevica), u zas. Sadine, u današnjim Donjim Radišićima. Vjerojatno su to Patscheve Bungrovine, koje su od Ljubuškog udaljene oko 3,5 km prema sjeverozapadu[93].

IV. *Odsjek ceste od Ljubuškog polja* (pagus Scunasticus) *do Vida* (Narona). — Udaljenost od Radišića do Vida odgovarala bi milijaciji koju daje Tabula od 13. m.p. (=19.240 m).

Na »Varošu« u D. Radišićima cesta je skrenula na jug prema Humcu gdje je ispod Gračina mostom prešla Trebižat (tako se naziva ova četveroimena rijeka nizvodno od mosta u Humcu), a odatle vodila paralelno s rijekom do Žabara (Vitaljina, dio Hrašljana). Kod mosta u Žabaru okrenula je pravolinijski *(schnurgerade)* na Rotni dolac (Bijača), odakle se Prudskom dragom probila do Pruda, odnosno Vida (Narona). Cesta je na kraškom tlu između Žabara i Pruda ostavila brojne tragove, a utvrđena su i stajališta svih miljokaza, pa stoga ovu dionicu poznamo najbolje.

Ipak i ovdje ima otvorenih pitanja. Jedno je od njih: da li se kod stanice Bigeste odvajala komunikacija koja je vodila u dolinu srednje Neretve (preko Brotnja), odnosno dolinom Trebižata do današnje Čapljine? Nije dovoljno objašnjena ni uloga mosta u Žabaru kod Vitaljine (Hrašljani). Do danas nije poznat nijedan natpis s imenom nekog mjesta iz ovog u antici gusto naseljenog područja, da bismo ga mogli identificirati. Još uvijek se i putna stanica Bigeste identificira s logorom na Gračinama (Humac), kako po imenu tako i topografski, iako Tabula daje drukčije podatke. Kako se onda nazivao sam logor i njegove *canabae*[94]? Po analogiji prema današnjem *Ljubuški — Ljubuško polje* moglo bi se možda pomišljati na sličnu paralelnost i u antici, prema *pagus Scunasticus* — recimo *Scunaste(?)*, ako to nije Vitina, koja se po spomenicima izdvaja kao najznačajnije naselje na Ljubuškom polju u antici. Sudeći po njegovom položaju, Ljubuški je očito srednjovjekovna tvorevina (grad — podgrađe), što ne znači da tu nije i u antici bilo neko naselje. Neka od navedenih pitanja (kao i druga koja ne navodimo) zahtijevaju posebna istraživanja, a mi ćemo se ovdje osvrnuti jedino na ona koja su u vezi s hodološkim ispitivanjima.

---

[93] Bojanovski 1973, 303—310, sl. 3. Vidjeti ovdje bilj. 95.

[94] U stvari o kanabama na Humcu Gračine ne zna se ništa. Njih naslućuje Patsch, *Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922,, 57 i 90. Cf. Pašalić 1960, 58.

DONJI RADIŠIĆI (»Varoš«) — ŽABAR (VITALJINA), oko 9 km (mjereno po karti). Po Patschevu mjerenju od Žabara (lok. Blinja) do Narone ostaje 7. m.p. (= 10.320 m), to potpuno odgovara distanci Tabule na dionici Bigeste — Narona od 13. milja (= 19.240 m).

Lok. Varoš leži uz cestu Ljubuški — Proboj, a od Ljubuškog je udaljen oko 3,5 km. Tu je ispod ceste otkopan veći građevinski kompleks (63 × 47 m)[95], a sačuvala se i »kolijevka« starog puta, široka oko 4, a duga do 80 m, vjerojatno od rimske ceste. U blizini su se izoravali i temelji drugih zgrada, a na parceli Medića — i duboki zidani bunar. Iznad ceste su otkopani ostaci rimske kuće, druge kod Zličine, a na Gradini (k. 256) iznad Varoši ostaci rimskog burgusa[96]. Lokalitet »Varoš« je udaljen od rimskog logora na Gračinama (Humac) nešto preko 4 km, upravo onoliko koliko iznosi razlika između Gračina (Gračine se po Patschu nalaze tačno na X m.p. = 14.934 m od Narone) i stvarnog položaja *mansio Bigeste* po Tabuli. S lok. Varoš potječe i fragment miljokaza (»eine Säulchen«), pa bi prema tome *sedmo* (dosad poznato) *stajalište miljokaza* bilo na samoj manziji: LV m.p. a Tilurio???

Imp(eratori) Caesar(i) / D[om]itio / [Aur]eliano / ...[97]

Prostrani antički građevinski kompleks na Varoši u Radišićima leži oko 1 km istočnije od Probojskog potoka i sva je prilika da pripada samoj stanici, kod koje su se račvali putovi prema Mostaru (via Brotnjo) i Čapljina dolinom Trebižata, te prema Naroni preko Humca.

I na odsjeku kroz Ljubuško polje se, kako smo vidjeli, radi o prethistorijskoj komunikaciji, o čemu svjedoče brojni tumuli i gradinska naselja (k. 238 u Utvici, k. 164 iznad Vrioštice u Vitini i k. 256 iznad Varoši u Radišićima), prethistorijski nakit iz Otoka kraj Vitine, grčki i republikanski novci, kao i samo ime Bigeste[98].

Cesta prema Naroni vodila je seoskim putom Proboj — Ruljaš (Humac), koji je označen i na specijalnoj karti (1:5000, 1:75000), a vodi rubom diluvijalnog terena zapadno od Zgona (Ljubuški). Današnji Radiški prokop (kanal za navodnjaavnje) prelazila je istočnije od zas. Kutac, u kojem su bili naseljeni veterani[99], zatim je prolazila nešto istočnije od groblja Kosova glavica u Ruljašu (gdje je preorana, ali se može pratiti po razoranom kamenu iz agera), vodila kraj Zovkinih kuća u Ruljašu, te pored kuća Miličevića (Humac) izlazila na Gra-

---

[95] F. Fiala, *Dračevica kod Proboja blizu Ljubuškog*, GZM 1895, 365—368, sl. 1. = WM V, 163—166. Usp. Fiala, GZM 1893, 525 = Fiala-Patsch, *Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina*, III, 257 i d.

[96] Fiala, *Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine*, GZM 1893, 523—526, 1895, 368 i 1896, 256 (Zličina). Cf. WM III, 282 i d.

[97] Fiala, GZM 1893, 525, sl. 19 = WM III, 281, sl. 109.

[98] Patsch, *Narona*, 65. Fiala, *Tumuli in Bezirke Ljubuški*, WM I, 324—325. B. Čović, *Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka* (Vitina), GZM 1971, 301—307. Patsch, *Novci iz Apolonije i Dyrrhachija*, GZM, 1896, 1—8. Cf. i WM VIII, 64—65.

[99] Glavinić, *Reiseberichte*, XCIII. Fiala, GZM 1895, 369.

čine, južno od franjevačkog samostana na Humcu. Na Gračinama, u Matića ogradi, evidentirano je dosad osmo stajalište miljokaza[100].

Cesta je po svoj prilici vodila seoskom ulicom ispod prostranog logorskog kompleksa Gračine (»Šperska ulica«), te ispod kompleksa »Bašćine« silazila na most koji se nalazio na Urumovači (Huremovača), oko 150 m nizvodno od nekadašnjeg franjevačkog mlina[101].

O rimskom vojnom logoru na Gračinama malo se zna, jer je materijal već davno raznesen ili ugrađen u ograde i sakupljen u gomile trijeba, a temelji vojnih zgrada iskrčeni. Stoga o logoru više znamo iz brojnih natpisa nego po arhitektonskim ostacima. Svoje spomenike ovdje su ostavile legije: *IV Flavia Felix, VIII Augusta, I. Adiutrix p.f.* i *II Adiutrix,* a od kohorti *I Bracaraugustanorum, I Lucensium, III Alpinorum, I Belgarum* i *VIII Voluntariorum c.R*[102].

Sa natpisa (CIL III 8484 i 8485) doznajemo da je na Gračinama postojao i hram božanskog para Libera i Libere *(Liberi Patris et Liberae),* ali mu nisu pronađeni ostaci[103], a također ni ostaci civilnog naselja *(canabae)* uz logor, u kojem su neki veterani ostali i nakon aktivne službe, što se vidi po nadgrobnim spomenicima s logorskog groblja u Hardomilju. Postojanje logora može se po natpisima pratiti od prvih decenija 1. do pol. 3. st. n.e.

Prešavši na desnu obalu Trebižata cesta je nastavila uz obalu preko Smokovica (na kojima je Patsch u nasipu ceste našao velik broj vojničkih nadgrobnih spomenika), Vune[104], Volaruše, pa ispod zas. Pivnice i Mandići, sve uz Trebižat aluvijalnim terenom do lok. Blinja kod Žabara[105], gdje je stajao sedmi miljokaz od Narone, a deveti (poznati) od Trilja.

---

[100] Bojanovski 1973, 303, T. 1. O rimskom logoru na Gračinama vidjeti kod Patscha, *Narona,* 64. i *Untersuchungen,* 111. do 114. O samom logoru kao arhitektonskom kompleksu malo se zna. Danas se po opsegu supstrukcija i po velikim količinama kamena u gomilama i ogradama još samo može steći blijeda slika o ovom objektu koji je bio podignut na zaravnjenom terenu, nedaleko od lijeve obale Trebižata. Pojedinačne nalaze vidjeti: WM I, 330, V 338—340, XII, 131—137, GZM 1914, 167; Spomenik, 93, 160.

[101] Bojanovski 1973, 330. i d, bilj. 9. i 21.

[102] Patsch, *Narona,* 60—78, *Untersuchungen,* 107—117 i GZM 1910, 177—182. Betz, *Untersuchungen, passim.* V. Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu,* Naše starine XIV (u štampi). G. Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien,* Acta archaelogica, 14 (1962), 259—296, posebno 291, 292, 294 i 295. — G. 1976. slučajno je na Gračinama otkrivena prostorija s hipokaustom, pokrivena s mozaikom (8,9 × 7,45 m) i druge prostorije. U pripremi je sistematsko istraživanje.

[103] CIL III 1789 = 6363 = 8485 i 1790 = 6362 = 8484. Hoernes 1880, 39. K. Patsch, *Narona,* 70 = CIL III 8484 iz 173. g.

[104] Atanacković, n. dj.

[105] Patsch, *Narona,* 59 zabilježio je sve vlasnike parcela od Humca do Žabara, ali obrnutim redom. Na lok. Krepanuša je našao ostatke manjeg naselja uz cestu (Narona, 60), a također i nekropolu sa stećcima. To je nekropola kod Pojila u Pivnicama (Hardomilje) s oko 20 sačuvanih spomenika.

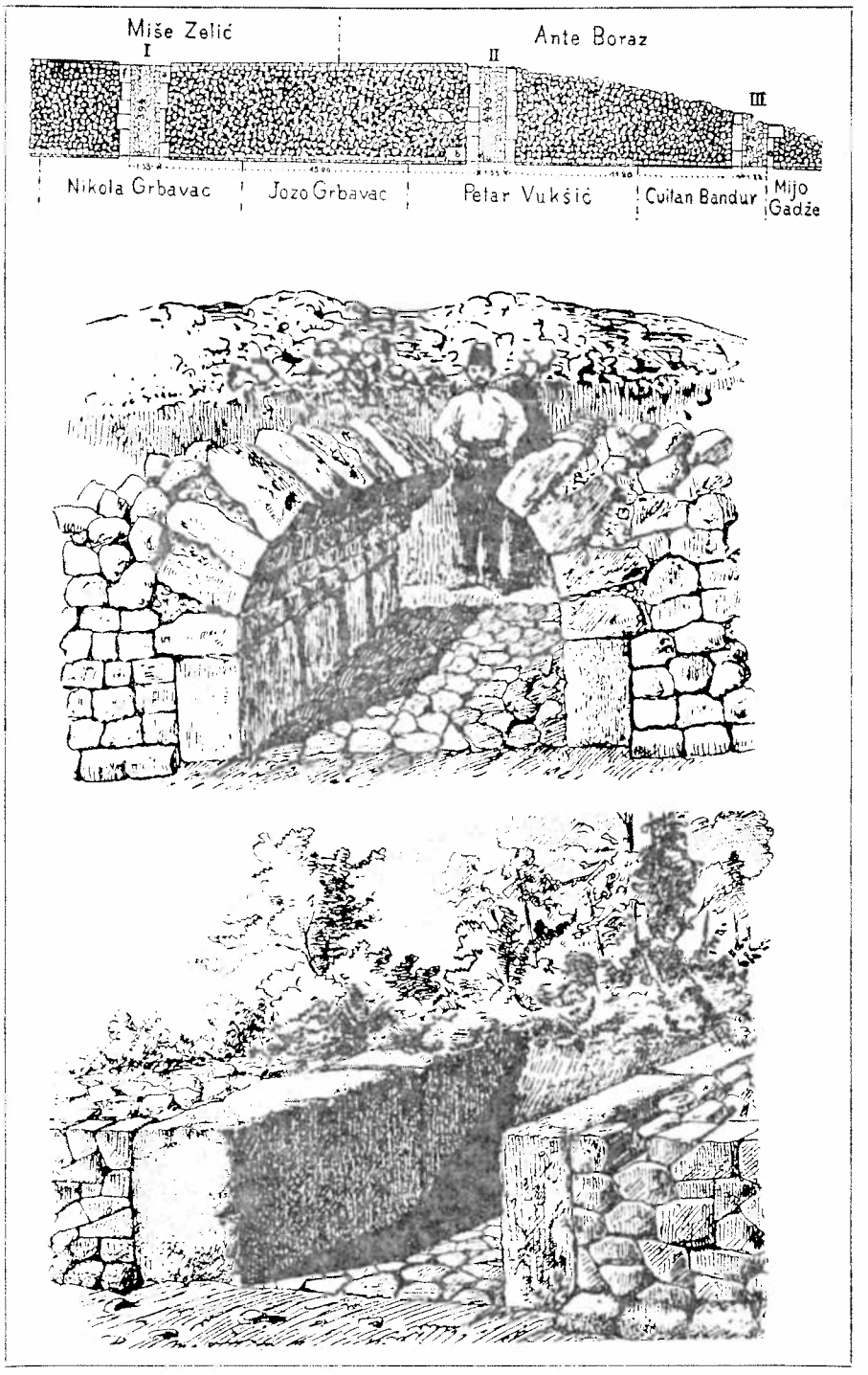

Sl. 3. — Propusti I i II i tlocrt rimske ceste u Hardomilju (po Patschu)

Na Smokovicama (Gadžina mahala u Hardomilju) nađeni su najmarkantniji ostaci ceste, nasip s propustima, kojim je prelazila podvodnim terenom. U početku je to bio samo 0,39 m visoki ager, u osovini sedlast, bez propusta, širok između 3,94 i 4,40 m, računajući

Sl. 3a. — Andamionijeva stela iz Hardomilja, prije 80. g.n.e.

i ivičnjake. U drugoj fazi, nakon reparature nasip je podignut do visine od 1,61 m. U nj su uzidana tri propusta (od kojih su dva bila presvođena) da bi kroz njih prolazila voda (sl. 3). U nasip i propuste bili su ugrađeni i spomenici s obližnjeg vojničkog groblja (T. III, sl. 1). Kako najmlađi ugrađeni spomenik datira iz 173. g. n.e., reparatura je izvedena krajem 2. ili poč. 3. st[106].

Gdje se nalazila logorska nekropola? Nju svakako ne treba tražiti neposredno uz samu cestu zbog močvarnog terena, nego na uzdignutoj kosi sedamdesetak metara južnije od ceste, gdje je Patsch otkopao postolje stele in *situ*[107], dok je stela konjanika kohorte I Lacensium Andamiona, sina Andamova, nađena na oba Trebižata u Mandićima (vidi sl. 3a).

Alternativni pravac ceste lijevom obalom Trebižata (?)

Oko 4,5 km nizvodno od mosta na Humcu na lok. Mostine u Vitaljini (Hrašljani) stajao je drugi most, a s obje strane mosta raz-

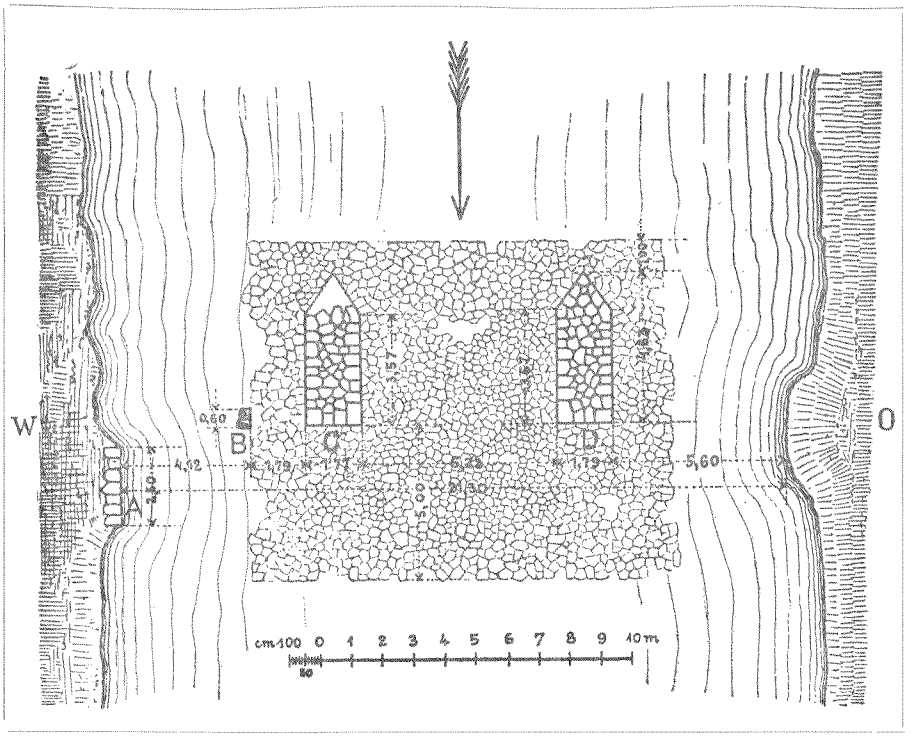

Sl. 4. — Tlocrt rimskog mosta u Žabaru, Vitaljina, po Patschu

[106] Patsch, *Untersuchungen*, 115, odnosno GZM 1910, 177. O nasipu i propustima Patsch, *Narona*, 62. i 63, sl. 27. i 28; *Untersuchungen*, 107—108, sl. 27, 28. i 29. Iz nasipa i propusta potječu spomenici: *Narona*, 67—78, br. 1—8, sl. 31—39; *Untersuchungen*, 109—116, br. 1 do 9, sl. 30. do 37; GZM 1910, 177—182, br. 1—4, sl. 1—4 = WM XII, 131. Svi navedeni nadgrobni spomenici se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[107] Patsch, *Narona*, 66, sl. 30.

vilo se naselje. Ovaj se most sačuvao mnogo bolje od onog na Bašćinama (Humac), pa su to kod nas jedini ostaci mosta koji se mogao ispitati i tehnički snimiti. Bio je dug oko 20 m i oslonjen na dva kamena stupa, a širok 3,57 (3,67) m. Mostne glave (Landpfeiler) se nisu sačuvale. Sudeći po Patschevu planu, radi se o dvije faze mosta, starijoj užoj (po Patschu *Kaianlage)*, a na uzvodnoj strani kasniji most s odbojnicima za zaštitu od jakih voda. Zbog zaštite nosača (stupova) bilo je popločano i dno rijeke (sl. 4)[108].

Čini nam se da je uloga ovog mosta bila važnija nego što je to smatrao Patsch i da most nije služio jedino naselju u Vitaljini. To je najlakši i najplići prijelaz preko Trebižata, upravo na mjestu odakle su vodili putovi u raznim pravcima — kroz Mostarska vrata na Brotnjo, lijevom obalom Trebižata prema Čapljini, a uzvodno prema Humcu. Položaj ovog mosta ima dakle komparativne prednosti u odnosu na most pod Gračinama (Humac). U Vitaljini su se sticali (kao i danas) putovi s obje strane Trebižata, o čemu ćemo još govoriti i u poglavlju o priključnim putovima. Ovdje nas u prvom redu zanima komunikacija lijevom obalom Trebižata između Gračina i Vitaljine.

Patsch je smatrao da je most u Vitaljini služio samo lokalnom putu kroz antičko naselje u Vitaljini. Takav put doista postoji, ali se on, po našem mišljenju, nastavljao sve do Humca. Kroz Vitaljinu je naplavljen i zatrpan na dubini od 30 do 40 cm. Ager mu se izorava na aluvijalnom zemljištu uz Trebižat. Po mrginju je naslagan kamen izoran iz agera ove ceste široke 3 do 4 m, a na njivi zv. Kuk Mate Selaka (»Pod kulom«) vide se i tragovi kolotečina u živcu kamenu. Stara, napuštena, putina primjećuje se i na seoskom groblju, ali se gubi dalje prema Gračinama na kraškom i erozivnom zemljištu. Očito se radi o tragovima ceste koja je vodila pravcem: Gračine — iznad Urumovače (Humac) — Bučine — groblje u Vitaljini — Grebine[109] — Kuk (kolotečine!) — Orepak — Puška — Kravića Mehanuša — most na Žabaru, koji je obnovljen 1932. g., upravo na temeljima (»kovačima«) rimskog mosta.

Iz Vitaljine potječu i miljokazi cara M. Aurelija Proba i cezara Fl. Valerija Konstancija, ali su oba nađena u sekundarnom položaju, pa ih je Patsch smjestio na lok. Blinja, na desnoj obali Trebižata, odakle također potječe fragment miljokaza[110]. To se mišljenje može, ali i ne mora, prihvatiti, jer je i cesta lijevom stranom Trebižata mogla biti obilježena miljokazima. Ovo pitanje ipak mora ostati i dalje otvorenim dok ga ne riješi neki sretniji nalaz.

Ovdje možemo konstatirati da postoje obje ceste i da su obje posve logične ne samo iz prometnih razloga nego i zbog potreba logora

---

[108] *Narona, 54.*

[109] Atanacković, n. dj. br. 14 objavljuje s Grebina novi natpis jednog veterana VII legije. — Ovdje je tragove ceste vidio i Alačević 1897, *Allegatto* V, 114.

[110] *Narona,* 57—59, br. 1 i 2, sl. 25. i 26. Usp. Bojanovski 1973, 305—308, T. I, sl. 2. i 3. Miljokazi se nalaze u zbirci na Humcu.

na Gračinama. Logor takvog značaja morao je imati mogućnost manevriranja u svima pravcima. Radi se dakle o komunikacijama rošadnog karaktera. A kada je riječ o čisto prometnom značaju, čini nam se da prednost valja dati prijelazu u Vitaljini koji je očito još prethistorijskog porijekla.

Naselje u Vitaljini je u prvom redu imalo prometno značenje, iako je plodna zemlja uz Trebižat pružala šanse i za poljoprivrednu proizvodnju. Dio naselja na desnoj obali bio je svakako funkcionalno povezan za komunikaciju. Na lijevoj obali, na »Vrtlima« Mate Selaka, pod velikom gomilom trijeba stoje ostaci veće rimske zgrade; možda je u pitanju *villa rustica* (obrađeni i neobrađeni kamen, ulomci rimskih opeka i crijepa — crijep sa žigom *Q. Claudius Ambrosius)*[111]. Na lok. Prodorina, blizu mosta, iskopao je Mate Selak više od 20 grobova u sanducima od miljevih ploča.

ŽABAR (VITALJINA) — PRUD, današnjom cestom oko 8 km, a rimskom nešto malo manje.

Današnja cesta Žabar — Prud, tzv. Sekulan, uglavnom se poklapa s rimskom, s manjim odstupanjima, naročito od Rotnog doca do Pruda. Rimska je cesta vodila sasvim ravno *(»schnurgerade«)* sve do Prudske drage, a onda uskom kraškom dolinom dugom oko 2 km — to je ujedno i najteži di oputa — ulazila u Prud na rubu neretvljanske blatije. U Prudu, nedaleko vrela Norina (Norilja), bio je biviu m cesta, desno se ulazilo u Naronu, dok je lijevi put vodio u unutrašnjost Hercegovine i nastavljao dalje prema Nikšiću i Draču. U Prudu je i danas lokalno raskršće putova.

Od Žabara do Rotnog doca rimska je cesta uglavnom preslojena makadamskim putem koji je izgrađen 1931. g.[112]. Samo mjestimično s jugozapadne strane novog puta tu i tamo mogu se vidjeti slabi ostaci rimske ceste. Od Rotnog doca kroz Dragu dvogrlju dobro se sačuvao i korpus ceste s ivičnjacima, a na »Ploči« usjeci s kolotečinama (Sl. 5). Kroz Prud su joj uništeni tragovi, a isto tako i na dijelu Prud — Vid, gdje ju je mjestimično prekrila asfaltna cesta. Odsjek ceste od Humca do Vida vrlo je dobro poznat po literaturi. Njome su prošli Glavinić (1873. g.), pa za njim Hoernes, Evans i Alačević i približno odredili pravac, ali su njenom poznavanju najviše doprinijeli Ballif i Patsch, naročito posljednji[113]. Prije sedamdeset godina (Patsch je cestu istraživao 1904. i 1907. g.), dok još nije bila izgrađena nova

---

[111] Patsch, *Narona,* 55: u vrtu Šimuna Selaka nađena je i kada obložena mramorom.

[112] Z. Mahić u »Jugoslavenskoj pošti«, III/665, Sarajevo, 8. VIII 1931, str. 11: »Cesta je napravljena od Hrašljana pa sve do Vida samim starim rimskim putom, koji nazivaju »Sekulan«. To je ime rimskog porijekla »via saucelaris« — opći javni put«. Dopisnik dalje javlja da bi se još imao podići i most na ostacima starog rimskog mosta na Žabaru. Most je bio izgrađen 1932. g. na nosačima (»kovačima«) antičkog mosta. Za ovaj put dopisnik kaže da se i dan-danas priča da je vodio »od Soline do Norine« (Solin — Runović — Humac — do Norine (Vid), a odatle se protezao do Skadra i Drača.

[113] Radovi cit. u bilj. 10, str. 32, odnosno bilj. 11. *(Narona,* 27—67 i *Untersuchungen,* 107—109).

komunikacija, cesta se mogla pratiti mnogo bolje: po ageru i ivičnjacima, a po kolotečinama *(Spurrillen)* i planumu na kamenitom terenu, po grobnim nalazima i naseobinskim elementima i konačno po miljokazima, kao primarnim elementima. Danas joj se ager još dosta dobro vidi između Drage dvogrlje i Ploče, desetinu i više metara jugozapadno od današnjeg puta. U Prudskoj dragi dobrim je dijelom uništena jer su ljudi proširivali obradivo zemljište uz dragu. Za pravac ceste, kao sekundarni elementi, značajni su i tumuli (Rotna gomila, Modra gomila i dr.) koji je prate uglavnom sa sjeveroistočne strane, i nekropole stećaka (Crno groblje, Pržine, Stećci na Diliću = Mekote) uz samu cestu.

Do glavnih podataka Patsch je ipak došao iskopavanjem u Hardomilju, Prudu i samom Vidu, što je omogućilo da se odrede konstruktivni elementi prometnice[114]. Ostaci agera su se sačuvali samo tamo gdje ih je zatrpao nanos s višeg terena (Luke u Vidu, Prudske njive, Smokovice u Hardomilju), ili na ravnom terenu kakav je onaj između Rotnog doca i Ploče, što smo i sami utvrdili. Kolotečine se u pravilu javljaju na ispravnom kamenitom terenu i na usponima, a ponekad i ivičnjaci koji su inače sastavni dio agera. Kolotečine (npr. u Prudu) uglavnom su uništene, a još se mogu naći kroz Prudsku dragu (više potočinu nego dolinu). Najbolje se uočavaju na tzv. P l o č i, gdje je kroz umjetno prosječeni klanac trebalo svladati uspon od 23%. Kako u uskom klancu nije bilo mogućnosti mimoilaženja, tu se cesta račvala u dva uža puta: južnim, koji vodi u serpentini, koristilo se za promet iz Narone prema Bigesti, dok je sjevernim, strmijim, tekao promet u obratnom pravcu. Ovaj bi pravac bio nesavladiv za kola koja su dolazila iz Narone jer je bio prejak nagib (23%). Na tome je mjestu stajala i manja zgrada za nadzornike koji su upravljali prometom[115].

Patschev opis je korektan[116], a zaključci logični. To vrijedi i za njegovo mišljenje o postanku spurila: kolotečine ovdje nisu umjetno usijecane nego su nastale dugotrajnim trenjem točkova. Na to ukazuju i njihovi nepravilni profili, često nejednaka dubina paralelnih brazda, kao i pojava po dva para kolotečina jednih uz druge[117]. Uostalom, naj-

---

[114] U devet sondi na Lukama pred vratima Narone otkopao je ostatke agera na dubini od 35 cm, *Narona*, 29—34, 38—41 (Prud) i 62—63 (Smokovice—Hardomilje) i *Untersuchungen*, 107—109 (Smokovice—Hardomilje).

[115] Narona, 46—47, T. III. Za Ploču A l a č e v i ć, 1897, 114 kaže da su tragovi ceste sasvim nestali: »... la orribile discesa dove le tracce della via antica sono del tutto scomparse« (a u stvari se dobro vide).

[116] Situacija na lok. Ploči i danas odgovara Patschevom opisu. Njegovom opisu je potrebno dodati da se put i dalje dobro vidi sve do iza Drage dvogrlje, dakle više od 1 km: planum i jaki ivičnjaci, a mjestimično i ostaci agera. Na jednom se mjestu mogla izmjeriti širina puta od 5,27 m. U stvari, put vodi prirodnim (?) usjekom, širine do 10 m, i to ravno pravcem istok — zapad. Situacija je slična onoj između Krivodola i Podbalja: uska i plitka dugodolina koja podsjeća na korito.

[117] P a t s c h, *Narona*, 38, 41—42 i 46—48, sl. 20, 21, 22, navodi spurile u Prudu, kroz Prudsku dragu i na Ploči, što govori o izrazito kraškom karakteru ceste na ovom terenu. — O nastanku kolotečina (žlijebova), usp. *Narona*, 43. Literaturu o kolotečinama v. Narona, 42, bilj. 1. i E. P a š a l i ć, *Sabrano djelo*, 127—129.

češće se javlja po jedna brazda, dulja ili najčešće kraća, ponekad vrlo plitka, obično na onoj strani gdje je trenje bilo jače, odnosno podloga tvrđa. Dakako, ovo važi za cestu Salona — Narona. Svi radovi na ovoj saobraćajnici — koliko se to još može vidjeti — potječu od Rimljana, pa i usjeci s kolotečinama (od trenja) na P l o č i (sl. 5).

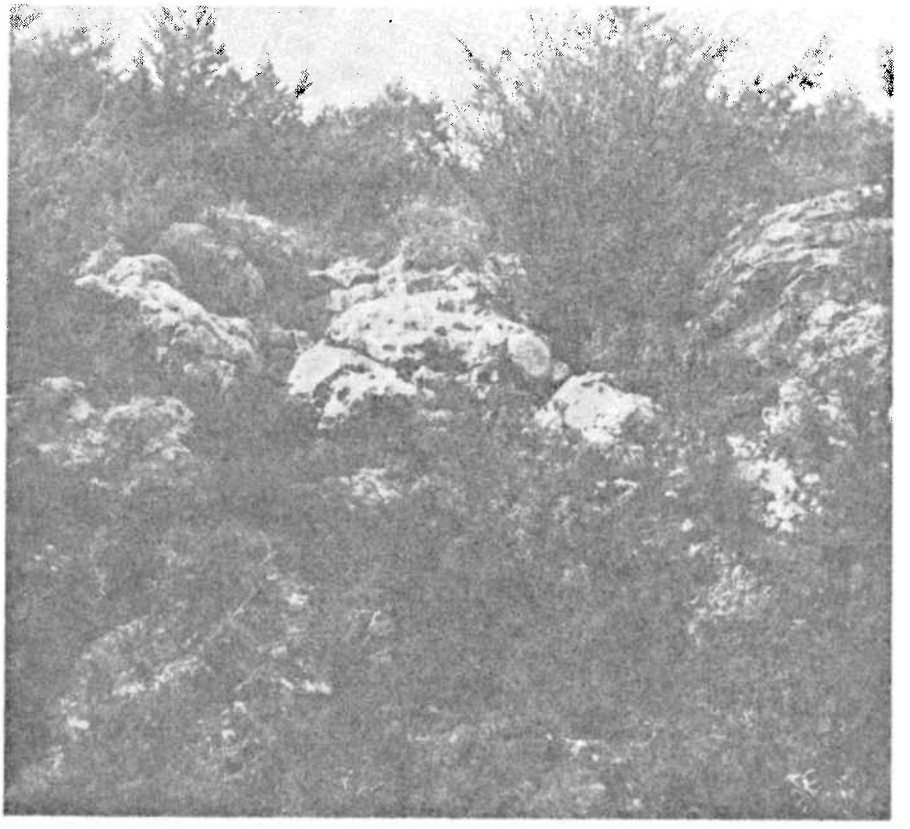

Sl. 5. — Usjek-klanac s kolotečinama na lok. P l o č a kod Pruda (Foto R. Rosić)

Cesta je, računajući i ivičnjake, široka između 4,35 i 6,86 m (kako u kojoj sondi). Između ivičnjaka (koji su u zemlju usađeni dublje od donjeg stroja) najprije je teren poravnjen *(planum)*. Na planum dolazi nešto deblji sloj krupnijeg kamena (12 cm), a iznad njega tanji sloj šljunka (8 cm) i po vrhu još tanji sloj sitnijeg tucanika (1—3 cm). Iznad toga i u istom rasporedu još jednom dolaze sva tri sloja (10+11+1—3 cm) koji, po Patschu, pripadaju reparaturi ceste oko 100. g. n.e. (Sl. 6). Ager je u osovini kolnika bio ispupčen zbog oticanja vode. Na kosom, nagnutom terenu, cesta je na nižoj strani imala — podzid (na Prudskim njivama podzid je bio visok 1,16 m, a kod

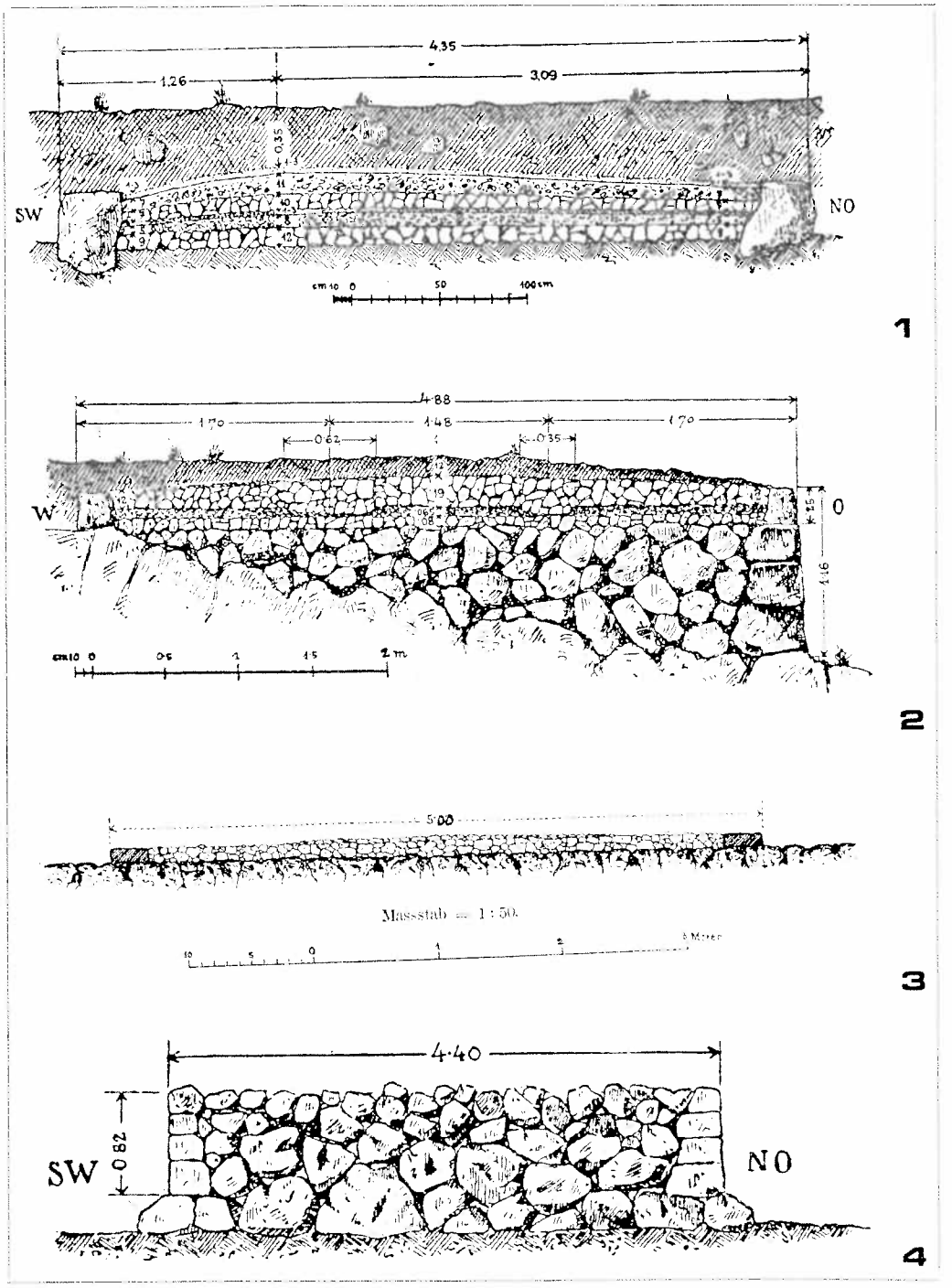

Sl. 6. — Struktura i profili ceste (1 Vidu, 2 u Prudu, 3 u Zvirićima, 4 u Hardomilju (Smokovice), po Ballifu br. 3 i po Patschu br. 1, 2 i 4)

Drage dvogrlje i danas je visok 0,50 m)[118]. Na krševitom terenu, tako npr. kod Ploče (Na raskršću, kod Patscha), cesta je prolazila i usjecima. Za učvršćenje agera korištena je crvena zemlja *(terra rossa)* (Narona, Sp. 40). Prema tome, rimska cesta (via munita) imala je sve elemente jedne kolske makadamske prometnice, kakve su se donedavna gradile i kod nas[119].

Na odsjeku od Žabara do Narone utvrđena su stajališta svih miljokaza, iako Patsch nije više našao ni jedan *in situ*. Na nekim stajalištima bilo je po dva pa i više milijarnih stupova, jer je na ovom odsjeku sa osam stajališta poznato 13 miljokaza, a stajali su na desnoj strani ceste idući Naroni.

Na lok. Blinja, oko 250 m uzvodno od mosta u Žabaru, bilo je 7. stajalište miljokaza od Narone, odnosno *deveto stajalište* (dosad poznato) od Trilja. Tu je na desnoj obali Trebižata pronađen manji ulomak miljokaza s natpisom IMPEGATO (?), što Patsch čita Imperator. Na lok. Blinja Patsch locira i oba miljokaza iz Vitaljine (cara Proba i cezara Fl. Valerija Konstancija)[120]. Ako se ta lokacija prihvati, onda na odsjeku od Žabara do Narone na sedam stajališta ima 15 miljokaza.

Stajalište 10. — Dva uništena miljokaza na lok. Tromeđa *(confinium triplex* između sela Bijača, Hardomije i Zvirići), na 6. milji od Narone. Patsch je još vidio ulomke jednog miljokaza[121].

Stajalište 11. — Računajući od Trilja, bilo je između »Crnog groblja« (nekropola stećaka u Zvirićima) i nekropole »Pržine« (Zvirići), bliže posljednjoj, na 5. milji od Narone, ali su miljokazi uništeni[122].

Stajalište 12. — Na srednjovjekovnoj nekropoli »Stećci na Diliću« (»Mekota« Ivana Galića, M. Vego, Ljubuški, 15), na 4. milji od Narone (= oko 6950 m). Fragment se bio zagubio, ali je ponovno nađen, a u najnovije vrijeme i fragment drugog miljokaza. U oba slučaja radi se o bazi i dijelu debla. Možda im ipak pripadaju fragmenti iz Bijače (kod Ballifa br 30 i 31)[123] (sl. 7, 1 i 2).

---

[118] Ovaj dosta dobro sačuvani dio ceste se nalazi između lok. Ploča i Rotne gomile, na 3,5 i 4,5 km od Narone. Širina ceste s ivičnjacima iznosi oko 5 m, a kroz Dragu dvogrlju je preorana. Mjestimično se vide i vrlo slabe kolotečine, očito nastale trenjem. Kod Modre gomile, oko 400 m prije Rotnog doca, rimska cesta se gubi pod današnjim makadamskim putom. Patsch je ovaj dio spomenuo sasvim kratko (Sp. 47).

[119] O naporu i poteškoćama kod vožnje ovakvim cestama, koje su vrlo rijetko bile reparirane, usp. Patsch, *Narona*, 42—45.

[120] *Narona*, 57—59 (Meilensteingruppe po Patschu).

[121] *Narona*, 49, br. 4. — I ovdje su se ranije vidjeli ivičnjaci i ostaci ceste, ali su zatrti izgradnjom nove komunikacije 1931. godine (Ballif, *Strassen*, 32, i Patsch, *Narona*, 49, bilj. 2).

[122] *Narona*, 49, br. 3. Za nj Patsch kaže, n. mj: Er soll 0,5 m übertag sichtbar gewesen sein. — Sergejevski, GZM, 1955, 149 na lok. »Pod Prženom« locira fragment donjeg dijela miljokaza, ali se po imenu parcele »Mekote« vidi da je to bilo kod nekropole »Stećci na Diliću«. V. bilj. 123.

[123] Patsch, *Narona*, 49, br. 2. Cf. Sergejevski, GZM 1955, 149—150 U novije vrijeme ovdje je izoran još jedan fragment od drugog miljokaza, ali manji, oba s jakim pojačanjem (bazom) za uzemljenje, dok im nedostaje

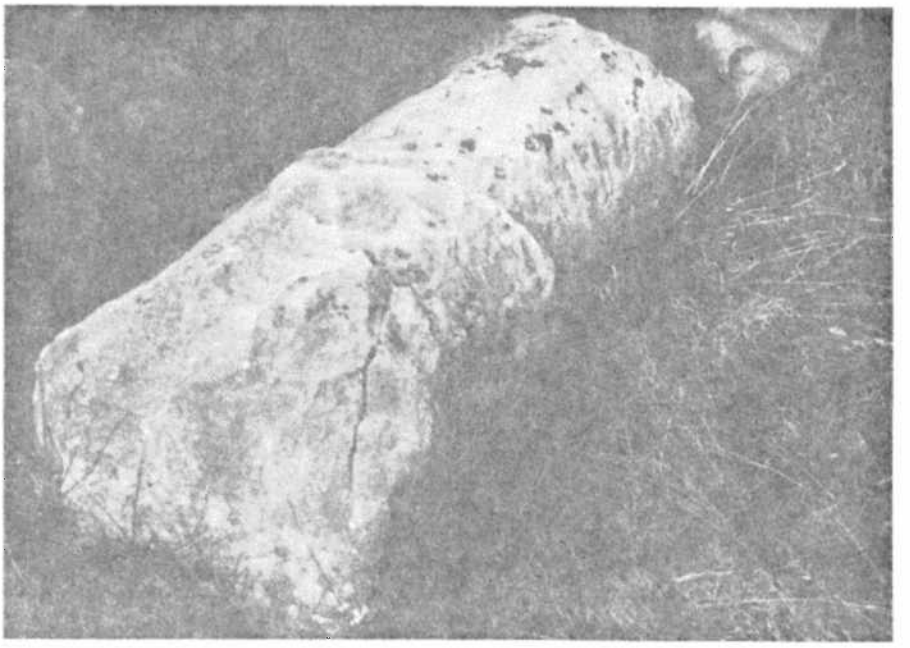

Sl. 7. — Baze miljokaza iz Bijače (br. 18 i 19) (Foto R. Rosić)

Stajalište 13. — Kod Modre gomile, ispod Drage dvogrlje, na 3. milji od Narone (4382 km). Alačević je još 1883. g. vidio ovaj miljokaz in situ, ali ga Ballif nema, što znači da je stradao između 1883. i 1893. g.[124]. Patsch je ovaj miljokaz pronašao u selu, ugrađen u jednu kuću (Narona, 49, br. 1).

Stajalište 14. — U Prudskoj dragi, niže »Ploče«, na 2. milji (2.960 m) od Narone. Evidentirao ga je još Glavinić[125].

Stajalište 15. — Miljokaz bez natpisa stajao je »hart am Strassengraben eine Miglie vor Vido«, što bi odgovaralo položaju oko 250 m iza Pruda, idući Vidu[126]. Miljokaz je propao.

Stajalište 16. — Negdje pred gradskim vratima Narone, po Patschu, stajao je Julijanov miljokaz koji je uzidan u Ereševu kulu u Vidu (CIL III 3207)[127].

D(omino) n(ostro) Juliano / victori ac tri / umfatori toti / usque orbis Au^{5} *// ^{5}g bono rei publi / cae* (T. II, sl. 2).

Izgleda da su neki miljokazi, čak većina njih, dugo obilježavali komunikaciju, a uništeni su istom u 19. st. (Cf. Patsch, Narona, Sp. 48 i 50).

U Prudu se nalazila značajna aglomeracija, a prostirala se od vrela Norina do Prudskih njiva, ali na sjeveroistočnoj strani ceste, dok su današnje kuće na suprotnoj strani. Nađeni su arhitektonski fragmenti koji ukazuju i na jednu monumentalnu zgradu, možda Neptunov hram uz vrelo Norina[128]. Vjerojatno je tu bila *mutatio*, odnosno *taverna* za prijem putnika na tako važnoj raskrsnici, koja je potvrđena miljokazom cara Tita (sa Orepka, uz put prema Čapljini):

---

gornji dio s natpisnim poljem. Sva je prilika da odavde ipak potječu fragmenti miljokaza iz susjedne Bijače (kod Ballifa, *Strassen*, br. 30 i 31). Dimenzije: v. 0,75, promjer 0,39 m (novopronađeni), i v. 1,00, promjer 0,43, što odgovara ulomku koji je objavio Sergejevski. Oba su ulomka cilindrična, a od gornjeg cilindričnog dijela se sačuvalo 0,40, odnosno 0,60 m. Oba su miljokaza dobro obrađena. Bijeli, mramorasti vapnenac. Cesta je vjerojatno vodila preko same njive (»Mekota«), ali je dijelom preorana.

[124] Alačević 1897, *Allegatto V*, 114: »Alla metà della discesa, 10 minuti più in giù della *Rotna gomila*, è una colonna milliare romana ancora in piedi a destra della via antica (Alačević je dolazio od Ljubuškog, I. B.). La colonna è alta metri 1,70. Alcune lettere sono leggibili ancora...«. Miljokaz je pronašao Patsch, *Narona*, 49, br. 1 upotrijebljen kao dovratnik u kući Galića u Rotnom Docu (Bijača). Promjer mu je navodno bio oko 50 cm.

[125] *Reiserberichte*, XCIII: dvije milje prije Vida nalazi se ne baš visoki stup (nicht sehr hohe Säule), sa četvrtastom bazom, bez traga natpisa. Cf. A. Evans, ARI, 74. Miljokaz je nakon toga bio odvučen u Prud i upotrijebljen »als Türsturz«, gdje ga je pronašao Patsch, *Narona*, 46, T. III, kod tačke VIII.

[126] Glavnić, n. mj. Evans, n. mj.

[127] Patsch, *Strassen*, Anhang, 62, br. 31. O Ereševoj kuli, u koju je ugrađeno mnogo natpisa, vidjeti Glavinić, n. dj. XCIV. Miljokaz se, dakle, nazalio na krajnjoj stanici ceste, po Patschevu mišljenju na početku ceste Narona — Nevesinjsko polje (ibidem), odnosno Skadar.

[128] Patsch, *Narona*, 38. i 39. Cf. A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, II, 149.

Imp(erator) T[itus] / Caesa [r Aug(ustus)]. / A Til[urio] / sco[dram] / LX[VIII][129] (T. II, sl. 1).

Napokon, navodimo i prethistorijske grobne gomile (tumule) — dvije kod Ploče, a tri u Rotnom docu, među njima i velika Zborna gomila, koje su svakako vezane za prethistorijski put koji će Rimljani adaptirati u kolsku cestu. I ovo područje je bogato nalazima grčkog i republikanskog novca, što je također indikacija predrimskog porijekla komunikacije.

PRUD — VID *(Narona)*, oko 1,7 km.

Na ovom odsjeku zbog visoke vode (više nego u antici) cesta se ne može ispitati na većem dijelu, ali joj je trasa na cijeloj dužini od Pruda do Vida obilježena grobnim nalazima. Uz cestu se, naime, sve do Pruda pružala nekropola Narone, dugačka preko 1,5 km[130]. Pravac ceste još jedino obilježavaju tragovi natpisa *Sex. Herrenius Sex. l. (sex)vir* u Ivanovoj dragi[131]. Cesta je vodila uz rub polja, kao i danas, ponegdje ju je preslojio današnji (asfaltni) put, ali je uglavnom pod vodom. Patsch ju je jedino mogao ispitati na »Lukama« pred samim gradskim vratima Narone, na dužini od 174 m, i to sa devet poprečnih sondi (Narona, Sp. 27—34, T. II).

O izgledu gradskih vrata Salone nema konkretnih podataka, jer je gradski bedem u vrtovima do Norina iskrčen u temeljima. Pred samim vratima stradao je i ager ceste, ali je utvrđeno da su se s vanjske strane bedema, niz padinu brijega spuštali jarci (Stadtgraben). Kako je cesta prešla taj šanac da dođe do gradskog foruma, ni to nije poznato[132].

Vjerojatno na samim vratima ili negdje u neposrednoj blizini bila je uzidana počasna ploča koju su Naronitanci postavili, vjerojatno prilikom boravka, carevima G. Juliju Maksiminu i sinu mu Maksimu (235—238):

Pr[o sa]l(ute) d(ominorum) [n(ostrorum) (duorum)] / Caesaris C(ai) [I]ul(i) Veri / Maximini Aug(usti) et / C(ai) Iuli Veri M[aximi] /5 nobilis(s)imi Caes[aris res p(ublica)] / Naronitano[rum][133].

Colonia Iulia Narona nalazila se na rijeci istog imena (danas Norin), na mjestu današnjeg Vida (po Glaviniću »eines äuserst unansehnlichen Dorfes«), gdje su se od najstarijih vremena ukrštavali trgovački putovi. Sudeći po kasteljerskom položaju, tu se već u prethistorijsko doba razvila ilirska naseobina koja je grčkim trgovcima bila

---

[129] Patsch, *Untersuchungen*, 101, sl. 24. Miljokaz razbijen u dva dijela se nalazi u Arheološkoj zbirci u Vidu.

[130] Patsch, *Narona*, 34—37. Na ovom odsjeku je neke podatke o cesti dao i F. Bulić, BD 1899, 27.

[131] Patsch, *Narona*, 37, sl. 17. Bulić, n. mj. kaže da se u Ivanovoj dragi u živoj stijeni nalaze dva natpisa udaljena jedan od drugoga oko 200 m (a lettere molto corrose e guaste dal tempo).

[132] Patsch, *Narona*, 29.

[133] Dvostruko profilirana ploča, šir. 0,64, vis. 0,51 i deb. 0,14 m. Nalazi se u Arheološkoj zbirci u Vidu.

poznata još u 5. st. pr. n.e. (Ps. Skyl. 23 i d.). S vremenom se tu razvila grčka faktorija, a mnogo kasnije i rimsko trgovište u kojem je boravio izvjestan broj rimskih građana *(conventus civium Romanorum)*, koje je izgleda već za Cezara preraslo u koloniju *(colonia Iulia Narona)*[134]. U Naroni je bilo središte trećeg sudbenog distrikta (Conventus Naronitanus), kome su pripadala brojna ilirska plemena na primorju i u unutrašnjosti[135]. Zanimljivo je da je Narona najveći sjaj doživjela u kasno republikansko i rano carsko doba. Kasnije joj značaj blijedi, bit će i zbog izgradnje novih cesta u Dalmaciji i Panoniji po kojima je trgovačka roba zaobišla Naronu[136]. Posljednji put se spominje 532. g. u aktima crkvenog koncila u Saloni *(Marcellus episc. eccl. Naronitanae)*, da je negdje poč. 7 st. poruše Slaveni. Propast organiziranog urbanog života ipak nije zatrla reminiscencije na tu sjajnu varoš u dolini Neretve (još 1397. g. navodi se *»alo pareço de Norin«*, Jiriček, S. 79), čiji će značaj mnogo kasnije, istom u 19. st. preći na susjedni Metković, ali s mnogo manje sjaja, kako to rječito ilustriraju bogati arheološki nalazi iz ruševina stare Narone[137].

Patsch je bio mišljenja da je Narona bila povezana sa cestom koja se u Prudu odvajala u Drač priključnim putom preko blatije (močvare) Uža, pa se putnik nije morao vraćati u Prud. Zbog hidrografske situacije, koja je mnogo gora nego u antici, danas se to ne može utvrditi[138].

RIMSKA CESTA SALONA — NARONA U SVJETLU IZVORA

Podaci itinerara

Cesta Salona — Narona (»od Soline do Norine«) samo je dio itinerarske komunikacije koja je preko Dalmacije povezivala Akvileju s Dračem, odnosno kopnenim putom Italiju s Grčkom i ostalim zemljama antičkog istoka[139]. Iako se u itinerarima tretira kao posebna ko-

---

[134] BD XXXIII, 106 i d. G. Alföldy, *Bevelkerung*, 134.

[135] Za *Conventus Naronitanus*, Plin. n. h. III, 142. Alföldy, o.c, 36. Patsch, *Narona*, 24.

[136] Patsch, *Nahođaji novaca*, GZM 1902, 411, bilj. 2. Cf. njegovo djelo *Narona*, 20—28, gdje se na osnovu natpisa govori o Naroni u republikanskoj i rano carskoj dobi kojoj natpisi većinom pripadaju. Cf. CIL III p. 291 sqq. i 1029.

[137] Ime Narone sačuvalo se do naših dana u hidronimu Norin (Norilj). Norin izvire u Prudu, a oplakivao je bedeme Narone sa sjeveroistočne strane. Norin je desna pritoka Neretve (Νάρων, Ps. Skyl. 24; Strab. VII 5, 5, 9; Ptol. II 16, 3; *Narone amne* Plin. III 143), u koju utječe danas južnije od Vida. — Za koncil u Saloni v. Farlati, *Illyr, sacr*, 2, 10 i 4, 84.

[138] *Untersuchungen*, 102. Cf. kartu WM XII, T. XI.

[139] *Item ab Aquileia per Istriam Salonas* (sc. *traiectus sinus Liburnici Iader usque stadia CCCCL*, Itin. Ant. 270, 1—272, 7), s nastavkom: *Item de Dalmatia in Macedoniam, id est a Salonis Durrachium m. p. CCCIII* (Itin. Ant. 337,3—339,5). Dalje je vodila u Solun i Carigrad, pa preko Nikomedije do Aleksandrije i Egipta (Itin. Ant. 123,8—163,5). Cesta je ucrtana i na Tabuli bez trajekta, tj. kopnenim putom preko Like, Burnuma, Salone, Narone i dalje.

munikacija Salona — Narona — Scodra — Dyrrhachium, u regionalnom sistemu cesta *caput viae* bio je u Trilju *(Tilurium, Pons Tiluri)*, odakle se brojila milijacija do Skadra[140]. Tako značajna komunikacija ostavila je traga u pisanim i epigrafskim izvorima, a reflektirala se u tradiciji i toponomastici (»od Soline do Norine«, Novaje ili Nojić, Norin ili Norij, riski put, drum). Antoninov itinerar daje slijedeći red putnih stanica:

337,4	*a Salonis Durrachium*	m.p. CCCIII (sic!)
5	*Ponte Tiluri*	m.p. XVI
338,1	*Trono*	m.p. XII
2	*Bilubio*	m.p. XIII
3	*Aufustianis*	m.p. XVIII
4	*Narona*	m.p. XXV
5	*Dallunto*	m.p. XL . . . itd[141].

Na Tabuli Peutingerijani trasa je obilježena nešto malo drukčije: *Salona XVI Tilurio XII Billubio VIIII Ad Novas VIIII Ad Fusciana XIII Bigeste XIII Narona XXII Ad Turres XIII Dilunto . . . Scodre*[142].

U Ravenatovoj Kosmografiji, rađenoj na osnovu starijih predložaka, poredak »gradova« uz ovu cestu dat je obrnutim redom, s istoka prema zapadu, ali ne sadrži ni udaljenosti između naselja ni grafičke oznake o njihovu međusobnom geografskom odnosu ni vinjete:

Item ad aliam partem desuper sunt civitates, id est iuxta praedictam civitatem Naronam est civitas que dicitur

8 *Bigeste*	9 *Aufustianis*
10 *Novas*	11 *Iulianum*
12 *Tilurion*	13 *Ponteluri*
14 *Equon*[143].	

Ravenat uz to navodi i »gradove« koji se nalaze *»ad aliam partem desuper«: Decimin, Endetrio, Magum, Promona, Adrise, Arberie, Crambetis, Edino,* dok su mu *»iuxta Burzumon*[144] civitates *Medione* (Medun), *Anderba* (Nikšić), *Ausustis* (Aufustianis?), *Emanio, Sarsite-*

---

[140] Vidjeti bilj. 33.

[141] O. Cuntz, *Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum*, Vol. I, Leipzig, 1929, 51. K. Miller, IR, LIV — LXVII.

[142] K. Miller, IR, Sp. 466—468, karta 139.

[143] J. Schnetz, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Itineraria Romana, Vol. II, Lipsiae 1940, IV, 16 (207—212), str. 55.

[144] *Burzumon, Birziminio,* (Itin. Ant, 339,2), *Bersumno* (Tab. Peut.), izgleda stara Podgorica, na mjestu današnjeg Titograda, usp. A. Mayer, *Die Sprache,* 87 i D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore,* Titograd 1967, 171, dok P. Mijović, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,* Beograd-Ulcinj, 1975, 53—54, ovu putnu stanicu *(mansio)* locira na ilirsko-rimsku gradinu Samobor *(statio Birziminium)* na putu za Skadar. Mijović u Titograd stavlja stanicu *Alata (Halata).* Usp. i njegov rad *Alata — Ribnica — Podgorica,* Starinar XIV—XV, Beograd 1965, 69—92.

ron (Cim kod Mostara?), *Bistue betus* (Duvno), *Monte Bulsi* (Privala kod Duvna), *Libros* (Zidine, Buško blato), *Orbam, Naurtio, Epilentio, Novas* (IV, 16).

Ravenat je očito dao bogatiju topografiju, ali je prilično pobrkao raspored limitrofnih naselja uz našu cestu, pa su *Decimin* (Dicmo?) i *Novas* (ukoliko se možda ne radi o nekom drugom naselju istog imena) prebačeni među »gradove« koje treba locirati istočno i zapadno od Neretve i Cetine, a neke i sjeverno *(Bistue betus, Monte Bulsi, Libros,* a čini se i *Sarsiteron)*[145].

Sva tri izvora daju, u stvari, istu komunikaciju. Razlika između Tabule i Itinerara je u tome što prva nema stanicu *Trono* (Tronum?), dok *Itinerar* nema *Ad Novas* i *Bigeste*. Itinerar, naime, daje zbirne distance: Billubio VIIII Ad Novas VIIII Bigeste = XVIII m.p., odnosno Ad Fusciana XIII Bigeste XIII Narona = XXV m.p., dakle jednu milju manje. Po Tabuli je trasa kraća za 12 milja jer nedostaje postaja Trono. Ako, dakle, između Tilurio i Bilubio umetnemo stanicu Trono (s milijacijom od XIII m.p.), dobit ćemo 85 m.p., dok Itinerar na relaciji Salona — Narona ima 84 milje, dakle jednu milju manje.

To se potpuno slaže i s podatkom Plinija Starijeg, po kojem je Salona od Narone udaljena 85 milja[146].

Putne stanice i druga naselja

Cesta je do Imotskog polja vodila kraškim područjem u kojem se ni u antici, kao ni danas, nisu razvila naselja urbanog karaktera.

Prema sadašnjem stanju istraživanja upravo na tome dijelu su sporne lokacije stanica Trono i Bil(l)ubio. Kako su te probleme rješavali pojedini istraživači, vidi se iz Priloga I. Ovdje ćemo iznijeti rezultate naših istraživanja in natura[147].

Prvo značajnije naselje bilo je na Klisu *(Clissa)*[148], gdje se put iz Salone uključivao na itinerarsku cestu Akvileja — Dirahij. U današnjem Dicmu odvajala se prema sjeveru itinerska komunikacija Salona — Servitium. Smatra se da je naziv Dicmo (Ravenatov Decimin) nastao od izraza »*Ad decimum sc. milliarium* (lapidem«), a preko vulg-lat. *Decimu* (od *Decimum)*[149], jer je negdje u Gornjem Dicmu stajao miljokaz na desetoj milji od Salone.

---

[145] Za lokalizaciju ovih »gradova« vidi moj rad »Dolabella«, passim (po registru).

[146] Plinii Naturalis historia, III, 26: *Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV passuum, adposita cognominis sui fluvio a mari XX pass.* Toliko daje i Tabula kada se emendira stanica Trono s milijacijom XIII (m. p.).

[147] 1 rimsku milju = 1000 *passus duplices* ovdje računam 1480 m, jer 1 i po rimska milja čine 1 galsku leugu, v. bilj. 19.

[148] Porfirogenetov naziv Clissa (= grč. *Cleisa*) nije daleko od antičkog oblika, što se vidi i po njegovim riječima: »... *quattuor millia passuum ab ipsam urbem distantem, quae in hodiernam usque diem Clisa nuncupatur*«, usp. Rački, Documenta, 264, 278.

[149] Tomaschek, *Topographie*, 518. Mayer, *Die Sprache*, 117.

Slijedeća raskrsnica bila je u današnjem Trilju na Cetini, gdje se završavala i prva dionica ceste *(Tilurio, Ponte Tiluri)*, po složnim podacima obaju itinerara duga 16. m.p. (=23.680 m), dok dužina današnje ceste preko Brnaza iznosi punih 40 km. Lokacija Tilurija u Trilj nije sporna[150].

Na 7. km od Trilja nalaze se Ugljane, u koje se na osnovu lingvističke srodnosti ubicirao Ravenatov Iulianum (IV, 16) koji u Ravenatovu redu »gradova« stvarno dolazi između *Novas* (Runović) i *Tilurion (Trilj)*[151]. Ipak se ova identifikacija ne može uzeti kao dokazana.

Iduća putna stanica Trono bila je udaljena 12. m.p. (=17.760 m), a današnjom cestom od Trilja do Ciste Velike ima 19 km. Znači da je rimska cesta bila kraća za puni kilometar, najviše na usponu Trilj — Čaporice koji današnja makadamska cesta svladava u serpentinama. Putna stanica se nalazila kod crkve sv. Jakova u Cisti, u centru sela, u blizini bunara Zadužbine. U Cisti Velikoj postojalo je rimsko i kasnoantičko naselje, smješteno kao i današnje u malom kraškom polju sa živom vodom (Zadužbina, Vodica, Crvljivica itd.) i zaklonjeno od vjetrova. Položaj je bio pogodan za jednu mansio.

Do slijedeće stanice Bil(l)ubio (Billubium?) po Itineraru je ostalo 13 m.p. (=19.240 m), a to je stvarna udaljenost od Ciste Velike do *Lokvičića*, ali je i ovdje rimska cesta normalno bila kraća za oko 1,5 km. Putnu stanicu treba tražiti kod Sumbulove gradine, s ostacima rimske utvrde, kod Papučića kuća u zas. Berinovac (Lokvičić). Izgleda da s ove gradine potječe i natpis cara Tiberija iz 27. g. n.e[152]. S ovom lokacijom su u skladu i distance itinerara cestom Cista Velika — Berinovac (Itin. Ant. i Tab. Peut.).

Sa Berinovca se cesta postepeno spuštala u Imotsku kotlinu te kroz daljnjih 9. m.p. (=13.320 m) došla u *Runović* (Novae), na južnom rubu polja. Distanca Tabule odgovara stvarnoj udaljenosti opisanom trasom. Pri tome se cesta s prijevoja u Lokvičiću, koji se nalazi na oko 600 m nadm. vis., kod Podbablja spustila na 330 m, odnosno 269 m u Novama. Miljokazi iz Podbablja i Runovića nemaju oznaku milijacije pa se ne mogu iskoristiti za detaljno određivanje same putne stanice Ad Novas, koja je morala stajati negdje između Šabića i župne crkve u Runoviću, gdje se od glavne ceste odvajala regionalna komunikacija Kamenmost — Proložac — Vinjani — Duvanjsko polje[153].

---

[150] O ubikaciji Tilurija i imenu rijeke Cetine *(Hipp(i)us flumen)* v. lit. nav. u bilj. 28.

[151] Alačević 1878, 31, bilj. 32.

[152] CIL III 8512. V. bilj. 46. i 48. — Tiberijeva živa građevinska djelatnost i inače je potvrđena u Dalmaciji: Iader (C. III 2908, sr. p. 1635), Aenona (C. III 2972), Promona (WM V, 212, br. 76) itd. Za izgradnju komunikacija vezani su (po svoj prilici) i natpisi iz Clambetae (BD, XIX, 41) i Bistue Vetus (Duvno), Patsch, GZM 1904, 325 = moj rad »Dolabella«, 163. Tiberije je dao izgraditi i podunavsku cestu u Gornjoj Meziji (C. III 1698). O ostalim Tiberijevim natpisima u Dalmaciji usp. Patsch, GZM 1900, 329.

[153] Abramić, VAHD 1926—27, 143—44 je milijaciju miljokaza iz Runovića rekonstruirao XXXIIII m.p, ali je taj miljokaz mogao stajati i na XXXV m. p., dakle oko milju iza bivija Ad Novas.

Između manzija Ad Novas i Ad Fusciana (*Aufustianis*) udaljenost iznosi 9. m.p. (Ta), kao i na prethodnoj stanici. Po složnom mišljenju istraživača, stanicu Ad Fusciana treba tražiti u dolini Tihaljine. Oslanjajući se na miljokaz iz Rašića (CIL III 13317 a) oznakom XLIII m.p. mansio se lokalizira u same Rašiće, na udaljenosti od oko 63 km (= XLIII m.p.) od Trilja. Stvarna udaljenost Trilj — Rašići današnjim putovima iznosi oko 66 km (Trilj 40 km Berinovac 12 km Runović oko 14 km Rašići). To je u skladu i s Itinerarom koji na odsjeku Billubio XVIII Aufustianis ima zbirnu vrijednost od 18 m.p. (26.640 m). Ipak, s obzirom da je rimska cesta bila nešto kraća, vjerojatno se manzio nalazila oko 1 km istočnije od Rašića u zas. *Tkanice* pod zaštitom utvrde na Markovoj glavici. Za identifikaciju *Ad Fusciana* (sc. castra?) = Tkanice govori i blizina bivija kod vrela Jakšenice, o kojem je bilo govora naprijed. Sve su, naime, stanice na ovoj pruzi locirane na raskršćima, pojava koja je posve normalna i vrlo česta i u današnjem saobraćaju. Osim toga, na parcelama ispod Jakšenice (također zv. Jakšenice) ranije se nailazilo i na tragove starinskih građevina, dok u Rašićima nije bilo rimskih nalaza[154].

Od stanice Ad Fusciana do slijedeće postaje Bigeste po Tabuli je ostalo 13. m.p. (=19.240 m), dok Intinerar ima samo zbirnu distancu Aufustianis XXV Narona. Od skretanja u Drinovce i Goricu kod vrela Jakšenice do Vitine udaljenost po rimskoj trasi iznosi oko 15,5 km (današnjim putom oko 17,5 km), dakle nešto više od 10 milja, što znači da bi mansio Bigeste trebalo tražiti još oko 4 km istočnije. Stoga je Patsch i predložio ubikaciju Bigeste u Proboj[155]. Ali, kako je Proboj od Vitine udaljen svega 2,5 km, to Bigeste treba pomaknuti još istočnije u današnje *Donje Radišiće*. Do istog se zaključka dođe ako se položaj ove stanice mjeri od Narone koja je udaljena daljnjih 13 milja. Naime, ako je rimski logor na Gračinama (Humac) od Narone bio udaljen 14.934 m (= X m.p.), kako je to utvrdio Patsch (Narona, 64), onda je do Bigeste ostalo još tri milje, odnosno nešto više od 4 km, a to je — kako smo već ranije pokazali — upravo veliki arhitektonski kompleks na lok. Varoš (Dračevica) u Radišićima[156].

Posljednja stanica ceste je bila Narona (Vid), iako ovaj značajni lučki grad nije ležao na direktnom pravcu nego se za Drač skretalo 1 milju (oko 1,7 km) prije Narone. Vjerojatno se upravo time može objasniti razlika od jedne milje u milijaciji između Tabule i Itinerara. Dok posljednji daje udaljenost do skretanja u Prudu, Tabula

---

[154] Mali fragment miljokaza iz Rašića mogao se i dovući iz Tkanica ili neposredne blizine.

[155] Proboj je udaljen od Vitine oko 2,5 km. Patsch, *Untersuchungen*, 106. Cf. *Narona*, 64. Usp. Distanz-Nachweis alle Haupt-und Bezirks-Strassen, wichtigen Fahr — und Reitwege in Bosnien und der Hercegovina nach dem Stande von Jahre 1903, Sarajevo, 1904, Route 26, str. 43; Route 137, p. 150.

[156] Bojanovski 1973, 303—310. Izgleda da je miljokaz sa Gračina stajao kod X m. p. Za lok. Varoš, usp. lit. u bilj. 95.

vjerojatno ima podatak do gradskih vrata Narone, kod kojih se nalazio miljokaz cara Julijana[157].

Na kraju je potrebno istaći da je danas gotovo nemoguće tačno odrediti udaljenosti između stanica i dužinu same ceste, jer identificiranje ceste na terenu i mjerenje distanci po karti nije (i ne može biti) precizno, a ni antički itinerari ne daju takve podatke. K tome ni položaji miljokaza nisu uvijek određeni s potpunom tačnošću.

Datiranje ceste

Najstarije epigrafsko svjedočanstvo koje se može vezati za izgradnju ove komunikacije je građevinski natpis iz Lokvičića *(Bil(l)ubium)*, koji je postavljen 26/27. g. n.e. (CIL III 8512)[158]. Vjerojatno su tada bili završeni prateći objekti (burgus?) na ovoj putnoj stanici i obilježeni natpisom u čast cara Tiberija.

Možda bi se za datiranje ceste, odnosno mosta u Trilju, mogao uzeti u obzir i natpis koji je nađen *in traiectu Cetinae amnis*, po kojem je centurion (?) *M. Vireius T.f. Celer* od Tiberija odlikovan za hrabrost *(donatus a Tib. Caesare tor(quillis), armillis, faleris)*[159].

Najstariji miljokaz je onaj u čast cara Tita (79—81. g. n.e.) iz Pruda, a najmlađi Julijanovi miljokazi (360—363. g.) između Žabara i Narone.

U sondi V na Lukama u Vidu Patsch je u gornjem sloju ceste našao zlatnik cara Vespazijana, kovan između 73. i 79. g. (Cohen br. 297). Patsch je po tome zaključio da je cesta bila restaurirana oko stote godine naše ere. Stoga je ispravan njegov zaključak da je cesta izgrađena mnogo prije (»sehr früchzeitig«). Izgradnju ove komunikacije očito treba staviti u vrijeme namjesnika Dolabele (14—20 g. n.e.) i njegovih neposrednih nasljednika, kako su to smatrali Mommsen i Patsch[160]. Nema sumnje da je cesta koja je povezivala dva tako značajna urbana centra rano izgrađena, a uz to bila i dio longitudinalne magistrale Aquileia — Dyrrhachium. Početak izgradnje pada uskoro nakon definitivne pacifikacije zemlje i sloma posljednje delmatske insurekcije (9. g. n.e.). Izgradnja je, dakle, počela još za Augusta, a završena

---

[157] Patsch, *Strassen*, Anhang, 62 = CIL III 3207. Slika miljokaza ranije nije objavljena. Sada je uzidan u Ereševoj kuli u Vidu. — Po Patschevu računu *(Narona*, 57) udaljenost od ovog miljokaza do Blinje (7. stajalište miljokaza) iznosi 10.320 m (most u Žabaru je na 10.094 m od Narone). To znači da je do mansio Bigeste preostalo još šest milja = oko 9 km. Kako je logor Gračine na X m.p. = 14.800 m, to stanica Bigeste ostaje još tri milje sjeverozapadno od Gračina (Humac), dakle oko 4440 m.

[158] Usp. bilj. 152.

[159] CIL III 2718, usp. p. 1610.

[160] Mommsen, CIL III str. 407: *Hoc apparet quo tempore Dolabella..... vias quas diximus quinque et fortasse alias praeterea aperuit, dudum extitisse viam primariam maritimam Salonis Iader et Salonis Naronam...* Patsch, *Strassen*, Anhang, 55 i 63, *Untersuchungen*, 104 i GZM 1900, 298.

za Tiberija, kako to potvrđuje i natpis iz Lokvičića, dakle dok su još u Dalmaciji boravile VII i XI legija, koje su bile nosioci grandioznog plana izgradnje putova, čiji su veterani dobili posjede uzduž ove ceste, a možda je neki od njih i gradili. Na ovoj cesti nema Klaudijevih miljokaza.

Gledana u cjelini, ova je prometnica ipak nešto mlađa od Dolabeline ceste *ad castellum Hedum Daesitiatium*, od koje se odvajala u Trilju.

Rimska dominacija na donjoj Neretvi se učvrstila nakon sloma Ardijejaca i Plereja 135. g. pr. n.e.. Uskoro se u Naroni formiralo i rimsko trgovište *(conventus)*. Nije isključeno da je već tada dolinom Trebižata izgrađena neka komunikacija po starom prethistorijskom trgovačkom putu, na što je pomišljao i O. Hirschfeld[161]. Ipak se na gradnju ceste u cjelini već u doba Republike ne može pomišljati. Možda je u doba Augusta i Tiberija taj republikanski put restauriran i po starom trgovačkom putu produžen sve do Trilja.

Nakon propasti Carstva u sasvim izmijenjenim društvenim i političkim prilikama nitko se više nije brinuo za održavanje ove ceste. To je dovelo do njene postepene propasti i pretvaranja u konjsku stazu, kakvi su obično bili srednjovjekovni putovi. Kada su jednom pali mostovi i propusti, a vode dijelom odnijele ili zatrpale ager, prestala je i njena funkcija kolske ceste. Ipak se i dalje sačuvalo sjećanje o rimskom putu »od Soline do Norine«, čiji se ostaci tu i tamo izoravaju prilikom poljskih radova.

PRIKLJUČNI PUTOVI (VIAE VICINALES)

Magistralna saobraćajnica Salona — Narona imala je veoma razgranatu mrežu priključnih putova, od čisto lokalnih *(diverticulae)* do značajnih regionalnih (transverzalnih) putova *(viae vicinales)*. Kao što rijeka od izvora do ušća s obje strane prima brojne rijeke i rječice, potoke i potočiće, tako su se u našu prometnicu slijevali veći i manji ogranci, nastali na autohtonoj osnovi i na prirodnim pravcima, integralno povezujući brojna manja i veća naselja. Većina tih putova nije nikad prerasla u umjetno građene prometnice. Samo važniji pravci su bili izgrađeni u prave umjetne ceste *(via munita)*, sa tehničkim elementima koji jedan prirodni put čine cestom — usjeci, nasipi, planumi, podzidovi, ivičnjaci, propusti, mostovi itd. I takvi kakvi su bili, lokalni su putovi doprinosili privrednom i uopće društvenom razvitku zemlje, slično krvotoku s bezbroj žila i žilica u ljudskom organizmu. Neka od epihorskih naselja s vremenom su prerasla u centre manjih ili većih regija *(pagi)*. Takvi su *Emanio, Epilentio, Orba, Naurtio* (Ra-

[161] Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1907, str. 189. Cf. Patsch, *Untersuchungen*, 104 i bilj. 3.

venn. IV, 16)[162], da spomenemo one koji su gravitirali našoj cesti, ali ih u nedostatku literarnih i epigrafskih podataka najčešće ne možemo identificirati. Jedino se po arheološkim nalazima može zaključiti da su značajnija epihorska naselja postojala u Studencima, Vinici, Zagvozdu, Prološcu, Gorici, Posuškom Gracu, Klobuku, Vitini itd. Kako se to vidi iz poglavlja o opisu ceste, bila su to gradinska naselja *(oppida)*, a neka i u ravnici (Cista, Gorica i dr.).

U okvirima ovog kratkog prikaza priključnih putova, ograničit ćemo se na najvažnije od njih, i to u najkraćim crtama.

Kod mosta na Jadru (Solin) odvajao se ogranak koji je sa Salonom povezivao Makarsko primorje i područje oko Omiša *(Oneum)* i Stobreča *(Epetium)*[163]. Cesta je ušla nepotpuna u Tabulu, ali se djelomično može popuniti po Ravenatu koji *per litus maris*, ali obrnutim redom navodi:

15 *Narrona*
1 *Aronia id est Mucru* (Makarska?)
4 *Petinitis* (Petuntium, Peguntium, Plin. III, 143 = Podstrana)
6 *Umone id est Musaro* (= na Mosoru)
9 *Salona*[164].

17 *Biston* (Gradac?)
2 *Oneo* (Omiš)
3 *Netrate* (Nerate, Plin. III, 143 = Jasenice)
5 *Epitio* (Epetio, TA)
7 *Gedate* (Gata?)
8 *Spalation* (= Split)

Cesta je prolazila podnožjem Mosora kroz područja Pituntina, Narestina i Onastina[165], (= Ravenatovi *Petinitis, Netrate* i *Oneo)*, te nastavljala Makarskim primorjem, ali joj nisu utvrđeni ostaci (osim tzv. Babina greda između Stobreča i Mravinca?). Medini joj pravac

---

[162] Lociranja ovih i drugih Ravenatovih gradova su vrlo različita (Hoernes, Tomaschek, Cons, Alačević i dr.). To su više nagađanja nego na činjenicama osnovane ubikacije. Kako nema relevantnih elemenata za njihovu lokaciju, ovdje se zadovoljavam da što više stegnem krug oko onih koji su gravitirali na cestu Salona — Narona. Usp. Mayer, *Die Sprache*, passim.

[163] Cesta je ušla u Tabulu, ali nepotpuna: *Salona IIII Epetio VII Oneo XII Inaronia VII /— ....*, s odvojkom *Salona IIII Spalato — Ad Diana(m)* (= rt Marijana). Cf. Miller, IR, karta 139.

[164] O cesti Salona — Narona i o problematici povezanoj za antiku u Makarskom primorju usp. J. Medini, *Makarsko primorje u antici*, Makarski zbornik, Makarska 1970, 13—57, T. I—XXIV. O komunikacijama se posebno govori na str. 44—48. Od starijih autora usp. Hoernes 1880—82, II, 143. Tomaschek, *Topographie*, 523—525 (s brojnim ubikacijama Ravenatovih civitata), Alačević, *Brevi cenni sulla via litorale romana fra Salona e Narona*, BD XIV (1891), 47. Usp. K. Jurišić, Najstariji poznati stanovnici Baške Vode (II—V st.), Svjetionik, list župe Bast, V—VIII, Baška Voda, 1970—73, 95—109 i 110—113.

[165] CIL III 12794: *inter Ner[esti]nos et Pituntinos* i CIL III 8472: *inter Onastinos et Narestinos*. Cf. Mayer, *Die Sprache*, s. v. Nerate, Oneum i Petuntium.

određuje po položaju nekropola u Brelima, Makarskoj, Tučepima itd[166]. Po Tabuli cijela je cesta duga 30 milja, što je premalo. Netačne su i milijacije između datih stanica. Nije označena ni veza s Naronom dolinom Neretve *(Narona adposita cognominis sui fluvio a mari XX pass*, Plin. III 143), iako je ona logična. Očito je ova cesta služila lokalnom prometu, dok se šira razmjena dobara odvijala morem, prvenstveno preko luka.

Na odsjeku od Salone do Tilurija bilo je više raskrsnica (Rižinice, Grlo, Dugopolje, Dicmo i sam Trilj), o kojima smo govorili na drugom mjestu[167].

U Trilju *(Ponte Tilurio)* bilo je značajno raskršće. Prema sjeveroistoku je vodila magistralna komunikacija Salona — Argentaria, od nje se prema jugoistoku odvajala cesta Salona — Narona, koja je segment ceste *a Tilurio Scodram* (Patsch, Unters. 101). Prema tome u Trilju je bio *caput viae* naše saobraćajnice.

Od Trilja pa do Imotskog polja redala su se (s obje strane ceste) gradinska naselja do kojih su vodile brojne divertukule. Uz samu cestu formirale su se s vremenom i antičke aglomeracije. Jedan ogranak se odvajao (kao i danas) kod sela Ugljane (Iulianum?) i vodio u pravcu Šestanovca, Zadvarja i Brela, gdje je bilo više epihorskih naselja. Jedan prastari put valja tražiti i na pravcu Zadvarje, Gata, Srinjine, Stobreč, na kojem treba locirati neke od Ravenatovih civitata *(Umone, Netrate, Gedate)*, o čemu je već bilo govora[168].

Slijedeća raskrsnica bila je u Cisti Velikoj (mansio Trono), gdje se put odvajao prema sjeveru i preko Tijarica i Aržanog vezivao na cestu Salona — Argentaria. Čini se da je put zadržao autohtoni izgled i u rimsko doba.

Prirodno raskršće putova bilo je i u Cisti Provo, kao i danas. Tu je izlazio transverzalni put koji je područje oko Buškog blata *(Ad Libros)* vezivao s obalskom cestom u Makarskom primorju, a vodio je preko Zadvarja, Ciste, Sviba i Aržanog. Od njega se opet odvajao put

---

[166] N. dj, 44—48. Ovdje se uglavnom držim Medinijevih ubikacija. — Ravenatova ekvacija *Aronia id est Mucru* (IV, 16) čini se da ovdje određuje pravac: Neretva — Makarska *(Mucru)*, slično ekvacijama *Pardua id est Stamnes* i drugim. *Toponimija* Aronia *(Inaronia*, Tab. Peut. = Innaronia?) očito je izvedena od imena rijeke Naro, onis, dakle »mjesto na Neretvi«. O tome drugom prilikom.

[167] Vidjeti moj rad »Dolabella«, 16—18, 39, 130—132 i 203—220. Usp. Bulić-Jelić, *Arheološka karta Solina i okolice*, BD 1902, T. II.

[168] Transverzalne komunikacije su postojale i u Makarskom primorju, karaktera pješačkih staza i konjskih putova (Patsch, GZM 1900, 298). U istom obliku su postojale i u predrimsko doba. Takve su u Makarskom primorju bile komunikacije koje su na tri mjesta izbijale na obalu i povezivale sa zaleđem: preko Gornjih Brela i Dupca, preko Staze u Tučepima (najbolji prijelaz preko Biokova) i putem Kokorići — Zaostrog, usp. Medini, n. dj, 48.

prema Grabovcu i Zagvozdu koji se i dalje granao. Sve su to bili autohtoni putovi na prirodnim pravcima[169].

Važna raskrsnica bila je i u Lovreću, gdje se jedna umjetno građena cesta (?) odvajala prema sjeveru te preko Studenaca i Vinice izlazila na Bukovu Goru (Ad Libros)[170]. Jedan domaći put se vjerojatno odvajao i prema jugu, u područje bogato prethistorijskim naseljima oko Grabovca i Zagvozda, koja su ostavila traga i u rimsko doba (BD I, 24 XIV, 10 i XXXII, 44), a imao je vezu i sa Zadvarjem. Ovaj put nismo mogli pratiti po arheološkim nalazima, ali je logičan jer vodi prirodnim putem preko Dupca u Makarsko primorje, a preko Zadvarja u dolinu donje Cetine (Gradac u Podgradu, Omiš, Gata itd.). Put se u Šestanovcu veže i s komunikacijama koje dolaze iz Ugljana i Ciste Provo.

Između Lovreća i Runovića nije bilo značajnijih priključnih putova osim lokalnih skretanja u Medov Dolac, Grabovac i ostala zabiokovska naselja, dok se u Kljenovcu (Lokvičić) skretalo u Lokvičiće, Postranje i druga naselja zapadno od Imotskog.

Reljef Imotske kotline prema sjeveroistoku može se sa saobraćajnog gledišta podijeliti u tri horizonta (nivoa) koja se postepeno dižu prema Duvanjskom polju i Rakitnom. Donji horizont čini terasa Studenci — Postranje — Proložac — Imotski — Gorica — Drinovci; srednji Vinica — Vir — Vinjani (hercegovački) — Posušje — Posuški Gradac — Kočerin — Čerin, a gornji Duvanjsko polje — Rakitno — Polog — Žovnica (kroz posljednju je morao prolaziti put u Mostarsku kotlinu). Kao četvrti horizont mogli bismo uzeti visoravan Roškog polja i prelazne putove u dolinu Rame i Drežnice.

Kroz svaku od tri opisane »terase« vodila je longitudinalna komunikacija, paralelna s glavnom saobraćajnicom Salona — Narona. Povezivali su ih transverzalni putovi pravca sjever-jug koji su se dosta strmo uspinjali od Imotskog polja (oko nivelete 356) do nivoa Duvanjskog polja (oko 865 m) i Rakitnog (oko 890 m). Idući od zapada na istok to su bili ovi (važniji) putovi: Trilj — Kamensko — Buško blato — Duvanjsko polje (=itinerarska cesta Salona — Argentaria); Lovreć — Studenci — Buško blato — Duvanjsko polje; Imotski — Proložac — Vinjani (hercegovački) — Zagorje — Duvanjsko polje i Klobuk — Drinovci — Ružići — Pos. Gradac — Rakitno. Svi navedeni putovi su nastali na prirodnim prolazima (pravcima), a svi su bili dobro zaštićeni gradinskim utvrdama (oppida), posebno dva posljednja, na kojima su ključne zaporne tačke bile Pos. Gradac (u kojem su i Rimljani podigli jako utvrđenje) i Zagorje[171].

---

[169] To je pravac Brela — Dubac — Zadvarje — Cista Provo — Svib — Aržano — Buško blato — Duvanjsko, odnosno Livanjsko polje, gdje se otvaraju prolazi prema sjeveru. Danas je taj put ponovno postao vrlo aktualan, a očito je bio značajan u rimsko i predrimsko doba.

[170] Alačević 1878, 56. Usp. moj rad »Dolabella«, 152—155 i 223.

[171] U Zagorju su Rimljani koristili Gradinu u Jurišićima (Radimsky, GZM 1894, 302 nema ove utvrde). Nije ispitana ni Mošnjača (k. 1190) koja dijeli Zagorje od Roškog polja, a koja dominira klancem Ušica. Kroz Zagorje je prolazio važan autohtoni put i na njemu ima više gradina koje nisu istražene, pa ni evidentirane.

Slična je situacija bila i s južne strane prema Biokovu, s tom razlikom što su se ovdje zbog gorovitog i ispresijecanog terena mogla razviti na prirodnim pravcima samo dva puta, kao i danas, ako ne računamo onaj uz more. Na ovoj strani teren se penje do 1796 m (Biokovo), a prilazi moru vodili su jedino strmim konjskim i pješačkim putovima i završavali u Brelima, Tučepima i Zaostrogu.

Veliki značaj za čitavo područje imao je longitudinalni put Studenci — Imotski — Drinovci, na kojem su se razvila značajna naselja u Prološcu, Vinjanima (dalmatinskim), Gorici i dr. Na tome se putu još prije 42. g. n.e. formirala i naseobina veterana u Glavini (Imotski)[172]. To je svakako jedan od najznačajnijih regionalnih putova, s nizom naselja na autohtonoj osnovi, koja su u rimsko doba doživjela značajan napredak. O značaju ovog puta govori i votivna ara Trivijama (*Triviabus,* CIL III 8511), božicama raskršća sa Šarampova u Prološcu[173]. Ako u redoslijedu Ravenatovih gradova postoji neki red, onda bi oko Imotskog polja trebalo lokalizirati *Orbam, Naurtio* i *Epilentio* (IV, 16), koji se nabrajaju između *Monte Bulsi* (Privala kod Duvna) i *Ad Libros* (Bukova Gora), s jedne, a s druge *Novae* (Runović), dok *Emanio* dolazi između *Ausustis (Aufustianis?)* i *Sarsiteron* (Cim?).

Druga važna komunikacija bila je ona koja se prema sjeveru odvajala kod stanice *Ad Novas,* na kojojoj su ležala značajnija naselja u Bublinu, Kamenmostu, Glavini, Prološcu i Vinjanima (hercegovačkim)[174]. To je bila građena cesta na pravcu na kojem danas nema slične komunikacije.

---

[172] *Studenci:* J. Britvić, VAHD LXV—LXVII (1963—65), 34. *Proložac (sa Postranjem):* Patsch, GZM 1900, 326—328 = Bulić, BD X, 57, 95, XII 20, XV 16 i 22, XXI 153. *Vinjani* (dalmatinski): Bulić BD 1892, 21 = Patsch, n. mj. 320. *Gorica:* Patsch, n. dj, 312—320; Truhelka, GZM 1899, 339—395. *Sovići:* Patsch, n. dj., 310—312; Fiala, 1893, 151. *Ružići* i *Grude:* Patsch, n. dj., 309—310; Fiala, GZM 1895, 369 i 1897, 657. *Drinovci:* Patch, n. dj., 343 = Bakula, Schem. 1867, 181. Cf. M. Vego, *Bekija,* passim i A. Ujević, *Imotska Krajina,* passim, gdje su zabilježeni i neki noviji nalazi.

[173] Bulić, BD XI, 10. Patsch, GZM 1900, 327. — Iz Prološca i Sovića potječu dva signirana reljefa, (reljef Dijane iz Prološca i nadgrobni spomenik s likom djevojke Lupe iz Sovića), usp. D. Rendić, *Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina,* Arheološki radovi i rasprave, IV—V, Zagreb 1967, 339—356.

[174] Ostatke ove ceste između Bublina i Kamenmosta, a kolotečina kod Dikovače i Buljubašića zabilježio je Patsch, GZM 1900, 331, smatrajući ih trasom glavne ceste Salona — Narona koja je vodila južnije preko Podbablja i Zmijavaca. — Odsjek Imotski — Cvitića Most (Vinjani hercegovački) opisao je K. Matas, VHAD 1880, 33. U istočnom dijelu Prološca A. Ujević, *Imotska Krajina,* 43 zabilježio je »užlijebljene tragove rimske ceste«, dok sa lok. Šarampov u Prološcu potječe ara Triviabus. *Bublin:* J. Tonković, BD 1899, 211 i Patsch, n. dj., 333—337: starokršćanska bazilika s antičkim spolijima, među njima i nekoliko natpisa (are) beneficijara iz Nova. *Kamenmost: Bulić,* BD X, 31, XV 15; Patsch, n. mj., 330—333: prostrano naselje, kuća s hipokaustom i velikim mozaikom. *Glavina:* Patsch, GZM 1900, 323—326 sl. 21 i 22 = CIL III 1914 = 8506 i 1915 = 8507, natpisi dvojice veterana XI legije (prvi bez oznake CFP). O ostalim rimskim naseljima na Imotskom polju usp. A. Ujević, n. dj. passim (Šumet, Jasenovac i dr.).

Natpis cara Marka Aurelija iz Kamenmosta po svoj je prilici bio ugrađen u rimski most preko Vrlike 169. g. (T. I, sl. 2). Uz most se razvilo i napredno naselje, koje u tradiciji živi kao Širingrad, a koje je navodno stradalo u nekoj elementarnoj nepogodi. Sudeći, pak, po natpisu Gaja Apuleja Etruska, veterana XI legije (CIL III 1914 = 8506) iz Glavine, koji je bio *decurio adlectus Salona*, izgleda da se *ager Salonitanus* protezao sve do Imotskog polja, bar u ranije doba, i tu graničio s tada još peregrinskim civitatima Delminija i možda Nova, ali oppiduma (možda Pit u Gorici?), preteče Nova[175].

Proces romanizacije Imotskog polja bio je intenzivan i započeo rano. Tu je bilo ekonomsko središte cijele regije i u predrimsko doba, kako pokazuju bogati nalazi grčkog novca i importa. Osnivač municipija u Novama *(municipium Novensium)*, čini se, bio je Marko Aurelije, jer se na natpisima javlja relativno najviše Aurelijevaca. Marko Aurelije je, čini se, dao podignuti ili popraviti most na Vrlici.

Iz Glavine je ova cesta vodila u Proložac, gdje je bio trivium putova. Tu se od longitudinalne ceste Studenci — Drinovci preko Podina odvajao put prema Duvanjskom polju (Vinjani — Zagorje — Mesihovina — Roško polje, odnosno Vinjani — Kukavica — Studena vrila — Duvanjsko polje). Ogranak preka Zagorja izlazio je kroz klanac Ušicu na Roško polje. Na više mjesta su se sačuvale kolotečine (Vel. Galići, Mikulići, Crtanice, Žukovac, Rovanj i Kuk u Petručišićima). Na ovako erodiranom terenu teško je zamisliti kolsku cestu. Tragova građene ceste kroz Zagorje potočinom Žukovice nema. Po svoj prilici radilo se o domaćem putu kojim su još 156. g. pr. n. e. nastupale Figulove jedinice[176]. Da bi izbjegli ovaj teški put, Rimljani su izgradili novi, lakšim terenom preko Kukavice i Studenih Vrila. O ovom putu, koji u literaturi nije pobliže poznat, opširnije ćemo govoriti drugom prilikom. Ova cesta je važna jer je najkraćim putom Imotsko polje povezivala s Duvanjskim poljem[177].

S opisanim putom Novae — Duvanjsko polje (via Cvitića most u Vinjanima) križao se u Vel. Galićima, na mjestu zvanom Drum, longitudinalni pravac koji je vodio srednjim horizontom i po-

---

[175] Natpis Marka Aurelija vidjeti Patsch, GZM 1900, 331—333, sl. 23 i 24 (crteži) i Bulić, BD X, 31 i XV, 15. Kamen potječe iz starog kamenog mosta koji je porušen 1892. g., a koji se nalazio nešto nizvodno od današnjeg (Patsch, n. dj., 332 i Bulić, BD 1898, 221). — Natpis (gornji veći dio) čuva se u kući Pera Tonkovića pok. Frane u Kamenmostu gdje sam ga dobrotom vlasnika fotografirao.

[176] Predrimski i rimski autohtoni put ne poklapa se s današnjim »tovarnim putom«, kako je mislio Patsch (GZM 1900, 304). To je u stvari srednjovjekovni (2 nekropole stećaka) i turski put, dok stari autohtoni put vodi istočnije kroz dolinu Žukovice, gdje su se sačuvale kolotečine na strmom terenu na nekoliko mjesta. Ovim je putom dominirala Gradina u Petručišićima, s limitnim tumulom ogromnih dimenzija. »Tovarni put« kroz Zagorje upotrebljavan je sve do kraja 19. st, dok nije izgrađena cesta Posušje — Duvno. Bio je to kiridžijski put, usp. Distanz-Nachweis, Route 174, str. 196 (Reitweg), na relaciji Bagarići (Duvanjsko polje) — Vir — Imotski dug 24,95 km, dok mu je dionica Cvitića Most — Imotski duga 8,25 km.

[177] Put je poznavao Ballif, *Strassen*, 29, bez podrobnijeg opisa. Patsch je put od Crvenica (Duvanjsko polje) do Runovića (Imotsko polje) prošao za sedam sati laganog hoda (GZM 1900, 341).

vezivao stara naselja na liniji Studenci — Ričice — Vir — Vinjani — Posušje — Batin — Pos. Gradac. Put je obilježen brojnim tumulima i naseljima. Uz ovaj pravac evidentirana su i rimska naselja (Studenci, Ričice, Vir, Pos. Gradac), ali najprostranije smo našli na Brigovima i Crkvini pored Županjice u Lončarima (Vinjani)[178].

Gornjom terasom, paralelno s putom Studenci — Pos. Gradac — Čerin, vodio je i treći put longitudinalnog smjera: on je dolazio sjevernim rubom Duvanjskog polja (Letka, Borčani, Crvenice) i vodio na Rakitno, a tu se račvao prema Drežnici, odnosno Lištici i Mostaru. I na ovome putu su ležala brojna predrimska i rimska naselja, od kojih je najveće ono u Crvenicama (Gradina)[179].

Uza svu sumarnost ovog prikaza vicinalnih putova, ipak ne možemo preći preko rezultata Ballifa i Radimskog na Duvanjskom polju i visoravni Rakitno.

Ballif (Strassen, 28—29), koji je to područje ispitao dobrim dijelom iz autopsije, na Duvanjskom polju i Rakitnom, ima ove, uglavnom autohtone, pravce: 1) Aržano — Dobrići — Beljani — Podine — Križevac — Brišnik — Borčani (Lib), sa spurilama kod Beljana, Podina i Križevca; 2) Duvanjsko polje — Proslap (Rama), sa kolotečinama kod lokve Metaljke (Lipa); 3) Borčani — Rašćani — Šuica, sa spurilama kod Gradine u Oplećanima i Letki, i to vjerojatno podovima iznad polja, jer se kolotečine javljaju na više gradina; 4) Mesihovina — Zagorje — Vel. Galići, s kolotečinama kod vrela Žukovca (tačnije potoka Žukovice), na Crtanicama i u Mikulićima, o kojem je bilo naprijed govora; 5) Studeno Vrelo — Jelinak — Crni Vrh — Na kolovratu — Vel. Galići — Cvitića Most — Imotski, očito glavni rimski put

---

[178] *Studenci:* v. bilj. 172. *Ričice* (selo blizu Studenaca): Ujević, n. dj., 44. *Vir:* Radimsky, GZM 1894, 302 i 318 i Z. Marić, *Vir kod Posušja,* GZM 1962, 63—72. *Posuški Gradac:* Fiala, GZM 1893, 145—151 i Patsch, GZM 1900, 305—309. Nedavno je u Pos. Gracu otkrivena i kasnoantička bazilika. Najveće, dosad poznato, naselje na ovoj komunikaciji je ono u Vinjanima. Tu se oko mosta na Županjici, u zas. Lončari prostiralo naselje na oko 5 ha: obrađeni i neobrađeni kamen, krečni malter, ulomci opeka i crijepa, suspenzure itd. Sve je puno temelja na dubini od oko 30 cm (parcele: Brigovi, Crkvine, Rupine, Gumnine i Bus). Sa Crkvina potječe nedovršena statua žene (v. 1,93 m), usp. Patsch, GZM 1902, 1—3, sl. 1 i 2. Na Grebinama je 1948. g. otkopan veliki sarkofag iz ruine jedne starokršćanske bazilike (sarkofag je odnesen u Muzej Hercegovine u Mostaru). Bilo je i drugih nalaza, pa i »badanj dukata«! Naselje leži na samoj cesti koja je i na ovoj dionici obilježena brojnim tumulima (Radimsky, Prethistorička nalazišta, 163), ali su već uglavnom uništeni (nasipanje puta!) bar oni uz cestu (Terenski dnevnik 1975. g.).

[179] Sr. moj rad »Dolabella«, 239—240 i Naše starine XI, 1967, 181. B. Čović, *Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna,* VAHD LXIII — LXIV, 1961—1962, 25—47. Radimsky, GZM, 1894, 293, sl. 12 i 309—310, gdje se ukratko opisuje i cesta prema Rakitnom. *Rakitno:* Radimsky, Visoravan Rakitno u Hercegovini, GZM 1891, 413—424. Pravac puta Rakitno, — Žovnica — Mostar (Cim-Ilići) vidj. kod R. Bonić, *Srednjevjekovni grad Kruševac u Humu,* Mandićev zbornik, Rim 1965, 117—139. Ovim se putom odvijao saobraćaj sve do 19. st. između Mostara i Duvna. Na ovome putu je i velika prethistorijska utvrda Zvonigrad u Gor. Pologu. Opširnije o ovom putu drugom prilikom.

Duvanjsko polje — Imotsko polje (vidjeti naprijed); 6) Aržano — Vinica — Vir — Vel. Galići, sa spurilama između Vinice i Vira.

Međutim, ne bismo akceptirali Ballifove putove: Letka — Ljubuša pl. — Rama i Rašćani — Rama, iako se na njima javljaju kolotečine, vjerojatno sasvim lokalnog karaktera. S druge strane, akceptirali bismo autohtoni put Kovači — Grabovica (preko Vel. i Malog Graca), na koji nas je upozorio dr A. Benac. To je ujedno najkraći put između južnog dijela Duvanjskog polja i Buškog Blata. Spurile se javljaju oko Vel. i Malog Graca, a put je služio i kao veza između gradina u Kovačima, te Vel. i Malog Graca i Gradine na Zamršću.

Visoravan Rakitno je u stvari prijevoj između doline Neretve i Duvanjskog polja, pa su na nj izlazili putovi ne samo s Duvanjskog polja nego i s Imotskog polja i doline Trebižata. Ballif (Strassen, 30—31) na Rakitnom ima ove komunikacije, od reda autohtonog karaktera: 1) Staro Selo (kaldrma) — Petrovići — Trebistvovo — Pos. Gradac; 2) Petrovići — Jaram — Crvenice (Duvanjsko polje); 3) Petrovići — Štitar — Lipa —Proslap; 4) Rakitno — Drežnica, sa spurilama kod Vlašana i Konjskog; 5) Vel. Galići — Zavraci — Muslića Klanac (spurile) — Trebistovo i 6) Rakitno — Vučipolje — Studena Vrila (spurile ispod Klenka i kod Marića kuća). O cestama na Duvanjskom polju pisao je i V. Radimsky: GZM 1891, 416 i 1894, 304 i d. O naseljima i putovima na području Duvanjskog polja usp. i E. Pašalić, Sabrano djelo, 161—170.

Jedan put na autohtonoj osnovi odvajao se iz Runovića (Novae) prema Makarskoj, ali je imao veze i na zapad prema Zagvozdu i Šestanovcu, a na istok prema Vrgorcu. Potencijalni pravac bi vodio preko Slivna, Rašćana i Staze (»Staza vrata«) u Tučepe.

Napuštajući Imotsku kotlinu, magistralna se cesta preko Ploce spustila u dolinu Tihaljine, u koju je silazio i priključni put Gorica — Drinovci. Kako smo već vidjeli, bivij je bio kod vrela Jakšenice, nedaleko od *mansio Ad Fusciana.*

Od Popove Kule u Klobuku se odvajao put koji je kroz Vlake i Cerov Dolac vodio na Ružića Prispu. Tu se račvao prema zapadu kroz Grude, Soviće i Goricu, bogatim antičkim i predrimskim nalazištima, ali slabo istraženim[180]. Drugi je ogranak vodio preko Raškog Polja i Marin Doca u Pos. Gradac, odakle je jedan pravac nastavljao na sjever preko Trebistova i Petrovića na Rakitno[181], a drugi prema Posušju i Vinjanima, o čemu je bilo govora.

Osvrnemo li se na reljef, uočit ćemo da je utvrđeni klanac u Pos. Gracu bio ključna tačka za zaštitu od eventualnog prodora sa sjevera,

---

[180] Na brdu Pit (oppidum?) iznad Gorice nalaze se ostaci kasnoantičkog refugija na prethistorijskoj gradini, možda ostaci jedne Ravenatove »civitas« (usmeno P. Anđelić). — Kod Vrućice (Grude) otkriveni su tragovi rimske ceste, Patsch, GZM 1900, 305 i 310. Tu je u gaju Miši stajala i nekropola s osam rimskih nadgrobnih spomenika, na jednoj lik Atisa. Tragove toga puta vidio je i Alačević, BD 1897, 112. Prikaz jednog Atisa (ili Genija?) opisao je i M. Hoernes, AEM IV, 42 kod crkve sv. Ilije u Veljacima.

[181] Fiala, *Eine römische Wegroute,* WM III, 520—522.

a sličnu ulogu je imao i klanac Ušica (Zagorje), oba na komunikaciji Duvanjsko polje — Vinjani — Imotsko polje, odnosno dolina Tihaljine i Ljubuško polje. Taj povoljni strateški položaj i važnost koju su klancu Pos. Gradac pripisivali Rimljani, bar u rano carsko doba, dobro ilustriraju ostaci jakog rimskog utvrđenja i u njemu nađeni natpisi u počast cara Klaudija i Tiberijeva legata M. Emilija Lepida(?), koji je presudne 9. g. n. e. zaslužio *ornamenta triumphalia*[182] za zasluge stečene u ugušivanju posljednje ilirske insurekcije.

Čini se da je na cestu Salona — Narona kod Vitine izlazio i jedan put koji je dolazio s jugozapada, povezujući preko Vojnića (»Župnica«) Jabuku, Gredu i Dole s dolinom Tihaljine i Mlade. Na ovaj put bi se mogao odnositi narodni naziv »Jankov put«. Taj put je mogao imati vezu i s Vrgorcem i Zaostrogom na jugu, odnosno s Krstaticama, Slivnom i Runovićem na zapadu[183]. Jedan put na pravcu od Vitine prema Vrgorcu predmnijevao je i Kiepert[184].

O raskršću kod putne stanice Bigeste bilo je već govora. Takvo skretanje, po našem mišljenju, nužno je iz dva razloga: traži ga most na Žabaru (Vitaljina) i komunikacija kroz tzv. Mostarska vrata, kuda je vodila prirodna i logična saobraćajnica u dolinu srednje Neretve (područje Mostara). Na toj je cesti i visoravan Brotnjo s brojnim predrimskim i rimskim naseljima. U Radišićima *(Bigeste)* morala se odvajati i komunikacija koja je vodila dolinom Trebižata do njegova ušća kod Čapljine. Upravo na tome pravcu su bili naseljeni veterani VII legije (Filovača, Ligat, a vjerojatno i Studenci). Taj pravac dobro se uklapa i u ostatke ceste koju je Patsch našao na Muši kod Čapljine. Put vodi prirodnim pravcem dolinom rijeke i udaljenost od Bigeste do *Ad Turres* (Tasovčići kod Čapljine) skraćuje za više od pet milja. Na tom pravcu najznatnije antičko naselje je konstatirano u Gornjim Studencima, na Crkvini u Studenačkom polju. Da se radi o jednom prethistorijskom putu, pokazuju brojni tumuli koji kroz Studence obilježavaju njegov pravac[185]. To što je itinerarska cesta kod Bigeste skrenula na desnu obalu Trebižata, svakako je posljedica privlačne snage tako jakog trgovačkog (a kasnije i upravnog) centra, kakva je bila Narona. Stoga smatramo da tranzitni promet nije morao skretati u Naronu, nego je nastavljao pravcem *Bigeste* (Radišići) — Studenci — Čapljina, jer je bio i kraći i udobniji, dug oko 20 km =

---

[182] V. bilj. 178.

[183] Jankov put spominju A. Evans, ARI, 74 (»Sekulan ili Jankov put«) i D. Sergejevski, *Starohrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM 1954, 189 (»varijanta rimskog puta Narona — Salona«). Sjećanje na ovaj put je u narodu vrlo tamno i blijedo. Ipak mi je u više navrata rečeno da je Jankov put vodio iz Vitine preko Veljaka prema jugozapadu. U Klobuku (zas. Vojnić) evidentirana su dva rimska naselja: jedno na parceli Čutuka, a zaprema površinu od oko 200 m² (Truhelka, GZM 1893, 677) i na Župnici (Crkvine), na većem kompleksu (Sergejevski, GZM 1954, 189—207), gdje je otkopana starokršćanska bazilika.

[184] CIL III T. III i FOA T. XVII. — Vjerojatno je ovo varijanta (ogranak) tzv. Jankova puta.

[185] Radimsky, *Arheološki leksikon*, s.v. Studenci, velik broj gomila poredanih u grupama, a uz cestu Čapljina — Ljubuški 14 gomila. Usp. i M. Vego, *Statueta iz Studenaca*, GZM, 1954, 175 i *Ljubuški* (stećci), 7.

cca 13. m. p, kolika je i distanca Bigeste — Narona. Prema tome ovim je pravcem putnik uštedio udaljenost od Narone do Tasovčića (Čapljina)[186].

Ne znamo što se u antici nalazilo na području današnjeg Ljubuškog, jer je kasnije naselje moglo zatrti tragove ranijeg života. Pretpostavljamo da je današnji urbani prostor bio kako-tako naseljen i u antici. Na Zorbinovcu je u jednom kasnoantičnom grobu nađena tzv. *Ara Augusta* koju su Augustu i Tiberiju postavili veterani *pagi Scunastici.* Njihova naselja bila su u neposrednoj blizini grada (Mostarska vrata, Predgrađe, Hrašljani), kako pokazuju uklesani nadgrobni natpisi sa Filovače, Ligata, na Ljubuškom gradu i u Studencima[187]. S Glavice, iznad Filovače, potječe titulus jednog veterana VII legije *(L. Herennius L. f. Pap. Muliade vet. leg. VII....,* CIL III 6364 = 8488)[188].

U samom Ljubuškom ili u njegovu istočnom predgrađu, gdje su nađeni navedeni spomenici, od osnovnog pravca Radišići — Studenci — Čapljina odvajala su se dva puta, jedan je vodio kroz Mostarska vrata na Brotnjo i dalje u dolinu Neretve, a drugi prema mostu na Žabaru (Vitaljina u Hrašljanima). Lokalnu tradiciju o putu preko Brotnja zabilježio je M. Hoernes (AEM IV, 38). Na visoravni Brotnja bilo je nekoliko razvijenijih rimskih i predrimskih naselja (Krehin Gradac, Čitluk, Čerin, Služanj, Blizanci, Miletina itd.). Kako to pokazuje i natpis iz Žitomislića (T. III, sl. 2), područje je pripadalo ageru kolonije Narone[189]. Stjecište putova bilo je vjerojatno u Krehin Gracu. Ovdje je situacija nejasna, jer ova pitoma visoravan još nije dovoljno ispitana arheološki. Jedan put je svakako vodio (preko Miljevića gdje se na Kobilovači, na lok. Novi nalaze ostaci rimske utvrde) u dolinu Neretve kod Mostara, gdje su otkrivena značajna naselja u Cimu (Sarsiteron?), Bačevićima i Bijelom Polju. Drugi je vjerojatno kod Žitomislića silazio na Neretvu, a treći vodio prema zapadu pravcem Krehin Gradac — Čerin — Kočerin — Pos. Gradac. Na ovome putu je stajala ilirska i rimska (pa i srednjovjekovna) utvrda na Gradini u Biogracima[190].

---

[186] Bojanovski 1969, 138—46 i 1973, 305 i d. Isti, Godišnjak X, 141.

[187] Hoernes 1880, 37—38. Na Filovači je morala biti neka rimska naseobina (vila?) od koje potječu gomile građevinskog materijala. U okomitoj stijeni kod Filovače bilo je uklesano pet nadgrobnih natpisa, među njima i L. Domicija, veterana VII legije, dok su ostali izlizani.

[188] Stela uzidana u porti pravoslavne crkve na Mostarskim Vratima (sl. 3a) nađena je na desnoj obali Trebižata kod zas. Mandić: *Andamionius Andami f. eq. coh. I Lucens(ium)...* CIL III 8486 = Patsch, *Narona,* 61, br. 5—7, ali bez fotografije. — Za ostale veterane VII legije v. Patsch, *Untersuchungen,* 110—111.

[189] Sergejevski, *Rimski natpis iz Žitomislića,* GZM 1925, 87—89 bez slike. Za *Brotnjo:* Hoernes, AEM IV, 33—37. Radimsky, GZM 1892 121—126. Patsch, GZM 1904, 45—49. i 1895, 583.

[190] *Bijelo Polje:* Radimsky, GZM 1890, 337. Patsch, GZM 1904, 33—43. *Bačević:* Radimsky, GZM, 1892 332. CIM: Arheološki pregled (AP), 8, (1966), 142. N. M., *Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis,* Dobri pastir, VIII (1957), 65—68, posebno str. 67. Isti, *Ponovno o sijelu biskupije Sarsiterensis.* Dobri pastir, IX (1959), 71—77. *Žitomislići:* AP 12 (1970), 144 (T. Anđelić); 13 (1971), 74; 14 (1972), 101; 15 (1973), 80. *Biograci:* AP 11 (1969), 122 (I. Čremošnik); 12 (1970), 132 i 13 (1971), 76. Cf. Radimsky, GZM 1894, 443.

Most na Gračinama na Humcu služio je za vezu i s naseljima na desnoj obali Trebižata (Crveni Grm, Prolog, Vrgorac) i tako sa cestom Salona — Narona povezivao zabiokovsko područje. Od Crvenog Grma jedan autohtoni(?) put je izlazio na našu cestu kod Bijače, gdje je vjerojatno postojalo i manje naselje[191]. Most na Gračinama služio je i samom logoru, jer je u Hardomilju bilo vojničko groblje, od kojeg se sačuvao priličan broj spomenika. Vjerojatno je na toj strani bio logorski teritorij, s pašnjacima *(prata)*, šumama i vrtovima[192]. Most je očito imao i vojničku, manevarsku ulogu, jer se radilo o rošadnoj cesti, kako bi vojni logor u slučaju potrebe bio otvoren na sve strane.

Kako smo već vidjeli, vrlo značajni bivij je bio u Prudu, pred samom Naronom. U Prudu je magistralna cesta (Aquileia — Scodra — Dyrrhachium) skretala u unutrašnjost Hercegovine, kako to potvrđuje i miljokaz cara Tita s oznakom *a Tilurio Scodram LXVIII.* (T. II, sl. 2). Cesta je u Čapljini prešla Neretvu i preko putnih stanica u Tasovčićima *(Ad Turres)*, Stocu *(Diluntum)* i Nikšiću *(Anderba)* vodila do Drača, gdje se spajala s poznatom *via Egnatia*[193].

PRECEDENSI

Rimska umjetno građena cesta *(via munita)* od Salone do Narone je nastala na prethistorijskoj trgovačkoj komunikaciji, kojom se izmjena dobara vršila od najstarijih vremena, ne samo između domaćih

---

[191] Skupni nalaz sestercija II st. iz Bijače, G. Kraljević, GZM 1970, 39 i d., govorio bi prije za postojanje vikusa nego za *mansio* ili *mutatio*, kako smatra Kraljević (p. 40). Mansio i ne dolazi u obzir, a mutacio bi prije stajala u Žabaru (bivij) nego ovdje u bezvodnom području. Sudeći po oskudnim podacima koje je ostavio Patsch, novac je nađen »zwischen der Häusergruppe Bubalo und den Rücken Ravni Humac«, dakle nešto zapadnije od ceste Salona — Narona na potencijalnom pravcu ceste Bijača — Prolog — Vrgorac — Novae. na kojem je svakako bilo naselja kao i danas. To bi, izgleda, bio onaj put »verso Vrhgorac a Mali Jezerac« za koji je Bulić od seljaka čuo naziv »Salamunovo kolo«. Taj pravac, po Buliću, BD 1899, 27 odgovara onom koji je označen na Kiepertovoj karti. Jedan takav put spominje i Patsch, GZM 1900, 305 (Novae-Vrgorac-Narona), ali on nije provjeren.

[192] S tim u vezi upozoravam i na žrtvenik Sulpicija Kalvija, centuriona *leg. I M(inervae)*, koji je bio *praepositus cho. Belg*, a koji je na tome mjestu bio *maiestate et numine eius* (sc. Jovis) *servatus* (C. III 1918 usp. p. 1504, Vrgorac). Slučaj bi mogao biti u vezi s nekim službenim pohodom zapovjednika kohorte logorskom teritoriju.

[193] O tome kraku ceste usp. Patsch, *Narona*, 79—86 i *Untersuchungen*, 97—101 i 109; Sergejevski, *Rimska cesta Narona — Leusinium* (Prethodno istraživanje), GZM 1962, 111—112; Bojanovski, *Mogorjelo — rimsko Turres*, GZM 1969, 138—146 i d. te »Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta«, Godišnjak — X, 1973, 137—187. — Odsjek Leusinium — Anderba obradio je Sergejevski, GZM 1962, 81—109, T. I — XIV, a njezin tok od Nikšića do Skadra i dalje C. Praschniker — A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, 95—101 i karta. U novije vrijeme cesta je dva puta obrađena na području Crne Gore: P. Mijović, *Alata—Ribnica—Podgorica*, Starinar XIV — XV (1965), 69—92 i D. i M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I (1967), 169—180 s kartom. Usp. Mijović, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 1975, 48—62.

proizvođačkih centara i njihovih potrošača nego i sa stranim, prvenstveno grčkim trgovcima iz grčkih gradova na Jonskom i Jadranskom moru. Da je u Iliriku (kao i u drugim zemljama Carstva) bilo putova i prije Rimljana, svjedoče relativno bogati arheološki nalazi od neolita naovamo. Vrlo je česta i pojava grobnih gomila (tumula) na mnogim putovima, pa i na rimskim, kako smo to vidjeli u opisu ceste, a ti tumuli idu — koliko se to zna — u bronzano doba. Uz antičke ceste se nižu i ilirska gradinska naselja, koja su nastala davno prije dolaska Rimljana, a rimske ceste često prolaze kroz ilirska naselja, što potvrđuju imena stanica, kao Tilurium, Tronum, Bil(l)ubium, Bigeste, Narona, da spomenemo samo one s naše ceste. Sve navedeno govori u prilog saobraćajnog kontinuiteta iz predrimskog doba.

Prethistorijski trgovački putovi često su povezivali vrlo udaljene krajeve, kao npr. poznati j a n t a r s k i put između Baltika i Mediterana, čiji su ogranci prolazili i preko naše zemlje. Jedan neolitički put povezivao je mediteranske zemlje sa srednjom Bosnom i Panonijom, uzvodno Neretvom do njenog velikog koljena, a zatim tokovima Neretvice i Fojnice izbijao na rijeku Bosnu kod Visokog. Odatle je dolinom Bosne vodio na sjever[194]. Razmjena dobara utjecala je i na razvoj neolitskih kultura na tome prostoru (starčevačka, impresso i kakanjska kultura). Da su centralni dijelovi Bosne imali trgovačke kontakte s Grčkom još u mikensko doba, dokazuju fragmenti mikenske keramike na Debelom Brdu kod Sarajeva, gradinskom naselju koje se održalo od eneolita do rimskog doba[195]. Da je već u bronzano doba značajan trgovački put vodio i dolinom Trebižata i Mlade, potvrđuju brojni tumuli koje smo našli uz trasu rimske ceste.

Bilo bi zanimljivo i korisno znati kako su izgledali ti putovi. Vjerojatno se nisu mnogo razlikovali od predrimskih putova u Galiji, od kojih su neki bili kolski (Caes. De bell. Gall. I, 6). I u Iliriku je — kako je to ukazao i Pašalić — tu i tamo, svakako, bilo i kolskih putova, prvenstveno u ravničarskim oblastima, jer su Iliri, kao i Kelti, poznavali kola[196]. Najstariju pisanu potvrdu kopnenih (umjetnih?) putova daje Pseudo-Skylaks: *iter pedestre dierum trium* između Butue i Epidamna[197]. Takav put je mogao postojati i u dolini Trebižata. S obzirom na plemensku rascjepkanost predrimskog Ilirika, ipak se ne može pomišljati na organiziranu cestovnu, tj. kolsku mrežu, nego jedino na putove lokalnog ili možda regionalnog značaja.

Najčešće su to bile utabane konjske ili pješačke staze koje su vodile riječnim dolinama (ponekad su korištene i same rijeke) i po

---

[194] A. B e n a c, *Obre II*, GZM 1971, 177.

[195] J. A. S a k e l l a r a k i s — Z. M a r i ć, *Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo*, Germania 53, 1975, 153—156.

[196] E. P a š a l i ć, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 1975, 133—135.

[197] Pseud. Skyl. Pogl. 25: ὁδὸς δέ τριῶν ἡμερῶν Usp. M. S u i ć, *Anonymi (vulgo Scylacis) Periplus ab Histris ad Chaones*, Rad JAZU, knj. 306 (1955), 174 i 175, odnosno ἡμερῶν δύο između Epidamna i Apolonije, ibidem, 176 i 177.

lakšim prirodnim prolazima, a u gorovitom području birale pogodnije prijevoje i sedla (kao što su to u našem slučaju prirodni klanac u Pos. Gracu, klanac Ušica između Zagorja i Roškog polja, prijelaz sa visoravni Rakitno u dolinu Dražanke itd.). Preko potoka i rijeka se prelazilo gazom (»brod«), brvnom ili rjeđe skelom. Takvi putovi se nisu mnogo razlikovali od brojnih konjskih putina kakve su se u ruralnim oblastima sačuvale i do naših dana, a koje su dobrim dijelom nastale na osnovu starih autohtonih putova[198].

Prve sasvim pouzdane elemente koji sigurno datiraju predrimsku komunikaciju dolinom Trebižata, kao i njene veze sa Salonom i Duvanjskim poljem, daju brojne kamene gomile (tumuli), »najmarkantniji i najuočljiviji oblici praistorijskih grobnica na čitavom centralnom ilirskom području« (Čović), koji, kako smo vidjeli, prate u ovoj oblasti komunikacije. Po prilozima uz primarne ukope, ove kamene gomile se datiraju u bronzano doba, dakle još u prvu polovinu drugog milenija stare ere. To je u rano bronzano doba bio opći način sahranjivanja na ovom centralnom ilirskom području, ali čini se da je u ovoj oblasti sporadično trajao i do kraja starijeg željeznog doba[199].

Za naša istraživanja važna su i naselja gradinskog tipa koja su, na žalost, vrlo slabo istražena, ali im se postanak može odrediti već u kasno bronzano doba (13. do 8. st. pr. n. e.). Ono što se već sada može tvrditi jeste činjenica da se veliki broj gradina nalazio pored starih putova (što očito proizlazi iz opisa ceste), te da su one u funkcijalnoj vezi s komunikacijama kao naseobinske aglomeracije, a možda i kao utvrde.

Dobar dio metalnih objekata kasnog bronzanog i ranog željeznog doba ove oblasti, sačinjavaju proizvodi jačih centara koji su radili za šire tržište, što ukazuje na žive trgovačke veze s manje ili više udaljenim predjelima. To ne važi samo za nakit nego i za predmete uporabne vrijednosti, kao što su šljemovi i dijelovi naoružanja. Tako su neka koplja ovamo stizala iz centralne Bosne, a šljemovi iz radionica u primorju ili možda u Grčkoj[200]. To još u većoj mjeri, zbog velike raznolikosti tipova i varijanti, važi za nakit. Tako su npr. tipovi nakita iz Crvenica najčešće zastupljeni u Gorici, ali i na čitavom nizu drugih

---

[198] To su često stari, duboko usječeni putovi, djelomično pretvoreni u potočine (na mekšem terenu), a sa strana obrasli šikarom.

[199] B. Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području,* Pos. izd. Naučnog društva BiH, knj. IV: Centar za balkanološka istraživanja, knj. 1, 98—102. Ono što se na osnovu dosadašnjih ispitivanja može uzeti kao veoma vjerovatno jeste istovremena pojava tumula kao grobnih spomenika na čitavom ovom području u rano bronzano doba, grubo uzeto u prvoj polovini drugog milenija stare ere (p. 99). — O nadgrobnim spomenicima kao bitnim elementima u istraživanju antičkih komunikacija, usp. E. Pašalić, *Sabrano djelo,* 118 s tu navedenom literaturom.

[200] Čović, n. dj., 105. Cf. D. Rendić, *Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave,* Peristil II, 1957, 29 i d. *O goričkoj ostavi* v. Ć. Truhelka, GZM 1899, 389—395, a o goričkoj kulturnoj grupi: Čović, n. dj. 107. Usp. Z. Marić, dj. nav. u bilj. 178.

nalazišta, što rječito govori o trgovačkoj razmjeni. To posebno vrijedi za nakit tzv. g o r i č k e grupe s velikom raznolikošću tipova iz raznih radionica, sve do importiranih zoomorfnih srebrnih naušnica[201].

Taj prethistorijski trgovački put obilno je dokumentiran i bogatim nalazima grčkog i rimskog republikanskog novca iz 3. i 2. st. pr. n. e. (najčešće drahmi Apolonije i Dirahija). Po nalazima toga novca upravo je ovaj kraj kod nas najbogatiji, napose Imotsko-bekijsko polje. Promet ovom komunikacijom — kako smo vidjeli — svakako je još mnogo stariji nego što to pokazuje cirkulacija novca između grčkih primorskih faktorija i unutrašnjosti, kako se to lijepo vidi i po importiranim šljemovima ilirsko-grčkog tipa iz 5. st. (Drinovci, Gorica, Grude, Radišići, Crvenice).

O tehničkim elementima tih prehistorijskih putova malo se zna određeno. Neki istraživači smatraju kolotečine karakterističnim građevinskim elementom ilirskih i keltskih putova (Gallia, Raetia, Noricum, Dalmatia, Alpes), a umjetno su usijecane u kamenito tlo kao konstruktivni element, da se kola brže, lakše i sigurnije kreću na strmom terenu. Takvima se mogu smatrati i neke kolotečine na lokalnim autohtonim putovima oko Duvanjskog polja, koje je evidentirao Ballif, a posebno kolotečine kroz Zagorje, u usponu na Duvanjsko polje (dolinom Žukovice, po strmom i neravnom terenu, gdje nema nikakvih drugih tragova puta). Međutim, na cesti Salona — Narona, dolinom Trebižata i preko visoravni Lovreća i Ciste, takvih kolotraga nema, a one na »Ploči« u Prudskoj dragi očito su nastale trenjem, jer se nalaze u usjecima koji su svakako rimski rad[202].

Prve pisane vijesti koje se odnose na dolinu Trebižata, a time indirektno i na prastaru saobraćajnicu koja je vodila tom dolinom, imamo istom u 2. st. pr. n.e., a odnose se na ratove Rimljana s Delmatima.

Godine 156. pr. n. e. konzul G. Marcije Figul je poveo prvi rat protiv Delmata, ali je prema Apijanovu pisanju kod prvog pokušaja suzbijen pa se morao vratiti u Naronu (App. Ill. 11). Figulov glavni cilj je bio da osvoji delmatski *Delminium*, pa je rat nastavio iste godine početkom zime. Bilo bi zanimljivo znati kojim je pravcem nadirao Figul da bi dopro do Duvanjskog polja, na kojem se nalazio glavni delmatski grad Delminij. Alačević, u nastojanju da dokaže da Delmi-

---

[201] Lijep primjer ovih međuplemenskih dodira, utjecaja i trgovačkih odnosa daje i razvoj (i plasman) tzv. fibule tipa Golinjevo, s brojnim varijantama od 11. do 8. st. pr. n. e, Č o v i ć, *Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule*, GZM 1971, 313—326. Za Crvenice: Č o v i ć, *Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna*, VAHD 63—64 (1961—1962), 25—48 i B o j a n o v s k i, *Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice*, Naše starine, XI (1967), 181—186. Usp. i lit. nav., u bilj. 200 Usp. i B. Č o v i ć, *Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata*, Godišnjak — VIII, 1970, 76—90 i P a t s c h, GZM 1902, 399.

[202] O brazdama s kolotečinama kao konstruktivnom elementu predrimskih putova kod nas i u alpskom prostoru, usp. E. P a š a l i ć, n. dj., 125—128. s bogatom dokumentacijom. Takve brazde se javljaju tu i tamo i na autohtonim putovima u opisanom području.

nium »doveva sorgere dove sono oggidì le rovine di G a r d u n« (Mommsen CIL III pag. 358), pretpostavlja da su Rimljani u ovoj prvoj invaziji na neprijateljsku zemlju (brdovitu zemlju u kojoj su se domaći mogli relativno lakše braniti) odabrali otvorene pozicije, na kojima su mogućnosti za zasjede bile manje, a takav je put, po njegovu mišljenju, otvorila sama priroda dolinom Trebižata i preko visoravni Lovreća i Ciste. Poraz Figulovih jedinica mogao se možda dogoditi u tjesnacu između Utvice i Klobuka[203]. No, ono što Alačeviću tada još nije moglo biti jasno, danas je očito: Rimljani su nadirali dolinom Trebižata do Imotskog polja, pa preko Prološca, Vinjana i Zagorja na Duvanjsko polje, dok su bočne kolone morale nastupati, jedna preko Pos. Graca, a druga preko Lovreća i Studenaca. Tim putovima očito je napredovao i P. Kornelije Scipio Nazika 155. g. (Front. Strat, III, 6, 2). Na svim navedenim pravcima (i na onim sporednim) bilo je pozicija na kojima su Delmati vični domaćem terenu mogli dočekati i razbiti invazora (App. Ill. 11).

S tim u vezi je i pitanje kome je pripadalo Imotsko polje i područje istočno od njega. Je li to u 2. st. pr. n. e. bio delmatski teritorij? Kada antički pisci (Apijan, Strabon, Plinije) nabrajaju delmatska naselja (oppida, katoikia, castella), ne navode nijedan njihov »grad« u tome području. Najistočniji delmatski grad je po njima *Oneum* (Omiš) na ušću Cetine. Međutim, u tome području ne spominju se nikakva druga plemena. Neki istraživači (Tomaschek, Bulić, Novak) su kao delmatski definirali teritorij između Krke i Cetine, ali kako Cetina pravi veliki luk na istok, Delmati su morali dopirati negdje do Imotskog polja, ako ne i dalje. Na istoku su im (vjerojatno) bila etnički srodna plemena, koja su povremeno o njima mogla ovisiti i politički. U prilog tome govori i kulturna srodnost arheološkog materijala (nakit, oružje), npr. između Crvenica na Duvanjskom polju, koje je očito pripadalo delmatskom etničkom i upravnom području, i Gorice na Imotskom polju. U prilog tome bi išlo i pomanjkanje markantnijih prirodnih granica istočno od Cetine. Ali, u tom perifernom području (možda) su promjene nastale već pojavom Rimljana na donjoj Neretvi (168/167. g. pr. n.e.), a naročito nakon sloma Ardijejaca i Plereja (135. g. pr. n.e.)[204]). Tada je ojačao rimski utjecaj i u dolini Trebižata.

Kada su poslije sloma Ardijejaca 135. g. pr. n. e. Rimljani učvrstili vlast na donjoj Neretvi, možda su adaptirali neke autohtone putove, prvenstveno put dolinom Trebižata, ali je većina tih putova ostala i dalje na istom tehničkom nivou. Tek nakon sloma velikog panonskog i delmatskog ustanka *(Bellum Batonianum)* 9. g. n. e., u kojem je zemlja vojnički pregažena, Rimljani su, da bi osigurali stečene posjede i spriječili nove ustanke, sagradili gustu cestovnu mrežu u Iliriku. Tada je po prvi put zemlja bila na velike daljine ispresijecana umjetno gra-

---

[203] BD 1878, 25—26.

[204] Z a n i n o v i ć, *Delmati I*, Godišnjak IV (1966), 33—58. Č o v i ć, *Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata*, Godišnjak — VIII (1970), 68.

đenim kolskim cestama *(viae munitae)*, približno pravolinijskog smjera, s gornjim i donjim strojem, usjecima i nasipima, propustima i mostovima. Paralelno s izgradnjom glavnih cesta, na strateškim mjestima su podignuti garnizoni, a na važnim sedlima i klancima utvrde (burgusi) povezane komunikacijama. To je bila osnova rimskog gospodstva u pokorenoj zemlji.

ZAKLJUČAK

Kao što se iz izloženog vidi, radi se o komunikaciji relevantnog značaja, kako u teritorijalnim tako i u kronološkim okvirima. Ona je milenijima bila najvažnija prometna žila širokog područja, od velikog planinskog hrbata na sjeveru (Čabulja, Čvrsnica, Vran, Ljubuša, Raduša, Malovan, Cincer, Vitoroga, Golija sa Staretinom, Šator i Grmeč) koji odvaja pravu Bosnu od priobalnog područja — sve do mora. Ta kamena barijera otvara se samo na tri mjesta i pruža prirodnu mogućnost prometne penetracije u unutrašnjost zemlje: dolinom Neretve, preko Kupreških velikih vrata (1384 m) i preko Strmice u dolinu Unca. Još od najudaljenijih vremena tim je pravcima i naša saobraćajnica bila povezana s putovima u unutrašnjosti zemlje (ako isključimo visoke planinske prijevoje preko Vrana, Staretine, Šatora i Grmeča).

Terenskim istraživanjima *in natura* u ovom je radu određena i detaljnije opisana cesta na cijelom toku od Salone do Narone. Utvrđeno je da nije uvijek vodila današnjim putovima, kako su mislili Abramić (VAHD 1926—27, 144) i Pašalić (Naselja, 57). Dok današnja cesta vodi sjevernim rubom Imotskog polja (preko Gruda i Imotskog), rimska (i predrimska) vodila je njegovim južnim rubom. Na današnju cestu nije izlazila u Kamenmostu, kako je mislio Patsch (GZM 1900, 331), nego u Krivodolu. Preko Kamenmosta je vodio regionalni put Novae — Crvenice, koji je Imotsko polje vezivao s Duvanjskim poljem.

Cesta je imala vrlo razvijenu mrežu vicinalnih putova, naročito u području Imotsko-bekijskog polja. Većina tih priključnih komunikacija bila je i ostala autohtonog karaktera, osim, možda, puta Lovreć — Studenci — Zidine — Duvanjsko polje, i sigurno, puta Runovic (Novae) — Kamenmost — Proložac — Cvitića Most (Vinjani) — Kukavica — Studena Vrila — Crvenice (Duvanjsko polje), koji je u sistemu prethistorijskih i rimskih komunikacija, izgleda, činio integralni nastavak saobraćajnice dolinom Trebižata.

Izučavanje same ceste više je bilo povod za određivanje topografije naselja nego što joj je cilj sama cesta. Na žalost, šutnja izvora ne pruža mogućnosti da se popuni ova bijela mrlja na historijskoj karti rimske (i predrimske) Dalmacije, iako je uz sjeverni rub Imotsko-bekijskog polja arheološki utvrđeno nekoliko relevantnijih naselja (Proložac, Glavina — Imotski, Vinjani, Gorica, Pos. Gradac, Vinjani hercegovački). Mogle su se locirati samo putne stanice, dok je za neke Ravenatove »civitates« (Epilentio, Orba, Naurtio i Emanio) utvrđeno da su gravitirale cesti Salona — Narona. Njihova ubikacija ostaje i dalje otvorena, sve dok neki slučajni epigrafski nalaz ne riješi neko

od tih pitanja. Područje, uostalom, nije do kraja istraženo, jer sistematskog istraživanja ove oblasti nije ni bilo, kako to pokazuju i primjeri tako značajnih aglomeracija kao što su Tilurium, Novae i Narona.

Prilikom ispitivanja ceste nismo težili za mikrotopografskim određivanjem trase, jer je to zadatak lokalnih istraživača. Isto tako nismo vršili ni sondažna iskopavanja, jer su konstruktivni elementi ceste od ranije poznati, pa ih ovdje donosimo po Ballifu i Patschu. Orijentirali smo se uglavnom na fiksiranje tragova ceste *in continuo*, i to na osnovu različitih elemenata i kriterija i na kraćim intervalima, tj. bez većih prekida.

S obzirom da je ova komunikacija služila sve do 19. st. i da njenom trasom i danas vode više ili manje značajni putovi, uzeli smo u obzir i srednjovjekovne spomenike, gdje god su oni funkcionalno povezani uz samu komunikaciju, te joj obilježavaju pravac. To su u prvom redu brojne nekropole sa stećcima (Budimir, Cista, Lovreć, Lokvičić, Sebišna, Tihaljina, Bijača itd.). Međutim, ovi biljezi smrti nisu i jedina svjedočanstva da je cesta upotrebljavana u srednjem vijeku. Uz trasu ceste su nađene i ostave novaca. I dok ostave iz Bijače i Klisa (D. Rendić, VAHD LII/1950, 239—278) potječu još iz vremena Carstva, skupni nalazi Justinijanovih (526—578) i Justinovih (565—578) solida iz Grabovika kod Vitine, te zlatnika cara Romana III Argira (1028—1034) i carice Teodore (umrla 1056. g.) iz Vitine (Patsch, GZM 1900, 547 i 570), dokazuju kontinuitet prometa ovom prastarom saobraćajnicom i u ranom srednjem vijeku. Depo zlatnika Romana III Argira nađen je i u Podbablju kod Imotskog, opet uz trasu naše ceste (A. Ujević, Imotska krajina, 51).

I narodno predanje o putu »od Soline do Norine« također je dokaz korištenja ceste gotovo do naših dana, dok nazivi »Sekulan« i »Jankov put« asociraju na junake narodne epske pjesme (možda pod utjecajem Kačića), na Banović Sekulu i Sibinjanin Janka. Prodolicom, naime, zapadno od ceste Vitaljina — Prud, između Rotnog doca i Ploče, sačuvali su se i do danas značajni ostaci ceste široke pet metara, koja je svojim izgledom i konstrukcijom impresionirala i potakla maštu, a takvih ostataka je moralo biti i na drugom pravcu, da ih narod pripiše tako velikim junacima, kakvi su bili proslavljeni borci iz ratova protiv Turaka Sibinjanin Janko (Hunjadi Janoš) i sestrić mu Banović Sekula, slavonski ban Janoš Székely. To ujedno pokazuje da su ti putovi bili vrlo važni za stanovništvo i da su se po svojim osobinama bitno razlikovali od običnih seoskih putova. Ne znajući objasniti njihov postanak, a frapirani njihovim izgledom, pripisali su ih div-junacima narodne pjesme[205], dok su ih u drugim krajevima pripisivali mitologiziranim osobama, kao npr. Put (ili grad) Marije Terezije, Put proklete Jerine, odnosno Put Crne kraljice, i sl.

---

[205] Kada sam mog informatora Franju Petrovića iz Klobuka (70. g.) upitao zašto se taj put naziva »Jankov put«, odgovorio mi je da je to put Sibinjanina Janka i izrecitirao podulju pjesmu o ovom junaku. — Rimski put između D. Radišića i Humca, stariji ljudi nazivaju »Sekularski put« ili »Sekular« (navodno *via saecularis??*), a između Hardomilja i Vida »Sekulan« (podatak dr B. Rupčića).

Rimska cesta Salona — Narona korištena je na nekim dijelovima i do najnovijeg doba. Tako npr. između Vitaljine i Vida sve do 1932. g, dok nije paralelno sa starim »Sekulanom« sagrađena nova komunikacija. Slično je bilo i na odsjeku od Krivodola do Runovića (»rimski put«, drum), dok je na dijelu Krivodol-Cista i dalje do Trilja — iako preslojena novijim komunikacijama — ipak sačuvala naziv »rimska cesta«. Na nekim odsjecima se pretvorila u seoske putove (Gardun — Dicmo, Radišići — Humac itd.), a drugdje je opet zatrpana ili iskrčena (npr. kroz Tihaljinu).

Kako se iz izloženog vidi, naša komunikacija je u prošlosti bila veoma značajna. Ona je to i sada. Vjerujemo da će to biti i u budućnosti.

KRATICE

Alačević 1878 — J. Alačević, Delminium, BD I (1878), 21, 38 i 51. Zajednički rad s M. Glavinićem.

Alačević 1897 — J. Alačević, Delminium, BD XX, 1897.

BD — Bullettino di archeologia e storia dalmata, fondato da G. Alačević e M. Glavinić, continuato per cura di Fr. Prof. Bulić, Spalato.

Bojanovski 1969 — I. Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Turres, GZM NS sv. XXIV — Arheologija, Sarajevo, 1969 = WM, Sarajevo, 1972.

Bojanovski 1973 — I. Bojanovski, Problem ubikacije Bigeste, GZM NS sv. XXVI/XXVIII — Arheologija, Sarajevo, 1973.

Bojanovski, Godišnjak — I. Bojanovski, Rimska cesta Narona — Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Godišnjak — X, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 8, Sarajevo, 1973.

Bojanovski, Dolabella — I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo, 1974.

Bulić, BD 1899 — F. Bulić, Strade romane in Dalmazia, BD XXII, Spalato, 1899.

Bulić, BD 1903 — F. Bulić, Cenni sulla strada romana da Salona alla Colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj) e sue diramazioni. Ritrovamenti antichi lungo la stessa, BD XXVI, Spalato, 1903.

GZM — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija.

Hoernes 1880 — M. Hoernes, Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich (AEM), Wien, 1880.

Hoernes 1880—1882 — M. Hoernes, Alterthümer der Hercegovina, I u. II, nebst einer Abhandlung über die römischen Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Sitzunsberichte der phil-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaft, Jahrgang 1880 i 1881, Wien, 1880 i 1882.

Miller, IR — K. Miller, Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Pašalić 1959 — E. Pašalić, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, Archaeologia Iugoslavica III, Beograd, 1959.

Pašalić 1960 — E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960.

Pašalić, Sabrano djelo — E. Pašalić, Sabrano djelo, Sarajevo, 1975.

Patsch, Narona — C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, Wien, 1907.

Patsch, Untersuchungen — C. Patsch, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde, II Band 1908, Wien, 1908.

Patsch 1900 — K. Patsch, Rimska mjesta po Imotskom polju, GZM XII, Sarajevo, 1900 = WM VIII, Wien, 1902.

Patsch 1910 — K. Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, I. Nadgrobni spomenici iz Humca, GZM XXII, Sarajevo, 1910 = WM XII, Wien, 1912.

Patsch, Anhang — Ph. Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina I, nebst einen Anhang über die Inschriften von C, Patsch, Wien, 1893.

VAHD — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, organ Arheološkog muzeja u Splitu, Split.

VHAD — Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva, Zagreb.

WM — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, herausgegeben von Bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, Wien.

WM, Sarajevo — Wissenschaftliche Mittheilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Heft A, Sarajevo.

BOJANOVSKI, I.

CONTRIBUTION A LA TOPOGRAPHIE DES COMMUNICATIONS ET DES AGGLOMERATIONS ROMAINES ET PREROMAINES DANS LA PROVINCE ROMAINE DE DALMATIE

RESUME

La voie de communication romaine entre Salona et Narona est en réalité une ancienne voie autochtone qui permettait la circulation des marchandises depuis les temps les plus anciens et dont, après la répression du dernier soulèvement illyrien (*Bellum Batonianum*, années 6—9 de notre ère), les Romains firent une voie carresable.

Elle est d'autant plus importante qu'elle reliait, par voie de terre, Rome et l'Italie avec Constatinople (»Von Rom bis Konstantinopel«, K. Miller, IR, 462—471). Le marquage en milles de notre section partait de Trilj *(Tilurium, Pons Tiluri)*, allant jusqu'à Scodra *(a Tilurio Scodram m. p.....)*, alors que la section allant de Salona à Trilj était considérée comme une partie de la route itinéraire Salona — Argentaria (Tab. Peut.). Tous les deux itinéraires la considèrent cependant comme une voie de communication particulière reliant Salona — Narona — Scodra — Dyrrhachium.

Au début de la période de l'administration romaine cette voie avait une grande importance militaire, alors qu'à l'époque pré-romaine cette importance était plutôt économique car c'est par elle — à en juger par les matériaux archéologiques et les pièces de monnaie de villes grecques — que s'effectuait un échange très actif de marchandises provenant non seulement des centres producteurs autochtones mais aussi des fabriques grecques du littoral, de Narona en premier lieu.

La nature elle-même avait donné son cours à cette voie de communication, le long de la vallée allant de la Cetina *(Hipp(i)us flumen)* jusqu'à la Neretva (le *Naron* antique). Sur le début de son parcours, jusqu'au plateau d'Imotski, elle passait par un plateau karstique (altitude maximum d'environ 600 m), traversant les localités actuelles de Klis *(Clissa?)*, Dicmo *(Decimin)*, Gardun *(Tilurium)*, Čaporice, Ugljane *(Iulianum?)*, Budimir, Cista Velika, Cista Provo, Lovreć et Lokvičić, pour descendre ensuite vers la plaine fertile d'Imotsko polje (environ 356 m d'altitude). Elle continuait ensuite à longer la vallée de la rivière qui, sur son cours, a quatre noms différents (Vrlika, Tihaljina, Mlade et Trebižat), pour arriver à Narona (Vid), Čapljina *(Ad Turres)*, et se diriger ensuite, par l'intérieur de l'Herzégovine, vers Nikšić et Scutari. A Dyrrhachium elle rejoignait la »Via Egnatia«, bien connue, qui menait à Constantinople. En quittant la plaine d'Imotski, la voie entrait dans la vallée de la Tihaljina, puis coupait Ljubuško polje *(pagus Scunasticus)*, dans lequel à Humac (Gračine) un camp militaire romain était établi, du Ier au IIIe siècle.

Aujourd-hui, nous connaissons beaucoup mieux cette voie que Ballif et Mommsen: *ad hanc viam a Narona per Humac, Tihaljina, Imotski, Lovreć, Trilj usque ad Salonas ducentem, cuius vestigia ad Zvirići, ad fontem Nemac, prope Kanica kula, supra fontem Tihaljina Ballif deprehendit, pertinent praeter miliarios ad Tihaljinam repertos (supra n. 6433=10167) n. 13317—13319* (Mommsen, CIL III p. 2175). Jusqu'à Imotsko polje elle traversait une région rurale karstique où les agglomérations de caractère urbain ne s'étaient pas plus développées qu'aujourd-hui. C'est pourquoi aujourd-hui encore les emplacements des relais de *Trono* et *Bil(l)ubio*, situés dans cette région, sont contestables. Au cours des cent dernières années, et un peu plus, de nouvelles voies de communication ont été construites là, qui suivent l'ancien tracé; elles ont effacé l'ancienne route romaine, mais on peut cependant suivre le parcours de celle-ci, grâce aux vestiges archéologiques et

surtout aux vestiges de fortifications et tumuli funéraires préhistoriques qui la jalonnent souvent sur tout son parcours. Il est intéressant de noter que cette section de la route, bien que récemment asphaltée, continue à être appelée la »route romaine«.

D'Imotsko polje en allant vers Narona (Vid sur la Neretva) le travail des chercheurs est d'autant plus facilité que plusieurs bornes miliaires ont été conservées dans cette région (Appendice II), qui fixent avec certitude le tracé de la voie. De plus, dans cette région, surtout de plaines, de nombreuses localités se sont développées à l'époque romaine (principalement sur un substrat autochtone), entre autres le camp militaire de Humac et les colonies de vétérans *(villae rusticae)* entourant celui-ci. Ce qui explique l'assez grand nombre de vestiges archéologiques et épigraphiques découverts là. Et même, de Humac à Narona la route elle-même a été assez bien conservée (elle traverse une plaine karstique), et l'on peut suivre son *agger* in continuo, allors qu'autrement cela n'est possible que sur de courtes sections. Traversant Tihaljina, Klobuk, Vitina et Ljubuško polje, région très peuplée, la voie a été en maints endroits défrichée et labourée. Les renseignements fournis dans ce cas par les agriculteurs sont importants pour la reconstitution de son tracé.

Nombre de spécialistes (Blau, Glavinić, Alačević, Hoernes, Tomaschek, Evans, Ballif, etc.) se sont intéressés à la voie Salona — Narona; mais aucun des chercheurs les plus anciens sauf Alačević ne l'a étudiée sur tout son parcours, de Salona à Narona (»de Soline à Norine«). De ce point de vue, l'étude la plus importante est certainement celle de K. Patsch, consacrée au parcours de cette route à travers l'Herzégovine, en detail de Narona à Humac, puis sommairement jusqu'à Runović. Dans la partie allant de Runović à Lokvičić, le trajet exact n'en a pas été jusqu'à présent exactement précisé. La voie ne suivait pas alors le tracé de la route actuelle, i.e. la lisière nord de la plaine d'Imotski-Bekija, mais le bord sud de celle-ci (où il n'existe actuellement qu'un chemin de terre), passant par Runović *(Novae, municipium Novensium)*, et elle ne rejoignait pas la route actuelle à Kamenmost (près d'Imotski) mais à Krivodol, à une dizaine de kilomètres plus à l'ouest.

A la différence des chercheurs précédents (à l'exception d' Alačević, mais la topographie présenteé par ce dernier ne peut être acceptée en tout cas), l'auteur de la présente étude a décrit cette voie de communication importante sur tout son parcours, 125 km environ, de Split à Vid (Metković), et cela par autopsie. Pendant trois années, il a parcouru la route entière par trois fois dans les deux directions, et certaines de ses sections plus souvent même.

Traversant Drinovci (commune de Grude), la voie présentait un tracé double, sans doute pour des raisons spécifiques: le régime périodique des eaux ou, peut-être, parce que cet état de choses était resté de l'époque pré-romaine. Il s'agit de courtes sections, de 6 km environ, d'ont l'une se trouvait au sud du mont Pećnik (k. 346), et

l'autre au nord. Toutes deux sont d'origine illyrienne, comme le prouvent les nombreux tumulus qui, dans cette région, datent (pour la plupart) de l'âge du broze. Seul Alačević (BD 1897 ,112) a fait signalé la direction de la voie au nord de Pećnik, alors que Ballif et Patsch la font aller au sud de cette localité. Les deux directions sont utilisées encore aujourd'hui.

Nous avons également une double voie dans la section allant du camp militaire de Gračine (Humac) au pont romain sur la Trebižat près de Žabar, à 4 km environ en aval. Patsch faisait aller la route romaine sur la rive droite de la Trebižat (qu'elle franchissait au pied même du camp militaire de Humac, qu'il ne faut pas confondre avec le relais de B i g e s t e, que l'on a pu situer à 4 km en amont de Humac). Sur la rive droite de la Trebižat, dans le village de Hardomilje (où se trouvait la nécropole du camp et où l'on a découvert un grand nombre de monuments funéraires militaires, scellés dans le talus de la route), cette voie a laissé un très grand nombre de vestiges, entre autres un remblai prélentant trois aqueducs assez grands. Outre cette branche qui suivait la rive droite de la Trebižat, une autre suivait la rive gauche, dont des traces se sont sonservées; on a également découvert à Vitaljina deux bornes miliaires (de l'empereur Probus et du césar Flavius Valeirus Constance). Les deux branches se rejoignaient près du pont à Žabar (Vitaljina). Pour cette raison l'auteur estime qu'à partir de Žabar (où près du pont existait un bivium), la route se continuait le long de la rive gauche de la Trebižat jusqu'à Tasovčići *(Ad Turres)*, et traversait là la Neretva. En raison de l'importance (autorité) de Narona, cette branche de la route, longue d'environ 18 km, ne figurait pas dans les itinéraires, bien que certaines colonies de vétérans fussent situées dans cette direction. En tout cas, les raisons militaires exigeaient déjà que le camp fût ouvert des deux côtés de la rivière et il s'agit ici de voies de rocade.

Localités nombreuses, épichoriques et antiques (connues grâce aux vestiges archéologiques), sont liées à la voie Salona — Narona, mais l'insuffisance des sources écrites et épigraphiques ne permet de situer que les relais, sur la base des vestiges archéologiques et la miliation que fournissent les itinéraires (Itin. Ant. i Tab. Peut.). On a tenu compte également des renseignements présentés par les bornes miliaires. Jusqu'à présent, les divers relais avaient été différemment situés, comme le montrent nettement les tableaux joints (annexe I). Se basant sur des études détaillées du terrain, des sources et sur des ouvrages spécialisés, mais sans pratiquer de fouilles, l'auteur présente ses hypothèses en ce qui concerne la situation des différents relais (mansiones). Parmi les »villes« de Ravenat (IV, 16), autour de cette voie ne gravitent que quelques *civitates* (telles que *Emanio, Epilentio, Orba, Sarsiteron, Naurtio)*, mais pour les raisons citées, et surtout du fait que Ravenat ne fournit pas d'éléments nécesaires, elles n'ont pu être identifiées. Les civitates mentionnées doivent d'ailleurs être cherchées dans les environs d'Imotsko polje (côté nord), alors

que *Mucru, Petinitis, Netrate, Oneo, Umone* et *Gedate* se trouvent sur la voie littorale menant de Salona vers Makarska et la Neretva *(Inaronia?)*.

Comme il ressort d'une inscription honorifique découverte à Lokvičić (CIL III 8512) cette voie fut construite sous le règne de Tibère, ce qui était également l'opinion de Mommsen (CIL III p. 407) et de Patsch (Anhang, 63).

Ce travail étudie également, sommairement, les chemins (vicinaux et régionaux) qui rejoignaient des deux côtés la route étudiée. Les plus importants menaient vers Duvno (Duvanjsko polje) et le plateau de Rakitno. Nombre de petites agglomérations autochtones les bordaient. C'étaient là général des chemins frayés par les gens du pays, qui n'avaient pas été transformés en routes construites *(viae munitae)*, sauf celui peut-être de Runović (Novae) — Kamenmost — Proložac — Vinjani (en Herzégovine) — Duvanjsko polje — *(Delminium)*. Aujourd' hui encore on peut çà et là suivre ces chemins au moyen des ornières.

La preuve que la route romaine Salona — Narona a été construite sur une voie de commerce préhistorique est fournie par les nombreux précédents: tumulus, ruines, découvertes archéologiques d'armes et de bijoux, pièces de monnaie provenant des villes grecques d'Apollonia et de Dyrrachium, monnaie de la république romaine, noms autochtones des relais (Tilurium, Tronum, Bil(l)ubium, Bigeste, Narona). C'étaient pour la plupart des sentiers frayés par les chevaux, mais on ne peut pas non plus négliger le fait que les Illyriens, comme les Gaulois (Caesar, De bello Gallico I, 3 et 6), connaissaient l'usage des voitures et avaient donc des voies carrossables, du moins dans les régions de plaines, ce que confirment les sources: *iter pedestre dierum trium* (Pseud. Skyl. 25). C'est un de ces chemins (l'auteur estime qu'il s'agissait de la voie Narona — Ljubuški — Imotski — Zagorje — Duvanjsko polje) que Figul suivit en 156 avant notre ère, allant vers Delminium.

La route Salona — Narona fut employée tout au long du moyen âge, très utile héritage des générations, laissé par les Romains. La preuve de cette utilisation est fournie par les différentes monnaies byzantines (des empereurs Justinien, Justin et Romain III Argure), et par les nombreuses nécropoles médiévales de stetchaks (pierres tombales) qui se trouvent au bord même de la route. La tradition populaire est également importante: elle a donné à la section de la voie Humac — Narona le nom de »Sekulan«, et au chemin allant de Vitina à Vojnić et plus loin (?) celui de »chemin de Janko«, d'après les héros de la chanson populaire épique Sibinjanin Janko et Banović Sekula, alias Janoš Hunjadi, gouverneur du royaume croato-hongrois, et Janoš Székely, ban slavon. Il faut sans doute voir là l'influence des poèmes de Kačić.

Sur certaines de ses parties (courtes) cette route a été utilisée jusqu'à une époque récente (1932): par exemple, entre Vitaljina et

Vid (Narona), et aussi entre Krivodol et Runović (»drum« /la »route«/). Sur d'autres sections, elle s'est transformée en chemin de campagne, utilisé aujourd'hui encore (Dicmo-Gardun, Radišići — Humac), si elle n'a pas été combiée par l'érosion ou défrichée pour les travaux des champs, comme par exemple à Podbablje, Runović, Tihaljina et Klobuk. Elle est encore visible çà et là dans les terrains pierreux (Drinovci, Prudska draga, Bijača). De Krivodol à Trilj, bien qu'elle soit recouverte par la route nouvelle, elle a conservé le nom de — »route romaine«.

Les ouvrages relatifs à cette grande voie allant de Narona vers Scodra et Dyrrhachium sont cités dans la note 193 de la présente étude.

T. I

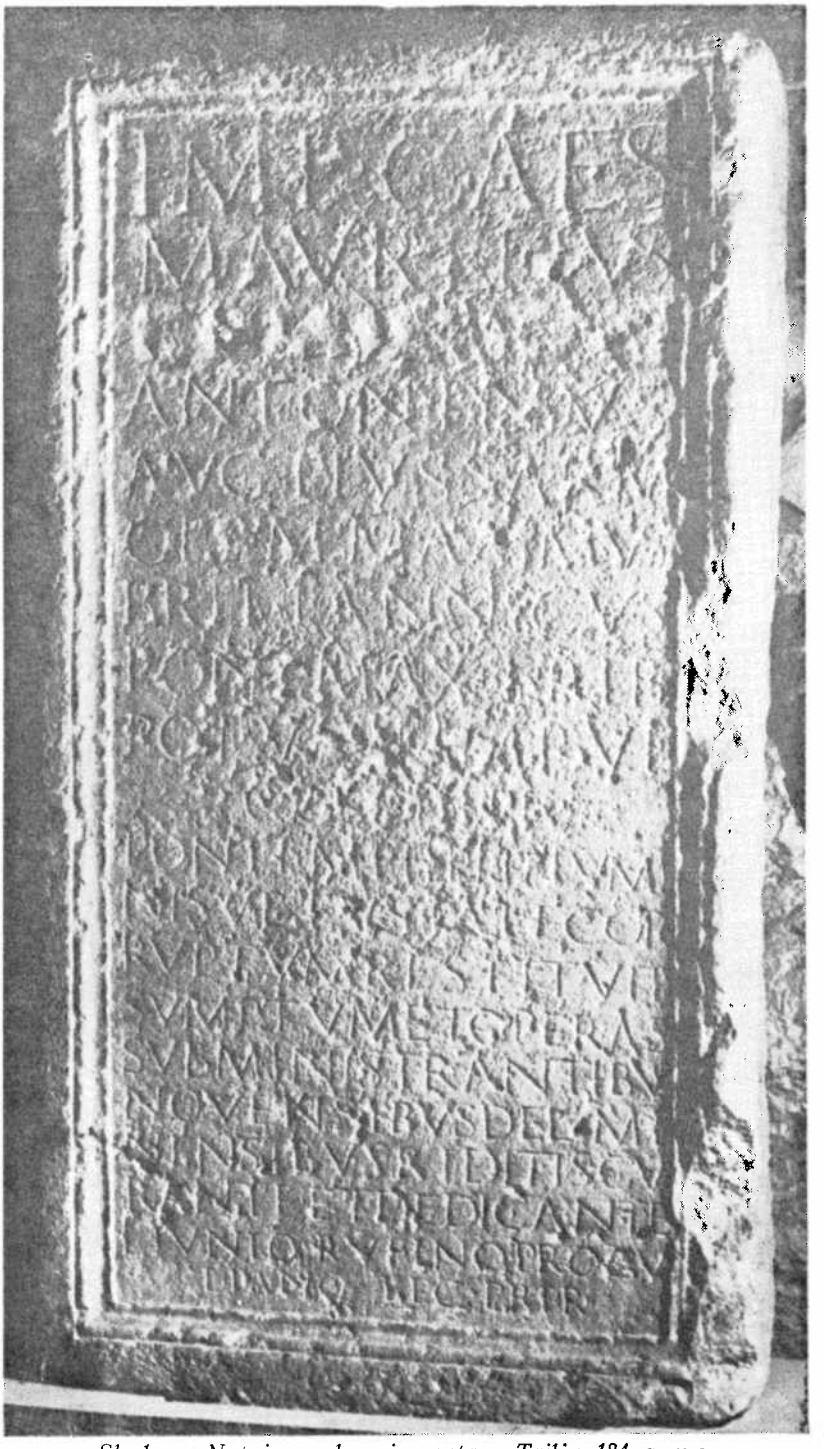

Sl. 1. — Natpis o obnovi mosta u Trilju 184 g. n.e.
(Foto R. Rosić)

T. I

Sl. 2. — Natpis cara Marka Aurelija iz Kamenmosta iz 169. g. n.e.

T. II

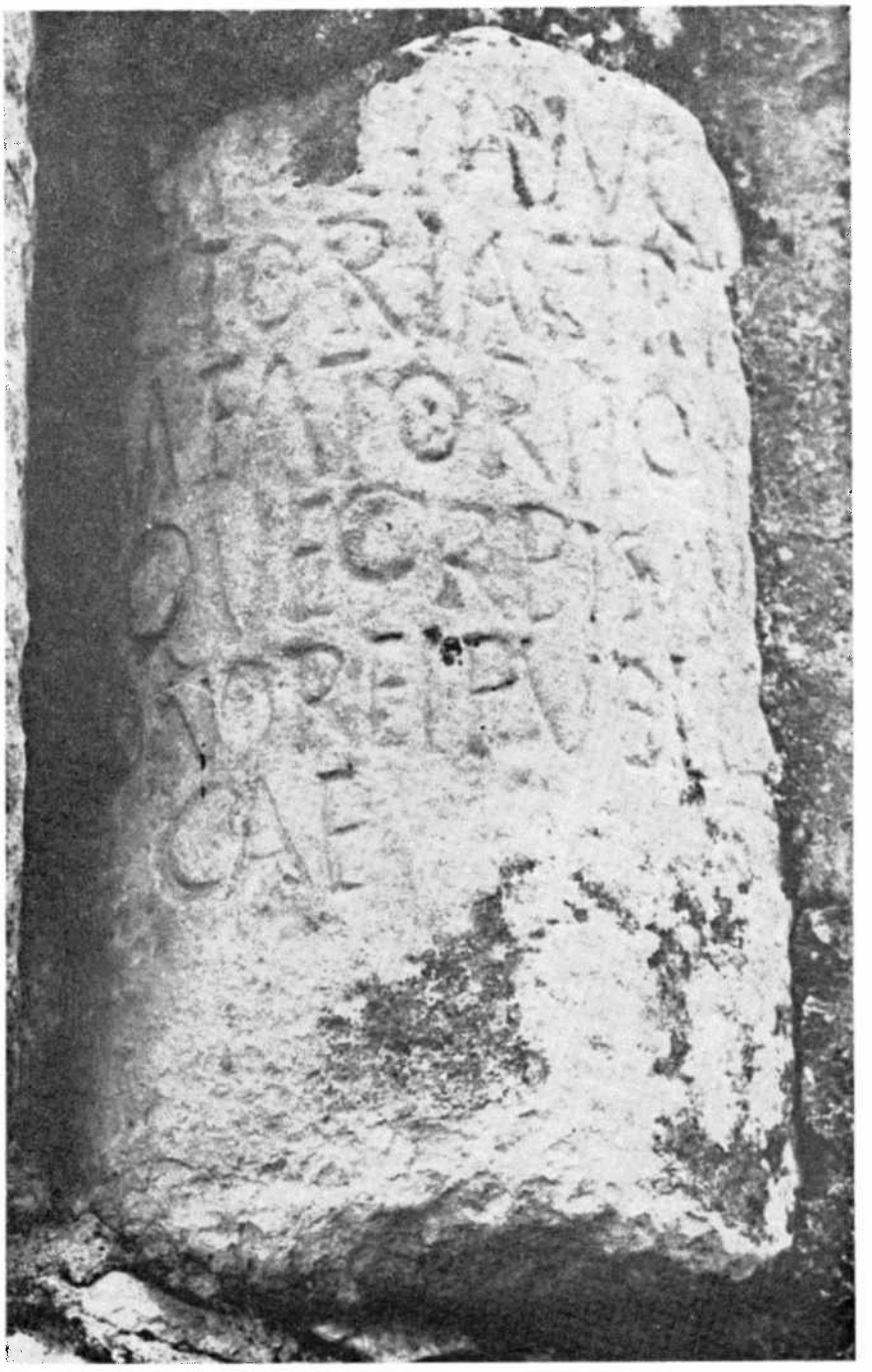

Sl. 1. — Miljokaz cara Julijana iz Narone — br. 23.
(Foto R. Rosić)

T. II

Sl. 2. — Miljokaz cara Tita iz Pruda (Foto R. Rosić)

T. III

Sl. 1. — Sela T. Varija iz Hardomilja. Pokojnik je bio veteran VII legije

T. III

Sl. 2. — Nadgrobni natpis iz Tepčića kod Žitomislića (Fototeka Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru)

PRILOG II

TABELARNI PREGLED MILJOKAZA I GRAĐEVINSKIH NATPISA

TILURIUM (Trilj) 1. CIL III 3202	*M. Aurelius Commodus Antoninus... pontem Hippi flumunis... restituit* ..., 184. g. (tabula). Arheološki muzej, Split.
BIL(L)UBIUM (Lokvičić) 2. CIL III 8512 = BD 1884, 54	*Imp. Caesare Divi Aug. f. August(o)*... (27. g) (tabula). Arheološki muzej, Split.
PODBALJE 3. CIL III 15105 = BD 1900, 201	*Marco Aurelio Claudio*... (268. g.). Zbirka u Imotskom (?)
NOVAE (Runović) 4. VAHD 1926—27, 142—145, sl. 5	*P. Licinio Valeriano et P. Licinio Gallieno* (253—259. g.). Arheološki muzej, Split
GRLJEVI DOCI (Drinovci) 5. i 6. Alačević, BD 1897, 113	due colonne miliari (una con inscrizione ?). Uništeni.
RAŠIĆI (Tihaljina) 7. Ballif, Strassen, br. 29 i p. 62 = CIL III 13317a	XLIII (fragment, nestao?)
NEZDRAVICA (Tihaljina) 8. CIL III 10167 = Ballif, Strassen, br. 28 = AEM IV, 42 9. I. Bojanovski, ovaj članak, bilj. 82	*columnam miliariam c.a. 1870*... *repertam sed statim deletam*... zatrapan in situ kod Nenač vrela (lok. Luke), još neispitan
DONJI PROBOJ (groblje) 10. I. Bojanovski, Dolabella, 221, sl. 19	*C. Vibio Gallo et C. Vibio Volusiano* (251—253. g.). Muzej Hercegovine, Mostar
BIGESTE (D. Radišići) 11. WM III, 281, sl. 109 = GZM 1893, 525, sl. 19 (Fiala)	*Domitio Aureliano*... (fragment). Zemaljski muzej, Sarajevo
GRAČINE (Humac) 12. I. Bojanovski, GZM 1973, 303, sl. 1 i T. I, sl. 1	anepigrafski — samo donji dio, i sada stoji na mjestu nalaza (X m.p.a. Narona
VITALJINA 13. Patsch, Narona, 57 = GZM 1973, 306, T. I, sl. 2 14. Patsch, Narona, 58 = GZM 1973, 306, T. I, sl. 3	*M. Aur(elio) Probo*... (276—282). Zbirka na Humcu *Fl(avio) Valerio Constantio* (293—305). Zbirka na Humcu
ŽABAR 15. Patsch, Narona, 57	IMPEGATO (Imperator?). Nestao. (VII m.p.a Narona — lok. Blinja)
HARDOMILJE (Na tromeđi) 16. Patsch, Narona, 49, br. 4	dva miljokaza, oba uništena (VI m.p.a Narona)
ZVIRIĆI (»Pržine«) 17. Patsch, Narona, 49, br. 3	visok 0,5 m, ali uništen (V m.p.a Narona)
BIJAČA (»Mekote«) 18. Patsch, Narona, 49, br. 2 = GZM 1955, 149 = Ballif-Patsch, Strassen, n. 30 = CIL III 13318 = Narona, 50 (?)	baza miljokaza — in situ? (IV m.p.a Narona) fragrment, v.o. 44 m: ... *perpetuis Augustis???*
19. Bojanovski, ovdje, bilj. 123 = Ballif-Patsch, Strassen, n. 31 = CIL III 13319 = Narona, 50 (?)	baza miljokaza — in situ(?) (IV m.p.a Narona) fragment, v.o, 34: *Iuliano victori ac triumfatori* (?)
BIJAČA (Draga dvogrlja) 20. Alačević, BD 1897, 114 — Patsch, Narona, 49, br. 1	»Alcune lettere sono leggibili ancora«, uništen (III m.p.a Narona)
PRUD (Prudska draga) 21. Glavinić, Reiseberichte, XCIII = Evans, ARI, 94 = Patsch, Narona, 46 i T. III	anepigrafski (?) miljokaz, uništen (II m.p.a Narona)
PRUD (ist. od vrela Norina) 22. Glavinić, n. mj = Evans, ARI, 74	anepigrafski miljokaz, uništen (I m.p.a Salona)
NARONA (Luke) 23. Patsch, Strassen, 62 = CIL III 3207 = ovdje sl. 10	*Iuliano victori ac triumfatori*..., uzidan u »Ereševu kulu« u Vidu
NARONA (Luke) 24. Bojanovski, ovdje, bilj. 133	*C. Juli Veri Maximini Aug. et C. Iuli Veri Maximi res publica* (ili civitas) (?) *Naronitanorum* (počasni natpis)

PRILOG I

TOPOGRAFIJA RIMSKE CESTE SALONA — NARONA

	I Z V O R I					L O K A L I Z A C I J A P U T N I H S T A N I C A											
	Plin. III 142	Itin. Ant.	Tab. Peut.	Ravenn. Cosmogr. IV, 16	Bilješke	C. III T. 3 Ballif. 1873	Alačević 1878 i 1897	Tomaschek 1880	Hoernes 1883	Cons 1881 — 82	Evans 1883	C. III T. VI 1902	Patsch 1907 i 1908	Miller 1916	Mayer 1957	Pašalić 1960	Bojanc 197
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Narona colonia....a Salona LXXXV passuum		A Salonis XVI	Salona XVI	Salona	Σάλωνα, Strab. VII 5,5 Salonae, Caesar B. G. III 9, itd.	(Salona) Solin	Solin	(Solin)	(Solin)	(Solin)	(Solin)	Salona	(Solin)	Salona	Solin	(Solin)	Solin
		Ponte Tiluri XII	Tilurio XII	Tilurio (Ponteluri)	a Til[urio] Sco[dram] LX[VIII], Prud; a Tilur(io) m(illia) p(assuum), Runović		Trilj, ali Gardun =Delminium	Trilj	Trilj	Trilj	Trilj, a Gardun Tilurium		Trilj	Trilj	Trilj	Trilj	Trilj
		Trono XIII	?		Tronum?		Lovreć	zwischen Perar und Wiskočica (p. 525)		Lovreć				jetzt bei Maljic		zapadno od Lovreća	Cista Velika
		Bilubio XVIII	Billubio VIII		Var. Biludio (Itin. Ant.) Cf. Blau, n. dj. 42 i bilj.		Podbabje? ili Berinovac?	zu der Senkung in den Thalkessel der Vrljika		Berinovac			sjevzap. ugao Imot. p. GZM 1900 p. 304	Lokvičić	bei Lovreć	oko Medovića i Katića blizu Lokvičica	Lokvičić Sumbulo gradina Berinov
			Ad Novas VIII	Novas	N o v a e; Municipium Novensium, C. 3, 1892, 1908 i 13887; Novense (sc. municipium). Etn. Novenses.	Runović	Runović	bei Runović	Runović	Runović	Runović	Runović	Runović	Runović	Runović	Runović	Runović
		Aufustianis XXV	Ad Fusciana XIII	Aufustianis Ausustis? Ravenn. IV, 16	Fusciana (sc. castra ili praedia?)		Jelinaćko polje (Nezdravica) Tihaljina	bei Nezdravica	Dragotin (dolina Tihaljine)	Jelinačko polje (Tihaljina)		Rašići XLIII m.p.	Rašići	jetzt bei Tihaljina	bei Rašići	kod Rašića	Tkanice (Jakšeni
			Bigeste XIII	Bigeste			Humac ili Ljubuški (Vitina)	in dem Felde Ljubuško polje	bei Humac	Vitina	Gračine Humac	Gračine Humac	Proboj	Ruinen in Humac	Bišće (polje)	kod Humca	lok. Var D. Radi
		Narona	Narona	Narona (Narrona)	Νάρωνα. Ptol. II 16,7, Narona Cic, ad fam. 5,9; Plin. III 142 i Mela II 57; col. Iuliae Naronae BD 33,107.	Viddo	Vido	Vid (Viddo)	(Vid)	Viddo	Vid	Vido	Vid	bei Viddo (Vid)	Sv. Vid	Vid	Vid

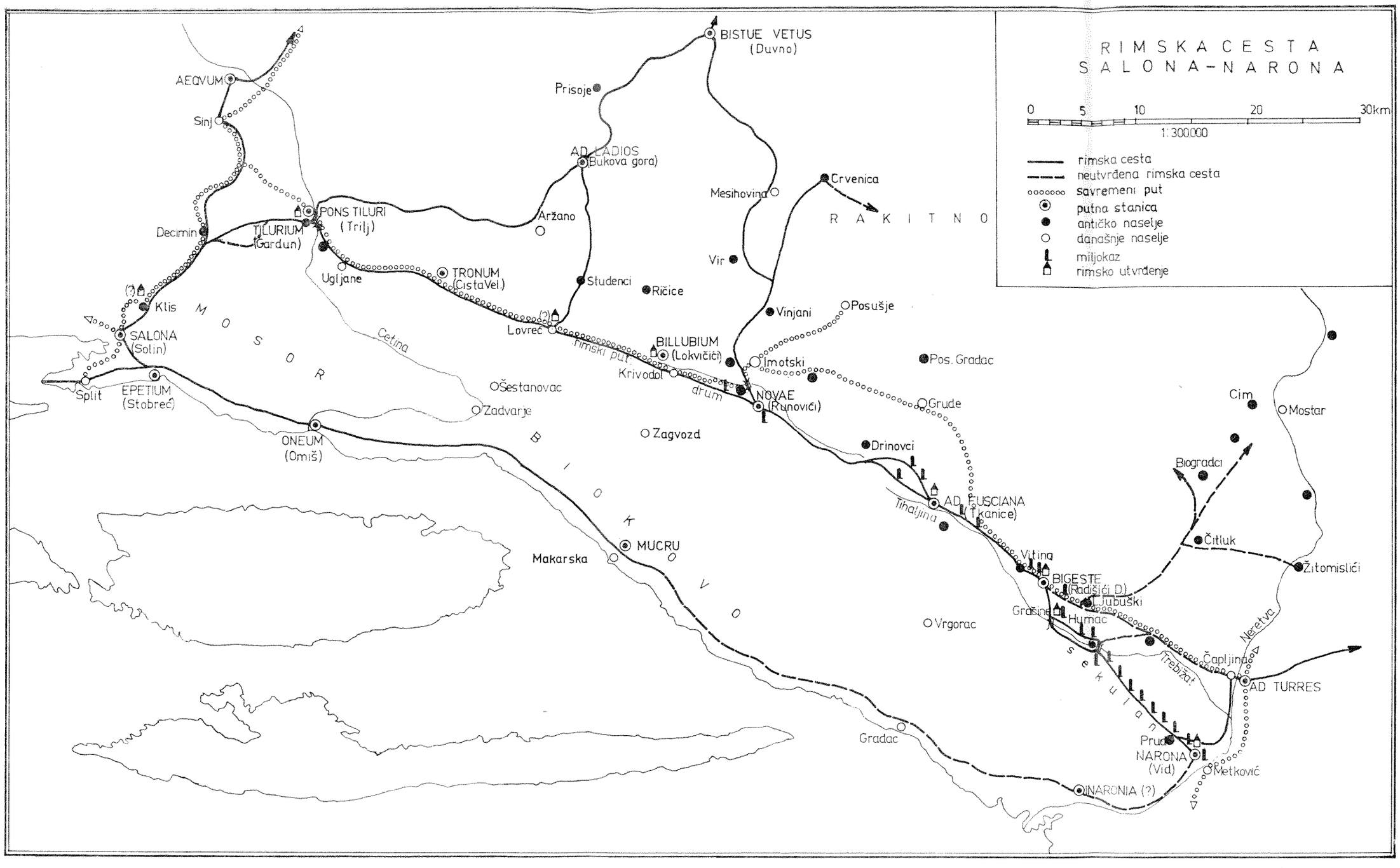

KARTA 1.
Rimska cesta SALONA—NARONA s vicinalnim putovima i naseljima

(Crtao: inž. arh. Aleksandar Ninković)

K. A. WARDLE

CULTURAL GROUPS OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE IN NORTH WEST GREECE

Greece, to the west of the Pindus range, is even more rugged and mountainous than the rest of the country and its steep, narrow valleys contrast with the wide valleys and plains of Thessaly or lowland Macedonia. At first sight it is a remote, perhaps even backward area. Archaeologically it is unpromising with the tree cover and rapid erosion obscuring and obliterating the traces of ancient settlements. Nevertheless in historic times Epirus has been prosperous and powerful, under Pyrrhus or Ali Pasha, for example, and a similar phenomenon cannot be ruled out for the prehistoric period.

My aim, in the field-work for my doctoral disertation[1], the results of which are summarised in part in the present paper, was to collect together all the material evidence for Bronze Age activity in this region and to compose, as far as possible, a coherent picture of cultures and events. Some of my results were predictable: several different cultural groups can be identified in the region between the Gulf of Corinth and the modern frontier with Albania while Mycenaean expansion can be traced here as in other parts of the Aegean. About

[1] My Doctoral Thesis for the University of London was submitted in 1972 under the title 'The Greek Bronze Age West of the Pindus'. The work for this dissertation was carried out with the support of a Greek Goverment Scholarship, a Major State Studentship and the Macmillan Studentship of the British School at Athens successively. I am very grateful to the Greek Archaeological Service for permission to study the material and to individual Museum directors for their generous assistance. I am indebted to Professor Dakaris and Dr. Vokotopoulou for permission to make use of material excavated by them, of which some is unpublished and to the Greek Archaeological Society for permission to publish finds from Thermon excavated by Rhomaios. My supervisor, Professor J. D. Evans, gave me much support and encouragement, besides valuable criticism. The present paper was prepared during my tenure of a Sir James Knott Research Fellowship at the University of Newcastle upon Tyne.

the end of the Late Bronze Age, influences which spread southwards from Albania and Bulgaria and which can be seen most clearly in Macedonia, appear in north-western Greece, reaching well down into Aetolia. More surprisingly there is evidence to suggest local bronze working of good quality with some Mycenaean and some Balkan characteristics which show that the difficult terrain of much of Epirus and Aetolia was no barrier to contact north and south. It is likely though the evidence is scanty, that coastal districts shared in the trade or intercourse between Greece and Italy during the last third of the second millenium. It would be premature, and it may never be possible, to relate any of the archaeological material to movements of tribes or groups, such as the Dirians, which are attested in the ancient sources.

I have already summarised some of this evidence elsewhere[2], particularly as it relates to events in the Aegean area at the end of the Bronze Age, and I shall concentrate here on describing the different cultural groups within my area of study which includes mainland Greece, west of the Pindus, between the Gulf of Corinth and the Albanian frontier and the islands of Lefkas and Kerkyra[3]. Pottery is the main criterion for each local group, and I have described this in some detail after drawing together such information as there is on settlements and tombs. I have also devoted a section to the bronze artefacts which at the moment provide the best evidence for links with other areas.

I) THE PRESENT STATE OF RESEARCH

Little systematic work, whether exploration or excavation, has been undertaken in this region, and there is no excavated site which provides a stratigraphic sequence for the Bronze Age. Settlement excavations are few in number and only two, Dodona in Epirus[4] and Thermon in Aetolia[5], have ben conducted on a large enough scale to provide a good sample of the material. Tombs are better known, as chance finds which have been followed up by careful excavation, but many isolated discoveries have no contexts. Nevertheless, in proportion to the scale of systematic research, the number of finds is remarkable and weapons are particularly frequent. Although the quantity of material is much less than that from the remainder of Greece, it compares very well with that from any equal area in the rest of Europe.

Some of the objects discovered in this region have frequently been included in general discussions of problems relating to the final

---

[2] In *The Sea Peoples (Proceedings of the IIIrd International Colloquium in Aegean Prehistory* ed. R. A. Crossland (in press).

[3] In my Thesis I also dealt with finds from Kephallenia and Ithaka. Aspects of these will be presented in another article in course of preparation in collaboration with Dr. P. Kalligas of the National Museum, Athens. I have referred to some of the Albanian material, known to me only from the brief accounts that have been published.

[4] See particularly: *Epirotika Chronika* 1935, 192ff, *Archaiologike Ephemeris* (hereafter *AE)* 1959, 1ff, and accounts in *Praktika tis Archaiologikis Etairias Athenon (PAE)* and *Ergon* for the years 1965—1970.

[5] See particularly: *Archaiologikon Deltion (ADelt)* 1915, 225 and 1916 176.

stage of the Aegean Bronze Age and the 'Dorian Invasion'[6] or in accounts of particular classes of finds such as weapons, tools or amber, for example[7]. Discusions of the finds in their own right are few, while in the case of the older discoveries reports are brief and general.

Professor Dakaris of Ioannina University and Dr Vokotopoulou of Ioannina Archaelogical Museum are both actively engaged in research into the prehistoric period although their main interest is in later periods[8]. Professor Hammond has walked over much of the ground and made and reported many finds which are described in those chapters of his work on Epirus which are devoted to the prehistory of the area[9]. He has also discussed the finds from Epirus and Albania in a number of papers[10]. Dr Sordinas has explored a number of sites on the island of Kerkyra[11]. Earlier excavation was carried out by Carapons at Dodona[12], by Sotiriades and Rhomaios et Thermon[13], by Dörpfeld on Lefkas[14] and Benton in Akarnania[15].

II) CHRONOLOGY

The lack of any stratigraphic information compells dependence on imported material, principally Mycenaean pottery, for the relative as well as the absolute dating of local products. Even the Mycenaean pottery can only be a rough guide, since it is neither of the standard of the Argolid, nor common enough to allow the assessment of groups of mateiral from more than a few sites. Thus it is not possible to make the accurate subdivisions of the Late Bronze Age possible at sites such as Mycenae, Tiryns etc[16].

---

[6] V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors*, 37f, 102f. and 207; also *Proceedings of the Prehistoric Society (PPS)* 31 (1965) 213—228. A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*. N. Sandars in *'The European Community in Later Prehistory: Studies in honour of C. F. C. Hawkes'* ed. Boardman, Brown and Powell. Also papers in *'Bronze Age Migrations in the Aegean'* ed. R. A. Crossland and Ann Birchall.

[7] Weapons: N. Sandars, *American Journal of Archaeology (AJA)* 65 (1961) 17f; 67 (1963) 117f. Tools: A. Harding, *PPS* 41 (1975) 183.

Amber: A. Harding, H. Hughes Brock *Annual of the Britisch School at Athens (BSA)* 69 (1974) 145.

[8] Dakaris has conducted important excavations at Dodona (n. 4); Kalbaki, *AE* 1956, 114; Kastritsa, *PAE* 1952, 362; and Parga PAE 1960, 123 among other sites. Vokotopoulou has excavatedat Elaphotopos and Mazaraki *(AE* 1969, 179) besides conducting extensive excavation at the Early Iron Age site of Vitsa: see *ADelt Chronika* from 1965.

[9] N. G. L. Hammond, *Epirus*, Chapters VII and VIII. *(Epivus)*

[10] E. g. *BSA* 62 (1967) 77f., 69 (1974) 129f. Also *Macedonia* vol. 1.

[11] *Balkan Studies* 10:2 (1969) 409.

[12] C. Carapanos, *Dodone et ses Ruines* (1878)

[13] Sotiriades *AE* 1900, 161; *PAE* 1908, 95; *Ta elleipsoeide Ktismata tou Thermou* 1909. Rhomaios: see n. 5.

[14] W. Dörpfeld, *Alt Ithaka*.

[15] *BSA* 32 (1931—2) 243; 33 (1932—3) 218.

[16] E. g. E. B. French *BSA* 59 (1964) 241; 60, 159; 61, 216; 62, 149; 64, 71. *Arch. Anzeiger* 1969:2, 133. K. A. Wardle *BSA* 64 (1968) 261; 69, 291. O.T.P.K. Dickinson *BSA* 67 (1972) 103; 69, 109.

The pattern of Mycenaean influence and expansion, whether this should be interpreted as settlement and colonisation, or as trade and commerce, allows division of the period between 1550 and 900BC into three rough stages. First there is the early Mycenaean period, say Late Helladic 1 — Late Helladic IIIA, 1, when local products still show many characteristics which may be called Middle Bronze Age (although it is not possible to point to a single Middle Bronze Age site on the mainland). During this stage Mycenaean influence is restricted to Aetoloakarnania, where local production of some Mycenaean pottery is evident at Thermon and Agios Ilias[17]. Only sporadic Mycenaean artefacts such as the Vapheio cup from Pazhok[18] or the rapiers from Mesogephyra, Pazhok and Vajze«[19], travel further than this. The second stage is the period when Mycenaean influence and trade was at its height (LH. IIIA 2 — L.H. IIIB). Aetoloakarnania is now a fully Mycenaean province and the local manufacture of Mycenaean pottery almost completely supplants traditional types. There are now sites along the coast of Epirus, such as Parga and Ephyra, which seem Mycenaean[20], while the interior retains its local culture but is familiar with Mycenaean products for the first time. Finally there is a rather vague period starting round about the beginning of the L.H. IIIC period (c 1200BC) when new pottery elements and ornament types appear in Epirus. A parallel development occurs in Macedonia where its origin may be earlier[21]. There is no clear end to this period until the seventh century when the influence of Archaic Greece replaces that of Iron Age Albania but I shall not go beyond 900BC since the first tombs and settlement at Vitsa may date as early as this. Extensive excavation at this site in recent years has yielded much valuable information about Iron Age Epirus and I do not wish to anticipate the excavator's full report on this site with the scant evidence from other areas[22]. In Macedonia it seems possible to make a further division of the period between 1200 and 900BC into a Final Bronze Age period, when the first strong parallels with Bulgarian finds can be seen, and an Early Iron Age period[23]. It would be wise, however, to avoid any terminology other than date and group for any of this material, or

---

[17] Agios Ilias: *ADelt* 1964 Chr. 295. *PAE* 1965, 205.

[18] *Studia Albanica* 1964:1, 119 pl. vii

[19] Mesogephyra: *AE* 1956, 132 fig. 6. Pazhok: *Studia Albanica* 1964:1, 96 pl, vi. 1; 1970:2, 46 pl. iii. 6. Vajzë: *Buletin për Shkencat Shoqërore* (BUSS) 1952:2 fig. 12; *Studia Albanica* 1970:2 47 fig. iii. 7.

[20] Parga:*PAE* 1960, 123. Ephyra = Xylokastro: *PAE* 1958, 107.

[21] Roughly comb-incised pottery with Bulgarian connections is found in LBA contexts at several sites: e.g. Tsaoutsitsa Archaeologia 74 (1923—4) 1, pl. 26, 27. So-called Danubian pottery from the Vardaroftsa destruction level is found with Mycenaean pottery: *BSA* 27 (1925—26) lff., fig. 12.

[22] I am particularly grateful to Dr. Vokotopoulou for allowing me to examine the material from this site which is as yet unpublished. Preliminary reports of each season's work may be found in *ADelt* Chr. 1965 and following years.

[23] On the basis of stratigraphy at Vardoroftsa (n. 21) and Saratse *BSA* 29 (1929—30) 113f., supported by new excavations conducted by B. Hänsel at Kastanas in the Vardar valley and the present writer at Assiros in the Langadas Basin.

indeed that from the neighbouring areas to the north, until the total picture of events in northern Greece and the adjacent part of the Balkans at the end of the Bronze Age is much clearer.

III) SETTLEMENTS AND TOMBS

Settlement patterns cannot yet be established, since so few sites are known and there has been no systematic exploration. The map, fig. 1, gives an impression, however, of the present state of knowledge of the Late Bronze Age in north west Greece.

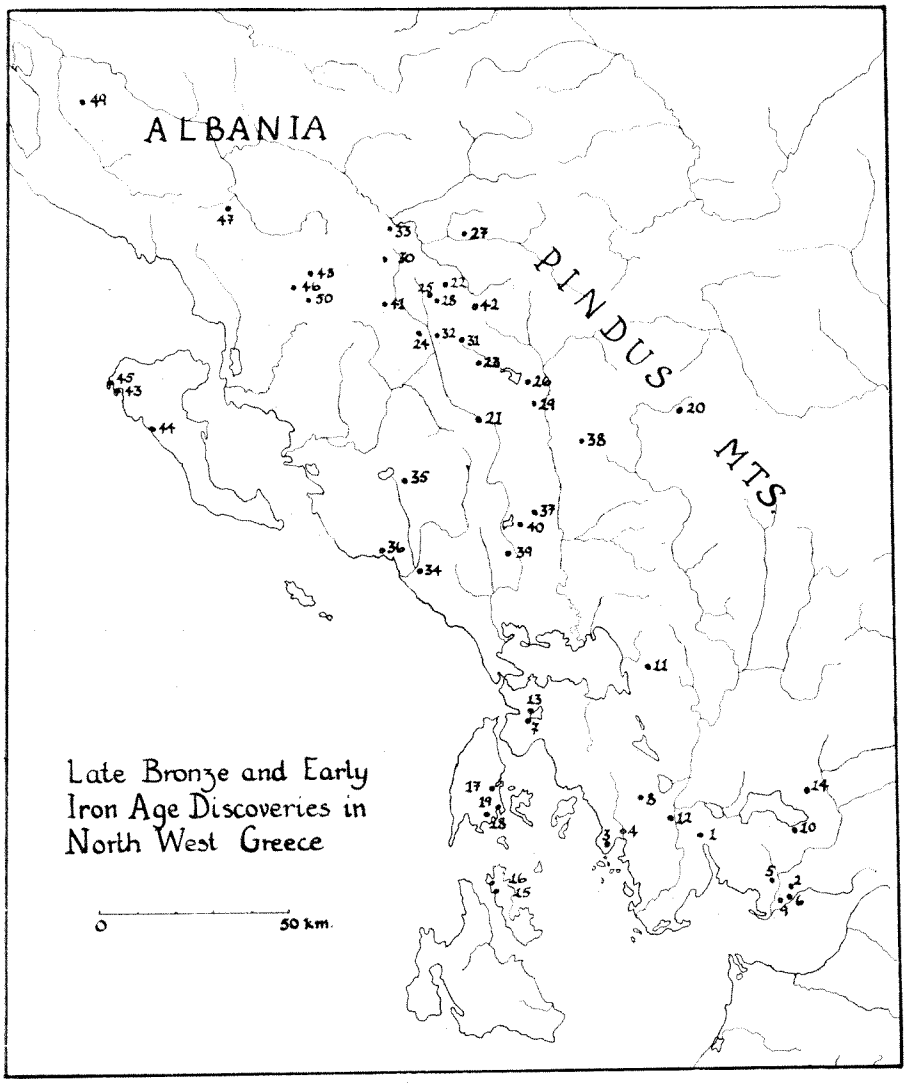

Figure 1. — Sites in north west Greece

It is not surprising that coastal sites, or sites within reach of the sea, are relatively frequent. Typically, sites with Mycenaean finds are acropolis hills with small areas of arable land at their feet, such as Agios Ilias, Ephyra, Graves, Kato Vasilike or Palairos[24]. Inland no acropolis site has been identified, although Kastritsa at the southern end of the Ioannina Basim has Mycenaean finds from burials at its foot and would be an ideal situation[25]. Dodona may have been an acropolis--type settlement since most of the finds made there have been in hill--wash at the foot of the ridge.

Acropolis sites are particularly suited to the settlement of colonists in potentially hostile territory but it can hardly be inferred from this that these sites were genuine Mycenaean colonies with a Mycenaean population, nor that they were isolated from the local inhabitants. An acropolis is equally appropriate for defence against pirate raids which are implied frequently in the Homeric tradition[26].

Thermon is not a naturally defended site. It lies at the foot of a limestone ridge on a well-watered plateau well above Lake Trichonis. Its position was probably determined by the abundant water supply and today there is still a copious spring in the middle of the site. Similarly the local Bronze Age pottery finds at Kastritsa were made at the foot of the hill, covered by alluvium from the lake.[27] Other finds of pottery both local and Mycenaean, which may indicate settlement, have been made at the foot of hill slopes or in caves such as Agios Nikolaos in Akarnania or Choirospelia on Lefkas[28]. Shelter from the weather and a water supply may well have been more important criteria than defence.

Tombs and chance finds do not help to relate settlement to the terrain although they do suggest the approximate position of settlements[29]. A group of finds which stands out for its frequency is from the relatively fertile valleys north of Ioannina which form an easy route northwards into Albania. These include the cist tombs at Elaphotopos, Kalbaki, Lapsistis and Mazaraki[30] and isolated finds of spearheads from Gribiani, Koukousos and Lakhanokastro or swords from Mesogephyra and Tseravina[31]. Although these have no context it is very

---

[24] See n. 17, 20, 15. Kato Vasilike: R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, 309. Palairos: *BSA* 33 (1931—2) 238.

[25] *PPS* 33 (1967) 30.

[26] Even if the Homeric epic refers to conditions of a later period we have no reason to suppose that the periphery of the Mycenaean world was more settled.

[27] *PAE* 1951, 173; 1952, 362.

[28] Ag. Nikolaos: *BSA* 42 (1947) 156. Choirospelia: *Dörpfeld Alt Ithaka* 226.

[29] It could, of course, be argued that some of these tombs were those of a transhumant population and had no relation to any neighbouring settlement.

[30] Elaphotopos, Lapsistis and Mazaraki: *AE* 1969, 179. Kalbaki: *AE* 1956, 114.

[31] Koukousos, Lakhanokastro: *Epirus* 340. Gribiani: *AE* 1956, 131. Mesogephyra: *Epirus* 321; Tseravina, 302.

probable that they came from graves since the soil is so acid that bones do not survive well.

Houses

The failure to discover settlements or substantial structures has been attributed to the nature of the prehistoric economy and occupation of Epirus by transhumant pastoralists with no permanent settlements[32]. I would prefer to attribute it to the small scale of exploration and to counter this slender evidence for pastoralism with a single sickle flint with the characteristic silica gloss formed by cutting the stalks of grasses or cereals, found in the recent excavations at Dodona. Judgement on the economy of any of north-western Greece during the later prehistoric period should be suspended until there is some positive evidence.

Dakaris has discovered Epirus' only Bronze Age structures below the Hellenistic Bouleuterion and Stoa designated E_2. Below a level of hill-wash containing coarse prehistoric pottery was a length of rough walling, perhaps from an elliptical or apsidal building, a number of pits, of which one may have been used as a primitive oven, and some stone-packed postholes whose position suggests a building[33].

The excavations at Thermon uncovered much more impressive remains which are of particular interest. Three building levels were identified below the level of the Archaic temple while the plan suggests even more phases (fig. 2). The earliest buildings are of several types: there is an apsidal house of traditional Middle Helladic form, A[34]. This has two internal partitions with doorways. There are curious elliptical or subcircular rooms grouped irregularly $\mathbf{a}^4$ — $\mathbf{a}^6$, $\mathbf{b}^1$ — $\mathbf{b}^3$ together with single rectangular rooms $\mathbf{a}^1$, $\mathbf{a}^3$. Most of these structures are still preserved and are neatly constructed of small underseed blocks of local limestone. They are apparently contemporary and were destroyde by fire when Late Helladic IIA pottery was in use together with local wares in a Middle Helladic tradition. The account of the destruction fill mentions a depth of sterile mud-brick debris from which we may conclude that the upper structures of these buildings were of brick or pisé and probably reinforced with timber as so often in Aegean architecture.

Traces of buildings at a higher level, no longer visible on the site, seem to date to the later Mycenaean period. These include a Megaron-type building **B** which could have replaced the earlier apsidal building **A.** The plan is very similar, with a curved north wall replacing the apsidal end of the earlier house, and similar dimensions and internal partitions. Other rectangular houses seem to have been constructed on the debris above the elliptical structures. The final building phase be-

[32] *Epirus* 307f.
[33] *PAE* 1967, 33f; 1969, 26f. (Also *Ergon* 1967, 69).
[34] E.g. Lerna: *Hesperia* 27 (1958) 128.

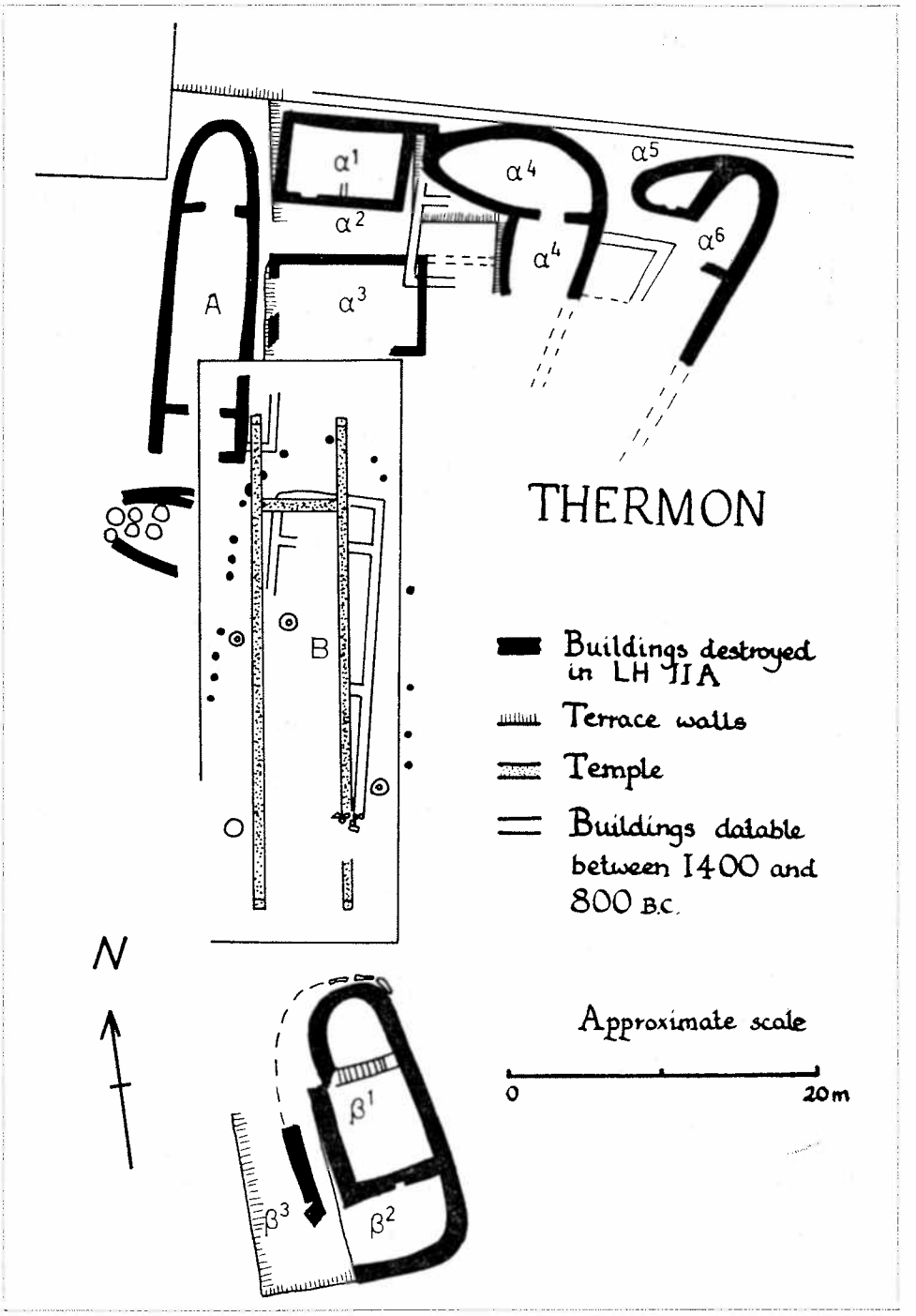

Figure 2. — Sketch plan of temple and prehistoric buildings at Thermon.

fore the construction of the temple is represented by a number of column bases from a building which seemed to enclose the Megaron **B.** They are, however, placed at a higher level after the accumulation of an ash level within the walls of this Megaron and thus can only be connected with a late stage of use of this building, if indeed they have any connection with it. It does not seem to me that there is sufficient evidence for seeing the Archaic temple as a direct descendant of the Middle Helladic apsidal house and the Mycenaean Megaron on the basis of their juxta-position at Thermon[35].

Tombs

North of the Amracian Gulf cist tombs are the normal mode of burial. These may be isolated or in small groups but there is no evidence for larger cemeteries or for the use of the kind of tumulus or grave circle often associated with cist graves in Albania[36] or Macedonia and recently discovered in Western Thessaly at Exalophos[37]. Cist tombs are the traditional Middle Helladic burial type but there is no example of this date in north western Greece. Recently it has been suggested that the reappearance of the cist grave in southern Greece in the Sub-Mycenaean period may be connected with the arrival of individuals or groups from the north west but the evidence for this seems far from conclusive[38].

The cists are usually formed of large slabs and covered with one or two similar slabs. There are some earth graves such as at Kastritsa[39] which contain similar finds and this is probably a contemporary alternative where no slabs were convenient or where the construction of the slab-cist was beyond the means of the family of the deceased. The cists were often used for two or even three burials and orientation seems to have been of no consequence since a second burial was often made with the head at the opposite end from the head of the first[40]. Although the skeletal mateiral is poorly preserved the burials appear to have been extended inhumations. A small number of objects were placed in the grave including small clay vessels, bronze weapons and ornaments of bronze and beads of amber, clay or stone. In a few cases a sword and spear were found in the same grave, suggesting that the occupant had been buried with the conventional armament of the time[41].

To the south of the Ambracian Gulf there is no evidence apart from the report of a tumulus near Stratos to indicate native burial

---

[35] *ADelt* 1915, 250.

[36] Barc: *Studime Historike* 26:4 81. Pazhok: *Studia Albanica* 1964:1, 95. Vodhinë: *BUSS* 1956:1, 180. Cf. also *Studia Albanica* 1970:2, 43f. and 187f. Visoji: I. Mikulčić, *Pelagonia.* Vergina: M. Andronikos, *Vergina: to nekrotapheion ton tumvon.*

[37] *Athens Annals of Archaeology (AAA)* 1968:3, 293.

[38] A detailed discussion of the distribution of the cist graves may be found in: A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* 177f.

[39] *PPS* 33 (1967) 30.

[40] *AE* 1969, 180.

[41] Kalbaki: *AE* 1956, 114. Paramythia: *PPS* 33 (1967) 30.

practices[42]. Mycenaean tombs were probably adopted as soon as Mycenaean influences reached Aetoloakarnania. Chamber tombs have been excavated at Agios Ilias and Lithovouni[43] while well-built tholos tombs have been found at Agios Ilias and Palaiomanina and reported from Koronta[44]. A tholos of equally good construction has also been discovered on the coast of Epirus near Parga[45]. The construction of the tombs is of the normal Mycenaean kind and the pottery and grave goods show very few local characteristics among which are local imitations of Mycenaean pottery. Agios Ilias was evidently an important centre since the Mycenaean pottery of L.H. IIB and L.H. IIIA 1 date from the chamber tomb is of good quality while there were gold ornaments and sealstones from one of the tholoi as well as from the chamber tomb which also contained a scarab with a cartouche of Amenophis III which is an important find for the absolute chronology of Mycenaean pottery[46]. It is difficult to be certain of the construction date of any of the Mycenaean tombs I have mentioned and it is clear that all were in use over a long period. The Agios Ilias chamber tomb was presumably constructed in L.H. IIB, while the tholos at Seremeti close by had finds of L.H. IIIA date. None of the other tholoi in this locality can be dated before L.H. IIIB. The Parga tholos contains local imitations of L.H. IIIA 1 shapes as well as later pottery.

IV) POTTERY

Naturally enough the vast majority of the finds from excavations, surface collections and chance discoveries are ceramic and pottery must therefore be the main guide to the different cultural groups. Two sites provide the bulk of the material: Dodona is certainly typical of Epirus and Thermon, although the material from other districts is scanty, is probably representative of Aetoloakarnania in the late Bronze Age at least. The local pottery from each area does not have a great deal in common and I will therefore deal with the pottery from each area separately. I have chosen a number of illustrations which will give some idea of the range and basic types, without giving the full repertoire and catalogue of the whole vases and of the sherd material which I hope to publish at a later date[47].

Thermon

G. Sotiriades began excavation at Thermon in 1898 with the aim of locating and uncovering the temple of Apollo which was thought

---

[42] *PAE* 1908, 100. A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly* 229.

[43] Agios Ilias: *ADelt* 19 (1964) Chr. 295, *PAE* 1963, 205. Lithovouni: *ADelt* 22 (1967) Chr. 318.

[44] Palaiomanina: *ADelt* 22 (1967) Chr. 322. Koronta: *PAE* 1908, 100.

[45] *PAE* 1960, 123.

[46] *ADelt* 19 (1964) 295, pl. 324d. Amenophis III is dated circa 1455—1370 BC. A similar scarab was found in an L. M. IIIA 1 context near Knossos: *BSA* 69 (1974) 216.

[47] I am particularly indebted to my wife, Diana, for the preparation of the majority of these illustrations, which are those used for my thesis. I have retained the entry numbers used there.

to be by the spring chamber in the north-east corner of the Hellenistic fortified enclosure. In the course of his work he discovered traces of a seventh century building below the temple and under this prehistoric structures and a burnt stratum containing votive bronzes of the type known from late Geometric and Archaic deposits at Olympia, Delphi and other religious centres. Sotiriades continued excavating until 1908 without clarifying the nature or date of the prehistoric structures and it was not until Rhomaios took up the excavation in 1912 that any concrete evidence took the place of the earlier speculation. Rhomaios excavated several of the prehistoric buildings to the north east of the temple and re-excavated parts of Megaron **B** in order to obtain stratigraphic data relating to the sequence of buildings. Unfortunately, although he published preliminary accounts with illustrations in 1915 and 1916, no final publication was undertaken, while many of the markings on individual finds denoting their find-place had not survived when I studied the material. My account is therefore based on the finds themselves, together with such information about their provenance as has survived, and the information provided by Rhomaios in his preliminary reports. Although I believe that the divisions I describe below are correct this is not capable of proof until fresh excavation takes place.

I have already given a brief account of the building phases identified (see p. 7) but before going on to deal with each class of pottery I will summarise the evidence for its provenance.

Rhomaios gives an account of the strata he encountered in room **a**[1] and implies that the same picture was repeated over most of the area[48]. After an upper level, c 0.3 m thick, containing Hellenistic sherds, was a mixed deposit with prehistoric pottery, 0.7 m in depth. Below this was an almost sterile level of red earth containing lumps of reed-impressed clay which covered the floor deposit of vases and sherds. No sherds of late Mycenaean type were found below the sterile level. The pottery from the floor level is not completely described but included two fine L.H. IIA vases, a rhyton and a holemouth jar, which are certainly imports[49]. There were also examples of matt-painted pottery in the Middle Helladic tradition including an amphora and a large necked jar[50], and at least one fragment in the bichrome technique often associated with late Middle Helladic material. Several of the large number of undecorated local vases were discovered in the same room[51].

Similar assemblages of material are recorded for other areas but it is not always noted whether a vase or sherd came from the floor level or the upper fill. It seems a reasonable assumption that the majority of the whole vases derive from the destruction floors of all these structures and that the perhaps unexpected association of matt-painted and L.H. IIA pottery is a real one. There are finds which disturb this picture, such as a krater sherd with triglyph decoration not earlier

[48] *ADelt* 1915, 238.
[49] *ibid* 267, fig. 35
[50] figs. 32, 33.
[51] figs. 27, 21, 26, 4 *right*.

than L.H. IIIB from the floor of a^5 and a^6,[52] or kylix sherds from the same rooms with voluted flower and antithetic spiral decoration[53] which lead Rhomaios to redate all the material from the houses to the later part of the Mycenaean period[54]. It is no longer possible to recover the details of the excavation stratigraphy which would show whether this is simply an anomaly or whether the buildings all date to different periods. I have assumed that the general picture is the correct one and that the later Mycenaean finds come from the level above the sterile mud-brick debris. It is possible that Megaron B and the traces of buildings over $\mathbf{a}^4$, $\mathbf{a}^5$ and $\mathbf{a}^6$ date to the later Mycenaean period but this cannot be proved. It is not clear from Rhomaios account whether the local undecorated pottery was still in use in the later part of the Mycenaean period, but the quantity of late Mycenaean pottery, in comparison with the early material, suggests that the local wares had given way to this.

Sotiriades mentioned the presence of »geometric« pottery in the ash level where the votive bronzes were found. This is surely the same pottery described as »geometric« by Rhomaios since I have seen no trace of Proto — Geometric or Geometric pottery among the material from Thermon. Rhomaios considered that this class of pottery was partly contemporary with the earliest finds but also continued in use right through the life of the prehistoric occupation[55]. Few examples of this distinctive ware have clear find-places. One large hand-made jar with collar neck found on the floor of room $\mathbf{a}^1$ should rather be classed with the MH matt-painted[56], but one small sherd was found at the south-east corner of room $\mathbf{a}^4$. Other pieces come from Megaron **B** and the only complete vessel in this fabric is supposed to come from the apsidal house **A**[57]. Rhomaios suggestion cannot be ruled out, particularly in view of the similarities of syntax and motif between this and the matt-painted pottery, but I think it more probable that it dates to the beginning of the Iron age because of its general similarity with the 'Macedonian matt-painted' pottery which reached Epirus about the end of the Bronze Age and because of the presence of a whole vase of identical technique in a Proto-Geometric grave near Kalydon[58].

a) Mycenaean

I have already mentioned the two finest vases from Thermon, a rhyton and a hole-mouth jar of L.H. IIA date. Both of these are decorated with forms of the double-axe motif. The commonest shape of the period is the Vapheio cup (fig. 3) with the conventional pat-

---

[52] This small sherd has a monochrome interior and uses fringes alongside the vertical triglyph and round a circular motif, possibly a spiral. It has better L. H. IIIC parallels in Achaea and Kephallenia than L.H. IIIB ones.

[53] *ADelt* 1916, 184 fig. 6 *upper.*

[54] *ibid* 185.

[55] *ADelt* 1915, 263.

[56] *ibid* fig. 30.

[57] fig. 31.

[58] *ADelt* 22 (1967) Chr 320 pl. 228 st.

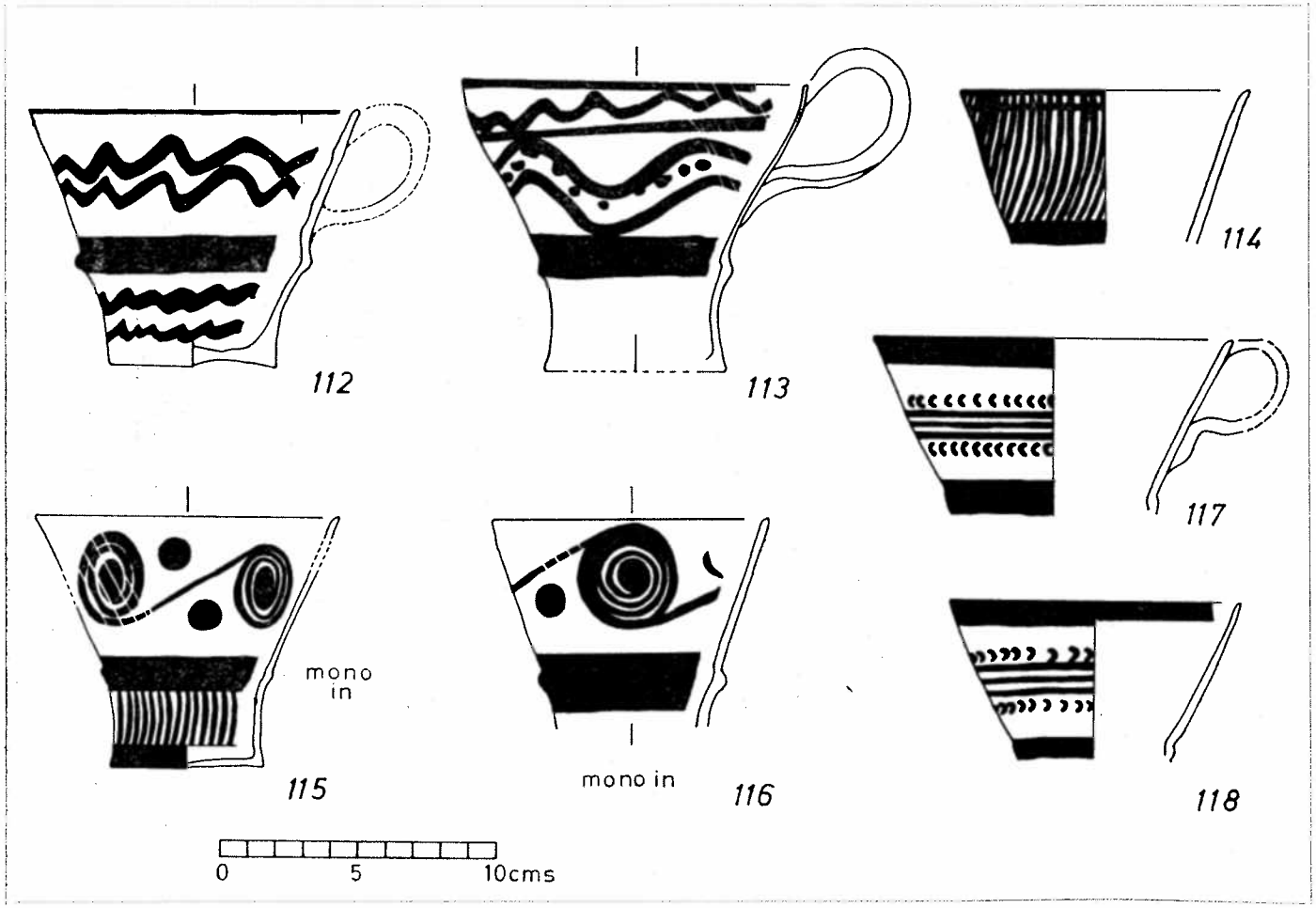

Figure 3. — Thermon: Vapheio cups

terns of ripple, foliate band and linked spiral with dot. Two complete examples of this shape are local imitations with irregular zig-zag decoration. Other examples of hole-mouth jars have hatched 100p and ivy leaf decoration[59]. There is not much pottery of L.H. IIB or IIIA 1 date, but there are sherds from goblets with running or stemmed spiral motifs.

The majority of the sherd material dates to the period when Mycenaean influence was fully established. There are L.H. IIIA 2 kylix sherds with flower, cuttlefish or tricurved arch decoration[60], numbers of deep bowl and krater sherds with panelled decoration or different forms of spiral. The majority of these have the coated interior which would signify an L.H. IIIC date in the Argolid although there is no certainty about the validity of this criterion outside that area[61]. Sufficient examples of patterns of this period, such as fringed concentric semicircles used on kraters and stirrup jars, and monochrome deep bowls and kylikes, show that Thermon was occupied in LH. IIIC but there are no obvious late features.

The range of shapes is normal for a settlemont and there are several examples of stirrup jars, jugs and amphorae. Undecorated Mycenaean pottery is rare, and linear-only sherds are not common. The fine quality of the early, imported, Mycenaean contrasts with the rather mundane repertoire of the later pieces which may well be of local manufacture. Most of the pottery is regularly wheelthrown and evenly fired: the clay is well-prepared but the paint lustreless. The soil conditions have not failed to affect even the best Mucenaean sherds and patterns are hard to distinguish and are sometimes only preserved in negative.

Pottery from the Agias Ilias chamber tomb demonstrates the kind of Mycenaean pottery which reached Aetolia during the period L.H. IIB — IIIA 1, when there is least evidence from Thermon. The shapes of the vessels from the tomb are naturally different but most are of good quality with standard Mycenaean patterns and only a few examples of local imitation. The alabastron is the most common shape, decorated with early and late forms of wave pattern[62] but there are also straight-sided alabastra (pyxides) and squat jars. The earliest vases are probably an alabastron and a squat jar with ivy leaf and the latest a piriform jar with stemmed spiral[63]. The pottery series for this district is continued by the finds from the Serementi tholos[64]. Local imitations of Mycenaean are more frequent in this tomb and include vases in a dark-firing clay, red or grey in colour, similar to sherds from the Parga tholos. Without the aid of clay analyses it is difficult to determine which pottery is locally made and which imported but it seems to me that two traditions meet at this site. One is

[59] *ADelt* 1916 fig. 6 *lower centre and right.*
[60] *ibid above.*
[61] *BSA* 68 (1973) 298.
[62] *ADelt* 19 (1964) pl. 323,b, 324g.
[63] *ibid* pl. 323a, 325b, 324d.
[64] *ibid* pl. 329 f. Pottery and other finds on display in Agrinion Museum

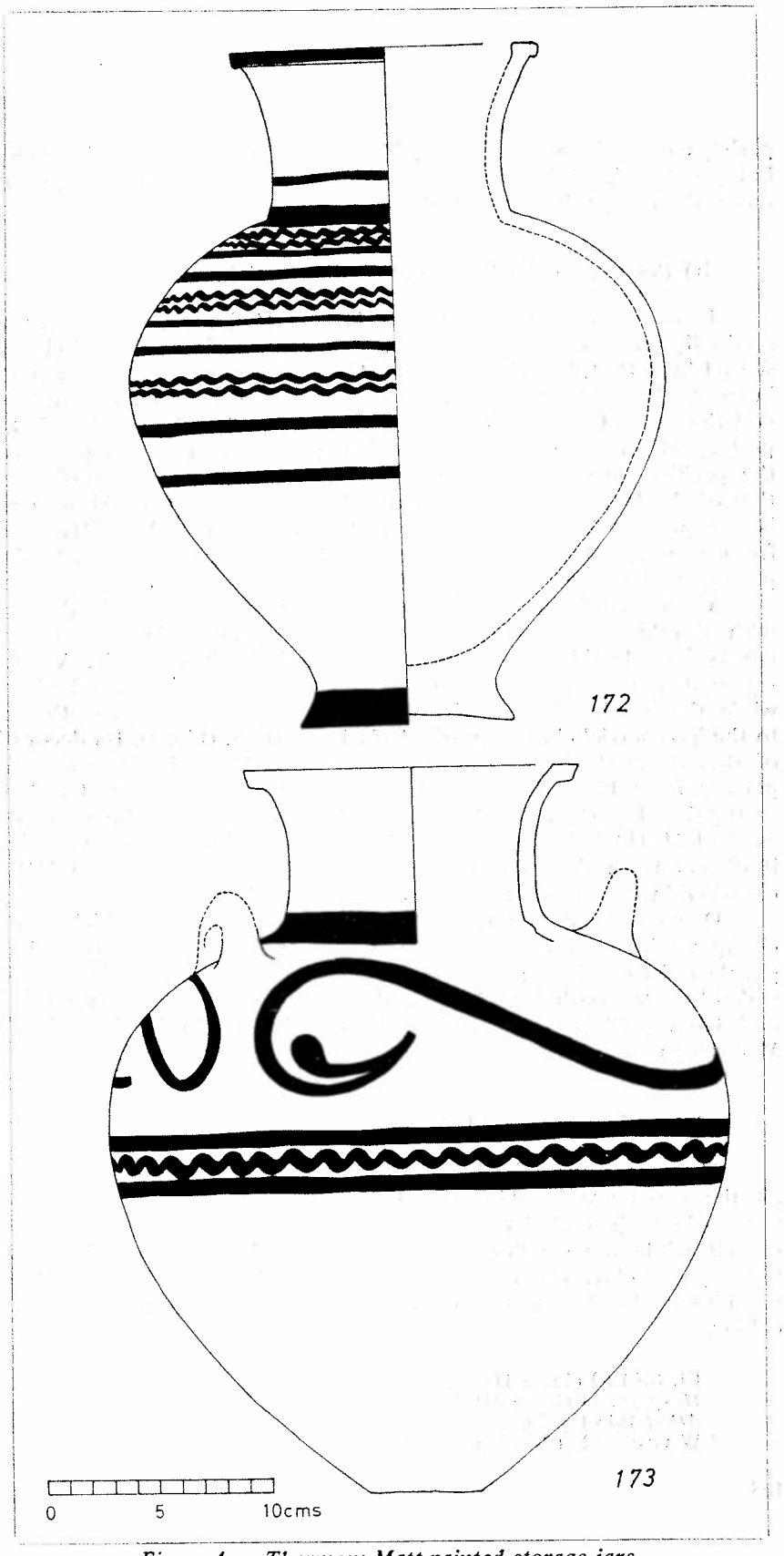

Figure 4. — Thermon: Matt-painted storage jars

perhaps coastal, manufacturing Mycenaean pottery which is standard but provincial, while the other may be inland with no attempt to do more than copy Mycenaean shapes.

b) Pottery in the Middle Helladic tradition

It is normally assumed that Middle Helladic pottery gave way gradually to Mycenaean in southern Greece during the period represented by L.H. I, but that by L.H. IIA Mycenaean was the only pottery in use[65]. The evidence from Thermon is that in Aetolia, at least, it was still the normal decorated pottery, for it seems hardly credible that the pottery of this type, which is assigned to several different areas of the prehistoric settlement should have a context wholly different to that of the Mycenaean pottery from the same areas. Grey Minyan ware is not present but the other two classes typical of late MH pottery from southern Greece are represented, that is to say matt-painted pottery and bichrome ware[66].

There are kraters and medium sized storage vessels decorated with simple linear and zigzag patterns (fig. 4) while more complex motifs include S-loops, chequer board and hatched panels. A bridge-spouted jar with this form of decoration is an unusual shape[67], while the hand-made jar with cylindrical neck assigned by Rhomaios to the 'geometric' class is particularly interesting. (Fig. 5). Its decoration of alternately sloping lines and hatched triangles and panels resembles pottery from Lianokladhi on the one hand and the later Macedonian matt-painted pottery on the other[68]. It was found on the same floor as the L.H. IIA hole mouth jar so its date is not in question. Technically it differs from the matt-painted pottery of more traditional MH decoration in having dull rather than matt paint.

One complete vessel, a krater, is decorated in the bichrome technique with dull black paint for the outlines and bands and dull purple red for infilling while there are fragments of a crude but unmistakable hole-mouth jar. (Fig. 6). There are also sherds from amphorae and from goblets and an alabastron which could be imitations of Mycenaean imports.

c) Local undecorated pottery

The majority of the local pottery is made in two related fabrics: all the vases are hand-formed. Larger vessels, probably for storage, are made with a distinctive grey-green clay containing large amounts of grit while the smaller, finer, vessels fire buff or pinkish-buff and use a purer clay. The two categories merge into each other and both seem to be local products. Other vases are brown or even orange in colour.

---

[65] Cf. *BSA* 69 (1974) 118f.
[66] *Hesperia* 33 (1964) 231ff.
[67] *ADelt* 1915 fig. 36.
[68] Wace and Thompson, *loc cit* figs 125ff.

Some fifty more or less complete vessels survive in this ware and many of these are relatively large. Three basic shapes account for almost all the different vessels, with the addition of different types of handle and other features. Closed vessels have a deep ovoid body, usually with a pointed base, while deep jars with wide mouths have a conical body, angular shoulder, and pedestal base; bowls are usually semi-globular with rounded bases and slightly constricted neck. There is no clear distinction between open and closed vessels.

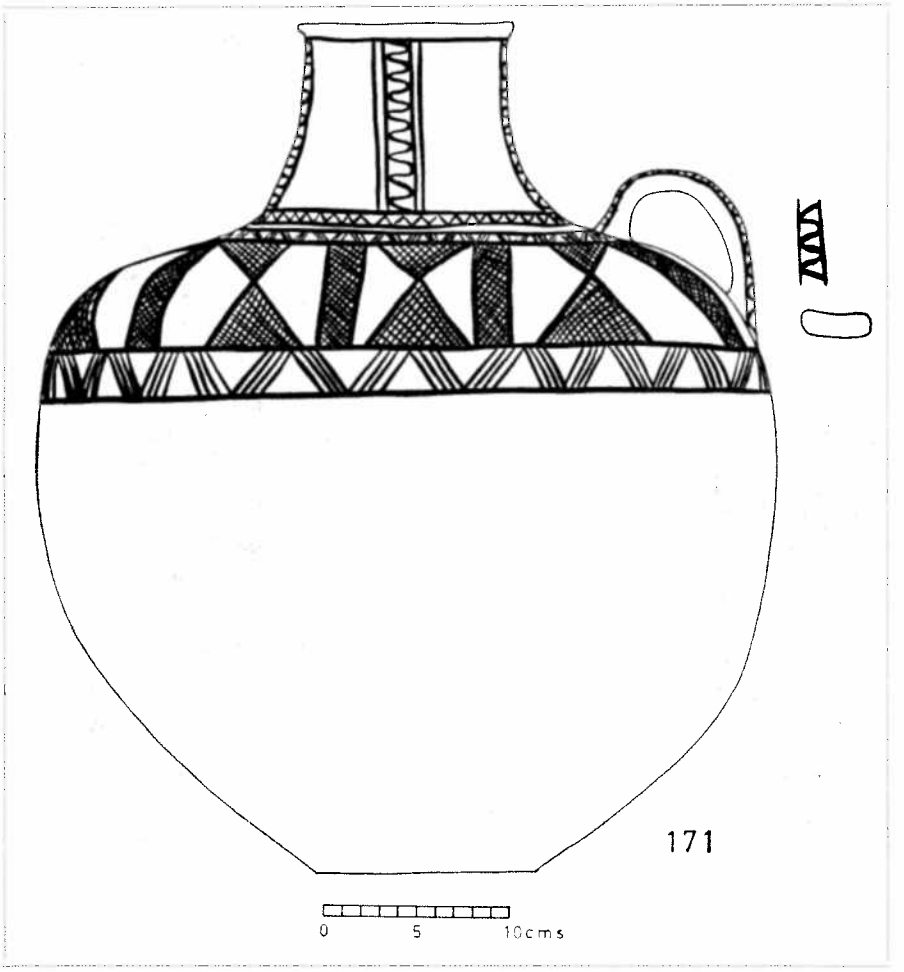

Figure 5. — Thermon: Large matt-painted jar

There are deep jars without handles with small triangular lugs on the shoulder as well as examples with both handles and lugs[69]. They range in size from 0.5 m to 0.08 m. Other vessels of the same basic shape have cylindrical necks and varying arrangements of vertical

[69] *ADelt* 1915, fig. 24.

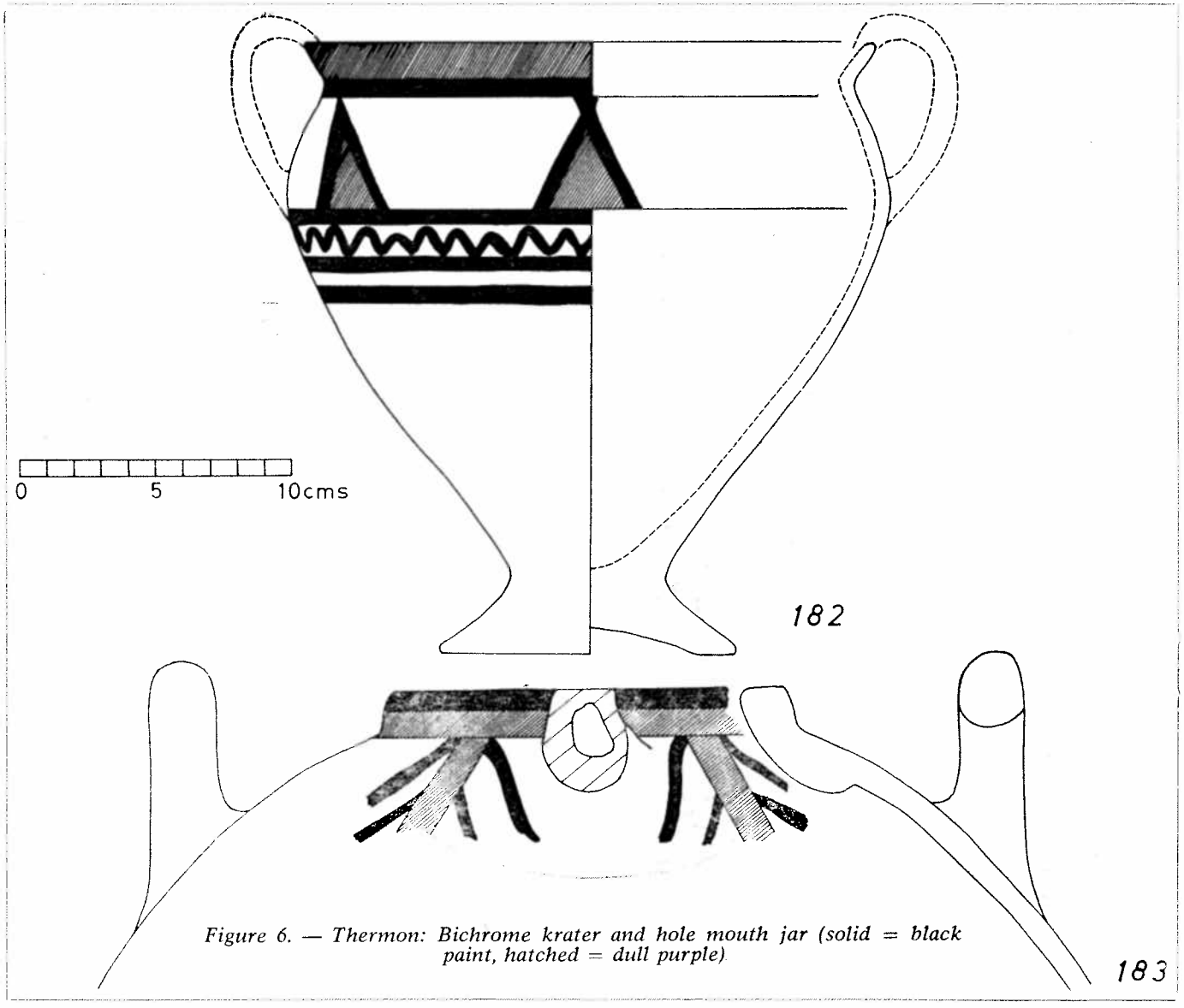

Figure 6. — Thermon: Bichrome krater and hole mouth jar (solid = black paint, hatched = dull purple).

handles on the shoulder or a single vertical handle and cut-away neck[70]. Two smaller jars have single loop handles placed along the rim.[71]

There are a number of pedestalled kraters with vertical strap handles on the shoulders or with two or four elaborately horned handles[72]. Others, of which only fragments are preserved had horizontal loop handles rising from the shoulder. Smaller vessels with the same shape have elaborate handles rising well above the rim and terminating in a wishbone[73]. There were many fragments of this kind of handle.

Among the bowls there are several with high, pronged, vertical handles and others with elegant wishbone handles rising from the shoulder[74]. The same bowl shape is used on a variety of onehandled cups or bowls of which some were probably ladles[75].

Other rarer shapes include a small goblet and a cut-away neck jug with a high vertical handle and pointed base as well as a number of pierced funnels, ring stands for round based vessels and hearth stands[76].

Decoration, whether incised or plastic, is not common and most sherds of this kind are too small to show the vessel shape. Some of the whole vases are decorated with the occasional finger mark or with small applied knobs and there are a few sherds with finger-impressed cordons (fig. 7).

The local pottery from Thermon is particularly interesting because it combines many elements from MH pottery with other features proper to Middle Bronze Age levels in the Spercheios Valley, in Thessaly and Macedonia but has some exact parallels nearer at hand in Achaea and in Phocis. The deep pithoid jars with pointed bases and lug handles are a common type from the Early Helladic period but have been found in contexts similar to that at Thermon in Achaea at Pharae and in Phocis at Kirrha and Krisa[77]. The angular pedestal krater is clearly related to MH shapes, such as the matt-painted kraters from Thermon itself, but has close parallels at Pharae and Kirrha[78]. Elaborate wishbone handles are found at Lianokladhi, in Thessaly, and are common in Macedonia. but do not occur in Phocis or south of the Corinthian Gulf[79]. Fragments of this handle form have been found in Ithaka at Pelikata, Choirospelia on Lefkas and at Dodona[80]. The cantharos bowl shape is a common MH form as is the small cup or ladle.

---

[70] *ibid* figs. 18, 19, 23.
[71] fig. 21.
[72] fig. 15, 16.
[73] fig. 28.
[74] fig. 17. *ADelt* 1916 fig. 8.
[75] *ADelt* 1915 fig. 26.
[76] figs. 29. 27, 4. *ADelt* 1916, fig. 5.
[77] *PAE* 1958, pl. 135 a and b.
L. Dor *et al. Kirrha* pl. 36:15, 39:46. *BCH* 1938 pl. 21.5.
[78] *PAE* 1958, pl. 135 d, e. Dor *loc cit* pl, 43:44, pl. 50:20
[79] Wace and Thompson, *loc cit* fig. 134. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia.*
[80] *BSA* 35 (1934/5) 22 n 1. Dörpfeld does not illustrate this: I saw it during a visit to the small museum at Nidhri, now closed.

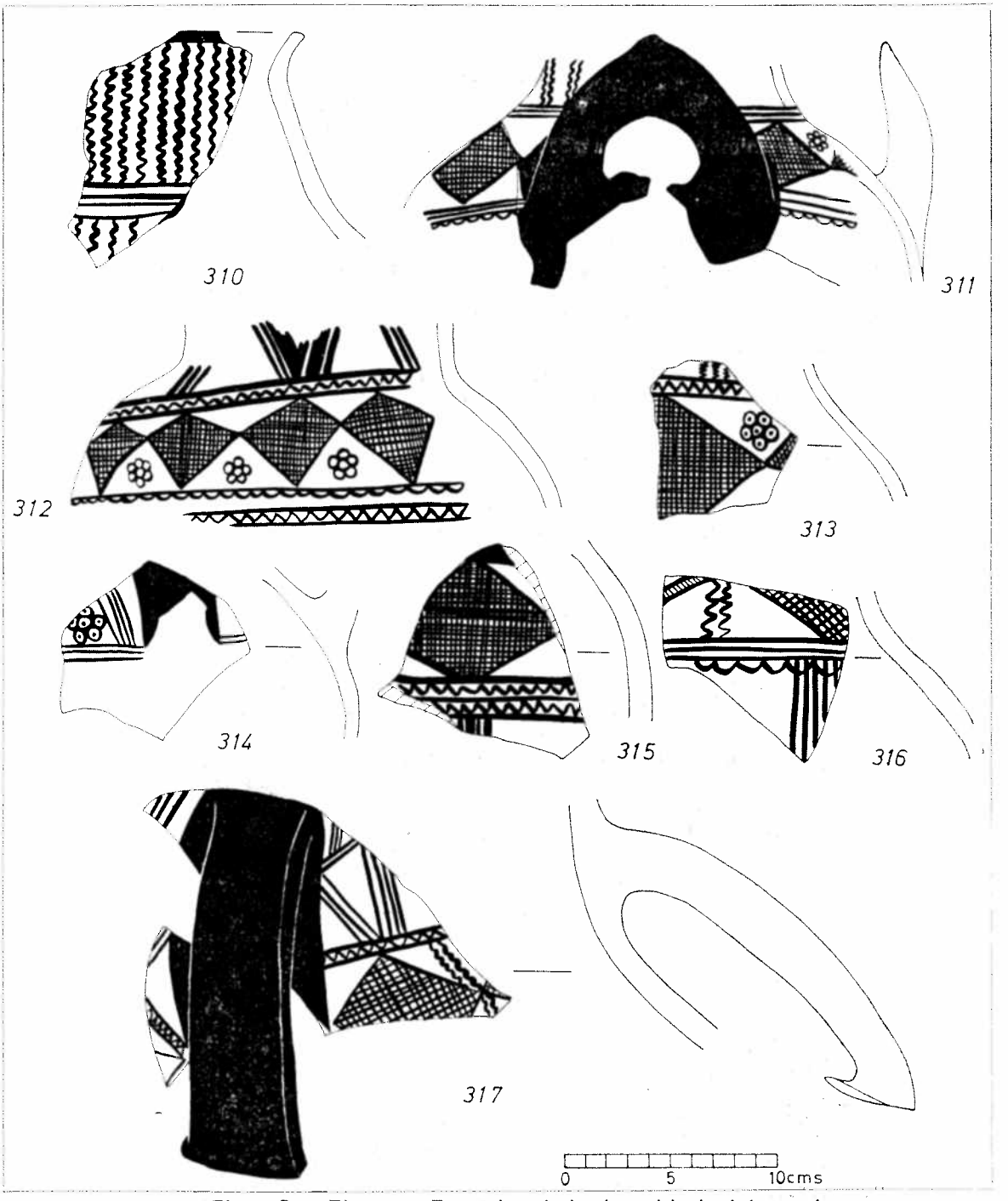

Figure 7. — Thermon: Examples of plastic and incised decoration

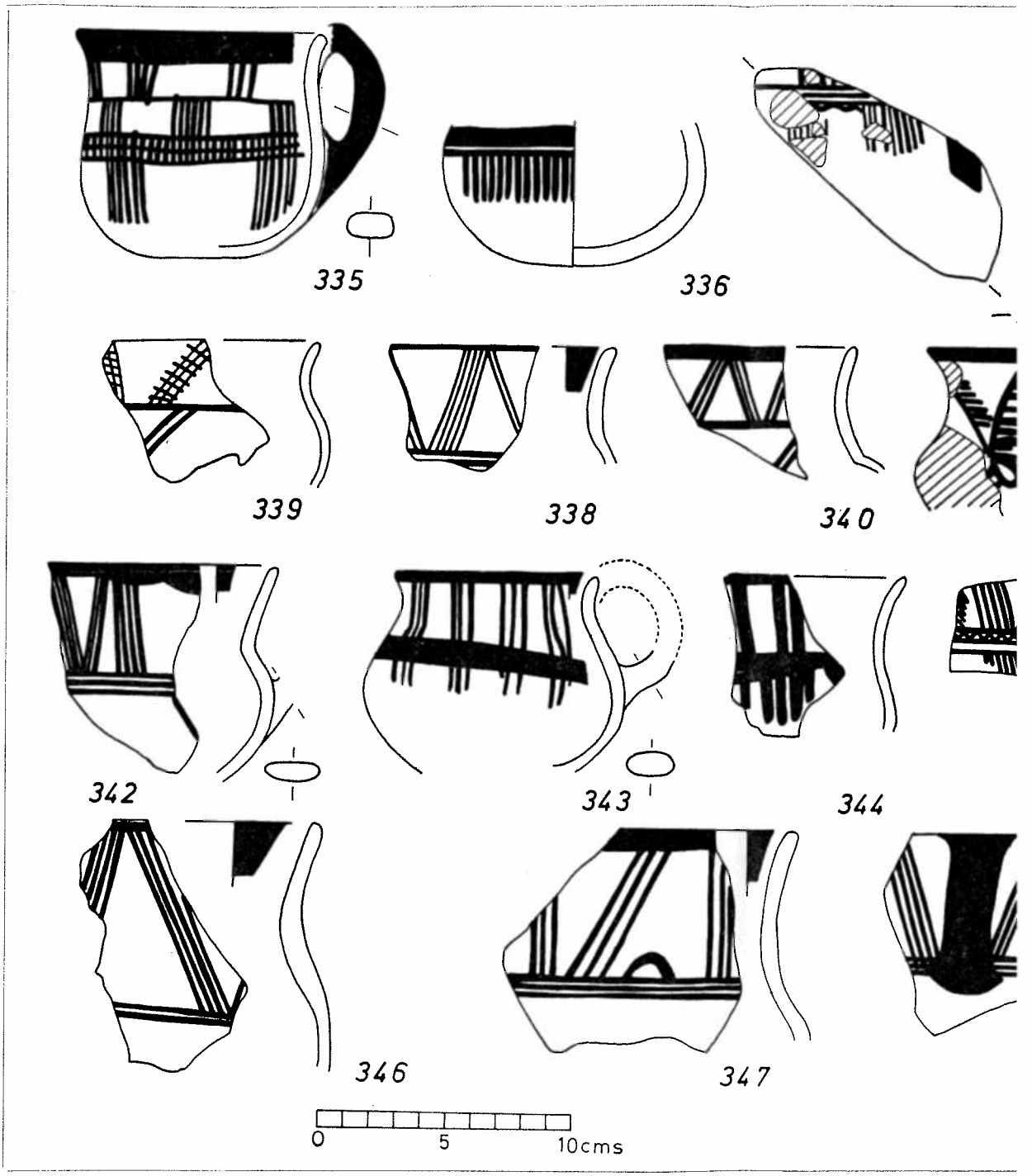

Figure 8. — Thermon: Sherds from jars with Early Iron Age geometric decoration.

d) Local 'geometric' pottery

This ware, which almost certainly has an Iron Age context, is represented by a single complete vase and a large number of sherds[81]. The fabric is normally gritty and pink- or grey-buff in colour with a porous surface. The decoration is executed carelessly in a rather thick dull black. The commonest shapes are small cups and rather larger bowls and large globular jars with deep closing necks. These may have heavy vertical strap handles from the shoulder to the lower part of the neck or horizontal loop handles set on the shoulder (fig. 8). The cups and bowls have globular lower bodies and closing upper bodies with vertical handles from the rim to the widest part: in most cases there is no way of telling whether these were single or double handled (fig. 9). There is one example of an open bowl with a rim tab similar to Iron Age bowls from Macedonia.

The decoration is in horizontal zones. Cups and bowls have alternately sloping lines in groups round the upper part with a band or set of horizontal lines below and a fringe reaching down towards the base. The syntax of larger vessels is more complex, but commonly there are vertical zigzags on the neck, alternately sloping lines or hatched lozenges on the shoulder and fringes on the belly of the vase. Each zone is divided from the next by horizontal zigzags enclosed by lines. Although the decoration is principally geometric, small rosettes are used as a fill ornament.

There are only a few other finds of this class of pottery from Aetolia and the neighbouring districts. Sherds have been reported from Taxiarchos not far to the north and there is a single sherd from Kryoneri in the collection of the British School at Athens. At least one vase has been found in Proto-Geometric graves near Kalydon and a similar vessel comes from the Agrinion district[82].

This pottery bears a remarkable resemblance in its decoration to Early Helladic wares, particularly in the use of the alternate slanting lines and enclosed zigzag, and has good parallels in the Lianokladhi variant of MH matt-painted. Whether this resemblance is fortuitous or was transmitted through isolated groups yet to be discovered which preserved the MH traditions until the Early Iron Age the other connections of this pottery and its discovery in PG tombs places it in the first millenium BC. There are many striking parallels with the form of Macedonian matt-painted pottery recently discovered in quantity as the standard pottery at Vitsa, north of Ioannina. These include the use of fringes in groups on the lower body and vertical zigzags on the neck of the large jars. Hatched lozenges and alternate line groups are also used at Vitsa[83]. Pendent triangles, on the other hand, which

[81] *ADelt* 1915, fig. 31.
[82] *vide* n. 58. *ADelt* 24 (1969) Meletai 88 fig. 2 pl. 52a.
[83] *ADelt* 23 (1968) Chr pl. 231.

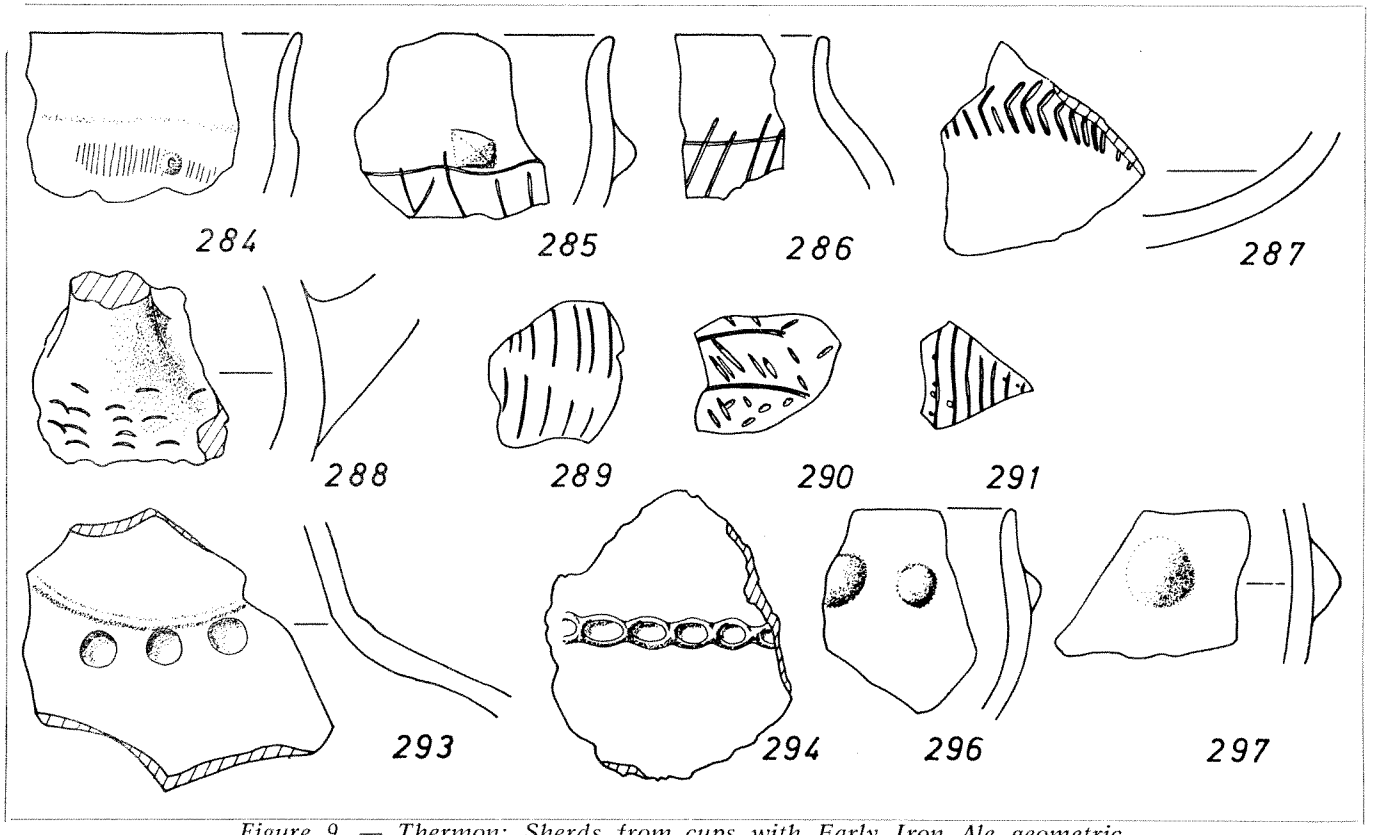

Figure 9. — Thermon: Sherds from cups with Early Iron Ale geometric decoration.

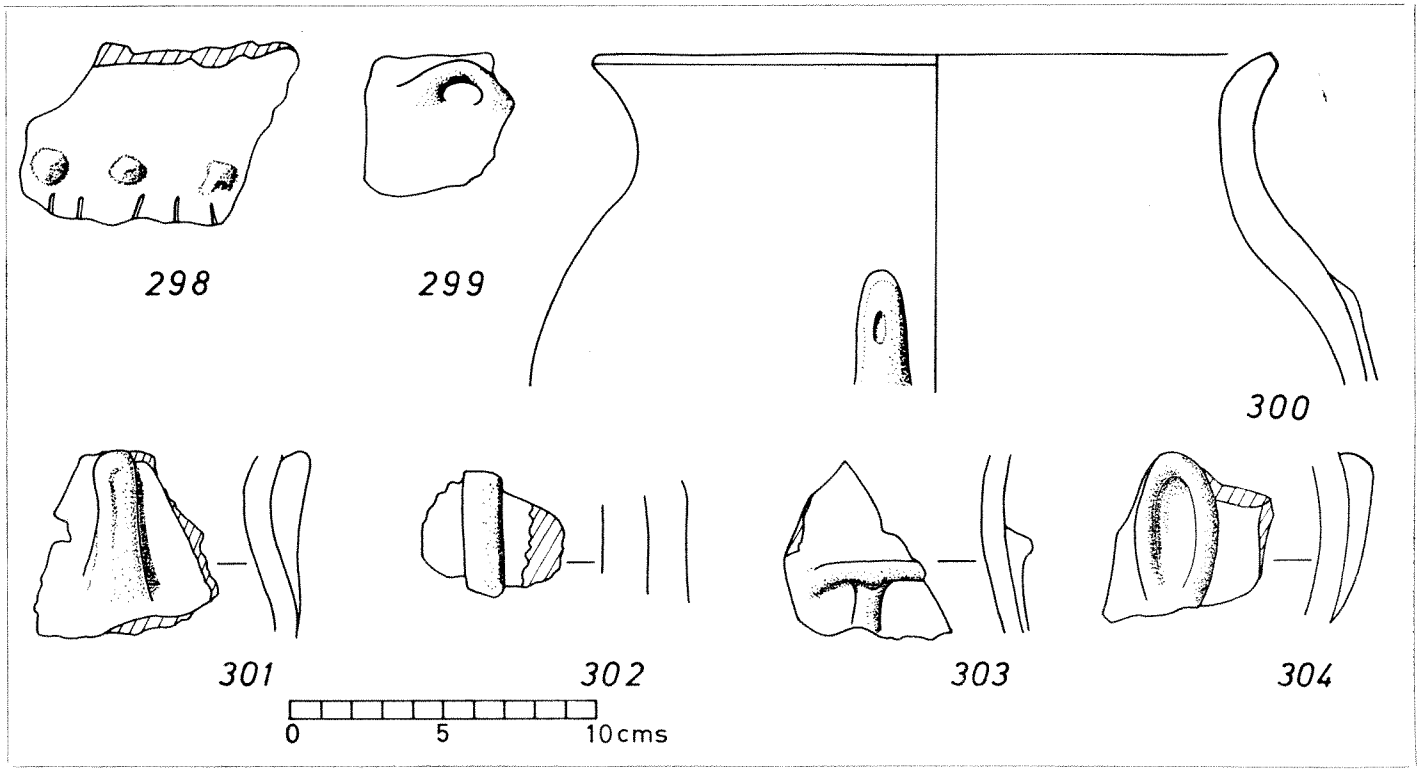

(Confinuation fig. 9)

are the most typical feature of this style in Epirus, Macedonia or Albania, are not present in the pottery from Thermon[84]. I shall return to the wider aspects of this pottery below (p. 23).

e) Summary

Despite the relatively isolated position of Thermon in the hills of Aetolia the pottery found there shows that there were continuing links with other areas throughout the Late Bronze Age and into the Early Iron Age. Mycenaean influence steadily increases and replaces alder contacts with Achaea, Phocis and the Spercheios valley illustrated by the blend of Middle Helladic pottery types and features native to Thessaly and Macedonia. In the Early Iron Age some of Aetolia renews the northern connections and adopts the 'Macedonian' style of geometric pottery while other areas such as Salydon and Agrinion adopt Proto-Geometric pottery and burial practices.

Dodona

Excavation at Dodona was started in the last century by Carapanos and athough he did not recognise a prehistoric stratum a number of the finds published by him seem to be of prehistoric type[85]. Evvan gelides was the first to identify early levels while clearing the foundations of the temple designated E_1 and neighbouring buildings, in the years between the two wars. Dakaris, during excavation of the Hellenistic Bouleuterion and Stoa in the last ten years, found further prehistoric levels below this building[87]. With the exception of the walling and pits found by Dakaris in this area none of the finds seem to be in their original location. There is a small quantity of Classical and Hellenistic pottery with the prehistoric and it seems likely that much of the deposit is the result of hill-wash from the slope above or, possibly, levelling in Hellenistic times for construction of the Bouleuterion and other buildings. For this reason it is not possible to make any stratigraphic division of the pottery but it does seem likely that the levels reached in different areas by Dakaris and Evvangelides are of different date. Evvangelides found no Mycenaean or matt-painted pottery of the 'Macedonian' type but he did find a number of wishbone handle fragments. Dakaris found both Mycenaean and matt-painted, but no wishbone handles, in a deposit which should accordingly date to the latter part of the Late Bronze Age and later. It is likely, then, that the pottery found by Evvangelides belongs to the earlier part of

---

[84] *Studime Historike* 1969:3 159. *BSA* 28 (1926—7) 158. Heurtley, *loc cit* pl. 23.

[85] Carapanos, *loc cit.*

[86] Epirotika Chronika 1935, **192.**

[87] *PAE* and *Ergon* for 1965 and following years.

the Late Bronze Age before Mycenaean influence reached inland Epirus. Apart from the wishbone handles, however, there is little difference between the local pottery from the two deposits.

Four main categories of pottery can be distinguished in the material from these deposits at Dodona and these are all found in other parts of Epirus[88]. Mycenaean pottery accounted for 4% of the total material from Dakaris' recent excavation below the Stoa and matt-painted pottery, though present, was very rare. A clase which has not been noted by Dakaris or Hammond in their accounts but which comprises 16% of the Dodona deposit is an orange-red ware, made from a pure clay and well fired. Coarse local pottery forms the vast majority, 79%.[89]

a) Mycenaean pottery

Nearly two hundred fragments of Mycenaean pottery have been found at Dodona, but most of these are very small and worn and give little information about the date and character of the Mycenaean pottery. Some fifty sherds can be identified on the basis of pattern or shape and some of these are illustrated in fig. 10. The range of shapes represented, so far as this can be determined from these fragments, is normal for a L. H. III settlement context. The kylix is the most common shape and two of the sherds with horizontal whorl-shell motif and chevron pattern place the earliest material in L. H. IIIA 2. Monochrome kylix stems and loop handles from stemmed or deep bowls with monochrome interiors indicate the possibility that some of the pottery is of L. H. IIIC date, but this is not conclusive and no patterned sherd of this date can be identified. There are krater fragments and a small number of sherds from closed shapes such as stirrup jar, piriform jar and amphora. Most of the pottery could be found in a provincial context of late L. H. IIIA 2 or IIIB and it seem that this is the main period of Mycenaean influence in Epirus. Apart from the kylikes in crude local fabric which have been found at Dodona and Kastritsa, there do not seem to be any attempts at regular imitation of Mycenaean pottery and it seems probable that all the Mycenaean pottery used was imported, perhaps from a coastal district.

b) Matt-painted pottery

With the expection of Vitsa, where this is the standard ware, only a few dozen sherds of this class have been found in Epirus, at Dodona, Kastritsa and Koutselio[90]. One fragment from Dodona, from

---

[88] I am particularly grateful to Prof. S. I. Dakaris for generously allowing me to study the pottery from his recent excavations at Dodona and to publish drawings of it.

[89] Quantitive analysis was based on a count of the features and featureless sherds: weighing would have exaggerated the proportion of the coarse ware which is mostly from large jars.

[90] *PAE 1951*, 181 fig. 6. *PAE* 1952, 279.

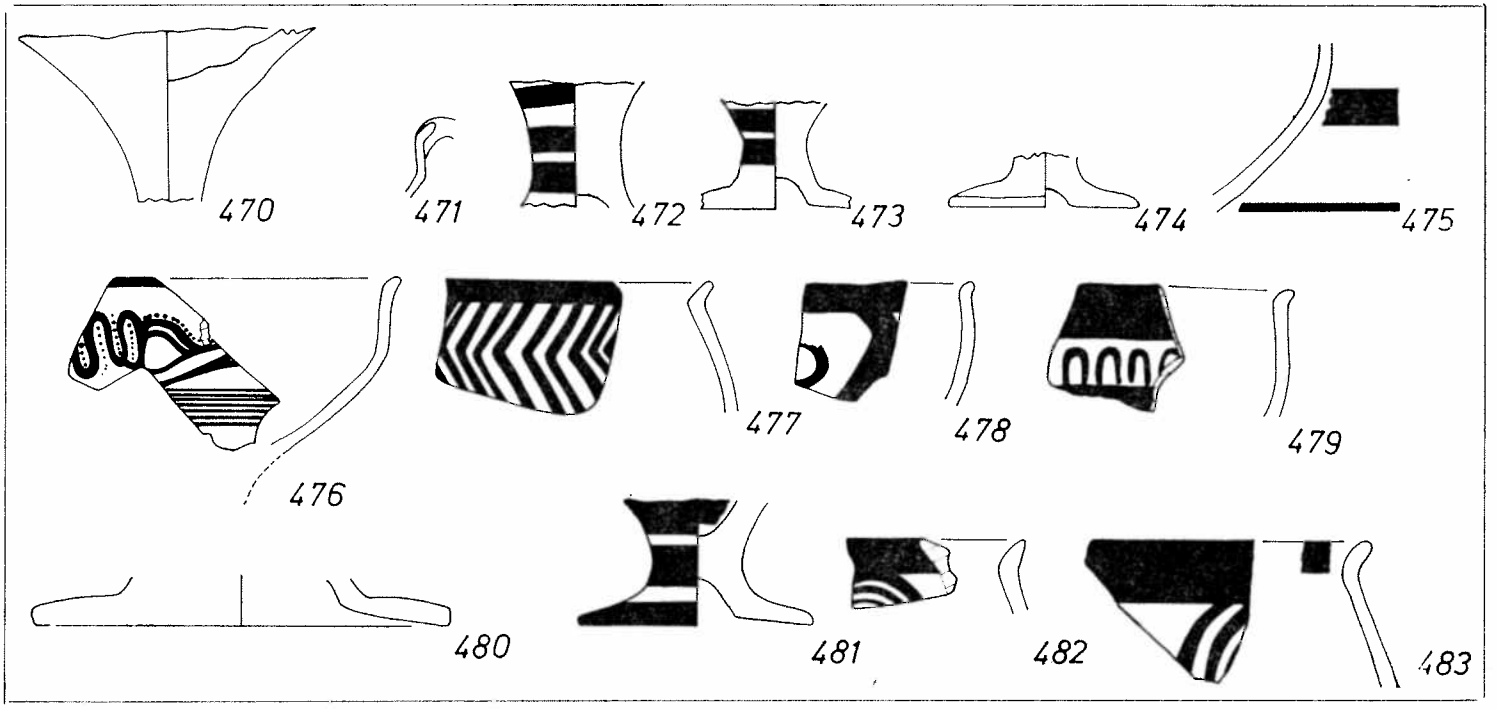

Figure 10. — Dodona: Mycenaean pottery

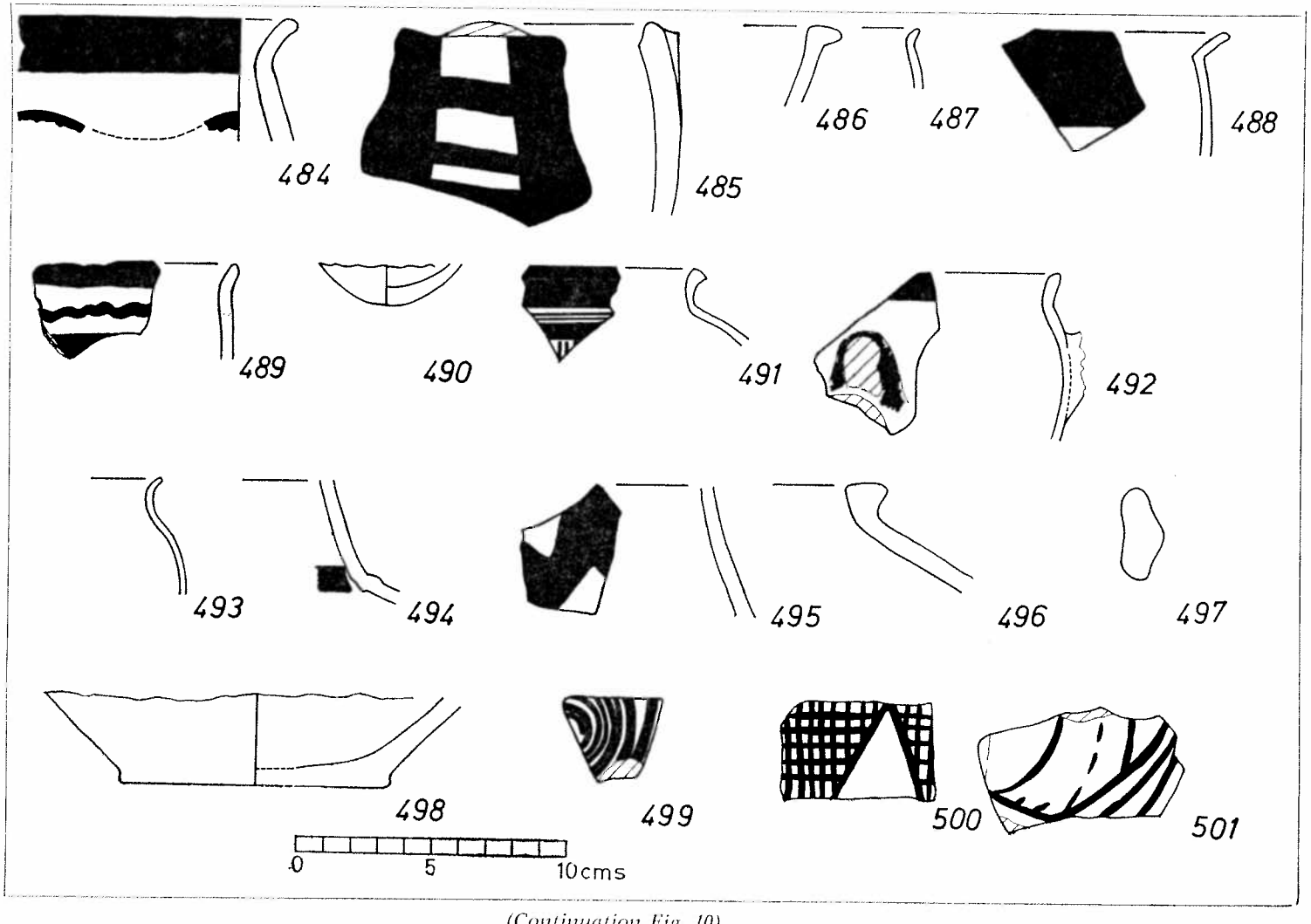

(Continuation Fig. 10)

a cantharos shape, is decorated with long pendent triangles and banding across the handles common on relatively late material from Vitsa, Pateli and some of the Albanian sites[91]. Other fragments have simpler geometric decoration with zigzags and hatched triangles very like pottery from Bouboushti and Tren. Hammond has interpreted the appearance of this pottery as the arrival of newcomers from Western Macedonia, specifically the Dorians during their early wanderings, and placed this event in the 13th century more because of the historical requirements of the tradition than because of any archaeological evidence for such an early date[92]. In fact there is nothing to suggest a Late Bronze Age date for this type of pottery outside Albania. Recent finds from the Great Tumulus at Barc in south east Albania include matt-painted and Mycenaean vases from the same graves[93] The Mycenaean vases are somewhat worn and seem to be of L. H. IIIC date but even this does not require a date earlier than the end of the 12th century for the burials which could, of course, be much later, if the vases had been retained as heirlooms.

Similar decoration is also used on a small group of whiteslipped sherds from Kastritsa which also occur, though without decoration, at Dodona. These include two elaborate twisted handles which have no exact parallels but are reminiscent of the twisted handles found in the Vardaroftsa destruction level and typical of Early Iron Age levels in Central Macedonia[94]. The failure to find Mycenaean pottery at Kastritsa may indicate a wholly Iron Age date for the pottery there.

There is much in common between the matt-painted pottery and the orange-red ware I shall describe below. Both are made vith well-prepared clay and are fired to give a hard fabric. The latter class has a porous surface while the decorated pottery is slightly polished or burnished to take the decoration. Several examples of matt-painted sherds, including a kylix from Kastritsa, share the orange fabric.

c) Orange-red ware

This is a conveniet term only rather than an exact description of the whole class. It can immediately be distinguished from the coarse local pottery by its even red or orange colour and hard-fired fabric. The clay is well refined and evenly fired to give a porous surface with out slip or burnish and grey core. Unlike Classical and Hellenistic plain wares which fire a similar colour there is no sign of the use of the wheel to shape the vases. The majority of Macedonian pottery of the Late Bronze and Early Iron Age shares the same technical features: good firing, orange or buff surface with grey core, and hand production without the aid of the wheel, despite the fact that it had been in use

---

[91] *Ergon* 1968 fig. 24, *vide* n. 84. Cf. also *Ergon* 1967 fig. 33.
[92] *Epirus* 353, 390.
[93] *Studime Historike* 26:4 81.
[94] *BSA* 27 (1925/6) 1 fig. 12.

in southern Greece since the Early Helladic period. It is possible that this orange-red ware is the first to be produced in Epirus in a built kiln with controlled firing conditions.

Well over three hundred sherds of this kind were found at Dodona but few are large enough to allow reconstructions of shapes. One small cut-away neck jug survives complete and there are several sherds from the neck of this shape. There is a piece from a narrow cylindrical neck, or rather a spout, as on several vases from Vitsa[95]. Other shapes include bowls with vertical or horizontal handles, which could be copying Mycenaean shapes, and the obviously imitative local kylikes with crude heavy handles, found at Dodona and Kastritsa. As far as I could tell these are also hand-made although one was reported wheel-made. It is defficult to tell whether these are copies of existing Mycenaean kylikes or second-generation imitations. The deep narrow bowls and slightly incurved rim are paralleled in Mycenaean kylikes of the very end of the Mycenaean period, from the Polis cave in Ithaka and from the Exalophos tumulus in western Thessaly[96]. The Epirote kylikes do not, however, have the ribbed stems of these and other true Mycenaean examples.

Until more positive evidence is available. I would hesitate to put a date any higher than the 11th century BC for this ware or for the related matt-painted pottery.

d) Coarse local pottery

Dakaris divided this class of pottery into two and his classification has been followed by Hammond and Vokotopoulou in discussions of this distinctive Epirote ware[97]. The coarser pottery from large vessels with plastic decoration is regarded as a separate development with a different ancestry from the smaller vessels, in rather better clay with roughly smoothed or burnished surfaces. The coarse ware is suggested to be the native product of the first inhabitants while the dark pottery of the second class is likened to E. H. III and MH wares.

Apart from these paralles this is nothing to suggest that any of the Epirote pottery is of E.H. date or even to be dated to the Middle Bronze Age. The finer pottery is never found without the coarser, though surface collections frequently detect the larger sherds of the coarse ware. Finger-impressed and incised decoration is employed on both categories and an examination of the clay reveals no differences other than those natural to the production of small table vessels and large storage jars and indeed suggests that the two classes are the extremes of a range of pottery which is naturally better finished in small cups and bowls or grittier in large storage jars which are

---

[95] *ADelt* 28 (1968) pl. 231e.
[96] *BSA* 39 (1938/9) pl. 8. *AAA* 1968:3 291 fig. 1
[97] *PAE* 1951 173f. *Epirus* 292 f. *AE* 1969 184.

difficult to fire successfully in uncontrolled conditions. Only 2% of the total of the pottery from Dodona from the deposit below the Stoa fitted the rigid definition of the finer class while a much larger percentage fell between the two limits suggested by Dakaris' two classes.

All this pottery is hand-shaped from roughly purified clay and very indifferently fired so that the sherds, especially when first removed from the soil, are very soft and crumbly. The predominant colour is grey or brown, often stained from the soil conditions, with a grey or black core. Black or reddish areas are frequently produced by uneven firing, while burnishing or smoothing is usually confined to smaller vessels.

Among the larger vessels two shapes are common, with variations of detail. There are open jars with vertical handles, or, more rarely, lugs and commonly a finger-impressed plastic cordon a little below the rim with pellet decoration applied to the lower body[98]. (fig, 11. 634). Less often vertical finger-impressed cordons divide the upper, free, area of the jar into panels and there may be an additional cordon at the rim. (fig. 11. 635—9). The rim itself may curve outwards or be more sharply everted. Large conical bowls seem to have similar cordon decoration and heavy loop handles rising from inside the rim[99]. Smaller versions of the bowl seem to have a horizontal lug below a pierced hole through the rim (fig. 11. 616—624).

The smaller vessels are more varied in shape: there are bowls with everted rims which may have cantharos handles rising well above the rim or may have one or two vertical handles placed on the side of the body. A single carinated example from Kastritsa has a triangular lug on the level of the carination[100]. The cists at Elaphotopos and Mazaraki contained a number of small cups with handles rising well above the rim (fig. 12a,b). These have closing upper bodies but only one, from Mazaraki, has a distinct neck with offset shoulder: this has a vertical handle placed at the side[101]. Other shapes include small bowls with loop handles along the rim and ladle-like cups with high handles.

Among the feature sherds which cannot be connected with specific vase forms are wishbone handles from the early excavation only, heavy vertical ribs which are often paired and have a rod handle joining them, disc-like knobs and a single example of a rising handle with internal support. There was a similar fragment from Thermon and several examples have been illustrated from Albanian sites[102].

The date of this pottery is not clearly established. Much must be contemporary with later Mycenaean pottery, and I have suggested above that essentially the same material must have been in use prior to the arrival of the first Mycenaean imports. Dakaris has suggested

---

[98] *PAE* 1967 pl. 33g.
[99] *PAE* 1968 pl. 33d.
[100] *PAE* 1952 fig. 7:2.
[101] *AE* 1969 pl. 25, 30a.
[102] *Studime Historike* 1969:3 pl III.

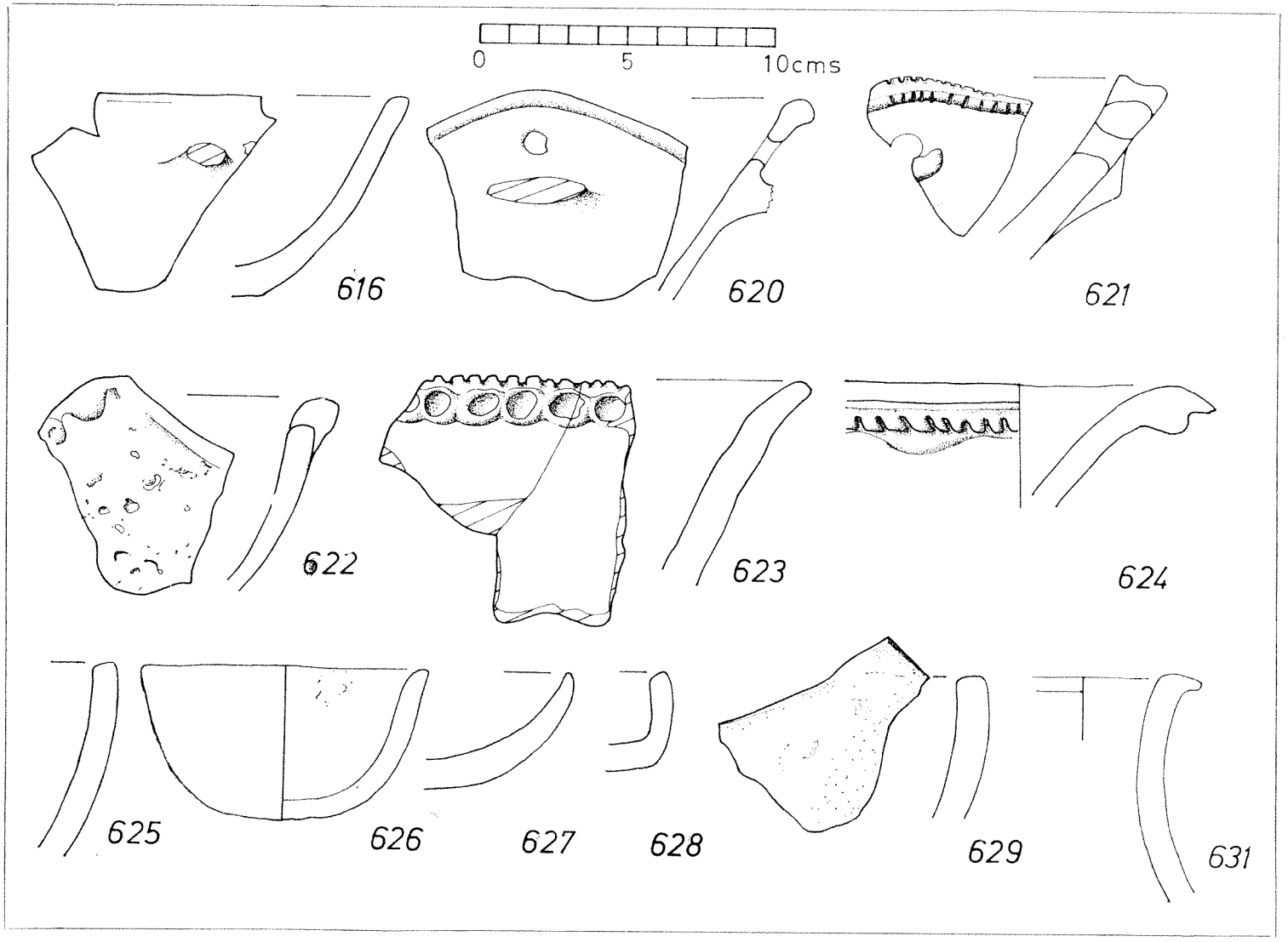

Figure 11. — Dodona: Examples of coarse ware and decoration

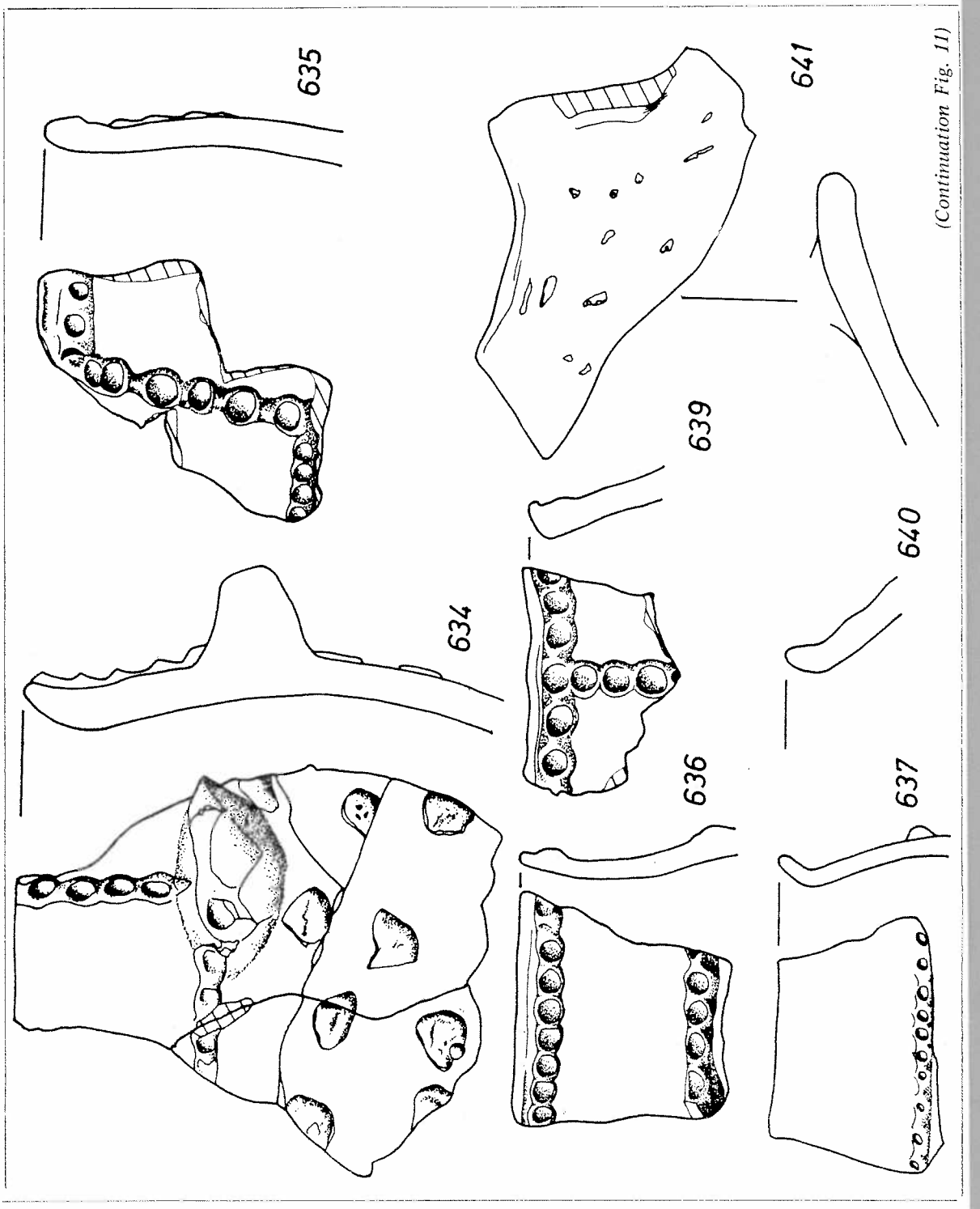

(Continuation Fig. 11)

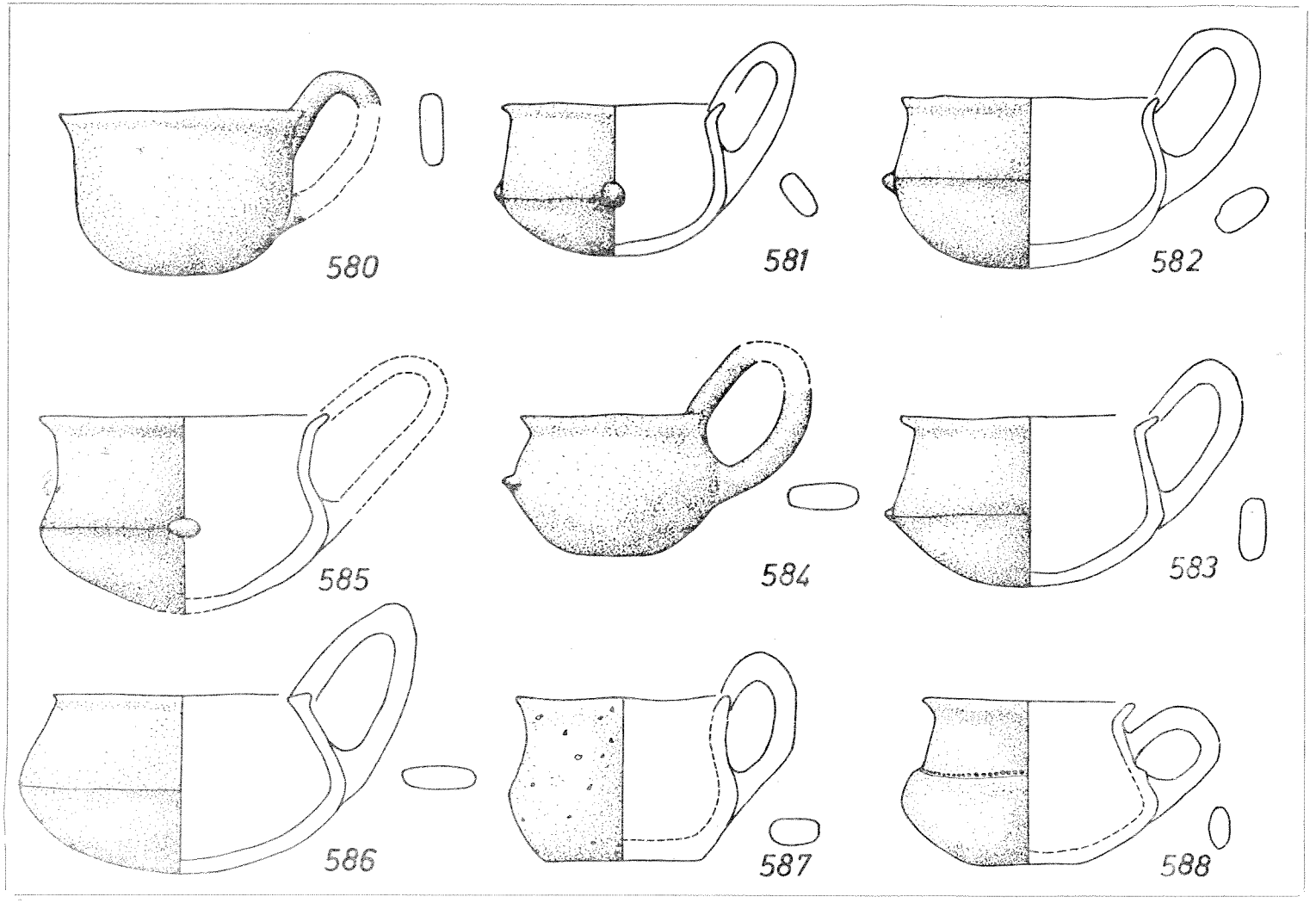

Figure 12. — a) Epirus: small cups. 580 — 586 Elaphotopos, 587 — 588 Mazaraki

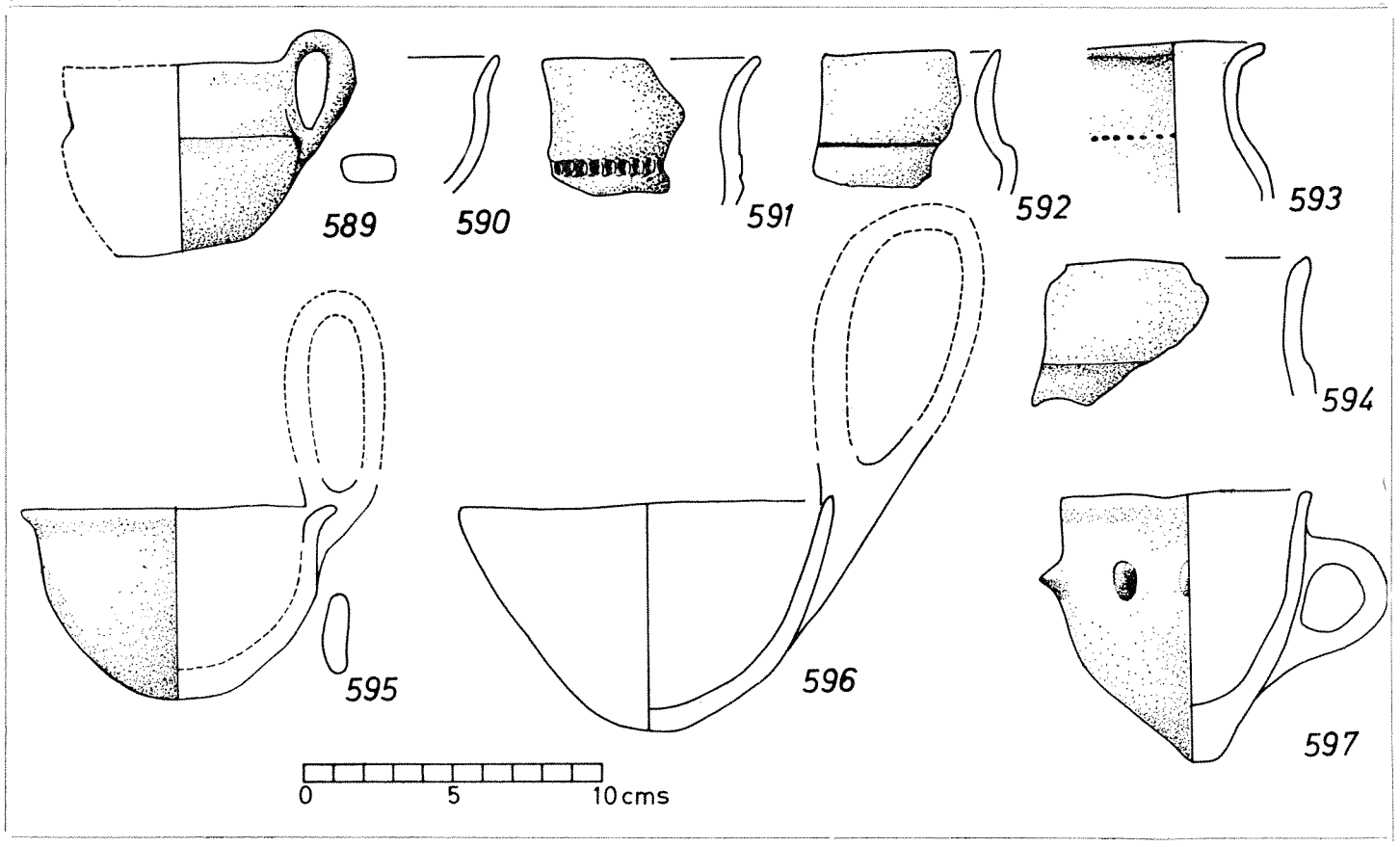

Figure 12. — b) Epirus: small cups. 589—594 Dodona, 595 Mazaraki, 596—597 Dodona

that it continued in use until the fourth century BC on the basis of the association of this kind of pottery with a fourth century wall at Dodona below temple E_1 and with black glazed pottery at Kastritsa. I think it more likely that the foundations of fourth century buildings were constructed in prehistoric deposits and the mixture of the pottery is purely a mechanical one. It is perhaps significant that, although some pottery of this class was found at Vitsa, it is very rare and no complete vessel of this fabric was placed in the graves which contain matt-painted pottery and, later, imported Geometric and Classical pottery[103]. This indicates that it had gone out of use by the time that the cemetery and settlement at Vitsa were established, before the middle of the eighth century and perhaps as early as the ninth.

Pottery of the same general class has been found at many sites in Epirus, though excavations have only taken place at Dodona and Kastritsa. Similar material is published from Elaphotopos and Mazaraki, from Terovo and Koutselio, and reported from many other sites[104].

e) Coarse pottery from other areas

The most distinctive feature of the Epirote coarse pottery is the use of finger-impressed cordons with pellet decoration. This is rare outside the limits of Epirus and there is certainly no egion where it is common. A coarse jar from the Polis cave, which could be of Late Bronze Age date, is decorated in the same manner with pellets on the lower body and finger-impressions in a horizontal line dividing these from an undecorated rim zone[105]. Pellet-decorated sherds also occur in the L. H. III site of Tris Langadas on the same island but are too small to show whether they are associated with finger-impressed cordons[106] It is noteworthy that this kind of pottery was not found at Thermon or at Graves, where a reasonable quantity of pottery of Late Bronze Age date was recovered from the small-scale excavation. It does not appear to have been found at Maliq or Tren in south east Albania in levels which seem to be of Middle and Late Bronze Age date as well as Early Iron Age. The parallels cited by Hammond with Neolithic barbotine-decorated pottery from Porodin are not helpful[107].

---

[103] Personal communication from the excavator.

[104] Elaphotopos: *AE* 1969 pl. 26. Mazaraki: ibid 30 g. Terovo, Koutselio: *Epirus* figs. 11, 14, 15. 16. S. I. Dakaris, *Cassiopeia and the Elean Colonies* 29 para. 103, *Thesprotia* 62, paras. 173—187 (Athens Center of Ekistics Ancientent Cities series nos. 4 and 15.)

[105] *BSA* 39 (1938/9) (a) 18 pl. 1.

[106] Cf. *BSA* 68 (1973) 21 fig. 13. I saw a closer parallel to the Epirote pottery when I examined this material.

[107] Hammond, *Macedonia* 253. »Its is obvious at a glance that there is almost identity between the unpainted pottery of Porodin and Epirus«. The barbotine decoraiton used at Porodin, Crnobuki or Maliq (Stratum IIIa) which includes pellet decoration is found in Late Neolithic and Aeneolithic contexts (in Balkan terms). The equivalent Aegean phase depends on the choice of the high or low chronologies for the Macedonian Bronze Age, and areas further north. There are good parallels for surface-roughening in pot-

It does not occur in Late Bronze Age contexts in Central Macedonia nor was it found at Armenochori, the only site which could date between the Early Bronze and the Early Iron Age excavated in Western Macedonia. It is, then, essentially Epirote and its antecedants must for the time being remain unknown.

Finger-impressed cordons, used on their own, are found in almost every area of Europe at different periods and occurrences of this decoration at every Bronze Age site in northern Greece are only to be expected and of no particular significance. They belong to the normal repertoire of decoration of potters producing hand-formed pottery. The occurrence of this decoration, however, in L. H. IIIC contexts at a number of central Mycenaean sites where it had not been known for some centuries has provoked several discussions of its origin. The excavators of Lefkandi, where a complete jar was found with this form of decoration, have found parallels with Italian Sub-appennine pottery of the late second millenium[108], while others have suggested an origin in north west Greece or noted that it also appears in Troy VII bl at approximately the same time[109]. It has been linked with the apparent re-appearance of the cist grave in southern Greece and assigned to Dorian invaders or to Dorian mercenaries[110].

For me the most significant fact about the appearance of this crude hand-made pottery with plastic decoration is that it is essentially a product of the *home* rather than of a *workshop*. Mycenaean pottery must have been mass-produced in small industrial complexes with a permanent work-force. The clay is well refined and must have 'settled' for months if not years before use: the quantity and uniformity of shape and decoration are typical of large-scale production: the controlled firing indicates built kilns and a mastery of firing techniques. The hand-made pottery uses unrefined clay, and is poorly shaped and indifferently fired, possibly in an open fire rather than in a kiln.

---

tery from Late Neolithic and the earliest Early Bonze Age levels fom the recent excavation at Servia. Wart-decoration belongs to the same repertoire but is not common. A *terminus ante quem* is provided by the later EBA levels which have pottery very similar to that of the Central Macedonian EBA together with occasional imports of E.H. II sauceboat sherds and E.H. III smear-ware. There are also several parallels between Servia and Maliq in the L.N. and early E.B.A. in the shapes of the finer pottery. AAA 1973:3 419, 1974:3 351. There is no indication of these barbotine techniques at Armenochori, in the Central Macedonian E.B.A or the later E.B.A. at Servia. Until any of the Epirus coarse pottery can be dated to the beginning of the second millenium BC, or earlier, links with a single element in a complete repertoire of barbotine ornament which belongs at least in part to the third millenium in Western Macedonia and the area to the north are not persuasive. See also R. J. Howell in: *Bronze Age Migrations* ed. R. A. Crossland and Ann Birchall, 89.

[108] M. R. Popham, L. H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea* fig. 34.

[109] Archäologischer Anzeiger 1969:2 136.

[110] M. S. Hood in *Europa: Festschrift für Ernst Grumach* 1967 ed. W. C. Brice, 120.

I find it inconceivable that this crude, fragile, pottery should either be an object of trade or even a container for some traded commodity. It must surely have been made very close to the place it was found. If this is the pottery of Epirus, then the presence of Epirotes must be accepted in L. H. IIIC centres. Their role in the social life of the Mycenaean cities is another matter: as rulers or even well-paid mercenaries they could have no reason to make their native pottery in preference to the servicable Mycenaean ware which must have been readily available and, in whatever manner value was assessed, cheap. The appearance of home-made pottery suggests rather an element in the population too poor even to purchase the simples Mycenaean pottery, or of too inferior position to have it supplied with the ration quota. Slaves are an important part of Homeric booty and slaves or bond-servants seem to be implied by the Linear B tablets which give details of rations or supplies of raw materials for different trades. It seems to me quite possible that the appearance of the coarse pottery is the result of the Mycenaean cities tapping new sources of labour, perhaps in north western Greece, or equally well further afield in southern Italy. Even if this hypothesis is too specific an interpretation of the use of this pottery it is still true that a Mycenaean initiative is just as probable as an Epirote, Italian or Dorian one.

Apart from the characteristic cordon and pellet decoration, coarse hand-made pottery is present to a greater or lesser etent at every Late Bronze Age site in north western Greece. Ten per cent of the pottery in the Mycenaean chamber tombs in Kephallenia is hand-made and includes curious incised pyxides which are unique in Mycenaean contexts as well as imitations of Mycenaean shapes such as stirrup jar and alabastron[111]. Similar hand-made pottery with plastic or incised decoration has been found at a number of sites in that island, at Tris Langadas and Polis in Ithaka, at Graves and Agios Ilias, on Lefkas and at Parga. There is not enough pottery from any area or site, however, to decide which are the common and distinctive characteristics of shape or decoration. Until this informations is available, comparisons with similar pottery from other parts of Greece, from southern Italy or from the Balkans will not be very significant. It is clear, on the other hand, that this area was never fully Mycenaean and that there was always some part of the population which used pottery of other traditions.

Kerkyra

Before leaving the subject of the local pottery groups, it is worth taking a brief glance at Kerkyra, where Mycenaean influence is, surprisingly, almost unknown and more accomplished pottery was in use than in Epirus. Small excavations were carried out by Dörpfeld at Kephali and by Bulle at Aphiona before the war[112]. Some quantity

[111] Lakkithra tomb gamma: *AE* 1932 1, also *AE* 1933; 68.
[112] Athenische Mitteilungen 1934, 147. Arch. Anzeiger 1913, 108; 1914, 52.

of pottery has also been collected from Hermones by Sordinas[113]. Only the material from Aphiona has been published.

Sordinas, in a summary of his work on the island, has defined three categories of pottery. These are, red ware which is a coarse gritty ware confined to large jars, mottled grey ware, used for smaller, better finished, vessels and scratched ware. The latter ware has been connected by Sordinas with Italian chalcolitihic potery but also has good parallels with pottery from Hvar, on the Dalmatian coast, or in the Lisičići and Slavonian pottery groups which are dated to the second half of the third millenium and the beginning of the second millenium BC[114]. Similar pottery is also found at MH sites such as Malthi in the Peloponese. It is uncertain, then, what date should be assigned to this class of pottery, found at several sites but particularly common at Aphiona.

The other two classes are always found in company and the parallel with the Epirus coarse pottery is close. There are wishbone handles, cantharos handles and short everted rims which have Midlle Bronze Age and Middle Helladic counterparts in northern and southern Greece and there are examples of plastic and incised decoration as found in Epirus. Clay spools were found at Aphiona, Hermones and Kephali, as at Dodona: these have MH contexts in southern Greece. I did note a single sherd of unpainted Mycenaean pottery among the material from Hermones: it is an everted rim in fine buff fabric belonging to the type of small goblet in use in L.H. II and L.H. IIIA 1. This indicates that the finds from Hermones, and perhaps also those from Kephali, are contemporary with the latter part of the MH period and the early part of the Mycenaean.

V) WEAPONS, TOOLS AN ORNAMENTS BRONZE

A large number of bronze objects have been discovered in the mainland of north-western Greece including different types of sword, short spearheads often described as northern, shafthole axes unknown in the Aegean at this period, duble axes of unusual type, knives in the Mycenaean tradition or of the older type used in the MH period, spiral terminal rings and spiral terminal bracelets unknown elsewhere in Greece. These objects, found chiefly in Epirus, are all the more remarkable in contrast to the local coarse pottery which gives every impression of a low level of technological achievement. There are, moreover, a number of distinctive features in these items which lead me to question the acceptance of all these items as imports from Mycenaean centres or from unknown workshops in the Balkans.

It is these features which I wish to emphasise in the present paper, since many of the artefacts have been published individually,

---

[113] *Balkan Studies* 10:2 (1969) 412.

[114] G. Novak, *Prehistorijski Hvar:* cf. Glasnik Sarajevo, 12 (1957) 61.

or included in wider discussions and a further detailed analysis would be pointless without the aid of accurate illustrations for which there is no space here.

a) Swords

Almost all the swords are Mycenaean in character and on present evidence it is not possible to say whether the early types such as the horned swords from Mesogephyra and Dodona, the cruciform swords from Mazaraki, Nenshat or the Mati valley, or the rapiers from Pazhok and Wajzë are Aegean products or copies made in workshops outside the Mycenaean centres. On the other hand, the typical late Mycenaean swords with short blade and flanged T-hilt (Sandars' Type F) show a number of peculiarities which suggest local production, or at least manufacture outside the regular Mycenaean workshops[115]. The swords from Kalbaki and Paramythia are flanged on one side of the hilt only, whereas the normal practice is a flange on both sides. (Dakaris drew attention to the very crude repair of the Kalbaki sword and inferred local incompetance from this.) (Fig. 13a). A wider departure from the usual technique can be seen in the second sword from Kalbaki which has, unfortunately, no context. (fig. 13b). The hilt is missing and there are no rivet holes at the head of the blade. Instead, the hilt plates were secured with small tabs, of which only one survives, on either side of the blade which were hammered over to clamp them in place. A fourth sword, from the Carapanos collection from Dodona, is of the normal pattern with flanges and rivet holes but has cast decoration on the sides of the hilt[116]. This has not been recorded for any other sword of this class. Decoration is confined to incised lines along the edges of the hilt or, more rarely, along the blade.

A single example of a Naue II sword, since lost, was found in Epirus at Tseravina while a number of swords of this type were found in the Albanian tumuli of early Iron Age date[117]. On the other hand no example of a Mycenaean type F sword has yet been reported from Albania. The significance of this differential distribution is not clear: there may have been some kind of cultural barrier between Epirus and Albania, which is also indicated by the absence of tumulus burials from Epirus. The common distribution of spearheads, on the other hand, does not support this and there may be a difference of date which is not clear from the limited data now available.

The date of any of these swords is difficult to assess. Only one weapon, the cruciform sword from the Mazaraki cist can be dated from its context by the presence of a L. H. IIIB stirrup jar[118]. This is considerably later than the date which would have been assigned to it on typological grounds if found alone. In southern Greece cruciform

---

[115] *AJA* 67 (1963) 117f.
[116] O. Montelius, *La Gréce préclassique*, pl. 13:2.
[117] *BSA 63* (1968) 90; *Studia Albanica* 1972:2 216.
[118] *AE* 1969 pl. 29 a and b.

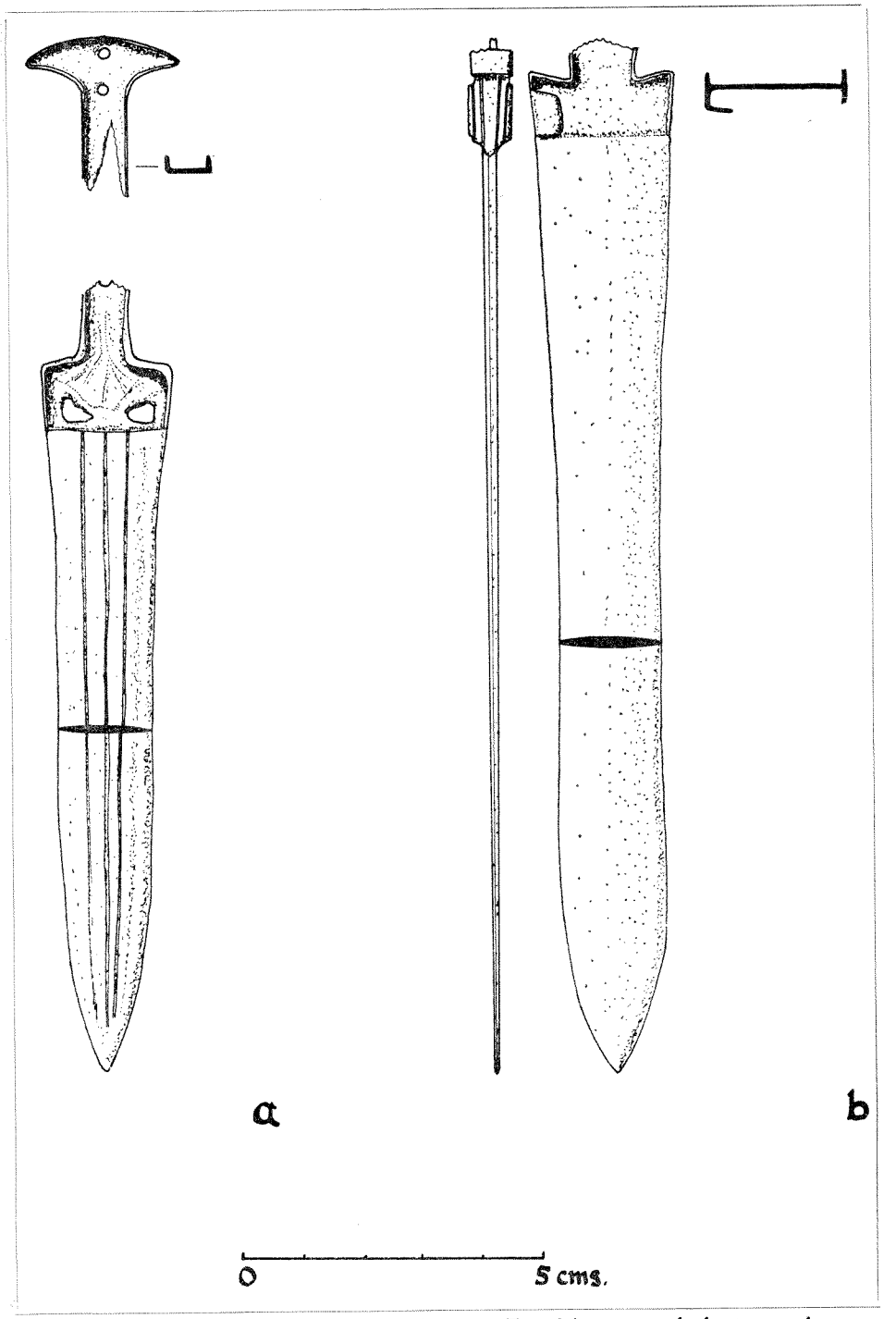

Figure 13. — Swords of Sandars' type F with unusual features from Kalbaki

swords are normally found in L. H. II and IIIA 1 contexts. For this reason I hesitate to give very early dates to any of the type F or Naue II swords from this general area. In the Aegean they have L. H. IIIB—C and final L. H. IIIB—C contexts respectively, (e. g. after c 1350 and 1250BC).

b) Spearheads

This is the most common bronze type from north west Greece, frequently as a chance find without context but also in association with swords which at least confirm that they have a Late Bronze Age date. The traditional Mycenaean spearheads with long blades and long split sockets clamped onto the shaft with a hafting ring are rare: there are two examples from Thermon and a very fine spearhead thought to come from Epirus.

The remainder of the spearheads belong to the type generally described as 'horthern'[119]. These are relatively small spearheads, some possibly from javelins rather than from thrusting spears, which have short sockets and rivets for attachment of the shaft. There are a number of blade shapes which indicate different classes and perhaps different dates but the classifications made until now do not cover the whole range. The blade may be ovate, as from Lakhanokastro and Vajzë or triangular as from Dodona and Paramythia[120]. Many spearheads have the concave blade edges variously described as ogival, lanceolate or *geflammte:* these may be more or less exaggerated: compare spearheads from Çepune, Gribiani and Vodhinë with those from Gardiki, Kalbaki or Maliq[121]. Faceting of the socket, whether for decoration or to strengthen the metal by work-hardening, is a feature not known in spearheads of this type and date from the Aegean, which decoration finely incised round the end of the socket or ribs, cast with are in any case rare. It is usedon the weapons from Mazaraki, Paramythia, Parga and Peston-Sklivanis as well as on a number of Albanian examples[122] (fig. 14).

There is a variety of detail in these spearheads which suggests several workshops or traditions and no two come from the same mould. This includes variations in the way the socket extends into the blade, giving an oval cross-section or one with a round, flattened or angular mid-rib. A spearhead from the Mazaraki cist tomb has a ham-

---

[119] Cf. *ibid* pl. 28a. A .M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons* 115. *BSA* 63 (1968) 105.

[120] Lakhanokastro: *Epirus* 340, fig. 23 H. Vajzë: *BUSS* 1957, 289 fig. 25a. Dodona: *AE* 1969 pl. 28a st. Paramythia: *PPS* 33, (1967) pl. 1:6.

[121] Çepune: *Studia Albanica* 1970:2, 64 fig. II:4.
Gribiani: *AE* 1969 pl. 28a g. Vodhinë: *Studia Albanica* 1970:2 fig. II. 5. Gardiki: *AE* 1969 pl. 28a e. Kalbaki: *ibid* pl. 28a b. Maliq: *Studia Albanica* 1966, 255 pl. xx.

[122] Mazaraki: *AE* 1969, 196 fig 6g. Peston-Sklivanis: fig. 7 ia. Parga: pl. 28a z. *BSA* 69 (1974) 134 n. 29. *Studia Albanica* 1972:2 218.

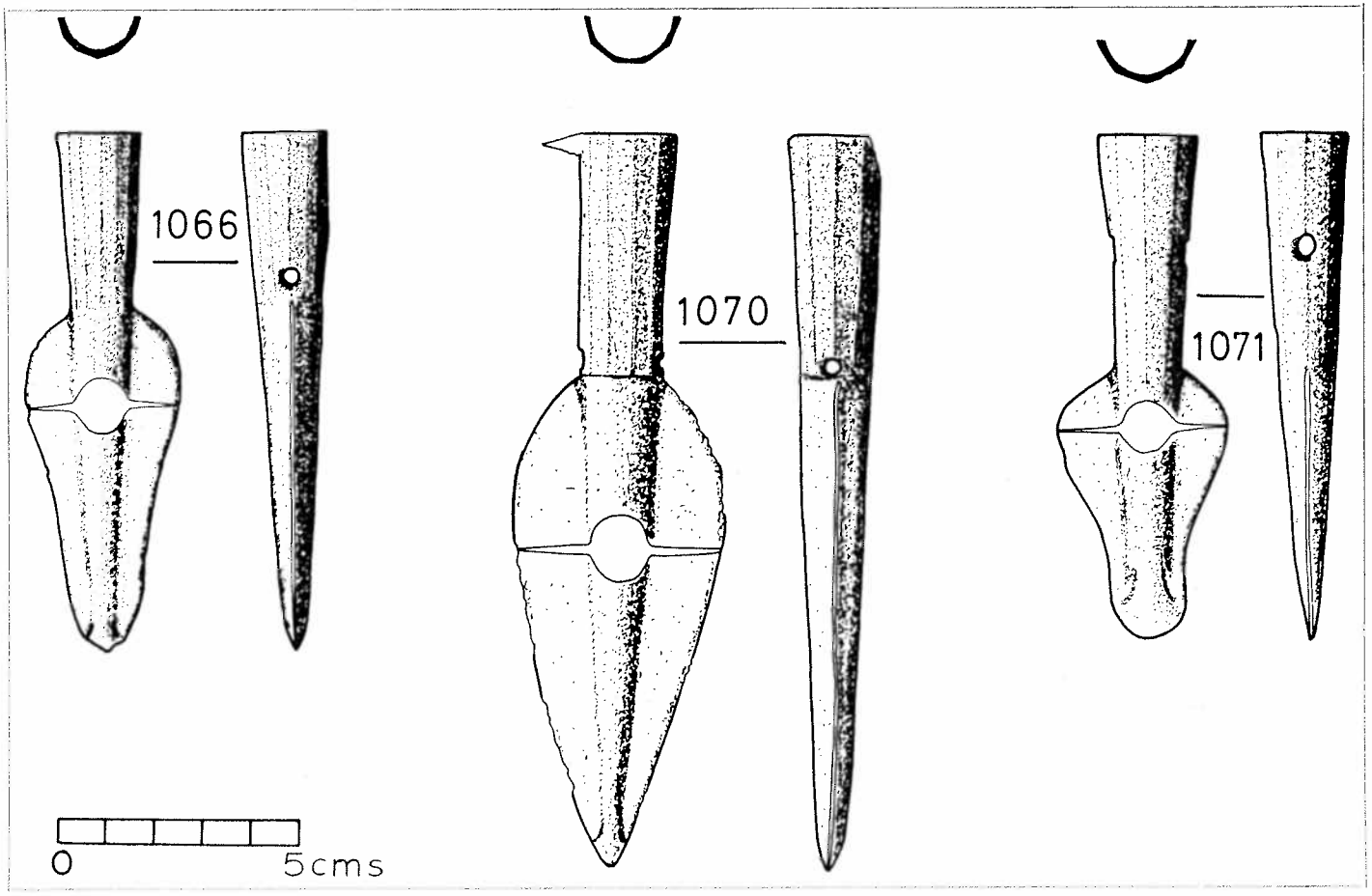

Figure 14. — Spearheads with faceted sockets from Mazaraki 1066, Paramythia 1070, and Parga 1071

mer decoration on the shoulders of the blade: Vokotopoulou has suggested Central European parallels for the corvilinear motif but it is also found on a weapon of L. H. IIIA 1 date from Knossos[123].

The impetus which lead to the use of this weapon in north west Greece and Albania is surely European. Although a single example of this type was found in the Shaft Graves at Mycenae[124], it was not adopted in the Aegean and only came into use occasionally in late Mycenaean contexts, probably at the same time as the Naue II sword. In Central Europe, on the other hand, there are early spearheads in Reinecke A2 contexts and its Carpathian equivalents in the Opalos hoard, in grave 39 at Hernakak and as a mould at Pečića or in the Tinsdal and Lanquaid hoards[125]. These can hardly be dated later than the spearhead, autling the midrib. This is exceptionally rare in the Urnfield period after c 1200BC and it is reasonable to link the Greek and Albanian examples with this development[126]. As with the Naue II swords, however, it is unlikely that the weapons found in these direct imports. In Central Europe and in northern Italy (Cascina Ranza hoard and Terramare contexts) the majority of the spearheads have the spearhead, autlining the midrib. This is exceptionally rare in the Aegean or Albanian examples which usually have only the simplest decoration, such as incised lines allong the blade. The Shaft Grave spearhead has ribbed decoration and could be an early import. A similar spearhead from a secondary burial at Vajzë need be no earlier, *pace Hammond*, than the end of the Bronze Age[127].

There is a strong probability that Epirus and Albania derived knowledge of this form of spearhead directly from Europe, possibly from the Po valley area, and there is no reason to suppose that the role of the Aegean was significant. It must have been locally manufactured, probably in a number of workshops, but did not adopt the traditional European decoration.

c) Knives

There are a few examples of the standard Mycenaean knife with single cutting-edge and relatively straight back: these have rivets placed in a row along the haft portion. They have only been found in the fully Mycenaean area south of the Ambracian gulf. Other knives, belonging to an older tradition, are found north of this, as well as a few from the same areas. The knives all have rivets set across the end of

---

[123] *AE* 1969, 196 — fig. 6b. *BSA* 1952, 261: Agios Joannis Tomb 3. — fig. 8.

[124] G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai* no. *448* pl. 97.

[125] A. Mozolics, *Brozefunde des Karpatenbeckens, Depotfundehorizonte von Hajdusamson und Kosziderpadlas;* B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken.*

[126] Cf. H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen.*

[127] *BUSS* 1957:2 fig. 9. Cf. *Epirus* 343.

the blade in a row or a triangular formation: there are examples from Dodona, Koronta, the Mati valley, Maliq, the S-graves at Nidhri and at Vajzë[128]. Apart from the knife from Nidhri and one from Dodona which have a thickened back, the blades are very simple with, occasionally, a small tang for attachment of the handle. Knives of this general type are usually found in MH or very early Mycenaean contexts (Deshayes classes C and J)[129].

Curved knives are also part of the Mycenaean tool series though not nearly as common as the simple straight knives. The group of knives found in a hoard near Kalydon with a collection of other objects including chisels, double axes and a worn hilt from a T-hilted sword probably belong to this type which appears in several late Mycenaean hoards, such as the Acropolis hoard and that from Orchomenos[130]. These are all slightly curved with narrow rectangular tangs and a single rivet hole. Curved knives from Elaphotopos and Kalbaki with triangular tangs, and on the larger example from Elaphtopos, incised decoration, are harder to place[131]. Curved sickles with cast ribbing are found in Unfield contexts and are frequent in the lower Danube area: two have been found in Macedonia, at Kilindir and at Assiros[132]. A simple curved knife was also found at Maliq but the method of hafting is not clear from the published illustration.

d) Other tools and objects of bronze

Single-bladed shaft-hole axes have been found at Loutro, Siroupolis, Terovo and Tseryianni: these are all isolated finds[133]. Shaft-hole axes of this kind are present in the Cyclades in the Early Bronze Age but are not known in later contexts in Greece. The existence of a series of these axes in northern Albania and in Yugoslavia, though different in detail, indicates that these four axes may be of Late Bronze Age date and have antecedants further to the north[134]. There is also an elaborate axe with long cylindrical socket and disc butt from the Carapanos Dodona collection. This form is usually associated with Hungary[135].

---

[128] Dodona *PAE* 1952, 295 n. 16, 21. *Epirotika Chronika* pl. 21 b no. 5 and 29. Maliq and Mati valley: *Studia Albanica* 1970:2, 43 pl. II. Nidhri: *PPS* 21 (1955) 183 fig. 4:2. Vajzë: *BUSS* 1957:2 fig. 13.

[129] J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube* 305, 312. N. Sandars *PPS* 21 (1955) 183f. A. Harding *PPS* 41 (1975) 195.

[130] *ADelt* (1965) Chr 343 pl. 410 g. Orchomenos: *AAA 1970:2 263*. Acropolis: Montelius *loc cit*. Also Teichos Dumaion: *PAE* 1964 pl. 68, 1965 pl. 177.

[131] *AE* 1969 185 fig. 2, pl. 24 g and d.

[132] Hammond, *Macedonia* fig. 10f. The writer found a similar knife during excavations at Assiros in the Langadas basin in 1975. Both knives, seem to have Late Bronze Age contexts.

[133] *Epirus* 332.

[134] Cf. *Prähistorische Zeitschrift* 28 (1932) 132f.

[135] Carapanos, loc cit pl 53:4.

Beside the usual double axe of Aegean type there are two variant forms which Hardin ghas attributed to a northern group spreading from Lefkas to Macedonia[136]. There are two axes with collar above and below the shaft-hole and widely spreading blades from Dodona and from Kilindir. The other group has a collar on the upper edge only and slightly drooping blades: these have been found at Charadiatika on Lefkas and Kekropoula on the neighbouring coast, at Hermones and at Dodona[137].

Ornaments not familar in Mycenaean graves were found in the Kalbaki and Elaphotopos cist graves[138]. These include annular and pen-annular rings with incised decoration, spiral terminal brancelets, which have no parallels of equivalent date near at hand, and a spiral terminal ring. Similar rings have been found in late Mycenaean contexts at Perati and at Exalophos and in Proto-Geometric graves at Mycenae and the Kerameikos and are reported from Salamis and Amphikleia[139]. A ring and a spiral disc from the Early Iron Age tumulus at Visoji may be fragments of another example[140].

e) Metalworking in north West Greece

It will be apparent from the brief account given above that there are on the one hand classes of objects, such as 'northern' sprearheads and axes, which are peculiar to Epirus (and Macedonia) within Greece and which do not depend on Mycenaean types from their origin: on the other hand there are Mycenaean swords which show peculiarities of workmanship not found elsewhere. Together these add up to an independent metalworking tradition with sufficient skill to copy or adapt Mycenaean prototypes. A single small spearhead from Dodona, with a lopsided blade and partly grooved socket, is the only piece which fails to attain the high quality of the bronzework from Epirus[141]. It seems perverse to deny, on the sole ground of the unaccomplished nature of the local pottery, that many, if not all, of these weapons tools and ornaments were made in the area of their distribution, whether by itinerant bronzesmiths or in permanent workshops.

It seems as unlikely that this region of Greece was dependent on northern imports for its weapons and tools as it is that it should be dependent on the Mycenaean production centres. There is, however, a shift of influence between the Bronze Age, when Mycenaean types are common, and the Iron Age when Balkan forms such as the axes

---

[136] *PPS* 41 (1975) 190 and catalogue with references 192.

[137] Dörpfeld reports two axes from Charadiatika and 'axes' from Kekropoula, of which he illustrates one. Buchholz and Karageorgis in: *Prehistoric Greece and Cyprus,* illustrate the same axe and give its provenance as Charadiatika.

[138] *AE* 1956, 114; 1969 pl. 24.

[139] Perati: Sp. Iakovides *Perati* 293. Exalophos: *AAA* 1968:3 293 Mycenae: *BSA* 68 (1973) 98 pl. 34. Kerameikos: W. Kraiker, K. Kübler *Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen* i, 85 fig. 4.

[140] I. Mikulčić, *Pelagonia* pl. III. 5.

[141] *AE* 1969 pl. 28a st.

and the spiral-form ornaments, including numbers of spectacle fibulae from Vitsa, are well represented. It is possible that some of the objects with northern connections, which are at present dated to the Late Bronze Age, such as the single-bladed shaft-hole axes or the double axes with collars, should be linked with the spread of the matt-painted pottery, whether this is dated to the final stages of the Bronze Age or to the Early Iron Age. The same possiblity is true for the spearheads: some of the isolated finds could just as well be of Iron Age date as earlier while some spearheads found in the Albanian tumulus graves seem more likely to be of Iron Age date.

There is no reason why raw materials for bronze working should have been any more difficult to obtain in Epirus than in other parts of Greece. Small sources of copper have been recorded in the Pindus and there are several larger deposits of cupriferous minerals in Macedonia. Early copper working has also been reported from Albania and the Metochija district of Yugoslavia[142].

VI) CONSLUCIONS

Within the area and period of my study, a number of groups of pottery and other artefacts can be identified. They represent local developments as well as participation in wider cultural patterns. They illustrate the spread of Mycenaean civilization to an outlying area and its subsequent replacement by cultural influences of Balkan derivation which are part of a general current affecting northern Greece at the end of the Bronze Age.

At the time when Mycenaean pottery was coming into use generally in southern Greece, roughly between 1550 and 1400BC, two separate local groups existed north and south of the Ambracian gulf. South of the gulf a pottery assemblage ,including well-made local vessels with close parallels in Achaea and Phocis, matt-painted pottery in the Middle Helladic tradition and Mycenaean imports of L. H. IIA date, attests the existance of groups which blended Middle Helladic elements with others of Thessalian or Macedonian origin and retained this blend well into the Mycenaean period. At the same time north of the gulf a more isolated group used pottery of a relatively low technological standard whose chief characteristic, the combination of finger-impressed cordons and pellet decoration, is rarely found in other areas. It is not possible to determine how long this ware had been in use, nor where it originated.

In the latter part of the Late Bronze Age, when Mycenaean civilization was at its height, the same regional differences persist. In Aetolo-akarnania Mycenaean pottery, weapons, tools and burial practices were generally adopted although the presence of a small percentage of hand-made pottery shows the persistence of earlier traditions.

---

[142] Pindus: *Epirus* 19. Macedonia: Hammond, *Macedonia* 312. Metochija: *Bulletin d'archéologie sud-est européenne* 1971, 131 f.

In Epirus, Mycenaean influence was confined to settlements on the coast and imports to the interior, where the same coarse pottery continued in use unchanged. The quantity and variety of bronze tools and weapons indicates much wider contacts than before as well as the probability of local bronze manufacture.

By the beginning of the Iron Age, c 1050BC, the area to the north of the Ambracian gulf was influenced by developments in Albania where the distinctive matt-painted pottery was already in use. The superior kiln technology needed for this pottery was probably introduced to Epirus from that direction even though it must have been widespread at an earlier date further south. The same style of matt-painted pottery also reached the area to the south of the Ambracian gulf although the date this took place cannot be established. Although the fresh impetus from southern Greece, in the form of Proto-Geometric pottery, must have reached this area at about the same time, the two classes of pottery remained separate and there was no blend such as occurred in similar circumstances in Thessaly to produce the distinctive stylle of pottery found at Marmariani for example.

I must emphasise that I wish to reserve judgement on the identity of the population which used each of the classes of bronze weapons and tools or each of the kinds of pottery. There is no indication in the material record that the introduction of new pottery styles, whether Mycenaean or Balkan, was the result of the arrival of new inhabitants. Changes in fashion or improved technology are just as capable of producing radical changes as invaders or wandering nomads.

Evidence for the economy of these districts in prehistoric times is non-existent and there is no reason to assume a preference for either agriculture or a pastoral economy.

The study of north west Greece during the Late Bronze Age and the transition to the Iron Age demonstrates the influence exerted by Mycenaean civilization upon its neighbours and shows the strength, if not the precise significance, of northern contacts, particularly those with the Albanian area. Fresh information is needed before the date at which these northern elements first appear can be determined: until this date is established it will not be possible to decide whether northern pressures were to some extent responsible for the collapse of Mycenaean civilization or whether they were, on the contrary, results of this sollapse. In the meantime I hope that this paper will be of value to colleagues working on the later prehistory of regions to the north of Greece and has provided an outline of the different classes of material and of the different influences present in north west Greece during the period from 1550—900BC.

ŠIME BATOVIĆ

CARACTERISTIQUES DES AGGLOMERATIONS FORTIFIEES DANS LA REGION DES LIBURNIENS

Selon les renseignements rapportés par Pline, la Liburnie occupait dans la protohistoire, c'est-à-dire au premier âge de l'histoire la partie nord-est du littoral adriatique — y compris les îles avoisinantes — entre le fleuve de Krka et celui de Raša sur une longueur d'environ 230 km. Ceci est prouvé par la culture de l'âge du fer de cette région qui représente un groupe culturel particulier et homogène[1].

C'est un terrain karstique où les synclinaux et les anticlinaux se succèdent et s'étendent parallèlement à la côte, ce qui a comme conséquence les mauvaises communications avec l'arrière-pays, ou bien il s'agit d'un terrain pierreux et ondulant avec des maigres lopins de terre rouge dans les vallées mains qui offrait des possibilités de pâturage assez abondant (Fig. 1).

Outre par la mer, les communications ne sont donc possibles que par la côte vers le sud-est, tandis qu'au nord-ouest elles sont barrées par la montagne d'Učka, perpendiculaire à leur axe. L'arrière-pays est séparé par les hautes et abruptes montagnes de Gorski Kotar et de Velebit.

---

[1] Au sujet des Liburniens et de la culture liburnienne voir les ouvrages de synthese: M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća* (Liburnia's boundaries through the centuries), Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 2, 1955, p. 273 s.; Id., *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu*, Rad Jug. akad. 306, 1955; Š. Batović, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen*, Arch. iugosl. VI, 1965, p. 55 s.; Id. *Nin u prapovijesti* — Nin in prehistory, Nin, problems of archaeol. excav., 1968, p. 7 s.; Id., *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali* (Scorcio sull'età del ferro sulla costa adriatica orientale), Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXVIII, 1966 (1973); F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico*, Atti d. *Accad.* Naz. dei Lincei. Mem. Cl. di sc. morali, st. e fil. S. VIII, vol. XIV, 6, 1970.

On peut tout de même diviser l'entier de ce territoire en deux parties: celle fertile et basse, comprenant la partie nord de la Dalmatie et le reste, moins fertile et beaucoup plus karstique.

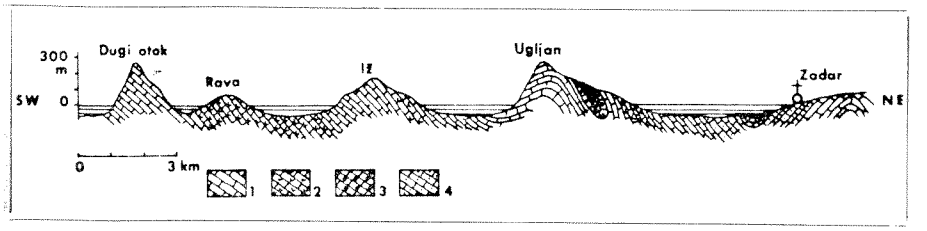

Fig. 1. — Profil schématisé de l'archipel de Zadar: 1,3,4 calcaires, 2 dolomite (d'après Malez 1954)

Une grande partie de la région atteint environ 100 m d'altitude absolue, par endroits même 200 à 250 m. A la périphérie il y a quelques sommets rares qui atteignent presque 700 m. Plus hautes ne sont que les montagnes déjà mentionnées.

Les communications avec l'arrière-pays sont possibles dans une certaine mesure par les vallées des fleuves, par les failles transversales et par les cols, notamment par la vallée de Rječina et de Kupa vers le nord, par les flancs nord et est de Velebit, ou bien entre les montagnes de Velebit et de Dinara.

Cette situation géographique a conditionné certains rapports des Liburniens avec leurs voisins continentaux, alors que la mer permettait des liens larges et variés avec l'Adriatique et la Méditerranée. A côté des mouvements ethniques et historiques ce sont en même temps les conditions essentielles de l'évolution de la culture et par conséquent des agglomérations fortifiées dans cette région.

Ces agglomérations liburniens sont encore peu recherchées.

Une partie n'en est pas encore identifiée non plus. Les premières furent identifiées par C. Marchesetti 1924., celles des îles nord liburniennes[2], et W. Buttler 1931. celles de région sud-est[3]. Nous avons, il n'y a pas longtemps, classé un assez grand nombre de ces agglomérations dans la region sud-est.[4] Grand nombre a décri et a fait les sondages V. Mirosavljević, celles des îles Cres et Lošinj[4a]. Cepen-

---

[2] C. Marchesetti, *Isole del Quarnero,* Not. d. scavi, 1924.

[3] W. Buttler, *Die Burgwälle in Norddalmatien,* 31. Bericht RGK, 1931.

[4] Š. Batović, *Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda* (Problems of prehistory in the regions of Vrana and Biograd), Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18 (Povijest Vrane), 1971; Id., *Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu* (Investigation of the illyrian Settlement at Radovin), Diadora 4, 1968; Id., *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju* (Les vestiges *préhistoriques* sur l'archipel de Zadar), Diadora 6, 1973.

[4a] V. Mirosavljević, *Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba* (Hill-fort and hill-fort system in prehistoric and protohistoric times), Arh. radovi i rasprave VII, 1974.

Carte 1. — Agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens

(Primer nom indique l'agglomération préhistorique; deuxieme nom l'agglomération moderne la plus proche; entre parenthèses, les toponymes préhistoriques)

1. Matasova gradina (SIDRONA — Stridon?), Strmica
2. Gradina, Strmica
3. Gradina, Plavno, zas. Jovičići
4. Gradina, Plavno, zas. Đurići
5. Gradina, Plavno, brdo Žabinac
6. Gradina, Plavno, zas. Rusići
7. Gradina, Oton
8. Gradina, Golubić
9. Gradina, Zagrović
10. Mala viola, Vrpolje
11. Gradina, Topolje
12. Spas (NINIA), Knin
13. Gradina, Ljubač
14. Gradina, Vrbnik
15. Gradina, Kaldrma
16. Gradina, Lukar
17. Sušar, Lukar
18. Petrovac, Tepljuh
19. Borkuša, Tepljuh
20. Gradina (PROMONA), Tepljuh
21. Orišnica, Tepljuh
22. Gradina, Siverić
23. Gradina, Drniš
24. Nos Kalik,?
25. Trošnj, Kistanje
26. Gradina (BURNUM), Puljane
27. Bobodo, Radučić
28. Gradina, Očestovo
29. Očestovo
30. PASINUM (?), Pađene
31. Babića glavica, Mokropolje
32. Đurina gromila, Mokropolje
33. Kućište, Mokropolje
34. Keglevića gradina, Mokropolje
35. Ostrik, Mokropolje
36. Gradina, Žeželj
37. Gradina, Ervenik
38. Obruč, Ervenik
39. Gradina, Žegar, zas. Prende
40. Gradinica, Žegar
41. Velika gradina, Žegar
42. Zelića gradine, Žegar
43. Nosak, Žegar
44. Ćosina gradina, Žegar
45. Trebačnik, Žegar
46. Babin grad, Krupa
47. Gostuša, Krupa
48. Smokovac, Krupa
49. Gradina, Duboki Dol
50 Gradina Veselinovića, Golubić
51. Gradina, Muškovci
52. Gradina, Obrovac
53. Stari Obrovac, Bilišane
54. Gradina Berber, Bilišane
55. Mala gradina, Bilišane
56. Zelengrad
57. Gradina (HADRA on SIDRONA), Medvida
58. Samograd, Bruška
59. Gradina, Bjelina
60. Žmirića gradina, Bjelina
61. Piljina kosa, Bjelina
62. Jerebnjak, Brgud
63. Jaruv *(Alveria)*, Dobropoljci
64. Belića jara, Dobropoljci
65. Musića gradina, Lišane Ostrovačke
66. Gradina, Žažvić
67. Glavica (VARVARIA), Bribir
68. Gradina (SCARDONA), Skradin
69. Gračac
70. Gradina, Sonković
71. Stipanac, Prokljan
72. Gradina (ARAUSONA?), Raslina
73. Tradanj, Zaton šibenski
74. Velika Mrdakovica, Zaton šibenski
75. Gradina, Dubrava
76. Gradina, Dragišić
77. Gradina, Putičanje
78. Zibonoga, Putičanje
79. Muića vijenac, Putičanje
80. Gradina, Dazlina
81. Stražbenica, Dazlina
82. Gradina Baković, Banjevci
83. Gradina kod Blata,
84. Palikovača, Velim
85. Velika gradina, Stankovci
86. Mala gradina, Stankovci
86a. Kulina, Budak
87. Gradina, Vukšić
88. Samograd, Radošinovci
89. Greda, Oton
90. Vran samograd, Oton
91. V. Umac, Oton
92. Miovac, Oton
93. Gradina (ASSERIA), Lisičić
94. V. Bak, Vrana
95. Vrana (LAURIANA)
96. Kurela velika, Drage
97. Kurela mala, Drage
98. Čelinka, Drage
99. Kostelj, Pakoštane
100. Biograd (?)
101. Crni krug, Turanj
102. Gradina, Krmčina
103. Pećinska gradina, Krmčina
104. Vukasinov Krug, Komčina
105. Gradina, Tinj
106. Tinjska glavica, Tinj
107. Movača, Kakma
108. Trojan, Jagodnja Donja
109. Vinculja, Jagodnja Donja
110. Štrkovača, Polača
111. Kruglaš, Jagodnja Gornja
112. Ćosina gradina, ,,
113. Ljubčan veliki, ,,
114. Gradina, Šopot
115. Kutlovića gradina, Raštević
116. Gradina (NEDINUM), Nadin
117. Vrčevo, Gorica
118. Čičikan veliki, Gorica
119. Gradina, Zemunik
120. Gradina, Suhovare
121. Zadar (IADER)
122. Gradina-Kremenjača, Zaton ninski
123. Nin (AENONA)
124. Gradina, Vrsi
125. Ljubljana (LIUBA), Ljubač
126. Venac, Rtina
127. Šibenička glavica, Kažanac
128. Beretinova gradina, Radovin
129. Gradina od Bokulje, Slivnica
130. Miolovića gradina, Slivnica
131. Lergova gradina, Slivnica
132. Gradina, Vinjerac
133. Prizida, Posedarje
134. Budim, Posedarje
135. Gradina, Podgradina
136. Gradne, Paljuv
137. Gradina, Novigrad
138. Gradina Miodrag (CORINIUM), Karin
139. Gradina, Karin
140. Cvijina gradina (CLAMBETAE ou ANSIUM), Kruševo
141. Velika gradina, Kruševo
142. Pržunac, Kruševo
143. Bojnik, Kruševo
144. Šibenik, Jesenice
145. Gradac, Jesenice
146. Dračevac, Jesenice
147. Razvršje, Jesenice
148. Modrička gradina, Seline
149. Gradina, ,,
150. Velika gradina ,,
151. Gradina, ,,
152. Paklarić, ,,
153. Starigrad (ARGYRONTUM)
153a Marasovića gradina, Starigrad
154. Visoka gradina, Starigrad
155. Tribnjina, Tribanj
156. Gromila, Lukovo Šugarje
157. Gradina, Karlobag
158. Sv. Vid (BEGIUM), Karlobag
159. Gradina, Prizna
160. Vranjak
161. Klačnica (ABLANA), Jablanac
162. Punta (ORTOPLA), Stinica
163. Golubić grad, Starigrad kod Senja
164. Gradina, Donja Klada
165. Klisa, Lukovo
166. Jablanovo, Jurjevo
167. Lisac, otočić, Jurjevo
168. Gradina (LOPSICA), Jurjevo
169. Lisac, Krasno
170. Mali goljak, Melnice
171. Kuk (SENIA), Senj
172. Gradina, Cupina
173. Osap, Novi Vinodolski
174. Bribir
175. Drenin, Ladvić
176. Gradina, Grižane
177. Badanj (AD TURRES), Kotor
177a. Glavina, Jadranovo
178. Kraljevica
179. Lopar, Bakarac
180. Gradina, Bakarac
181. Bakar (VOLCERA)
182. Solin, Martinšćica
183. Sv. Križ, Draga
184. Trsat (TARSATICA), Rijeka
185. Stupnjak, Žakalj
186. ? , Marinić
187. Sv. Križ. Kastav
188. Gračišće, Pulac
189. Gračišć, Pašac
190. Grobište, Grobnik
191. Gradišće, Jelenje
192. Sv. Katarina, Klana
193. Šapljanska gradina, Šapljane
194. Pasjačka gradina, Pasjak
195. Starod, Starad
196. ? , Mune
197. Gradinovo (?), Ivanići
198. Gračište, Rukavac
199. Veprinac
200. Ika (Ičići) (?)
201. Orljak, Učka
202. Gradac, ,,
203. Nesjel, ,,
204. Galinbreg, ,,
205. Lovran (LAURIANA)
206. Knezgrad, Lovran
207. ? , Mošćenice
208. Plomin (PLANOVA)
209. Labin (ALBONA)
210. Gromašica, Omišalj na o. Krku
211. Omišalj
212. Čuf, Njivice
213. Sv. Ivan, Sužan
214. Dobrinj
215. Gračišće, Dobrinj
216. Sv. Petar, Gabonjin
217. Gradina, Porat
218. ? , Linardići
219. Sv. Juraj, Kras
220. Krševan, Garica
221. Gromačina, Vrbnik
222. Krasini, Vrbnik
223. Hlam, Vrbnik
224. Vrbnik
225. Veli grad, Vrbnik
226. Mali grad, Vrbnik
227. Grac, Vrbnik
228. Krk (CURICUM)
229. Veli kaštelir, Punat
230. Mica, Punat
231. Gradac, Stara Baška
232. Prigradska glavica, Baška Draga
233. Baška
234. Sv. Ivan, Baška
235. Sokol (KORINTIA), Baška
236. Rašna, Filožići na otoku Cresu
237. Kalm, ,,
238. Beli
239. Sis, Sv. Petar
240. Gračišće, Vodice
241. Cres (CREPSA)
242. Sv. Bartul, Merag
243. ? , Loznati
244. Ćuli, Krčina
245. Pukonjine, Krčina
246. ? , Batajne
247. Skulki, Orlec
248. Lubenice
249. Helm, Podol
250. Krstopul, Martinšćica
251. Grmov
252. Nijelovica, Vrana
253. ? , Miholjašćica
254. ? , Štivan
255. Bojnak (?), Ustrine
256. ? , Ustrine
257. Rt Meli, Plat
258. Pešćeni, Osor
259. Osor (APSORUS)
260. Vela straža, Garmozaj
261. Gračišće- Drakovac
262. Krunica-Maslovnik, Drakovac
263. ? , Murtovnik
264. Gradac, Punta Križa
265. Vela straža, Tržić na otoku Lošinju
266. Belac, Tržić
267. Sv. Lovreć, Tržić
268. Halcina, Humac
269. ? , Humac
270. Laća,Nerezine
271. Brdo, Nerezine
272., Kamplin, Sv. Jakov
273. Polanža, Čunski
274. Stan, ,,
275. ? , Čunski
276. ? , Čunski
277. Veli Osir, otočić
278. Kaštelir, Kozlarice
279. Harbošćak, ,,
280. Koludarc, otočić
281. Vela straža, Mali Lošinj
282. Tovar, ,,
283. ? , Mali Lošinj
284. Kaštel, Mali Lošinj
285. Sv. Martin, ,,
286. Telegraf, ,,
287. Mala Kalvarija, ,,
288. Vršak, ,,
289. Umpiljak, Veliki Lošinj
290. Stražica ,,
291. Bulbin, ,,
292. Kalvarija, ,,
293. Pogled, ,,
294.Molban, ,,
295. Malanderski, otok Unije
296. ? , otok Unije
297. Arbit, ,,
298. Vela straža, otočić Vele Srakane
299. Garbe, otok Susak
300. Strižine, otok Ilovik
301. Vela straža, ,,
302. Gradina, Lopar na o. Rabu
303. ? , Kampor
304. Rab (ARBA)
305. Kamenjak, Mundanija
306. Sv. Damjan, Barbat
307. Gradina, Lun na o. Pagu
308. Gradac, Novalja
309. Gredina, ,,
310. Sv. Juraj, zas. Caska (KISSA), Novalja
311. Gornji gradac, Kolan
312. Donji gradac, ,,
313. Sv. Vid, ,,
314. Gradac, Pag
315. Zaglava, Košljun
316. Gradac, Gorica
317. Gradac, Vlašići
318. Gradina, o. Vir
319. Sv. Juraj, ,,
320. Gračina, o. Ist
321. Knežak, Zapuntel na o. Molatu
322. Lokardenik, ,,
323. Gračina, Brgulje
324. Straža, Molat
325. Gračina, Soline na Dugom otoku
326. Kruna, Božava
327. Gračina, Božava
328. Gradina, Brbinj
329. Gradina, Savar
330. Gračina, Žman
331. Omiš (HOLMIS), Sali
332. Koženjak (MEGARUS), Sali
333. Veliki Brčastac, Sali
334. Toreta, otok Kornat
335. Stražišće, ,,
336. ? , otok Žut
337. Gračinica, otok Sestrunj
339. Gračina, ,,
339. Košljun, Iž Veli, o. Iž
340. Veli Opaćac, ,,
341. Gračišće, Iž Mali
342.Čeljank, Muline, o. Ugljan
343. Kuran, Ugljan
344. Šćah, Lukoran
345. Sv. Mihovil, Preko
346. Orjak, Kali
347. Oštro, Banj, o. Pašman
348. Binjak, Nevidane
349. Čokovac, Tkon
350. ? , otočić Ričul
351. ? , otočić Oštrarije
352. Školj veliki, Pakoštane
353. Gradina, Vrgada, otok
354. Gradina, Murter, otok
355. Babin školj, Pirovac
356. Gračina, Tisno

dant on n'a pas encore une vue d'ensemble sur les agglomérations fortifiées de la région liburnienne entière.

On n'a fouillé qu'une quarantaine d'agglomérations. Cependant on n'a fouillé systématiquement que Nin[5], Zadar[6], Bribir[7], Asseria[8], Beretinova gradina à Radovin[9] et Cvijina gradina près de Kruševo[10], soit au total 6 agglomérations.

Ailleurs on n'a effectué que des sondages, des fouilles élémentaires[11] ou bien on n'a recherché que les nécropoles. Le système même de défense de ces agglomérations est aussi peu connu. A côté des simples observations à la surface, on a partiellement recherché les murailles à Bribir[12], Radovin[13], Osor[14] et Krk[15].

On a identifié jusqu'à présent environ 360 agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens (Carte 1). Vu le stade de recherches, on peut supposer qu'il y en avait en tout au moins 600.

D'après les caractéristiques générales de ces agglomérations, leurs localités s'appellent par des toponymes comme »gradina«, »gra-

---

[5] Š. Batović, o. c., *Nin* 1968; Id., *Nin u prapovijesno doba* (Nin in prehistory), Radovi Ins. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969; Id., *Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine* (Ausgrabungen der liburnischen Siedlung in Nin 1969.), Diadora 5, 1970; Id., *Nin e l'Italia meridionale nell'età del ferro,* Archivio st. pugliese XXVI, 1973, fasc. III—IV.

[6] Š. Batović, *Zadar u prethistoriji* (Zadar in pre-historic times), Zadar, Zbornik, 1964; Id., *Novija istraživanja prapovijesnog Zadra* (Recenti scoperte preistoriche a Zadar), Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 15, 1968.

[7] Š. Batović, *Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine* (Investigation of the illyrian settlement at Bribir), Diadora 4, 1968; J. Korošec, *Bribir u prahistoriji,* Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968; M. Suić, *Bribir (Varvaria) u antici,* ibid.; Id., *Bribirska glavica,* Bribir, Epoque préhist et protohist. en Yougoslavie, 1971.

[8] M. Liebl — W. Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria, Jahreshefte* d. ÖAI XI, 1908.

[9] Š. Batović, o. c., Diadora 4, 1968; Id., *Beretinova gradina,* Radovin, Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie, 1971.

[10] A. Colnago — J. Keil, *Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien,* Jahreshefte d. ÖAI VIII, 1905, p. 31 s.

[11] W. Buttler, o. c.; C. Marchesetti, c. c.; Š. Batović, *Dobropoljci,* Arh. pregled 2, 1960; J. Brunšmid, *Groblje bronzanoga doba na Klaćenici kod Jablanca,* Vjesnik Hrv. arh. društva n. s. V, 1901; Š. Ljubić, *Jablanac,* ibid. XI, 1889; J. Mladin, *Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu* (Die Ausgrabung des illyrischen Tumulus in Osor auf der Insel Cres), Jadr. zbornik IV, 1959—60; I. Mitis, *Scavi di San Bartolomeo,* 1913; A. Faber, *Antički bedemi grada Krka,* (Remparts antiques de la ville de Krk), Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXV—LXVII, 1963—65; Id., *Osor,* Apsorus, Arh. pregled 14, 1972; M. Abramić — A. Colnago, *Untersuchungen in Norddalmatien* (Grabungen in Starigrad), Jahreshef. ÖAI XII, 1909; A. Colnago — J. Keil, *Untersuchungen in Norddalmatien,* ibid. VIII, 1905; R. Matejčić, *Sedam godina rada u istraživanju liburnijskog limesa* (Sieben Jahre Forschungsarbeit am liburnischen Limes), Osječki zbornik XII, 1969; A. Glavičić, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice* II (Archäologische Funde aus Senj und seiner Umgebung), Senjski zbornik II, 1966; Id., III, ibid. IV, 1970; V. Mirosavljević, o. c.

[12] O. c., note 7.

[13] O. c., note 9.

[14] A. Faber, *Osor,* Apsorus, Arh. pregled 14, 1972.

[15] A. Faber, o. c., Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXV—LXVII, 1963—65.

čina« ou »gradac«, sur l'île de Pag, ce qui varie selon les vagues ethniques et dialectologiques et les mélanges de la population slave après son avènement au bas Moyen-âge. Certaines agglomérations fortifiées ont d'autres dénominations en fonction de forme de la localité, de l'agglomération actuelle, des objets cultuels, etc.

Un petit nombre de toponymes ont gardé jusqu'à nos jours leur forme préhistorique, avec, bien sûr, des modifications apportées par la langue croate. Ce sont en majorité les agglomérations habitées de nos jours comme Zadar (lib. *Iader)*, Nin *(Aenona)*, Nadin *(Nedinum)*, Karin *(Corinium)*, Bribir *(Varvaria)*, Skradin *(Scardona)*, Senj *(Senia)*, Trsat *(Tarsatica)*, Labin *(Albona)*, Plomin *(Flanona)*, Knin *(Ninia)*, Osor *(Apsorus)*, Krk *(Curicum)*. Certains toponymes, qui sont sortis d'usage, nous sont parvenus par l'intermédiaire des sources écrites antiques ou plus récentes. Il est possible d'identifier ou de rapprocher des formes et des radicaux préhistoriques une centaine de toponymes de cette région. Ils ont parfois des éléments pré-indoeuropéens, par ex. Kissa, Issa, Lissa, Aenona, Scardona, etc. Ils ont pour la plupart des caractéristiques illyriennes[16].

Il est intéressant de noter qu'il n'y a qu'un seul toponyme d'origine romaine. C'est Kotor près de Crikvenica, probablement de Kod tor du latin *Ad Turres*[17]. (Carte 2).

Les »gradina« sont le type élémentaire d'habitation dans la région liburnienne à partir de l'énéolithique jusqu'à la domination romaine. Elles apparaissent dès l'époque de peuplement des Balkans par les groupes indoeuropéens en fonction des changements ethniques, socio-économiques et culturels survenus à ce temps-là.

Les agglomérations néolithiques, qui les précèdent, situées dans les plaines fertiles, au bord des eaux, sans fortifications ou seulement entourées de fossés cessent d'exister. Désormais on construit les agglomérations dans les localités stratégiques favorables à la défense, soit qu'elles avaient une protection naturelle soit qu'on les protégeait artificiellement par des murailles.

On ne connaît jusqu'à présent dans cette région aucun exemple d'habitation continuelle allant de néolithique aux âges des métaux, sauf dans les grottes. Certains toponymes qui ont des particularités linguistiques pré-indoeuropéennes comme *Kissa* (actuelle Caska) sur l'île de Pag et probablement les nombreux toponymes terminant en *-ona*, par ex. *Aenona*, etc., indiquent, semble-t-il, la continuité ethnique et non pas la continuité d'habitation, ce qui est prouvé par d'autres phénomènes culturels.

---

[16] Voir les références dans: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, 1957; M. Suić, o. c., Rad Jug. akad. 306, 1955; Š. Batović, o. c., Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, p. 22 s.; Id., o. c., Diadora 4, 1968, T. I; Id., o. c., Diadora 6, 1973, p. 11 s., carte 2.

[17] R. Matejčić, o. c.; Id., *Vinodol*, Rad XI Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964. godine, 1964, pp. 9—11.

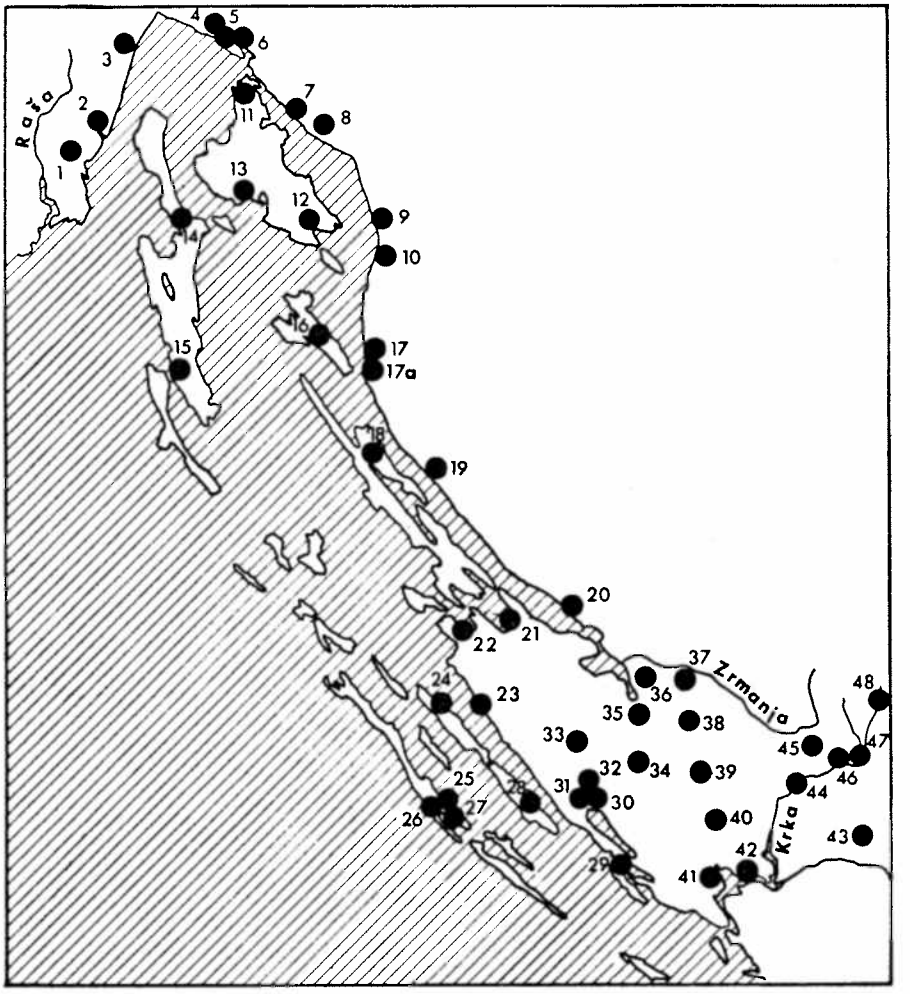

Carte 2. — Les soponymes préhistoriques des agglomérations forfifées Liburmiennes

(Les sopornymes préhistoriques sont imprirués en capitales. Entre parenthèses, les lopornymes ou les mons des agglomérítions modernes. Les loponymes sous 5, 8, 32, 37, 47 sont de forme moderne á racine préhistorique. On ignore leur forme-précistorique)

1. ALBONA (Labin)
2. FLANONA (Plomin)
3. LAURIANA (Lovran)
4. TARSATICA (Trsat)
5. SOLIN (Martinšćica)
6. VOLCERA (Bakar)
7. AD TURRES (Kotor)
8. BRIBIR
9. SENIA (Senj, Kuk)
10. LOPSICA (Jurjevo, Gradina-Lisac)
11. FULFINIUM (Omišalj)
12. KORINTIA (Baška)
13. CURICUM (Krk)
14. CREPSA (Cres)
15. APSORUS (Osor)
16. ARBA (Rab)
17. ORTOPLA (Stinica, Punta)

17a. ABLANA (Jablanac, Klačnica)

18. KISSA (Caska, Sv. Juraj)
19. BEGIUM (Karlobag, Sv. Vid)
20. ARGYRUNTUM (Starigrad)
21. LIUBA (Ljubač, Ljubljana)
22. AENONA (Nin)
23. IADER (Zadar)
24. LUCARANUM (Lukoran, Kuran)
25. SALE (Sali)
26. MEGARUS (Magrovica-Koženjak, Sali)
27. HOLMIS (Omiš, Sali)
28. KATUN [UM] (Tkon)
29. KOLENTUM (Murter, Gradina)
30. LAURANA (Vrana)
31. BLANDONA (Trojan, Jagodnja Donja)
32. LJUBČAN VELIKI (Jagodnja Gornja)
33. NEDINUM (Nadin, Gradina)
34. ASSERIA (Gradina, Podgrađe)
35. CORINIUM (Karin, Gradina Miodrag)
36. CLAMBETAE ou ANSIUM (Cvijina gradina, Kruševo)
37. BERBER (Bilišane)
38. HADRA ou SIDRONA (Medviđa)
39. ALVERIA (Jaruv, Dobropoljci)
40. VARVARIA (Bribir, Glavica)
41. ARAUSONA (Gradina, Raslina?)
42. SCARDONA (Skradin, Gradina)
43. PROMONA (Gradina, Tepljuh)
44. BURNUM (Gradina, Puljane)
45. PASINUM (Pađene)
46. NINIA, KURKUM (Knin, Spas)
47. LJUBAČ (Gradina) kod Knina
48. SIDRONA (Stridon ?, Strmica, Gradina Matas)

Les agglomérations fortifiées se trouvent ordinairement sur les charnières des anticlinaux ou sur les hauteurs et les localités stratégiques facilitant la défense, le contrôle des vastes étendues et la communication visuelle avec les voisins. C'est pourquoi elles se situent dans les clairières, sur les sommets des collines, les crêtes, les promontoires et les demi-îles ou les lingulae (Fig. 2—7, T. I—IV, VII, IX, XI). Ainsi certaines agglomérations sont-elles situées au bord de la mer, sur un terrain plat, puisque la mer les protégeait de trois côtés, alors que du côté de la terre elles étaient protégées par des murailles massives. Rares sont les exemples d'agglomérations sur lagune, comme Nin *(Aenona)* dont la hauteur ne dépasse pas 3 mètres. Nin se trouve à l'embouchure d'un ruisseau et au fond d'une baie profonde, entouré de fossés et de murailles[18]. Il en est de même avec les agglomérations dans les champs, comme celle de Zelića gradine à Žegar au bord de Zrmanja, entourée de trois côtés de murailles qui manquent du côté de fleuve (Fig. 3, no 14) ou Gradina à Vir au bord de la mer (fig. 2, no 3). L'emplacement dépendait du système de défense, du contrôle des voies de communication terrestres, maritimes ou fluviales, de la proximité de pâturages, de surfaces labourables, de sources d'eau, de ports, etc. C'est pourquoi les agglomérations sont disposées autour des vallées karstiques, des baies, des ports, au bord de la mer et des détroits, le long des routes, de même que sur les endroits élevés (Fig. 5—7).

Le réseau en est très dense: ordinairement les distances vont de 3 à 5 km, (rarement de 1 ou au-delà 5 km.).

L'altitude de ces agglomérations dépend de leurs particularités stratégiques et du relief. On les trouve le plus souvent de 50 à 300 mètres d'altitude absolue, soit de 30 à 150 métres d'altitude relative. Elles sont même assez nombreuses au-dessous de 50 mètres d'altitude, surtout au bord de la mer. Rares sont celles qui se trouvent au-dessus de 300 mètres, par ex. Labin (Albona) en Istrie à 315 mètres, Sv. Vid, sur l'île de Pag, à 348 m, ce qui est le point le plus élevé de archipel de Zadar, puis Zelengrad à 552 mètres, Gračišće près de Vodice sur l'île de Cres à 562 m, Sis près de Sv. Petar sur l'île de Cres à 650 m, le plus haut sommet de Cres puis Gradina près de Siverić à 751 m, etc. A des plus hautes altitudes, elles n'apparaissent que sur les cols menant vers l'intérieur des Balkans, telles Gostuša près de Krupa sur le flanc est de Velebit, à 838 m, ou Mali Goljak près de Melnice, à 900 mètres[19], et l'agglomération de Lisac près de Krasno, à 1000 mètres[20], sur les cols ouest de Velebit qui mènent de la Liburnie au pays des Yapodes.

Dans la région des Liburniens, les agglomérations fortifiées ne sont pas toujours situées sur les plus hautes collines, sauf dans les régions plates; probablement pour des raisons pratiques: pour faciliter l'économie, la circulation, le ravitaillement, la défense de l'ensemble du

---

[18] Š. Batović, o. c., *Nin*, 1968, T. I—III.

[19] A. Glavičić, o. c., Senjski zbornik IV, 1970, pp. 45—47.

[20] Ibid., pp. 47—50.

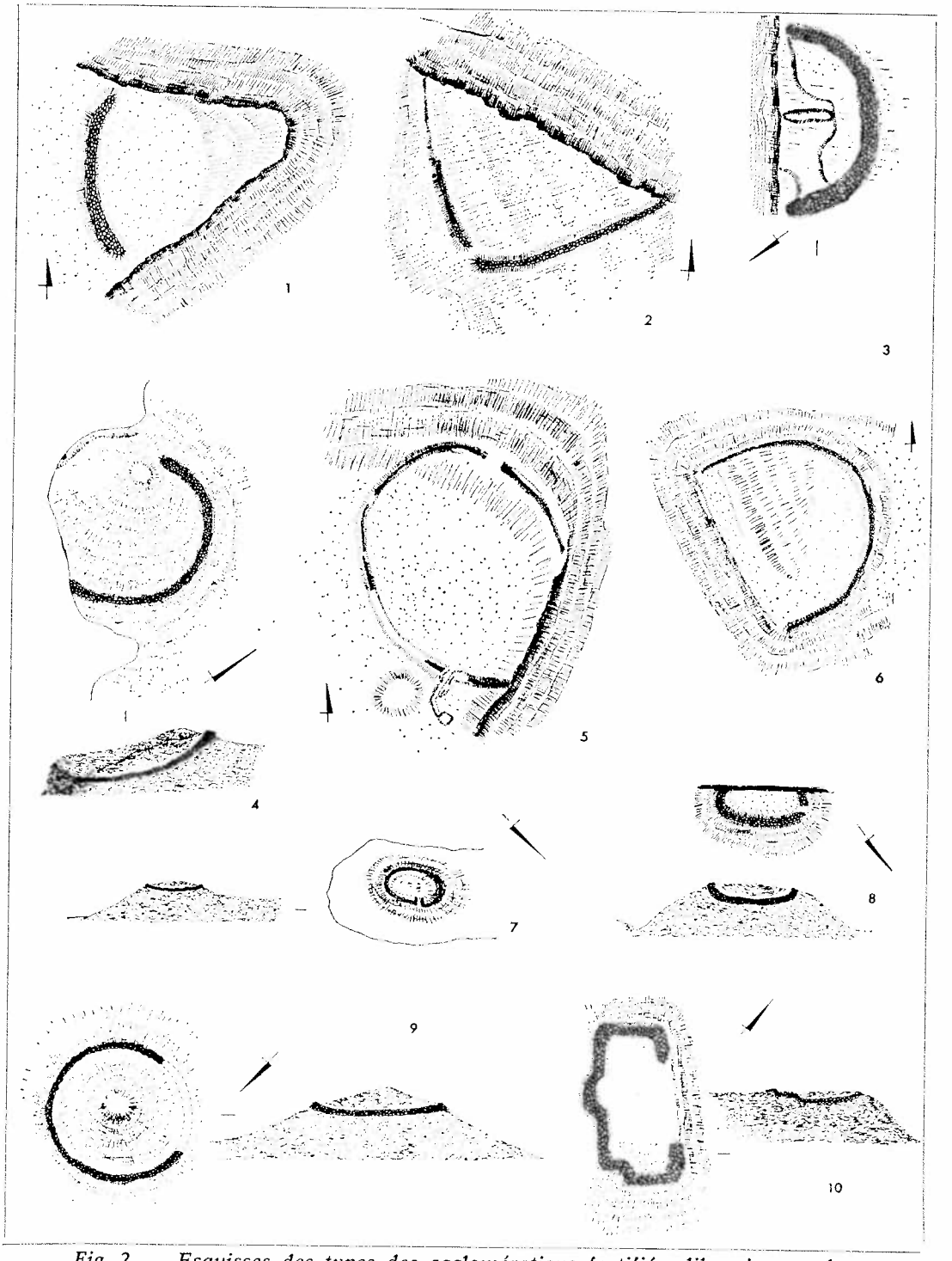

Fig. 2. — Esquisses des types des agglomérations fortifiées liburniennes: 1. Gradina, Očestovo; 2. Gradina, Lukar; 3. Gradina, Vir; 4. Gradac, Vlašići; 5. Gradina, Zagrović; 6. Gradina kod zaseoka Đurići, Plavno; 7. Školj veliki, Pakoštane; 8. Gračina, Žman; 9. Straža, Molat; 10. Razvršje, Jesenice

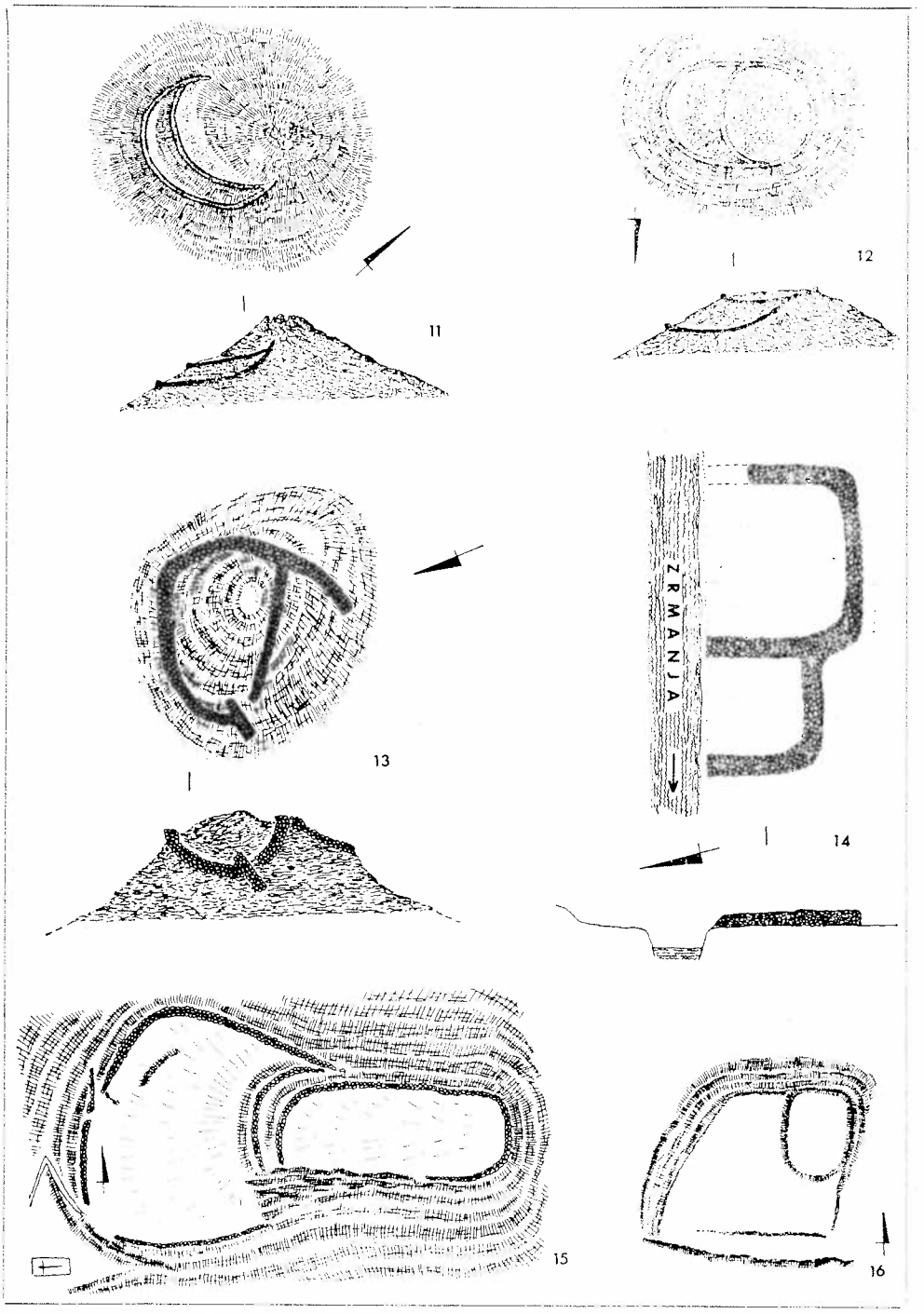

Fig. 3. — Esquisses des types des agglomérations fortifiées liburniennes: 11. Kalm, Filožići na Cresu; 12. Pukonjine, Krčina na Cresu; 13. Čeljak, Muline na Ugljanu; 14. Zelića gradine, Žegar; 15. Gradina, Oton; 16. Sušar, Lukar

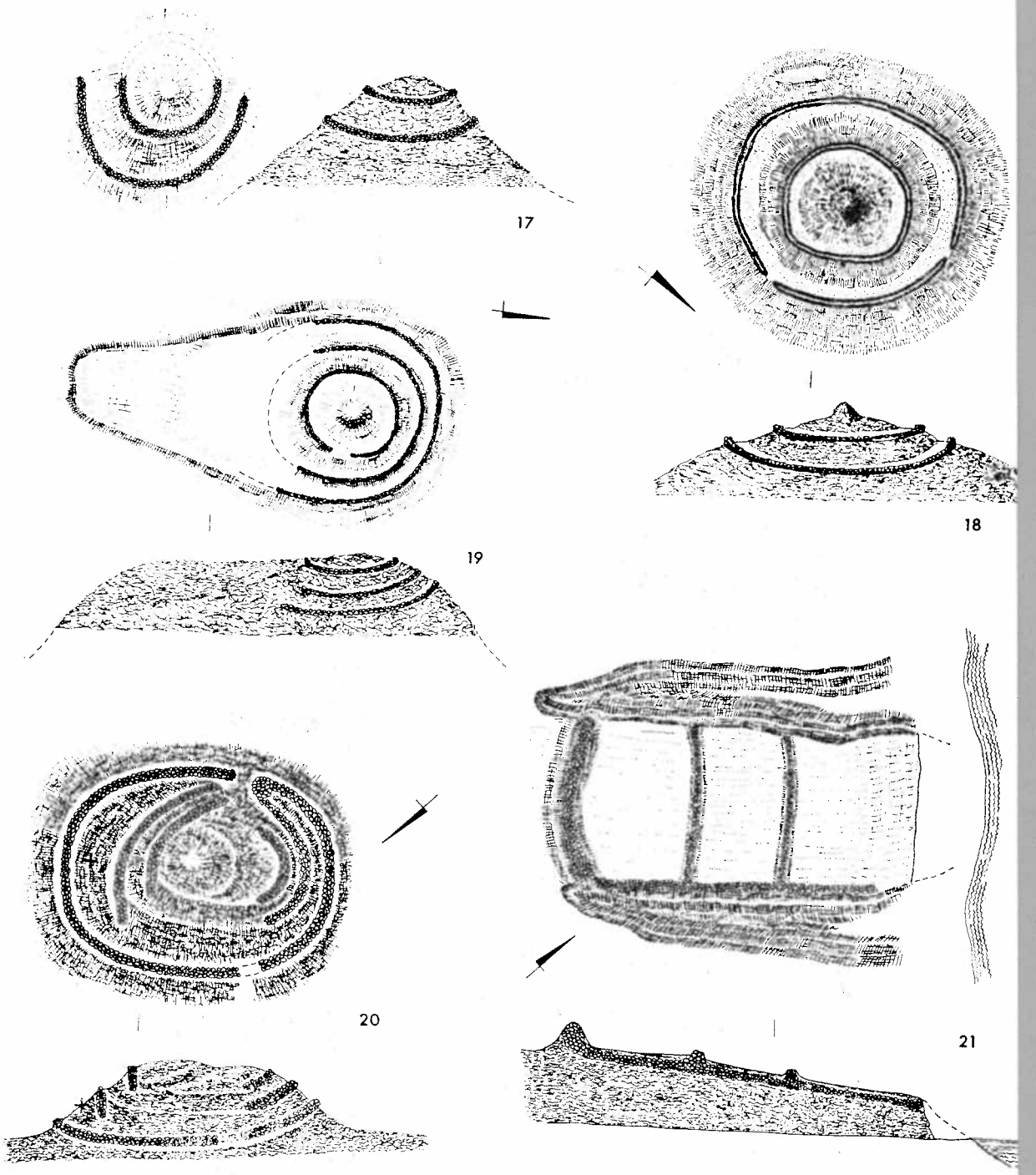

Fig. 4. — Esquisses des types des agglomérations fortifiées liburniennes: 17. Knežak, Zapuntel na Molatu; 18. Gradina, Porat na Krku; 19. Vrčevo, Gorica; 20. Gradina, Jagodnja Gornja; 21. Budim, Posedarje

territoire et des voies de communication, etc. C'est pourquoi on les trouve à des altitudes relatives allant de 30 à 150 mètres.

La forme ou le plan de ces agglomérations sont régulièrement adaptés à la forme naturelle ou au relief de la localité. Comme elles se trouve le plus souvent sur les sommets ou les crêtes, les lingulae de terre ou les promontoires, elles ont à peu près la forme circulaire, ovale, élipsoïde ou triangulaire; leur plan est parfois demicirculaire, demiellipsoïde, carré, trapézoidal, rectangulaire, en forme de langue, d'eventail, etc. (Fig. 2—4). Le plan des murailles est en principe arrondie, sans angles aigus, ce qui n'est pas seulement en rapport avec l'emplacement mais aussi pour faciliter la défense, dont témoigne de même le système des entrées.

Le plan de certaines agglomérations n'est pas adapté à la configuration de la localité. Ces agglomérations qui se trouvent ordinairement sur des terrains plats ont souvent la forme rectangulaire, par ex: Gradne à Paljuv, Zelića gradine à Žegar (fig. 3, no 14) etc. Certaines autres se situant sur les hauteurs, sans pour autant avoir un plan adapté à la configuration, ont de même la forme carrée, comme par ex. Tribnjina à Tribanj, au pied de Velebit, ou rectangulaire, comme Razvršje à Jesenice, située perpendiculairement au bout d'une crête (fig. 2, no 10). Toutes ces agglomérations ont cependant les angles de murailles arrondies.

L'étendue et la surface de l'espace fortifié varient et dépendaient en partie de la localité et de l'espace disponible et aussi de la destination, du rôle, du nombre des habitants, de l'économie et, en général, de l'importance de chaque agglomération. Il paraît que les plus grandes agglomérations étaient celles qui étaient centres économiques, culturels et administratifs des territoires plus vastes comme *Iader, Aenona, Varvaria* (fig. 9, T. XIII), *Corinium, Nedinum, Apsorus,* etc. La preuve en sont non seulement les sources antiques, surtout les inscriptions romaines aux confins communaux (terminus), mais aussi la richesse des vestiges culturels qu'elles contiennent.

La surface de ces agglomérations va de 1200 à 250.000 métres carrés, soit 25 hectares. Parmi les plus grandes on compte: *Varvaria* (fig. 9, T. XIII), *Asseria, Ninia, Hadra,* (T. XI, 1), Vrčevo (fig. 4, no 19), *Nedinum* (T. XI, 2, XII), Budim (fig. 4, no 21, T. II, 2, III), *Iader, Aenona,* Gradina près de Malinska, *Apsorus.* Ainsi *Iader* mesurait 700×300 m, soit environ 200.000 m², *Aenona* à peu près 450×350 m[21], *Curicum* (Krk) 400×300, Budim 550×200 (fig. 4, no 21, T. II, 2, III), *Varvaria* (Bribir)[22] s'étend sur 72.000 m² (fig. 9), etc. Parmi les plus petites on compte: Gradina près de Strmica, 50×25 m, Gračina près de

[21] Cfr. note 18.

[22] Cfr. Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 86, fig. 21; S. Gunjača, *Strateško i historijsko-arheološko značenje Bribira,* Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, p. 14, sl. 1, 2; M. Suić, o. c., ibid., fig. 1.

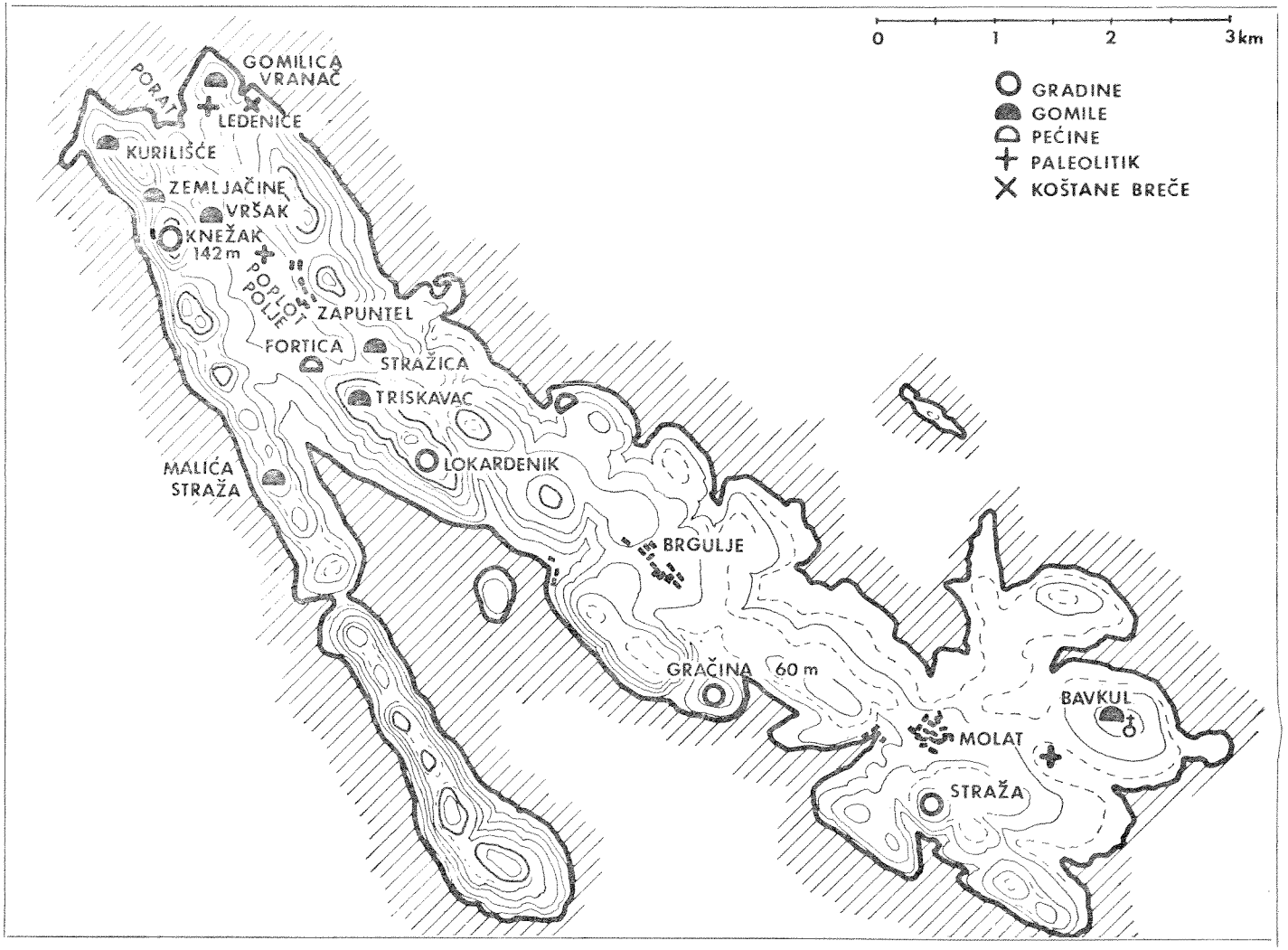

Fig. 5. — Position des agglomérations fortifiées de l'île de Molat

Žman sur l'île de Dugi otok, (fig. 2, no 8), 70×20[23]; Orjak à Kali sur l'île d'Ugljan, 70×40 m[24], etc. La plupart des agglomérations de la région liburnienne ont des surfaces entre 5000 et 30.000 m².

Selon la quantité des vestiges culturels on divise les agglomérations fortifiées en deux groupes: 1) agglomérations qui, outre les murailles, n'ont pas d'autres vestiges culturels, ou bien ceux-ci sont

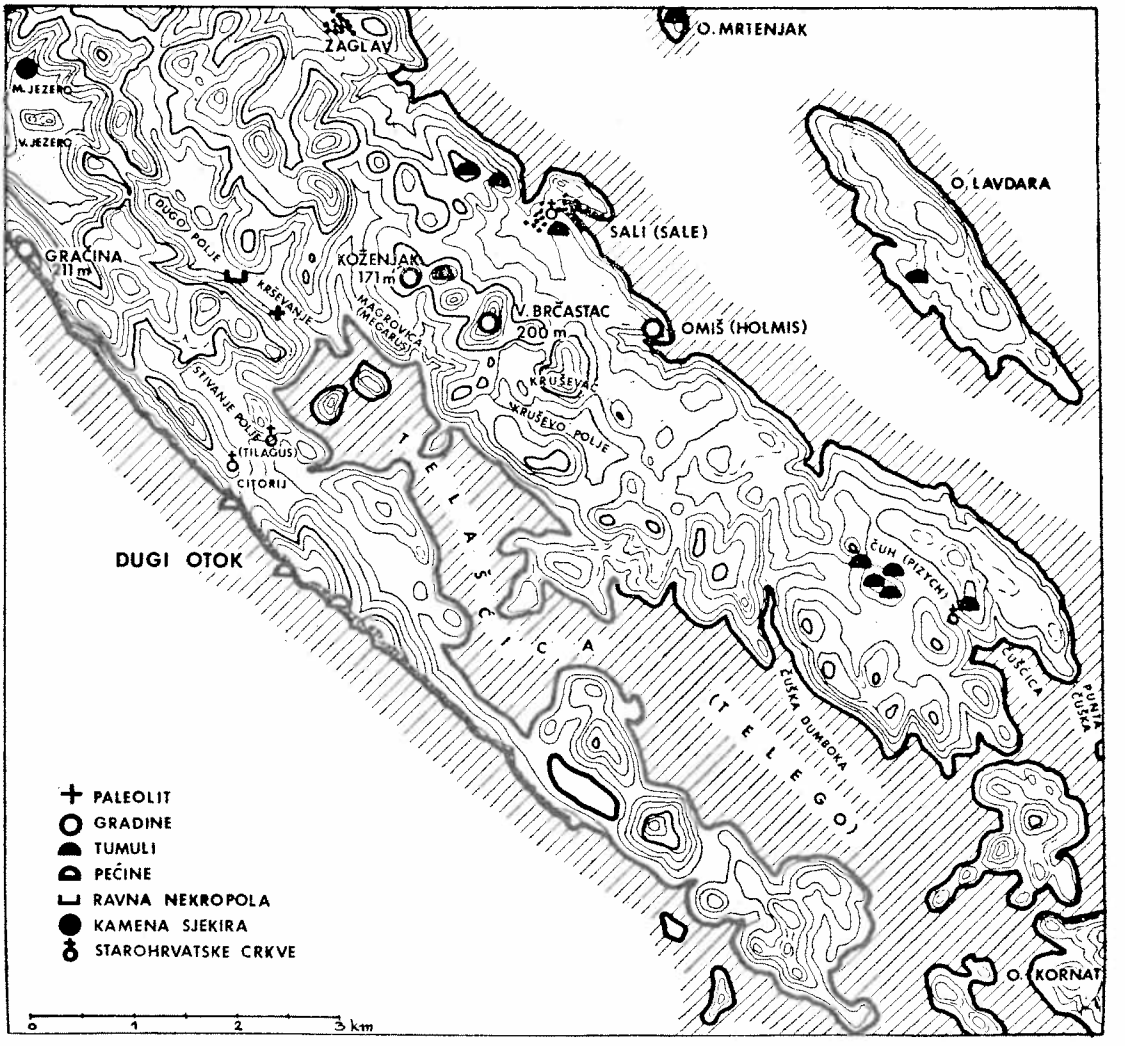

Fig. 6. — Position des agglomérations fortifiées de la partie sud-est de l'île de Dugi otok

[23] Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 68 s., fig. 13, T. XXX, XXXI.
[24] Ibid., T. XLIX.

très rares, et il n'y a pas de couches culturelles; 2) agglomérations qui contiennent de riches vestiges culturels de même que des couches culturelles de différentes épaisseurs. D'après quoi on peut très bien observer que les premières n'étaient ni continuellement ni temporairement habitées, tandis que les secondes l'étaient. Il est intéressant de remarquer, tout de même, que parmi les unes et les autres il y en a de toute grandeur, des plus petites jusqu'aux très grandes. Cependant les fortifications non-habitées ne figurent pas parmi les plus grandes. Les plus grandes fortifications habitées étaient en même temps des centres les plus importants. Parmi les plus petites fortifications non habitées on compte par ex. Gračina près de Žman (fig. 2, no 8) 70×20; parmi les plus grandes celle de Šćah près de Lukoran, 180×150 m, ou celle encore plus grande de Gradina à Karin, 200×200 m environ. Parmi les plus petites fortifications habitées on compte celle de Gradina à Podgradina (T. II, 2), 80×50 m, et parmi les plus grandes celle de Iader, 700×300 m.

De ce qui précède et tenant compte de l'emplacement et de la localité des fortifications non-habitées, il est permis de supposer que les plus grandes servaient de refuge en cas de danger. Telles sont par exemple, sur l'île d'Ugljan, les fortifications sur les collines de Sv. Mihovil[25] et de Šćah, qui sont non seulement les plus vastes mais occupent les plus hautes altitudes de l'île. Quelques unes parmi elles ont deux parties à part reliées par des murailles, par ex. Miolovića gradina à Slivnica, ou Gradne près de Paljuv. Une partie servait probablement d'abri pour les hommes, l'autre pour la bétail. Elles se distinguent par leur étendue sans doute parce que c'étaient des abris pour les habitants de plusiuers agglomérations voisines, peut-être même de toute une région administrative. Apianus mentionne un pareil exemple chez les Yapodes parlant de la chute de leur capitale — Metulum, pendant l'irruption de l'armée d'Auguste dans cete région. On trouve de constructions pareilles dans les autres régions illyriennes. Les fortifications les plus petites servaient probablement comme postes d'observation, par exemple Gračina près de Žman etc., puisqu'elles aussi occupaient les collines les plus hautes. C'est un fait reconnu que les agglomérations fortifiées sans vestiges culturels plus abondants sont entourées d'un certain nombre de fortifications habitées et se trouvent sur les plus hautes collines, ou bien à de altitudes plus élevées que celles des agglomérations continuellement habitées.

A cause des recherches insuffisantes il n'est pas encore possible d'établir un système clair et plus complet des rapport entre différents types d'agglomérations, le principe d'organisation et l'organisation même des agglomerations.

Tout de même on peut remarquer que cartaines unités communales avaient une surface entre 10 à 15 km carrés et comprenaient environ 5 à 20 agglomérations.

---

[25] Ibid., T. XLVI.

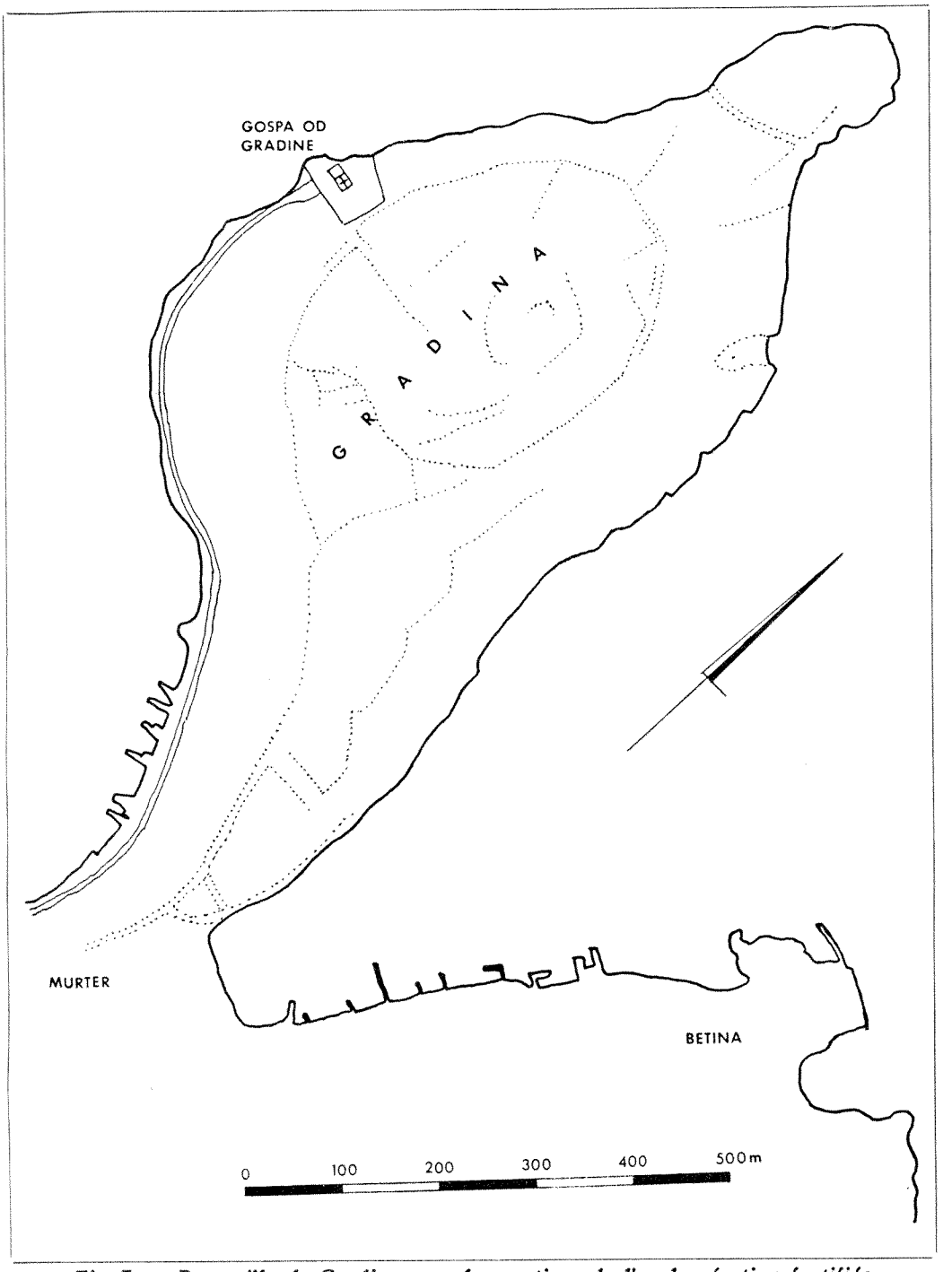

Fig. 7. — Presqu'île de Gradina avec les vestiges de l'agglomération fortifiée à l'extrêmité nord de l'île de Murter

Il n'est pas possible non plus de dire si certaines agglomérations avaient exclusivement une destination cultuelle. Dans certaines de ces localités il y a des vestiges de culte de l'antiquité et du Moyen-âge: sanctuaires, églises et couvents (Čokovac à Tkon[26], Sv. Mihovil[27] sur l'île d'Ugljan etc.), mais il est impossible de dire dans quelle mesure ils représentent la continuité d'un lieu de culte.

Dans les enceintes des fortifications de cette région on trouve parfois un tumulus en pierre (fig. 4, no 18). On ne connaît jusqu'à présent que treize de ces agglomérations fortifiées à tumulus. Les tumuli sont plus fréquents dans les fortifications habitées, exceptionnels dans celles qui n'ont pas de vestiges culturels. Ils sont situés au milieu ou au bord de l'enceinte[28]. D'après les fouilles dans un tumulus au bord de l'enceinte de l'agglomération sur la colline de Jaruv (probablement *Alveria* liburnienne) à Dobropoljci[29], on ne peut pas affirmer qu'il s'agit d'un tumulus funéraire, comme on pense parfois à propos de pareils tumuli en Istrie, bien qu'il pût servir à certaines fins cultuelles ou, ce qui est plus probable encore, à des fins de défense ou autres.

Les agglomérations fortifiées de la Liburnie occupent le plus souvent un espace homogène entouré de murailles. Rares sont les agglomérations à deux parties (jumelées) séparées par des murailles. Ce sont les soit-disant agglomérations doubles, dont on connaît une dizaine, par ex. Zelića gradine à Žegar, Miolovića gradina à Slivnica, etc. (fig. 3). D'autres ont deux murailles concentriques et deux parties en forme de terrasse (fig. 4, no 17, 18). Ils y a exceptionnellement des agglomérations à trois murailles et terrasses concentriques, telle Vrčevo près de Gorica (fig. 4, no 19). L'agglomération de Budim représente aussi une exception (fig. 4, no 21). Elle a la forme de lingulae, deux murailles transversales à l'intérieur qui la séparent en trois terrasses, dont la plus élevée fut très intensément peuplée, celle au milieu l'est moins, tandis que la plus basse a très peu de matériel culturel et pas de traces d'habitation. Elle servait probablement pour abriter la bétail. Dans une certaine mesure l'agglomération de Čeljank sur l'île d'Ugljan, représente aussi une exception. Outres les murailles annulaires, elle a aussi une aile de murailles demicirculaires qui entoure partiellement la terrasse inférieure, c'est-à-dire le »faubourg« *(suburbium)* où se trouvent les maisons[30]. (Fig. 3, no 13).

La variété des plans et des surfaces des agglomérations en Liburnie est moins riche que la variété de celles en Istrie.

Toutes les agglomérations fortifiées liburniennes sont ceintes de murailles (remparts) principalement pour la défense.

---

[26] Ibid., T. LI.
[27] Ibid., T. XLVI.
[28] Š. Batović, *Dobropoljci*, Arh. pregled 2 ,1960; Id., o. c., Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, p. 21; Id., o. c., Diadora 6, 1973, pp. 92—93; C. Marchesetti, o. c.
[29] Cfr. Š. Batović, o. c., Arh. pregled 2, 1960.
[30] Š. Bat ović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 78, fig. 16.

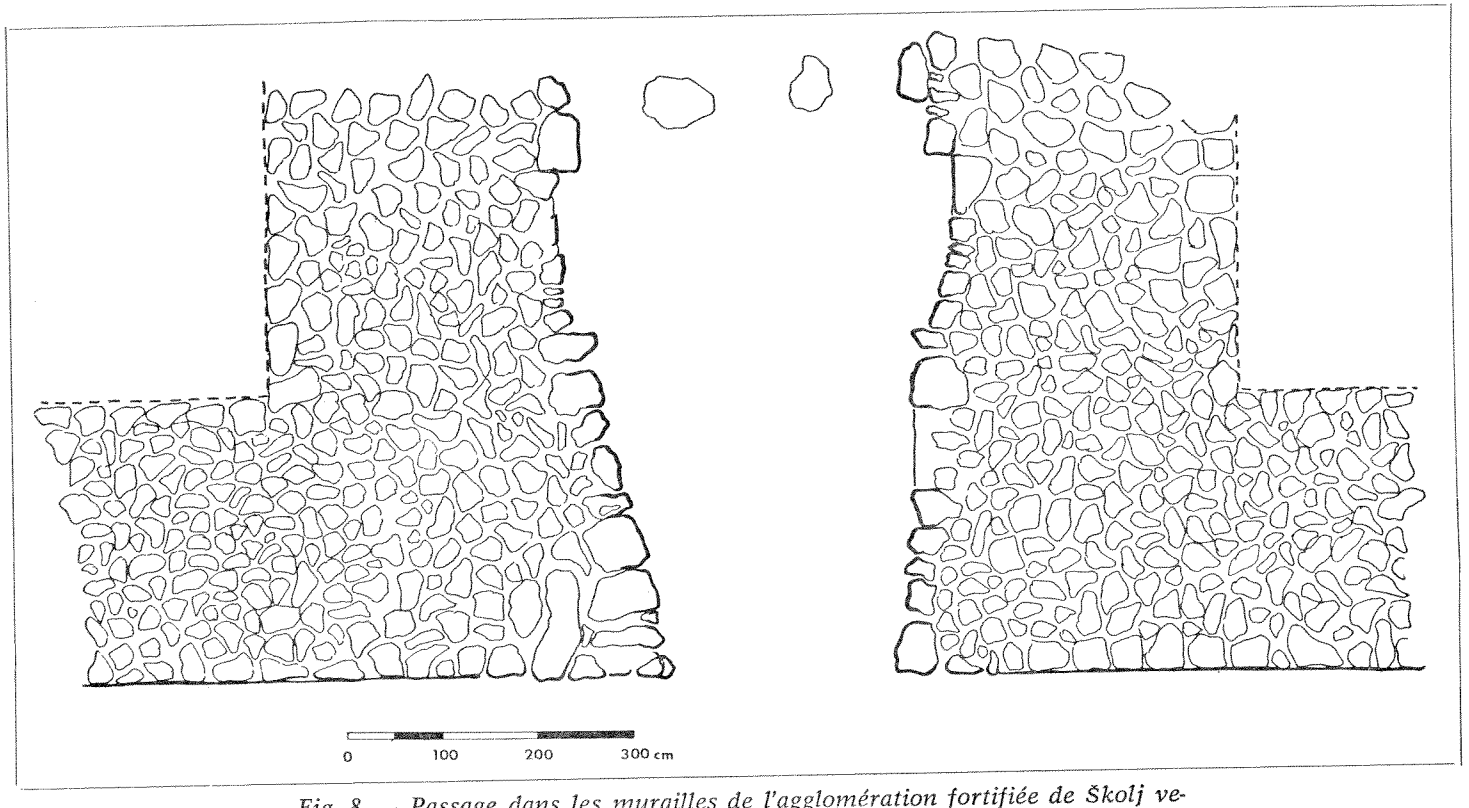

Fig. 8. — Passage dans les murailles de l'agglomération fortifiée de Školj veliki au large de Pakoštane

L'épaisseur, la hauteur et la structure des murailles varient selon l'altitude du site, le relief, l'époque de construction, etc. Du côté inaccessible ou abrupt des sommets, du côté de la mer ou du fleuve, les murailles sont ordinairement minces ou n'existent point. C'est pourquoi elles ont la forme de faucille, demicirculaire, etc. (fig. 2, no 1—6, 8, 10, fig. 3, no 14, 16, fig. 4, no 17, 19, 21, T. I, VII, IX). Au contraire, du côté facilement accessible, dans les sites de basse altitude, etc., les murailles entourent l'espace entier et sont plus hautes et plus épaisses (fig. 2, no 7, fig. 3, no 13, 15, fig. 4, no 18, 20, T, II, 1, IV, VII, 1, XI). Ces fortifications ont ordinairement une couronne de murailles. Rares sont les murailles doubles; les murailles triples et concentriques sont tout à fait exceptionnelles (fig. 4). On trouve parfois des »faubourgs« entourés de murailles (fig. 3, T. II, 2, III).

A l'époque préhistorique, les murailles liburniennes se construisaient à sec de calcaire brut, cassé mais non façonné, et se composaient de deux à cinq murs plus étroits — à une face — larges de 0,50 à 1,50 m chacun, appuyés l'un contre l'autre pour plus de solidité (fig. 10). Certaines murailles à Molise dans l'Italie centrale ont des pareils murs[30a]. Toutes les fortifications n'ont pas cette structure de murailles. Leurs murailles ont alors une seule face extérieure en grosses pierres, tandis que de l'intérieur on entassait des cailloux (fig. 11, 12, 13a, b). Les murailles liburniennes se présentent actuellement sous forme des digues en ruine, larges jusqu'à 30 m et hautes jusqu'à 10 m. Elles gardent souvent leur structure originelle, si bien qu'on peut constater qu'elles étaient larges de 1 à 15 m (Zelića gradine à Žegar) (fig. 3, no 14); le plus souvent de 1,50 à 4 m. La hauteur actuelle des murailles va jusqu'à 5 m, parfois jusqu'à 10 m, comme par ex. une partie de murailles de l'agglomération de Budim près de Posedarje (fig, 3, no 14, T. II, 2, III).

Du 3. au 1. siècle, sous l'influence hellénistique, les faces extérieures de certaines agglomérations importantes (au total une vingtaine) commencent à être construites de blocs mégalithiques, comme V. Mrdakovica et, en partie, *Asseria*[31], *Varvaria* (Bribir) (T. XIII)[32], Trojan à Jagodnja[33], Gradina à Vrgada (T. IX 2, X)[34], Školj veliki au large de Pakoštane (fig, 2, T. VII, 2, VIII)[35], *Nedinum* (Nadin) (T. XI, 2, XII) *Curicum* (Krk)[36], *Apsorus* (Osor)[37] et certaines autres.

[30a] Cfr. G. Colonna, *Saepinum, Ricerche di topografia sannitica e medievale*, Arch. classica XIV, 1, 1962, p. 86 s., fig. 1—3, T. L. s.; A. La *Regina, Centri fortificati preromani nei territori sabellici dell'Italia centrale adriatica*, Colloque intern. »Agglomérations fortifiées illyriennes« in Mostar 1974, 1975; Id., Scavi e scoperte, St. etruschi XLII, 1974, p. 533, T. XCVIa.

[31] Cfr. note 8.

[32] Cfr. note 7.

[33] Š. Batović, o. c., Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, p. 20, T. III, IV.

[34] Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 82, T. LII—LV.

[35] Š. Batović, ibid., T. LVI—LVIII; Id., o. c., Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, p. 20, T. VI, 2, VII.

[36] A. Faber, o. c., Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXV—LXVIII, 1963—65.

[37] A. Faber, o. c., Arh. pregled 14, 1972.

Ce phénomène apparaît sur toute la côte est de l'Adriatique, à partir d'Istrie jusqu'à l'Albanie[38].

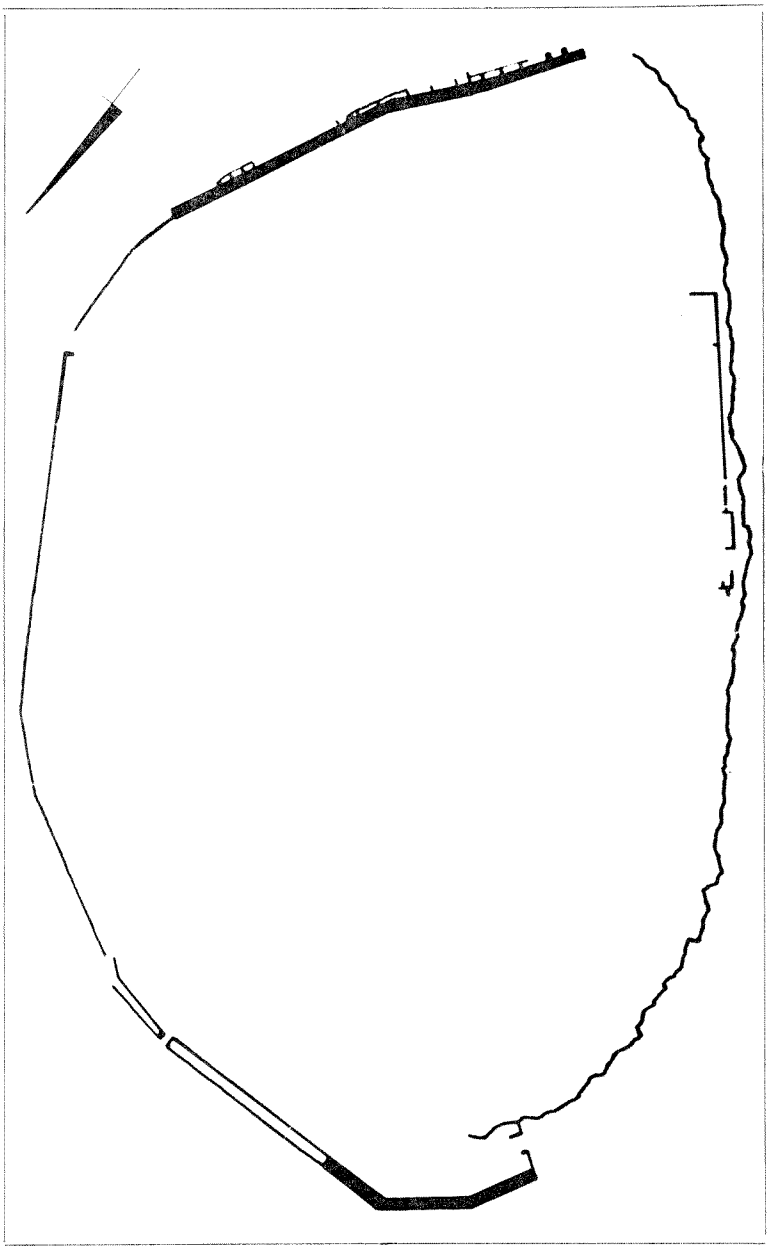

Fig. 9. — Plan des murailles de l'ancien Bribir (Varvaria liburnienne) sur la colline de Glavica à Bribir

[38] Š. Batović, o. c., Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, p. 20; Id., o. c., Diadora 6, 1973, pp. 82—83; D. — M. Garašanin, *Istorija Crne Gore, 1967*, p. 117 s.; M. Suić, o. c., Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968; Z.

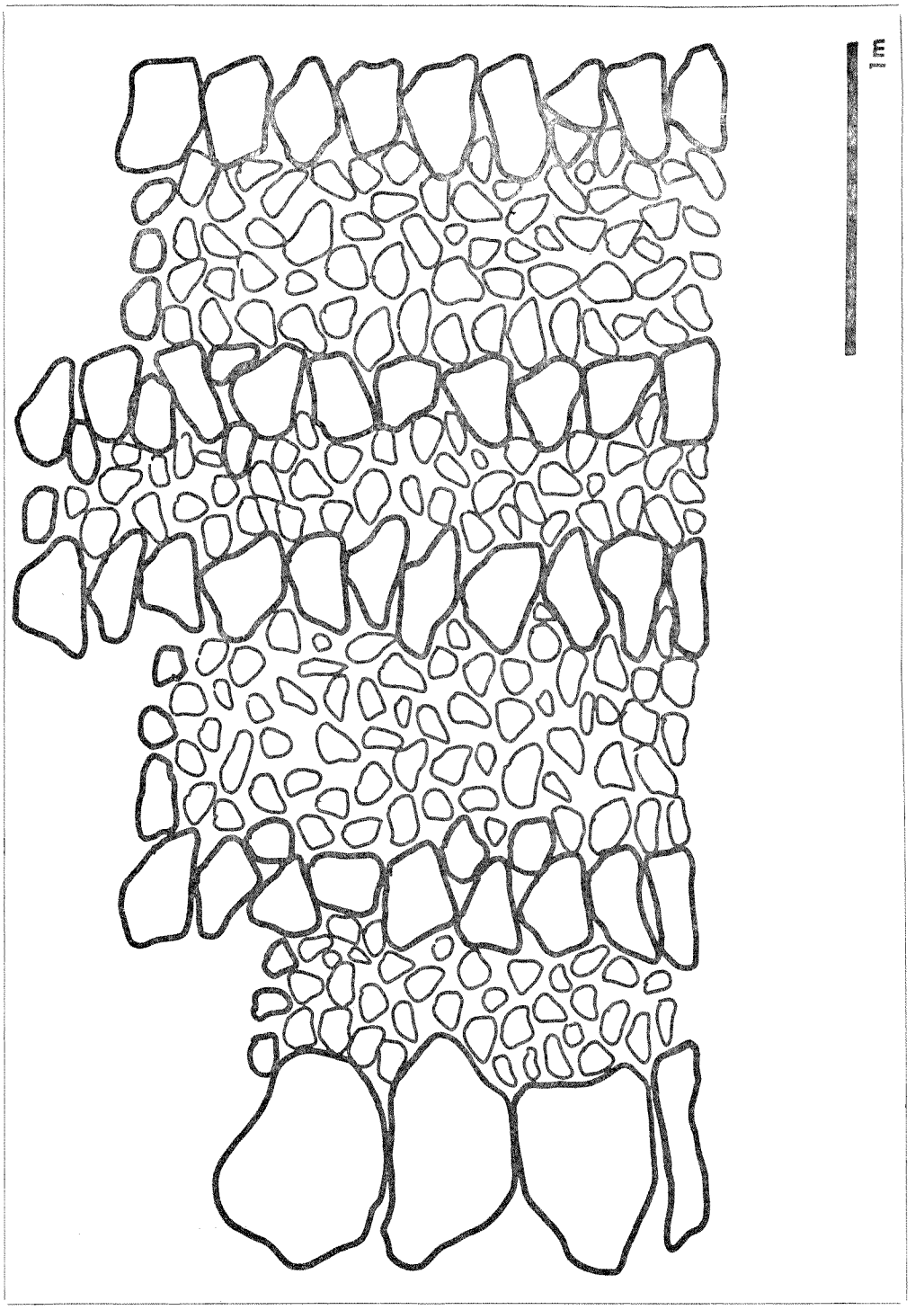

Fig. 10. — Esquisse schématisée de la coupe des murailles d'agglomérations fortifiées liburniennes

Dans la région liburnienne on distingue deux techniques principales de construction mégalithique: 1 une des blocs grossièrement taillés (Školj veliki) fig. 2, no 7, T. VII, 2, VIII), comme dans la 1. phase en Albanie qu'on date au 5. et 4. siècle, et l'autre des blocs rectangulaires régulièrement taillés *(opus quadratum)* (Gradina à Vrgada, Nadin, Krk, etc. (T. X, XII, XIII) ce qui correspond à la 3. phase en Albanie qu'on date au 3. — 1. siècle.

On ne connaît jusqu'à présent que deux agglomérations liburniennes qui aient les murailles en terre battue: Venac près de Ljubač (T. IV, 1) et Šibenička glavica près de Ražanac, car elles se trouvent sur une crête de terre.

On a découvert dans certaines agglomérations les portes ou les entrées dans les murailles dont on distingue quatre variantes: 1) murailles simplement interrompues au milieu du côté accesible et contrôlable; 2) entrée latérale en spiral ou en colimaçon, comme à Bribir (fig. 9) ou à Čeljank sur l'île d'Ugljan (fig. 3, no 13), comme en Albanie, Crna Gora et Italie centrale[39]; 3) entrée en forme d'un couloir long se prolongeant vers l'intérieur de l'agglomération, par exemple à Školj veliki (fig. 8)[40], et probablement à *Asseria*[41], ce qui est rare ici mais fréquent en Istrie[42] et en Albanie, et 4) entrée en forme d'un couloir long en genou se prolongeant vers l'extérieur de l'agglomération, par exemple Gradina à Zagrović près de Knin (fig. 2, no 5)[43], comme en Istrie[44].

On aperçoit des tours de defense dans certaines agglomérations, telles Kuran sur l'île d'Ugljan, Gradina sur l'île de Vrgada (T. X), Trojan à Jagodnja[45], Klaćenica à Jablanac ou à Asseria. De même que les mégalithes, elles sont probablement dues à l'influence hellénistique.

On a enregistré des vestiges de l'architecture d'habitations dans une trentaine d'agglomérations fortifiées. Pour la plupart c'était selon les simples observations de la surface. De toutes les agglomérations fouillées, c'est à Beretinova gradina à Radovin qu'on a le mieux

---

Marić, *Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu XXVII/XXVIII, 1973; M. Korkuti, *A propos des agglomérations fortifiées illyriennes de la première période du fer dans le territoire de l'Albanie*, Studia albanica 2, 1973; C. Marchesetti, o. c.; S. Islami, *Problèmes de chronologie de la cité illyrienne, Colloque* intern. »Agglomérations fortifiées illyriennes« in Mostar 1974.

[39] Cfr. note 7; Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 83 s., fig. 21, 16; D. — M. Garašanin, o. c., p. 133 s., fig. 5; C. Marchesetti, o. c., T. IX, 4; F. Prendi — K. Zheku, *La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications*, Studia albanica VIII, 2, 1971, p. 35 s., fig. 5, 12; A. La Regina, o. c.

[40] Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, pp. 86—87, fig. 22.

[41] M. Suić, o. c., Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, fig. 2; cfr. note 8.

[42] B. Bačić, *Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri* (Beiträge zur Kenntnis der Urgeschichtlichen Burgfortifikation in Istrien), Adriatica praehist. et antiqua, misc. G. Novak dicata 1970, p. 215 s., fig. 1 s.

[43] W. Buttler, o. c., p. 191, T. 35, no 1.

[44] B. Bačić, o. c., p. 215 s., fig. 2, 7.

[45] Š. Batović, o. c., Diadroa 6, 1973, T. LII—LV.

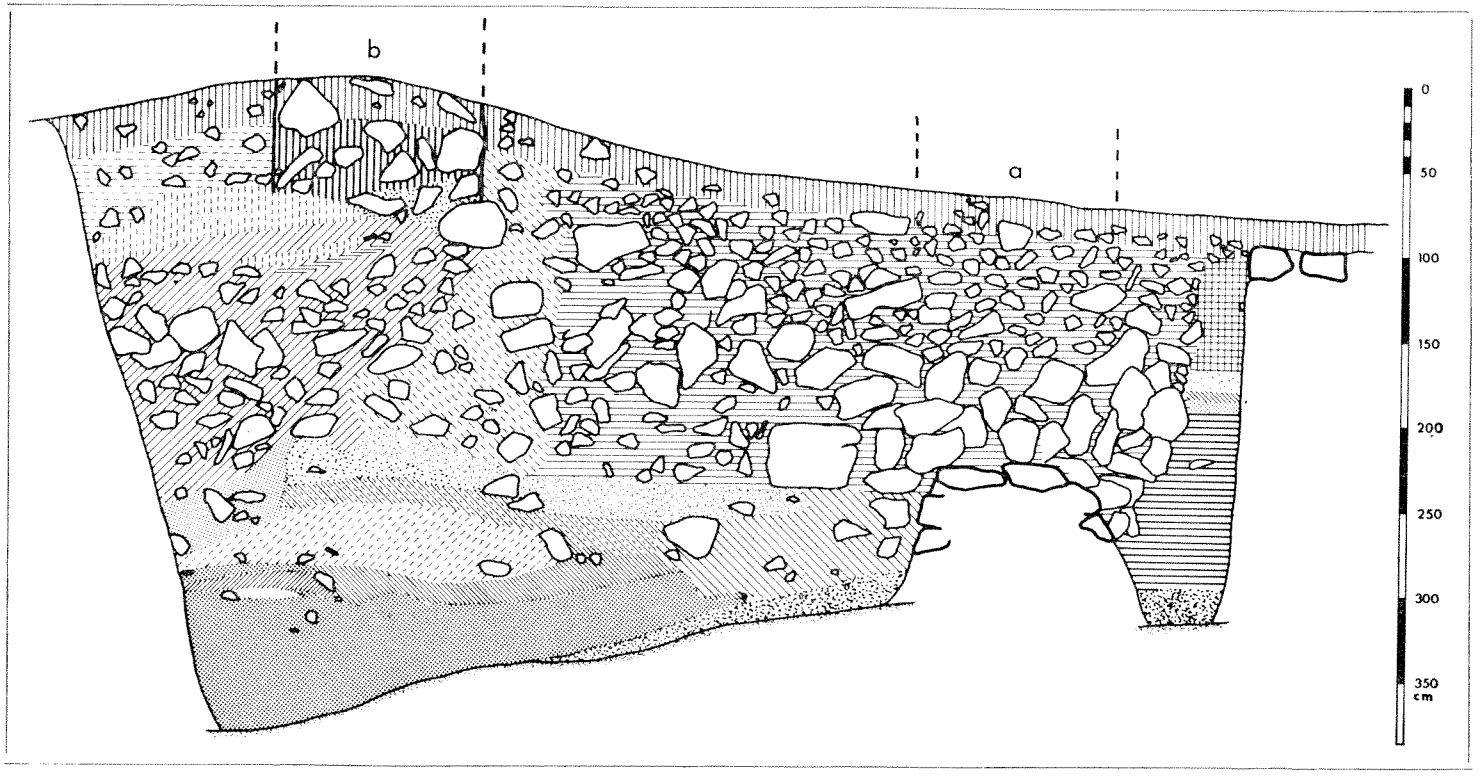

Fig. 11. — Coupe des murailles de Beretinova gradina à Radovin: a) de l'âge du fer, b) de l'époque romaine

connu cette architecture (fig. 13)[46], moins à Zadar[47] et à Nin[48]. Les maisons sont situées en principe dans l'enceinte, parfois dans le »faubourg« ou sur les terrasses, c'est-à-dire au pied de la fortification comme à Čeljank[49] ou à Lergova gradina à Slivnica. Comme les fouilles à Radovin l'ont démontre, des maisons sont disposées en série l'une a côté de l'autre, en rangs concentriques à l'intérieur des murailles. Le milieu de l'agglomération était, jusqu'à l'époque romaine, vide et servait pour les différents services publics. Les rues, comme à Nin, avaient un

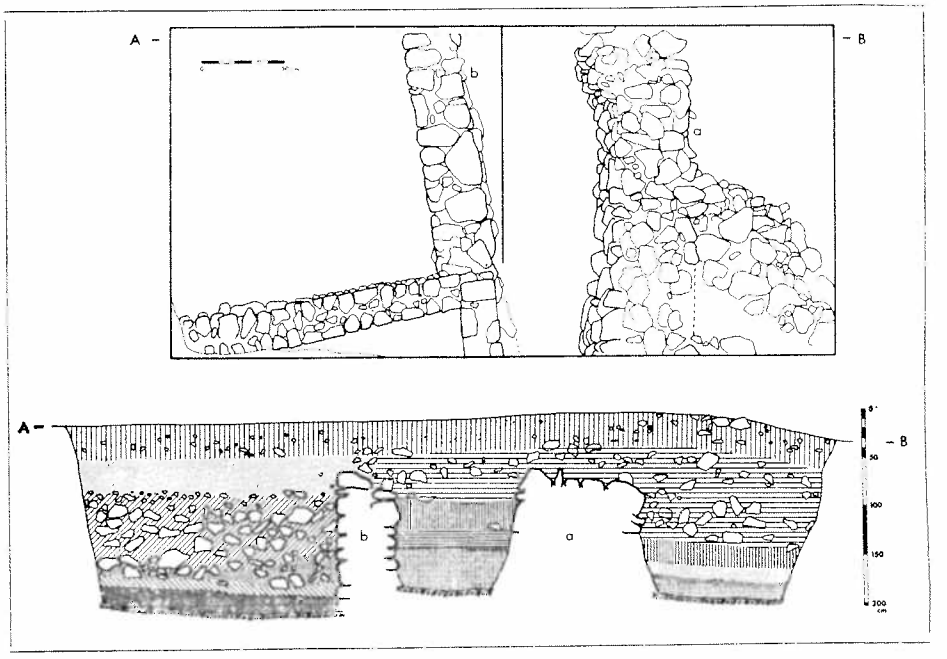

Fig. 12. — Plan et coupe des murailles de Beretinova gradina à Radovin: a) de l'âge du fer, b) de l'époque romaine

système concentrique et radial. Cette disposition des maisons et des rues était, vu la forme et l'emplacement des agglomérations, une règle générale. Il paraît tout de même qu'il y avait des variantes et des écarts de cette règle. Ainsi aperçoit-on à Budim un système orthogonal des maisons et des rues, en rapport avec la forme quasi-rectangulaire de la terrasse (fig. 4, no 21). Il faudra cependant en vérifier la datation. A Lergova gradina à Slivnica l'agglomération occupe le versant de

---

[46] Š. Batović, o. c., Diadora 4, 1968, p. 59, T. X s.

[47] Š. Batović, *Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972.* (Les activités du Musée archéologique de Zadar de 1970—1972), Diadora 6, 1973, pp. 278—279.

[48] Š. Batović, o. c., Diadora 5, 1970, p. 34 s., fig. 10.

[49] Š. Batović, o. c., Diadora 6, 1973, p. 88, fig. 16.

la colline et les maisons étaient situées sous le sommet ou au pied de la fortification, alors que du sommet de la colline on observait les environs, ou servait comme acropole et simile.

A l'époque préromaine, les maisons étaient exclusivement à une seule pièce au rez-de-chaussée, rectangulaires, construites de pierres sèche, couvertes probablement de paille, de roseau, parfois aussi de da-

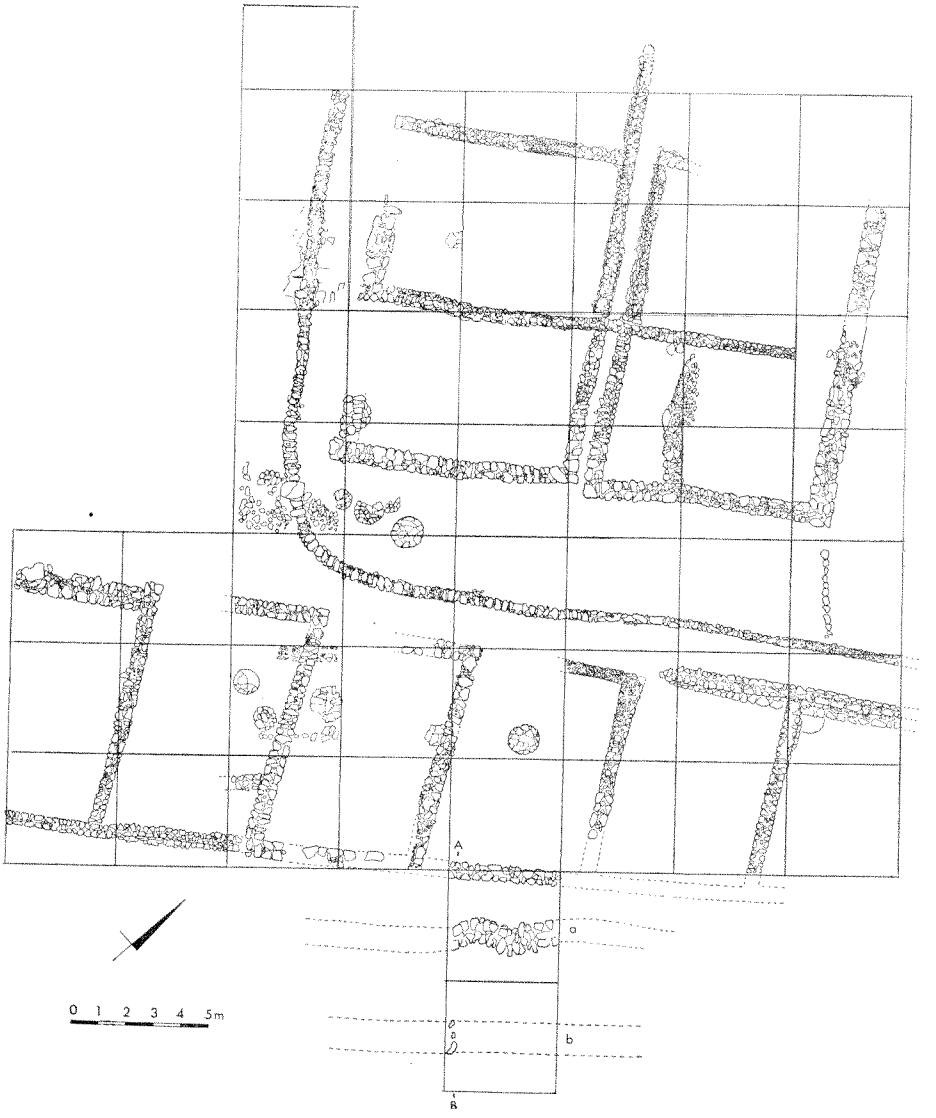

Fig. 13. — Plan des maisons fouillés de l'agglomération fortifiée Beretinova gradina à Radovin. Partie marquée des murailles: a) de l'âge du fer, b) de l'epoque romaine

lles, aux dimensions de 5×8, 5—6×6 ou 5—6×12 m. Les murs en étaient larges de 80 à 100 cm, parfois même davantage. Aux derniers siècles qui précèdent la colonisation romaine les murs sont parfois liés avec de l'argile.

A l'époque romaine, l'emplacement, les dimensions, la disposition et la conception des maisons et des rues, sauf dans les colonies, restent généralement les mêmes sinon qu'on employait souvent le mortier de chaux dans la construction des murs et qu'on couvrait les toits de tuiles. La composition ethnique de la population n'a pas changé.

On ne peut pas encore confirmer certaines hypothèses selon lesquelles on édifiait dans les agglomérations liburniennes des constructions circulaires aux toits de pierre en forme de coupole[50], dont l'usage n'est pas prouvé non plus dans les autres régions illyriennes, sauf, peut-être, dans l'agglomération Kučin en Herzégovine dont la datation est encore à préciser[51].

Les nécropoles sont situées en dehors des murailles. Les nécropoles collectives dans le terrain plat se trouvent sur les versants ou, en général, au pied des agglomérations. En même temps loin des agglomérations (de quelques centaines de mètres à quelques kilomètres) sont dispersés les tumuli de pierre, rarement de terre.

On ne peut dater précisément qu'un nombre assez réduit des agglomérations fortifiées en Liburnie. C'est pourquoi on ne peut suivre leur évolution, soit typologique, urbaine ou autres, et par conséquent on ne peut suivre ni la densité de la population ni les rapports sociaux, économiques, etc.

Pour le moment on peut dire qu'en général on connaît très peu d'agglomérations de l'énéolithiques et de l'âge du bronze, comme c'est Spas à Knin[52], Razvršje à Jesenice (fig. 2, no 10), Omišenjak à Sali sur l'île de Dugi otok et quelques autres. Toutes les agglomérations qu'on a systématiquement fouillées, de même que les autres dont on n'a qu'une image superficielle, contiennent des vestiges de l'âge du fer. Un grand nombre a continué de vivre à l'époque romaine, certaines jusqu'à nos jours.

La multitude des agglomérations fortifiées à l'âge du fer est conditionnée par plusieurs facteurs, parmi lesquels tout d'abord l'ethnogenèse, la formation des communautés et des fédérations tribales, c'est-à-dire la constitution du peuple. La conséquence en était une meilleure organisation et le progrès de l'économie et par là une po-

---

[50] Ibid., pp. 89—92; R. Battaglia, *Necropoli e castellieri dell'età del ferro del Carnaro*, Bull. pal. it. 46, 1927, pp. 114—115.

[51] Z. Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa* (Fortificazioni preistoriche e protoistoriche nel territorio di Daorsi), Colloque intern. »Agglomérations fortifiées illyriennes« in Mostar 1974, Sarajevo 1975.

[52]) Š. Batović, *Problemi prapovijesti kninskog područja* (Problemi della preistoria della regione di Knin), Radovi Fil. fak. u Zadru 10, 1972, p. 16 s., fig. 3; W. Buttler, o.c., pp. 187—188, T. 30, no 1, T. 32, no 1.

pulation plus dense et, surtout chez les Liburniens, le développenment du comerce et de la navigation, ce qui leur a permis la colonisation des côtes adriatiques et la prédomination sur l'Adriatique, dès le début de l'âge du fer. La preuve en sont la présence ethnique et la forte influence des Liburniens sur l'ensemble de l'Adriatique de même que les échanges commerciaux intenses avec l'Ouest des Balkans, la Grèce, jusqu'au Proche-Orient et l'Afrique du Nord.

A l'état actuel de recherches on ne peut apercevoir que de petites différences entre les éléments (culturels) des ces agglomérations, concernant l'époque de leur origine. On signale tout de même leur multitude à l'âge du fer. Il paraît ainsi que les agglomérations de l'énéolithique et de l'âge du bronze, plus souvent que celles qui leur sont postérieures, se trouvent sur des hauteurs plus basses, qu'elles ne sont pas adaptées à la configuration du terrain, qu'elles n'occupent pas toujours les points stratégiques les plus favorables, qu'elles sont moins fortifiées, qu'elles ont plus souvent la forme rectangulaire et qu'elles ont parfois des murailles très ondulées, ce qu'on ne retrouve pas plus tard. C'est l'exemple de Razvršje à Jesenice (fig. 2, no 10), de Piljina kosa à Bjelina, de Gradinica à Žegar, Omišenjak à Sali. D'autres différences — sauf les influences hellénistiques — ainsi que les différences concernant les objets artificiels mobiles et le développement de la culture, ne sont pas perceptibles.

Les principaux changements dans le peuplement et la construction des agglomérations fortifiées de cette région sont conditionnés par: 1) les migrations indoeuropéennes, au passage du néolitihique à l'âge du bronze, 2) les migrations balkano-panoniennes ou égéennes, au passage de l'âge du bronze à l'âge du fer, et 3) l'occupation romaine. Selon quoi on distingue trois périodes principales.

On ne connaît pour le moment et avec certitude que la stratigraphie des agglomérations de l'âge du fer, surtout de celles à Zadar, Nin, Radovin et Bribir, où les couches culturelles vont jusqu'à 7 m d'épaisseur totale. Les couches jusqu'à 4 m contiennent les vestiges de l'âge du fer qui se divise en cinq phases, ce qui correspond à la chronologie des nécropoles et à la repartition de l'ensemble de la culture liburnienne.

Dans la fortification de Radovin nous avons découvert deux phases de construction de murailles — en pierre brute au cours de l'âge du fer — dont la dernière fut détruite après la conquête romaine vers le début de notre ere (fig. 11—13)[53]. Les restes de deux phases pareilles sont découverts aussi à Bribir à côté d'une troisième, plus récente, de mégalithes, construites sous l'influence hellénistique.

Dans certaines agglomérations on aperçoit en outre deux phases de murailles de l'époque romaine, une du Haut et l'autre du Bas-Empire.

---

[53] Š. Batović, o.c., Diadora 4, 1968, p. 62—63, T. X, XVII, XVIII.

Selon la continuité d'habitation, les agglomérations liburniennes se divisent en plusieurs types: 1) celles qui existaient à l'énéolithique et à l'âge du bronze, 2) celles qui n'existaient qu'à l'âge du fer, 3) celle qui existaient à l'âge du fer et à l'époque romaine, par ex. Beretinova gradina à Radovin et Gradina *(Colentum)* à *Murter* (fig. 7), 4) celles dont la continuité va de l'âge du fer jusqu'au Moyen-âge ou aujourd'hui, comme Nin, Zadar, Osor etc., 5) celles qui existaient pendant toute la préhistoire et parfois plus tard encore, comme Spas à Knin.

La vie a cessé dans beaucoup d'agglomérations après la conquête romaine à cause des profonds changements politiques, économiques, sociaux et culturels. Beaucoup d'agglomérations ont disparu à cette epoque, un grand nombre est descendu dans les plaines, certaines ont continué de vivre.

T. I

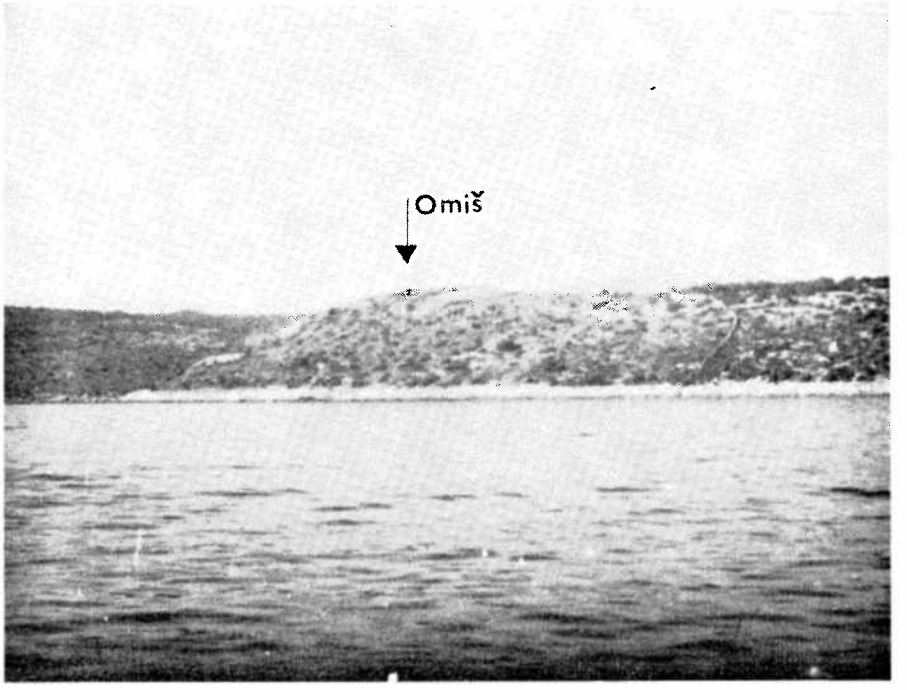

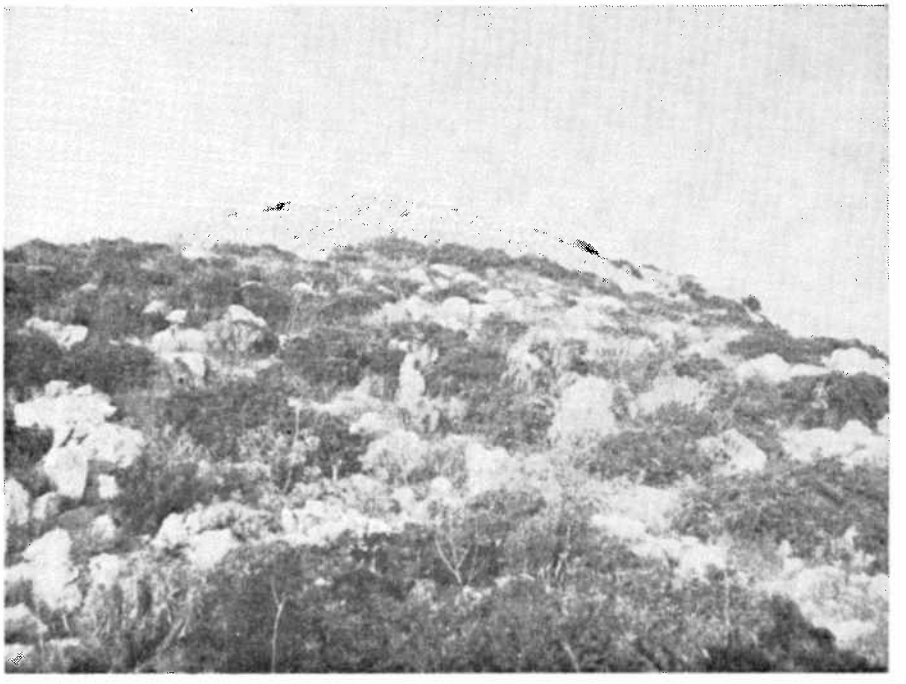

Sali, île de Dugi otok, agglomération d'Omiš au sud-est du village: 1. vue du nord, 2. partie de murailles, vue de l'ouest

T. II

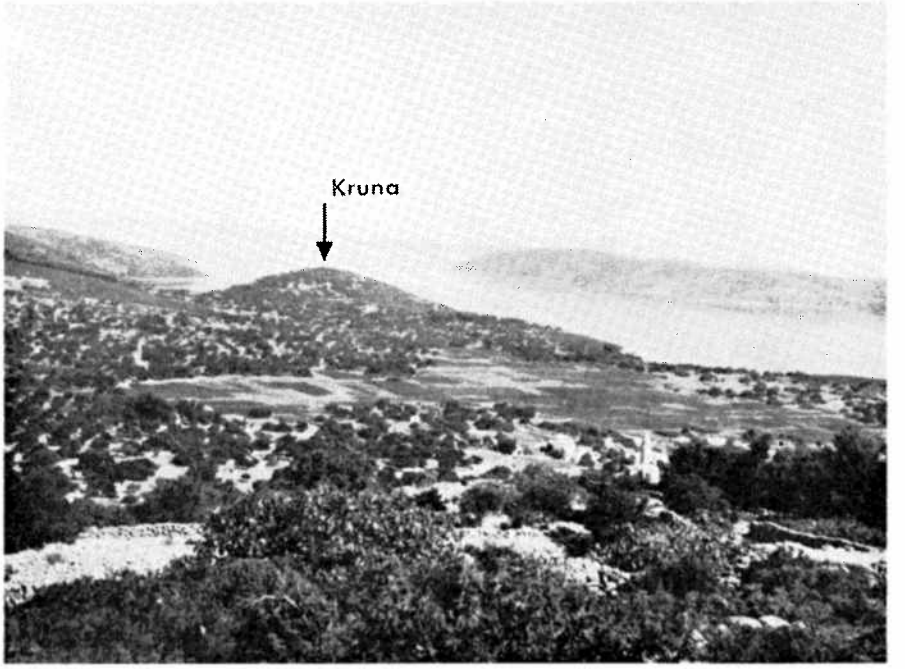

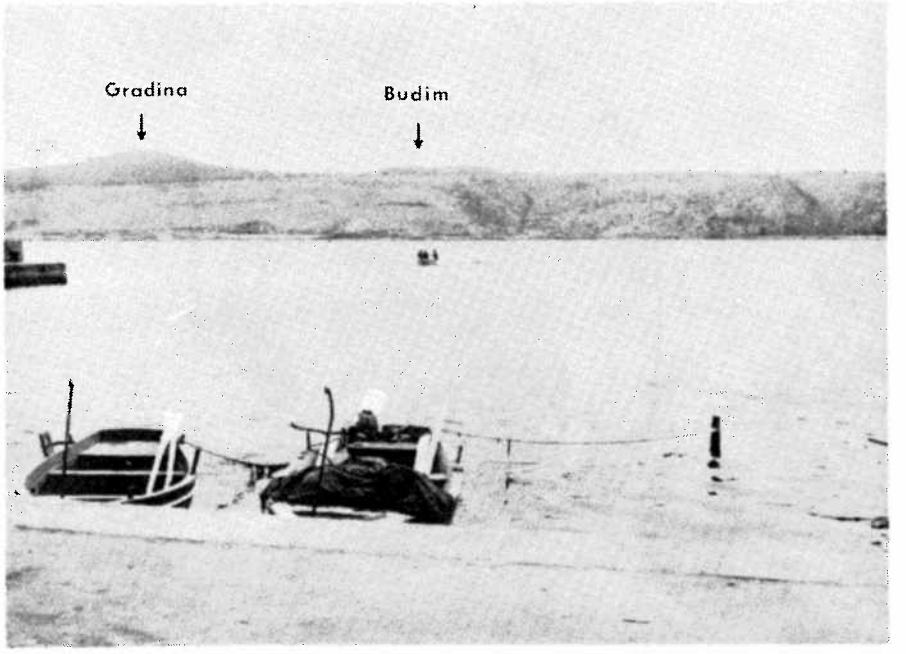

1. Božava, île de Dugi otok; agglomération sud la colline de Kruna, vue du sud, de la Gračina; 2. Posedarje: agglomérations fortifiées de Budim et de Gradina au sud du village

T. III

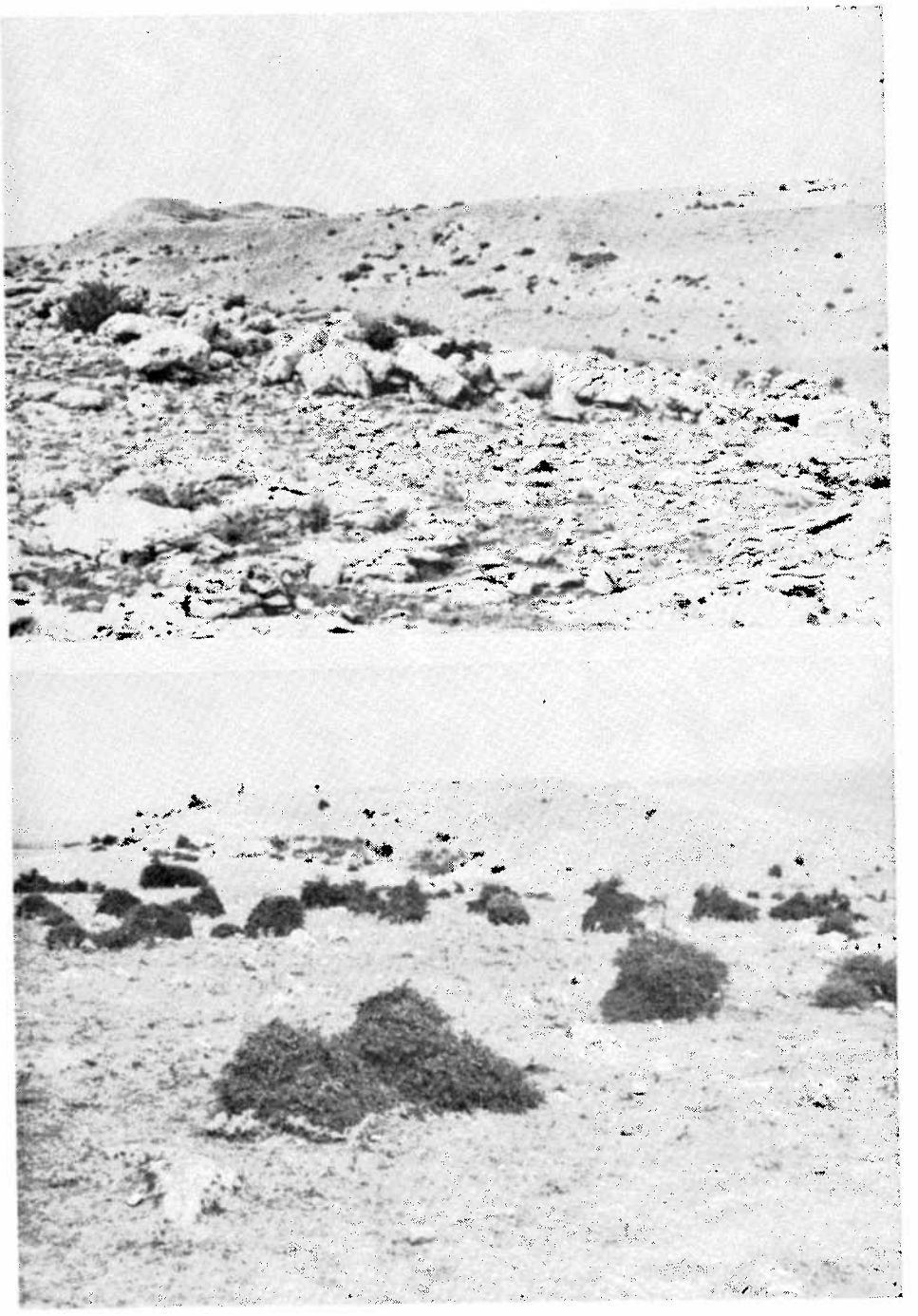

Posedarje, agglomération fortifiée de Budim: 1. vue de l'est
2. partie de murailles, vue du sud

T. IV

1. Rtina: agglomération fortifiée de Venac, vue de l'ouest;
2. Kolon, île de Pag: agglomération de Gornji gradac, vue du suć

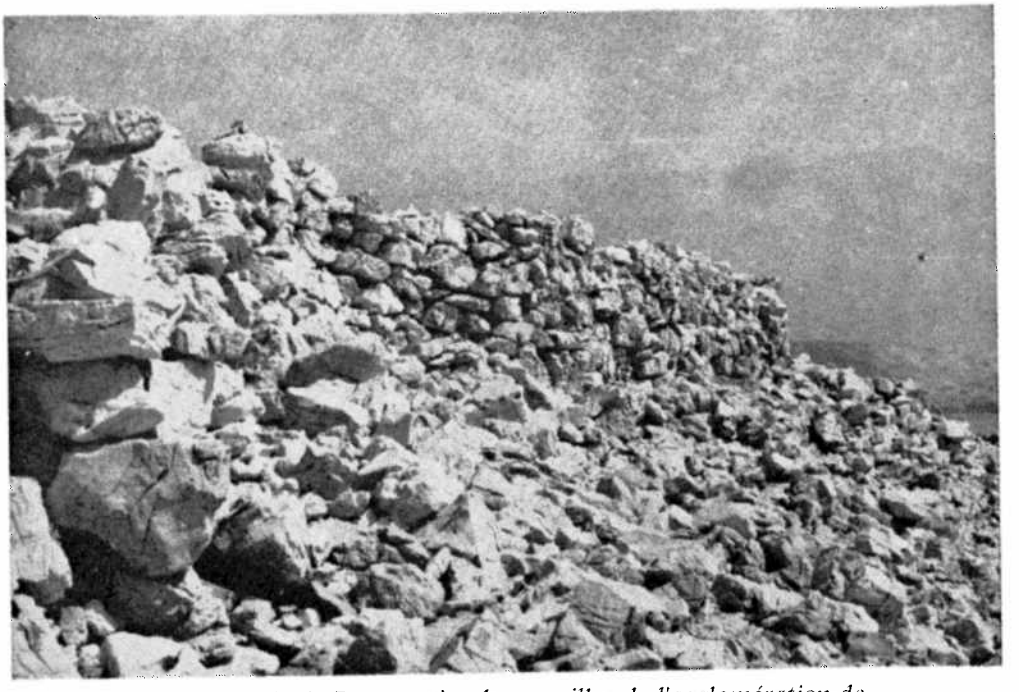

Kolan, île de Pag: parties de murailles de l'agglomération de Gornji gradac

T. VI

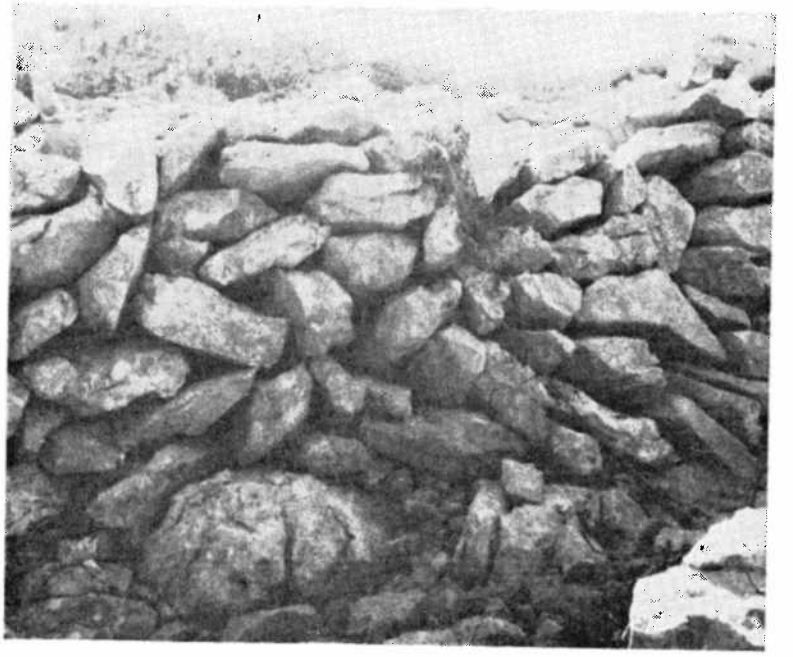

1. Kali, île d'Ugljan: face extérieure de murailles de l'agglomération d'Orjak; 2 Zapuntel, île de Molat: partie de murailles de l'agglomération sur la colline de Knežak

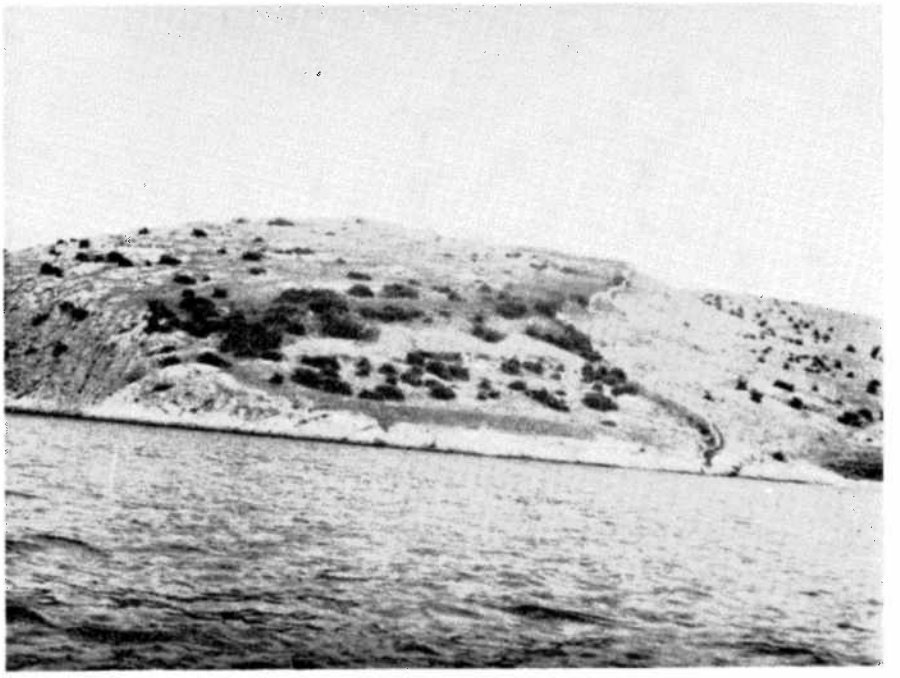

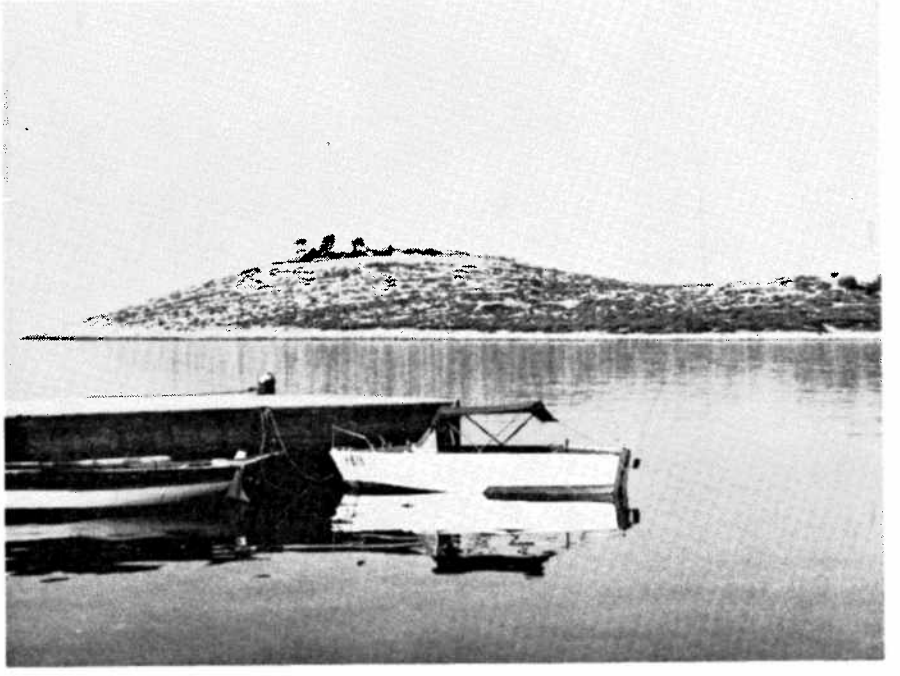

1. Vlašići, île de Pag: agglomération de Gradac, vu du sud;
2. Pakoštane: agglomération au sommet de l'île de Školj veliki

T. VIII

Pakoštane: parties de murailles de l'agglomération sur l'île de Školj veliki

T. IX

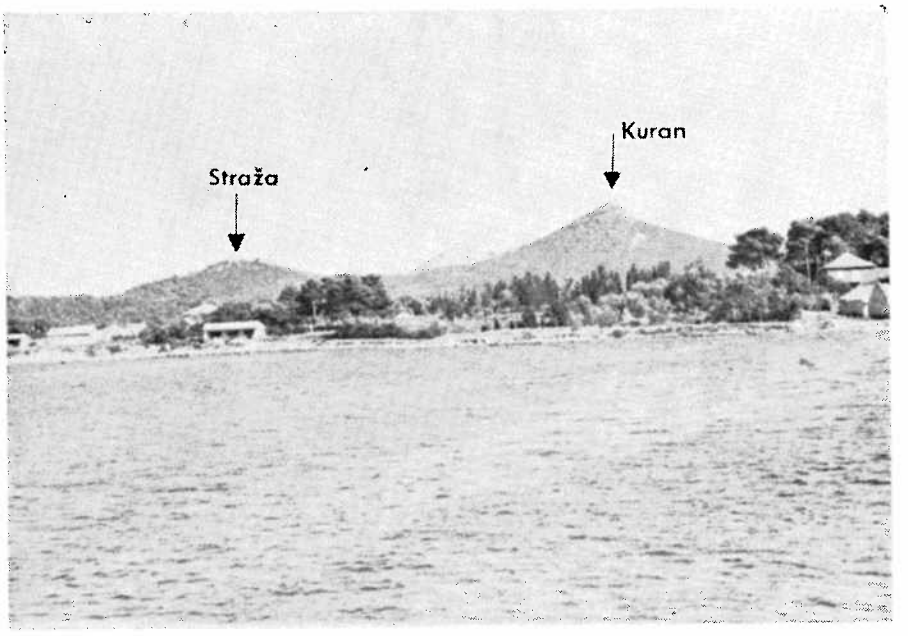

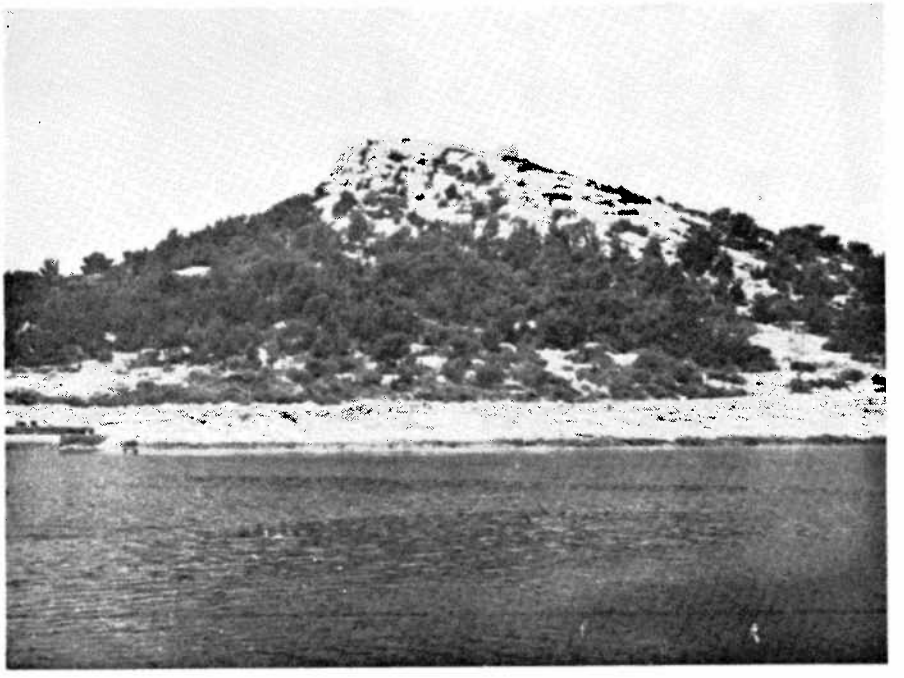

1. Ugljan: colline de Kuran où se trouve une agglomération, vue du nord; sur la colline de Straže, à gauche, se trouve un tumulus funéraire; 2. île de Vrgada: agglomération de Gradina, vue du sud-est

T. X

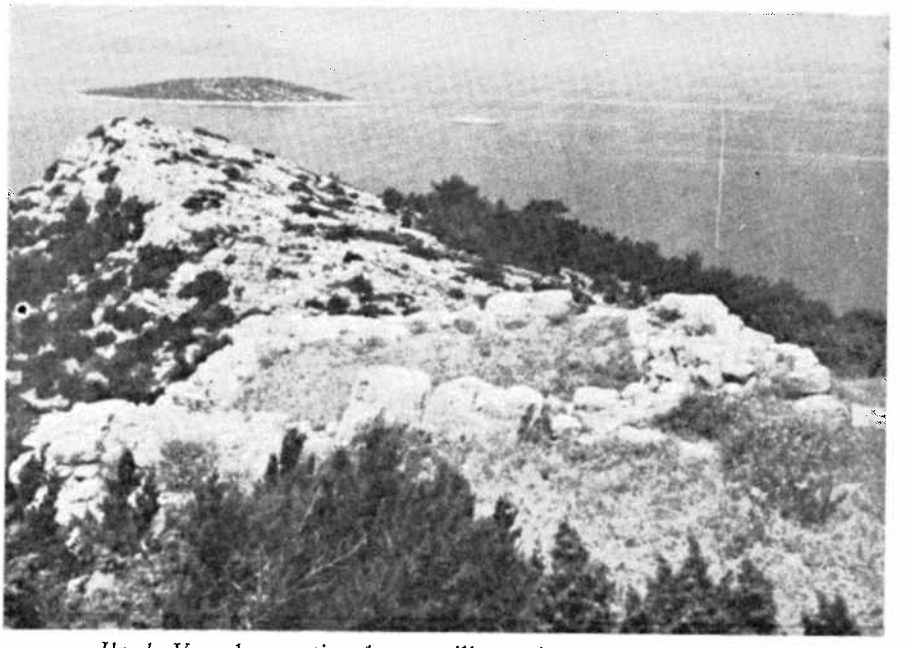

Ile de Vrgada: parties de murailles et les tours de l'agglomération de Gradina

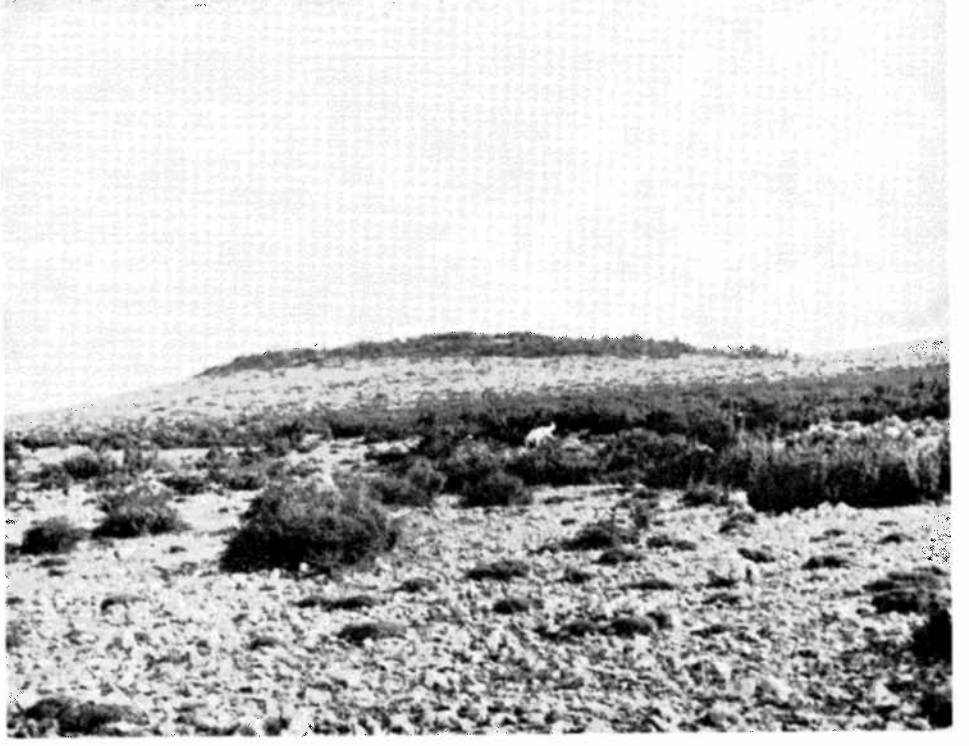

1. Medviđa: agglomération de Gradina (Hadra), vue de nord-est; 2. Nadin: agglomération de Gradina (Nedinum), vue de nord

T. XII

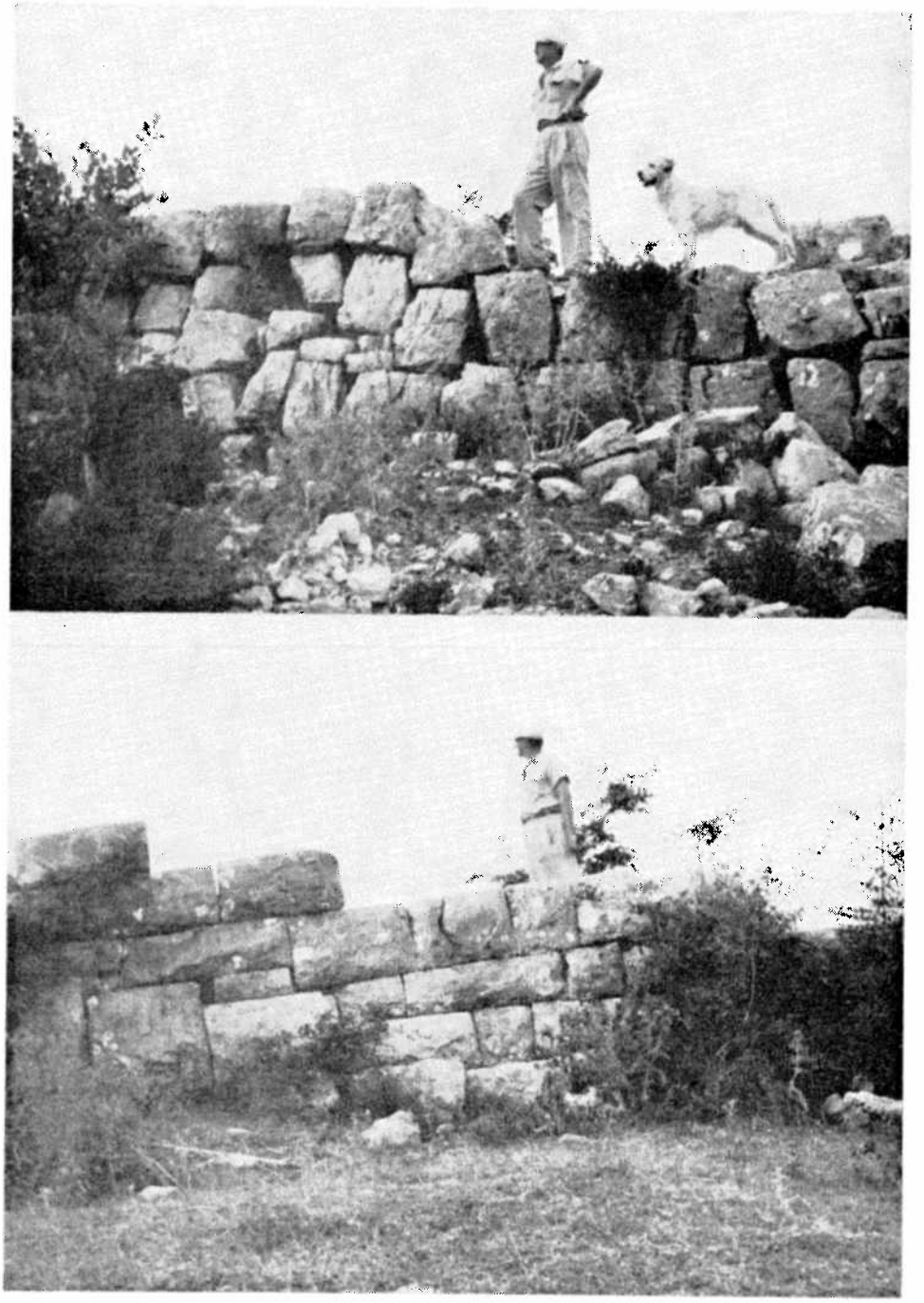

Nadin: parties de murailles de Gradina (Nedinum)

IRMA ČREMOŠNIK

RANOSLAVENSKO NASELJE JAZBINE U BATKOVIĆU KOD BIJELJINE

Lokalitet *Jazbine* sa tragovima slavenskih nastambi otkriven je 1968. godine. Njive Jazbine se nalaze u selu Batkoviću, sjeverno od grada Bijeljine, leže uz potok Bistrik u zaseoku Klis i obuhvataju prostor od nekoliko hektara (katastarske čestice 2311 do 2329 — vidi Pl. 1). Teren se lagano spušta od seoskog puta prema potoku a sa sjeveroistočne strane se nalazi podvodni teren zvan »Simine bare«. Potok Bistrik se ulijeva u Savu, od koje je lokalitet udaljen svega nekoliko kilometara.

Položaj naselja uz tok velikih rijeka ili njihovih pritoka, tipičan je za sva ranoslavenska naselja. Analogije kod nas nalazimo u položaju ranije otkrivenog naselja u Mušićima kod Višegrada, koje leži uz rijeku Drinu[1]. Sličan je položaj naselja uz Moravu i Nitru u Češkoj, uz Elbu u Germaniji, uz Dnjepar i Dnjestar u Ukrajini[2] i drugdje.

ISTORIJAT RADOVA

Ranoslavensko naselje otkriveno je prilikom probnog iskopavanja srednjovjekovnog groblja u Jazbinama 1968. godine. Na trag ovog groblja naišlo se prilikom vađenja pijeska za gradnju kuća. Kako je vađenjem pijeska bio ugrožen ovaj teren, Zavičajni muzej u Tuzli u saradnji sa Zemaljskim muzejem u Sarajevu izveo je probno kopanje, na osnovu kojeg je ustanovljeno da se srednjovjekovno groblje nalazi na terenu jednog ranoslavenskog naselja. U ostacima samog groblja nisu nađeni nikakvi prilozi[3].

---

[1] I. Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, 1970, str. 45.

[2] B. Bialekova, *Neue frühslavische Funde aus der Südslovakei*, Slavenska arheologija X — 1, 1962, str. 146.

[3] Ovom prilikom otkriven je objekat I do V (k. č. 2313 i 2312).

Zbog izvanrednog značaja ovog naselja, 1969. godine zahvaljujući sredstvima Akademije nauka i umjetnosti BiH, započeta su sistematska ispitivanja[4]. Tokom 1969, 1970. i 1971. godine izvedena su ispitivanja manjih razmjera (k. č. 2312—2314)[5]. Ova ispitivanja su pokazala da se naselje prostire na većem kompleksu nego što se je pretpostavljalo. Uz starije nađene su i mlađe nastambe, po čemu se moglo zaključiti da je ovo naselje bilo dugotrajnije, pa je prema tome obuhvatalo i veće područje. Stoga su izvedena još dva veća istraživačka zahvata 1973.[6] i 1974.[7] godine.

POVRŠINA NASELJA

Na osnovu naprijed navedenih ispitivanja, ustanovljeno je da se ranoslavensko naselje prostriralo između potoka Bistrika (istočna granica) i današnjeg seoskog puta (zapadna granica). Sjeverna su mu granica njive na k. č. 2311 i 2312, dok južna granica još nije ustanovljena, pošto se tragovi nastambi javljaju i južnije od njive k. č. 2315, do koje je dosada ispitan ovaj teren. U okviru ovog naselja dosada je otkriveno oko 50 objekata (vidi Pl. 2).

Dok istočni dio ovog naselja leži pod obradivim njivama na kojima su se ukopani objekti sačuvali, zapadni dio naselja zalazi pod okućnice današnjih domaćinstava, dakle, na teren današnjeg naselja koji se ne može ispitati. Stoga je izgled naselja na njegovoj zapadnoj granici neizvjestan. Sigurno su se mogli konstantovati tragovi crno obojene zemlje nastambi u sjevernom dijelu (k. č. 2313), i to u jamama gdje je vađen pijesak. U tim jamama se je uspjelo samo djelimično ispitati objekte II, IV i V, ali pojedinačni manji tragovi u drugim jamama govore da je na ovom mjestu bilo i više objekata. Objekat IX, do okućnice k. č. 2314/1, upućuje na to da je zapadno od ovog objekta, vjerovatno, bila jedna manja grupa objekata, jer se objekti na ovom terenu javljaju većinom u grupama od 2 do 4 nastambe. Najzad, i na njivi k. č. 2314/3 nisu se više mogli ustanoviti svi ostaci. Istočno od otkrivenih objekata vađen je pijesak u cijeloj širini njive, na dosta širokom pojasu. Po pričanju vlasnice, i na tom

---

[4] Direktoru Centra za balkanološka istraživanja akademiku Alojzu Bencu, uz brigu za finansijska sredstva, dugujem zahvalnost i na stručnoj pomoći, kao i dr. B. Čoviću. Na pomoći pri ovim ispitivanjima zahvaljujem i sljedećim saradnicima, koji su mi pomagali pri iskopavanju: J. Sušnik, dokumentaristi i M. Gavriloviću, kustosu Zem. muzeja u Sarajevu, S. Peroviću, kustosu Muzeja u Tuzli, S. Janjiću, preparatoru Muzeja u Mostaru i Lidiji Žeravici, arheologu iz Banje Luke. Na crtanju objekata radili su studenti tehnike E. Bajramović, R. Jančik, i Z. Budimlić. Objekte na terenu je fotografisala M. Sever, a geodetska snimanja izveo je ing. Esad Drljević.

[5] 1969. godine otkriveni su objekti VI do IX, 1970. objekti X do XVII, 1971. objekti XVIII do XX, na njivama Soke, Nikolije i Blagoja Lazarevića.

[6] 1973. godine otkriveni su objekti XXI do XXXIV.

[7] 1974. godine otkriveni su objekti XXXV do L.

dijelu se je javljala crno obojena zemlja nastambi. Uz zadnju grupu kuća (k. č. 2315), uz put, vlasnici tvrde da su nailazili na mrko obojene slojeve, međutim, ovaj južni kraj terena još nije ispitan (vidi Pl. 1).

Osim današnjeg naselja, objekte ranoslavenskog naselja oštetilo je i kasnije groblje, koje se prostire uz današnji put. Groblje pripada kasnom srednjem vijeku, a grobovi su većinom bez priloga (nađen je samo jedan prsten). Grobovi su oštetili objekte II, III, IX i djelimično objekat I, tako da su se oni samo djelimično mogli ispitati.

STRATIGRAFSKI PODACI O NASELJU I NALAZIMA

Kako se naslje prostire na vrlo velikom prostoru, sastav terena nije svuda jednak. Uz zapadnu granicu gdje je teren malo uzvišen, javlja se, ispod humusa, na dubini od 0,40 do 0,60 m, pijesak koji ide i dublje od jednog metra. U pijesak su ukopani objekti VI, VII, X, XIII i sjeverni dio objekta XVIII. U ovim pješčanim naslagama bilo je teško odvajanje obojenog kulturnog sloja, osobito na njegovoj granici, gdje je ovaj sloj samo neprimjetno obojen. Međutim, na najvećem dijelu ovog terena je ispod humusa ilovača, u kojoj se mnogo bolje ocrtavaju tragovi crnog sloja gara i paljevine.

Ostaci objekata nalaze se na dubini od 0,30 do 0,60 m pod današnjom površinom, a to je dubina koja predstavlja i tadanji nivo naselja, na kome se nalaze i ognjišta koja su često građena van objekata. Uslijed oranja oštećen je kod pojedinih poluzemunica gornji sloj jame sa ostacima izgorene konstrukcije, a fragmenti lijepa i keramike našli su se na površini njiva. Kako su se na ovom nivou nalazila i ognjišta, to moramo pretpostaviti da ih je dosta uništeno, dok su se tragovi nekih ognjišta još mogli konstantovati. O tome će se kasnije opširnije raspravljati.

Objekti su većinom bili podignuti na nenastanjenom terenu. U očuvanom i otkrivenom dijelu naselja postoji samo jedan slučaj kasnijeg preslojavanja ili ukopavanja mlađeg u stariji objekat. Jedino je kasnija zgrada na stubovima (objekat XVIII), ukopavanjem stubova oštetila poluzemunicu XI. Međutim, izgleda da je bilo primjera da su pojedini objekti, nastali u starijim fazama, kasnije dograđivani i da su duže trajali. Ovo se, na osnovu stratigrafskih elemenata, moglo ustanoviti kod nastambe XXVII. U ovoj poluzemunici nađeno je uz sjeverni zid malo ognjište od pečene zemlje, koje je već ležalo na debelom crnom kulturnom sloju, što znači da je kasnije načinjeno. Ujedno se iz presjeka vidi da je tada, na nivou ognjišta povećana i površina poluzemnice. Ovaj duži period trajanja nam potvrđuju i brojniji nalazi keramike. Kod ostalih objekata, koji su većinom bez ognjišta, nije se moglo ustanoviti ovakvo duže trajanje. Profili uvijek pokazuju jedinstven sloj gara i paljevine. Jedino precizna obrada keramičkih nalaza moći će nam otkriti dalje takve primjere.

METOD ISKOPAVANJA

Po nalazima keramike razvijenog praškog tipa, najprije se pretpostavljalo da će to biti jedno slavensko naselje manjih razmjera, pa se pokušalo raditi sistemom kvadrata. Međutim, uskoro se moglo uočiti da su stambeni i drugi objekti razbacani, te da se neće moći cijeli teren otvarati i ispitivati sistemom kvadrata. Mjesta pojedinih nastambi ustanovljavana su, zatim, probnim rovovima, a kada se je pokazalo da se naselje proteže na više hiljada kvadratnih metara i da su pojedine skupine objekata često udaljene i više od 50 m, površina se počela ispitivati geološkom bušilicom, jer se mjesta nastambi, u vidu tamnih mrlja, nisu svuda uočavala na površini njiva. Tamnije obojena površina javljala se samo na mjestima gdje je bilo više nastambi na manjem prostoru.

Pošto su na taj način ustanovljena mjesta objekata, otvarane su sonde nad pojedinim objektima. Na mjestima gdje je nekoliko objekata činilo jednu cjelinu, kao što je to slučaj kod kompleksa poluzemunica XXI do XXX, otvoren je u potpunosti sav prostor koji zahvataju objekti. Isto je tako otvoren sav prostor sa nastambama na stubovima, koje takođe čine jednu cjelinu.

NALAZI IZ PRAISTORIJSKOG I RIMSKOG DOBA

Na prostoru na kome se je razvilo slavensko naselje naišlo se i na ostatke iz ranijih perioda, i to iz eneolita, latenskog doba i rimskog doba.

Eneolit. — Donji dio jedne eneolitske urne nađen je na dubini od 0,70 m u sjevernom dijelu objekta X, a svuda u objektu XVIII ležali su rastrešeni fragmenti eneolitske keramike, koja vjerovatno pripada kostolačkoj kulturnoj grupi. Osim toga na ovom terenu se nailazilo na kremene nožiće.

Latensko doba. — Pojedinačni fragmenti latenske keramike nalaze se razasuti svuda na Jazbinama. U jami A nađen je i fragment nekog bronzanog ukrasa. Zapadno od objekta XXIX nađena je mala jama sa dosta latenske keramike, a druga mala jama nađena je u sjeveroistočnom uglu objekta XLVI. Tragovi latenskih nastambi, međutim, zapaženi su samo kod objekta IV i sjeveroistočno od poluzemunice XXXI (k. č. 2312) (označena kao poluzemunica XXXIV).

Uz objekat IV nađeni su tragovi jedne poluzemunice koja je bila sasvim raskopana, jer se nalazi na području srednjovjekovnog groblja. Uslijed toga se nisu mogli ustanoviti njeni obrisi, ali je nađeno dosta fine, sive kao i grube, latenske keramike.

Poluzemunica XXXIV — (vel. 3×2,50 m, dubina jame 0,25 do 0,45 m) je elipsastog oblika, sa redom stubova unaokolo koji su većih dimenzija (promjera 20 cm) nego kod slavenskih poluzemunica. Ve-

liko ognjište od pečene zemlje promjera 1 m, nalazi se na sjeveroistočnom kraju poluzemunice. U njoj je nađena dosta brojna latenska, fina i gruba, keramika. Unaokolo ove poluzemunice ima nekoliko jama za otpatke. Teren sjeverno od ove poluzemunice sa dosta slabim tragovima iz tog doba nije ispitan.

Rimsko doba. — Na južnom dijelu slavenskog naselja nađeni su, najzad, i tragovi iz rimskog doba. Raštrkani fragmenti crvene rimske keramike nađeni su južno od poluzemenice L. Oko deset fragmenata crvene rimske keramike nađeno je u slavenskoj poluzemunici XLVI, a još su brojniji u objektu L. Stoga izgleda da je neka rimska građevina mogla postojati nešto južnije od ovih objekata pod današnjim naseljem uz put. Većina fragmenata potiče od običnih rimskih crvenih posuda, zatim od crvenih posuda premazanih firnisom, koje su vrlo omiljene u Panoniji kroz cijelo rimsko doba. Nađen je samo jedan karakterističan fragment, obod lončića koji spada u II—III vijek.

Iz naprijed navedenih perioda, prema tome, nalazi su malobrojni i vrlo raštrkani. Tragovi iz eneolita — ostaci jedne urne — nađeni su samo na jednom mjestu. Brojniji su tragovi iz latenskog doba, a najjači su u sjeverozapadnom uglu ispitanog kompleksa. Pojedinačni latenski nalazi raštrkani su na cijeloj ispitanoj površini. Sudeći po otkrivenoj poluzemunici XXXIV, u zapadnom dijelu istraženog prostora moglo je postojati manje latensko naselje. Po raštrkanim i malobrojnim nalazima rimske keramike, može se jedino pretpostaviti da je na još neispitanom prostoru prema jugu mogao postojati neki rimski objekat.

SLAVENSKE NASTAMBE I OSTALI OBJEKTI

Na terenu Jazbina iskopano je oko 50 sondi sa ostacima različitih objekata, i to: nastambi-poluzemunica, jama, poluzemunica-radionica i ukopanih objekata koji su služili za preradu željezne rude. Objekti u ovom naselju pripadaju jednom dužem vremenskom periodu. Ukopani objekti pripadaju tipu plićih zemunica, poznatih pod nazivom »poluzemunica«. Pregled i opis sondi sa objektima ići će, stoga, onim redom kojim su otkriveni na terenu, dakle od sjevera prema jugu. *Broj sonde označava uvijek i broj otkrivenog objekta.* Sonde su raznih veličina, jer nekada sadrže i više objekata izgrađenih u neposrednoj blizini.

I. U ovoj sondi otkrivena je jedna poluzemunica — nastamba (vel. 3,20×2,20 m, dub. jame od 0,45 do 0,90 m) elipsastog oblika. Njen južni dio malo je oštetilo srednjovjekovno groblje. U jugozapadnom dijelu sonde otkrivena su tri skeleta bez priloga, na dubini od 0,90 m. Oko njene sjeverne i istočne strane očuvani su tragovi od dva reda kolaca nekadašnje drvene konstrukcije. Kao pojačanje su vjerovatno služila dva veća stuba uz sjeverozapadnu stranu poluzemunice. Uz jugoistočnu stranu ovog objekta nalazi se red kolaca i trag jedne grede, koji okružuju jedan manji prostor. U sredini ovog malog prekrivenog prostora je sigurno bilo ognjište, (slično kao u objektu XXI), koje nam se nije sačuvalo kao ni mnoga druga.

II. I ova sonda se nalazi na teritoriji srednjovjekovnog groblja. U njoj se je od nastambe-poluzemunice očuvao centralni dio, veličine 1,60×1,30 m, koji sačinjava obojeni sloj gara i paljevine, u kome je bilo dosta ostataka fagmenata keramike. Oblik ukopane nastambe se nije mogao ustanoviti, jer su periferni njeni dijelovi, uslijed ukopavanja grobova, raskopani. I ovdje su nađeni na dubini od 0,90 m tragovi skeleta bez priloga.

III. I ova sonda sadrži samo rasturene ostatke jedne poluzemunice. Crni sloj je potpuno nepravilnog oblika, tako da se ni ovdje nisu mogli ustanoviti oblici poluzemunice. Ispod ovog crnog sloja, u zapadnom dijelu sonde, nađena su četiri skeleta na dubini od 0,60 m, dobro očuvana, a u istočnom dijelu sonde nađena su na dubini od 0,90 m tri skeleta nepotpuno očuvana. Svi su skeleti bez priloga. Od nastambe je, prema tome, ostao samo keramički materijal.

IV. Ova sonda je otvorena iznad mjesta gdje je vađen pijesak uz okućnicu k. č. 2311. Tu se nazirao kraj jame jedne poluzemunice. Od poluzemunice (dužina 3,50 m, očuvana širina 0,80 m) očuvao se samo njen sjeverni, ukopani dio i ponešto od istočnog dijela, uz koji su nađeni tragovi dva veća stuba. Kako je sredina jame potpuno iskrčena, nije nam se sačuvalo ništa od keramičkog materijala. Prema tome, nije se mogao dobiti izgled konstrukcije ove poluzemunice, niti se može odrediti njena starost.

V. I ova sonda je otvorena u iskopu u kome su se ocrtavali ostaci jame poluzemunice. Nalazi se u samoj blizini sonde II. Sačuvan je ostao samo krajnji južni, ukopani dio poluzemunice (dužina 3,50 m, očuvana širina 1 m, dubina jame 0,30—0,75 m), oko koga su bila dva reda kolja. I ovdje se nisu sačuvali nalazi, tako da se nastamba ne može datirati, ali je najvjerovatnije da sa nastambom u sondi II spada u jednu grupu stambenih objekata.

VI. Ostaci nađeni u sondi VI pripadaju nastambi-poluzemunici (veličina 3,20×2,50 m, dubina jame 0,45—1,25 m). Jama je ovalna i okružena je sa dva reda kolaca. Ulaz je, izgleda, bio na jugozapadnoj strani objekta, gdje se nalazi samo vanjski red kolaca. Osim keramike i lijepa u poluzemunici je nađeno i jedno koštano šilo, a u sjeveroistočnom uglu poluzemunice nađene su ljušture od šest puževa, kojima su se vjerovatno hranili stanovnici, jer ih je dosta nađeno i u objektima X i XVIII.

VII. Ova sonda se nije mogla do kraja ispitati na zapadnoj strani jer je tu oštećena. Stoga je nastamba-poluzemunica (vel. 2,50×3 m, dub. jame 0,40—1,10 m) ostala neispitana u krajnjem zapadnom dijelu. Oblik nastambe je ovalan, sa polukružnim proširenjem na sjevernoj strani gdje je mogao biti ulaz. Oko poluzemunice su tragovi od dva reda kolja drvene konstrukcije. U ovoj nastambi nađena su, uz keramiku, dva koštana šila, fragmenti jedne velike pržulje, fragmenat žrvnja i kosti životinja.

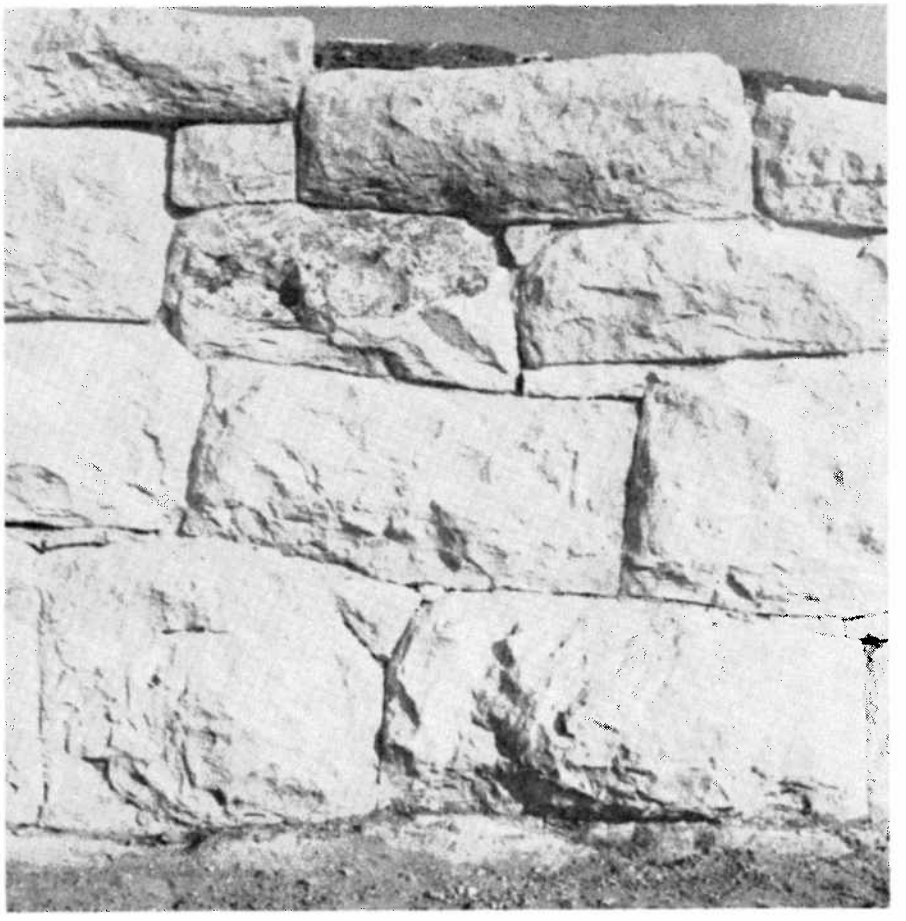

Bribir: parties de murailles de l'agglomération de Gradina (Varvaria liburnienne)

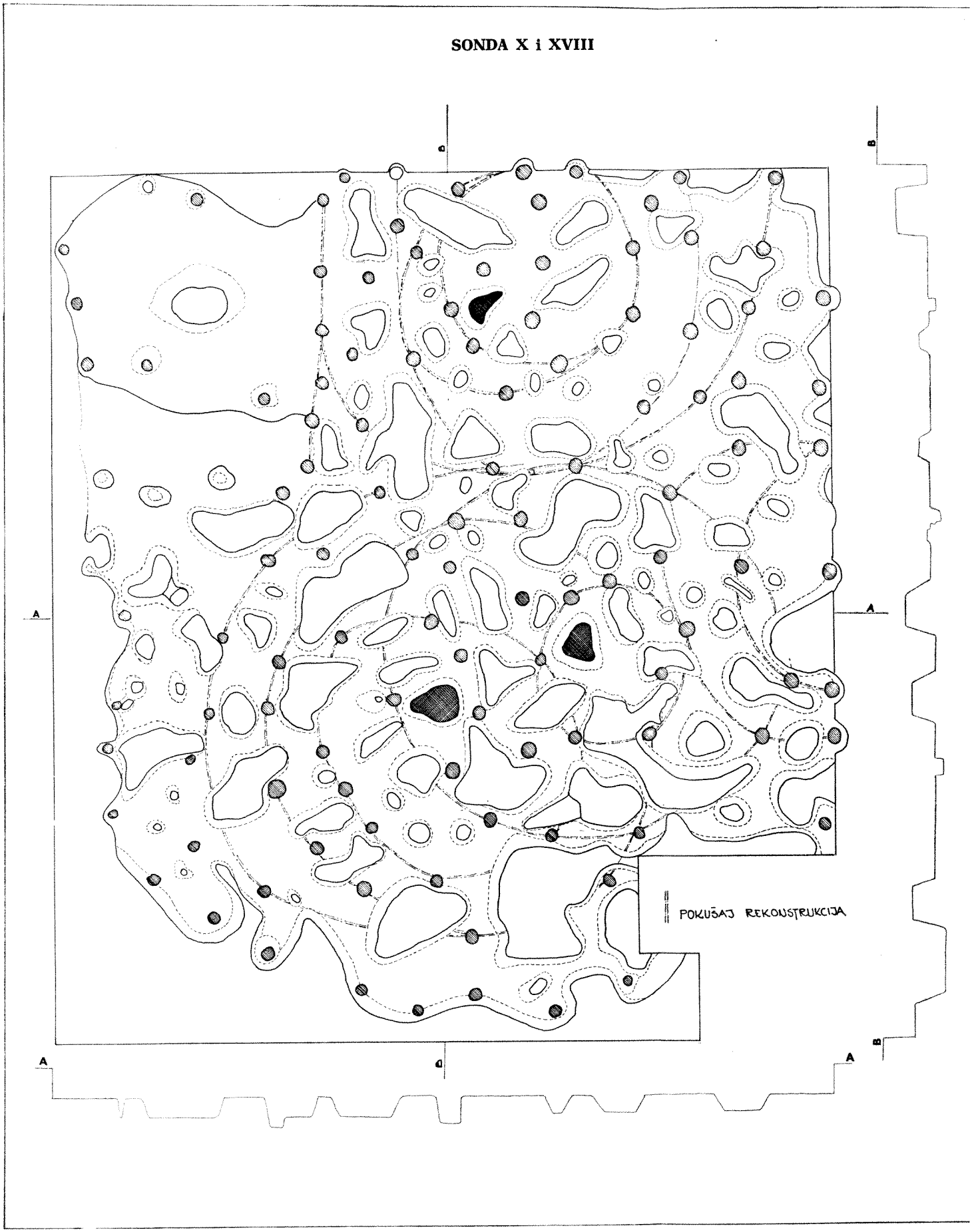

Sl. 1. — Nadzemne okrugle zgrade na stubovima (izvučenim dvostrukim linijama dat je pokušaj rekonstrukcije)

VIII. U sondi VIII nađena je nastamba-poluzemunica elipsastog oblika (vel. 3,75×2,50 m, dub. jame 0,30—1 m). Oko nastambe zapaženi su tragovi od dva reda kolaca drvene konstrukcije. U sjeverozapadnom uglu poluzemunice načijeno je u stijeni jame jedno malo dugu-ljasto udubljenje, koje je možda služilo za ostavu jela. Dosada nije nađeno sličih primjera na ovom lokalitetu. U poluzemunici su, osim keramike, nađeni fragment brusa i mali fragmenat češlja sa dva reda zubaca.

IX. Sonda IX, južno od sonde II, nalazi se također na području srednjovjekovnog groblja, te je i nastamba-poluzemunica u njoj oštećena od ukopanih grobova. Čisteći tamno obojenu zemlju, koja je pomiješana sa zdravicom uslijed ukopavanja grobova, nisu se dobile elipsaste konture poluzemunice, nego ravne linije ukopanih grobova. Ipak se je moglo uočiti da je i ova nastamba — poluzemunica uobičajene veličine (oko 3,50×2,50 m, dub. jame 0,30—0,90 m). U zapadnom dijelu ove sonde otkrivena su dva skeleta na dubini od 0,50—0,60 m, a u istočnom dijelu dva skeleta na dubini od 0,90 m. U grobovima nije bilo priloga. U tamno obojenom sloju nađeni su fragmenti keramike, te će se na osnovu tih nalaza nastamba moći datirati.

XI. Ova sonda, istočno od sonde VIII, djelimično se nalazi na području kasnije podignutog kompleksa nastambi na stubovima. Stubovi tih nastambi oštetili su sjevernu ivicu jame nastambe-poluzemunice (vel. 3,60×3 m, dub. jame 0,45—1,05 m). Nastamba je elipsoidnog oblika, sa tragovima od dva reda kolja unaokolo. Uz sjevernu stranu poluzemunice, uz koju su ukopani stubovi susjedne nastambe na stubovima, tragovi kolja poluzemenice su većinom uništeni. U ovoj nastambi očuvalo se malo stepenište u sjeveroistočnom uglu, gdje je vjerovatno bio ulaz. Dosada je ovaj primjer stepeništa ostao jedinstven u naselju. Osim uobičajene keramike nađen je fragmenat žrvnja i kamen liskun.

X i XVIII. Ove sonde obuhvataju kompleks na kojem su izgrađene nastambe sa stubovima (Sl. 1), dakle, nadzemne zgrade koje više nisu ukopane kao poluzemunice. Činjenica da su stubovi ovih nastambi oštetili poluzemunicu XI pokazuje da su ove nastambe izgrađene kasnije od poluzemunice XI. To potvrđuju i nalazi u njima. Ove nastambe sa stubovima izgrađene su na istoj dubini kao i nastambe-poluzemunice, što se vidi po dubini na kojoj leži ognjište u sondi X. Sonda X nalazi se na pjeskovitom tlu, a sonda XVIII dijelom na pjeskovitom tlu, a dijelom na ilovači.

Istraživanje ovog kompleksa nastambi bilo je vrlo otežano jer se dijelom nalaze na pjeskovitom tlu i jer se nigdje nije održao trag neke podnice. Obojeni kulturni sloj se ovdje javlja na dubini od 0,60 do 0,70 m i vrlo je slabo obojen, osobito u pijesku gdje se većinom ne može razlikovati od neobojenog. Tamnije i jače obojeni sloj, debljine 5 do 10 cm, zabilježen je samo na dubini od 1,0 do 1,20 m. U ovom najdubljem sloju tragovi stubova su se mogli sa sigurnošću ustanoviti. Prvo je otkrivena sonda X koja je sva na pješčanom terenu. Skidao

se sloj po sloj, pri čemu se slabije obojeni kulturni slojevi nisu mogli izdvojiti, nego se samo sa sigurnošću ustanovilo ognjište i mjesta stubova, dok su se konture nastambi gubile u ovom jugozapadnom dijelu kompleksa. Stoga se u sondi XVIII pristupilo drugom načinu otkrivanja. Skinut je prvo sloj humusa do lako obojenog kulturnog sloja (do dubine od 0,60 do 0,70 m), koji se je u ovom dijelu nešto bolje isticao, jer je većina ostataka bila u ilovači. Zatim je očišćen lako obojeni sloj između koga su ostajale oaze zdravice. Na dnu ovog lako obojenog sloja vrlo dobro su se ocrtavala mjesta stubova, promjera 15 do 20 cm. Mjesta stubova su sva bila na istoj dubini. Iako se je vodilo računa o mogućim fazama, one se ni u profilu ni po dubini stubova nisu mogle ustanoviti, jer svi stubovi idu do iste dubine.

Na ovaj način vrlo je dobro ustanovljena sjeverna i zapadna granica ovih nastambi, dok se južna granica uslijed pješčanog terena i preslojavanja poluzemunice XI nije mogla precizno ustanoviti, nego samo po mjestu stubova. Isto tako je ostala dosta neodređena istočna granica, u blizini koje su nađeni odlomci prehistorijskih urni i latenske keramike, te su tu slojevi bili poremećeni. Ostaci eneolitske keramike nađeni su i sjeverno od ognjišta u sondi XVIII.

Kompleks na kojem se nalaze ostaci nastambi sa stubovima je znatno veći od prostora poluzemunica (17×18 m) i gusto je posijan stubovima. Pod nastambi se je sigurno mogao odrediti položajem velikog ognjišta (1,40×0,75 m) na dubini od 0,70 m elipsastog oblika. Na njemu je bio tanak sloj crveno pečene ilovače, dok je pijesak ispod nje bijel i tvrd. Po rasporedu stubova, koji su većinom kružno poredani, može se vidjeti da je na tom kompleksu bilo više nastambi. Međutim, podnice ovih nastambi su na istom nivou, obojeni sloj počinje svuda na istoj visini, a i stubovi idu do iste dubine, nigdje nije dolazilo do preslojavanja, možda samo do pomjeranja stubova, te se na tako kontinuiranom toku naselja ne mogu uočiti njegove faze. O konstrukciji ovih nastambi raspravljaćemo kasnije. Ovakav način podizanja zgrada sa stubovima ostaje jedinstven, na dosada istraženom dijelu ovog naselja.

U ovim nastambama na stubovima nalazi nisu bili tako brojni kao u poluzemunicama, ali su bili raštrkani na velikoj površini. Osim nalaza u sondi X i XVIII, ovim nastambama pripadaju i površinski nalazi iznad poluzemunice XI, u koju su ukopani stubovi ovih nastambi, i nalazi u sondi XII, koji pokazuju slične oblike keramike. U sondi X nađeno je oštećeno kresivo (čakmak) i mnoštvo ljuštura puževa oko ognjišta. U ovim nastambama nađeno je oko 80 ljuštura puževa a, osim toga, i dosta kostiju životinja, većinom pernatih. Zatim su nađena dva noža, fragmenat crne staklene narukvice, malo troske i crtalo u većoj jami u jugoistočnom dijelu kompleksa.

Ovom kompleksu nastambi, izgleda, pripada i veća jama za otpatke, koja se nalazi na južnoj granici ovog kompleksa, blizu ognjišta (vel. 2,50×1,25 m). U njoj je osim keramike nađen fragmenat pržulje, fragmenat žrvnja i šilo od kosti.

XII. Ova sonda je otvorena uz istočni kraj poluzemunice XI, jer se ovdje prema istoku produžavao vrlo tanak kulturni sloj na nivou nastambi sa stubovima. U ovom kulturnom sloju nađene su samo tri male plitke jame, koje liče na jame za otpatke, razvučeni lijep i fragmenti keramike koji po svom obliku odgovaraju keramici nađenoj u nastambama sa stubovima. Stoga tragovi ovog kulturnog sloja sigurno pripadaju još nastambama sa stubovima, naime njihovoj okolici.

XIII. U ovoj sondi ustanovljena je u njenom južnom dijelu manja a u sjevernom dijelu veća jama.

Južna jama (XIIIa) je manjih dimenzija (2,80×1,80 m, dubina jame od 0,50—1,10 m) i njene su se konture po tamnije obojenom sloju sigurno mogle odrediti. U njoj su nađene kosti pileta, šilo, školjka i dvije-tri ljušture puževa.

Sjevernoj, većoj, jami (vel. 8,80×3,20 m, dub. jame od 0,60—1,10 m) konture se nisu mogle precizno odrediti jer je u njoj pijesak bio vrlo slabo obojen. U njoj je nađeno nekoliko nekarakterističnih fragmenata srednjovjekovne keramike, fragmenti eneolitske keramike, fragmenti sive latenske keramike i ljušture puževa. Kako ni u jednoj jami nisu nađeni karakteristični predmeti, to ostaje neizvjesno kome periodu pripadaju.

XIV. U ovoj sondi je nađena jama (vel. 1,50×1,20 m, dub. jame od 0,30—0,90 m) u kojoj je bio intenzivno tamno obojeni sloj sa manjim komadima lijepa. U njoj su nađeni i fragmenti od tri lonca fine tehnike, dakle, mlađe slavenske keramike, te ova jama najprije odgovara periodu nastambi sa stubovima. Vrlo intenzivno obojena zemlja i lijep, zatim i dimenzije ove jame, odgovaraju jamama za preradu željezne rude koje su nađene u dijelu naselja sa radionicama.

XV i **XVI.** U ovim sondama nađene su dvije poluzemunice, jedna do druge. Duža osovina poluzemunice XV (Sl. 2) (vel. 4,20×2,50 m, dub. jame od 0,30—0,65 m) je pružena u pravcu zapad-istok a poluzemunice XVI (vel. 3,75×2,50 m, dub. jame od 0,30—0,70 m) u pravcu sjever-jug. Ove dvije nastambe čine jednu cjelinu, što svjedoči i zajedničko ognjište između njih. Ognjište je malo (dijam. 0,70 m), kružnog oblika i sastoji se od 5 cm debelog sloja crvene pečene zemlje. Uz zapadnu stranu poluzemunice XV nalazi se manja plitka jama, vjerojatno za otpatke. Oko ovih poluzemunica nađen je trag od dva reda kolja drvene konstrukcije. Ulaz u poluzemunice bio je, izgleda, do ognjišta, gdje nedostaju tragovi stubova. Poluzemunica XV je bogatija nalazima, te je, uz uobičajenu keramiku, u njoj nađen fragmenat pržulje, nož, tanko željezno šilo i fragmenat brusa. U poluzemunici XVI nađeno je samo keramike.

XVII. U sondi je nađena nastamba-poluzemunica kružnog oblika, za razliku od drugih poluzemunica koje su više elipsastog oblika (vel. 3,30×2,90 m, dub. jame od 0,35—0,80 m). Oko jame nađen je dvostruki red kolja drvene konstrukcije. Ulaz je vjerovatno bio sa južne strane, gdje je nađen samo jedan red kolja. Osim keramike nađen je i brus

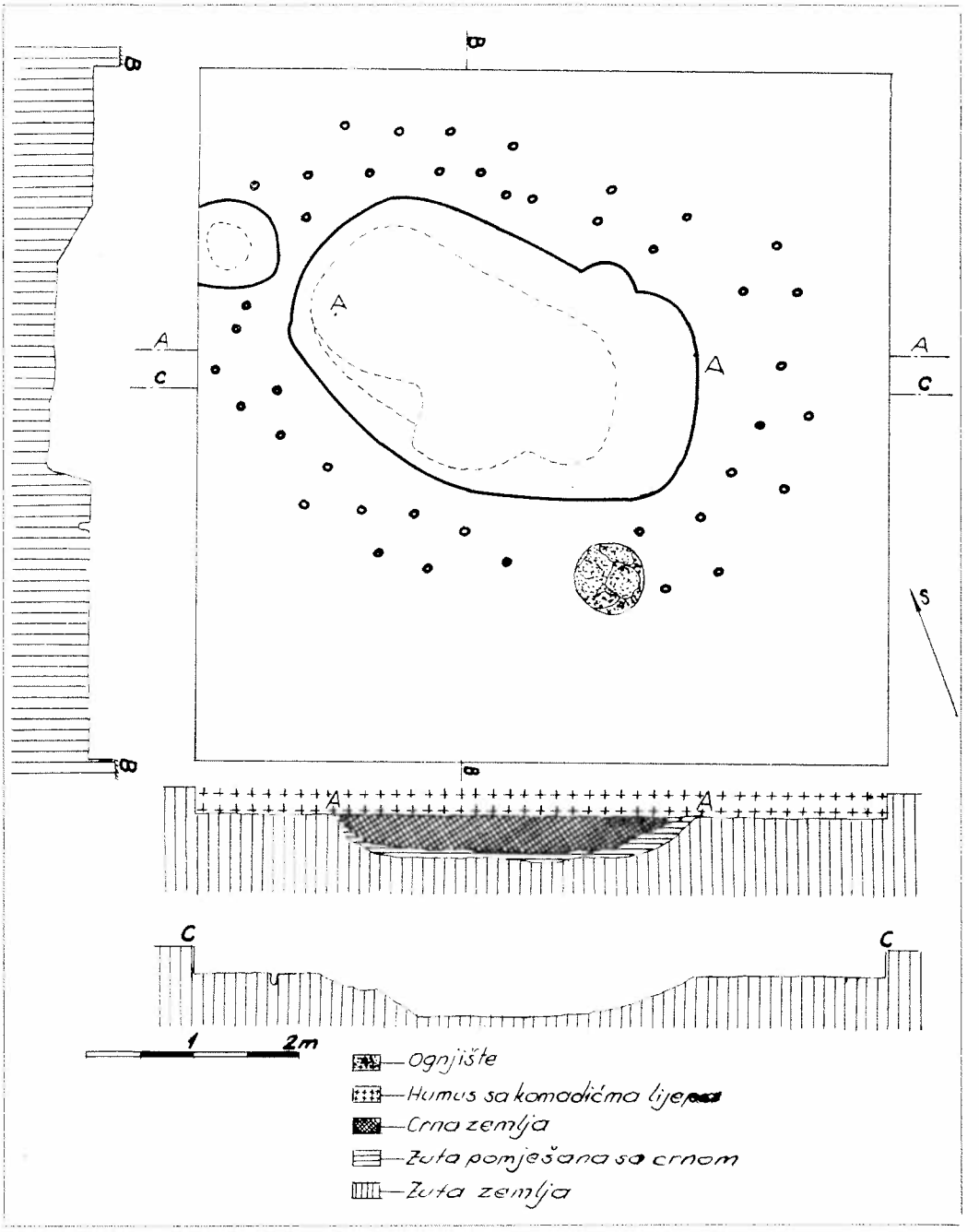

Sl. 2. — Poluzemunica XV sa ognjištem

XIX. Nastamba-poluzemunica nađena u ovoj sondi ima uobičajeni elipsasti oblik (vel. 3,50×2,50 m, dub. jame od 0,50—0,90 m). Oko jame poluzemunice nađeni su tragovi od dva reda kolja drvene konstrukcije. U ovoj poluzemunici nađena je samo keramika.

XX. Sonda XX otvorena je južno od ostataka nastambe IX. Na cijelom prostoru oko sonde, u pokusnim rovovima, nađeni su raštrkani komadi crveno pečene zemlje, fragmenti keramike i troske. Tragovi crveno pečene zemlje potiču od oštećenih ognjišta. Mogla su se ustanoviti mjesta od tri ognjišta. Najbolje sačuvani trag ognjišta I nađen je u sondi XX. Ognjište je sličnih razmjera kao i ognjište sonde X (vel. 1,50—0,90 m na 0,70 m dubine). Crveno pečena zemlja ognjišta je debljine 10 cm, samo je rub ognjišta oštećen od kasnijih srednjovjekovnih grobova, i komadi crvene zemlje se nalaze unaokolo. Oko ognjišta su nađeni fragmenti keramike, ljušture puževa i brus.

Južno od ove sonde nalazi se trag skoro potpuno razrovanog drugog ognjišta (ognjište II). U rovovima oko njega nađeni su fragmenti troske, jedna fragmentarna bronzana naušnica na kojoj se sačuvala samo jedna bobica, a posebno je nađena još jedna srebrena bobica.

Jugozapadno od sonde XX nađen je trag trećeg oštećenog ognjišta (ognjište III). I oko njega, u probnim rovovima, nađeni su fragmenti keramike i troske. Ovaj prostor sa ognjištem je u neposrednoj blizini poluzemunice IX i niza radionica za preradu željezne rude (XXXIX do XLIII) o kojima će kasnije biti govora, te su vjerovatno pomenuta ognjišta služila u procesu obrade željeza uz ove radionice.

XXI—XXX. Kompleks sa objektima XXI do XXX (Sl. 5 — Tab. II, 10) gdje su objekti gusto poredani jedan uz drugi, mora da se tretira kao jedna cjelina, s tom primjedbom da i ovdje treba razlikovati starije od mlađih nastambi. Poluzemunice elipsastog oblika se ređaju od zapada prema istoku u grupu sa tri reda objekata. U ovom kompleksu svaki objekat, ipak, predstavlja i cjelinu za sebe, ima i različite namjene. Stoga je svakako potrebno obraditi svaki objekat posebno. O planu ovog zasebnog malog naselja i njegovoj ulozi u kompleksu ostalih nastambi, raspravljaće se poslije izvršene analize nalaza.

XXI. Ovaj objekat, nastamba-poluzemunica, je elipsastog oblika sa jednim redom stubova unaokolo (vel. 3,60×2,50 m, dub. jame od 0,25—0,75 m). Stubovi su bili većeg promjera: 15 do 20 cm. Na dnu jame poluzemunice, od centra prema sjevernoj strani, očuvao se trag palog centralnog stuba. Metar i po udaljen od sjeverne strane poluzemunice, nađen je dosta slab trag malog ognjišta od crvene pečene zemlje, iste veličine kao i ognjište između poluzemunica XV i XVI (diam. 70 cm). Oko njega su poredane jame niza stubova, koji su držali konstrukciju krova nad ognjištem. Isti takav primjer pokrivenog ognjišta uz samu poluzemunicu ustanovljen je već kod poluzemunice I. Uz keramiku nađen je i komad troske.

XXII. Ovaj objekat (vel. 2,75×1,50 m, dub. jame od 0,20—0,50 m) leži odmah uz objekat XXI, ali je plići i manji od njega. Zapažen je

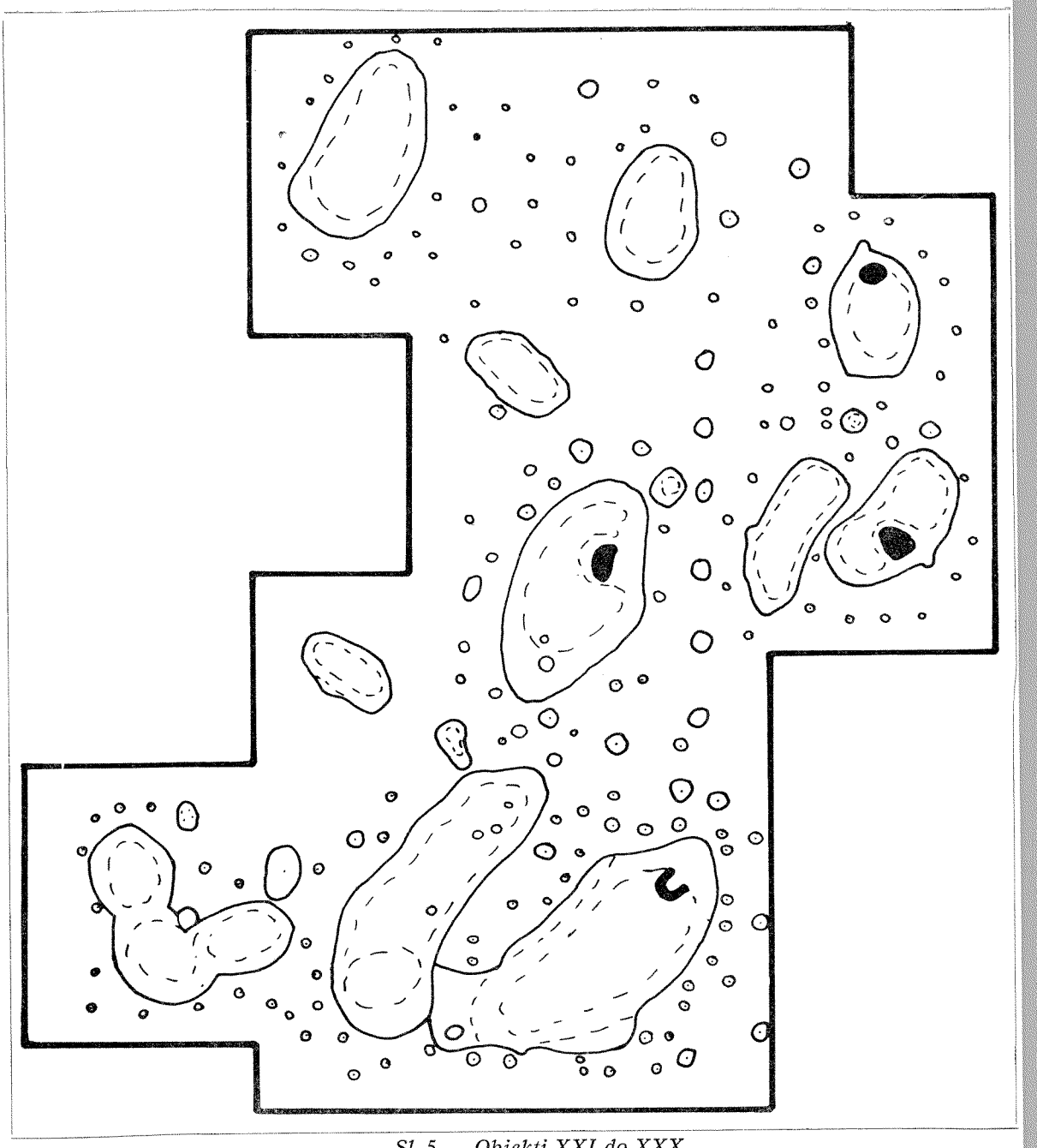

Sl. 5. — Objekti XXI do XXX

samo jedan red stubova oko poluzemunice i oni su takođe bili većih dimenzija. Kulturni sloj u jami bio je vrlo slabo izražen. U tom sloju je nađeno i manje fragmenata keramike. Sudeći po dimenzijama, ova poluzemunica je vjerovatno služila objektu XXI kao neka radna prostorija. Uz keramiku nađen je i fragmenat noža.

Sa istočne strane ova dva objekta leži duguljasta i vrlo plitka jama (XXIIa — vel. 2,10×1,20 m, dub. jame 0,30—0,60 m) u obliku izdužene elipse. Oko jame su nađena tri stuba. U jami je nađeno srazmjerno dosta keramike. I ova jama, sudeći po stubovima, mogla je biti i neki radni objekat.

XXIII. Ovaj objekat, iako manjih dimenzija, predstavlja nastambu-poluzemunicu (vel. 2,50×1,70 m, dub. jame od 0,25—0,70 m), u kojoj je po prvi put nađeno i ognjište. Ognjište, dijametra 60 cm, izrađeno je od pečene zemlje, leži na dnu poluzemunice na samoj zdravici, uz njen zapadni zid. Uz ognjište je i mala jama koja je bila puna pepela. Oko ove poluzemunice bio je samo jedan red stubova. Uz keramiku, nađen je u njoj i jedan cijeli i jedan fragmentarni nož.

XXIV i **XXV.** Ova dva objekta leže neposredno jedan uz drugi i čine jednu cjelinu.

Objekat XXIV je nastamba-poluzemunica (vel. 3×1,75 m, dub. jame od 0,30—0,90 m) i takođe ima u unutrašnjosti ognjište. Ognjište je od pečene zemlje (dijam. 70 cm), leži na zdravici, uz sredinu sjevernog zida poluzemunice, a uz njega se produbljuje jama. Uz ognjište su dva stuba a unaokolo poluzemunice je bio jedan red stubova. Osim keramike nije bilo drugih nalaza.

Objekat XXV (vel. 3×1,5 m, dub. jame od 0,25—0,50 m), koji svojim zapadnim dijelom dodiruje poluzemunicu XXIV, vrlo je izdužen i plići je od te poluzemunice. Na sredini njegovih obaju dužih strana, na samoj ivici jame, nalazi se po jedan stub a okolo je jedan red stubova. U tamno obojenom sloju sa lijepom u jami je nađeno dosta keramike. Ovi vrlo izduženi i plitki objekti pojavljuju se najviše uz objekte za obradu željezne rude, čije ostatke nalazimo u ovoj grupi nastambi (objekat XXVIII), te i ovaj vjerovatno treba smatrati radnom prostorijom u vezi sa ovom zanatskom granom.

XXVI. U ovoj sondi nađena je manja izdužena jama (vel. 2,10×1,20 m, dub. jame od 0,25—0,80 m), oko koje nije nađeno tragova stubova. Južni dio jame je bio pun gara i mrko obojene zemlje, dok je sjeverna polovina bila puna amorfnog lijepa. U ovom lijepu nisu se mogli uočiti neki karakteristični detalji, koji bi nas upućivali na to od kakve konstrukcije ovaj lijep potiče. Kako se jama nalazi u neposrednoj blizini redukcione peći za željezo (objekat XXVIII), to je sigurno njena namjena u vezi sa obradom željeza. U crnom sloju nađeno je fragmenata keramike.

XXVII. Ovaj objekat predstavlja nastambu-poluzemunicu (Sl. 3) (vel. 5×2,70 m, dub. jame od 0,30—1 m) elipsastog oblika i većih dimenzija. Jama je bila puna mrko obojene zemlje, lijepa i keramike.

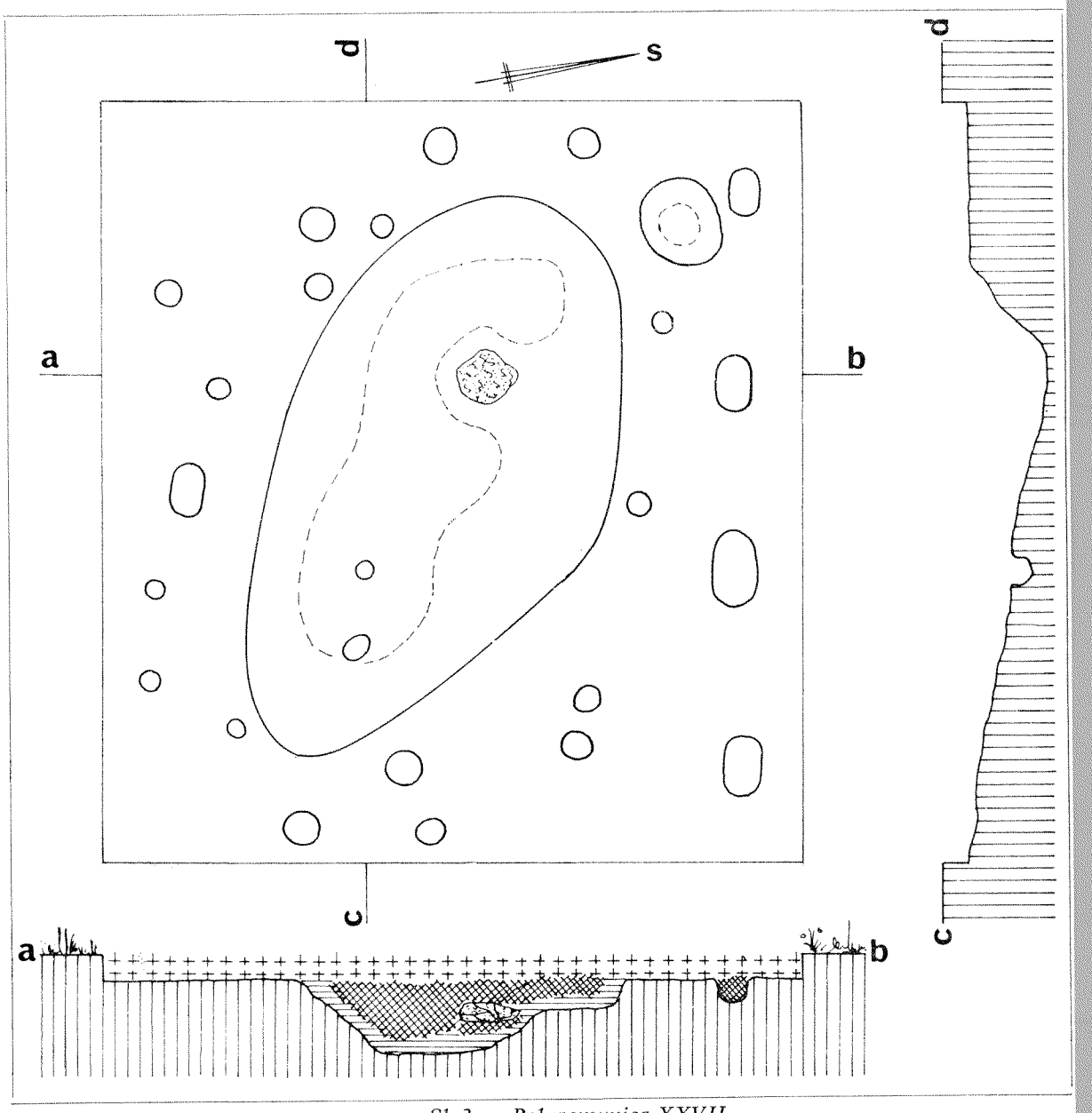

Sl. 3. — Poluzemunica XXVII

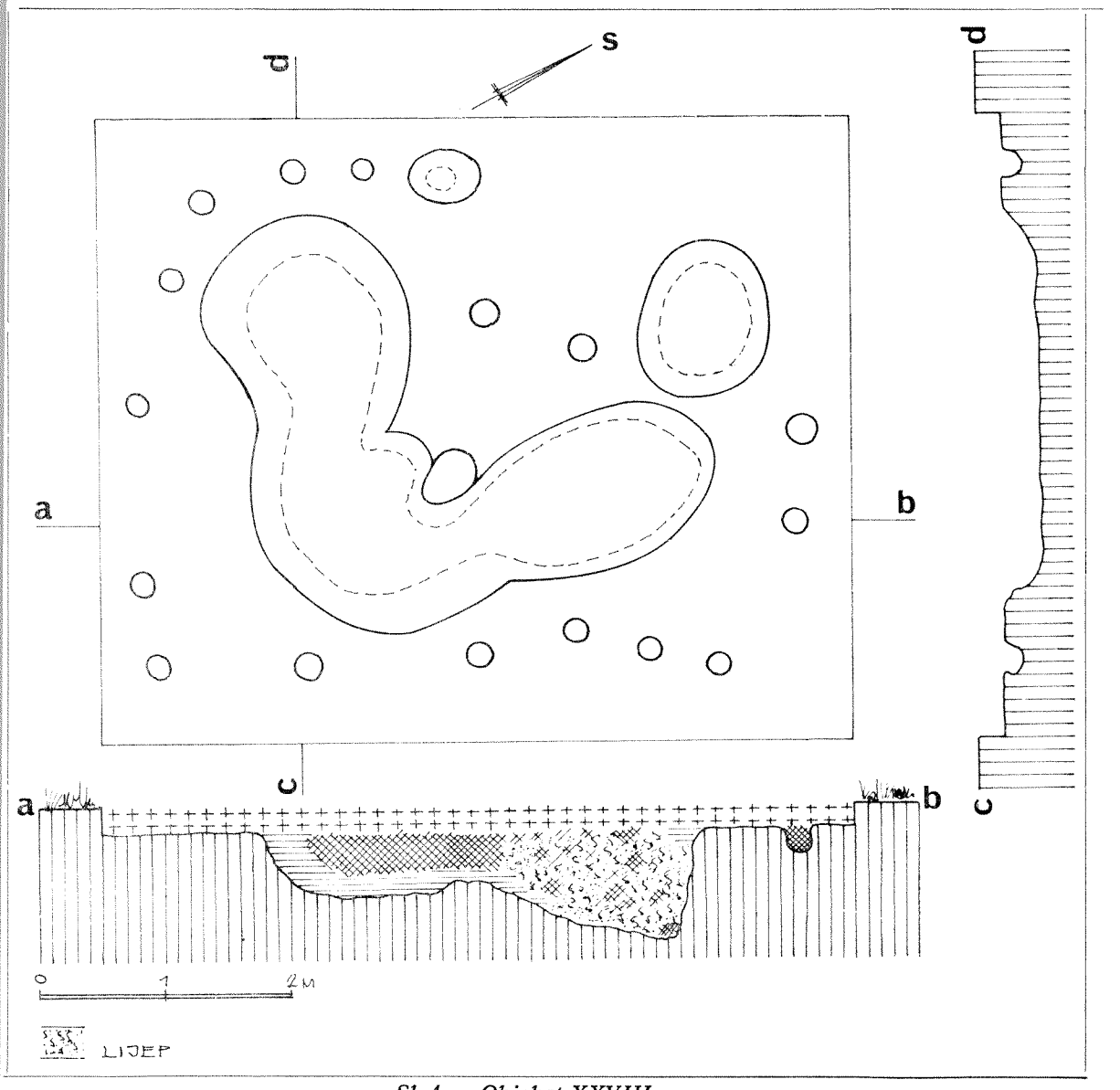

Sl. 4. — Objekat XXVIII

U sredini sjeverozapadnog zida jame poluzemunice nađeno je ognjište od pečenog lijepa, 60 cm promjera. U profilu jame se lijepo vidi da je ovo ognjište načinjeno tek u jednom kasnijem dobu ove nastambe, jer je ležalo na dosta debelom crnom kulturnom sloju. Kulturni sloj u jami je, inače, sav bio istog sastava, jer nije bilo prekida života u ovoj nastambi. Sudeći po detalju da je zapadni dio poluzemunice mnogo dublji, a ognjište se nalazi na nivou plićeg dijela poluzemunice,

može se zaključiti da se ova poluzemunica kasnije proširila prema sjeveru i produžila prema istoku. U njenom plitkom istočnom dijelu nađeni su tragovi od dva stuba. Oko poluzemunice je po jedan red stubova, samo na sjeverozapadnom i jugoistočnom kraju su po dva reda. Razlog ovoj činjenici je, možda, povećavanje poluzemunice. Duž sjeverne strane poluzemunice je niz velikih jama od stubova (do 30 cm promjera). Njihova funkcija nije jasna i o tome će se kasnije raspravljati. Na sjeverozapadnoj strani je još mala jama za otpatke. Uz dosta brojnu keramiku, nađen je i fragmenat žrvnja, veprov zub, tanko šilo, alatljika i obrađeni vrh roga.

XXVIII. (Sl. 4: T. I, 5) Ovaj objekat se sastoji iz dvije pliće i jednu dublje jame, koje su međusobno povezane. Od centralne plitke jame (vel. dijam. 1,50 m, dub. jame od 0,25—0,70 m) odvaja se prema sjeveru duguljasta dublja jama (vel. 2×1,20 m, dub. jame od 0,25—1,10 m), a prema zapadu jedna plitka jama (vel. 1,60×1,70 m, dub. jame od 0,25—0,60 m). Okolo ovih jama je red stubova. Dok su pliće jame sadržavale samo tamnije obojen kulturni sloj sa fragmentima keramike, duboka sjeverna jama je bila puna velikih komada lijepa srušene konstrukcije. Komadi ljepa nisu imali neke određene karakteristike, po kojima bi se moglo suditi o obliku konstrukcije kojoj su pripadali. Ovaj lijep, sudeći po analognim nalazima u drugim slavenskim naseljima, pripada gornjoj konstrukciji redukcione peći. U crnom sloju nađeni su samo fragmenti keramike, nož i strelica. Zapadno od duboke jame nalazila se je još plitka jama bez nalaza.

XXIX i **XXX.** Ova oba objekta leže u neposrednoj blizini i svojim istočnim dijelom se i dodiruju. Dok je objekat XXX dublji, objekat XXIX je plitak, te ova dva objekta čine sličnu grupu kao naprijed navedeni objekti XXIV i XXV.

Objekat XXIX (vel. 7,50×2,50 m, dub. jame od 0,25—0,50 m) je sličnog duguljastog oblika kao i objekat XXV i nekoliko drugih objekata, za koje smo već rekli da prate radionice za preradu željeza. Objekat se nalazi do redukcione peći na južnoj strani, dok je na sjevernoj strani do njega nastamba XXX, sa kojom je u neposrednoj vezi. Oko objekta je išao jedan red stubova. Tragovi stubova nađeni su i u unutrašnjosti objekta, i to četiri stuba u njegovom zapadnom dijelu. Zajednička odlika svih ovih izduženih i plitkih objekata je da skoro uvijek imaju i tragove stubova u unutrašnjosti objekta. Osim fragmenata keramike, nađen je i jedan nož.

XXIX-a. Mala plitka jama uz jugozapadni kraj objekta XXIX sadrži samo fragmente grube latenske keramike.

Objekat XXX sa objektom XXIX čini sličnu grupu objekata kao i XXIV i XXV. Dok je plitki objekat XXIX služio kao radionica, objekat XXX je nastamba poluzemunica (vel. 6,70×3 m, dub. jame od 0,25—0,80 m) i dublji je od radionice. To potvrđuje i trag peći u njenom sjeverozapadnom uglu. U tom uglu u stijeni poluzemunice, ostao je očuvan trag 2 cm debele crveno pečene zemlje na dnu i na bočnim stijenama (promjer 60 do 70 cm), što odgovara tragovima jedne ma-

nje peći od ilovače, a ove su se većinom i smještale u uglove zemunica. Ovo je dosada jedini primjer peći nađen na ovom terenu. Nastamba je i većih dimenzija i duž sjeverne i južne strane jame je plitki banak. Oko nastambe su primijećeni tragovi od po dva reda stubova. Osim brojnih fragmenata keramike, nađen je jedan nož i dvije perle.

Ognjišta. — Istočno od ovog kompleksa objekata, ali u njegovoj neposrednoj blizini, nađena su i tri manja ognjišta od pečene zemlje, slabo sačuvana. Na jednom od njih je nađen i fragmenat slavenske keramike. Ista takva grupa od tri ognjišta od pečene zemlje nađena je i istočno od kompleksa zgrada sa stubovima (sonde X i XVIII), a zatim i uz već spomenutu sondu XX. Ovi nam nalazi objašnjavaju zašto su rijetki nalazi ognjišta u samim nastambama. Ognjišta su bila i izvan nastambi. Ovakvih ognjišta je bilo i sigurno više, ali, kako su mnoga oštećena ili uništena prilikom obrade zemlje, a uz to nije otvarana ni sva površina oko ovih veoma raštrkanih nastambi, ona se nisu mogla sva konstatovati.

Jame A, B, C. — Zapadno od kompleksa objekata XXI—XXX nađene su tri jame, od kojih su jame B i C u neposrednoj blizini ovog kompleksa a jama A se nalazi između ovog kompleksa i poluzemunica XV do XVII. Dok jame B i C možemo zbog blizine pripisati ovom kompleksu nastambi, jama A će se moći odrediti tek poslije analize nalaza u njoj i u ostalim okolnim objektima.

Jama A (vel. 1,50×1,60 m, dub. jame od 0,30—1,10 m) imala je oblik nešto razvučenog kruga. U gornjim slojevima, do dubine od 70 cm, zemlja u jami je bila slabije obojena. Na dubini od 70 cm očuvan je tamniji trag drvene daske, koja je pokrivala donje slojeve. Ispod nivoa daske jama se širi za 15 do 20 cm i u ovom proširenju, u stijeni jame, nađen je poredan veći broj dobro sačuvanih slavenskih lonaca. Ovaj oblik je karakterističan za jame koje su služile za ostavu. Osim keramike nađen je dio brusa, željezna kuka, a zatim i fragmenat latenske keramike i fragmenat bronzanog ukrasa.

Jama B (vel. 3,50×1,50 m, dub. jame od 0,25—0,75 m) nalazila se zapadno od zemunice XXI i duguljastog je oblika. U zapadnom dijelu jama je dublja. Ovakvi duguljasti objekti nađeni su uz radionice za preradu željeza, te je vjerovatno i ovaj objekat tome služio. Nađeno je malo fragmenata slavenske keramike.

Jama C (vel. 1,50 m promjera, dub. jame od 0,30—0,70 m) ležala je u neposrednoj blizini jame B i kružnog je oblika. Sloj zemlje unutar jame je vrlo slabo obojen i u njemu nije bilo nalaza. Jame ovakvih dimenzija javljaju se, takođe, uz objekte za preradu željeza.

XXXI. Ova poluzemunica spada u krug grupe objekata VI do XI. Nastamba-poluzemunica (vel. 4,20×3,10 m, dub. jame od 0,25—0,50 m) elipsastog je oblika, nešto je većih dimenzija i plitka. U njenom jugoistočnom uglu nađen je slab trag crveno pečene zemlje od ognjišta (promjer 60 cm), koje je slično ostalim ognjištima u ovom naselju.

Oko poluzemunice su bila dva reda stubova, promjera 15 cm. Ulaz je, izgleda, bio naspram ognjišta, jer je na toj strani samo jedan red stubova. Nađeno je dosta fragmenata keramike, fragmenat brusa, jedan klinac i željezni lim.

XXXII. Ova nastamba-poluzemunica (vel. 3,10×2,25 m, dub. jame od 0,25—0,55 m) spada po položaju u grupu objekata I — III. Elipsastog je oblika i sadrži tragove nekog lijepa u jugozapadnom uglu, za koji se nije moglo ustanoviti da li potiče od ognjišta. Uokolo su bila dva reda stubova. Pošto je očišćen crni sloj, na dnu poluzemunice se pojavila ,umjesto zdravice, slabo obojena siva zemlja, u kojoj je, na dubini od 60 do 70 cm, nađen skelet bez priloga. Kako grob nije oštetio poluzemunicu, to on pripada nekom ranijem periodu, vjerovatno latenskom dobu. Osim fragmenata keramike nije nađeno drugih predmeta u njoj.

XXXIII. Sjeverno od nastambe XXXI, uz manje jame za otpatke, otkrivena je i jedna plitka duguljasta jama (vel. 4×1,60 m, dub. jame od 0,25—0,45 m) slična već pomenutim duguljastim plitkim objektima uz nastambe XXIV i XXX. I u unutrašnjosti ovog objekta nađeni su tragovi od tri stuba. Prema tome, ova jama spada u grupu objekata koji se javljaju uz peći za preradu željeza.

Grupa objekata XXXV—XXXVIII. Ova grupa objekata, gusto poredanih jedan do drugi, čini, izgleda, opet jednu zasebnu cjelinu. Među tim objektima samo poluzemunice u sondi XXXVIII i XXXVI imaju karakter nastambe, dok niz objekata, koji se redaju u jednom redu od istoka prema zapadu, pokazuje karakter radionica za preradu metala kojom su se sigurno bavili stanovnici nastambi u sondi XXXVIII i XXXVI.

XXXV. (Sl. 6 — Tab. I, 3) Ovaj objekat se sastoji iz dva dijela. Prvi dio predstavlja plitku jamu (vel. 2,20×1,60 m, dub. jame od 0,30—0,60 cm), u čijem južnom dijelu se nalaze dva mala udubljenja. Oko ove jame bio je red stubova. Drugi dio leži sjeverozapadno od ove jame, u njenoj neposrednoj blizini. On je izdužen i plitak (vel. 6,10×2,50 m, dub. jame od 0,40—0,80 m), a po obliku liči na objekat XXIX. Kao svi ovi dugi i uski objekti ima stubove i u unutrašnjosti objekta, i to u južnom dijelu objekta. Oko sjevernog dijela objekta su dva reda stubova, a oko južnog dijela objekta, gdje su stubovi u unutrašnjosti objekta, po jedan red. Prema tome, ovaj objekat već po tipičnom obliku možemo smatrati radionicom. Teže se nalazi tumačenje za plitku jamu sa dva manja udubljenja. Potpunu analogiju ovom objektu u Češkoj tumače kao peć za livenje bronze. Nađena je keramika, nožić, klinac.

XXXV-a. Sjeverno od izduženog objekta nađena je jedna duboka ljevkasta jama (vel. 2×1,5 m, dub. jame od 0,30—1,10 m). Zemlja unutar ove jame bila je samo malo sivo obojena. U njoj se je našlo nešto fragmenata keramike, neka željezna opruga i klinac. I ova jama liči, po obliku i dimenzijama, na jame koje su služile za obradu željeza.

XXXVI. U ovoj sondi nađen je, također, jedan dugi i uski objekat (vel. 3,60×2 m, dub. jame 0,30—0,75 m), koji zbog mnoštva nalaza fine keramike prije upućuje na to da je ovo bila nastamba-poluzemunica nego radionica. U jami, koja je dublja na istočnoj strani, nađen je komad troske. Uz keramiku je nađen jedan veći i jedan manji nož.

XXXVII. Ovaj objekat je elipsastog oblika (vel. 3,20×2 m, dub. jame od 0,30—0,90 m). U njegovom sjevernom uglu je kružna jama (dijam. 70 cm), prema tome spada u radionice sa jamama, za koje

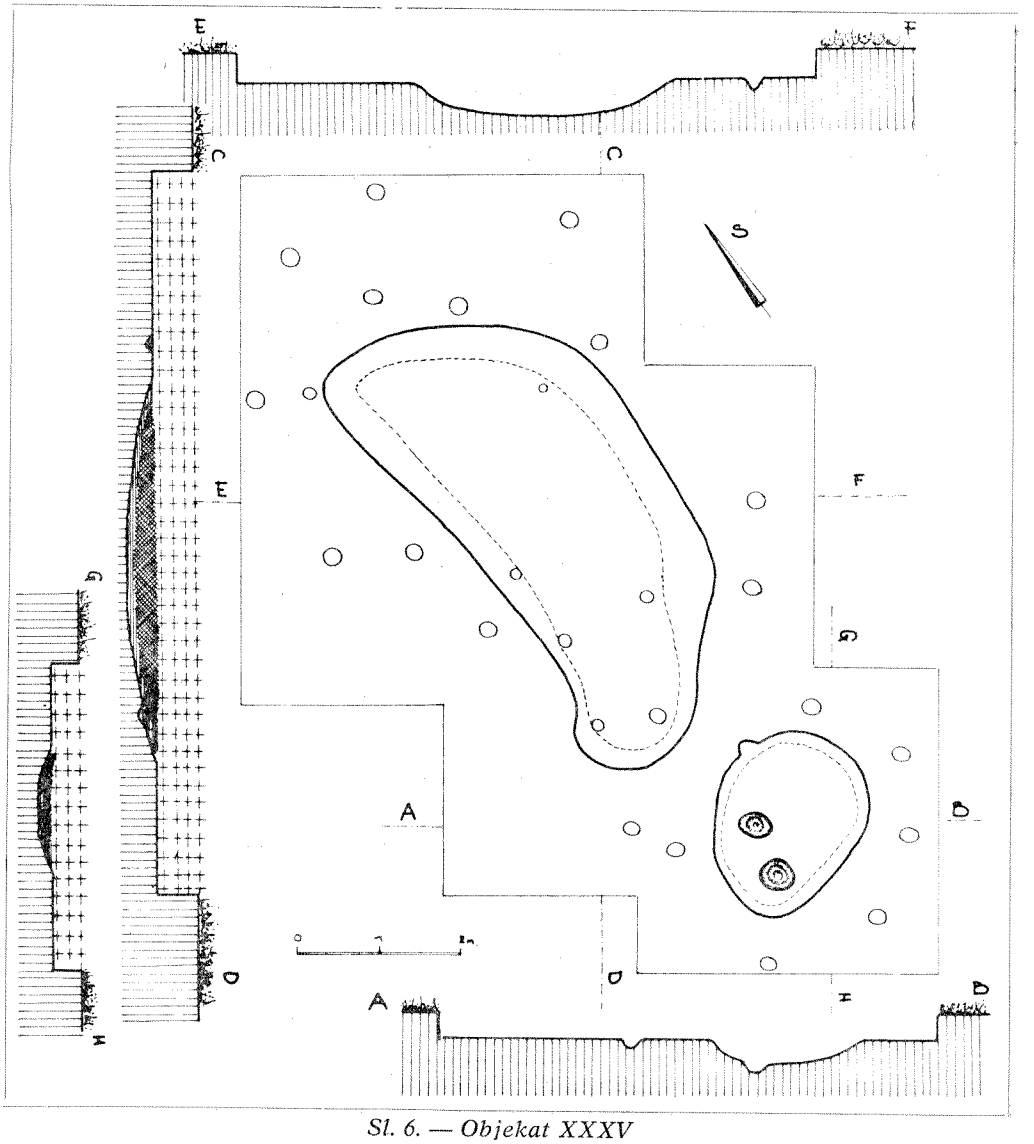

Sl. 6. — Objekat XXXV

se smatra da su bile ognjišta (Ausheizherd) za rastapanje željeznih komada. Nađeno je fragmenata keramike.

XXXVIII-a i -b. Ovdje su otkrivene dvije poluzemunice koje imaju sličan međusobni položaj kao poluzemunice XV i XVI, naime, duže osi im se sijeku pod pravim uglom (vel. sjeverne poluzemunice 3,50×2 m, dub. jame od 0,30—0,80 m: vel. južne poluzemunice 3,10—2,30 m, dub. zame od 0,35—0,90 m). Oko poluzemunica je bio po jedan red stubova. Nađeno je samo nešto fragmenata keramike. Sudeći po obliku objekata i po nalazima finije keramike, ove poluzemunice su služile kao nastambe.

XXXIX (Sl. 7 — Tab. I, 4). Ovaj objekat pripada grupi radionica na južnoj granici sjevernog dijela naselja na Jazbinama. On ima već spomenuti karakteristični izduženi oblik radionice, ali je većih razmjera (vel. 6,20×2,50 m, dub. jame od 0,35—0,90 m). U njegovom istočnom kraju je udubljenje 1,30 m dubine a u njegovoj sredini na dnu je mala jama 50 cm promjera. Sa južne strane udubljenja su dva stuba u unutrašnjosti objekta. Oko objekta je jedan red stubova. U istočnom dijelu ovog objekta nađeno je mnogo ugljenisanog drveta i gara. Uz fragmente keramike nađena je i troska. Prema tome, i ovaj objekat spada u objekte sa jamom (Ausheizherd) u kojoj su se rastapali željezni komadi. Ovdje i komadi nađene troske potvrđuju da su takvi objekti služili kao radionice.

XL. Objekat je elipsastog oblika manjih dimenzija (vel. 3,10×2 m, dub. jame od 0,30—0,70 m). Naokolo je bio red stubova, a ulaz je vjerovatno sa sjeverne strane, gdje u sredini nije bilo stubova. Izvan objekta, u blizini njegovog jugoistočnog ugla, stajala je manja jama (60 cm promjera). Osim keramike, u ovom objektu je nađen jedan nož i komadi troske. Sudeći po troski, vjerovatno je ovaj objekat služio kao radionica.

XL-a. Ova jama je sličnih razmjera kao jame XXVa i XLVa (vel. 2×1,80 m, dub. jame od 0,25—0,60 cm). Za razliku od jame uz objekat XXXV ova je jama sadržavala mnogo komada ugljenisanog drveta, a na sjevernom zidu jame je zemlja crveno pečena. U jami je nađeno malo fragmenata keramike i osam komada troske i polovina pršljena sa tri urezane paralelne linije. Prema tome, i ona spada u objekte koji su služili za preradu željeza.

XLI. Objekat je istog izduženog oblika (vel. 5×2 m, dub. jame od 0,25—0,70 m) i u tom pogledu odgovara onim pod brojevima XXIX, XXXIII, XXXV, XXXIX. U unutrašnjosti objekta nađeni su tragovi od tri stuba. Oko objekta je bio red stubova koji je samo mjestimično pojačan sa po nekim stubom. Pri dnu jame objekta zemlja je bila intenzivno crno obojena. Uz keramiku nađeni su dijelovi srpa, fragmenat pršljena i četiri komada troske. Sudeći po nalazima, objekat je služio kao radionica.

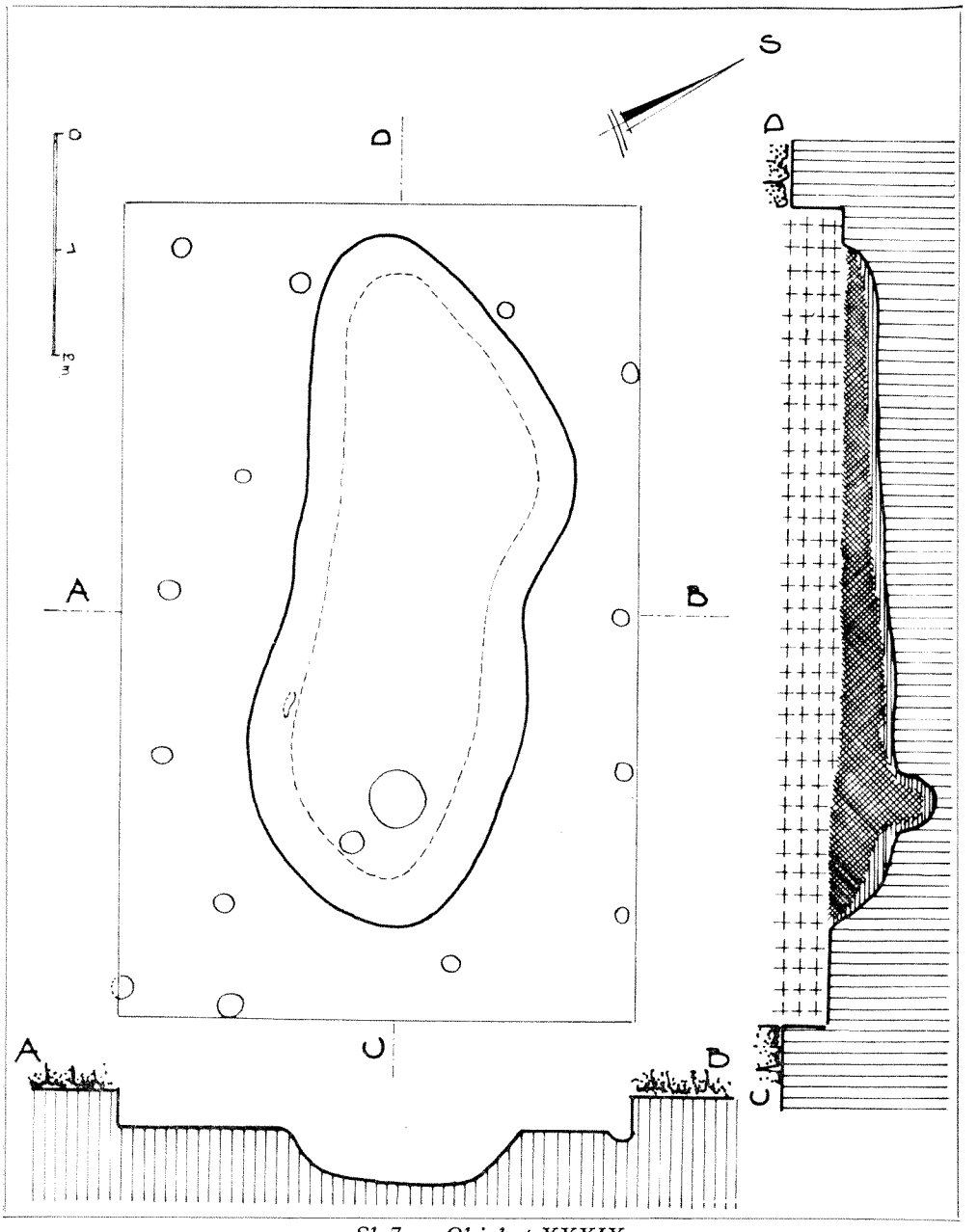

Sl. 7. — Objekat XXXIX

XLII (Sl. 8 — Tab. I, 2). Ovaj objekat ima potkovičast oblik. Krakovi su mu duboko ukopani, dok je na sastavu jama plitka (južni krak vel. 3,5×2 m, dub. jame od 0,30—0,90 m: sjeverni krak vel. 3,80×2,50 m, dub. jame od 0,30—1,10 m). Oba kraka bila su puna jako crne zemlje i gara i fragmenata lijepa. U sjevernom kraku se na dnu nalazi kružno udubljenje (vel. 1×1,10 m). U južnom kraku se uz obod jame nalaze tragovi od tri stuba, a na samom dnu kraka tragovi tri manja stuba. Oko objekta nalaze se tragovi od dva reda stubova. Osim fragmenata keramike i nešto životinjskih kostiju, ovdje je nađen najveći broj komada troske. Po svojim detaljima, objekat odgovara pećima za preradu željezne rude.

XLIII. (Sl. 9 — Tab. I, 1). Objekat pod ovim brojem je najsloženiji objekat u redu radionica. Sastoji se iz dvije kružne jame na koje se nastavlja velika duguljasta jama. Na njenom drugom kraju se ponovo nalazi kružna jama, velika približno kao prethodna (diam. 1,50 m; dub. jame od 0,30—0,50 m). Od dviju jama na južnoj strani objekta istočna (dijametra 1,90 m, dub. jame od 0,30—0,70 m) je plića i direktno vezana sa duguljastom jamom, a na prelazu iz kružne u duguljastu jamu nalaze se tragovi dva stuba. Zapadna jama (diametra 1,50 m, dub. jame 0,30—1 m) je dublja i na njenom dnu je trag malog udubljenja. Na istočnom obodu ove jame ostao je trag jedne mrke linije, debljine oko 5 cm. To je sigurno trag osnove pletera gornje drvene konstrukcije ove jame, koja je, izgleda, služila kao peć. Gornja konstrukcija takvih peći bila je od pletera, oblijepljenog lijepom. Ovo je jedini očuvani trag gornje konstrukcije kod ovakvih objekata u vidu jama na Jazbinama. Intenzivno crno obojeni sloj imala je dublja zapadna jama i istočni dio velike duguljaste jame. Oko cijelog objekta nađen je trag od jednog reda stubova samo oko sjeverne strane su bila dva reda stubova. U zapadnoj jami nađeno je dosta keramike a u velikoj duguljastoj jami keramika, pršljen, nožić, fragmenat crne staklene brazletne. Ni u ovom objektu nije nađeno troske kao ni u objektu XXVIII iako se po njihovom obliku sigurno može tvrditi da spadaju u red objekata za preradu željezne rude.

XLIV — XLV. Ova grupa od tri objekta nesumnjivo čini jednu cjelinu, jer objekti leže u neposrednoj blizini jedan do drugog. (T. I, 6).

Objekat XLIV (vel. 3,80×2 m, dub jame od 0,30—1 m) je izdužen, na jednom kraju je širi a na drugom uži, tako da više liči na radionicu nego na nastambu. Unutar objekta nađen je trag od tri stuba koji se obično nalaze u radionicama. Unaokolo je bio jedan red stubova. Samo najdonji sloj u objektu XLIV bio je intenzivno crno obojen. U istočnom njegovom dijelu, na dnu ukopane jame, pojavio se dio groba, odnosno glava skeleta. Kako ovaj skelet nije oštetio objekat, znači da je iz ranijeg perioda, slično kao i nađeni skelet u nastambi XXXII. Uz keramiku je nađena mala željezna opruga.

XLIV-a. Zapadno od objekta je jama (vel. 1,50×1,80 m, dub. jame od 0,30—1 m) koja spada u duboke jame većih dimenzija. Na njenom dnu je nađeno malo udubljenje kao od stuba. Zemlja u jami je bila

slabije sivo obojena, samo pokoji grumen zemlje je bio tamniji. U jami je nađeno malo keramike. Po svojim dimenzijama i ostalim karakteristikama ova jama odgovara jami XXXVa.

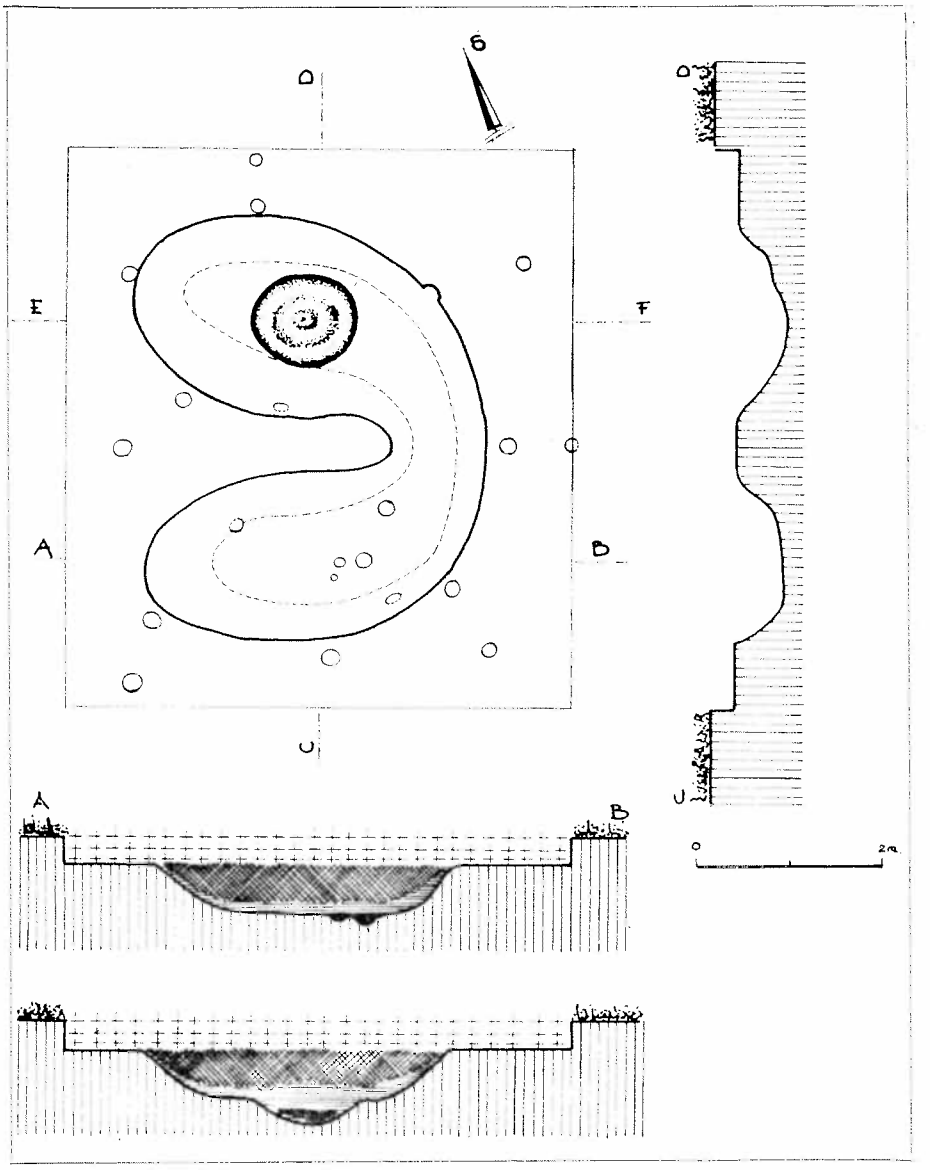

Sl. 8. — Objekat XLII

XLV. Zapadno od objekta XLIV nalazi se manji izduženi objekat (vel. 4×1,75 m, dub. jame od 0,30—0,90 m), sličan objektima XXXIII, XLI. U sjevernom dijelu jame primijećeni su tragovi od tri stuba, a u sredini objekta je bio trag od još tri manja stuba. Unaokolo je bio

jedan red stubova. I ovdje je sjeverni dio jame dublji. Zemlja je bila intenzivno crno obojena. U objektu je nađeno nešto keramike i komad troske.

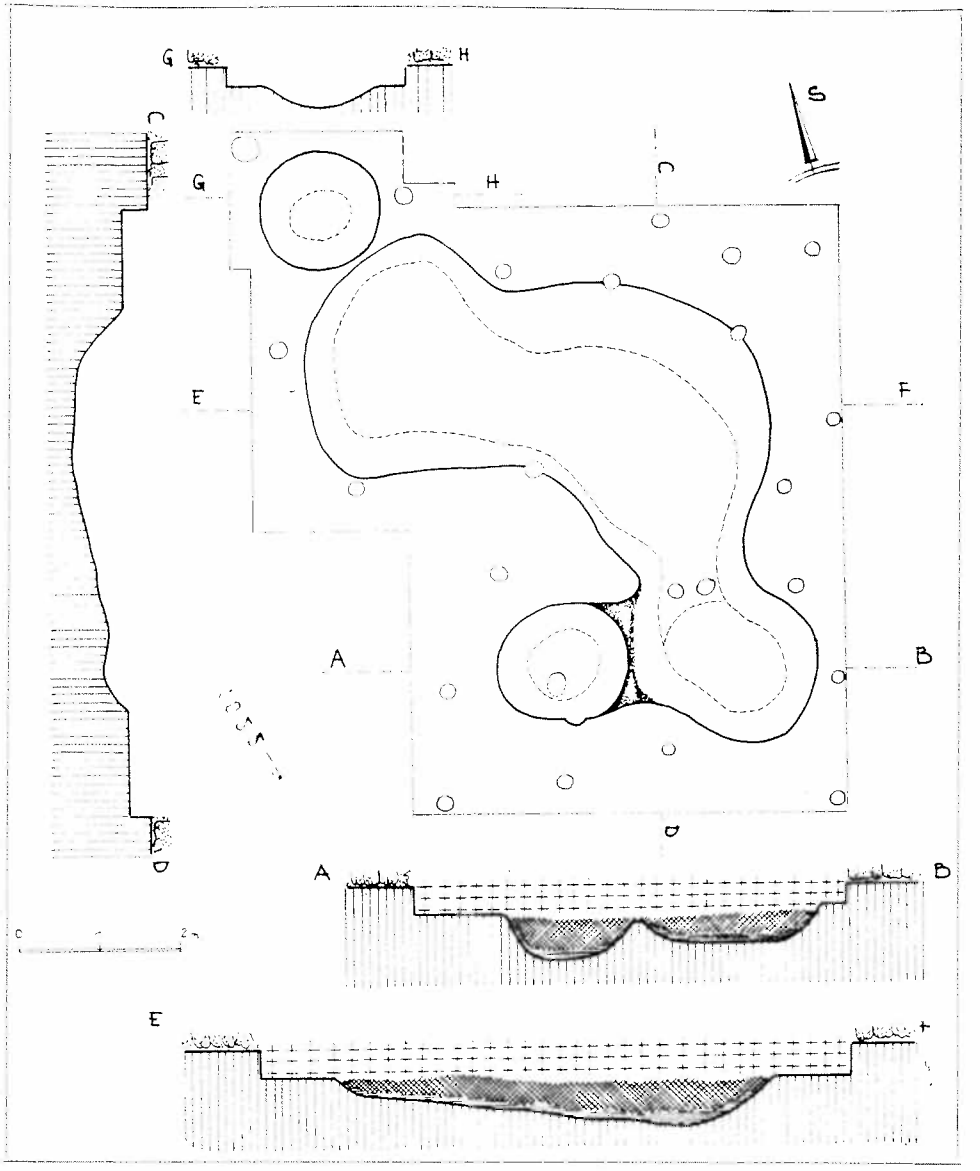

Sl. 9. Objekat XLIII

XLVI. Objekat ima uobičajeni elipsasti oblik nastambe, nešto većih dimenzija (vel. 5×3,20 m, dub. jame 0,25—0,70 m). Unaokolo je bio jedan red stubova, ali je mogao postojati i drugi red, jer se sonda iz tehničkih razloga nije mogla proširivati (zbog živice). I nalazi u

njoj odgovaraju nalazima nastambi-poluzemunica. Uz vrlo brojnu keramiku, nađen je nožić i željezna spona.

XLVII. Objekat je manjih dimenzija (vel. 3,50×2,20 m, dub. jame od 0,25—0,75 m) i po svom elipsastom obliku odgovara nastambama-poluzemunicama. Unaokolo su tragovi od dva reda stubova (sonda se iz tehničkih razloga nije mogla proširiti na zapadnu i južnu stranu). Na istočnoj ivici sonde, u maloj jami, nađeni su fragmenti sive latenske keramike, a uz sjevernu stranu gruba latenska keramika. U nastambi su nađeni fragmenti slavenske keramike i jedan nožić.

XLVIII. Objekat je malih razmjera (vel. 3×2,20 m, dub. jame od 0,30—0,80 m) i nešto nepravilnog elipsastog oblika, jer se na jugoistočnom kraju jama proširuje za gotovo 1 metar. Uz fragmente keramike nađeni su zubi životinje, fragmentirana strelica i dva komada troske. Sudeći po jami i nalazu troske, objekat spada u radionice sa ognjištem (Ausheizherd) za dalju preradu željeznog nada.

XLIX. Objekat je elipsastog oblika (vel. 3,80×2,30 m, dub. jame od 0,30—0,70 m) sa posebnim udubljenjem (dijam. 1 m) u sjeverozapadnom uglu, te spada u vrstu radionica sa jamama kao i prethodna. U objektu je nađeno samo keramike.

L. (Sl. 10). Ovaj objekat prema nalazima u njemu ne pripada periodu dosada opisanih objekata a, vjerovatno, ovom kasnijem periodu pripadaju i objekti XLVIII i XLIX koji su u njegovoj neposrednoj blizini. (Ova grupa objekata je i vrlo udaljena od ostale grupe objekata.) U njemu je nađena keramika mnogo razvijenijih oblika, sa vertikalnim trakastim obodima, iz perioda XI do XIV vijeka. Objekat ima čudan oblik elipse, čiji se sjeveroistočni i sjeverozapadni kraj proširuju u polukrug, tako da se dobiva donekle potkovičast oblik, (vel. 4,60× 2,80 m, dub. jame od 0,30—0,70 m). Objekat je vrlo plitak. Unaokolo je bio red stubova, a u unutrašnjosti, u zapadnom dijelu jame, otkriveni su tragovi od dva stuba. Osim keramike nađen je samo komad troske.

NALAZI KERAMIKE

Nalazi keramike u Jazbinama mogu se, uglavnom, podijeliti u dvije grupe: stariju grupu, tzv. keramike razvijenog praškog tipa, i u mlađu grupu. Obje grupe se mogu jasno razlikovati po fakturi, tehnici izrade i intenzitetu pečenja. Na osnovu fakture i tehnike obrade možemo razlikovati i pojedine varijante ovih grupa. Tako već kod starije keramike možemo razlikovati četiri varijante — vrste, dok su kod mlađe grupe one još brojnije. Ove pojedine vrste označićemo sa *a*, *b*, *c*, *d* itd.

I. Keramika razvijenog praškog tipa

Naša grupa starije keramike, i po fakturi i po tehnici, odgovara nalazima slavenske keramike koja je poznata pod imenom »praški tip«, odnosno tip Korčak i Žitomirski.

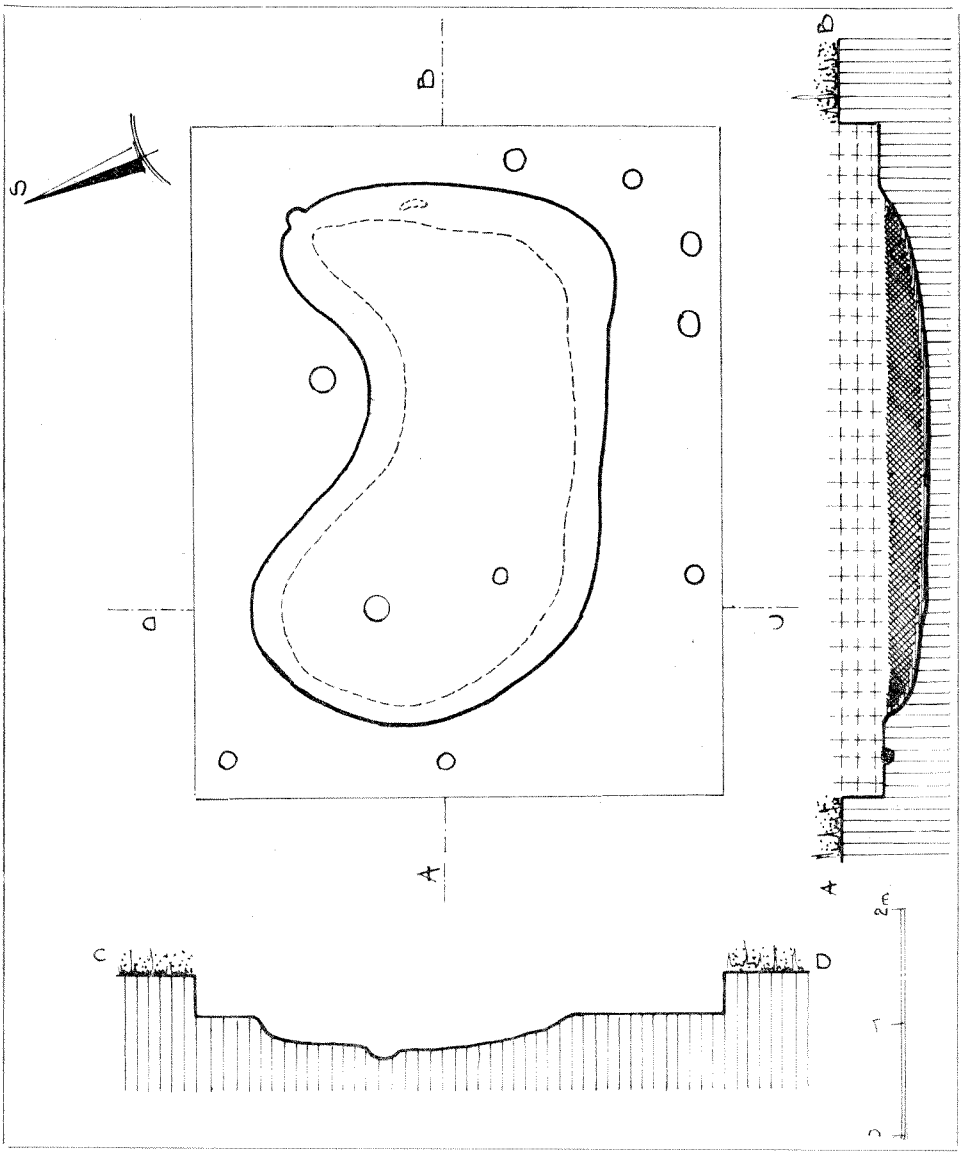

Sl. 10. — Poluzemunica L

Međutim, imajući u vidu pojedine lokalne elemente, koji se i kod ove keramike ponegdje ispoljavaju, potrebno je i za naše nalaze dati analizu fakture, oblika i ukrasa. Keramika ove grupe se po fakturi i tehnici izrade može podijeliti u četiri vrste a, b, c, d. *Ova podjela ima i hronološku vrijednost, pri čemu je, u principu, vrsta »a« najstarija, a vrsta »d« najmlađa u okviru ove grupe, pa zato ove grupe znače i hronološke faze a — d.*

Vrsta »a« je najgrublje obrade. Rađena je rukom sa jakim dodatkom zrnaca rječnog šljunka, vrlo je loše pečena i lako se rastvara u vodi. Obod posuda je samo lako izvijen na van. Bez ukrasa je. (Tab. II, 4 : III, 1—3 : IV, 5—8)

Vrsta »b« ima manju primjesu šljunka, koji je i sitniji. Obod posude je rađen na ručnom vitlu a ispod oboda se još vide jaki tragovi izvlačenja prstima. Lošeg je pečenja. Na ovoj vrsti se već javlja češće ornament višestruke valovnice i paralelnih linija. (Tab. III, 4—6 : IV, 3, 4 : II, 7).

Vrsta »c« se razlikuje od prethodnih po dodatku već usitnjenog kvarcita i po jačem pečenju. Obod posuda je većinom rađen na ručnom vitlu, ali se nađe i pokoji primjer ove vrste koji je rađen rukom. I na njima se pojavljuje ukras od valovnica i paralelnih linija. (T. IV, 1 : V, 2, 4 : VI, 7 : VIII, 7).

Vrsta »d« se po svojoj fakturi razlikuje od prethodnih. Na prelomu je crne boje i ima dodatak bolje isitnijenog kvarcita tako da po tome odgovara fakturi mlađe keramike. Od mlađe keramike se, pak, razlikuje po još nerazvijenim oblicima oboda, lošijoj tehnici obrade i lošem pečenju. Osim toga, ova vrsta je nađena samo u poluzemunicama VI i VII, u kojima nema nalaza mlađe keramike. Po tome ovu keramiku možemo smatrati vrstom koja stoji na prelazu iz starije u mlađu grupu keramike (T. V, 1, 5).

Što se tiče oboda, i na našim posudama su zastupljeni isti obodi kao i u drugim najstarijim oblicima slavenske keramike. To su sljedeće vrste oboda (vidi Sl. 11, 1—8):

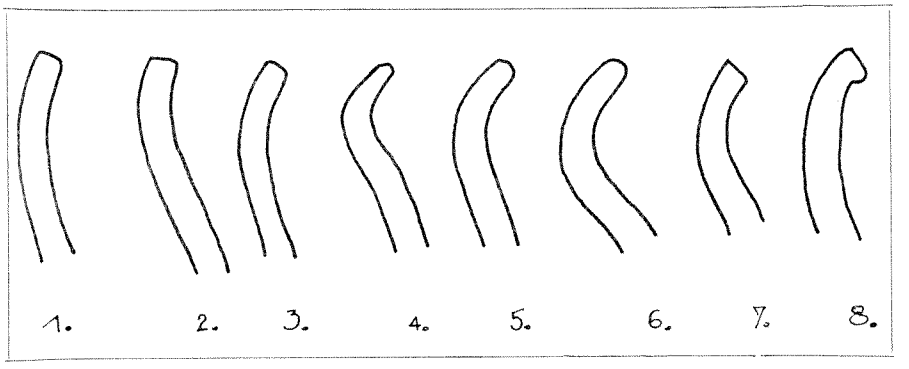

Sl. 11. — Vrste oboda starije keramike (1—8)

1 i 2 — ravno odsječen obod, slabije ili jače izvijen,
3 — kružno zaobljen obod, malo izvijen,
4 — obod pri vrhu utanjen, malo izvijen,
5 i 6 — kružno izvijen obod, više ili jako izvijen,
7 — koso odsječeni obod,
8 — koso odsječeni obod, čiji je donji rub prstenasto zadebljan.

U najstarijim objektima u Jazbinama u kojima se javlja samo keramika razvijenog praškog tipa, dobijamo sljedeću tabelu zastupljenosti pojedinih vrsta oboda (vidi tabelu 1: arapskim brojevima su označeni tipovi oboda, rimskim brojevima objekti, a slovima *a, b, c, d,* označena je vrsta naše keramike na kojoj se ovi obodi javljaju).

Tabela 1.

ZASTUPLJENOST VRSTA KERAMIKE I TIPOVA OBODA U NAJSTARIJIM NASTAMBAMA.

Objekat	1	2	3	4	5	6	7	8
VI	d,d						b	
VII	a		a	a,a	a,b,c	d,d	a,b	a,b,b,b
VIII			a	a	b			b,b
XIX				a	a,d		a	a
Jama B			a					
XXXII					b		a,b	

Iz ove tabele se vidi da su kod nas najviše zastupljeni kružno zaobljeni obodi (5), a zatim koso odsječeni obodi, čiji je donji rub prstenasto zadebljan (8), dok su vrlo malo zastupljeni ravno odsječeni obodi.

Potpuno iste vrste oboda javljaju se na najstarijoj slavenskoj keramici u sjevernoj Rumuniji (Ciurel, Sipot, Suceava)[8] s kojim naša keramika pokazuje osobito mnogo sličnosti, a zatim i u Březnu u Češkoj[9]. U nalazima iz Března ravno odsječeni obodi su najčešći kod praškog tipa najstarije faze, zaobljeni obodi su jednako zastupljeni i u najstarijoj i u kasnijoj fazi, a koso odrezani samo u kasnijoj fazi ovog tipa. Ako pogledamo tabelu naših nalaza, dolazimo do sličnih zaklju-

[8] M. Comşa, *La presence des Slaves sur le territoire Roumain à la lumière des recherches archéologiques,* Studii şi cercetări de istorie veche X, 1, 1959, Pl. 1.

[9] I. Pleinarova, *Zur relativen Chronologie der Keramik von Prager Typus auf Grand der Siedlung Březno bei Louny,* Arheologické rozhledy XX, 5, 1968, str. 647, sl. 4.

čaka. Zaobljeni obodi javljaju se i kod najstarije vrste *(a)* i kod onih mlađih *(b i c)*, a koso odsječeni većinom kod vrste b, dakle mlade keramike ovog tipa. Prema tome, sudeći po oblicima oboda, kod nas je pretežno zastupljena kasnija faza praškog tipa, dok je ranija zastupljena samo pojedinim primjerima.

Što se tiče oblika naše keramike razvijenog praškog tipa (koliko se može suditi po rekonstrukcijama, jer su nam se rijetko sačuvali cijeli oblici), najviše su zastupljeni jajoliki lonci, nešto manje lonci sa najvećom širinom u gornjem ili srednjem dijelu. Lonci uskog dna i širokog otvora javljaju se rijetko, i to samo u grupi starije keramike ovog tipa, koja se javlja u 8. i 9. vijeku i predstavlja dalji život ove najstarije keramike, o čemu će kasnije biti govora (vidi tabelu 2, na kojoj je data zastupljenost oblika u pojedinim poluzemunicama i pri tome je označena i vrsta keramike i tip oboda).

Kod obrade oblika, kao što je bio slučaj i kod oboda, ponovo se mora podvući da naši oblici ne odgovaraju najstarijoj fazi praškog tipa, odnosno tipa Korčak — Žitomir. Među našim loncima nisu zastupljeni oblici najstarije faze, sa obodima zavijenim unutra, ili lonci sa skoro potpuno nerazvijenim obodom visokih i vitkih oblika. Oblici naših lonaca su nešto niži i puniji, sa razvijenim obodom, a takvi se javljaju u mlađim nalazištima tipa Korčak — Žitomir, npr. u Teterevki i Šumsku[10] i u Rumuniji, krajem prve i u drugoj fazi razvijenog praškog tipa. Ovdje moramo podvući da u našim nalazima nisu zastupljeni ni bikonične posude, koje pripadaju kulturi Penkovka, a ova pripada, takođe, najstarijoj slavenskoj kulturi i pojavljuje se i u Rumuniji[11].

Što se tiče ornamenata vrste »a« naše grupe posuda razvijenog praškog tipa, već je ranije istaknuto da su posude ove vrste rađene rukom i da su bez ornamenta. Ornament se javlja brojnije tek na keramici vrste »b«, na kojoj je obod već rađen na ručnom vitlu. Ukras se sastoji od snopova višestrukih valovnica ili paralelnih linija, ili od kombinacije snopova valovnica među snopom paralelnih linija. Koliko se po nađenim ukrašenim fragmentima može vidjeti, ovim ukrasom je ornamentisan veći dio površine posude, kao kod nekih drugih grupa slavenske keramike[12], a ne samo ramena posude.

Prema tome, svi ovi podaci nam ilustruju veliku sličnost materijalne kulture Slavena u najstarije doba[13]. Ovom prilikom treba spomenuti još jednu pojavu na našoj starijoj keramici koja to isto povtrđuje. Naime, na loncu vrste »a« iz poluzemunice VII (Tab. III, 2) i

---

[10] И. П. Русанова, *Керамика раннеславянских поселений Жито — маршиниы*, Arch. Roz. XX, 5, 1968, str. 580, sl. 2.

[11] M. Comsa, *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la péninsule balcanique aux VIe — VIIe siècles*, Balcanoslavica 1, 1972, str. 17, sl. 5.

[12] В. К. Гончаров, *Лука Раиковецкая: Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, 1963, 310—315.

[13] D. Gh. Teodor, *La pénétration des Slaves dans les régions du S-E de l'Europe d'après les donnés archéologiques des régions Orientales de la Roumanie*, Balcanoslavica 1, 1972, Beograd, str. 39, sl. 5.

Tabela 2.

ZASTUPLJENOST OBLIKA STARIJE GRUPE KERAMIKE U OBJEKTIMA

Objekat	jajoliki	istaknuto rame	trbuh	šir. otv. usko dno	crepu-lje	obodi
VI	c_7, d_1, d_1	d_5	d_5			
VII	a_1, a_4, a_8, b_5, d_6 b_8, b_8, b_8, d_6		b_5, b_8			
VIII	a_3, b_8	a_4			a, a	
XIX	a_4, a_6, a_8, c_5				a	
B	a_3				a, b	
XV	b_6			b_3		
XVII	b_8					
XXI	b_5, d_5,,b_1				c	
XXII	b_5					
XXVII	b_5					
XXXI	b_5					
XXXII	b_5		a_7 b_7		a	
XXXV	c_5, b_3					c_6
XXXVII	c_4					
XXXIX	b_6, c_6					b_5
XL	b_3					b_5
XLI					a	a_1
XLII		a_8	a_4, c_6, c_5			
XLIII	b_3			b_3, b_8		b_1
XLIV	b_7					
XLVI	b_7, c_6	b_5		b_8, c_5	c	
XLVII	b_6					b_3, b_6 b_5, b_1

loncu vrste »b« iz poluzemunice XXXII, javljaju se kao ornament sasvim tanko urezane vertikalne linije, koje od oboda idu skoro do dna lonca. Ovaj se ornament pojavljuje na nizu nalazišta tipa Korčka-Žitomir, u sjeveroistočnoj Ukrajini, u jugoistočnoj Rumuniji, u Poljskoj, u Čehoslovačkoj i u Bugarskoj, pa čak i u slavenskom groblju u Olimpiji (Grčka)[14]. Našim primjerima su osobito slične posude sa nalazišta iz Rumunije[15].

Keramika rađena rukom (naša vrsta »a«) razvijenog praškog tipa, odnosno Korčak-Žitomir, pojavljuje se i kasnije. Tako u Ukrajini keramika rađena rukom iščezava tek u 10. vijeku[16], a u Poljskoj i Rumuniji se zadržava do 9. vijeka[17]. Dalji život ovih grupa najstarije slavenske keramike možemo pratiti i na našem nalazištu.

Grubo rađena keramika slične fakture, tehnike i oblika kao vrsta »a« naše starije keramike tzv. razvijenog praškog tipa, javlja se u malom broju u poluzemunicama XV (T. IV, 3), XVII, XXI, XXII, XXVII, XXXI i XXXVI, gdje ona većinom predstavlja najstarije nalaze tih nastambi. Međutim, u većem broju se ova keramika javlja u objektima XXXV, XXXVII, XXXIX, XL, XLI, XLII (T. IV, 2), XLIII (T. III, 4), XLIV, XLV koji su služili za preradu željezne rude (vidi tabelu 2.). Ona se ovdje nalazi pomiješana sa keramikom rađenom na vitlu, te je očito da i ona spada u kasnije doba. Služila je vjerovatno kao gruba radna keramika u ovim radionicama. Obod ovih posuda je većinom već rađen na ručnom vitlu, a i inače je ova keramika savršenije tehnike, što je odlika kasnijeg doba. Tako su i stijene posuda već tanje i rijetko se javljaju posude sa zadebljanim dnom, što je karakteristično za stariju keramiku. Dodatak kamenih zrnaca je obilniji, ali su zrnca manja, tako da faktura sliči fakturi »c« vrste. Na dnu lonca kod ove grupe već se pojavljuje otisak osovine, koji nije zapažen na starijoj keramici. Otisak osovine se i u drugim slavenskim oblastima javlja tek kod gradišne keramike. Osim boljeg pečenja i fakture, ovi lonci iz Jazbina imaju i dobro profilovan oblik oboda, koji se kod nas, kao i drugdje[18], javljaju u zadnjoj fazi tipa Prag-Korčak-Žitomir. Oblici su dosta raznoliki (vidi tabelu 2). Osim jajolikih, zastupljeni su jednako i lonci sa istaknutim ramenima ili trbuhom. Javljaju se i dva primjera lonca uskog dna a širokog otvora (u poluzemunicama XV i XLVI), a to je oblik koji se pojavljuje tek kod mlade slavenske grupe keramike na našem nalazištu. Ukrasi su inače isti, i to snopovi većih i manjih valovnica, koji su ponekad kombinovani snopovima paralelnih linija. Prema tome, kasniji nalazi tipa starije slavenske keramike, mogu se često od ove razlikovati po savrešnijoj tehnici, pečenju, a ponekad i fakturi.

---

[14] Jan Bouzek, *Slovenske pohrebište v Olympii*, Arch. roz. XXIII, 1971, 1, str. 100.

[15] D. Gh. Teodor, Balcanoslavica 1, 1972, str. 39, sl. 5.

[16] I. P. Rusanova, Arch. roz. XX, 5, 1968, str. 581.

[17] a) Alexander Gadawski, *Chodlik*, Wroclav-Warszawa 1970, str. 79; b) M. Comsa, *Slavii pe tritoriul R.P.R. in secolele VI—IX*, in lumina cercetarjol arheologice, SCIV X, 1959, 67—70.

[18] I. P. Rusanova, Arch. roz. XX, 5, 1968, str. 581.

Uz opisane tipove lonaca, među nalazima starije slavenske keramike pojavljuju se i crepulje (Tab. IV, 5—8), plitke okrugle zdjele. Naši primjeri su slični onim u Ukrajini[19] i Rumuniji[20]. Kako se one češće javljaju kod istočnih Slavena nego kod zapadnih, neki stručnjaci ih smatraju tipičnim za istočne Slavene[21]. Među nalazima u Jazbinama u većem broju se javljaju u starijim poluzemunicama (vidi tabelu 2), ali su zastupljene i u kasnijoj grupi starije keramike, i tu su poneke već rađene na vitlu (poluzemunica XLVI, Tab. X, 8).

Uz crepulje se u najstarijim poluzemunicama javljaju i pržulje, vrlo velike četvrtaste posude, plitke i vrlo debelih zidova (poluzemunica VII, tab. XIII, 1). Pržulje pripisuju Zapadnim Slavenima[22], međutim, sudeći po nalazima na Jazbinama, one su brojno zastupljene i kod Južnih Slavena.

Time je iscrpljen i pregled tipova i vrsta keramike koja je zastupljena u grupi starijih poluzemunica.

Prilikom obrade ove starije keramike našeg naselja, moramo da istaknemo još jedan njen značaj, a to je da nam jedino ona daje mogućnost za datiranje ovih najstarijih nalaza. U našim starijim poluzemunicama, kao i u većini nastambi iz ostalih slavenskih oblasti, uz keramiku nisu zastupljeni i neki drugi karakteristični predmeti na osnovu kojih bi se preciznije mogle datirati najstarije nastambe.

O problemu datiranja najstarije slavenske keramike kod nas već je raspravljano[23], a ovaj problem se postavlja i u drugim slavenskim naseljima. U većini slučajeva ova najstarija keramika u naseljima se datira upoređivanjem sa materijalom iz nekropola, kod kojih se uz keramiku nalaze i drugi predmeti, na osnovu kojih se i keramika može preciznije datirati. Pogodnije mogućnosti za datiranje postoje samo u najstarijim slavenskim naseljima u kojima se nalaze još i pojedinačni predmeti starosjedilaca (iz doba seobe naroda), koji su sigurno datirani, što je slučaj u Březnu (Čehoslovačka)[24] i Dessau Mossigkau (na Elbi)[25].

Kako kod nas još nemamo sigurno datiranih najstarijih nekropola, to je jedina mogućnost datiranja na osnovu komparacije sa keramičkim materijalom iz okolnih slavenskih oblasti. Već smo istaknuli

---

[19] В. Д. Баран, *Некоторые итоги изучения раннеславянских древности верхнего Поднестровья и западной Волыни,* Arh. roz. XX/5, 1968, 588, sl. 4.

[20] M. Comsa, SCIV 1959, X, str. 68. Pl. I (Hlincea I, br. 3—6).

[21] Boško Babić, *Crepulja, crepna, podnica — posebno značajan oslonac za atribuciju srednjovjekovnih arheoloških nalazišta Balkanskog poluostrva Slavenima poreklom sa istoka,* Materiali IX, Simpozium sred. sekcije u Prilepu 1970, Beograd 1972, str. 101.

[22] Ibidem, str. 108.

[23] I. Čremošnik, GZM XXV, 1970, str. 58. i I. Čremošnik, *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slaven in Bos. und d. Herz. im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batkovići,* Balcanoslavica 1, 1972, str. 62.

[24] I. Pleinerova, Arch. roz. XX/5, 1968, str. 645.

[25] Bruno Krüger, *Der »Zoberberg« in Dessau Mosigkau,* Dessau 1967, 20.

da se naši nalazi po svojim karakteristikama uklapaju u nalaze tipova Prag-Korčak-Žitomir. Ovi tipovi se u svim nama susjednim zemljama slično datiraju[26]. Najstarija grupa rađena rukom (vrsta »a«) datira se u 6. i početak 7. vijeka, keramika sa obodom rađena na ručnom vitlu (vrste »b, c«) stavlja se od polovine 7. vijeka dalje. Inače, kod nas, kao i u Češkoj, postoji vrsta keramike sa finijom fakturom, intenzivnijeg pečenja, debelih zidova i dna (naša vrsta »c«) koja se može pripisati kraju 7. vijeka[27].

Prema tome, po zastupljenosti pojedinih vrsta keramike i starije nastambe se mogu podijeliti u određene grupe. Imajući u vidu da nijedna od naših nastambi ne sadrži isključivo keramiku rađenu rukom, sve nastambe su svakako mlađe od 6. vijeka. Nastambe u kojima preovlađuje keramika rađena rukom (VIII, XIX i jama B) možemo još pripisati kraju najstarijeg perioda, dakle prvoj polovini 7. vijeka i početku druge polovine 7. vijeka. Grupa nastambi u kojoj već preovlađuje keramika sa obodima rađenim na ručnom vitlu (VI, VII, i XXXII) pripada već drugoj polovini 7. vijeka, a od njih su vjerovatno nešto kasnije one poluzemunice u kojima se već pojavljuje vrsta »c« i »d«. Kraju 7. i početku 8. vijeka možemo pripisati poluzemunice XXI, XXII, XLVI, XLVII, u kojima se već pojavljuje mlađa keramika, dok će za pojedinačne fragmente starije keramike u poluzemnicama XV, XVII, i XXVII tek datiranje mlađe keramike pokazati da li se tu radi o starijoj keramici ili njenim mlađim primjercima.

To su, uglavnom, zaključci u vezi s datiranjem koji se mogu izvesti na osnovu obrade starije keramike[28]. Dalji problemi u vezi s datiranjem ovih nastambi biće opširnije tretirani u posebnom poglavlju.

II. Grupa mlađe keramike

Grupa mlađe keramike razlikuje se od starije keramike razvijenog praškog tipa prije svega po fakturi i pečenju, a, zatim, i po oblicima oboda. U ovoj grupi keramike mogu se po fakturi razlikovati dvije vrste keramike.

Prva, najbrojnija vrsta keramike je rađena od dobro prečišćene gline, sa primjesom većih ili manjih zrnaca kvarcita, zbog čega su i proizvodi različitog kvaliteta (vrste *e, f, g, h, i, l, m, n)*. Druga, manje brojna, keramika ima u glini primjesu samljevenih ljuštura mekušaca (školjki i puževa) i prema finoći izrade, svrstana je u vrste »j« i »k«.

---

[26] a) D. Bialekova, *Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der südslovakei,* Arch. roz. XX/V, 1968, 624; b) J. Zeman, Arch. roz. XX/5, str. 168; c) I. Pleinerova, Arch. roz. XX/5, str. 624; d) Mircea D. Matei, *Die slavischen Siedlungen von Suceava,* Slav. arch. X — 1, 1962, 168; e) I. P. Rusanova, Arch. roz. XX/5, str. 582; f) Ж. И. Выжарова, *Помятники Болгарии конца VI—IX в. и их этническая принадлежность,* Советская археология 3, 1968, стр. 151—4; g) В. К. Гончаров, МИА 108, 1963., 310—315.

[27] I. Čremošnik, GZM XXV, 1970, str. 63.

[28] I. Čremošnik, *Die Chronologie der ältesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegovina,* Archaeologia Iugoslavica XI, 1970, str. 99.

Prema oblicima oboda, opet, služeći se analogijama iz drugih slavenskih oblasti, može se izdvojiti jedna starija faza, koja ide od kraja 7. do kraja 8. vijeka, i druga mlađa faza od kraja 8. do polovine 9. vijeka.

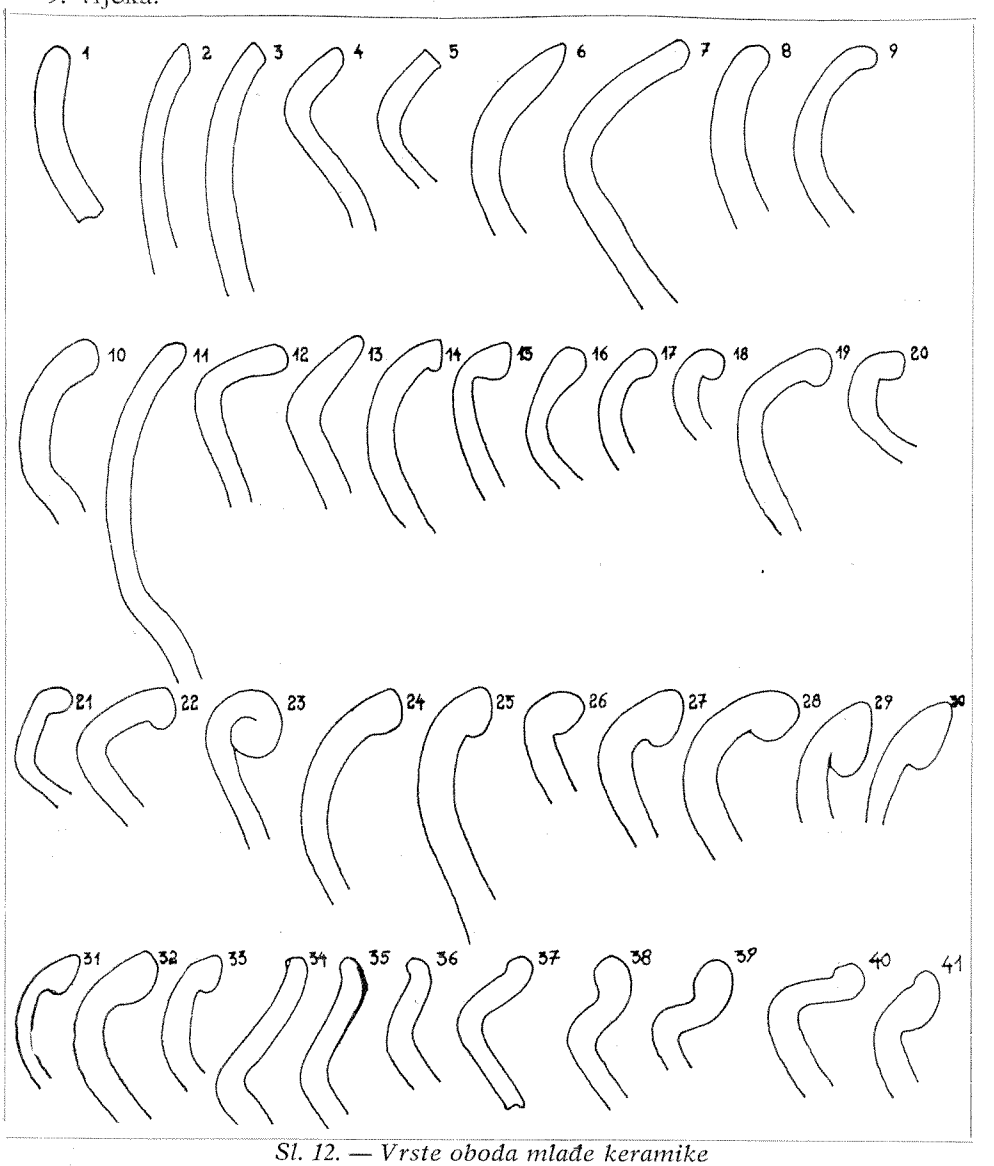

Sl. 12. — Vrste oboda mlađe keramike

Starija faza ima većinom jednostavne obode (vidi tabelu 3), izvijene napolje (vidi Sl. 12, 1—14), rađene prvo na ručnom a onda na nožnom vitlu. Stariji primjeri rađeni na ručnom vitlu su većinom lošeg pečenja, a mlađi rađeni na nožnom vitlu su boljeg pečenja. Posude su većinom bogato ukrašene snopovima valovnica i paralelnih

Tabela 3.

ZASTUPLJENOST TIPOVA OBODA U POJEDINIM VRSTAMA

Vrste oboda	e	f	g	h	i	l	m	n	j	k
1	8	1	2	2					9	
2	2	2	1	4				1		1
3	3	2	2	2	1				3	
4	10	8	4	16	3	6			8	1
5	8	4		4	4	4			9	
6	3	7	1	3	2	2			1	
7	2	3			4					1
8	2	3	2	1	5	6			8	
9	2	3		1		3			1	
10	1	3				1			1	
11		1	1							
12						1				
13					1	1				
14		4	3	3	2	1				
15		1		1		1				
16		2				1		1		
17		1	1	3	4	4				
18				1	1	7	1			
19		1		1		3				
20		1		1	1	2	2			
21				2	1	4	2		1	
22						4				
23				1		1				
24		2		1						
25		1								
26		1								
27				1		3				
28		1								
29						1				
30				4						
31								1		
32		1			1					
33					1					
34				2		1				
35				1		1			2	
36					1	1				
37					2	3				
38						1				
39						1				
40		1				2				
41		1		1						

linija, i to cijele posude. Po ovim karakteristikama, odnosno po sličnosti ukrasa, ova grupa pokazuje veliku podudarnost sa grupom keramike Luka Raikovecka, iz kraja 7. do kraja 8. vijeka, a o tome će još kasnije biti govora. Prema fakturi i tehnici izrade podijelili smo proizvode ove starije faze u vrste *e, f, g, h, i.* Keramika je sivomrke, smeđemrke i mrke fakture. Takvu fakturu pokazuju i neki primjerci mlađe faze sa razvijenijim tipovima oboda, te ih treba smatrati lošije tehnički izvedenim kasnijim primjercima.

Keramika mlađe faze (vrste *l, m, n)* od kraja 8. do polovine 9. vijeka ima već razvijenije i vrlo raznovrsne obode (vidi Sl. 12, 14—41 i tabelu 3). Brojniji dio ove keramike, uslijed boljeg pečenja, ima čvrste stijenke, glini je često dodat izmljeveni rječni pijesak, a površina je većinom crvenkaste boje. Svrstana je u vrste *l, m, n.* U nastavku dajemo glavne karakteristike ovih vrsta keramike, koje predstavljaju osnovu za datiranje određenih nastambi i dijela naselja.

Prije nego što pređemo na obradu grupe mlađe keramike treba još jednom napomenuti da prelaz prema ovoj grupi čini vrsta »d«, koja je uvrštena još u stariju keramiku, jer iako ima mrku fakturu sa sitnijim kvarcitom mlađe keramike, njeni oblici i nepravilna izrada su još tipični za stariju keramiku, a javlja se u nastambama koje imaju samo stariju keramiku.

Vrsta »e« je po svojim karakteristikama najbliža vrsti »d« (T. II, 3). Ima uglavnom samo jednostavne obode, izvijene napolje (Sl. 12, 1—10), samo su sada već zastupljeni i oblici sa nešto dužim i naglašenim vratom (Sl. 12, 9 i 10), koje ne nalazimo kod naše starije keramike. Primjesa većih zrnaca kvarcita je vrlo jaka, površina lonca je neravna, a zrnca čine površinu hrapavom (kao posutu grizom). Uslijed slabog pečenja (keramika zbog toga ima sivomrku boju) ova zrnca su kod nekih primjera ispala sa površine, ostavljajući na njoj sitne jamice. Tehnika izrade je još vrlo primitivna, obod je rađen na ručnom vitlu, a na unutrašnjoj površini lonca se često vide jaki tragovi izvlačenja. Javljaju se podjednako neornamentisani i ornamentisani primjerci posuda. Najčešći su ornamenti: valovnica među paralelnim linijama, sama višestruka valovnica ili snopovi paralelnih linija (T. V, 3, 6 : VI, 1). Kod ove vrste keramike se, međutim, pojavljuje ornament koji se može smatrati karakterističnim samo za ovu vrstu, jer osim jednog primjerka na starijoj keramici (vrsta »b« iz poluzemunice XXVII, T. IV, 4), svi su ostali iz vrste »e«. To je ornament uboda noktiju, kojim je ukrašen širok pojas ramena, a ispod njega su izvedeni snopovi valovnica i paralelnih linija (T. VI, 2). Ornament noktiju se javlja već među najranijim ornamentima u prahistoriji, a i kod nas se pojavljuje u vrsti »b«. I ovaj je loše tehničke izvedbe. Tri dalja primjera, nađena u istoj poluzemunici XXVII su već bolje tehnike obrade i spadaju u vrstu »e«, u koju spadaju i primjerci nađeni u nastampama XI i XV (T. VI, 2). Na kasnijim primjercima drugih vrsta bolje tehnike ove ubode noktiju na ramenima zamjenjuju grupice od po nekoliko kratkih kosih linija, o čemu će kasnije biti govora.

Svrstavanje ove vrste keramike u početni stepen razvoja mlađe keramike opravdava, uz primitivnu tehniku, arhaični ornament i njena pojava u poluzemunici XLVII, gdje se uz keramiku razvijenog praškog tipa nalazi zastupljena samo ova vrsta, zatim njena brojna pojava u poluzemunici XXVII, gdje čini prelaz iz vrste »b« i »c« ka mlađoj keramici.

Vrsta »f« svrstava primjere koji predstavljaju dalji stepen poboljšanja tehnike. Kod ove vrste je takođe vrlo gruba faktura, sa jakim dodatkom grubih zrnaca kvarcita, ali je pečenje mnogo bolje. Površina je već češće poravnata. Lonci ove vrste su uglavnom većih dimenzija, debelih zidova, a predstavljaju grubo kuhinjsko posuđe, koje je, inače, zastupljeno u svim fazama u naselju. Prema tome su u ovu vrstu svrstani primjerci i ranije i kasnije faze mlađe keramike. Iz kasnije faze su to lonci sa prstenasto zadebljanim vrhom oboda izvijenim van. Oni su ili bez ukrasa (u poluzemunici XXX) ili sa ukrasom paralelnih linija (u poluzemunici XXIV). U ovu vrstu spada i gruba zdjela kosih zidova, koja inače nema analogija u ovom naselju. Nađena je u radionici XLVIII uz još mlađu keramiku i najvjerovatnije služila u procesu obrade željeza (T. VII, 8).

U ovoj vrsti zastupljene su podjednako neornamentisane (T. VI, 3, 4) kao i ornamentisane posude. Česta je još višestruka valovnica kao i horizontalne linije (T. VI, 5, 6). U daljem razvoju ornament postaje siromašniji i sastoji se od jednostruke valovnice ili urezanih linija. Posebnu grupu posuda predstavlja nekoliko posuda na kojima se pojavljuje jedan poseban ornament. To su jajolike posude, grube fakture, hrapave površine, ali intenzivno pečene i bogato ornamentisane. Na ramenima posuda su duboko urezane sitne, višestruke valovnice, a ispod njih je izveden širok pojas paralelnih linija (T. VII, 1—3). Ornament je neobičan po tome što je vrlo duboko urezan, a nađen je na više identičnih primjera dva u objektu XI (T. VII, 1), po jedan u XVI (T. VII, 2) i XXI (T. VII, 3). O tome kasnije i opširnije.

Vrstu »g« možemo smatrati varijantom vrste »f«. Obuhvata uglavnom veće lonce, samo glina sadrži manju primjesu zrnaca kvarcita srednje veličine, a površina je dobro poravnata. Tako ovi lonci pokazuju bolju tehničku obradu, ali su slabije pečeni, a na unutarnjoj površini su još vidljivi tragovi izvlačenja. Obodi su pretežno jednostavno izvijeni, ponekad na dugom vratu (objekat XVII), a ornament predstavljaju uobičajeni snopovi valovnica (T. VII, 4) i paralelnih linija (T. VII, 5), ili pojedinačne paralelne linije. U ovu vrstu, po svojoj fakturi, spadaju i kasniji primjeri posuda sa prstenasto zadebljanim rubom oboda (objekat XI, T. VII, 6), koji su ornamentisani po cijeloj površini paralelnim linijama. Po svom obliku i ornamentu ove posude predstavljaju tehnički lošije izvedene primjere vrste posuda finije fakture i bolje tehnike izvedbe, uvršćene u vrstu »1«. Prema tome, kao i ranija vrsta »f«, ova vrsta je zastupljena i u starijoj i u mlađoj fazi grupe mlađe keramike.

Vrsta »h« svrstava primjere posuda finije, mrke fakture, sa primjesom dobro isitnjenog kvarcita, ali boljeg pečenja nego posude vrste

»e« (T. II, 1), te se, po ovim karakteristikama, mogu smatrati savršenijim, daljim razvitkom posuda vrste »e«. Najbrojniji su primjeri sa obodom jednostavno izvijenim napolje (Sl. 12, 4), jajolikog oblika, dakle tipičnog oblika slavenskog lonca. Isto tako su tipični i ornamenti višestrukih valovnica (T. VIII, 1, 3), jednostrukih valovnica (T. VII, 9 : VIII, 2) i paralelnih linija (T. VII, 7), kojima su lonci bogato ukrašeni, a ponekad su ovim ukrasima obuhvaćeni i obodi. Razvijeniji tipovi oboda mlađe faze (Sl. 12, 14, 23, 34) samo su pojedinačno zastupljeni (T. X, 3), i to većinom na posudama tankih zidova poravnate unutarnje površine. One su uskog dna i širokog otvora. U mlađu fazu spadaju i fragmenti manjih lonaca, vrlo tankih zidova, iznutra poravnate površine, a cijela je površina ukrašena vrlo gustim horizontalnim linijama (T. VII, 7). Samo jedan primjer ove vrste pokazuje tragove obrade vitla i na dnu (iz poluzemunice XXVII), po tipu već razvijenijeg oboda (Sl. 12, 19) spada u keramiku mlađeg perioda. Primjeri sa tragovima vitla i na dnu su vrlo rijetki na Jazbinama. Prema tome, ova vrsta keramike sadrži keramiku starijeg perioda, tehnički nešto slabije obrade, kao i mlađu keramiku kraja 8. do polovine 9. vijeka.

Vrsta »i« je po svojoj fakturi i tehnici obrade posuda varijanta vrste »h«, ali se odlikuje boljom tehnikom izrade i tvrđom fakturom. Karakteristična je po tome što glina sadrži primjesu tinjca, čije se čestice presijavaju na površini posuda. Kod ovih primjera pada u oči vrlo tvrda faktura iako je još mrke boje. Površina je iznutra, većinom, poravnata. Od vrste »h« se razlikuje još po tome što su kod nje više zastupljeni obodi razvijenog tipa, što odgovara i njenoj boljoj tehnici izrade. (T. VIII, 5 : IX, 2). Što se tiče ornamenata, i kod ove vrste se najčešće javljaju višestruka valovnica (T. IX, 1 : VIII, 5 i 6) ili paralelne linije, kao i ukrašavanje cijele posude gustim paralelnim linijama (T. IX, 2). Od ovih uobičajenih ornamenata izdvaja se ornament kod koga je višestruka valovnica nanešena na snopove horizontalnih linija (objekat XXX, T. VIII, 3), koje presijeca. Ovaj tip ornamenta je za sada jedinstven primjer na našem naselju, i o njemu će još kasnije biti govora. Po osnovnim karakteristikama, dakle, većina posuda ove vrste spada u kraj 8. do polovine 9. vijeka.

Vrsta »l« (T. II, 6) svrstava primjere keramičkih izrađevina, koji predstavljaju novi napredak u tehničkom pogledu. Faktura sadrži sasvim sitne čestice kvarcita, često je pjeskovita, vrlo tvrdog pečenja, tako da većinom ima crvenkastu boju. Tragovi izvlačenja na unutrašnjoj površini su rijetki, ta površina je većinom poravnata, ali dno je još uvijek formirano rukom. Kod oboda su pretežno zastupljene razvijene forme, a najviše prstenasto zadebljani na rubu (T. IX, 6:X, 1, 4, 6) ili obodi sa žlijebom za poklopac (T. IX, 4 i 5). U ovoj vrsti se već pojavljuje i obod, koji predstavlja početni oblik srednjovjekovnih vertikalnih trakastih oboda (Sl. 12, 35), različitih širina, a javlja se i tip zdjele (objekat IX, T. IX, 9) uvučenog oboda, koji pripada već. 9. vijeku. Od ornamenata su zastupljeni višestruka i jednostruka valovnica (T. IX, 3 i 5) i paralelne linije (T. IX, 4, 6 : X, 1), a vrlo je često cijeli lonac ukrašen horizontalnim linijama (T. IX, 8). Zastupljeni su i neukrašeni lonci. Ove posude imaju većinom širok otvor ili su i cilin-

drične. Na njima se ponovo pojavljuje niz kosih ureza na ramenima (T. IX, 7). Ornament liči ukrašavanju utiscima noktiju a pojavljuje se samo na grupi posuda iz Jame A. Sve karakteristike govore da pripadaju kasnijem periodu, od kraja 8. do polovine 9. vijeka.

Vrsta »m« (T. II, 2) svrstava nekoliko primjera posuda istih karakteristika kao i one iz prethodne vrste, samo je faktura još finija a zidovi su tanji. Unutarnja površina je potpuno glatka te su izgleda cijele rađeni na vitlu. Posude su cilindričnog oblika i imaju prstenasto zadebljan rub oboda (T. X, 2).

Vrsta »n« iako broji samo tri primjerka, izdvojena je od ostalih vrsta zbog svojih posebnih karakteristika. Naime, jedino se na ovim primjercima jasno vide tragovi formiranja dna na vitlu (očuvani su koncentrični tragovi rada vitla). Posude su izrađene od dobro prečišćene zemlje, sa vrlo malo dodatka kvarcita, nemaju ukrasa, a zidovi su im nešto deblji. Jedan primjerak je nađen u radionici XXXIX (T. IX, 10) a i druga dva su ležala u blizini objekta za preradu željeza (na površini oko objekata XXI i XXVII), tako da ih vjerovatno treba vezati za rad u radionicama.

Vrste »j« i »k« (T. II, 5) čine posebnu grupu keramike. Umjesto kvarcita ova vrsta upotrebljava primjesu slabije (j) (T. X, 5) ili bolje (k) samljevenih ljuštura mekušaca (T. X 7) (školjki i puževa). Vrsta »j« je slabije tehnike i najzastupljenija je. Dosta je malobrojna vrsta »k«, tehnički savršenije izvedena i sa primjesom sasvim sitno izmljevenih ljuštura tako da se jedva primjećuju. I oblici i ornamenti su kod obje vrste isti. Brojni primjeri vrste »j« su slabe izrade, čestice ljuštura su ispale sa površine, te je površina puna manjih rupica (T. II, 5), a posude su većinom neornamentisane. Od ornamenata je zastupljena samo višestruka valovnica (T. X, 5), često kombinovana sa snopovima paralelnih linija (T. X, 7). Obodi su jednostavno izvijeni napolje, samo dva primjerka posuda pokazuju razvijenije oblike oboda. Po tim karakteristikama ova grupa bi uglavnom spadala u raniji period, kraj 7. i 8. vijek. Međutim, ova keramička vrsta se javlja brojno i u objektima u kojima je već uveliko zastupljena keramika kasnije faze sa razvijenim obodima i bolje tehnike obrade. Prema tome, ona je zastupljena i u starijoj i u mlađoj fazi mlađe keramike. U starijim objektima sa nalazima keramike razvijenog praškog tipa, ona još nije bila zastupljena. Kako se u većim količinama javlja u radionicama i pećima za obradu željeza ili i u objektima oko njih, možemo je smatrati keramikom koja je vjerovatno upotrebljavana u vezi sa obradom metala.

Opće karakteristike i datiranje mlađe grupe keramike

Uzimajući u obzir naprijed iznesene karakteristike grupa naše mlađe keramike se, prema tehnici obrade i formama oboda, može podijeliti u dvije vremenske faze, stariju, koja nalazi analogije u grupi keramike

Luka Raikovecka (kraj 7. do kraja 8. vijeka) i mlađu, savršenije tehnike, koja već čini prelaz ka srednjovjekovnoj keramici od kraja 8. do polovine 9. vijeka. U prvu fazu bi spadale naše vrste e, h, i, a u drugu vrste l, m, n, dok se vrste f, g i vrste j, k javljaju u oba perioda. Prema tome, kao karakteristične vrste za datiranje nalaza i objekata, dolaze u obzir samo vrste e, h, i, l, m, n.

Starija faza. — Među keramikom ove faze možemo izdvojiti jednu stariju varijantu, rađenu na ručnom vitlu i lošije tehnike. U njoj se izdvaja vrsta »e« po vrlo gruboj fakturi i hrapavoj površini. Ova se vrsta brojnije javlja u određenim objektima samo uz vrstu »h, i«. Kao jedina vrsta iz mlađe grupe keramike javlja se u objektima u kojima još preovlađuje keramika razvijenog praškog tipa (XLVI, XLVII), po čemu se može zaključiti da spada u najstariju keramiku ove mlađe grupe. Rekli smo već da to potvrđuje i arhaični ornament uboda noktiju (T. IV, 4:VI, 2), koji ne nalazi brojnije analogije u slavenskoj keramici (na najstarijoj keramici se rubovi oboda ukrašavaju utiscima noktiju). Ornament uboda noktiju nalazimo na loncu iz 8. vijeka iz groblja u Njitri (Češka), samo je ovaj lonac, loše tehnike, čitav ukrašen ovim ornamentom[29]. Ramena se inače često na slavenskoj keramici ukrašavaju sličnim ornamentom, naime grupama kratkih i duboko utisnutih crtica, ornament koji se nalazi na keramici sa nalazišta u 7. i 8. vijeku u Devinskom Jezeru[30] i Devinskoj Novoj Vesi[31], (Češka), a zastupljen je i na našoj keramici iz Jazbina. Prema tome, ova se vrsta brojnije pojavljuje na Jazbinama koncem 7. i u prvoj polovini 8. vijeka.

U vrstama »h, i« nalazimo i primjerke posuda sa finijom fakturom ali još rađene na ručnom vitlu, sa jakim tragovima obrade na unutrašnjoj površini. Ovakva obrada se održava kroz čitav 8. vijek pa i kasnije. Kod navedene dvije vrste srećemo i posude rađene na brzom vitlu kod kojih su tragovi rada na unutarnjoj površini, manje ili više, izgubljeni. Radi se, dakle, o finijoj tehnici koju možemo pripisati kraju 8. vijeka, a odražava se i dalje. Kod posuda ove finije tehnike javljaju se već i razvijeni obodi iz 9. vijeka, te ove primjerke možemo smatrati kasnijim primjercima keramike sa lošijom tehnikom obrade.

Vrste »e, h, i«, po svojoj tehnici i uglavnom jednostavnim, napolje izvijenim obodima, kao i po vrlo bogatoj ornamentici (koju sve do kraja 8. vijeka predstavljaju snopovi valovnica i paralelnih linija), pokazuju veliku sličnost sa grupom keramike iz naselja Luka Raikovecka u Ukrajini[32]. Ista keramika se javlja i u nizu drugih naselja, od kojih naselje u Ripnevu (Ukrajina)[33] pruža osobito brojne analo-

---

[29] B. Hropovský, *Slovanské pohřebisko v. Nitre na Lupke,* Slav. arch. X — 1, 1962, str. 178, T. VIII, 2.

[30] L'. Kraskovská. *Slovanské sídlisko pri Devínskem Jazere,* Slov. arch. IX, 1—2, 1961, str. 402, sl. 13:6, 10—12.

[31] J. Eisner, *Devínska Nová ves,* Bratislava 1952, T. XLI, 1: LVII, 3 i 9: LIX, 7.

[32] В. К. Гончаров, МИА 108, 1963, str. 285.

[33] В. В. Аулих, *Славянское поселение у С. Рипнева,* МИА 108, str. 380.

gije, jer sadrži keramiku iz vremena od 7. do 10. vijeka. Uticaj grupe keramike Luka Raikovecka osjeća se na cijeloj jugozapadnoj grupi istočnoslavenskih plemena od Dnjepra prema zapadu, zatim je ustanovljen i u Poljskoj, u Rumuniji (kultura Hlicea I), u Bugarskoj (u selu Popina i Silistrensko), kao i u Češkoj na starijoj gradišnoj keramici[34]. Prema tome, ne iznenađuje ni njen jaki uticaj na našoj keramici.

Osim analogija u ornamentici, srećemo u Bugarskoj, u selu Polina direktne analogije i za naše koso izvejene obode (Sl. 12, 29: T. VIII, 1). Tamo su oni takođe datirani u 8. vijek[35].

Kao što smo ranije napomenuli, u 8. vijek spada i keramika kod koje su obodi rađeni već na brzom vitlu a unutrašnja površina je manje ili više poravnata. Ova keramika je većinom vrlo tankih zidova i često su cijele posude ukrašene vrlo gustim paralelnim linijama (T. VII, 7). Ukras paralelnih linija se i kasnije često javlja na keramici razvijenijih oboda. U ovu keramiku bolje tehnike obrade spadaju i već pomenuti primjeri keramike iz vrste »f« kod kojih se konstantno ponavlja isti ornament duboko urezanih valovnica na ramenima a ispod toga je pojas sa gustim duboko urezanim paralelnim linijama (T. VII, 1—3 : nađene u poluzemunicama XI i XVI). Dok su ornamenti na većini slavenskih posuda kao i na posudama nalazišta Luka Raikovecka plitko nanešeni na površinu, ornament na ovim primjerima posuda je duboko urezan. Ovakav duboko urezani ornament na keramici rađenoj na brzom vitlu, javlja se na slavenskoj keramici 8. i 9. vijeka od Volge do Dunava i pripisuje se uticaju saltovo-majacke keramike. Nosioci ove saltovo-majacke kulture za sada nisu sigurno određeni, ali se ova kultura ipak, pretežno, pripisuje alano-bugarskim plemenima Priazovlja i Podonja. Ovo zbog toga što je nesumnjivo utvrđena veza između saltovo majacke keramike i alano-bugarske i slavenske keramike.[36] Smatra se da su elemente saltovo-majacke keramike u Podunavlje donijeli Bugari[37].

Za ovu vrstu naše keramike, posebno za kombinovani ornament valovnice i paralelnih linija na ramenima posude, nalazimo brojne analogije u Bugarskoj[38], zatim u Ukrajini u naselju Lug I i III[39], a u Nadporožju (Ukrajina) ova se vrsta keramike upoređuje sa nalazima keramike iz Novog Pazara i Pliske[40] (Bugarska). Analogije ovim ornamentima nalazimo i u Češkoj na keramici 8. do 9. vijeka, na nalazi-

---

[34] В. К. Гончаров, МИА 108, 1963, str. 383.

[35] Ж. Вьжарова, *Раннеславянская керамика из села Попина*, Краткие сообщения 63, Москва 1956, str. 142, sl. 69, 1—3.

[36] С. А. Плетнева, *От кочевий к городам*, Москва 1967, str. 103—8.

[37] М. И. Артаманов, *Саркел—Белая Бежа*, МИА 62, 1958. str. 47.

[38] Ж. И. Вьжарова. *Славянски и славянобългарски селища в Българските земи от края на VI—XI в.*, София 1965, str. 26—7.

[39] Д. Т. Березовец, *Поселения Уличей на Тясмине*, МИА 108, 1963, str. 174, sl. 15,2.

[40] А. Т. Браичевская, *Поселение у Балки Яцевои в Надпорожје*, МИА 108, 1063, str. 280.

štima u Nitranjskom Hradoku[41] i u slavenskom groblju u Njitri na Lupke[42]. Ovi primjeri ponovo potvrđuju sličnost slavenske keramike kod slavenskih plemena od Dnjepra do Dunava.

Što se tiče ovih ornamenata, postoje i neki lokalni elementi kod izvijesnih grupa nalaza. Tako je u Bugarskoj na ornamente valovnica i paralelnih linija nanešen ornament snopova kosih linija. Ova varijanta ornamenata do sada nije poznata na nalazima slavenske keramike kod nas. U Bosni je do sada ustanavljen samo na jednom fragmentu nađenom u tumulusu na Glasincu. Prema tome bi se možda, ovaj ornament, koji je vrlo čest u Bugarskoj, mogao pripisati Prabugarima. Za sada samo ukazujemo na ovu činjenicu, inače je i suviše rano donositi bilo kakve zaključke. Da treba biti obazriv prilikom donošenja zaključaka na osnovu ornamenata, pokazuje i primjer ornamenta valovnice nanešen preko paralelnih linija. Ovaj ornament su u Rumuniji smatrali tipičnim za civilizaciju »Dridu«. Međutim, ustanovljeno je da se on javlja sporadično i u južnoj Poljskoj[43], a i kod nas je zastupljen na jednom fragmentu vrste »i« (u poluzemunici XXX, T. VIII, 3).

Kao što smo ranije spomenuli, mrku fakturu, sa isitnjenim kvarcitom, imaju i neki primjeri keramike sa razvijenim obodom. Njih, ipak, treba uvrstiti u keramiku koja je tipična za 9. vijek i kasnije vrijeme, jer se od ove keramike razlikuje samo po nešto slabijem pečenju. (T. X, 3).

Mlađa faza. — Prema istraživanjima u susjednim zemljama, do pojave komplikovanih i vrlo raznovrsnih oboda dolazi već na prelazu iz 8. u 9. vijek. Kod Istočnih Slavena se dugo zadržavaju jednostavni profili oboda, dok se razvijenije profilisani obodi masovno pojavljuju od 11. do 14. vijeka[44]. Kod Zapadnih Slavena, kod kojih ranije prodire vitlo, već u 9. vijeku imamo složenije profile posuda (tip Blučina)[45]. Složenije profile oboda nalazimo u početku 9. vijeka u Bugarskoj[46], Poljskoj[47] i Češkoj[48]. Poneki smatraju da se ovi obodi javljaju već na prelazu iz 8. u 9. vijek u Bugarskoj[49] i Češkoj[50].

U Ukrajini se ova keramika pojavljuje na gradištima u sloju iznad keramike Luka Raikovecka (ovalno zadebljan obod (kao naš Sl. 12,

---

[41] D. Bialekova, *Záverečná správa z výskumov v Nitrą Hrádku a Bešeňove*, Slov. arch. VII, 2, 1959, str. 452.

[42] B. Hropovsky, Slov. arch. X—1 1962, str. 209.

[43] Zofia Hilczerowna, *Le problème de la civilisation de Dridu*, Slavia Antiqua XVII, str. 166.

[44] Г. П. Смирнова, *Опыт класификации керамики древного Новгорода*, МИА 55, 1956, стр. 229.

[45] И. П. Русанова, Arch. Roz. XX, 5, 1968, str. 58.

[46] Соня Георгиева, *Раскопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска*, Известия на арх. Инстит. XX, 1955, str. 15, sl. 5.

[47] A. Gadawski, Chodlik, str. 79, T. 52.

[48] B. Hropowský, *Slovanské pohřebisko z 9. st. vo Vel'kom Grobe*, Slov. arch. V — 1, 1957, str. 221.

[49] Ж. Вьжарова, *Славяните на юг от Дунава*, Археология VI, 2. 1964, str. 29.

[50] Vilém Hrubý, *Staré Město*, Praha 1965, str. 285.

29, 30) na gradini Kučera[51], tip sa žlijebom za poklopac (kao naš Sl. 12, 37—40) na gradini Kolođin[52]). I u naselju Ripnev, kako smo već rekli, ova keramika se nastavlja na keramiku tipa Luka Raikovecka. U Češkoj je u 9. vijeku zastupljen izvijeni i kružno zadebljani rub oboda (kao naš Sl. 12, 17—22), zatim prošireni i vertikalno odrezani (kao naš Sl. 12, 14, 15), zatim obod sa žlijebom (kao naš Sl. 12, 37—40) zastupljen na nalazištu kod Njitre[53]: u mlađe gradišno doba[54] javlja se ovalno zadebljan obod (kao naš Sl. 12, 29, 30), a u srednje gradišno doba ovalni obod sa žlijebom[55] (kao naš Sl. 12, 41). Obodi sa žlijebom javljaju se i kasnije u 12. i 13. vijeku u kurganima u Ukrajini i nazivaju ih kurganskim tipom[56].

Istraživači se inače slažu da se kod ovih vrlo raznovrsnih tipova oboda ne može sprovesti i neka sistematizacija razvoja oboda[57]. Neki smatraju karakterističnim samo one obode koji se duže zadržavaju, ali pri njihovom oblikovanju mnogo utiče moda i umješnost lončara[58]. Najbrojnije varijante oboda nalazimo u Novom Mestu u Češkoj, gdje su se mogli datirati po slojevima. Naši primjeri oboda: izvijeni i kružno zadebljani (Sl. 12, 17—22), obodi sa žlijebom (Sl. 12, 37—40), ovalno zadebljani obodi (Sl. 12, 29, 30), na kraju prošireni obodi i vertikalno odrezani ili trakasti obodi (Sl. 12, 14, 15) — pojavljuju se u Novom Mestu već na prelazu iz 8. u 9. vijek[59].

Kod nas su zastupljeni, najzad, i dugi koso izvijeni obodi, koji se nalaze već u ranijoj avarsko-slavenskoj keramici 8. vijeka, a u 11. vijeku su karakteristični za nalaze u Slovačkoj[60]. Zatim, kod nas se javljaju i prošireni obodi vertikalno odrezani (Sl. 12, 14, 15) (trakasti) koji su istodobni sa Blučinskim tipom i u većem broju se javljaju polovinom 9. vijeka. Ova keramika sa razvijenijim obodima još u 9. vijeku nosi na dnu tragove obrade rukama[61], što je karakteristično i za najveći broj naše keramike razvijenijih oboda. Ovi obodi, prošireni na kraju i vertikalno ili koso odrezani, karakteristični su u kasnijem razvoju srednjovjekovne keramike kod Slavena i u Ukrajini[62]. Prema tome, po analognim oblicima oboda, pa i sličnoj tehnici koju nalazimo i u Češkoj, našu keramiku razvijenijih oboda možemo datirati na

---

[51] М. П. Кучера, *Древний Плиснеськ*, Археологичние памятки УРСВ XII 1962, str. 46, sl. 19.

[52] Р. О. Юра, *Древний Колодяжин*, Археологичні памятки УРСР XII, 1962, сэ. 5, 6.

[53] D. Bialekova, Slov. arch, VII — 2, 1959, T. II, 6: V, 6 i III, 1: T. II, 1, str. 452.

[54] V. Budimský-Krička, *Slovanské osídlenie na severovýhodnom Slovensku*, Slov. arch. IX, 1—2, T. X, 3 i 20, str. 347.

[55] J. Eisner, *Die Entwicklung der slavischen Keramik in Böhmen in der mittleren Burgwalperiode*, Praehistorische Zeitschrift XXVIII, 1959, str. 211, T. II, 6: III, 1.

[56] А. Л. Монгаит, *Старая Рязан*, МИА 49, 1955, 123—5.

[57] V. Hrubý, *Staré Město*, str. 284.

[58] Ibidem, str. 284—297.

[59] Ibidem, sl. 89 do 94.

[60] D. Bialekova, Slov. arch. VIII — 2, 1959, str. 452.

[61] Ibidem, str. 453.

[62] Ю. Кухаренко, *Средневековне памятники Полеся*, Археология СССР, F, — 57, Москва 1961, стр. 8—10

prelaz iz 8. u 9. vijek. Dobro obrađeni lonci na vitlu se pripisuju već keramičkom zanatstvu, a ne više kućnoj radinosti[63], te je ova vrsta naše keramike negdje na početku keramičkog zanatstva.

Osim oblika lonca, koji čine glavnu masu keramike, zastupljene su i u mlađoj keramici zdjele. Najčešći oblik zdjela je crepulja (T. IV, 5—8 : VI, 7 : VIII, 7) koju nalazimo već u starijoj keramici a javlja se još i u 9. vijeku (T. X, 8). Plitke zdjele, crepulje, pojavljuju se u Ukrajini i dalje od 8. do 10. vijeka u kompleksu slavensko-ruske kulture[64], a osobito su česte u kulturnoj grupi romeno-borševskoj iz 8. i 9. vijeka[65], s kojom naša keramika inače ne pokazuje sličnosti. Plitke zdjele, crepulje, smatraju karakterističnim za Istočne Slavene, dok se kod Zapadnih Slavena rijetko javljaju. U Mađarskoj su ovakve zdjele nađene dosada samo na dva nalazišta, te se smatra da one ovdje ukazuju na veze sa Istočnim Slavenima[66].

Drugi tip zdjela predstavlja plitka zdjela uvijenog oboda. To je oblik koji se javlja već u prahistoriji i odražava sve do srednjeg vijeka. U našem naselju nađen je samo jedan primjerak ovog tipa zdjele (T. IX, 9) izvan nastambi, na dijelu naselja sa kasnijom keramikom. Ovaj tip se javlja u Češkoj u 9. vijeku[67], u Poljskoj ide i dalje u period od 10. do 13. vijeka[68], a kod nas je zastupljen i u nalazima u Ptuju[69].

U najkasnijim objektima na Jazbinama (XLVIII) nađena je, najzad, velika zdjela debelih kosih zidova, grube fakture (T. VII, 8), te je sigurno služila u nekom zanatskom procesu. Ovaj oblik nalazi analogije i u ostalim slavenskim zemljama, i to: u Moldaviji[70] (9. vijek), Rumuniji (11. do 12. vijek)[71], te vrlo često u Poljskoj (10. do 12. vijek) zajedno sa zdjelama uvijenog oboda[72].

Srednjovjekovna keramika. — U uvodu je već istaknuto da se grupa objekata XLVIII do L nalazi izdvojeno od ostalih objekata, da je nešto udaljena na sjeverozapad od njih. Sudeći po nalazima u tim objektima, oni su već dio jednog kasnijeg naselja, koje se vjerovatno proteže na zapad od dosada otkopane površine.

---

[63] B. Hropowsky, Slov. arch. X — 1, 1962, str. 221.

[64] M. И. Аяпушкин, *Памятники второи половины I и начала II тысячелетия*, МИА 104, 1961, sl. 103, 8.

[65] Г. И. Смирнова, *Работы западно украинскои экспедиции в 1954 году*, Краткие сообщения 67, Москва 1957, 106, sl. 45.

[66] A. Cs. Sos, *Slavische Siedlungsreste im Zagyvatal*, Slov. arch. XVIII — 1, 1970, str. 105.

[67] J. Eisner, *Praehistorische Zeitschrift XXXVI*, — 4, 1959, str. 211, T 3, 7.

[68] Barbara Łepowna, *Garnicarstvo Gdanskie w X — XIII vieku*, Gdansk 1968.

[69] J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*, Ljubljana 1950, sl. 14.

[70] Г. Б. Фдоров, *Население Прутско-днестровского междуречья*, М. И. А. 89. Г. 60,5.

[71] M. Chisvasi-Comşa, *Quelques conclusions d'ordre historique résultant de l'étude de la céramique des VIe — XIIe siècle*, SCIV, VII, 1—4. 1957, Pl. IV, 2, 284.

[72] B. Łepowna, op. cit., Sl. 43.

Nalazi u objektima XLVIII i XLIX obuhvaćeni su u našim tabelama keramike, jer su oblici oboda lonaca, faktura posuda a i tehnika obrade slični našim kasnim nalazima. Sudeći po vrlo pjeskovitoj fakturi i tvrdom pečenju, ovi nalazi bi mogli biti i kasniji od nalaza nađenih u poluzemunicama I do XLVII, jer se tipovi oboda početka 9. vijeka javljaju i kasnije. Međutim, nedostaju drugi nalazi po kojima bi se ova dva objekta mogla preciznije datirati. Datiranje je otežano i time što ova dva objekta, sudeći po nalazima troske u njima, spadaju u radionice za preradu željeza.

Posebnu celinu, prema keramičkim nalazima, predstavlja objekat L, koji se i po obliku razlikuje od drugih objekata. O tome će kasnije biti govora. Nalazi keramike u ovom objektu ne predstavljaju neposredni dalji razvoj dosada zastupljenih tipova keramike. Vrlo naglašeni vratovi, te bogato i raznovrsno profilisani široko izvijeni obodi (T. XIII, 10, 11), spadaju već u kasniju keramiku od 13. do 14. vijeka. Prema tome, ova grupa od tri objekta pripada periferiji drugog naselja. Bilo ju je svakako potrebno spomenuti, jer nam je instruktivna u pogledu formiranja naselja na ovom terenu.

OSTALI KERAMIČKI NALAZI

Pršljenovi. — Među keramičkim nalazima moramo spomenuti i pršljenove sa tkačkih stanova koji su dosta brojno zastupljeni na Jazbinama. Oni su takođe jedno od obilježja slavenskih nalazišta, a nalaze se i u grobovima[73]. Kod nas su zastupljeni, uglavnom: jednostavni pršljenovi kružnog presjeka (u objektima XVIII i XXVII)[74], pršljenovi pljosnatog oblika (u objektu XVI, XXI, XLIII)[75], i bikonični pršljenovi (u objektu XXI)[76]. Polovina jednog pršljena kružnog presjeka (iz objekta XLI)[77] ornamentisana je horizontalnim linijama (T. XI, 2). Pršljenovi su, prema tome, nađeni i u ranim i u kasnijim našim nastambama, a i u nekim radionicama.

Pršljenovi se sreću od najstarijeg doba i u drugim slavenskim nalazištima[78], a osobito su raznovrsni njihovi oblici zastupljeni na gradištima[79] kao i u naseljima od 7. do 9. vijeka. Tamo, takođe, nalazimo ornamentisane pršljenove[80]. Analogije našem pršljenju sa ornamentom horizontalnih linija nalazimo u mogili u Skalici (9. vijek)[81].

---

[73] Lubor Niederle, *Rukověť slovanské Archeologie,* V Praze 1931, str. 234, slo. 109, 3.

[74] Inventarni broj 4548 i 4757/1, 2.

[75] Inv. br. 4448, 4679/-, 4845.

[76] Inv. br. 4679/2.

[77] Inv. br. 4637.

[78] И. П. Русанова, *Поселение у С. Корчака,* МИА 108, 1963. д. стр. 45, сл. 6: и 6, 7.

[79] С. Э. А. Симонович, *Городище Колочин,* МИА 108, стр. 130, сл. 24; И. И. Ляпушкин, *Городище в. с. Опошня,* МИА 104, 1961, ст. 272, сл. 119

[80] Д. Т. Березовец, МИА 108, ст. 167, сл. 12; J. Eisner, *Devinska Nova Ves,* str. 305.

[81] V. Budimský-Krička, *Slovanske mohyly v Skalici,* Bratislava 1959, Tab. XIV, 17. (br. inv. 4925/6).

Uz pršljenove nađen je i jedan *mosur* (u objektu XVIII)[82], koji, također, svjedoči o razvijenoj tehnici tkanja u našem naselju.

Nalazi pržulja. — Karakteristične su za slavenska nalazišta i velike plitke posude — pržulje, vrlo debelih zidova, koje su služile za sušenje žita. U Jazbinama su nađeni samo manji fragmenti pržulja u objektima VII (T. XIII, 1) X, XII, XV, XXIV. Većinom su to lošije pečeni proizvodi sa dosta primjesa pljeve. Jedino su primjerci iz objekata X i XII izrađeni od dobro prečišćene zemlje, dobro su pečeni i crvene su boje.

O razvijenoj zemljoradnji svjedoče nam i očuvani komadi *žrvnjeva* za mljevenje žita, nađeni u objektu VII, XI, i XXVI, zatim i nalazi kamenih *brusova* za kose (nađeni u objektima VI, VIII, XV, XVII, XXI, XXIX, XLVI, XLVII). Ovi nalazi su zastupljeni samo u objektima koji su označeni kao nastambe, i to kako u starijim tako i u kasnijim nastambama. Ovakvi nalazi, dopunjeni predmetima od željeza, svjedoče da je zemljoradnja u ovom naselju također vrlo intenzivno njegovana.

NALAZI NAKITA

Nalazi nakita su u naselju na Jazbinama vrlo skromni. Nađeni su samo: jedna *bronzana naušnica*, jedna *srebrena boba* od naušnice, tri fragmenta od staklenih crnih *brazletni* i dvije *perle*. Iako su malobrojni, ovi nalazi su od posebne vrijednosti za preciznije datiranje, odnosno za potvrdu datiranja izvedenog na osnovu keramike.

Bronzana naušnica pripada tipu naušnica sa tri okrugle jagode na karičici koja se zatvara petljom, ali je ovdje očuvana samo jedna jagoda, a karičica je nešto deformisana[83] (T. XI, 8). Nađena je uz ostatak jednog ognjišta u grupi ognjišta kod sonde XX a ta ognjišta su vjerovatno služila radionici XLIII, jer se nalaze u njenoj blizini. Prema tome, naušnica je nađena u grupi objekata sa početka 9. vijeka, a ovom dobu, prema tipološkim karakteristikama, pripada i sama naušnica. Naušnice sa tri jagode javljaju se kod nas u daleko većem broju nego ostali tipovi, a i inače je ovaj tip omiljen kod Slavena. U krajevima oko Drine ovakva naušnica je nađena još u G. Brodcu i Srebrenici[84].

Srebreni bikonični bobak (T. XI, 11) može da pripada tipu naušnice sa jednom, ali i sa četiri bobka, i za nju nalazimo brojne analogije u Dalmaciji[85] i u Hercegovini (Mogorjelo)[86], a ovakve naušnice su česte i u Češkoj[87]. Datiraju se od 9. vijeka dalje.

---

[82] Inv. br. 4575.

[83] Inv. br. 4636, (dijam. naušnice 2,8 cm, dijam. jagode 0,9 cm).

[84] Nada Miletić, *Nakit i oružje IX—XII vijeka u nekropolama u BiH*, GZM XVIII, 1963, str. 168—176.

[85] F. Radić, Starohrvatska prosvjeta V, str. 68.

[86] I. Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zem. muzeja*, GZM VI, 1951, str. 243, Tab. I, 6.

[87] J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, str. 50, T. LIII, 1,

Oba tipa naušnica spadaju u tzv. »dalmatinski tip« slavenskih naušnica za koje se smatra da su ih izrađivali domaći majstori po bizantiskom uzoru[88]. Najbrojnije pripadaju 9. vijeku.

Bobak je nađen nekoliko metara sjevernije od radionice XLIII kao slučajni nalaz u jednom pokusnom rovu. Prema tome, obje naušnice potvrđuju da se radionica XLIII nalazi, a i pripada teritoriji sa kasnijim nalazima 9. vijeka.

Brazletne, od kojih su očuvana tri mala fragmenta staklenih crnih brazletni u objektima III, XVIII (T. XI, 5) i XLIII (T. XI, 6)[89]. Fragment iz objekta XVIII je skoro kružnog presjeka, dok su ostale dvije polukružnog presjeka. Staklene brazletne prate slavenske nalaze od Dona do zapadnih granica Slavena, ali nisu tipične samo za Slavene. Ove brazletne nisu zastupljene samo u gradskim centrima nego i u seoskim naseljima[90], što potvrđuju i naši nalazi. U Čehoslovačkoj i Ukrajini se ovakve brazletne datiraju od konca 8. vijeka dalje[91]. U vrijeme od 8. do 9. vijeka javljaju se i u kurganima[92]. Naše su brazletne najjednostavnijeg tipa, te sigurno spadaju u početak njihove pojave, tj. u vrijeme prelaza od 8. u 9. vijek. Ovom datiranju odgovara i zastupljena keramika u objektima u kojima su nađene.

Staklene perle i to svega dvije: jedna mozaična, druga peteročlana, obje nađene su u nastambi XXX. Bile su sigurno dio jedne veće ogrlice od manjih perli, jer se i u ostalim slavenskim nalazištima javljaju uvijek pojedinačno u ogrlicama od manjih perli.

Mozaična perla (T. II, 8) je cilindričnog oblika i ukrašena je crvenim okcima sa zelenim trepavicama, a u bijelom polju crvenih okaca nalazi se plava tačka. Na krajevima cilindra je izveden po uski plavi pojas[93]. Potpunu analogiju našoj perli vidimo u nalazima iz Blučine (Poulikov tip IV)[94]. I u Blučini se mozaična perla javlja zajedno sa višečlanom perlom u ogrlici od manjih perli[95]. Poulik mozaične perle datira u prvu polovinu 9. vijeka, no one se zadržavaju do kraja 9. vijeka[96]. Tako se datiraju i u nalazištima zapadne Evrope. U mogilama u Ukrajini one se javljaju već krajem 8. vijeka, ali se produžuju i u 9. vijek[97]. One nisu karakteristične, kao ni brazletne, za izvjesne oblasti

---

[88] Lj. Karaman, *Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1940, str. 34.

[89] Inv. br. 5045, 5046 (duž 2 cm, diam. 07 × 05 : duž. 4,3, diam. 0,9 × 0,5).

[90] И. И. Ляпушкин, *Днепровское лесостепное Левобережье*, МИА 104, 1961, ст. 319.

[91] Ж. И. Въжарова, *Славянски и славянобългарски селища--*, стр .158, З. А. Львова, *Стеклянные браслеты и буси из Саркела — Белои Вежи*, МИА 75, II, стр. 310.

[92] Е. А. Шмидт, *Некоторые археологические памятники Смоленщины*, МИА 108, 1963, стр. 62, сл. 13, 22.

[93] Inv. br. 5047/1, duž. 0,9 cm, diam. 0,6 cm.

[94] J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, T. XXXIX, 2.

[95] Ibidem, Tab = XXXVII, 3.

[96] Ibidem, str. 61.

[97] Ф. Д. Гуревич, *Древнейшие бусы Старой Ладоги*, Советская археология XIV, 1950, стр. 179.

ili narode, nego su široko rasprostranjene od Kavkaza do srednje Evrope[98]. Kod nas je nađen dosada još samo jedan primjer mozaične perle, i to u grobu u Mihaljevićima (blizu Sarajeva). Ova perla se od naše razlikuje nešto po ornamentu, naime u bijelom polju crvenog okca su četiri plava listića postavljena u vidu krsta[99]. Ta perla iz Mihaljevića se oslanja na analogne u nalazu iz mogile u Skalici (Čehoslovačka), zatim i u ketlaškim nalazima[100].

Peteročlana perla (T. II, 9) je sastavljena od pet srebrenkastih okruglih perli[101]. Ovaj tip perli nalazi se već u grobovima koji su nastali u vrijeme seobe naroda i isto je toliko široko rasprostranjen kao i mozaične perle. Možemo ga sresti i u ketlaškim grobovima, a u Češkoj i u nekim drugim oblastima su naročito omiljene u 9. vijeku[102]. Kako je kod nas nađena uz mozaičnu perlu, svakako je istodobna s njom.

Za naše perle je najprihvatljivije datiranje u prvu polovinu 9. vijeka. Perle su nađene u objektu XXX, u kome je već zastupljena keramika 9. vijeka, ali i keramika koja se masovno javlja u 8. vijeku a kasnije sve više iščezava.

Prema tome, nalazi nakita, iako malobrojni, vrlo su nam značajni, jer su jedini predmeti koji su i drugdje preciznije datirani. Kako se njihovo datiranje može dobro uklopiti u naše keramičke nalaze, to služe kao potvrda i pravilnom datiranju naših keramičkih nalaza.

PREDMETI OD KOSTI

Predmeti od kosti, nađeni u Jazbinama, prema upotrebi se mogu podijeliti u dvije vrste. U prvu vrstu idu oruđe i alat, a u drugu vrstu spadaju predmeti koji tokom obrade potpuno izmjenjuju prvobitni oblik kosti, kao što su toaletni predmeti, predmeti za ukras i za igru.

Najčešći nalazi od kosti na Jazbinama spadaju u prvu grupu i većinom pripadaju šilima. *Šila* su napravljena od zašiljenog vrha roga[103] ili od punih većih kostiju, zbog čega su onda većih dimenzija i široke glave[104]. Služila su za probadanje tkanina i koža. Na jazbinama su koštana šila nađena samo u starijim poluzemunicama (nastambe VII — T. XII, 6, 7) i II i jama iz sonde X (T. XII, 5)), i to u najstarijem dijelu naselja. U kasnijim nastambama ih već zamjenjuju željezni artefakti.

---

[98] Ibidem, str. 180.

[99] N. Miletić, *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca*, GZM XI, 1956, str. 31, Tab. III.

[100] V. Budimský-Krička, *Slovanské mohyly v Skalici*, str. 137—9. N. Miletić, *Elementi ketlaške kulture u BiH*, Balcanoslavica IV — Simpozium u Kopru (u štampi).

[101] Inv. br. 5047/2, duž 2,3 cm, dijam. 0,6 cm.

[102] J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, str. 62—63.

[103] Inv. br. 4118/1,2 nađene u objektu VII, duž 5 i 8 cm.

[104] Inv. br. 4306, duž 13,5 cm, nađen u objektu X (jami) i inv. br. 68 i 69, duž 9,3 i 12 cm nađeni u objektu II.

Nađen je i jedan zašiljeni vrh *roga* (T. XII, 4)[105] koji se je naticao na šiljasti predmet, jer na dnu ima kružni otvor.

Od toaletnih predmeta nađen je fragmenat jednog dvostrukog *koštanog češlja* (T. XI, 1)[106] sa dva reda zubaca. Sačuvan je samo njegov srednji dio. Između dva reda zubaca je pločica, lučno zaobljene površine, a na površini ove pločice su izvedene četiri urezane vertikalne crtice na rastojanju od dva centimetra. Pošto se na osnovu ovog fragmenta ne može rekonstruisati cijeli oblik, češalj ne možemo uvrstiti u neki određeni tip.[107] Tipovi češljeva sa pločicom, lučno zaobljene površine, javljaju se kod nas već u 6. vijeku[108], u Istri u 7, vijeku[109] a u Sloveniji su česti od 8. do 9. vijeka[110]. Međutim, oni se razlikuju po oblikovanju krajeva češljeva.

Kako je češalj očuvan samo fragmentarno a neka preciznija tipologija i hronologija ovih nalaza još nije izrađena, to nam ovaj nalaz češlja, inače dosta zastupljen na slavenskim lokalitetima, ne može služiti za preciznije datiranje.

PREDMETI OD ŽELJEZA

S obzirom na veći broj nađenih radionica za preradu željeza, očekivali bi se i brojniji nalazi predmeta od željeza. Međutim, najstarije radionice, kojima pripadaju i ove naše, kao što ćemo dalje vidjeti, izrađivale su predmete samo za domaću potrebu; produkcija još nije bila masovna kao u kasnije vrijeme. Otuda su i predmeti, nađeni u našim objektima, služili za domaće potrebe. Iste predmete nalazimo i na drugim slavenskim nalazištima od 7. do 9. vijeka, kao na naseljima kulture Luka Raikovecka[111], gdje se takođe, uz poneke primjere oružja, nalaze brojnije zastupljena zemljoradnička oruđa, te predmeti za potrebe kućanstva, kao što su noževi, kresiva, šila i drugi.

Oružje. — Od oružja je nađena, bolje sačuvana, samo *bojna sjekira*, dok su drugi predmeti vrlo fragmentarno očuvani.

Bojna sjekira (T. XII, 9) nađena je u blizini objekta XVIII, odnosno nešto istočnije od njega, i sigurno pripada ovom objektu. Sjekira je duga i uska, sa nešto proširenim sječivom[112]. Ona potpuno odgovara tipu bojne sjekire, jer je uska i duga a otvor ušice je manjeg

---

[105] Duž 11 cm nađen u objektu XXVII (po br. 5048).

[106] Inv. br. 4182, duž 5, šir. pločice iznad srednjeg dijela 1,4 cm, nađen u objektu VIII.

[107] Vilem Hrubý, *Slovanské kostěně prědměty a jejich výroba* na *Moravě*, Památky archeologické XLVIII—1, 1957, str. 118.

[108] L. Bolta, *Rifnik*, Arheološki vestnik XVIII, 1967 Ljubljana, str. 407, Tab. VII, 1.

[109] Branko Marušić, *Zgodnosrednjevekovno grobišče v Čelegi pri* Novem Gradu, Arheol. vest. IX—X/1, 1968—9, str. 216, Tab. III, 2—4.

[110] Bl. Jevremov, *Neuentdeckte Gräber in der Nekropole in Turnišče*, Balcanoslavica II, 1973, str. 85, sl. 2, 3.

[111] Д. Т. Березовец, МИА, 108, 1963, стр. 183, сл. 20.

[112] Inv. br. 4662, duž. 17, šir. sječiva 4,5, dijam, uške 3,3 cm.

promjera, dok radne sjekire imaju promjer otvora ušice do 4,3 cm[113]. Varijante tipova sjekira sa proširenim uškama u vidu trougla (kao kod naše) javljaju se jako često u Moravskoj i Slovačkoj, ali su zastupljene i u Poljskoj i Ukrajini[114]. Poulik ih svrstava u tip II i datira ih od 8. do polovine 9. vijeka[115], i u taj period svrstava i jedini dosada nalaz varijante takve sjekire nađene u grobu u Velikoj Gorici[116], koja međutim, po obliku ne odgovara sasvim našem nalazu. Najbliže analogije našoj sjekiri nalazimo u groblju u Novoj Vesi[117] (Češka), i to u grobovima vojnika i konjanika. i taj tip se javlja i na avarskoj teritoriji. Našoj sjekiri po obliku dosta liče i sjekire nađene u Makarovom Ostrovu (Ukrajina), lokalitetu koji pokazuje velike sličnosti u nalazima keramike i drugim željeznim predmetima[118].

Tulac od željeznog lima (T. XIII, 6) sačuvan je samo djelimično i to njegov vrh, dok je dio za nasađivanje drške, vjerovatno koplja, spljošten.[119] Nađen je, kao i sjekira, istočno od objekta XVIII, u probnom rovu, te najvjerovatnije i pripada ovom objektu.

U objektima III i XXVII (T. XI, 3) na Jazbinama, nađene su *strelice* u obliku vrlo izduženog lista[120], jedna dosta oštećena piramidalna trostrana strelica u objektu XXVIII (T. XI, 7)[121], kao i jedna piramidalna strelica toliko oštećena da se više ne može odrediti da li je trostrana ili četverostrana[122]. Sve one pripadaju tipu strelica sa trnom, za koje se smatra da su nomadskog porijekla[123]. Obje ove vrste strelica brojno su zastupljene u Novoj Vesi (Češka)[124], a trostrane strelice se osobito često javljaju u Južnoj Moravskoj[125].

Kod nalaza oružja moramo posebno naglasiti nomadsko porijeklo strelica kao i činjenicu da se bojne sjekire našeg tipa nalaze i na avarskim nalazištima. Ovo su jedini elementi među nalazima koji upućuju na vezu naših nalaza sa nomadskom kulturom, sa kojom ćemo doći u doticaj pri obradi tipova naših poluzemunica, te je ovu činjenicu trebalo podvući.

Poljoprivredno oruđe. — O razvijenoj zemljoradnji u našem naselju svjedoče nam, kao što smo već spomenuli, ostaci *žrvnjeva*, *pržulja* i *bruseva*. Očuvano poljoprivredno oruđe nam pokazuje da je zemljoradnja ovdje bila već na visokom stupnju.

---

[113] M. X. Алешковский, *Курганы русских дружинников*, Советская Археология 1, 1960, Москва, стр. 74.
[114] L. Niederle, Rukověť slovanské archeologie, str. 159—160.
[115] J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, str. 35.
[116] V. Hoffiller, *Staro groblje u Velikoj Gorici*, Vjesnik hrv. arheološkog društva X, 1909, str. 128, sl. 21, 3.
[117] J. Eisner, *Devínska Nová Ves*, str. 297, grob 592, Tab. LXIV, 2.
[118] Д. Т. Березовец, МИА, 108, 1963, стр. 183, сл. 20, 7.
[119] Inv. br. 4666, duž 9,5, šir. 3 cm.
[120] Inv. br. 146 duž 8,5 cm: inv. br. 5049/1 duž. 8 cm.
[121] Inv. br. 4781/4, duž 5,5, cm.
[122] Inv. br. 5043, duž. 5,3 cm.
[123] L. Niederle, Rukovet . . . , str. 170.
[124] J. Eisner, *Devínska Nová Ves*, str. 293—4.
[125] V. Budimský-Krička, *Slovanské mohyly v Skalici*, str. 132.

O tome nam, prije svega, svjedoči nalaz jednog *crtala*[126] (T. XII, 1) koje je nađeno u jami stuba u objektu XVIII. Za metalna crtala smatraju da su porijeklom iz antičkog Sredozemlja i zato se ono prvo i pojavilo kod slavenskih plemena južno od Karpata. Sjeverni Slaveni su sve do 10. vijeka imali drvena crtala. Željezna crtala se javljaju uz druge najranije željezne predmete, kao što su: noževi, srpovi, rala, a od oružja bojne sjekire, koplja i strelice[127]. Naš oblik crtala je sličan onima iz slavenskih naselja 8. do 9. vijeka. Po tipu su našim crtalima slična crtala iz slojeva 8. do 9. vijeka na gradu Sarkel-Belaja Veža (na Donu)[128], zatim crtala sa nalazišta kulture Luka Raikovecka, kao i sa gradine L. Raikovecka (Ukrajina)[129]. Prema tome, i naše crtalo možemo pripisati periodu od 8. do 9. vijeka, a iz tog doba su i keramički nalazi u objektu u kome je nađeno.

Osim crtala, u objektu XLI nađeno je i pet fragmenata jednog *srpa* (T. XII, 2) koji su dosta nagriženi od rđe[130]. Srpovi sa kratkim trnom, slični našem srpu, javljaju se u dosta dugom periodu i to na gradu Sarkel-Belaja Veža (na Donu)[131] (kao i naprijed spomenuto crtalo) u sloju 8. do 9. vijeka, zatim u Makarov-Ostrovu (Ukrajina) gdje smo već spomenuli nalaz sličan našoj bojnoj sjekiri[132] (takođe od 8. do 9. vijeka). U jednom grobu u Starem Mestu (Češka),[133] datiranom u vrijeme od 7. do 9. vijeka nađen je isti srp, a srećemo ih i u Bugarskoj na nalazištima od 7. do 9. vijeka. Naš srp, na osnovu ostalih nalaza iz objekta XLI, treba datirati na granicu 8. i 9. vijeka.

Predmeti za potrebe domaćinstva. — Od predmeta koji su služili u domaćinstvu najbrojniji su, kao i na drugim slavenskim nalazištima, *noževi* manjih dimenzija, trokutastog oblika ili lučne oštrice, koliko se po vrlo fragmentarnim ostacima još moglo zaključiti. Ostaci noževa su nađeni u objektima XV (T. XII, 8), XVIII, XXIII (T. XIII, 9), XXVII, XXIX (T. XII, 10), XXX, XXXV, XXXVII, XL, XLIII, XLVI, XLVII (T. XIII, 8)[134]. Pored noževa u Jazbinama su zastupljeni: *klinci* pljosnate glave (T. XIII, 7)[135] i klinci sa glavom u obliku slova T (T. XIII, 4)[136], fragmentiran dupli *klin* (spojnica) (T.

---

[126] Inv. br. 4509, duž. 24, šir. 4,5 cm.

[127] Joachim Hermann, *Die Slaven in Deutschland*, Berlin 1970, str. 51.

[128] С. С. Сорокин, *Железные изделия Саркела — Белои Вежи*, МИА 75, 1959, стр .167—169, сл. 18, 1.

[129] В. К. Гончаров, *Раиковецкое городиште*, МИА 75, 1959, Т. IV, 5.

[130] Inv. br. 5038, nađen u objektu XLI.

[131] С. С. Сорокин, МИА 75, 1959, сл. 16.

[132] Д. Т. Березовец, МИА 108, 1968, стр. 187, сл. 20, 9.

[133] V. Hrubý, *Staré Město*, sl. 12, 6.

[134] Obj. XV — i.b. 4410, d. 7,3 š. 1,4: ob. XVII — i.b. 4633, d. 6 i i.b. 4631, d. 7 cm: ob. XXVII — i.b. 5049/2, d. 7, š. 2 cm: ob. XXIII — i.b. 5026, d. 10, š. 1,2 cm: XXIX — 5028, d. 14,5, š. 1,5 cm: ob. XXX — i.b. 5027, d. 7, š. 1,2 cm: ob. XXXV — i.b. 5032, d. 6 cm: ob. XXXVII — i.b. 5035, d. 11 i 5036, d. 9 cm: ob. XL — i.b. 5037, d. 10, š. 1,5 cm: ob. XLIII — i.b. 5039, d. 9 cm: ob. XLVI — i.b. 5041/4, d. 9 cm: XLVII — i.b. 5042/2, d. 13, š. 1,8 cm.

[135] Ob. XXXI, — i.b. 5030, d. 8 cm.

[136] Ob. XXX V— i. b. 5033, d. 12,5 cm.

XIII, 2)[137], tanko *šilo* (T. XI, 4)[138], razne *opruge*[139], opruga sa šiljcima (T. XII, 3)[140], dvije vrlo izjedene šipke[141] i zgnječeni komad višestrukog lima koji liči na korice noža (T. XIII, 5)[142].

Kresivo, inače čest pratilac drugih nalaza u slavenskim nalazištima, nađeno je kao slučajan nalaz u probnom rovu jugoistočno od objekta X (T. XI, 9). Sačuvan je samo donji dio kresiva[143], ali se po obliku, ipak, može vidjeti, da ono ne pripada starijem tipu kresiva (širokog trapezoidnog srednjeg dijela i bez krakova) koji se javlja u 6. vijeku u grobnim žarama u Češkoj[144], nego kasnijem tipu sa dužim ramenom, trokutasto proširenim srednjim dijelom i sa dugim kracima koji se zavijaju u spiralu[145]. Vrlo bliske analogije našem kresivu predstavljaju nalazi kresiva od 8. do 9. vijeka u groblju u Brezju (Slovenija)[146] i u groblju u Njitri (Češka) gdje se takođe datiraju u vrijeme od 8. do 9. vijeka[147].

Od bronzanih predmeta, nađena su samo dva manja fragmenta *bronzanog lima* u objektu XXVII.

Treba istaknuti da nedostaju nalazi *udica* koje su inače zastupljene na mnogim naseljima od 8. do 9. vijeka. Kako naše naselje leži u močvari i kraj potoka, to je sigurno i ribolov bio razvijen. Nedostatak udica upućivao bi na to da su ondašnji žitelji za ribolov upotrebljavali košare od pruća[148].

Za većinu naših nalaza od željeza se može reći da potiču iz vremena od 8. do 9. vijeka. Ako slijedimo objekte u kojima su nađeni željezni predmeti, vidjećemo da oni nisu zastupljeni u nastambama sa najstarijim keramičkim materijalom (Objekti VI, VII, VIII, XIX, XXXIII), a to nam je još jedna potvrda više da ove nastambe spadaju u najstariji dio naselja.

TIPOVI OBJEKATA

Na osnovu donesenih planova, već na prvi pogled se može zaključiti da su objekti u Jazbinama imali oblik nepravilnog kruga, elipse

---

[137] Ob. XLVI — i. b. 5041/1, d. 9,5 cm.
[138] Ob. XV — i.b. 4411, d. 8 cm.
[139] Ob. XXII — d. 7,5 š. 1,5 cm i obj. XLIV, i.b. 5040, d. 4,5 š. 1 cm.
[140] Ob. XXXVa — i.b. 5034, d. 9, š. 1,5 cm.
[141] Ob. XXXIII — i.b. 5031, d. 111 i 6 cm.
[142] Ob. XXXI — i.b. 5029, d. 10,5, š. 3,5 cm.
[143] Inv. br. 4307.
[144] J. Poulík, *Staroslovanskà Morava*, str. 91, sl. 25; 2, 3, 11.
[145] Paola Korošec, *Grob slovanskego bojovnika na Turnišču pri Ptuju*, Arheol. vestnik II/1, 1951, str. 27.
[146] Stanko Pahić, *Antički i staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečani*, Rasprave Slov. akad. zn. in umet. VI, 1969, str. 254—255, grob VI i XVII, Tab. IX.
[147] P. Čaplović, *Slovanské pohrebište v. Nitre pod Zoborom*, Slov. arch. II, 1954, str. 33, T. XVI.
[148] А. В. Куза, *Рыболовство у источных Славян, Древние Славяне и их соседи*, Академия наук СССР, Москва, 1970, Инст. арх. стр. 132.

ili izdužene elipse. Ovakve lučne i zaobljene konture imaju i radionice, kao i peći za preradu željezne rude, iako ovi objekti pokazuju komplikovanije oblike. I kod nadzemnih zgrada sa stubovima (objekti u sondi X i XVIII) unutrašnji stubovi pokazuju kružni smjer. Nije se, međutim, našao dosada ni jedan objekat četvrtaste osnove, inače najčešći oblik građevina kod starih Slavena.

Već prilikom opisa objekata izdvojeni su stambeni objekti od objekata koji su služili za preradu željezne rude. Treba, ipak, reći da je način izgradnje, uz manja odstupanja, isti kod svih ovih objekata izuzev zgrada sa stupovima (objekti u sondama X, XVIII). Svi objekti su ukopani u zemlji, pri čemu dubina jame varira od 40 do 120 cm. Oko objekta su većinom zabilježena dva reda vertikalnih stubova, a kod radionica je češće bio jedan red stubova. Stubovi su bili vezani pleterom koji je bio oblijepljen lijepom, čiji su fragmenti sa otiskom šiblja nađeni u ponekim poluzemunicama. Većina fragmenata lijepa je, međutim, sasvim sitna. Vertikalno postavljeni stubovi nosili su konstrukciju konusnog krova, koji je morao biti načinjen od laganog materijala — daske, slame i šindre, — od kojeg nam se nisu očuvali tragovi po kojima bi se moglo tačno odrediti iz kojeg je materijala bio izgrađen. Pojačana i solidna konstrukcija zidova pokazuje da su to bili objekti za trajnu a ne za privremenu upotrebu.

Prema njihovoj namjeni kao i prema osnovama, razlikujemo dvije vrste objekata — stambene građevine i radionice sa pećima.

Stambene građevine

Među stambenim građevinama zastupljene su dvije vrste objekata:ukopani objekti, koji su najbrojniji, i mali kompleks sa dva do tri nadzemna objekta (sonde X i XVIII). Od jama koje su služile domaćinstvu, za ostavu nađena je dosada samo jedna.

Ukopane nastambe. — Ovaj tip nastambi zastupljen je od početka života naselja, dakle od polovine 7. vijeka do njegovog kraja oko polovine 9. vijeka. To se moglo zaključiti po nalazima u ovim objektima (vidi T. 4 i 5). Karakteristično je za ove nastambe da su keramički nalazi u njima boljeg kvaliteta nego u radionicama, u kojima se starija grupa keramike 7. vijeka zadržava sve do u 9. vijek. Nastambe se među sobom razlikuju po ranije navedenoj zastupljenosti vrsta keramike. Ako se držimo općeg pravila razvoja slavenske keramike, prema kojem tehnička obrada keramike predstavlja i hronološki pokazatelj, onda se prema zastupljenosti keramičkih vrsta može teoretski izdvojiti 8 grupa nastambi u Jazbinama.

Najstarije dvije grupe, prvu iz polovine 7. vijeka (objekti VIII, XIX i B) i drugu iz druge polovine 7. vijeka, u kojima je zastupljena samo starija keramika razvijenog praškog tipa, već smo spomenuli prilikom obrade starije grupe keramike. U treću grupu smo bili svrstali

Tabela 4.

ZASTUPLJENOST OBLIKA POSUDA I OBODA U POJEDINIM OBJEKTIMA

Objekat	Cilindričan	Jajolik	Pleća istak.	trbuh istak.	širok otvor usko dno	zdjele	obodi
I							h_4 l_8 g_{14} f_8 f_{14} f_5 h_{35} l_{17}
II							h_5 h_{30} l_4
III					h_{15}	c	h_{17} l_{18} h_3 h_4 l_{37}
IV							l_{18} e_1 g_{14}
IX površ.		f_6 l_{35}			i_6	l	h_{34} l_{40}
IX		j_3 j_5 e_9 e_4			j_5 j_3		h_{17} h_8
X ognjiš.							l_{18} l_{17}
X-jama					l_4		h_4 h_1 l_{18}
XVIII		f_6 i_5 l_{13}	f_7				h_4 h_2 l_{18} l_{27} e_6 e_4 l_{21} j_9
XI-povr.		l_{37} l_{18} e_2			f_{40} l_8 $l_8 l_{40}$		g_8
XI		l_{37} l_{18} e_2 e_2 g_{17} l_{20} e_8 g_6 f_4 f_4 f_{24}			f_{40} l_8 l_8 g_4 l_{40} h_{25} h_{34} l_{29} f_2 g_1		f_6 l_4 l_5 g_8 g_3 f_{14}
XII			l_{27}		l_9 l_{21} l_8		l_9
XIV	l_4 m_{21} l_{19}						
XV		e_5 h_4 h_3 f_4 h_6 e_5 g_{14} e_9 e_4			h_4 h_2 f_4		h_{41}
XVI		f_4 f_3 f_{17}			g_1		f_2 f_4 h_{30}
XVII		i_{17} j_8 j_5 j_4 j_1 f_6 h_6 g_3			j_5 j_8 j_2 i_{36} i_{14} g_{11}		j_1 h_{30} h_{18}
XX							h_5 h_2 h_3 h_4
Jama A	l_{22}	l_5 l_{14} f_{14} h_4	l_5				l_8 l_5
XXI		e_4 e_5 g_5 n_{15}			e_3 i_8		f_6 f_8 f_{14}
XXII		h_9					e_2 e_{15}
XXIII		l_1	l_{22}		l_{17}		l_{39} l_{36}
XXIV		l_{12} f_{19} f_6	f_{28} l_{16}				f_{16} f_{10}

(Nastavak Tab. 4.)

Objekat	Cilindrič an	Jajolik	Pleća istak.	trbuh istak.	širok otvor usko dno	zdjele	obodi
XXV		f_8 l_{21}					e_1 j_4
XXVI		l_{10} i_7	k_5 f_9		j_{23}		f_4 i_{17} l_{37} k_1 h_{14} l_6
XXVII		e_{10} e_5 e_1 i_8 j_8 f_5 e_1	$e_4 e_4 h_{21}$ f_{26} i_5 f_4 j_4 e_6	h_{19} f_{10}	e_1 e_5 h_{23} i_{32} l_{14}		f_{41} j_1 n_2 h_5 e_5 i h_{32} l_{18}
XXVIII		f_9 j_4 j_1 j_2		j_6	f_5 i_{18} j_{35} k_4		h_{35} f_{25}
XXIX		f_3 k_7 j_8	j_8				i_{14}
XXX		i_{18} e_4 f_7 h_4 i_{17} l_9 h_8 i_{37} l_{15} f_{16} i_8	i_{17} h_4 i_{21}		i_{10} l_4 h_8 j_8 h_{37} l_{22} f_{20} f_{24}		f_{32} h_{15} h_{20} h_{21} h_{23} h_{38}
XXXI		j_5 j_2 h_{14} i_4	h_4				i_{14}
XXXIII							e_8
XXXV		f_4 i_5 h_4 h_4 j_5 j_1 j_8 f_4	i_7				j_2 j_3 j_8 j_{13} h_4 l_{17} h_5
XXXVa							h_4 l_{17} h_5
XXXVI	l_{19} l_{21} i_4	h_4 h_6	m_{20}				h_{30} m_{18} i_{17} h_4 h_1 j_1 m_{21}
XXXVII							f_3
XXXVIII	l_6		i_4		l_{27} l_{39}		i_4 h_4 f_1
XXXIX		n_{16}					l_4
XL							e_4
XLI	l_{21}				j_5		i_{20} i_{21} k_1
XLII							f_2 e_8 j_1 j_5
XLIII		e_7 e_5			e_3 i_7		e_1 e_4 e_5 i_3 j_1
XLIV		e_5			e_1		i_5 j_1
XLV						l	m_{20} e_6
XLVa							f_{11}
XLVI							e_4 f_6 g_4
XLVII							e_3
XLVIII	i_{13}	i_{21}			f_{10}	f	f_3 l_{19} l_{20} l_{22} f_5 h_4 l_{34}
XLIX		l_8 i_7			j_4		j_1 j_4

Tabela 5.
ZASTUPLJENOST VRSTA FRAGMENATA U POJEDINIM OBJEKTIMA

Objekti	a	b	c	d	e	f	g	h	i	l	m	n	j	k	ukupno
I	1				2	29	20	42	11	16			73	14	208
II		2	3		16	18	11	26							76
III			1			7	24	26	5	11			2	7	83
IV					14		1	5		2					22
VI	7	20	5	38	4	4	2		2						82
VII	99	76	3	38	3				4						223
VIII	64	10		2		4									80
oko IX povr.					3	14		41		5	2				65
IX					13	11	6	2	4				56		92
X-ognjište		1				2				10					13
X-jama								4		18					22
XI-površ					2	43	2			20			1		68
XI					16	49	86	55	2	8					216
XII								3		12					15
XIV										11	6				17
XV		10			19	26	33	25	1						114
XVI						16	21	14							51

(Nastavak Tab. 5.)

XVII			4	7	13	9	16	4	25				30		108
XVIII					7	31	4	24	9	33			15		123
XIX	45		15	2	4				5						71
XX		11				18		15	3				1		48
Jama A	2	5				1			2	93			2		105
Jama B	25	3	3												31
XXI	1	15	63	6	17	2				3		2			109
XXI a	3					8			3						14
XXII	23	48			6	11		12	1						101
XXIII						12		13		19				1	44
XXIV						60		7		5					72
XXV					3	39		10		7				2	61
XXVI						29		16	21	13			2	55	136
XXVII		18			108	112		79	17	18		3	84	12	451
XXVIII						48		2	8	6			42	16	122
XXIX						28	7	1					17	53	106
XXX		4			16	138	6	56	100	51			39	7	417
XXXI		2	16			6	2	7	59				35		127
XXXII	6	33													39
XXXIII		40	2												42

(Nastavak Tab. 5.)

Objekti	a	b	c	d	e	f	g	h	i	l	m	n	j	k	ukupno
XXXIIIa	2				5	25									32
XXXIIIb			12			19									31
XXXV		19	15		6	84		74	59	5			44	70	376
XXXVa						14			13	8			2		37
XXXVI			10		14	8		70	50	24	15		7		198
XXXVII		5		6	12	2									25
XXXVIII						25		22	6	36					89
XXXIX		7	76					7		9		15			114
XL		41			27										68
XLI	2	6	3			45			5	15			17	7	100
XLII	20	16	16		5	51		1	10	1			15		133
XLIII		58	48		32	15		7	34	7			15		216
XLIV		4	47		10	7		11	5						84
XLV		20			7	5			1	14					47
XLVa						10				1					11
XLVI		60	116		3	16	12								207
XLVII		69		12	12										93
XLVIII						170		41	22	20			7		260
XLIX						4			19	7	10		62		102

objekte u kojima se, uz mnoštvo tipova starije keramike (vrste a, b, c, d) pojavljuju već i tipovi koji pripadaju vrstama naše mlađe grupe keramike, te ove objekte možemo već uvrstiti u mlađu grupu objekata. To su objekti XXI, XLVI i XLVII u kojima se javlja keramika slična keramici Luka Raikovecka, čiji se početak pojave datira u kraj 7. i početak 8. vijeka. Tako možemo datirati i ovu granu nastambi. U četvrtu grupu idu objekti II, XV, XVI, XX, XXII, XXXI u kojima su zastupljene keramičke vrste od »c« do »h«. Malobrojni nalazi starijih vrsta (c) upućivali bi na to da ovi objekti spadaju još u prvu polovinu 8. vijeka, u kojoj još ima tradicije 7. vijeka. U objektima pete grupe zastupljene su već samo keramičke vrste od »e« do »h-i«, što znači samo grupa keramike tipa Luka Raikovecka, a to su objekti IV, IX, XI, koje možemo svrstati već u podmakli 8. vijek. U šestu grupu svrstani su objekti XVI, XXIV, XXV, u kojima su zastupljene keramičke vrste od »f« do »h-i«, dakle nedostaje vrsta »e« datirana u početak 8. vijeka. Ovi objekti se mogu datirati u drugu polovinu 8. ili na kraj 8. vijeka. U sedmu grupu možemo svrstati objekte I, III, XXVI, XXVIII, XXIX u kojima se počinje pojavljivati vrsta »l«, sa razvijenim obodima, koji se pojavljuju na prelazu iz 8. u 9. vijek. Ova grupa se može pripisati početku 9. vijeka. Osmu grupu čine objekti XXIII, XXX, XXXVIII u kojima preovlađuju fragmenti vrste »l«, te ih možemo svrstati u prvu polovinu 9. vijeka. Sličan raspon od 7. do polovine 9. vijeka pokazuju tri naselja koja se nalaze jedna do drugog, i to Tjasmine, Lug I, Lug II i Makarov Ostrov[149] (Ukrajina).

Posebnu grupu čine objekti XLVIII do L, koji su i inače izdvojeni, odnosno udaljeni od ostalih grupa objekata. U poluzemunici L je nađena tehnički savršeno izrađena keramika na brzom vitlu, sa različito oblikovanim obodima, koji su već karakteristični za kasniji srednji vijek (12. do 13. vijek). Ostala dva objekta, sudeći po plitkim kružnim jamama (ognjištima), bile su radionice. One sadrže većinom grubu keramiku, ali jako pečenu i sa obodima 9. vijeka (koji se, međutim, zadržavaju i do 13. vijeka), te su mogle biti vremenski bliske objektu L. Kako na našem naselju nema nalaza iz vremena od 10.—12. vijeka koji bi činili prelaz ka ovoj grupi objekata, to ovi objekti vjerovatno čine ogranak druge, kasnije grupe nastambi, koja se mogla prostirati prema jugozapadu, dakle prostoru na kome se nalazi današnji put i kuće.

Od ostalih objekata se svojim nalazima izdvajaju još poluzemunice XXVII i kompleks sa nadzemnim objektima (sonde X i XVIII).

U poluzemunici XXVII zastupljeni su još pojedinačni fragmenti starije keramike (vrsta »c«), zatim vrlo brojno vrsta »e« i »f, h«, dok pojedinačne nalaze vrste »l« možemo smatrati površinskim nalazima, koji spadaju susjednim kasnijim objektima (XXIX, XXX). Ipak, raspon od prve polovine pa skoro do kraja 8. vijeka je suviše dug period za jedan objekat. Isti je slučaj i sa kompleksom nadzemnih nastambi

[149] Д. Т. Берзовец, МИА, 108, 1963, стр. 192.

u kojima je zastupljena keramika od vrste »e« do »l«, pri čemu se ne može sasvim precizno izdvojiti materijal iz objekta XI, jer su stubovi kasnijeg objekta ukopani u njega, te se nalazi veoma miješaju. Kod poluzemunice XXVII to se može objasniti činjenicom da je ona imala dvije faze i da je duže trajala, što se vidi po kasnijem ognjištu koje je ležalo na debelom kulturnom sloju i u povećanom prostoru poluzemunice. Isto tako su pregrađivani i nadzemni objekti, što je istaknuto u opisu, te su prema tome i oni duže trajali. Na duži život objekta XXVII upućuje i neobično veliki broj nađenih keramičkih fragmenata: ima ih 450, dok se broj fragmenata u drugim objektima kreće od 60 do 250. Po velikom broju nalaza se još ističe objekat XXX (417 fragmenata keramike), za koji se, prema tome, takođe može pretpostaviti da je duže trajao iako nemamo drugih elemenata koji bi to potvrđivali.

Ako, dakle, uzmemo u obzir da tehnički bolje obrađena keramika predstavlja napredak koji ide u korak sa vremenom, to nam zastupljenost pojedinih vrsta keramike u objektima daje otprilike i izvjestan red po kome se je razvijalo naselje. Tako bismo, prema naprijed izdvojenim grupama, dobili osam perioda u životu naselja, počev od polovine 7. vijeka do polovine 9. vijeka. Pri tome bi pojedini periodi trajali po 25 godina, prosjek koji se uzima za vijek bolje izgrađenih slavenskih nastambi poluzemunica[150]. Ova podjela je svakako šematska, što se vidi već po broju nastambi koje nisu jednakomjerno zastupljene u svim periodima. U pojedinom periodu je moralo biti i više od tri nastambe, a ova korekcija se dobija ako se izdvojenim grupama dodaju još objekti koji su duže trajali (XXVII i nadzemne zgrade) zatim i radionice.

Ova podjela ostaje šematska i zato što nisu sve keramičke vrste i precizno datirane. Dugo zadržavanje pojedinih oblika, tehnike izrade i fakture keramike (vidjeli smo da se starija grupa održava sve do u 9. vijek), onemogućava sasvim precizno datiranje keramike, iako tehnički razvoj grnčarstva kod Južnih i Zapadnih Slavena ide mnogo bržim tempom nego kod nekih grupa Istočnih Slavena, kojima npr. pripadaju romenska naselja lijeve obale Dnjepra. Kod njih se na osnovu keramike nije mogao odrediti ni okvirni vijek naselja, i tek prema novim nalazištima, na kojima su nađeni i sigurno datirani drugi predmeti, mogli se je odrediti da ona spadaju u vrijeme od 8. do 10. vijeka[151].

Pored keramike, i na osnovu tipova nastambi možemo pratiti izvjestan razvoj naselja. Oblik poluzemunica sa starijom keramikom približava se više krugu, dok su najmlađe poluzemunice izdužene (objekat XVII i XXX), te stoga djeluju razvučeno. Starije poluzemunice su najdublje ukopane (do 120 cm), dok je većina kasnijih poluzemunica ukopana samo 50—70 cm, a nekada su i pliće. Kod starijih nastambi dvostruki red kolja drvene konstrukcije zidova predstavljaju gusti i tanki kočevi, dok su to kod kasnijih nastambi već pravi stubovi koji nisu tako gusto postavljeni. Kolje i stubovi su opleteni pleterom, a pleter

---

[150] Ibidem, str. 187.

[151] И. И. Лйпушкин, МИА, 104, 1961, стр. 244.

je sa obje strane premazan lijepom. U Jazbinama se nisu održali veći fragmenti lijepa po kome bi se moglo suditi o debljini zidova. Sudeći prema rastojanju redova kolja, zidovi su mogli biti debeli i do 50 cm. Prostor između redova kolja je mogao biti ispunjen i zemljom, što je ponekad slučaj kod prehistorijskih nastambi, a sreće se i u ranom srednjem vijeku[152] kod nadzemnih nastambi. Ulazi se nisu mogli sigurno ustanoviti, jer nisu postojale stepenice, kao i kod većine slavenskih i saltovo-majskih naselja do 9. vijeka, dok su u kasnijim slavenskim poluzemunicama od 10. do 13. vijeka dobro uočljivi[153]. Od unutrašnjih stubova konstrukcije mogli su se ustanoviti samo središniji stub kod nastambe XXI iz starijeg doba, zatim tragovi od tri stuba u proširenom dijelu već spomenute nastambe XXVII, kao i stubovi u radionicama o kojima će biti kasnije govora.

Dok su osnove ostalih nastambi jednostavne i jasne, u kompleksu objekata XXI do XXX javljaju se osim stubova uobičajenih dimenzija i tragovi jama stubova većih dimenzija (do 30 cm promjera). Ovi stubovi se nalaze oko sjeverne, a pojedinačno i oko zapadne i istočne strane poluzemunica XXVII i XXX. Na sjevernoj strani ovih objekata oni su nešto udaljeni od ruba jame poluzemunice, ograđujući jedan manji prostor. Po ovom ograđenom prostoru one donekle liče na poluzemunice Cimljanskog gradišta (nastamba 6) na Donu[154], čiji ostaci pripadaju salotovo-majackoj kulturi. Najvjerovatnije je da su u jednoj kasnijoj fazi, kada su ove poluzemunice povećane, pojačani i zidovi, osobitno duž sjeverne strane ovih objekata. Pojačni zid sa sjeverne strane činio je nastambe toplijim. Ovaj način gradnje i danas upotrebljavaju sjeverni narodi.

Sa nastambama na Donjem Donu nalazimo i niz drugih sličnosti. Tako za vrlo čudan oblik poluzemunice L, oblika potkove, nalazimo analogije u jednoj nastambi istog Cimlajnskog gradišta[155]. Sistemu dvodjelnih poluzemunica na Donu, kod kojih je obično prigrađen manji prostor, odgovara naša nastambe XXIV (uz koju se neposredno nalazi plići objekat XXV) i nastamba XXX (uz koju je plići objekat XXIX s kojim je vezana ulazom). Najzad, u našim objektima (osim možda u objektu XXX) nađena su samo otvorena ognjišta, koja su glavna karakteristika saltovo-majackih nastambi, na osnovu koje se razlikuju od slavenskih nastambi, sa kojima katkada imaju sličan četverokutni oblik.

Dok su ranije jurte na Donu kosih zidova, sa ognjištem u sredini, kasnije jurte, kao one na Dmitrovskom gradištu, imaju već vertikalne zidove a ognjišta su im postavljena uz stranu ili u uglu nastambe[156]. U Jazbinama su se održala samo ognjišta izvan nastambi, a uz zid kod

---

[152] В. А. Белецкий, *Желища Саркела — Белои Вежи,* МИА 75, 1959, с. 57—63.

[153] И. И. Ляпушкин, *Салтово-маяцке древности,* МИА 104, 1961 с. 191.

[154] С. А. Плетнева, *От кочевий к городам,* с. 57, сл. 11, 9.

[155] Ibidem, str. 53, sl. 11,8.

[156] Ibidem, str. 52—61.

kasnijih nastambi (XXIII, XXIV, XXVII, XXXI), — dakle i kod naših nastambi možemo slijediti sličan razvoj.

Kod velikog broja nastambi u Jazbinama ognjišta nisu mogla biti ustanovljena. Po tragovima ognjišta između poluzemunica XV i XVI, zatim po slabo sačuvanom pokrivenom krovu ognjišta uz poluzemunicu XXI, vidimo da su ova ognjišta, uslijed malih razmjera i tankog sloja pečene gline, često rušena. Stoga možemo pretpostaviti da je bilo i više takvih ognjišta izvan nastambi. Bolje su nam se sačuvala ognjišta koja su ležala na zdravici, uz zid jame poluzemunica kao u poluzemunicama XXIII, XXIV i XXXI. U nastambi XXVII sačuvan je samo dio ognjišta koji je ležao na zdravici zida jame nastambe, dok je dio koji je ležao na debelom kulturnom sloju, vjerovatno uslijed nekompaktnosti ovog sloja, izlomljen u komadiće. To nam ujedno objašnjava i zašto nam se nigdje nisu sačuvala ognjišta u sredini nastambi. Kako su ognjišta iz zadnje faze nastambi sigurno već ležala na debljem kulturnom sloju, tanki sloj gline ognjišta lako se je raspadao u komadiće pod pritiskom i rušenjem konstrukcije.

Prema tome, zbog nedostatka ognjišta ne možemo mnogim našim objektima odricati funkciju nastambe. Dok se u drugim slavenskim predjelima radionice po svom obliku često ne razlikuju od nastambi, nego samo po sadržaju nalaza[157], naše nastambe se razlikuju od radionica i po obliku i po sadržaju nalaza, te se, prema tome, ne mogu pripisati radionicama samo zbog nedostatka ognjišta.

U našim nastambama nije se mogao ustanoviti trag karakterističnih slavenskih zidanih peći. Samo jači tragovi crveno pečene zemlje na zidovima sjeverozapadnog ugla nastambe XXX, mogli bi poticati od jedne glinene peći.

Međutim, ova otvorena ognjišta, karakteristična za saltovo-majacku kulturu, i jame za vatru nalazimo ponegdje i kod drugih slavenskih plemena, kao u Moldaviji[158]. Prema tome, uticaji nomadske kulture se javljaju i kod drugih slavenskih plemena.

Sasvim slični objekti našim, nađeni su, međutim, dosada samo u Bugarskoj. Identičnu konstrukciju sa našim pokazuje poluzemunica nađena u Blaskovu[159]. Kod ove poluzemunice jame od kolaca za konstrukciju pletera nalaze se izvan ukopane jame, kao i kod svih naših objekata. Kod objekata na Donu ove jame od kolaca stoje unutar ukopanog dijela objekta. U Bugarskoj razlikuju dvije vrste ovih objekata i nazivaju ih jurtama. To su: jurte lakše konstrukcije (kao one u Kladencima), koje imaju privremeni karakter, i jurte stabilnije konstrukcije (kao ova u Blaskovu), koje su služile kao stalne nastambe. Ostaci stalnih nastambi nađeni su na nekoliko lokaliteta u Bugarskoj, a u Devnji

---

[157] П. И. Хавлюк, *Раннесславянеские поселения Семенки и Самчинцы*, МИА 108, 1963, с. 321.

[158] Г. Б. Федоров, *Население Прутско-Днестровского Междуречья* МИА 89, 1960, с. 188.

[159] Dimitar Il. Dimitrov, *Beitrag zur Erforschung einer altbulgarischen Wohnstätte in nordost Bulgarien*, Bulletin du Musée national de Varna T. X, 1973, str. 103, sl. 2.

je nađen model u kamenu, koji pokazuje kružnu nastambu vertikalnih zidova, sa konisnum krovom[160]. Ovakav tip nastambe D. Dimitrov pripisuje Prabugarima, iako primjećuje da je ova poluzemunica po svojim elementima vrlo bliska slavenskim poluzemunicama. Oslanjajući se na činjenicu što se u ovim objektima nalazi arheološki materijal od 8. do 9. vijeka (keramika ukazuje na uticaje saltovo-majacke kulture)[161], a pošto je doba od 8. do 10. vijeka vrijeme razvoja bugarske države kao i cvata saltovo-majacke kulture, izvjestan broj bugarskih (St. Stančev i drugi), pa i naučnika iz Sovjetskog Saveza (M. I. Artamanov), smatra da su te lemente u Podunavlje donijeli Bugari[162]. Neki drugi naučnici smatraju da su u tome učestvovali i Slaveni.

Poznato je da saltovo-majacka kultura nije jedinstvena niti pripada jednoj etničkoj grupi. Nalazi su raznorodni kao i tipovi naselja. Ova kultura dosada nije dovoljno ispitana. Sistematski su ispitana samo dva naselja, i to Karnauhovsko naselje[163] i naselje Sarkel, kasniji slavenski grad Belaja Veža[164]. Stoga nisu dovoljno poznati ni nosioci te kulture, ali se među njima spominju Alani, Bugari, Turci i druga nomadska plemena. U Karnauhovskom naselju i Sarkelu nađene su ovalne zemunice, koje smo već spomenuli, ali i četverougaone građevine kao kod Slavena, samo ove posljednje imaju otvorena ognjišta. Analogije sa saltovo-majackom kulturom i u obliku i u ornamentu keramike rađene na vitlu, nalazili smo od 8. do 9. vijeka na keramici iz Jazbina i na keramici drugih slavenskih plemena. Dok su uticaji saltovo-majacke kulture na našu istodobnu keramiku jasni i očevidni, uticaj ove kulture na oblike naših nastambi se ne može ni pretpostaviti pošto su naše nastambe mnogo ranije od saltovo-majacke kulture.

Arheološka istraživanja su pokazala da su Slaveni u oblasti južnog podneprovlja već u 6. i 7. vijeku imali kontakt sa alano-bugarskim plemenima, koja su kasnije, izgleda, bila i među nosiocima saltovo-majacke kulture[165]. Prema tome, uticaje nomadske kulture, koji se očituju u obliku naših nastambi, svakako moramo pripisati ovom ranijem periodu. Jer, u našim ovalnim nastambama na Jazbinama, nađena je tipična slavenska keramika 7. vijeka, a i u kasnijim nastambama nema ni jednog fragmenta glačane keramike koja se pripisuje Prabugarima. Prema tome, naše poluzemunice su čisto slavenske.

Da su se Slaveni već vrlo rano služili elipsoidnim oblikom nastambi svjedoče nalazi u Mušićima kod Višegrada, kao i kod drugih slaven-

---

[160] Ibidem, str. 106, sl. 3.

[161] Ж. И. Въжарова, *Славяни и прабългари (тіорко-българи в светлината са арлеологическите данни)* Археология XIII/1, 1971, с. 18.

[162] Атанас Милчев, *По въпроса на културата на Славяните и Прабългарите в нашите земи...*, Арлеология VI/2 1964, 5, 9—11.

[163] И. И. Ляпушкин, *Карнауховькне поселние,* МИА 62, 1958, 299—314.

[164] М. И. Артаманов, *Саркел — Белая Вежа* МИА 62, 1958, стр. 9, 58; И. И. Ляпушкин, *Памятники салтово-маяцкой культуры в бассение р. Дона,* МИА 62, 1958, стр. 142—147.

[165] П. И. Третьков, *Славяне в Поднепровье,* Тезисы докладов Советской делегации на II минждун. конгр. слав. арх. в Берлине 1970, с. 50—51.

skih plemena. Većina ovih elipsoidnih natambi pripada najstarijem, prema tome i najprimitivnijem, tipu nastambi, koje nemaju zidove od pletera nego samo krov na dvije vode. Kod nas su poluzemunice ovog tipa otkrivene u Mušićima na Drini a pripadaju kraju 6. i početku 7. vijeka[166]. Nastambe ovog tipa pojavljuju se dalje u 6. i 7. vijeku u Szelegi pod Plockiem i drugdje na ranim gradištima u Poljskoj[167], na naseljima 6. do 7. vijeka u Somotskoj gori (Češka)[168], u naseljima srednjeg i mlađeg gradišnog doba u sjeveroistočnoj Slovačkoj (Prešov)[169], u gradištima 8. do 9. vijeka u Češkoj[170], te na gradištima Gorodsko[171] i Babka u Ukrajini[172]. Ovalnog su oblika i radionice za obradu kože i jedna neodređena radionica u naselju Ripnev (Ukrajina)[173].

Vidimo, dakle, da se elipsoidni oblik nastambi koristi kod Slavena od najstarijih vremena. Time možemo objasniti i pojavu ovih nastambi na čisto slavenskom naselju u Jazbinama. Ovaj tip, štaviše, ima u ovim krajevima i dugu tradiciju. On se primjenjuje još kod poluzemunice iz 13. vijeka na Jazbinama (objekat L), kao i na susjednom kasnijem nalazištu u Oraščićima. Ove nastambe su, prema tome, sigurno tipične za neke veće grupe Slavena i miješanih slavensko-bugarskih plemena, koje uslijed neispitanosti ovih terena još nije moguće tačno identificirati. O ovom pitanju raspravljaće se opširnije u zaključku ovog rada.

Nadzemne zgrade. — Kao i na mnogim ranoslavenskim naseljima u Ukrajini, uz ukopane objekte na Jazbinama je nađen kompleks nadzemnih zgrada. Kod ovakvih zgrada osnove ostaju uglavnom prilično nejasne, a to je slučaj i sa ostacima na Jazbinama, jer su ostaci nadzemnih objekata blizu površine zemlje, pa su jače izložene uništavanju[174]. Većinom su to zgrade većeg obima koje su služile domaćinstvu.

Prilikom opisa našeg kompleksa zgrada spomenuto je da se po rasporedu stubova, koji su bili dosta masivni (do 20 cm promjera), vidi da je dolazilo do pomjeranja i pregrađivanja objekata. Pošto su, međutim, podnice ovih objekata ležale na istom nivu — dubini, a isto tako i jame stubova, to se nisu mogle izdvojiti faze razvoja niti sigurno odvojiti pojedini objekti.

---

[166] I. Čremošnik, GZM XXV, 1970, str. 45.

[167] Vojciech Szymański, *Szelegi pod Płockiem na początku wczesnego srédniowiecza*, Wrocław-Warszava-Kraków 1967, str. 340—1.

[168] Jan Pastor, *Sídliskovy výskum na Somotorskej hore r. 1955*, Slov. arch. VI — 2, 1958, str. 333—4.

[169] V. Budimský-Krička, Slov. arch. IX — 1—2, 1961, str. 376.

[170] Jaroslav Kudrnač, *Klučov*, Monumenta archaelogica XVII, Akademia, Praha, 1970, sl. 42.

[171] Р. І. Виезжев, *Будівле „малого городища" X—XIII ст. в. с.*, Археоґічкі памятки УРСР, XII, 1962, 143—9, сл. 3,1; 7,6:7,5.

[172] Ю В. Кухаренко, *Средневековые памятники Полеся*, Арлеология СССР, 1—57, Москва 1961, стр. 36.

[173] В. В. Аулих, *Славянское поселение ус. Рупнева*, Рипнев I, МИА 108, 1963, стр. 369.

[174] И. И. Ляпушкин, МИА 104, 1961, с. 112.

Sudeći po položaju stubova, mogu se, ipak, nazreti tri objekta, koji nisu bili istodobni jer se osnove ponegdje presijecaju, a za takvo rješenje govore i nalazi koji pripadaju dosta dugom periodu. Ovom kompleksu nastambi pripadaju nalazi iz sondi X i XVIII, iz površinskog sloja sonde XI, a djelimično i iz poluzemunice XI u koju je ukopan jugoistočni ugao ovog kompleksa. Sudeći po nalazima ovi su objekti bili u upotrebi tokom poodmaklog 8. i do polovine 9. vijeka.

Po situaciji u sondi X, u kojoj je očuvano ognjište a i po rasporedu stubova u sondi XVIII, može se zaključiti da su redovi stubova unutar objekta išli u krugu oko ognjišta. Objekat u sondi X je sa sjeverne strane odvojen od susjednog objekta pravolinijskim redom stubova, a isti takav red stubova se nazire i na zapadnoj strani. Kod drugog objekta, koji se nalazi u sjverozapadnom uglu sonde XVIII, nazire se takođe dvostruki red koncentričnih krugova, a na sjevernoj i zapadnoj strani je takođe pravolinijski red stubova. U istočnom dijelu sonde XVIII nazire se treća veća zgrada sa dva ili tri reda koncentričnih stubova, koja kao da je dograđivana a stubovi su pomjerani prema sjeveru. I ova zgrada se sa sjeverne strane završava pravolinijskim redom stubova (oni se nastavljaju od objekta koji smo spomenuli u sjeverozapadnom uglu sonde XVIII). Prema tome, pravolinijski redovi stubova uokviruju cijeli kompleks ovih nastambi sa sjeverne i zapadne strane. Zato bi, samo s obzirom na tragove pregrađivanja, mogli pretpostaviti da pravolinjski redovi stubova predstavljaju sjevernu i zapadnu stranu jedne kasnije pravougaone zgrade. Međutim, kako nisu nađeni tragovi južne i istočne strane ove zgrade, ova pretpostavka je malo vjerovatna. Protiv ove solucije govori i objekat u sondi X, kod koga je konstrukcija jasnija. Na njegovoj sjevenroj strani pravolinjiski red stubova ga odvaja od objekta u sjeverozapadnom uglu kompleksa sonde XVIII. Prema tome, pravolinjiski red stubova pripada samo ovom objektu u sondi X, te možemo pretpostaviti da su i drugi slični redovi pripadali kružnim objektima sa stubovima, bilo u vidu trijema ili možda zidova.

Najzad, moramo podvući da su ovi objekti građeni drugačije nego poluzemunice. Ovdje se ni u jednom sloju nisu našli fragmenti lijepa, što svjedoči da su objekti imali samo drvenu konstrukciju.

Analogija ovakvim većim kružnim objektima za sada nam nije poznata; slavenski kružni objekti su obično manji.

Međutim, za objašnjenje osnove naših objekata, koja je dosta neuobičajena, mogu nam, ipak, poslužiti ostaci jedne zgrade iz Požarne Balke (lijeva obala Dnjepra). Ova zgrada, istina, pripada skitskom i nekom drugom periodu (faze se ne daju izdvojiti), ali se i ovdje vide tragovi nekih kružno poredanih stubova, kao i slične male uzvisine zdravice, nepravilnih oblika, među ukopanim dijelovima zgrade. U oblicima tih uzvišenja zdravice И. И. Ляпушкин čak nazire ritualne predstave ptica, te zgradu smatra kultnim objektom. Nama ova analogija može poslužiti samo utoliko što za naš objekat za sada nema neke bliže analogije. Objekat u Požarnoj Balki nas, međutim, upućuje na zaključak, da su ovako građeni objekti bili izgrađivani već u doba prehisto-

rije, i da iz tog doba vuku porijeklo i svi ostali oblici ovakvih primitivnih objekata. Pojedini primjerci ovih nastambi (što svjedoče i ove naše), nisu vezani za pojedine etničke grupe niti za iste periode, nego samo za grupe na istom stupnju društvenog razvoja.

Kao što je već rečeno, manje kružne objekte sa stubovima nalazimo zastupljene među drugim slavenskim objektima u raznim nalazaštima, i oni se javljaju pojedinačno. Tako je ovakva kružna nastamba nađena u Stecovki (Ukrajina), i to između dvije četvrtaste građevine sa kojima čini jedno gnijezdo. Ona je ukopana u zemlju, lagane je drvene konstrukcije i snabdjevena sa otvorenim ognjištem[175]. Dvije kružne nastambe istog tipa nađene su u naselju Lug I i u Tjasmine (Ukrajina), a jedna od ovih, kao i naša, ima na periferiji red stubova. Za njih D.T. Berezovec smatra da su služile zajedničkim potrebama i ne isključuje ni mogućnost da su bile kultne zgrade[176]. Okruglog oblika sa stubovima je i objekat na Voščinskom gradištu (smolenski okrug), za koji se smatra da je bila kula[177].

Naše zgrade, prema tome, spadaju u nadzemne objekte, građene od drveta. Smatra se da nadzemne zgrade predstavljaju dalji stupanj u razvitku nastambi, savršenijih su oblika od ukopanih objekata, te su i kasnijeg datuma.

Prema tome, postojanje nadzemnih objekata na našem naselju se uklapa u opći tok razvoja primitivnih slavenskih nastambi. Teže je, međutim, odrediti namjenu ovih objekata. Za veće nadzemne građevine obično se smatra da su bile lagane, nadzemne, ljetne nastambe ili gospodarske zgrade[178]. Nalazi keramike i crtala na području ovog kompleksa u Jazbinama bi mogli govoriti za ovu drugu soluciju. Pada ipak u oči da su nalazi keramike dosta malobrojni u srazmjeri sa veličinom objekta. Drugo što pada u oči je činjenica da je na području ovog objekta nađeno veoma mnogo puževa, osobito oko ognjišta sonde X. Te ljušture su nađene još samo u obližnjem objektu VI, i u ponekom još objektu samo pojedinačno. Da li su to obični ostaci hrane ili su ostaci kultnih objeda, ostaće otvoreno pitanje. Poznato je da je puževima u ranom srednjem vijeku pripisivana vanprirodna moć, pa su dovođeni u vezu sa čovečjim začecima. Da je to vjerovanje postojalo i kod Slavena svjedoči grobni nalaz na nekropoli u Ždrijcu (grob br. 173) kod Knina. U ovom grobu su puževi poređani u obliku srca na trbuhu majke koja je umrla u drugom stanju. (Na ovim podacima zahvaljujem kolegi J. Beloševiću iz muzeja u Zadru.) Prema tome, vidi se da su i Slaveni puževima pridavali kultni značaj.

Jame za ostavu hrane. — Od ukopanih jama za nas su od osobitog interesa jame za ostavu hrane. Među njima nađena je samo jedna jama konusnog oblika, sa proširenim dnom, a u tom pro-

---

[175]) В. П. Петров, *Стешовка*, МИА 108, 1968, с. 215—6.

[176] Д. Т. Березовец, МИА 108, 1968, с. 166.

[177] В. В. Седов, *Сельские поклення Смоленской земли, МИА* СССР 92, 1960, с. 62.

[178] С. А. Плетнева, *От кончевий к. городам*, с. 61.

širenju na dnu jame stavljeni su lonci. Ovaj oblik jame zastupljen je svuda na slavenskim naseljima. Očito je da je veliko naselje kao što je ovo u Jazbinama moralo imati i više takvih jama za ostavu, ali se nisu mogle sve ustanoviti, jer se tako veliki prostor nije mogao precizno ispitati pomoću kvadranata.

Jame za otpatke su obično malene i nalazile su se često uz same poluzemunice.

Radionice sa pećima

Tragovi najranijeg zanatstva kod Slavena, među kojima i tragovi talenja i prerade željezne rude, pojavljuju se u jačem obimu tek u 8. i 9. vijeku i još su uvijek nedovoljno ispitani. Vrlo često, kao i kod nas, nedostaju tragovi konstrukcija iznad jama, pošto su jame ležale vrlo plitko pod površinom, tako da su nam očuvani samo ukopani dijelovi objekata. Drugi razlog koji otežava proučavanje ovih objekata je u tome što su pri gradnji peći i radionica važnu ulogu igrala i iskustva, koja su dovela do izgradnje ovih objekata u raznim oblicima. Tako na istom lokalitetu imamo katkada i dvije različite vrste peći za taljenje željezne rude. Takav je slučaj npr. u Starem Mjestu (Češka)[179], gdje jedne peći pripadaju tipu nadzemnih peći kao što su i rimske, dok druge pripadaju kruškolikim ugrađenim pećima. Obje ove vrste pokazuju i tradiciju provincijalne tehnike.

Slaveni su uglavnom preuzeli iskustva iz prehistorijskih radionica. Oni preuzimaju tip ugrađene redukcione peći koji se javlja i na sjeveru, u Poljskoj. Ovaj tip ugrađene redukcione peći Slaveni su razvili do savršenstva[180].

Osnovni je oblik peći grno u kome se željezna ruda dovodila do užarenja, pošto se je vatra pojačavala vazduhom koji je pumpan mjehovima i sprovođen cijevima do vatre. Mijehovi, koji su se stalno upotrebljavali, nigdje nam nisu sačuvani. Cijevi, koje su služile samo za jedno ili dva taljenja, očuvane su na ponekim lokalitetima. Međutim, i na nekim većim pogonima, kao npr. u rimskom pogonu u Japri (zapadna Bosna) cijevi se nisu sačuvale, te nije čudo što one nisu sačuvane i na našem lokalitetu gdje su ukopani objekti ležali 20 do 30 cm, pod površinom.

U ovim slavenskim, kao i prehistorijskim, pećima temperatura nije bila dovoljno visoka da bi se dobilo željezo u tečnom stanju, nego je proizvod bilo nado u kome je skoro 50% bilo troske, koja se je nalazila na površini nada. Nado se je razbijalo udarima čekića da bi se provjerio kvalitet proizvoda. Prema sastavu nada se onda vršilo čišćenje od troske — nuzsastojka — u rafinacionim pećima, pri čemu se užareno željezo odvajalo od troske. Da bi se iz željeza istisnuli ostaci troske i drvenog uglja, užareno nado se je obrađivalo čekićem.

---

[179] V. Hrubý, *Staré Město*, str. 441.

[180] Radomir Pleiner, *Základy slovanského železárského hutnictví v Českych Zemich*, Praha, 1958, str. 302.

Komadi željeza su se potom pomoću kovačkog zavarivanja spajali u veće komade[181]. Prema tome su postojale redukcione peći, rafinacioni objekti a takođe i kovačka ognjišta različitog oblika.

Redukcione peći. — Redukcione peći se mogu identifikovati prije svega po ostacima glinenih cijevi (formae) za sprovođenje vazduha u vatru, a zatim i po šljakastoj oblozi na zidovima peći. Rekli smo već da nam nigdje u Jazbinama nisu ostali očuvani ostaci glinenih cijevi, a nisu nam ostale sačuvane in situ ni šljakaste obloge. Međutim, izvjesni fragmenti nađeni uz trosku mogli bi poticati od ove obloge, što svakako treba da odrede mjerodavni stručnjaci.

Od ispitivanih objekata u Jazbinama, po svojoj karakterističnoj osnovi može se uvrstiti sigurno u redukcione peći jedino objekat XXVIII. Osnova ovog objekta potpuno odgovara osnovi takozvanih domnica porijeklom iz Ukrajine. Kod njih je redukciona peć bila smještena u ukopanu pravougaonu zemunicu zaobljenih uglova, a takva zemunica je sačuvana npr. u starom Rjazanu[182]. Uz njenu sjevernu stijenu bila je redukciona peć od gline. Ispred peći je bila jama dubine 80 cm koja je povećavala udobnost pri radu a služila je i za postavljanje mijehova. Dimenzije osnove peći (1,50×0,85 m) i jame (1×1,40 m) potpuno odgovaraju našem objektu, kao i treća plitka jama[183]. Naš objekat, međutim, nije bio smješten u zemunici, nego je bio nadzeman, a sačuvan je red stubova oko njegove nadzemne konstrukcije. I u Rusiji se u izvorima spominju nadzemne domnice, ali se one nisu sačuvale, te je njihova konstrukcija nepoznata. Prema tome, naš objekat bi mogao biti primjer jedne takve domnice. I inače konstrukcija ovih domnica nije potpuno jasna, slično kao i kod drugih objekata ove vrste. Prema izvorima, neke su domnice imale jednu, druge i po dvije peći, ali oblici im nisu opisani, te su neizvjesni. Ove domnice su za razliku od običnih grna služile i po godinu dana, a upotrebljavane su za nekoliko procesa. One su se za svaki novi proces morale čistiti[184], te je to vjerovatno i uzrok da u našoj domnici ne nalazimo ostataka takvog procesa. Na prostoru grupe objekata na kojem se nalazi domnica (objekti XXI — XXX) nađena su svega dva do tri komada troske. O razlogu vrlo malobrojnih ostataka troske raspravljaće se kasnije.

Neidentifikovani objekti. — Kako još postoje nepoznate varijante redukcionih peći i rafinacionih objekata, to nije čudo da na našem naselju nalazimo i dva objekta (XLII i XLIII) za čije oblike ne nalazimo nigdje pravih analogija.

Objekat XLII se sastoji iz dva kraka, spojena u vidu potkovice. Objekat je bio pokriven, jer to potvrđuje red jama od stubova uz sam obod objekta. Taj red stupova je još pojačan pojedinačnim stubovima. Sjeverni krak objekta se produbljuje u okruglu jamu i u njemu

---

[181] Ibidem, str. 307.
[182] Ъ. А. Колчин, *Черная металургия*, МИА 32, 1953, сл. 3. с. 27.
[183] Ibidem, sl. 11, str. 34.
[184] Ibidem, str. 34—35.

je sloj bio intenzivno crn a sadržavao je fragmente uglja, dok je u južnom kraku, na čijem se početku nalaze i tri unutarnja stuba, u kulturnom sloju bilo i fragmenata lijepa, vjerovatno od gornje konstrukcije. U ovom objektu je nađeno dosta komada troske i oni svjedoče da je objekat služio za preradu gvozdene rude. Kojoj vrsti procesa je služio, biće možda jasnije kad se izrade analize ostataka troske. Slično kombinovane dvije jame, jednu dublju a drugu pliću, nalazimo u jednom objektu u Starem Mestu[185], za koju su smatra da je služio rafinacionom procesu.

Mora da je i objekat XLIII služio za neki kombinovani proces. On ima slične dvije jame, jednu dublju (80 cm) a drugu pliću, slično domnicama, ali se na ove jame nastavlja velika duguljasta jama koja, sudeći po nalazima keramike, mora da je služila kao radionica. Cio kompleks bio je pokriven krovom o čemu svjedoči red jama od stubova oko njega. Uz istočni rub dublje jame sačuvan nam je i tamniji trag gornje drvene, vjerovatno kupolaste konstrukcije koja je, sudeći po sličnim konstrukcijama, bila oblijepljena lijepom. U ovom je objektu nađen samo jedan komad troske, te njegova namjena za sada ostaje neizvjesna.

U objekte čija namjena nije sigurna moramo uvrstiti i objekat XXXV, u kome nisu nađeni nikakvi nalazi po kojima bi se on mogao sigurno odrediti. Međutim, za mali kružni dio ovog objekta mogu se naći potpune analogije u objektima u Starem Mestu. Objekat se sastoji iz dva dijela koji leže neposredno jedan uz drugi. Dok je sjeverni dio vrlo izdužen i sličan objektu XXIX uz poluzemunicu XXX, južni dio predstavlja spomenuta mala kružna plitka jama, u kojoj su dva mala udubljenja jedan do drugog (dijam. 40 cm, dubina 20 cm). Ova kružna jama je i po dimenzijama i obliku slična nekim objektima u Starem Mestu[186], za koje smatraju da su služili za livenje bronze, a za mala udubljenja smatraju da su ostaci malih peći. U ovim objektima su nađeni i otpaci nastali pri obradi bronze, a po nalazima ih datiraju u prvu polovinu 9. vijeka[187]. U nedostatku nalaza u objektu XXXV, mi možemo samo ukazati na ovu analogiju.

Objekti za rafinaciju i ognjišta. — Pomoću analogija sigurnije se mogu odrediti objekti u Jazbinama koji su služili za rafinaciju i dalji proces obrade, jer su ovakvi objekti, osobito u Češkoj, brojniji i bolje ispitani. Prema analognim nalazima u Češkoj, objektima za rafinaciju na Jazbinama se mogu smatrati dublje konične jame, pliće sferične jame i plitke duguljaste jame koje nazivaju »koritastim« jamama i ognjišta[188]. Među konične jame spadaju naši objekti XIV, XXXVa i XLIVa, a među sferne jame objekti XLa i jama C. Dubina koničnih jama je 60—80 cm, sferičnih 35—40 cm, a veličina svih ovih jama je ili 1,50×1,80 m ili 1,80×2 m. Od navedenih objekata sigurne tragove procesa rafinacije pokazuje objekat XIV, po jakom

[185] V. Hrubý, *Staré Město*, str. 313, sl. 100/2.
[186] Ibidem, objekat 19, sl. 105, 3.
[187] Ibidem, str. 331.
[188] R. Pleiner, *Zâklady slovenského železárského*... sl. 161—2, st. 306.

crnom sloju i tragovima crveno pečene zemlje na zidovima. Iste tragove pokazuje i jama XLa, u kojoj je nađeno i malo troske, zatim jama XXVI, sa mnogo ostataka crnog sloja i amorfne mase pečene gline. Takva masa gline je nađena i u objektu XXVIII, koji liči na domnicu. To su vjerovatno ostaci gornje glinene kupole. U ostalim nabrojanim jamama, iako se one takođe nalaze neposredno uz objekte za preradu željeza, ne nalazimo drugih tragova osim sivo obojene zemlje, malih komadića lijepa i ugljenisanog drveta, te pokoji fragmenat keramike. Osim toga postoji kod ponekih od ovih jama, kao kod XLIV, a i zapadne jame objekta XLIII, jedan neobičan elemenat konstrukcije, a to je malo udubljenje na samom dnu koje liči na mjesto nekog stuba. Objekti istih dimenzija kao naši, sa ovakvim udubljenjima na dnu, nađeni su uz objekte u Starem Mestu koje pripisuju kovolivnicama, ali je njihova funkcija i ovdje nejasna[189].

Druga vrsta objekata koje u Češkoj nazivaju koritaste jame, kod nas imaju većinom vrlo karakterističan oblik. To je izdužen oblik elipse koji se na jednom kraju širi i produbljava dok se na drugom sužava, te jama vrlo liči na stopalo. U ovu vrstu spadaju objekti XL, XLV, i XLVI. Druga varijanta ovih objekata ima u širem dijelu plitku kružnu jamu (objekti XLVIII i XLIX). Treća varijanta (objekti XXXVII i XXXIX) ima u ovoj plitkoj jami malo udubljenje, slično tragu stuba, kao što smo već spomenuli i kod nekih većih okruglih jama (XLIVa), zatim u zapadnoj jami objekta XLIII i u jami u sjevernom kraku objekta XLII. Prema tome, objekti različitih oblika pokazuju i neke zajedničke karakteristike.

Kod četvrte varijante koritastih jama, kao kod objekata XXXIII, XLI, XXV, XLV, pojavljuju se u užem dijelu objekta tragovi manjih stubova, obično po tri. U ovim objektima nisu nađeni komadi troske, te bi ih možda prije trebalo pripisati radionicama za izradu metalnih predmeta. Karakteristično, međutim, za sve koritaste jame je to da crni kulturni sloj sa garom ne ispunjava do vrha jamu objekata kao kod poluzemunica, nego otprilike samo njenu donju polovinu.

Koritaste jame nalazimo među objektima za preradu gvozdene rude već u 4. i 5. vijeku[190]. U Češkoj se pojavljuju u 8. i 9. vijeku, npr. u naseljima Žehlovice[191], Ujezd, Libice, itd.[192]. Slični objekti javljaju se i kod Zapadnih i kod Istočnih Slavena. Oblik sličan stopalu pokazuje objekat 17 u naselju 7—8. vijeka, Devinsko Jezero[193], u kom je nađena troska, pa objekat 5 i 6 u slavenskom naselju 9—10. vijeka u Sommereinu (Austrija)[194], koji se takođe pripisuje objektima za rafinaciju,

---

[189] V. Hrubý *Staré Město*, str. 189.

[190] R. Pleiner, *Osada s železárnam z mladši doby římské* v *Tuchlovicich*, Pamatky arceologicke VI, st. 182, sl. 18.

[191] R. Pleiner, *Výroba železa ve slavenské huti u Želechovic na Uničovsku*, Rozpravy Čehoslovenské Akademie Věd, r. 65/6, 1955, str. 13, sl. 4.

[192] R. Pleiner, *Základy slovanského železárského...*, str. 306, sl. 52. 62.

[193] L. Kraskovská, *Slovanské sídlinsko pri Devínskom jazere*, Slov. Arch. IX, 1—2, 1961, str. 394, sl. 5, 6.

[194] Frühmittelalterliche Siedlungsfunde in Sommereien (Bruck), Mitteilungen der prähistorischen Kommission XV—XVI, 1971, str. 30, sl. 11,6.

kao i jedan objekat u Černovu (Zakarpatska oblast) u kome je takođe nađena troska[195]. Našim objektima sa manjim udubljenim jamama su slični ovalni plitki objekti sa jamama i troskom u Prešovu (Češka)[196]. Što se tiče radionica koje nalazimo uz objekte za preradu željezne rude, one su vrlo različite. Tako u naselju Ripnev II (Ukrajina), uz grna za taljenje rude, nalazimo poluzemunicu četvrtastog oblika[197], a u Starem Mestu se, u industrijskom dijelu, za radionice adaptiraju nadzemne zgrade i poluzemunične nastambe[198].

Na jugoslavenskoj teritoriji je jedini dosada istraženi objekat za preradu željezne rude onaj na Otoku u Dobravi. Na žalost, na ovom lokalitetu se ne mogu sigurno izdvojiti stariji objekti za preradu željezne rude (od 9. do 12. vijeka) od kasnijih objekata za preradu kože, ukopanih na istom mjestu. Međutim, poneki oblici jama veoma podsjećaju na naše izdužene jame za rafinaciju. Vrlo brojni nalazi željeznih predmeta u objektima na Otoku, pokazuju da je ovdje već postojala razvijena industrija, prema tome ovo naselje pripada kasnijem dobu[199].

Ovi raznoliki oblici objekata za preradu gvozdene rude potvrđuju mišljenje stručnjaka da je, i pored toga što se ovaj proces svuda svodio na sličnu osnovu, u praktičnom izvođenju ipak bilo varijacija. Stoga su mnogi detalji ovih procesa danas još neistraženi. Neistraženosti doprinosi i činjenica da su uslijed obrade zemljišta stradale gornje konstrukcije objekata, kao i na Jazbinama. S druge strane opet, i pojedini objekti su duže bili u upotrebi, kao domnice, te su se poslije svakog procesa morali čistiti. U njima onda ne nalazimo ostataka tih procesa. Najzad, u najranijem dobu ovog obrta, u 8. vijeku, uslijed nesavršenosti procesa, ruda se je mogla obrađivati samo u malim količinama. Stoga je ona bila i vrlo dragocjena, a ostaci troske su rijetki na ovim lokalitetima[200]. Sve ove okolnosti uticale su na to da je i na Jazbinama ostalo malo ostataka koji bi nam mogli bolje objasniti proces obrade željeza i objekte u kojima su se izvodili. Ovo pitanje, najzad, treba prepustiti i stručnjacima koji raspolažu za to potrebnim tehnološkim znanjem.

Da naše radionice na Jazbinama pripadaju najranijem periodu, kada se ovaj obrt njeguje u krugu porodice ili šire kućne zajednice, a proizvodi su namijenjeni samo rodovskoj ili seoskoj zajednici za kućne potrebe, pokazuju naši nalazi željeznih predmeta koji su svi bili upotrebljavani. Ni u jednoj radionici nije nađena veća količina

---

[195] С. И. Пеняк, *Иследование древнеславянских памятников второи половини I тысячелетия на територии Закарпатскои области*, УССР, Арх. Rozch. XX str. 601.

[196] V. Budimský-Krička, *Slovenské osídlenie na severovihodnem Slovensku*, Slov. Arch. IX, 1—2, 1961, str. 303—304.

[197] V. D. Baran, Arch. Rozch. XX, 1968, V, str. 585, sl. 1,2.

[198] V. Hrubý, *Staré Město*, obj. 65, sl. 61,1: obj, 26, sl. 62,2.

[199] Dr V. Šribar, *Obrtna dejavnost na Otoku pri Dobravi*, Zgodovinski časopis 1974, XXXVIII, str. 62—69; XXXVIII, 1973, str. 306—310: XXVI, 1972, str. 65.

[200] А. Л. Монгаит, *Старая Рзань*, МИА 49, 1955, с. 100.

predmeta koji bi bili namijenjeni prodaji. U kasnijim industrijskim naseljima, kao npr. u Otoci kod Dobrave, nađeno je mnogo primjera iste vrste predmeta.

Prema nalazima se radionice na Jazbinama mogu, okvirno, svrstati u vrijeme od početka 8. do polovine 9. vijeka. Međutim, preciznije datiranje pojedinih objekata ne može se sa sigurnošću izvesti, a za to postoji više uzroka.

Tako za objekat XL koji sadrži keramiku starije grupe među njom i tipove koji se održavaju do polovine 9. vijeka, možemo samo odrediti da je iz vremena kasnijeg od 7. vijeka. Njegov položaj među kasnijim objektima XXXIX i XLII govori isto u prilog ovom datiranju.

Neobični su i nalazi u objektu XXXIX. Pored isključivo starije grupe keramike, u njemu je nađen i jedan od rijetkih primjera lonaca sav rađen na vitlu. Pošto starija grupa keramike, kao što smo već vidjeli, predstavlja radnu keramiku koja se je dugo održavala, ovaj objekat, po loncu na vitlu, treba datirati u prvu polovinu 9. vijeka.

I u objektu XXXVII je većim dijelom zastupljena starija grupa keramike. Ali se uz ovu već javlja vrsta »e«, koju smo datirali u početak 8. vijeka, te vjerovatno ovaj objekat spada u prvu polovinu 8. vijeka. U puni 8. vijek bi mogli spadati objekti XLII i XLIV, po zastupljenim vrstama »c do h«, u početak 9. vijeka objekti XXVIII, XXXV, XLIII, a po zastupljenosti vrsta »c do l«, objekti XLI, XLV i XIV u prvu polovinu 9. vijeka.

Međutim, da ovo datiranje na osnovu keramike ne može biti sasvim precizno, postoji još jedan razlog. Naime, keramika, osobito u pećima, ne može poticati iz vremena njihove upotrebe (npr. objekti XXVIII i XXVI). Keramika je u peći najvjerovatnije bačena tek pošto su ove peći bile van upotrebe. Iz svih navedenih razloga, ove objekte možemo samo okvirno svrstati u 8. i do polovine 9. vijeka.

Ognjišta. — Očuvani tragovi nam pokazuju da su u blizini peći i radionica bila i veća i manja ognjišta. Velika su imala debeli sloj (10 cm) crveno pečene zemlje. Tako je uz niz objekata, od XL do XLIII, očuvano veliko ognjište u sondi XX, koje je bilo oštećeno oranjem, te tri manja ognjišta do njega, oko kojih su nađeni i komadi troske, koja svjedoči o njihovoj namjeni. Drugo veliko ognjište nađeno je nešto dalje na istok od kompleksa objekata XXI — XXX, takođe dosta oštećeno usled oranja. Prema tome, moralo je biti i više ovih otvorenih ognjišta, ali su prilikom obrade zemlje izorana.

TIP NASELJA

Veliki broj nastambi (50), kao i prostor koje naselje u Jazbinama zauzima, pokazuju da ono spada u tip velikih naselja koja se javljaju kod Južnih Slavena i karakteristična su za njihov način života. Zauzimaju obično do tri hektara površine, kao i naše naselje. Nastambe

našeg naselja su raštrkane i ponegdje čine veće ili manje grupe — tzv. gnijezda, ili se nižu 3—4 objekta u jednom redu. Sličan plan naselja nalazimo u Baneasi u Rumuniji i u Džedžovi Lozia i Popina u Bugarskoj. Karakteristično je za naše naselje da traje od polovine 7. do polovine 9. vijeka, a takva dugotrajna naselja su ustanovljena i u Bugarskoj[201].

O tipovima pojedinih grupa nastambi iz navedenih osam epoha ne može se govoriti, jer je podjela objekata u osam epoha više šematska, a osim toga i radionice i peći se ne mogu preciznije datirati. Međutim, ipak možemo pratiti razvoj naselja kroz tri glavne epohe, koje se mogu jasno odvojiti po nalazima keramike: stariju epohu sa nastambama u kojima preovlađuju nalazi keramike naprednog praškog tipa, srednju u kojoj preovlađuju nalazi tipa Luka Raikovecka i mlađu u kojoj se javljaju razvijeni srednjovjekovni obodi.

Prva grupa najstarijih nastambi (VI, VII, VIII) čini jedno gnijezdo od kojeg se prema zapadu, jugu i istoku razvija dalje naselje. Druga grupa od tri najstarije nastambe (XXXII, XIX, i B) je udaljena od ovih i one čine početak novih grupa. Objekti iz prelazne faze (prelaz iz 7. u 8. vijek), i to nastambe XXI, XXII, čine početak grupacije nastambi XXI — XXX, a objekti XLVI i XLVII početak južnog dijela naselja koje još nije ispitano.

U početku srednje epohe, u 8. vijeku, nalazimo ponovo jedno gnijezdo od četiri nastambe (XV, XVI, XVII i XI) a prema istoku se nastambom XXVI proširuje kompleks nastambi uz poluzemunice XXI i XXII. U drugoj polovini srednje epohe počinje se formirati skupina nastambi I, II, III, IV u sjeverozapadnom dijelu Jazbina, a krajem ovog perioda počinje se formirati i skupina u sjeveroistočnom dijelu Jazbina (XXXV — XXXVIII). U to doba spadaju sigurno i objekti čiji se trag pojavljuje u iskopinama za pijesak u zapadnom dijelu Jazbina unutar okućnica naselja. Isto tako moramo da pretpostavimo da su u ovom periodu postojale i nastambe uz radionice XLIV i XLV, pod današnjim naseljem. U tom periodu nastavlja se, zatim, dograđivanje u skupini XXI—XXX, a u sjevernom dijelu Jazbina nastaje komkleks sa nadzemnim zgradama koji preslojava nastambu XI. U ovaj period svakako već spadaju i pojedine peći i radionice.

U zadnju epohu, najzad, spadaju nastambe XXVIII — XXX u velikoj istočnoj skupini, XXXVI u sjeveroistočnoj skupini i južni dio nadzemnih zgrada u kojem je nađeno najviše keramike sa tipičnim obodima 9. vijeka. Naselje se je prema tome širilo iz sjeverozapadnog ugla Jazbina prema jugoistoku, odnosno uz potok Bistrik i zapadnom kosom Jazbina, uz seoski put i naselje. Završetak sjevernog dijela naselja čine, s južne strane, red peći i radionica (od XXXIX do XLIII). Prema tome u naselju u Jazbinama nastambe ne čine izdvojene grupe

---

[201] Zofia Kurnatowska, *Structure sociale des Sclavènes à la lumière d'une analyse de l'habitat,* Balacanoslavica 1, Beograd 1972, str. 94.

u hronološkom pogledu, kao npr. u Ukrajini bliske skupine naselja Lug I iz 7—8. vijeka, Lug II iz 8. vijeka i Makarov Ostrov iz 8—9, vijeka[202].

Kod našeg naselja, naprotiv, na jednom ograničenom prostoru javljaju se jedan uz drugi najstariji i najmlađi objekti (kao npr. poluzemunica VIII i nadzemne zgrade). Na tom prostoru su pojedini raštrkani objekti činili središte oko koga su se okupljali kasniji objekti čineći gnijezda. Ponegdje su uz starije napuštene objekte građeni novi, te su tako nastale veće skupine kao npr. skupina XXI — XXX, u kojoj nastambe nisu istodobne, nego pripadaju dužem periodu.

Ove skupine i gnijezda svakako su pripadale pojedinim porodicama, te svjedoče o jakim unutarnjim vezama porodice još i u doba 8. i 9. vijeka, kada je privobitna rodovska zajednica već u raspadanju. Formiranje ovih skupina na jednom ograničenom terenu svjedoči, dalje i o povezanosti ovih porodičnih skupina raznim srodničkim vezama. Ovakva povezanost porodica u velikim naseljima očevidna je i u drugim velikim naseljima kod Južnih Slavena[203]. Prema tome, i naše naselje na Jazbinama bi govorilo u prilog tvrdnji da su i u doba raspadanja rodovske zajednice porodične i srodničke veze bile vrlo jake.

ZAKLJUČAK

Naselje u Jazbinama može se, prema analizi nalaza, sigurno pripisati Slavenima, što smo još prilikom obrade nalaza istaknuli. Uticaji koji se manifestuju na keramici upućuju na zaključak da naša grupa Slavena pripada Istočnim Slavenima, i to Sklavinima a ne Antima, što se vidi po tipu starije grupe keramike. Ova grupa Slavena dolazila je u dodir sa nomadskim plemenima, sudeći po ovalnom obliku nastambi karakterističnom za nomadska plemena Podonja. Podvukli smo već da ovi uticaji u gradnji nastambi potiču iz najranijih vremena, 6—7. vijeka, dakle iz doba kada su Istočni Slaveni i Bugari, potisnuti osnivanjem tursko-altajske dinastije kagana, počeli da se kreću prema zapadu na Dunav. Prilikom ovih kretanja na zajedničkom putu, moglo je doći do uzajamnih uticaja[204].

U ovo rano doba 6. do 7. vijeka Slaveni i u južnim oblastima Podneprovlja, na granici oblasti stepa, dolaze u dodir sa alano-bugarskim plemenima, što se vidi po uticaju kulture nomada na naselja u ovim graničnim predjelima[205]. Nije, prema tome, isključeno da i naše pleme potiče iz ovih graničnih predjela, iz kojih su onda već sa sobom ponijeli i izvjesne uticaje nomada.

---

[202] А. Т. Берзовец, МИА 108, 1968, 192.

[203] Z. Kurnatowska, Balcanoslavica 1, 1972, str. 93.

[204] М. И. Артамканов, МИА 62, 1958, стр. 47—56.

[205] П. И. Третьяков, *Тезисы* ... делегации III м. конгр. сл. ар. Берлине 1970, 57—59.

Raniji uticaji nomadske kulture koji se primjećuju i u kulturi Hlincea I u Rumuniji, pripisuju se uticaju Avara[206]. Međutim, u ovoj kulturi nema ovalnih nastambi niti su one nađene kod Avara. Naprotiv, one se pojavljuju, kao što smo vidjeli, kod Bugara, te ovaj uticaj u gradnji nastambi svakako moramo pripisati alano-bugarskim plemenima, koja su kasnije i nosioci saltovo-majacke kulture. Na Avare upućuju samo nalazi trobridne strelice i bojne sjekire na Jazbinama.

Do miješanja Slavena sa Alano-Bugarima dolazi i docnije, u vrijeme 8. i 9. vijeka, u Nadporožju (Ukrajina) gdje naselja pružaju miješane, slavenske i alano-bugarske nalaze. Tako su keramički nalazi u Balki Jacevoj slični nalazima u Pliski u Bugarskoj. Oblast Nadporožja je bila na putu kretanja plemena sa istoka prema zapadu, te se pretpostavlja da kultura bugarske države 9.—10. vijeka potiče iz tih krajeva, iz kojih su ih donijeli Bugari[207]. Međutim, keramički nalazi tog doba u Bugarskoj vrlo se razlikuju od naših.

U daljoj etapi, u 8. vijeku, na keramici Jazbina je vidan uticaj kulture Luka Raikovecka čiji su nosioci Istočni Slaveni iz sjeverozapadne Ukrajine. Uticaj ove kulture zahvata veliku teritoriju (Češku, Bugarsku, Rumuniju). Naša keramika pokazuje osobito mnogo analogija sa keramikom iz Hlincea I, gdje je, kao i kod nas, veoma zastupljena keramika sa primjesom ljuštura mekušaca, koja nosi karakteristični ornament valovnica i linija[208]. Uz nju je vidan i uticaj ornamenata saltovo-majacke keramike, koja takođe obuhvata iste predjele. Najzad, oblike kasnijih srednjovjekovnih oboda nalazimo opet u Ukrajini, Češkoj, Bugarskoj i Rumuniji. Prema tome, naši nalazi potvrđuju stalno podvlačenu činjenicu da Slaveni u doba od 6. do 9. vijeka imaju uglavnom jednoobraznu kulturu, uz poneke pojave lokalnih osobenosti. Tek od 9. vijeka se počinju javljati razlike među Zapadnim, Istočnim i Južnim Slavenima, ali opšteslavenski karakter kulture se osjeća i dalje od 9. do 12. vijeka.

Slijedeći tragove sličnih kulturnih pojava, put kojim se je kretala naša grupa Slavena je mogao biti slijedeći: idući vjerovatno iz Podneprovlja sjeverozapadnom Ukrajinom i sjeverno od Anta (čije uticaje ne nalazimo na Jazbinama) do sjeveroistočne Rumunije, zavili su prema jugu (preko Sucidave, Sarata Monteorum, Hlincea) do Dunava i vjerovatno onda išli dolinama Dunava i Save do Drine. Oslanjajući se na rezultate istraživanja o kretanju Slavena, osobito u Rumuniji, koja nam daje mnoge analogije, moramo pretpostaviti da se i naseljavanje Jazbina i okolnih predjela nije odvijalo u jednom naletu i u tačno određenom vremenu, nego je to bio jedan duži proces različitog intenziteta. Sudeći po malobrojnom nalazu oružja na Jazbinama, ovaj je pro-

---

[206] M. Chisvasi — Comşa, *Quelques conclusions d'ordre historique résultant de l'étude de la céramique de VIe—XIIe siècles, Studiis* şi cercetari de istorie veche VIII, 1957, str. 292.

[207] А. Т. Брайчевская, *Поселение у Балки Яцевой в Надпорожіе* МИА 108, 1963, 280—2.

[208] M. Chilvisi-Comşa, *Arheologičeskije pamjatniki VI—VII* vv. v. RNR, Dacia I, 1957, 312.

ces bio više miroljubivog karaktera, kao u većini predjela koji su bili udaljeni od graničnih oblasti Vizantije, gdje su se vodile bitke[209]. Grupa se je, izgleda, naselila u pustom predjelu, u kojem nije bilo starosjedilaca, jer među nalazima ne zapažamo tragova i uticaja kulture nekih starosjedilaca.

Prilikom naseljavanja, Slaveni su sa sobom donijeli ostatke rodovskog uređenja. Smatra se da tek u 8. vijeku počinje raspadanje rodovskih zajednica. One prerastaju u teritorijalnu zajednicu — seosku općinu, koja obuhvata porodične grupe na ograničenom prostoru, a to je stupanj koji prethodi formiranju klasnog društva. Karakteristike ovog perioda prije oformljavanja klasnog društva, mogu se primijeniti i na Jazbine. U samom razmještaju nastambi osjeća se još jača porodična i srodnička povezanost. Među nastambama se još ne vide razlike u nađenom materijalu, što znači da se još ne pojavljuju klasne razlike. Ne postoje ni znakovi privatne svojine, kao što su znakovi majstora na keramici, niti postoji opticaj novca. Zanatstvo je još na stupnju domaće radinosti i nije još preraslo u posebnu proizvodnu granu, čiji su proizvodi namijenjeni za širi krug i prodaju. Radionice u Jazbinama još uvijek su u neposrednoj blizini nastambi, pripadaju, dakle, porodičnom krugu, a nisu smještene na posebnu teritoriju izvan naselja, kao u kasnije doba, kada je ovaj rad prerastao u posebni zanat.

Tek u kasnijim nastambama i radionicama nalazimo pokoji fragmenat brazletni i bobaka koji upućuju na trgovinsku razmjenu, vjerovatno željeznih proizvoda iz ovog naselja. Prerada željeza uzela je zamah tek u 8. vijeku, a kulminaciju je dostigla u 9. vijeku (tada je bilo i najviše objekata), kada se može reći da je ovo naselje bilo pretežno naseljeno stanovništvom koje se bavilo preradom željeza.

Prema tome, na osnovu nalaza, u Jazbinama možemo pratiti razvoj jednog slavenskog naselja od najranijeg doba kada se još služe koštanim alatkama i predmetima, do perioda u kojem upoznaju željezne predmete i njihovu obradu i najkasnijeg perioda u kome već počinju nabavljati i predmete (nakit) iz okolnih centara. Od prvobitnog zemljoradničko-stočarskog naselja vremenom nastaje naselje u kojem se stanovnici bave i zanatom ali još u okviru domaće radinosti. Za svoje produkte oni će dobiti u zamjenu i prve predmete iz drugih proizvođačkih centara.

Ovo su rezultati do kojih se je došlo istraživanjem sjevernog dijela naselja, a potpunu sliku slavenskog naselja u Jazbinama daće tek dalja istraživanja.

---

[209] M. Comşa, *La pénétration des Slaves aux VIe—VIIe siècles*, Balcanoslavica I, 1972, str. 9.

DIE FRÜHSLAVISCHE SIEDLUNG JAZBINE IN BATKOVIĆ BEI BIJELJINA

Die frühslavische Siedlung Jazbine wurde 1968 entdeckt und von 1969 bis 1974 durch systematische Grabungen erforscht. Auf den Äckern Jazbine, die sich entlang des Fusses Bistrik in Batković bei Bijeljina (Nordbosnien) erstrecken, wurden 50 frühslavische Objekte gefunden (siehe Plan 1 nud 2). Der westliche Teil der Siedlung kann nicht untersucht werden, weil sich hier die heutige Dorfsiedlung entwickelt hat. Auch hat ein spätmittelalterliches Gräberfeld im nordwestlichen Teil von Jazbine die frühmittelalterlichen Objekte beschädigt. Bisher sind ca. drei Hektar im nördlichen Teil von Jazbine untersucht. Im südlichen Teil bleiben noch ca. zwei Hektar zu erforschen. Auf den Äckern Jazbine stieß man auch auf Spuren aus dem Neolithikum, der La-Tène-Zeit und der Römerzeit.

Bei den 50 entdeckten Objekten handelt es sich um in den Erdboden halbeingetiefte Grubenhäuser, auf dem Erdboden stehende runde Pfostenbauten sowie um Öfen und Werkstätten zur Bearbeitung von Eisenerz. Die Datierung dieser Objekte wurde aufgrund der Keramik- und Kleinfunde durchgeführt.

KERAMIKFUNDE. — Die Keramikfunde lassen sich in eine ältere und eine jüngere Gruppe einteilen.

Die ältere Keramik gehört dem fortschrittlicheren Prager Typus und dem Korčak-Žitomir-Typus an. Sie zeigt die gleichen Charakteristiken wie die in Suceava (Rumänien) in »a, b, c« eingeteilten Arten dieser Keramik (grobe Faktur, schlechte Technik und schlechter Brand) (T. III, IV, V), während unsere vierte Art »d« schon die dunkle Faktur mit gemahlenem Quarzit, jedoch noch schlechte Technik aufweist (T. V, 1, 5). Die Typen des Mundsaumes (abb. 11, 1—8) entsprechen den diesbezüglichen in Rumänien und der Tschechoslowakei (vgl. Tabelle 1, die zeigt, wie die Keramikarten und Mundsaumtypen in den ältesten Wohnstätten vertreten sind). Die gedrungeneren Formen und schon entwickelten Mundsäume unseres Fundes (vgl. Tabelle 2) entsprechen der jüngeren Phase des Prag-Korčak-Žitomir-Typus[10]. In unseren Funden ist kein Typ der Penkovka-Kultur vertreten. Da schon früher erschlossen wurde[23—27], daß auch unsere Funde zeitlich jenen in Rumänien[15], der Ukraine[16] und der Tschechoslowakei[17] entsprechen, können wir unsere ältesten Funde in Jazbine von der Mitte des VII. bis zum Anfang des VIII. Jahrhunderts datieren. Das Weiterleben dieser ältesten Keramik reicht in Jazbine bis zur Hälfte des IX. Jahrhunderts (vgl. Tabelle 2) wie auch in der Ukraine und der Tscheshoslowakei[16—17]. In Jazbine erscheint sie noch in den Werkstätten des IX. Jahrhunderts als grobe Arbeitskeramik (vgl. Tabelle 2: T. III, 4; IV, 2, 3). Neben Töpfen sind auch flache Schüsseln vertreten 19—21 (T. IV, 5—8) die man als charakteristisch für die Ostlaven ansieht.

Nach der Anzahl der in den Objekten vertretenen Fragmente der Keramikarten (a bis d) sind der Mitte des VII. Jahrhunderts die Objekte VIII und B, der zweiten Hälfte des VII. Jahrhunderts die Objekte VI, VII, XXXII zuzusprechen. Im älteren Teil der Siedlung kann man also zwei Phasen unterscheiden.

Die jüngere Keramik läßt sich nach Faktur, Mundsaumform und Technik zeitlich in zwei Phasen einteilen, die frühere des VIII. Jahrhunderts und die spätere vom Ende des VIII. bis zur Hälfte des IX. Jahrhunderts (Arten 1, m, n — T. II, 2, 6; IX; X).

Die Keramik der früheren Phase (T. V, 3, 6; IV, 4; VI, 1, 2; VII, 4, 5) zeigt den Einfluß der Keramik Luka Raikovecka, der im VIII. Jahrhundert auch die Gebiete vom Dnjepr bis Polen, Rumänien (Hlincea I) und Bulgarien[32—36] erfaßt. Die Faktur ist besser geschlämmt und zeigt Zusatz von Quarzit oder zermahlenen Schalen von Weichtieren (Schnecken und Muscheln — bei den Arten i und k (T. II, 5; X, 5, 7), die Oberfläche reich durch Wellen und Strichverzierungen ornamentiert. Den Einfluß der Saltovo-Majacka-Kultur, der sich in slavischen Gebieten im VII. und IX. Jahrhundert von der Wolga bis auf den Balkan (besonders Bulgarien[38—40]) verbreitet, zeigen unsere mit parallelen Linien ganz ornamentierten Töpfe (T. VII, 5, 6) und eine Gruppe (Art f- T. VII, 1—3) mit tief eingeritzten Parallellinien und Wellenverzierung.

Die spätere Phase kennzeichnen Töpfe (T. IX und X) mit verschieden modelliertem Mundsaum (Abb. 12, 14—41. vgl. Tabelle 4 — Vorkommen der Mundsaumtypen in den Keramikarten e bis n). Unsere Typen (14—17, 29, 30, 34, 37—40) kommen in Novo Mesto (Tschechoslovakei) und Bulgarien schon Ende des VIII. Jahrhunderts vor und halten sich bis in das XIV. Jah.[44—48]. Da die meisten Fragmente noch Spuren von Handmodellierung auf der Innenwand tragen (wie etliche Funde des IX. Jh. in der Tschechoslovakei) und nur drei Töpfe schon Drehrillen auf dem Boden zeigen, so gehören auch unsere Funde sicher noch dem IX. Jahrhundert an, wass die Kleinfunde auch bestätigen.

Die flachen Schüsseln zeigen vereinzelt noch die frühen Formen (T. X, 8), weiter fand man eine Schüssel mit eingebogenem Rand (T. IX, 9)[68—69], und eine Schüssel mit schrägen Wänden (T. VII, 8)[70—72].

Die Keramikfunde des XIII, bis XIV. Jahrhunderts (T. XIII, 10, 11), die in einer entlegenen Gruppe der Objekte (XLVIII bis L) gefunden wurden, gehören nicht der bisher besprochenen Gruppe der Ansiedlung an.

Den keramischen Funden sind noch zahlreiche Wirtel (T. XI, 2) und eine Spule[73—82] (Spuren einer bestehenden Weberei) zuzuzählen, weiter große Behälter zum trocknen von Getreide (Lehmwannen. T. XIII, 1), die auf eine intenzise Landwirtschaft hinweisen. Das tun auch die zahlreichen Schleifsteine und Mahlsteinbruchstucke.

Die Funde der Schuckgegenstände bestätigen uns die Dattierungen aufgrund der Keramikfunde. In das IX. Jahrhundert gehören die Funde von Orhgehängen (T. XI, 8, 11), gefunden in der Nähe des Objekst XLIII, wie auch die Armringe aus schwarzem Glas[39—92] (T. XI, 6, 5) aus den Objekten XLIII, XVIII. Objekt XXX, das den Keramikfunden nach (wie auch Objekt XVIII) der letzten Phase der Siedlung angehört, wird durch den Fund einer Mosaikperle (T. II, 8) in die Mitte des IX. Jahrhunderts datiert[93—102]. So erhalten wir als obere Zeitgrenze dieser Gruppe der Siedlung die Mitte des IX. Jahrhunderts.

Eisengegenstände kommen in den ältesten Objekten nicht vor. Hier erscheinen noch Gegenstände aus Knochen, wie Ahle (T. XII, 5, 6, 7) und Fragment eines doppelreihigen Kammes (T. XI, 1). Eisengegenstände treten erst Anfang des VIII. Jahrhunderts auf. Die wenigen Waffen, Streitaxt (T. XII, 9) und Pfeile (T. XI, 3, 7), die nomadische Einflüsse verraten[117], weisen auf eine Landeinnahme durch die Slaven ohne größere Kämpfe. Zahlreicher sind Funde von Haushaltsgegenständen /Messer (T. XI, 8, 9, 10), Feuerstahl (T. XI, 9)/, die wahrscheinlich schon von den Siedlungswerkstätten nur für die Siedlung produziert wurden. Der Fund einer Pflugschar aus Eisen (T. XII, 1) deutet schon auf eine hochentwickelte Landwirtshaft hin.

DIE TYPEN DER OBJEKTE. — Charakteristisch für die Siedlung ist die runde und ovale Form der in den Erdboden halbeingetieften Grubenhäuser, der auf dem Erdboden stehenden Pfostenbauten sowie der Einsenhütten und Werkstätten. Die übliche quadratische Form der slavischen Wohnstätten ist dagegen nicht vertreten. Die Objekte sind 0,60 bis 1,20 m in die Erde eingetieft, um die Grube sind zwei Reihen (manchmal auch eine Reihe) von Pfosten, die eine leichte Konusdach-Konstruktion trugen. Die Wände sind aus lehmbeworfenem Flechtwerk. Die verstärkende zweite Pfostenreihe zeigt, daß es Objekte einer Dauersiedlung sind.

Die Jüngeren halbeingetieften Grubenhäuser lassen sich nach der vertretenen Zahl der Keramikarten (vgl. Tabelle 5) schematisch in 6 Phasen einreihen, so daß es mit den älteren vom Anfang (der Mitte des VII. Jahrhunderts) bis zum Ende (der Mitte des IX. Jahrhunderts) insgesamt acht Phasen mit einer Dauer von 25 Jahren sind. Hinsichtlich der Objekte XXVII (Abb. 3), XVIII (Abb. 1) und XXX (Abb. 5) aber zeigen die Stratigraphie und die Zahl der Funde (vgl. Tabelle 5), daß sie länger in Gebrauch waren und auch überbaut wurden.

Während dieser zwei Jahrhunderte zeigen auch die Objekte eine Entwicklung. Die älteren Grubenhäuser haben eine mehr runde Form, sind tief eigegraben (bis 1,20 m), die Konstruktion besteht aus dichtreihigen dünneren Pfosten; die jüngere zeigen dagegen eine längliche, ovale Form, sie sind weniger tief eingegraben, die Konstruktion ist aus starken Pfosten, ihre Zahl ist aber geringer. Offene kleine Herde (Durchmesser 60 cm) bis 5 cm dicker gebrannter Erde, sind uns, da

sie leicht zerstörbar waren, nur in einigen Exemplaren erhalten geblieben /neben den Grubenhäusern XXI und XV (Abb. 2) und an den Seiten der Gruben in den Objekten XXIII, XXIV, XXVII (Abb. 3)/. Diese ofenen Herde sind kennzeichnend für die ovalen Grubenhäuser, die bisher zahlreicher nur am unteren Don erscheinen[154] — dem Gebiet der Saltovo-Majacka-Kultur, die aber erst in das VIII — X. Jahrhundert datiert wird. Sie treten auch in Bulgarien auf, wo das halbeingetiefte Grubenhaus in Blaskovo[159] und das in Devnja gefundene Modell einer Hütte[160] die größte Ähnlichkeit mit unseren Grubenhäusern aufweisen. In Bulgarien werden diese dem Einfluß der Saltovo-Majacka-Kultur zugesprochen. Unsere halbeingetieften Grubenhäuser gehören aber schon dem VII. Jahrhundert an, mußten also schon früher unter dem Einfluß der Nomadenvölker (der Alanen und Bulgaren, Träger der späteren Saltovo-Majacka-Kultur) von den Slaven übernommen worden sein, die ihrerseits in den Grenzgebieten des südlichen Dnjeprgebietes (Ukraine) mit diesen Nomadenvökern schon im VI. und VII. Jahrhundert in Berührung kamen[165], eventuell aber auch während der Wanderung gegen die Donau. Das bestätigen frühe Funde ellipsoider Grubenhäuser auch bei anderen Slaven wie in Polen[167], der Tschechoslowakei[168—171], der Ukraine[172—173], dazu bei uns in Mušići (Višegrad)[166]. Diese Art von Wohnstätte ist den Slaven also nicht fremd, in Jazbine wird sie sogar zur Tradition und erscheint noch im XIII — XIV. Jahrnundert (Objekt L).

Auf dem Erdboden stehende, nichteingetiefte Häuser kommen auch bei anderen slavischen Wölkern vor, so auch am Don[174] neben eingegrabenen Wohnstätten. Sie sind im Grundriß zumeist etwas undeutlich. wie auch unser Komplex mit runden Pfostenbauten auf starken Pfosten (mit Doppellinien wurde ein Rekonstruktionsversuch unternommen — Abb. 1). Es sind anscheinend drei Pfostenbauten, die aber nicht gleichzeitig sind. Da aber alle Pfosten gleich tief liegen, sind die zeitlichen Phasen nicht festzustellen. Nach den Funden gehören sie der zweiten Hälfte des VIII. bis zur Mitte des IX. Jahrhunderts an. Die Konstruktion bestand aus Holz. Große Ähnlichkeit im Grudriß verrät das Pfostenhaus aus Požarnaja Balka (Dnjeprgebiet), das aber aus einer früheren Zeit stamt. Die runden Pfotsenbauten sind bei den Slaven sonst meist kleiner[175—177], und bei manchen glaubt man, sie hätten zu kultischen Zwecken gedient; In Jazbine verweisen darauf viele Gehäuse von Schnecken (denen in jener Zeit auch bei den Slaven überirdische Macht zugesprochen wurde), die aber in sehr großer Zahl nur im diesem Objekt vorhanden waren.

EISENHÜTTE UND WERKSTÄTTEN. — Da in Jazbine nur die eingegrabenen Teile der Eisenhütten gefunden wurden (was auch auf vielen anderen Lokalitäten der Fall ist), so ist man sich über ihre Funktion oft, so auch in Jazbine, im unklaren, denn die charakteristischen Düsen sind nicht erhalten. Dazu tragen aber auch die lokalen Eigenarten der Konstruktionen bei. Als Reduktionsofen ist sicher nur Objekt XXVIII anzusehen (T. I, 5); Abb. 4), dessen Grudriß und Form

den russischen Domnice[182—184] entspricht. Die großen Objekte XLII (T. I, 2; Abb. 8) und XLIII (T. I, 1, Abb. 9), die lokale Eigenarten zeigen, hatten sicher mehr als eine Funktion; einige Teile ähneln Raffinationsöfen. Der runde Teil von Objekt XXXV (T. I, 3; Abb. 6) aber hat mit zwei kleinen Eintiefungen die gleiche Form wie jene Objekte, die in Novo Mesto[186] (Tschechoslowakei) als Gußöfen angesehen werden. Sicher zu identifizieren sind die Raffinationsobjekte (Ausheizherde), die meist eine längliche, fußsohlenähnliche Form haben (XL, XLIV — XLV — T. I, 6) und mehrere Varianten zeigen: so mit einer runden Eintiefung (XXXVII, XLVIII, XLIX) in deren Mitte noch eine kleine Eintiefung, wie von einem Pfosten, ist (XXXVII, XXXIX — T. I, 4); Abb. 7); eine solche kleine Eintiefung findet sich auch in größeren runden Gruben (XLIVa). Bei manchen erscheinen wiederum im schmäleren Teil Spuren von Pfosten. Zu den Raffinationsobjekten gibt es die meisten Analogien in der Tschechoslowakei[190—196]. Einen klaren Einblick in die Arbeitsprozesse dieser Objekte wird man jedoch erst nach einer Analyse der Abfälle und ihrer Identifizierung durch Fachleute gewinnen. Diese Objekte gehören dem VIII. bis zur Mitte des IX. Jahrhunderts an, d. h. einer Zeit, als wegen der unvollkommenen Technik die Produktion gering und das Handwerk noch keine selbständige, sondern Familientätigkeit war (wie die Werkstätten gleich neben den Wohstätten zeigen). Die Abfälle sind noch nicht zahlreich[200] und die gefundene Anzahl von Eisengegenständen nur für den Bedarf der Ansiedlung bestimmt.

TYP DER ANSIEDLUNG. — Nach Größe und Zahl der Objekte entspricht unsere Siedlung den großen Ansiedlungen bei den Südslaven (Džedžovi Lozia und Popina in Bulgarien), die wie unsere auch langlebig (VII. bis IX. Jh.) sind. Die Siedlung in Jazbine ist weit verstreut und besteht unplanmäßig aus kleineren oder größeren Häusergruppen. Sie breitete sich vom Zentrum mit den ältesten Wohnstätten (VI, VIII, VIII) gegen Osten und Westen aus, die verstreuten Objekte XLVI, XLVII bilden anscheinend den Anfang des südlichen Teiles der Siedlung. Unsere Objekte bilden nicht kleinere (getrennte) Siedlungen wie in der Ukraine[202], vielmehr bilden einzeln verstreute Wohnstätten den Anfang einer Gruppe von Objekten, die sich dann in einer längeren Zeitfolge um diese Wohnstätten herum reihen. So finden sich spätere Objekte neben frühen, verlassenen Objekten. Diese Gruppen kann man wohl als Familiengruppen betrachten, die noch nach dem Zerfall der Sippengemeinschaft eine starke Verbundenheit der Familie wie auch Verbundenheit mit anderen Gruppen der Siedlung zeigen, eine Erscheinung, die auch in anderen großen südslavischen Ansiedlungen unterstrichen wird[203].

SCHLUßFOLGERUNG. — Nach den Funden kann die Ansiedlung sicher den Slaven zugeschrieben werden, die hier noch Spuren ihrer ältesten Kultur hinterlassen haben (Keramik des Prag-Korčak-Žitomir-Typus). Nur der Typ der Wohnstätten zeigt Einflüsse der nomadischen Kultur, worüber schon gesprochen wurde. Daher scheint es,

daß die Gruppe aus Jazbine aus der Nordwestukraine, durch den Norden und Osten von Rumänien und die Donau entlang in unsere Gebitete gelangt ist. Es sind Sclavinen, die Elemente ostslavischer Kultur zeigen. Sie haben sich in Jazbine in einem leeren Gebiet (man fand hier keine Spuren des V. und VI. Jahrhunderts) und anscheinend ruhig angesiedelt.

Die anfängliche Siedlung hat sich aus einer landwirtschaftlichen zu einer Siedlung mit Eisenproduktion entwickelt. In der Zeitspanne vom VII. bis IX. Jahrnundert hat sich die Sippengemeinschaft in eine teritoriale Dorfgemeinschaft gewandelt, die noch kein Privateigentum und keinen klassenunterschied zeigt, also einem Stadium vor der Entwicklung der Klassengesellschaft angehört. Ein vollkommenes Bild werden wir von der Ansiedlung erst gewinnen, wenn auch ihr südlicher Teil erforscht sein wird.

1. Objekat XLIII

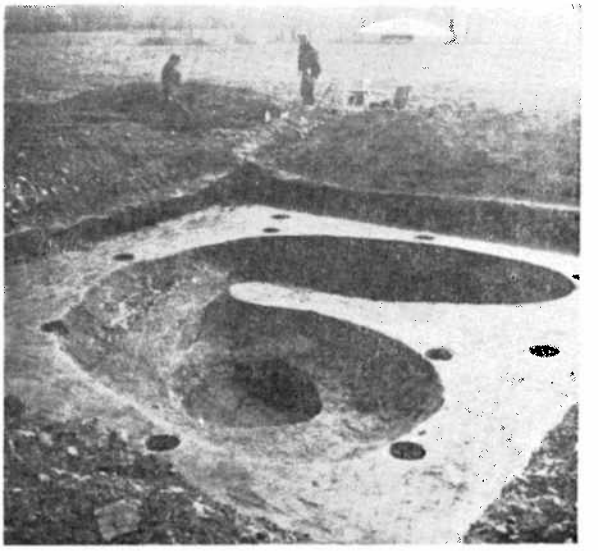

2. Objekat XLII

3. Objekat XXXV

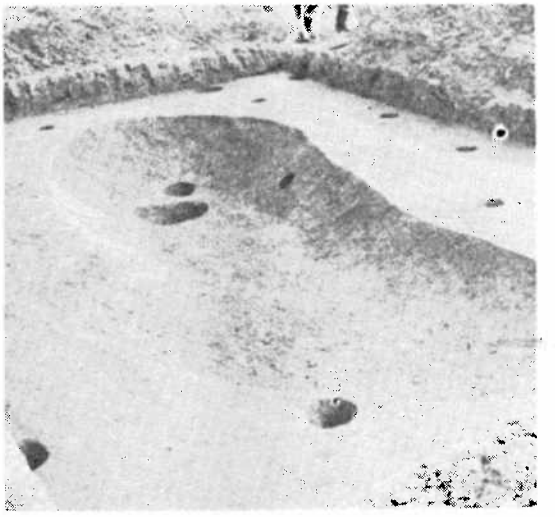

4. Objekat XXXIX

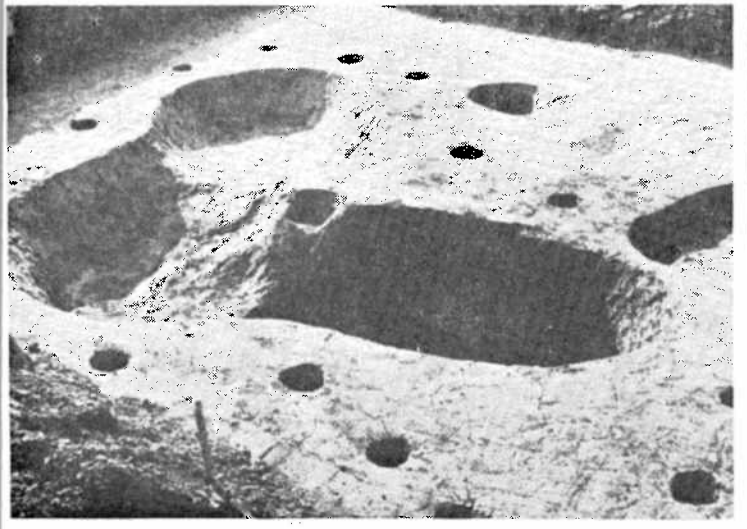

5. Objekat XXVIII

6. Objekat XL sa jamom

T. II

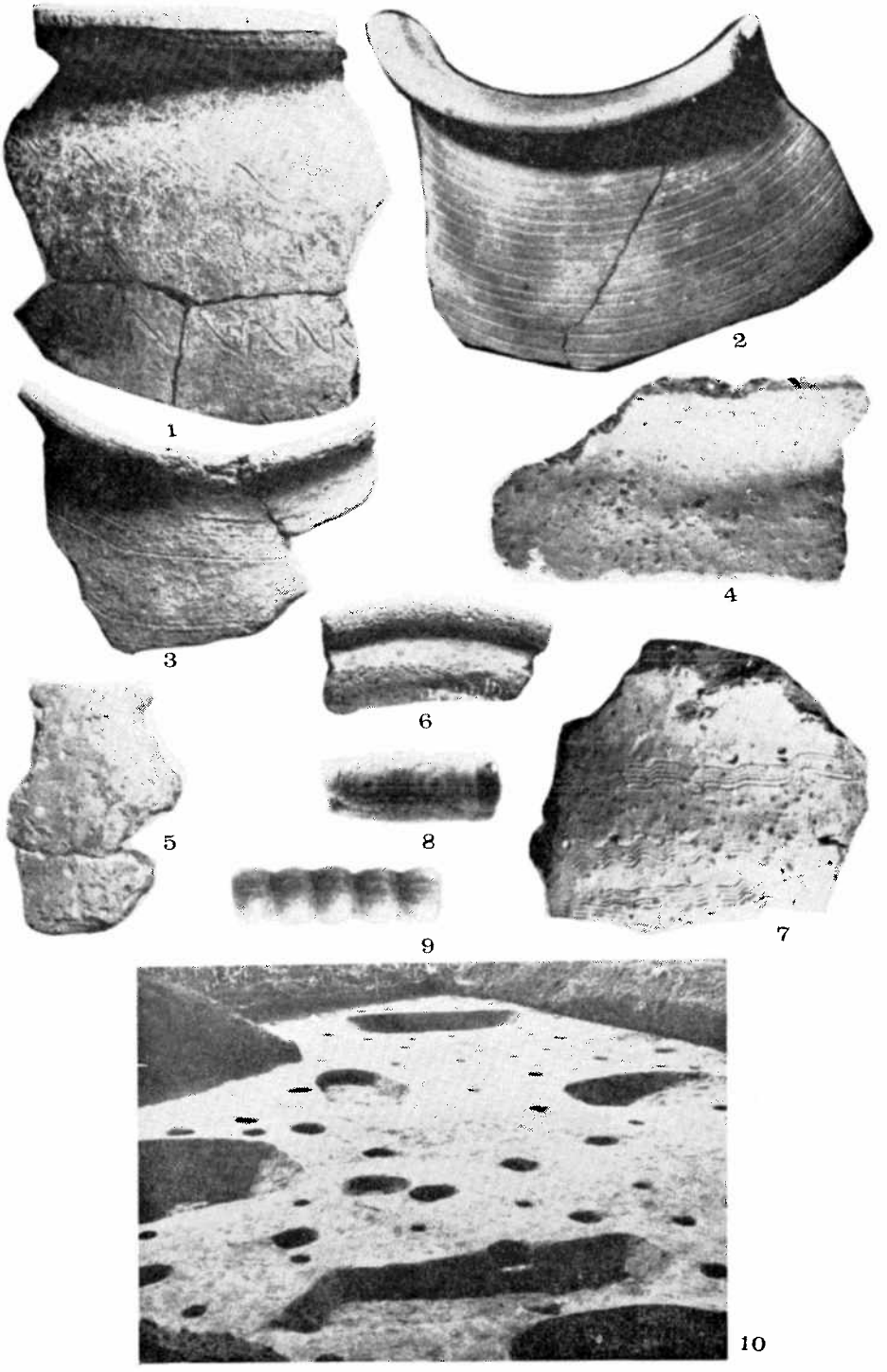

Vrste keramike: 1. »h«: 2. »m«: 3. »e«: 4. »a«: 5. »j«: 6. »l«: 7. »b«: 8. mozaična perla, 9. peteročlana perla, 10. Jugozapadni dio kompleksa objekata XXI do XXX (6 obj. XXI, XXII i djelimično XXIV—XXV, XXVII)

T. III

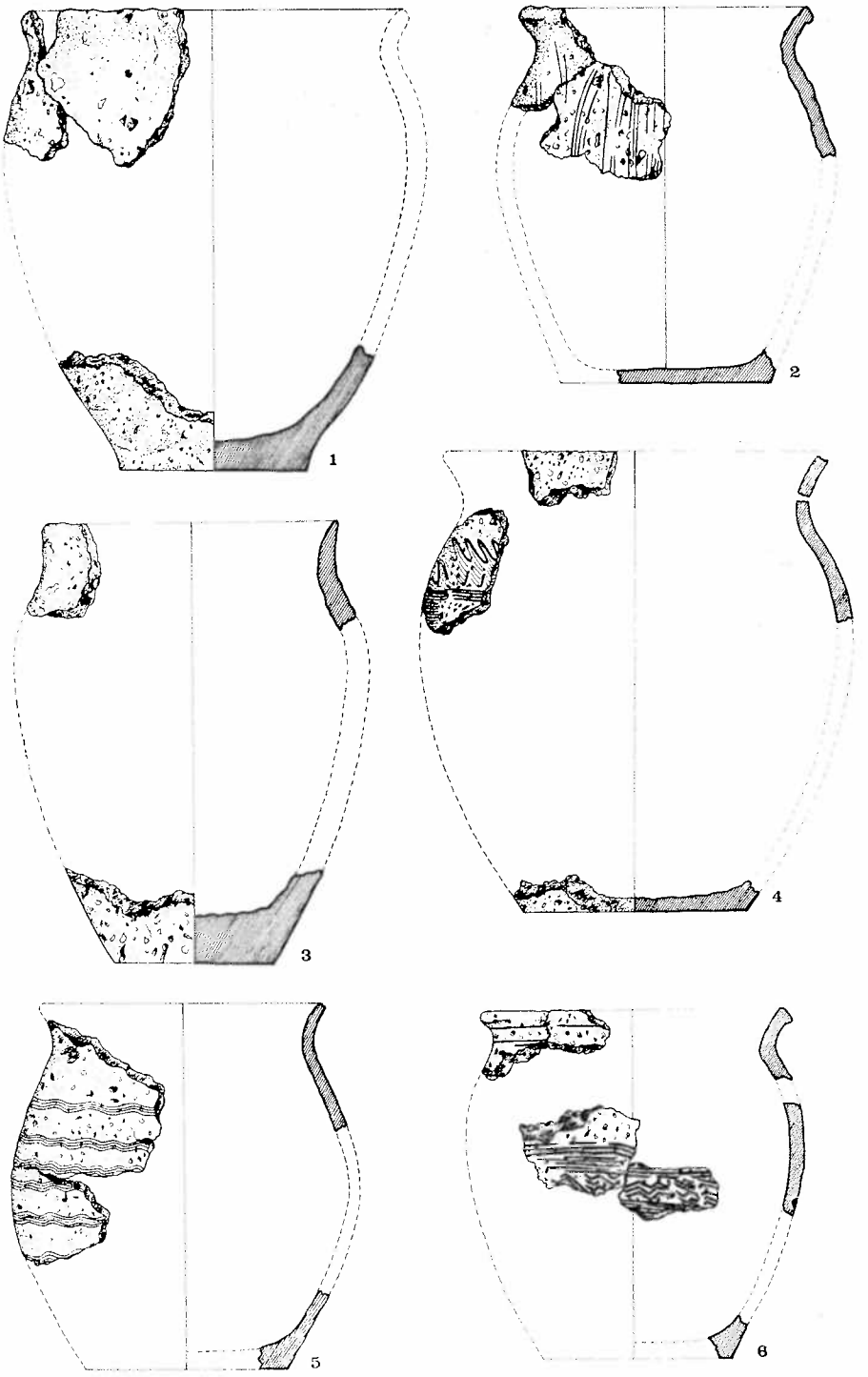

1. vrsta »a« iz objekta VII: 2. v. »a« iz o. VII: 3. v. »a« — o. XIX: 4. v. »b« — o. XLIII: 5. »b« — o. VII: 6. v. »b« — o. VIII

T. IV

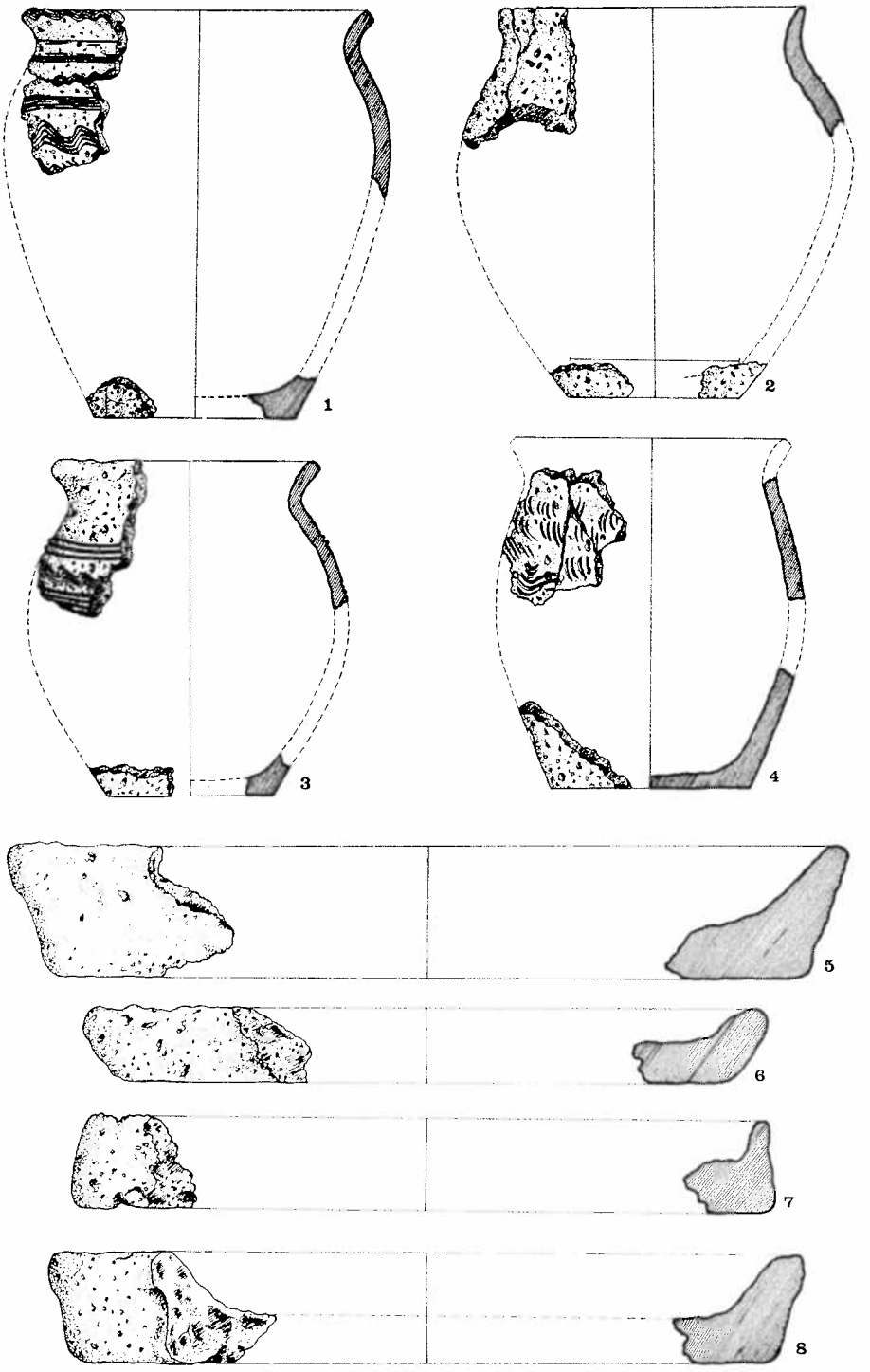

1. v. »c« — o. XLVI: 2. v. »a« — o. XLII: 3. v. »b« — o. XV: 4. v. »b« — o. XXVII: 5. v. »a« — o. XXXII: 6. v. »a« — o. VIII: 7. v. »a« — o. VIII: 8. v. »a« — o. A

T. V

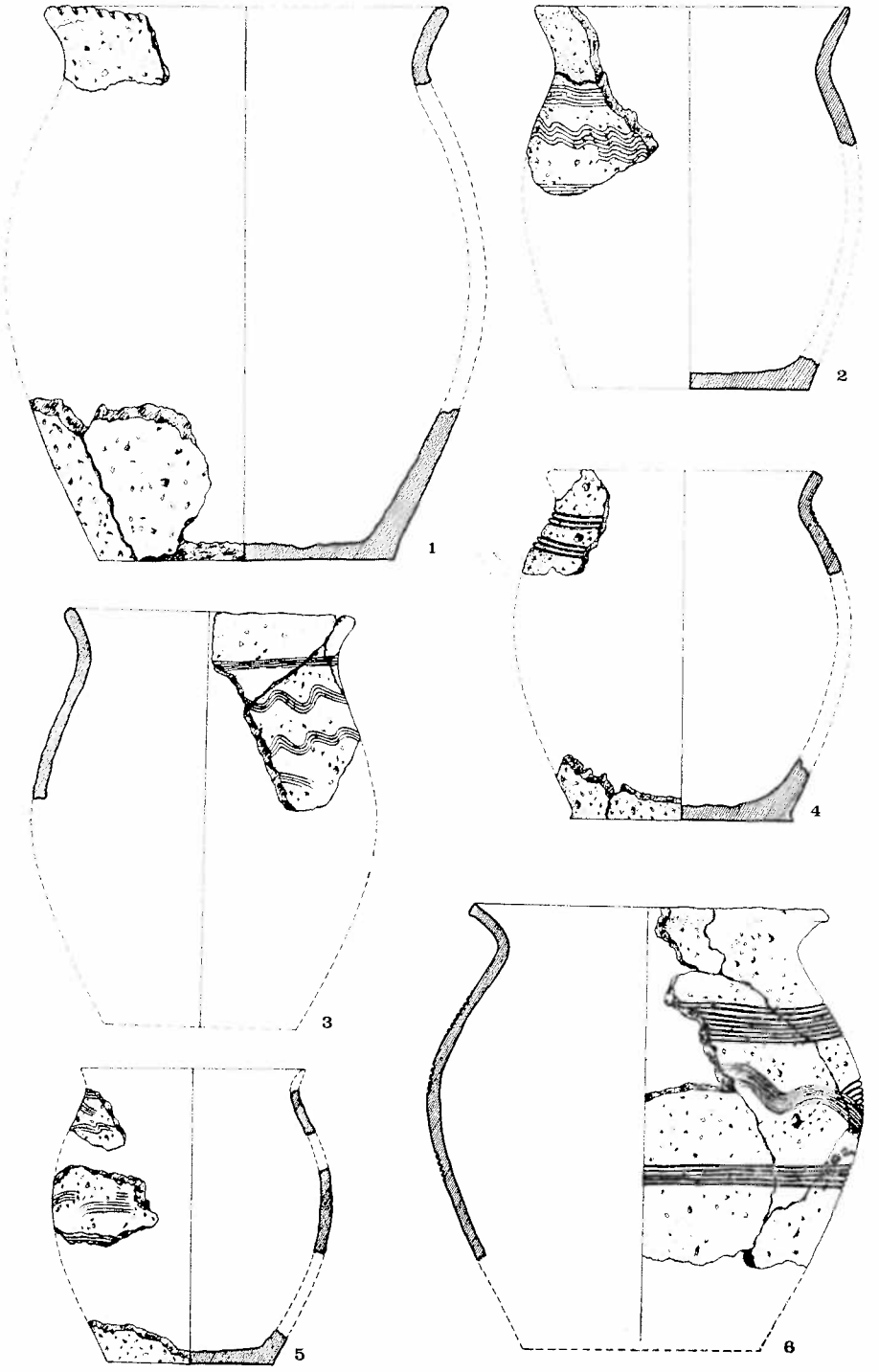

1. v. »d« — o. XXI: 2. v. »c« — o. XIX: 3. v. »e« — o. XLVII: 4. v. »c« — o. XXXV:5. v. »d« — o. VI: 6. v. »e« — o. XLIII

T. VI

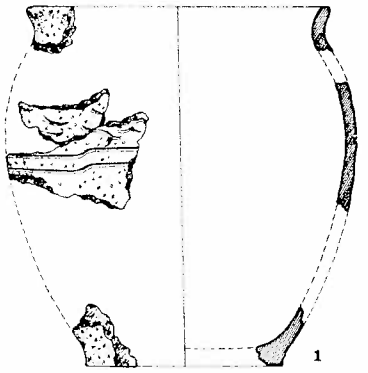

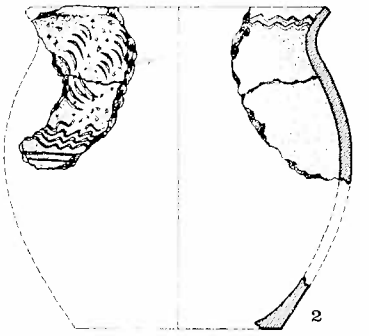

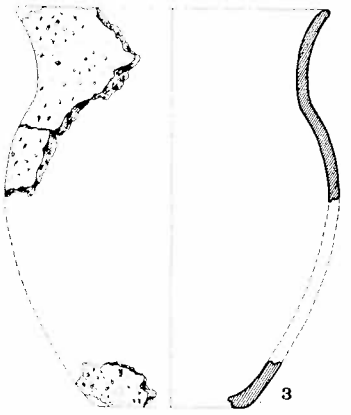

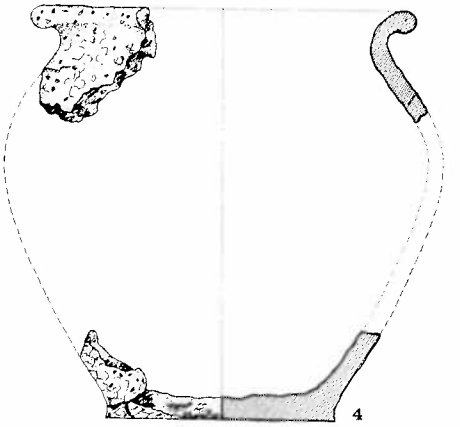

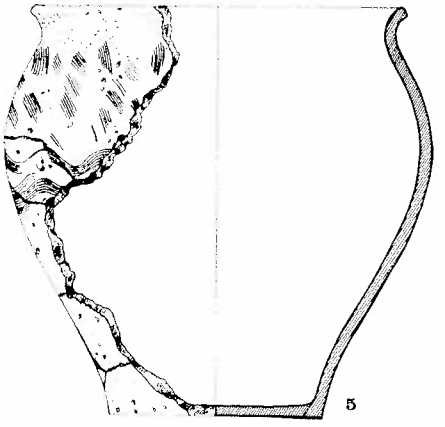

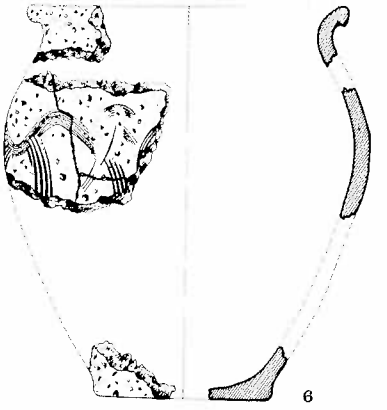

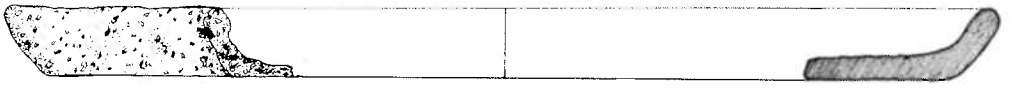

1. v. »e« — o. XXVII: 2. v. »e« — o. XV: 3. v. »f« — o. XLV: 4. v. »f« — o. XXIV: 5. v. »f« — o. XXVIII: 6. v. »f« — o. XXX: 7. v. »c« — o. XLVI

T. VII

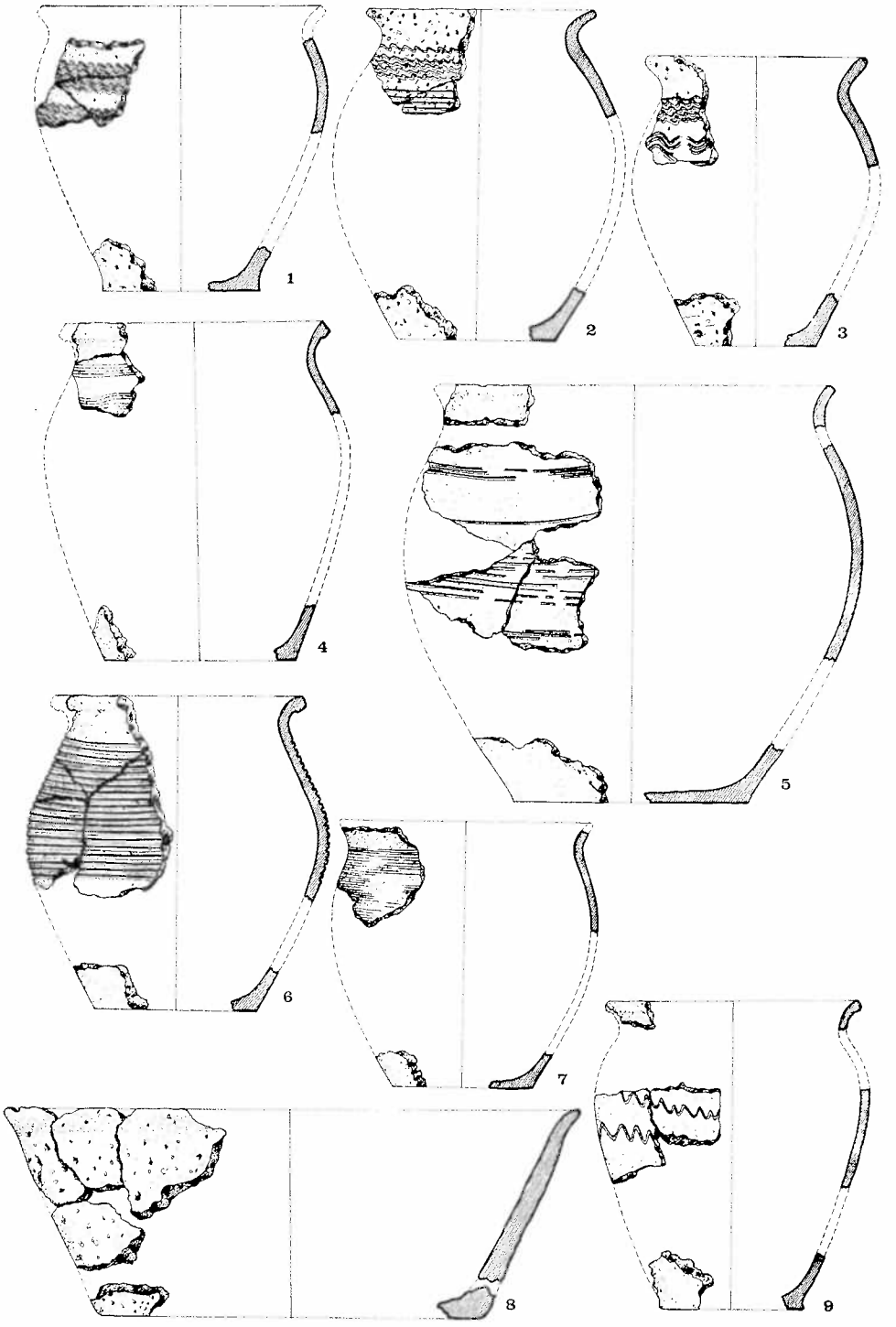

1. v. »f« — o. XI: 2. v. »f« — o. XVI: 3. v. »f« — o. XXI: 4. »g« — o. XV: 5. v. »g« — o. XI: 6. v. »g« — o. XI: 7. v. »h« — o. XV: 8. v. »f« — o. XLVIII: 9. v. »h« — XXX

T. VIII

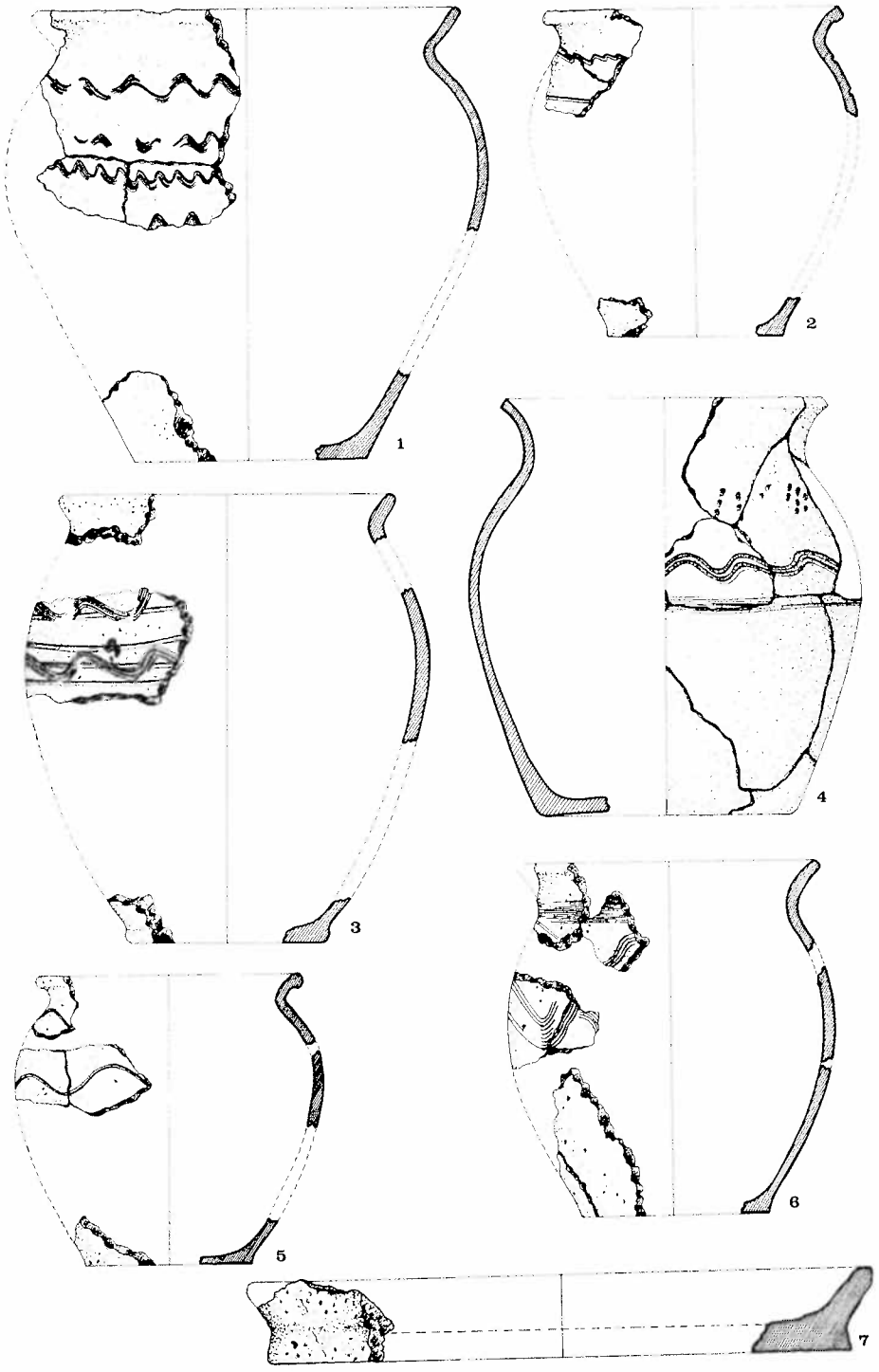

1. v. »h« — o. XI: 2. v. »h« — o. XXVII: 3. v. »i« — o. XXX: 4. v. »h« — o. A: 5. v. »i« — o. XXX: 6. v. »i« — o. XXXI: 7. v. »c« — o. XXI

T. IX

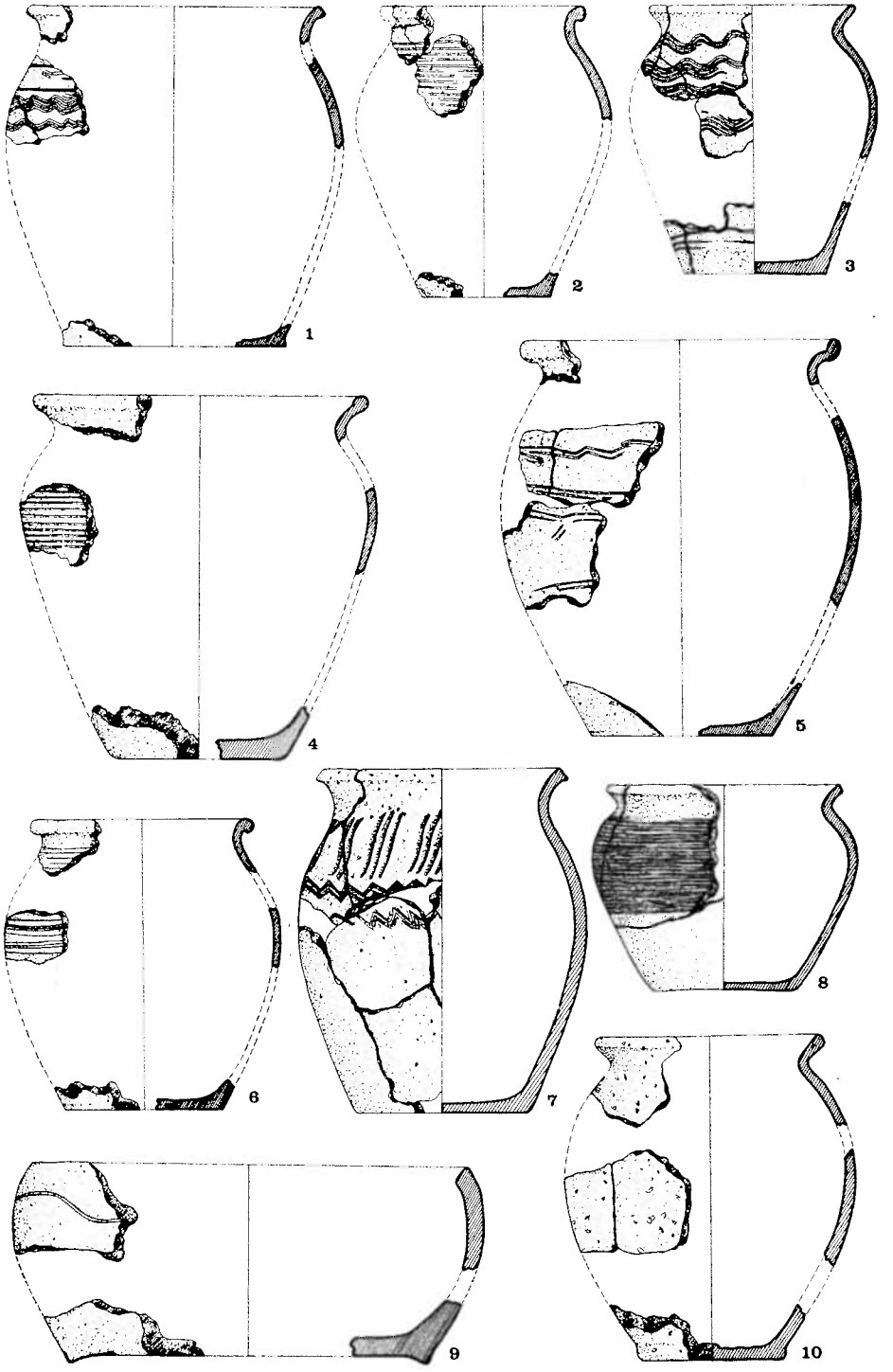

1. v. »i« — o. XXXV: 2. v. »i« — o. XXX: 3. v. »l« — o. XXXVIII: 4. v. »l« — o. XXX: 5. v. »l« — o. XXXVIII: 6. v. »l« — o. XI: 7. v. »l« — o. A: 8. v. »l« — o. A: 9. v. »l« — o. IX: 10. v. »n« — o. XXXIX

T. X

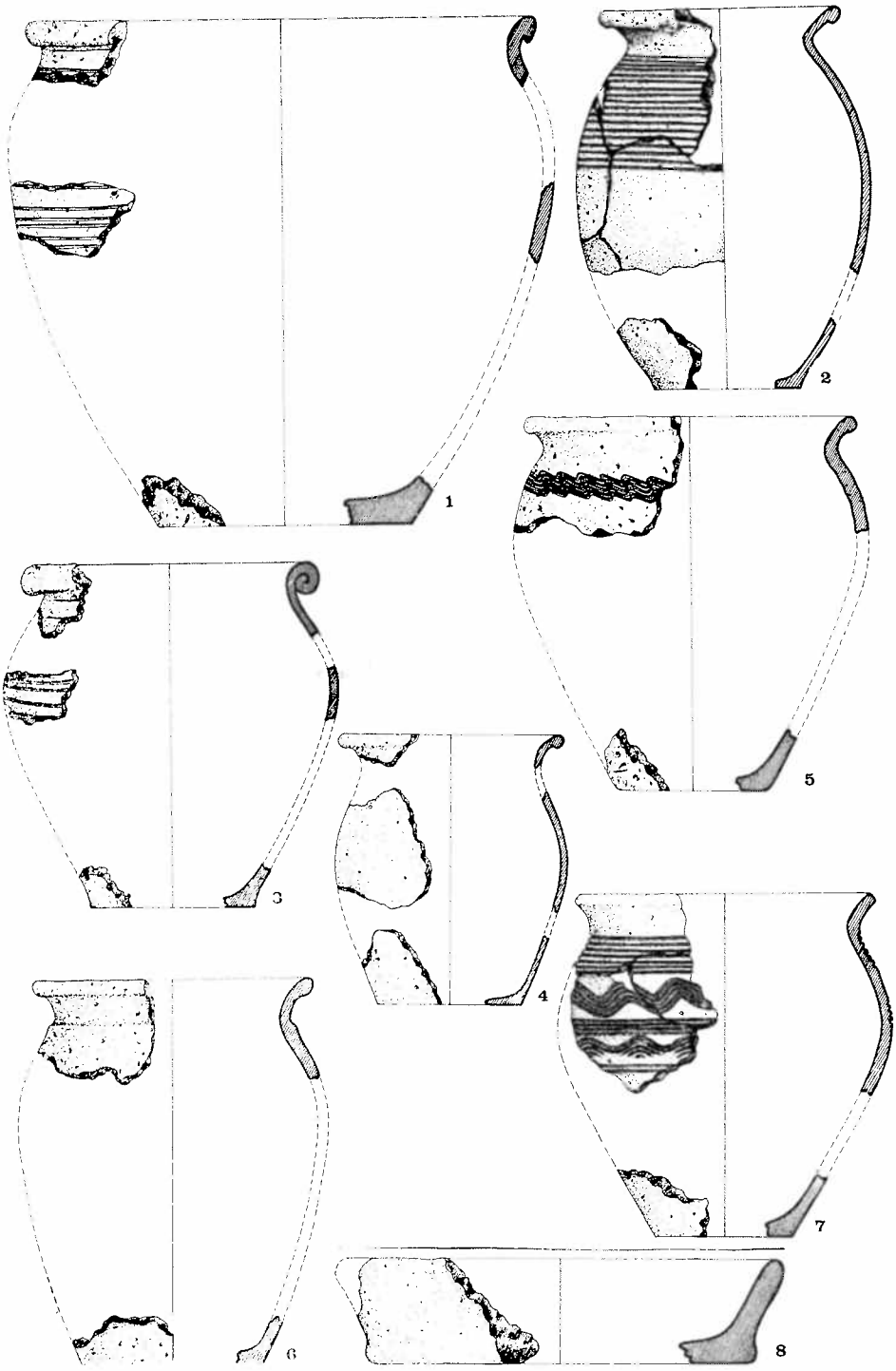

1. v. »l« — o. XI: 2. v. »m« — o. XXIV: 3. v. »h« — o. XXVII: 4. v. »l« — o. XXXVI: 5. v. »j« — o. XXVI: 6. v. »l« — o. XXVI: 7. v. »k« — o. XXVI: 8. v. »l« — o. XLV.

T. XI

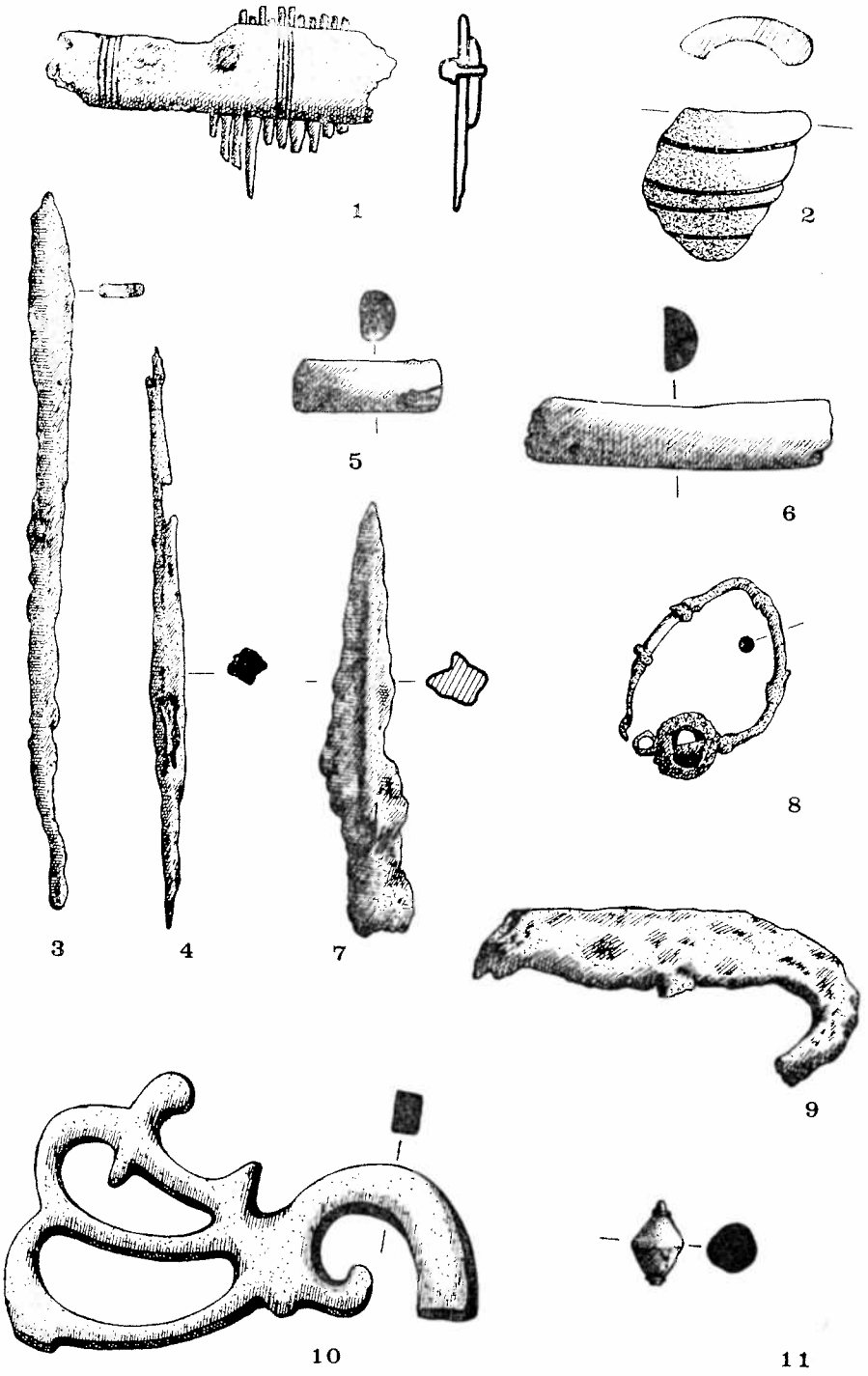

T. XII

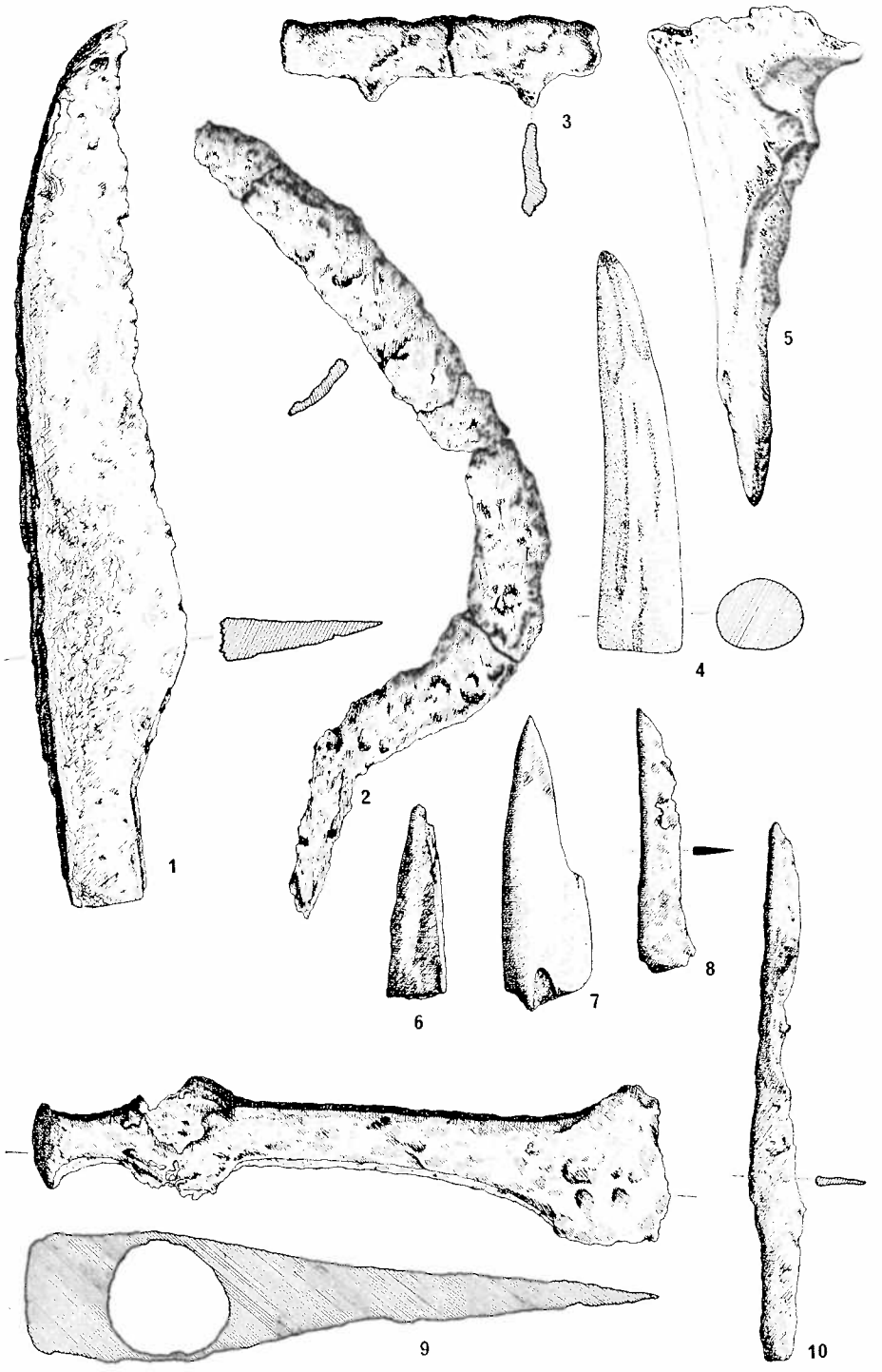

T. XIII

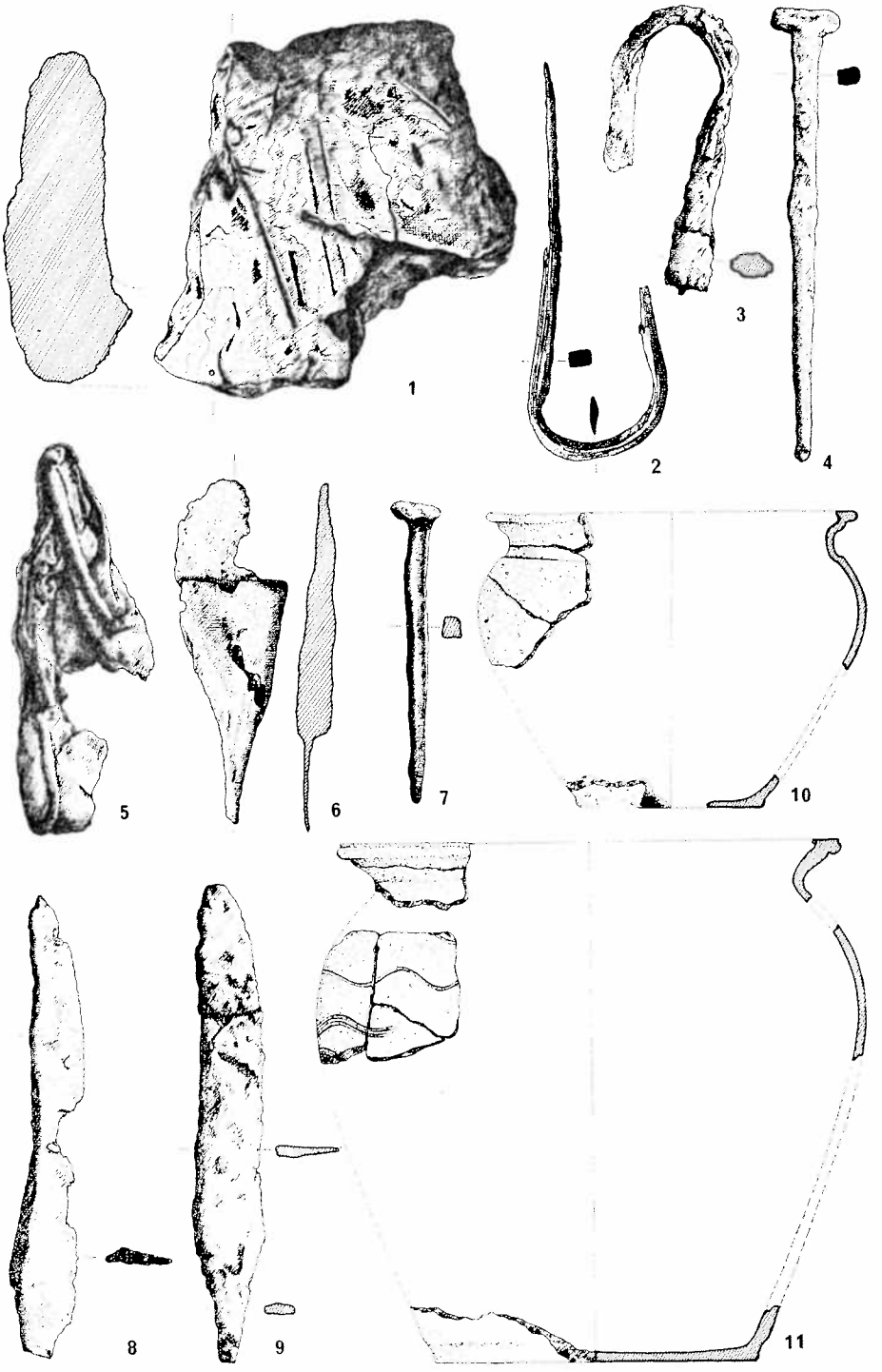

PLAN 1.

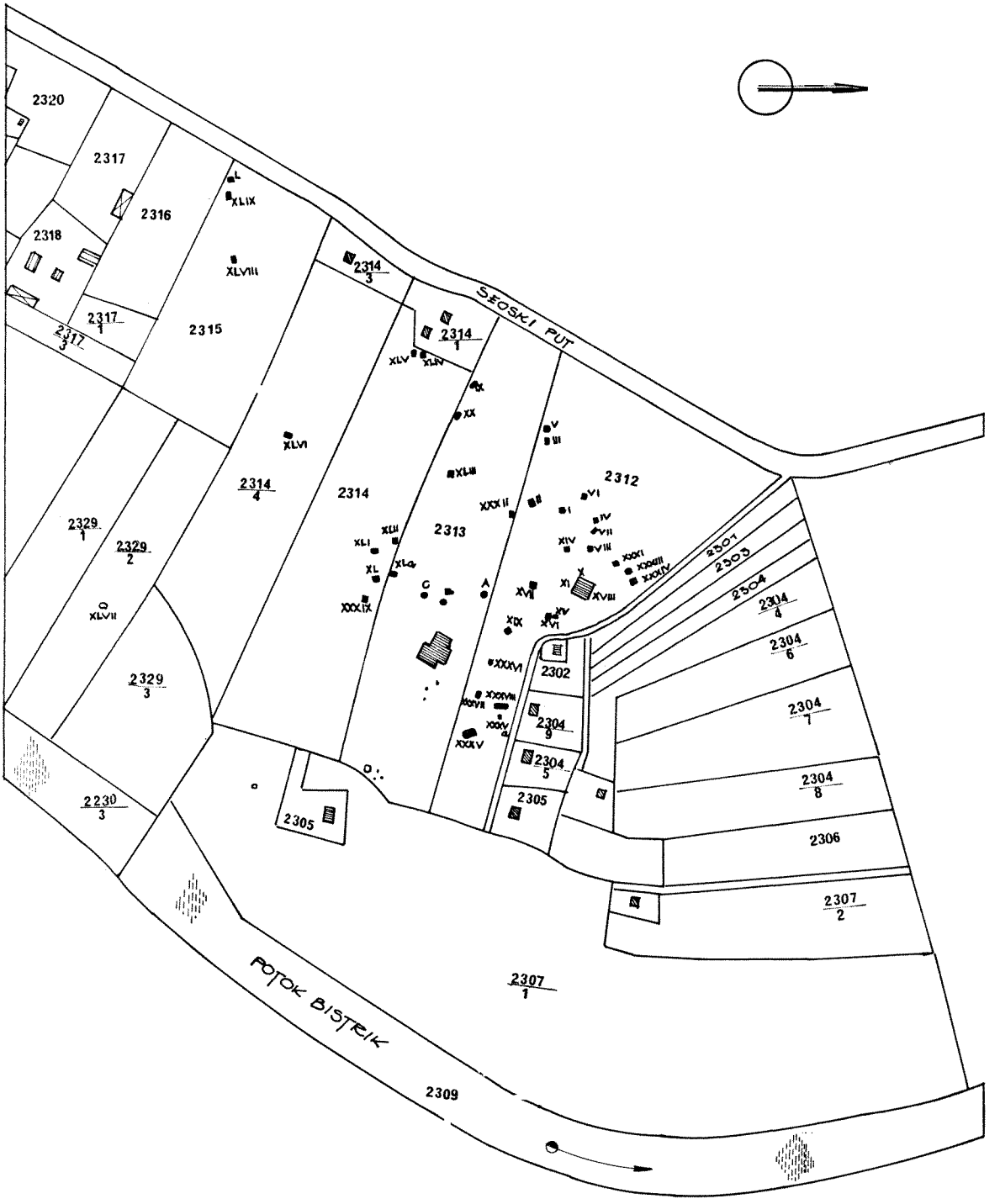

Ranoslovensko naselje jazbine

PLAN 2. — list 1.

Lokalitet BATKOVIĆ
— Slovensko naselje —

PLAN 2. — list 2.

Lokalitet BATKOVIĆ
— Slovensko naselje —

RADE UHLIK

KOMPOZITNE VERBALNE LOKUCIJE U ROMSKOM

ĆERAV

U romskom jeziku postoji jedna vrsta glagola koji obavljaju pomoćnu službu u procesu obrazovanja verbalnih lokucija. Glagoli se stapaju u frazeološke izraze sa drugim vrstama riječi, s kojima onda grade jedan verbalni pojam. To jednostavno i praktično sredstvo pruža široke mogućnosti za izražavanje, naročito u siromašnim i nerazvijenim jezicima, kao što je, na primjer, i romski jezik. Među govorima i dijalektima jugoslovenskih Roma u tome pogledu izuzetak čine govori Ličkih Šijaka, kao i slovenačkih Romaca u kojima uopšte i nema pravih kompozitnih glagola. U svima drugim dijalektima ti glagoli kad obavljaju pomoćnu službu u građenju frazeoloških obrta, kad stoje sami za sebe, nemaju potpuno značenje. On njih ćemo spomenuti najglavnije, a to su glagoli: *ćerav* (pravim, činim, radim); *thovav* ili *thav* (stavim, metnem); *dav* (dam, udarim); *čhuvav ili čhav* (turim, stavim); *lav* (uzmem); *xav* (jedem); *marav* (bijem); *čalavav* (ošinem); *pekav* (raspalim); *džav* (idem); *dikhav* (gledam).

Počećemo sa glagolom *ćerav* koji se van govorne oblasti tzv. srpskih Roma javlja u oblicima *kъrav, kerav, keru,* i dr. Upor. hind. Karnā. Evo, uz to i primjera. *Ćer!* znači: Učini! Napravi! Ako se tome imperativnom obliku doda kao objekat rječca ženskog roda *bući,* što znači rad (a zatim i posao, stvar, proizvod i roba), onda ćemo dobiti dvočlani izraz: *Ćer bući!* što bukvalno znači: Uradi posao! Sa riječju *bući* trebalo bi uporediti prakrtski srednjoindijski *vutti.* Treba istaknuti da u zapadnogurbetskom, a o njemu ovdje uglavnom i pišemo, nema verbalnih predmetaka, niti aspekata po trajnosti glagolske radnje. Zato onaj dvočlani izraz: *Ćer bući!* znači: Radi! Uradi! Razradi!, itd. Odsustvo odgovarajućih oblika je, istina, velik nedostatak, ali ga Gurbeti ipak ublažavaju vještim opisivanjem pomoću predloga, priloga, verbalnih agregata, i tsl. Ako u dvojni izraz između predikata-glagola

i objekta-imenice ubacimo određeni član, mi ćemo dobiti rečenicu: *Ćer e bući!* što će reći: Uradi (taj i taj) posao! Nerijetko se dešava da se iza romskog glagola nađe i malešna partikula *-ta* koja unekoliko podsjeća na našu zadnju česticu *-de!* (ili -der!) koja, doduše, malo blaže djeluje. Sufiks *-ta* u romskom izrazu *ćer-ta* služi za prijateljsko bodrenje, nešto poput našega: *Uradider!* Romska partikula *-ta* ne smije se brkati sa našim samostalnim uzvikom *ta,* koji u sebi krije ipak jedan jedva primjetan prijekor, pa i nestrpljenje. Na primjer: *Ta,* uradi to! Dodavanjem rječce *-ta* glagolu dobivaju se odgovarajuća nijansirana značenja naprijed navedenih verbalnih izraza.

Da pređemo sada na različite primjere u rečenicama. *Amen ćerah bući.* To znači: mi radimo. To je stalna dvočlana lokucija koja bukvalno znači: Mi obavljamo posao (ili: vršimo rad). Međutim, taj je slučaj i frazeološki interesantan, jer kod Roma metalaca, tj. kalderaša, kovača, kalajdžija i dr., on znači i nešto određenije: Mi proizvodimo metalnu robu, pravimo suđe, i sl. Kad govorimo o metalcima, sjetimo se da među Romima postoje još i konjari, perjari, koritari, i dr. Romi su još i dan-danas podijeljeni na šire zajednice (ali ne i na plemena), koje žive u grupama i u različitim oblastima. Tako kalajdžija ima u Vlasenici, Kaknju, itd. Ti majstori su vjerovatno daleki potomci drevnih pripadnika indijskih kasta koje i danas tamo postoje. Na njihovo indijsko porijeklo ukazuje pored jezika i njihov fizički izgled, kao i njihov odnos prema ostalom svijetu. Poznata je činjenica da se pojedine romske zajednice među sobom još i danas ponegdje tuđe i da ljubomorno čuvaju (inače sasvim neznatne razlike) u dijalektima, što izdaleka liči na kastinsku netrpeljivost, iako ne i na mržnju. Za romskog dječaka Rom će reći *čhavo,* za romsku djevojku *čhej,* dok će za muško dijete neromskog porijekla upotrijebiti oznaku *raklo,* a za žensko dijete *rakli. Me kam e čhavoṛeh ćerav cъṛa kuna.* (Ja ću dijete malo ljuljati.) Mjesto *ćerav kuna* (bukv: pravim kolijevku), čuje se i lokucija *dav kuna* (dam ili udarim kolijevku). Ova riječ *kuna* je vjerovatno preuzeta iz novogrčkog. Upor, kunia, κούνια (kolijevka. Sličnog je valjda porijekla i naš glagol *kunjati.*

Gova hi mrnjoṛi bućoṛi, a niči ćiroṛi. (Ovo je moja stvar, a ne tvoja.) Riječ *bući* (stvar) nalazi se u predikatu, pa još nekako može ovdje da se javi u deminutivu. Inače, stabilni dvojni izraz *ćerav bući* je jedna ukrućena tvorevina, jedna nepromjenljiva pojmovna cjelina *Ćerindo bući amen šaj ćerdivah* (ili: *ćerdinajvah) majzurale, šaj zurajvah.* (Radeći mi možemo postati jači, da ojačamo.) Glagol *ćerdivah (ćerdinajvav)* bukv.: napravim se, od *ćerdo* (ili: *ćerdino) avav,* bukv.: *napravljen budem.* Sinonim mu je glagol *avav* (arlijski: *ovav), budem.*

Riječ *zor* je iz persijskig, preko turskog, prodrla i u srpskohrvatski, gdje označava i neku teškoću. Upor. i naše *na zor.*

Tumen ćeren bući tumenđe. Naš prevod je kratak: *Vi radite.* Romski bukvalno glasi: *Vi činite posao vama.* Ali to ne znači: Vi radite za sebe. To je onaj *etički dativ,* koji ima samo formu dativa. To znači, recimo, i: Vi radite svoj posao, a za drugo vas nije briga. Taj dativ prisnosti je jedan simpatični balkanizam, karakteristika balkanskih jezika. On djeluje intimno i vrlo prijatno.

Ake džav mae thaj rodav mae trujal pe gava khaj bući te ćerav. (Evo tražim okolo po selima kakav posao da radim.) Sa *gav* upor. hind. *gāuv, gaon* (selo) i njem. *Gau* (župa). *Trujal* (utral) znači okolo, oko. *Khaj, khajekh* (neki, nekakav). U gornjoj rečenici imamo naoko slučaj sa jednom kompozicionalno okamenjenom hind. lokucijom: *dhūndhnā* (to seek). U odgovarajućem gurbetskom obliku *rodav* mogli bismo da vidimo neku složenicu sa glagolom *dav*, dok bi se o porijeklu njene prve komponente moglo samo nagađati. U izrazu *rodav mae* ono *mae* je samo skraćeni oblik dativa lične zamjenice, a to je i naše *mi*. Puni njen oblik glasi *manđe*, a to je naše *meni*. Ovaj padež može da se shvati kao običan dativ, a isto tako, može da se smatra i etičkim dativom, tj. onim koji ne odgovara na pitanje: *kome?* Taj opštebalkanski etički dativ javlja se u svima jezicima našeg poluostrva, osim u turskom i u srpskom, sa izuzetkom govora u oblasti gornjega Pomoravlja, gdje se čvrsto odomaćio. *Džav* (idem), hind. *jānā* (to go), od čega treba razlikovati romsko *džanav* (znam), hind. *jānnā* (to know). U srpskom gornjemoravskom govoru postoji za svih šest lica samo jedan zajednički neutralni, i to kraći oblik za etički dativ: Ja *si* idem, ti *si* ideš, itd. Ne postoji neki duži oblik *sebi*, kao što bismo to očekivali. U romskom svako od šest lica ima svoj duži, i to samo lični oblik. Kraći, i to opet samo lični, imaju 1. lice singulara, 1. lice plurala i 2. lice plurala. Dakle: 1. *manđe (mae)*, 2. *tuće*, 3. *pehće*, 4. *amenđe (amee)*, 5. *tumenđe (tumee)*, 6. *pehće*. U slijedeće dvije rečenice povratni glagol *ćerdol-pe* (ili *ćerdinajvol*, javlja se sa dva sasvim različita značenja. Treba napomenuti da je tu povratna zamjenica potpuno suvišna poslije sintetičkog glagolskog oblika koji i sam ima povratan oblik. *Ni ćerdol-pe mae kaj gova hi gaja.* (Ne čini mi se da je to tako.) *Ni ćerdol-pe mae bući pe sigate* (Ne radi mi se na brzinu). *Ćerdol-pe*, dakle, znači *čini mi se* i *radi mi se*, *Sig* (f) brzina, *sigo* (brzo), *sigate* (na brzinu), *sigarno* (brz), *sigarav* (žurim), *sigardipe* (užurbanost), *sigardimata* (jurnjava) itd. *Ćerde e bući soro jivend, a pale ni ćerde la.* (Radili su onaj rad cijele zime, ali opet ga nisu obavili.) Mnogi će odmah primijetiti da oblik preterita *ćerde* pokriva dva značenja, svoje i značenje imperfekta. Međutim, među to dvoje *radili* i *uradili*, postoji velika razlika. Ali, Romi se pravdaju, ako baš zatreba, oni će dodati još dvije rječce: *Dži rigate* ili *dži agoreste* (do kraja), a to onda znači da su uradili posao do kraja. Neko će možda pitati zašto za izraz *radili su* ne upotrijebe imperfekat, a da izraz *uradili su* ne prevedu preteritom, pa bi bilo sve u redu. Ali, imperfekat se, kao i u tolikim drugim jezicima, naglo gubi i u romskom, dok kod nas životari još samo u narodnim pripovijetkama. *Kana ćerdile gati, von đele-tar pehće.* (Kad su se spremili, oni su krenuli.) Bukvalno: Kad su se napravili gotovi, oni odoše ka sebi, Od glagola *ćerav* (pravim) particip preterita glasi *ćerdo* ili *ćerdino* (napravljen). Od toga se gradi povratni glagol *ćerdivav* (ili *ćerdinajvav)*, što znači bukvalno: napravim se, ali znači i: *postanem!* Taj glagol postao je od *ćerdo avav*, bukvalno: Napravljen budem. Oblici preterita glase: *Ćerdilem, ćerdilan, ćerdilah- ćerdilam, ćerdilen, ćerdile.* (Postao sam, postao si, itd.)

Tomnako e Kalderaša bićinena e bući pe foruja. (U jesen bi kotlari prodavali robu po gradovima.) *Toamna* (f) jesen. Oblik *tomnako* (u je-

sen) je genitiv imenice *toamna* (jesen). Genitiv može, između ostalog, da označava i vrijeme. Sa romskim *bićinav* (prodajem) upor. hind. *bechna* (to sell). *Bićinena* je istorijski kondicional koji je u gurbetskom po obliku identičan sa imperfektom, a u nekim dijalektima čak i sa prezentom.

Ćerav paćiv thaj barvali xamata. (Pravim čast i bogatu gozbu,) Riječ *paćiv(f)* znači *čast* i *gozba,* kao što i kod nas riječ *čast* znači i *gozba.* Oblik *paćiv* upor. sa hind. *patiyara* (the trust) i patiyakua (to trust). Romskoj imenici *paćiv* odgovara romski glagol *paćav* sa značenjima *poštujem* i *vjerujem,* jer onome koga se poštuje, tome se obično i vjeruje. Oblik preterita glagola *paćav* odudara malo od uobičajenog. *Paćajem* (poštovao sam, vjerovao sam), *paćajan, paćajah, paćajam, paćajen, paćaje.* Isto se mijenja i glagol *sungav* (mirišem): *Sungajem, sungajan,* itd. Tako je i preterit od glagola *asav: asajem.* Oblik imperativa glasi: *Paća!* (Poštuj! Vjeruj!) *Paćan.* (Poštujte! Vjerujte!) Za 1. lice plurala uzima se konjunktiv kao i u nas: *Te paćah!* (Da poštujemo! Da vjerujemo!)

E krisi ćerel čačipe. (Presuda »vrši« pravdu.) κρίσις (presuda) je u grčkom imenica ženskog roda. Upor. i naše grecizme kriza, kritika, itd. *Čačipe* (m) znači: *istina, stvarnost, pravda, pravo,* itd. *Ćerav bešipe* znači držim *sijelo,* držim *sjedište,* držim *sjedenje,* držim *sjednicu,* držim *sjedalo,* itd.

Iz navedenih primjera može se vidjeti, koliko je siromašan taj romski jezik u odnosu prema našem koji i sam nije baš bogat. Doduše, može se konstatovati da Romi za sada imaju u svome jeziku prilično plodan fond neologizama i divljih kovanica, zahvaljujući neograničenoj slobodi u građenju novih riječi. Međutim, baš ta nekontrolisana praksa dovešće, u ne tako dalekoj budućnosti, neminovno do nagle propasti tog divnog jezika. *Ćerav baripe,* bukvalno: *Pravim veličinu,* znači *ponosim se,* ili, kao što i oni sami kažu, i »luksuziram«. Nasuprot tome postoji i kompozitni glagol *ćerav čoripe,* što će reći: životarim, tavorim. *Ćerav goći,* bukvalno: *Pravim pamet,* nema tačno određenog značenja, pa može da znači i *pravim se pametan,* itd. Sa romskim *goći* upor. i hind. *gud (brain).* Karakteristično je da za apstraktnu imenicu *pamet* i fizičku imenicu *mozak* postoji u romskom samo jedan zajednički izraz, *goći.* Dakle: metonimija svoje vrste. Verbalni agregat *avav dži goćate* je doslovan prevod naše fraze: *Dođem do pameti. Ćerđivav goćaver,* pravim se pametan. *Goćaverisajvav* je isto što i *opametim se.* Taj glagol je nastao od romskog pridjeva *goćaver (pametan),* koji je poslije veznog vokala *-i-* primio nastavak *-sajvav* (ili: *-savav)* kojim se karakterišu samo pozajmljenice.

Ćerđam abijav (ili naglašeno, obratnim redom, *abijav ćerđam) saranda đivesa.* (Svadbu smo slavili četrdeset dana.) *Saranda* (σαράντα) sažeto od *tessarakonda* (τεσσαράκοντα) znači na grčkom *četrdeset.* Međutim, Romi imaju i svoju riječ za to. To je analitički izraz *štarvardeš,* što bukvalno glasi *štar var deš (četiri puta deset) Đive* (dan) može kao još neke imenice da u određenim slučajevima, a naročito

poslije brojeva i u pluralu, zadrži svoj singularni oblik *ďive* koji onda znači *dani*. Romska riječ *abijav (bijav, abav, abivaj), svadba*, možemo uporediti sa hind. *byāh* (marriage). Sjetimo se i ovdje da kao i kod drugih kompozitnih glagola u lokuciji *ćerav abijav* ispred objekta *abijav* nema člana *o*, jer se tu radi o šablonu, o jednoj konačno uhodanoj formuli. *Ćerav moṛ baro ďes*. Bukvalno: Slavim moj veliki dan, tj. svoj veliki praznik. (Riječ *dan* glasi, kako gdje: *Ďives, ďive, ďiveh, ďive, ďes, ďe.) E Ṛoma ćeren e Pengaće devlehće ďivesa*. Bukvalno: Romi slave Pengine božje dane. To znači: Romi slave božje dane svog čuvenog cara Penge. *Devlehko, devlesko*, ili *devleskoro* znači božji. *Del, del* ili *devel* znači bog. Upor. hind. *dev*, sanskrtski *devatā* (divinity, deity).

Ćerah pheras lenca. (Pravimo šalu s njima.) Upor. sanskrtski *prahas* (in risum erumpere). Upor. gurbetski *prasavav* (ismijavam) gdje prefiks stoji pred kauzativnim oblikom prostog glagola *asav* (smijem se). Postoji i pozajmljenica *šalisajvav* (šalim se) ili njen analitički parnjak *šali ma. Našti šali ma*. (Ne mogu se šaliti.) Bukvalno: *Ne mogu šaliti me*. Tu je romsko *šali* infinitiv kojeg u čistom romskom inače nema. Oblik *šali* kao infinitiv, ne trpi pred sobom veznik *te*. *Našti te šalisajavav. (Ne mogu da se šalim.)* Taj oblik je nama bliži, jer je to konjunktiv koji pred sobom ima veznik *te*, kao što mi imamo tu naše *da*.

U romskom nema određenih granica koje bi dijelile glagole koji izražavaju *trajne* od glagola koji označavaju *trenute* radnje. *Ćerav jakhaha. (Namignem okom.)* Upor. rumunski *Fac cu ochiul. Von sa ćeren jakhenca*. (Oni sve trepću očima.) *Von ćeren e kanenca*. (Oni strižu ušima.) *Kana dikhlah pire bareh, vov ćerdah pe ma e jakhaha, thodah o naj po muj te na khanikahće mothovav niso*. (Kad je ugledao svoga gazdu, on je na me namignuo, metnuo prst na usta da nikome ne kažem ništa.) *Vov ćerdah pe vastenca thaj ćerdah pe dumenca*. (On je mahnuo svojim rukama i slegao svojim ramenima.) *O grah ćerdah e pojraha*. (Konj je mahnuo repom.) *O čhavoṛo ďijah napoda thaj telemoha o vasici thaj ćerdah leh jođici*. (Dječak je preturio i oborio mali sud i upropastio ga.) Riječ *jođi* primila je greškom nastavak deminutiva *-ci* za muški rod koji inače važi samo za pozajmljenice. Riječ *jođi* javlja se, uostalom, krajnje rijetko, i to samo kao objekat u krutoj glagolskoj složenici, pa kao takva ne bi smjela da primi deminutivni nastavak. Riječ *vaso* uzeta je iz rumunskog jezika: *vas*, a romanskog je porijekla i germanizovana riječ *vazna*. Grecizam ἀναπόδα *anapoda* i romski prilog, složenica, *telemoha*, bukvalno imaju približno ista značenja: *izvrnut*. *Anapoda* znači grčki *gore noge*, a *tele-moha* znači na romskom *dole s licem*. *Ni dindo e čheja te xal, e džungali dej ćerdah la kokala*. (Ne dajući kćerci da jede, njena zla mati ju je pretvorila u kostur.) *Dindo* je particip prezenta od *dav* (dam) kao što je *lindo* od *lav* (uzmem), dok od *džav* (idem) glasi *džando*, kao što je od *xav* (jedem) *xando*. *Kokalo* (kost) je od grčkog *kokkalon*, κόκκαλον (kost).

Ćerindo gadija, voj maj palal šaj ćerdola jođi sar khonik lako. (Radeći tako, ona bi se na kraju mogla upropastiti kao niko njen.)

Oblik participa prezenta *ćerindo* (radeći) ne smije se brkati sa oblikom participa preterita *ćerdino* (ili *ćerdo*), što znači *urađen*. *Majpalal* (poslije), *maj palal* (najposlije). *Khonik* znači *neko*, a kao negacija *niko*, slično kao što *khanči* znači nešto, odnosno ništa.

Ćerdem len an ćhul. (Upropastio sam ih.) Bukvalno: Učinio (tj. pretvorio) sam ih u izmet. Ovo je jedinstven slučaj da se vlaško-romsko aspirovano *k* tj. *kh*, ispred tamnog vokala *u* pretvorilo u *ćh*. Inače, *kh* pred visokim vokalima *e* i *i* u gurbetskom redovno prelazi u *ćh*. Vlaško-romskom *khelav* (igram) odgovara srpsko-romsko *ćhelav*. U šatrovačkom slengu aspiracija se gubi. Upor. sa *khul* šatrovačko *kuliška* izmet) i *kulana* (zatvor, ćulhan, bukv.: kuća izmeta).

Varesavi čoxani ćerdah ćerimate jekhe manušeh baṛ, a e avereh kaš. (Neka vještica je jednog čovjeka okamenila (bukv.: napravila kamen), a drugog pretvorila (u) drvo.) Poznato je da kod kompozitnih glagola padež obično zataji, pa objekat ostaje nepromijenjen, tj. u obliku nominativa (akuzativa). *Ćerdah leh baṛ* (napravila ga kamen, a mi kažemo kamenom). *Ćoxani (čovexani)* znači čarobnica, vještica, i sl. Od glagola *ćerav* (radim) imenica glasi *ćeripe* (radnja, funkcija), od prvobitnog oblika *ćerdivav* (napravim se) izvodi se imenica *ćerdipe* (tvorevina, izrada) ili *ćerdimata*. *E daramne pharimahtar ćerdah po đi baṛehte.* (Od teške tuge skamenio se.) Bukvalno: Od strašne teškoće učinio svoju dušu »kamen«. *Ćerde lako mulo šoro.* (Ubili su je.) Ova grupa riječi je kompozicionalno ukrućena, nepromjenljiv agregat. Bukvalno: Napraviše njenu mrtvu glavu. Tu imamo prisvojnu zamjenicu(njenu) u akuzativu, gdje bismo mi očekivali ličnu u dativu. Od glagola *merav* (umrem) prošli particip glasi *mulo*, što znači dvoje: *umro* i *mrtav* (mrtvac).

Slično tome, glagol *perav* (padnem) gradi svoje prošlo vrijeme ovako: *Pelem (pao sam), pelan, pelah* (pelo za m., *peli* za f.) Oblik *o pelo* ne upotrebljava se u nas u značenju njemačkog: Der gefallene ... Postoji i imenica *pelo* (m), u pluralu *pele*, sa značenjem testis. Upor. hind. *pel, pela*. Teško je pretpostaviti da riječ *pelo* (testis) ima ikakve veze sa oblikom *pelo* (pao), izvedenim od glagola *perav* (padnem).

Kotora ćerav la, e džukhlen ka-dav la. (Rasjeći ću je u komade, psima ću je baciti.) Te riječi je izgovorio jedan čergaški poglavica iz Crne Gore, kad je pošao u potjeru za svojom odbjeglom ženom. *Kotora ćerav* bukvalno: Komade činim. Upor. hind. *tukra* (komad), što liči na metatezu. *E džukhlen ka-dav la.* Bukvalno: *Pse* ću dam nju, mjesto: *Psima* ..., jer glagol *dav* (tj. dati) zahtijeva akuzativ. *E ruva manđen ćerdon kotora maškar peh.* (Kurjaci hoće da se među sobom pokolju, bukvalno: raskomadaju.) *Mangav* znači kod Gurbeta *hoću* i *želim*, a kod drugih Roma znači još i *volim*.

Futurska čestica *ka* ili *kam* odgovara našoj *ću*, a u jugoistočnoj Srbiji i *će*. Pun oblik *kamam* je naše *hoću*. Upor. hind. *kam-*, desire, wish.

Te pelo-tar ande goja bari adъnk xar, manuš šaj phađardinjavol an kotora. (Ako čovjek padne u onu veliku duboku jamu, može da se

razmrska u komade.) *Adъnk* ili *handuk* (dubok) od rumunskog *adînc* (dubok).

Haj dah amen ande phuv. (Hajde da se obaramo (porvemo).) Pošto u tome verbalnom agregatu nema veznika *te* ispred prve komponente *dah* glagolske lokucije, konstatujemo da se tu radi o infinitivu. Dakle, prevod treba pravilno da glasi: Hajdemo se *porvati. Sa ćerdilem ande spuma, džikaj ćerdem le ando rat.* (Sav sam se zapjenio, dok sam ga raskrvavio.) Obje rečenice su slikovito opisne, obje su glagolski agregati. Riječ *spuma* (pjena) je preuzeta iz rumunskog.

Dav ma pe koṛate. (Premećem se, koprcam se.) Iz bukvalnog prevoda ovog glagolskog agregata koji je, u stvari, jedna elipsa, ne bi se mogao razabrati pravi njegov smisao. (Dajem se po vratu.)

E ṛanaha ando vah, ćerdam laha akatar okotar. (Sa šibom u ruci, mahao sam njome tamo-amo.) *Ćerdinalji maškar lende jekh xoljariko čingar sar maškar e bindavojra.* (Među njima se napravio gadan lom kao među stršljenovima.)

1) *ćerdinaljem* (napravio sam se, stvorio sam se, 2) *ćerdinaljan,* 3) *ćerdinaljah* (ili *ćerdinaljo* za muški, a *ćerdinalji* za ženski rod), 4) *ćerdinaljam,* 5) *ćerdinaljen,* 6) *ćerdinalje. Čingar* (f) svađa, urnebes. Upor. hind. *Chinghār* (Scream, clamour).

Xoljariko (ljut, srdit) od grčko χολεριϰός (žučljiv) od χολή *choli* (žuč).

Bindavojra upor. sa rumun. *bondara* (tj. bumbari). *Na ćer tu baro!* (Ne pravi se važan!) Bukvalno: Ne pravi te velik! Za razliku od ovog analitičkog izraza, gdje se nekom nešto prigovara, u sintetičkom slučaju nekog se upozorava da ne »ispada« važan: *Na ćerdiv baro!* Treba reći da se sintetičke konstrukcije svuda povlače, dok analitičke, pošto su, uopšte uzevši, jasnije, napreduju.

Povodom one rečenice: *Na ćer tu...* (Ne pravi se...) treba podvući da u srpskohrvatskom povratni glagoli u svih šest lica imaju jednu te istu zamjenicu *se,* dok se u romskom u svakom licu javlja dotična lična zamjenica u akuzativu.

Ćerdem prada an leh. Ili: *Maladem leh.* (Podvalio sam mu.) *Prada* je *rumunska* riječ, a i u gurbetskom znači *pljačka, podvala,* itd. Glagol *malavav* i njegov blizanac *čalavav* imaju po više značenja, od kojih im se neka podudaraju. *Mulah ko ćerdah bući, a mulah vi gova savo ni ćerdah.* (Umro i onaj koji je radio, a umro i onaj koji nije radio.) *Vov peklah te ćerel bući.* To znači: On je raspalio (bukv.: spekao) da radi.

Nahasili hi, voj ni kamel ni najeha te miškoj, khandini kandini hi. (Nevaljasta je, neće ni prstom da mrdne, lijena je sluškinja.) *Nahasili* je možda složenica od negacije *na* i turcizma arabizma *hasil* (dobro zgotovljen). *Khandav* znači smrdim, od *khan* (f) smrad, i *dav* (dam), *khandino* (smrdljiv) onaj koji smrad daje li smradom udara, a znači i lijen. *Kandav* (slušam) od *kan* (uho) i *dav* (dam), dakle *dam uho.* Prema tome, *kandino,* poslušan. Ženskog roda je *khandini,* smrdljiva, lijena. *Kandini* je služavka, poslušna.

E rakloṛehko bal ćerđinaljo pherdo likhoṛa, a o baro naj pe lehko čačo prno sa ćermaljo. Dječakova kosa (napravila se) puna gnjidica, a veliki prst na njegovoj desnoj nozi sav se ucrvao, zagadio. Upor. hind. *leekh,* čitaj *lihk* (a nit, the egg of a louse), što je isto što i gurbetsko *likh* (gnjida). Riječ *naj* znači: 1) prst, 2) nije, 3) nema. *Ćerđivav nasvalo* ima dva značenja: 1) Napravim se bolestan, 2) Razbolim se (istinski). Oblik *ćeredivav* razvio se od dvije komponente: *ćerdo* (napravljen) i *avav* (budem, bivam). *Ako trin đivesa sar gov džućhel džungale lime ćerel.* (Evo tri dana, kako ovaj pas gadno slini.) *Ćerav lime.* (Slinim). *Goja loljoṛi čuperkica đel spuma.* (Ona crvena pečurkica »udara pjenom«.) *Tradindo e xereh, o Rom sa ćerđah leh ando nango paj.* (Tjerajući magarca, Rom ga je pretvorio u golu vodu.) *Tradav* (tjeram). *xer* (m) ili *džorno* (m) znači magarac. *Nango* znači *gol,* a istog porijekla je kao i naša riječ *nag. Ćerđivav pačivalo manuš, thaj ićarav pačiv karing lehte.* (Napravim se pošten čovjek, pa održavam poštovanje i prema njemu.) *Kana o barvalo đijah e bućarnen e bući, von pekle te ćeren la.* (Kad je gazda dao radnicima posao, oni su nagrnuli da ga urade.) *Đijah bućarnen e bući* znači: Dao je radnicima (određen) posao. Dijah *len* bući (bez člana) u romskom je analitička lokucija, a u nas sintetički glagolski izraz: uposlio. *Ćer sastipe lenđe!* (Pozdravi ih!) Tu naša osnova *zdrav-* odgovara romskoj osnovi *sast-*. Sanskrt. *svastha* (well, sound).

Poznato je da čergaši, čim se zaustave i podignu šatore, lože vatre. Ognjište je za njih sve. Tu se griju, tu vode razgovore, tu kuvaju, a tu, ako su metalci, i obavljaju svoje zanate, kalajišu, kuju, itsl. Kad loži patru, čegaš kaže: *Ćerav jag* (pravim vatru), *dav jag* (udarim vatru), *thovav-* ili *thav jag* (stavim vatru), *čalavav jag* (lupim vatru) itd.

E Arlije ćeren o sastrija. (Arlije proizvode željeznu robu.) *Sastri* (m) znači željezo. Upor. hind. *istiri* (a smoothing iron), sanskrt. *sastra* (weapon, iron, sword).

Ćerđah jekh zor, ćerđah o dujto, o trito, džikaj maj palal ćhinđarđah sa o kaš. (Zamahnuo jednom, udario drugi put, treći put, dok najzad nije cijelo drvo isjekao.) *Zor* je turcizam persijskog porijekla (silina, teškoća). Ovdje znači zamah, napor. *Ćhinav* (siječem, režem), *ćhinđarov* (isjeckam). *Von briven e pošom.* (Oni češljaju vunu.) Upor hind. *pashm* (wool). *Brivava* ili *buruvava* (raščešljam, détresser, aufflechten.

Ćerđam ćhinavipe, i džorni hi ćerđini arli. (Napravile smo pogodbu, magarica je »pazarena«.) *Ćerđam jekh šukar arli leha.* (Napravili smo dobar pazar s njime.)

Lačho kerđum s vrđla rili. (Napravio sam lijep posao s kolima). Ta je na romačkom, gdje nema aspirovanih glasova, pa zato i kažu *lačo* (dobar). Spram gurbetskog *ćerđem* (uradio sam, učinio sam), *kerđum* je na romačkom (ličko-romskom) koji je daleki rođak grčko-tursko-romskoga. Oblik osnove *ker-* pretvorio se u gurbetskom u *ćer-*. *Vrđla* znači na romačkom *kola,* što odgovara gurbetskom *vrđona,* koje

je plural od *vrdon. Rili* (pazar), upor. gurbetski *arli. Kerđum rili* (pazario sam) je u gurbetskom *ćerdem arli. S vrdla* romački znači *s koli ma.* Predlog *s* traži instrumental imenice, dok u romačkom ne izaziva nikakve promjene dotične imenice, jer deklinacija ponegdje izumire u tome govoru. Gurbeti se upravljaju prema nama, jer imenica dolazi u instrumental: *vrdoneha* (plural *vrdonenca).* Mi imamo predlog *s* i instrumental imenice. Gurbeti nemaju predloga *s,* ali imaju instrumental. Romci imaju kao, recimo, i Makedonci samo mrtvi pozajmljeni predlog *s.*

THOVAV

Broj glagola romskog porijekla srazmjerno je dosta ograničen. Romi se često služe i pozajmljenicima iz jezika domaćina i njihovih susjeda. Međutim, oni se dobro snalaze i sa raznim, većinom romskim, dvosložnim verbalnim lokucijama i drugim kombinovanim frazeološkim izrazima. Ovi se sastoje od neznatnog broja posebne vrste pomoćnih glagola za obrazovanje lokucija koji su pretežno povezani s imenicama u obliku akuzativa, odnosno nominativa. Primjera radi uzećemo glagol *thovav* sa značenjem *stavim* ili *metnem* koji se u većini dijalekata javlja u sažetom obliku *thav.* Tome je, iako mnogo rjeđe, po svome obliku i po svome značenju sličan glagol *čhuvav* (trpim) koji se gotovo u svim dijalektima stegao u kraći oblik *čhav.* Takvo sažimanje oblika podsjeća na neke naše slučajeve, *zovnuti* i *zvati, pojas* i *pas idr.* Pređimo na stvar. Složeni izraz *thav (thovav) jag* znači *naložim vatru,* a zapravo mu je značenje stavim *vatre.* Tu je objekat vatre genitiv singulara, i to bez člana, jer je uzet partitivno, poput engleskog I set fire. Povratno on glasi: *Thav ma jag* (zapalim se, raspalim se, upalim se). Napominjemo da *thovav* znači još i *operem.* Pa ipak se nećemo prevariti da izraz *thovav* ili *thav* (jag) prevedemo riječima: operem vatru, mjesto pravilnog naložim vatru. Romi kažu i *dav jag,* to jest, *dam* (ili *udarim) vatre.* I ovaj objekat se nalazi u našem genitivu singulara, jer je uzet partitivno. Mjesto ovakve analitičke glagolske složenice javlja se vrlo često i sintetički prosti nesloženi glagol *phabarav* (zapalim) koji je nastao putem asimilacije od oblika *thabarav.* Evo i primjera u rečenici: *Me thodem jekh cikni jagoṛi, a tu phabar jekh bari te amare čhavoṛe šaj tatona, a vi amen lenca te tativah.* (Ja sam naložio jednu malu vatricu, a ti naloži jednu veliku vatru da bi se naša dječica mogla ogrijati, a i mi s njima da se ugrijemo.)

Poznato je da se riječ *čhavoṛo (čhavṛo* ili *čhaṛo)* upotrebljava za malo romsko dijete, a za ono koje to nije, kaže se *raklo,* a u deminutivu *rakloṛo.* Dakle, i tu je progovorila indijska kasta, jer evo, jedno su romska, a drugo su sva ostala djeca. Uz neke riječi iz navedenih romskih tekstova dajemo tu, poređenja radi, i hind. prevode. *Main* (I), *ag* (fire), *bara* (big), *tatona* (to become warm). Glagol *thovav* (metnem, stavim) glasi u prezentu u zapadnogurbetskom: 1.) *thovav,* 2.) *thoveh,* 3.) *thovel,* 4.) *thovah,* 5.) *thoven,* 6.) *thoven.* Inače, kod pretežne većine Gurbeta navedeni oblici se skraćuju: *Thav, thos, thol, thas, thon, thon* (metnem, metneš itd.).

Slijede primjeri: *Thov rigate majinća e gada te na ćinđon e br-šindehtar.* (Skloni rublje dalje u stranu da se ne bi skvasilo od kiše!) *Rigate* je lokativ od riječi *rig* (strana, bok, kraj). Oblik *ćinđon* (skvase se) od *ćinđivav* (skvasim se) treba razlikovati od oblika *ćhindon* (presijeku se), što je od *ćhindivav* (presiječem se). Tome je gotovo analogan odnos romskih riječi *ćingo* (mokar) i *ćhindo* (presječen). *Majinća* (dalje) od rumunskog *mai* (više) i iranizma *inća* (tamo) od *in ća* (pers. ono mjesto). *Thoven tumen tele!* Pomjerite se prema dole! *Tele (dole)* je prasrodno s našim *dole,* s engleskim *dale* i s njemačkim *Tal. Thav amenđe than?* (Prostri nam ležaj.) Tu nema člana *o* ispred imenice *than* (ležaj, postelja), jer je to stalan izraz koji je k tome još i partititivno obilježen.

Te thovah amen po than! (Da se smjestimo na krevet!) *Thovav ma po drom* (krenem, pođem na put). Tu može poslužiti i sintetički povratni oblik glagola *thovav: Thodinajvav (thodivav) po drom o drom tala prne* (Krećem na put, put pod noge.) Između predloga *tala* i imenice *prno* nema člana, jer se radi o utvrđenom idiomatskom izrazu. *Na te thoveh o prno!* (Nemoj da podapinješ nogu!) U stvari, to znači bukvalno: Nemoj da *mećeš* nogu! Zapadni Gurbeti to tako kažu, jer se nikad ne mogu da koriste predlozima, pa ne mogu da upotrijebe puni izraz »podmećeš«.

Amen thodam laco. (Mi smo postavili zamku.) To je rumunska pozajmljenica *laț* (zamka). *Von thon sama so ćerdol-pe kothe.* (Oni paze, prate, šta se tamo radi.) Upor. rumunski (a băga de (samă), (voditi) računa, turski *saymaq* (brojati) mađarski *szám* (broj), itd. *Thav sama* (motrim, zarezujem). *Kathe (gathe)* ovdje. *Kothe (gothe)* ondje. *Ka, kava, kadava* (ovaj). *Ko, kova, kodova* (onaj). *Ono -the od priloga kothe* je srodno sa *than* (mjesto), itd. *Von thođe pasura* (korakura), oni su *koračali,* bukvalno: *Stavili korake,* mjesto prostijeg *koračali.* Od rumunskog *pas* (korak) strani plural glasi u romskom *pasura* (koraci).

Thav phučipe (postavim pitanje) je nepotrebno, kad je lakše reći *phučav* (pitam). Upor. hind. *puchna* (to ask).

Thovel gođate, mothovela li, ili na. (On se lomi, da li bi rekao, ili ne bi.) *Gođate* je lokativ od *goći* (misao, mozak, pamet). Ta imenica se ovako mijenja: *1.) Goći, 2.) Gođako, 3.) Gođaće, 4.) Goći, 5.) Gođije, 6.) Gođaha, 7.) Gođatar, 8.) Gođate.* Često se uz goći, spominje i riječ *oći, o ći,* što, kako u kojoj prilici, može da znači: dašak, duša, svijest, karakter, *volja, snaga,* a zatim *srce, trbuh i utroba!*

Soske thođen e džukhleh pe leh thaj vazdijen gabor čingar? (Što ste psa nahuškali na njega i stvorili toliku dreku.) Upor. hind. *jukel* (dog). *Kobor* (gobor).

Ko thodah sovli? (Ko se zakleo?) Isto značenje ima i rečenica: *Ko halah sovel?* Bukvalno: Ko je *»pojeo«* zakletvu? To ukazuje na to da je zakletva prvobitno valjda bila praćena nekim činom.

Kam sa mothovav laće, sohtar te na. (Sve ću joj reći, zašto da ne.) *Sohtar,* bukvalno: Od čega, znači *zašto,* kao i *sohće, sošće, soske, sose, so.*

Tho muj! (Viči!) bukvalno: Stavi usta! *Na tho muj!* Ne viči! *Motho!* To je postalo od: *Muj tho!* Kaži! U Konjicu se čuje i lokalizam: *Mošo!* od *mošavav* (kažem). *Mothovav,* kažem ili kazujem, Ovdje se ne razlikuju aspekti po trajnosti. Preterit: *Mothadah* ili *mothodah. Tu thosa man muj!* (Ti ćeš me zvati!) To je futur u službi blagog imperativa koji se u romskom često javlja. Pored toga što znači *viknem* ili *zovnem,* rečena glagolska lokucija ima pongdje i lokalnu nijansu *sprdam se!* Rečenica thovav *o* muj, dakle, sa članom pred objektom, nije fraza, pa znači *perem usta* ili *ispiram usta,* jer u zapadnogurbetskom, znamo već, nema aspekta po trajnosti, niti glagolskih prefiksa. *Tho muj lese te paj thol lese te thol po muj!* Vikni mu da mu vode nalije da umije svoje lice. Još jednu sličnu rečenicu ćemo iznijeti, jer Romi vole da se igraju riječima. Dakle: *Thon o muj thaj thon muj te thon o muj!* (Namjestite usta i viknite da operu lice.) To su tri po sastavu gotovo identične, ali po značenju sasvim različite rečenice. Prva i treća su sa članom pred objektom, a druga je idiom, lokucija bez člana. Zaista vrlo poučan primjer!

Thode leh te xal lako šoro. (Nagovorili su ga da je ubije.) Bukvalno: ... da joj *pojede* glavu. *Vov numa dopaš kanesa thol kan, kana fijeso vaćardol.* (On samo s pola uha sluša, kada se šta god govori.) *Numa* (samo) od od rumunskog *nu mai* (ne više). Rumunski u složenicama: *fie* znači *budi. Fie ce* (bud'šta). *Dopaš, topaš, opaš, paš, ekvaš.* Tako se kaže u pojedinim narječjima: *pola. Thav kan,* bukvalno: *Stavim uho,* znači *slušam* (u smislu *osluškujem).*

Thov kan thaj thov o kan! (Slušaj, odnosno čuj, i operi uho!) Lokucija je bez člana, pa znači: *Slušaj!.* A kad primi član, to više nije idiomatski izraz, pa znači: *Operi uho! Thov-ta kan, ko del muj!* (Osluhni, ko to zove, viče!) *Goja nasvali phujroṛi kan ni thovel.* (Ona bolesna starica ne čuje.) Tu se negacija uklopila između dvije komponente lokucije. *Thov kaneste!* (Oslušni!) To je lokativ. Bukvalno: Stavi k uhu! Kako vidimo, u ovoj sintagmi glagol *thav* ima rekciju lokativa. *Von thode o kan karing amende te ašunen khaj alavoṛo.* (Oni su načulili uši prema nama da čuju koju rječcu.) *Karing,* kao predlog znači *prema,* a kao *prilog: ovamo. Koring* znači onamo. *Karing-koring,* amo-tamo. *Thav jakha pe late.* (Pogledam je.) Bukvalno: Stavim oči na nju. To, u stvari, treba da znači: Bacim pogled na nju. Mjesto *bacim,* može se reći *bacam,* jer u romskom, ponovimo, nemaju aspekata po trajnosti radnje.

Vov del vorba, a me thovav kan. (On govori, a ja slušam.) Tu su dvije verbalne lokucije, prva sa glagolom *dav,* a druga sa *thovav.*

Kah hi kan, šaj thovel kan. (Ko ima uši, može da sluša.) Bukvalno: Koga jeste uho, može staviti uho. Mnoge jednosložne imenice muškog roda u romskom jeziku imaju, kao što vidimo ovdje, isti oblik u jednini i u množini. Na primjer: *Kan* (uho, uši), *va* (ruka ruke),

brš, godina, godine itd. *Von thon kan mrni vorba.* (Oni slučaju moj govor.) Za pojam *riječ* Romi imaju više regionalnih izraza. *Vorba* (od rumunskog *vorbă*, od lat. verbum) *laf* od turskog *laf*, *svato* rumunski je slavizam, idr. *Amen thas jakha pe lende.* (Mi ih gledamo.) Bukvalno: Mi stavljamo oči na njih.

Pomoćni glagol *tav (thovav)* za obrazovanje glagolskih lokucija javlja se u različitim prilikama u regionalno izdiferenciranim značenjima. Tu je prije svega značenje *govorim, thav svato,* pa njegove složenice sa prefiksima *nagovorim, porazgovaram* i tsl. Pa onda, recimo, povratni oblik, izraz *thav ma,* što odgovara našem smjestim se, uđem, itd. Čim glagol primi stalni objekat, njegovo značenje se naglo nijansira, pa čak i znatno izmijeni, što smo, uostalom, mogli utvrditi iz nekih dosadašnjih primjera. Kao imenica riječ *thav* znači *konac, žica,* a složena sa glagolom *dav,* to jest, *thavdav,* bukvalno znači: »udaram« (kao) *konac (žica),* zatim *curim, tečem,* pa *kisnem,* itd. Srodno je sanskrt. *dhav-ate* (tečem) itd. *Thavali dav* (govorim), *thavali phandav* (govor vežem). *Teći* i *govoriti* dovodi se ponekad u vezu. Riječ *thavali* može da bude i nešto što se oteže, odmotava, kao, na primjer, žica, konac, upor. hind. *dhaga.* A može lokalno da se odnosi i na neku *krpu,* pa, između ostaloga, i na *svilu,* iako Romi imaju za to svoju riječ iz davne prošlosti. Oni kažu *ćez* ili *kež,* upor. hind. *kez,* a imaju i izraz *phanṛ,* što živo podsjeća na hind. *pamri.* Govor čergaša treba budno pratiti, jer se često sav kreće u figurama i kovanicama trenutka. *Thavali* znači obično ono što teče. *Thav thavali* znači govorim, kao i *marav siṛ* (bukvalno: tucam češnjak). *Phandav thavali* (bukvalno: zatvorim razgovor) znači *ćutim, zaćutim.*

Vov thodah the pilah »zalogica« pajoṛo. On »uze« i popi vodice. Prilog za mjeru *zalagica (zalogajčić)* povukao je za sobom u deminutiv i dotičnu imenicu. *Xa sovel kaj niči thosa svato džungalipe.* (Zakuni se da nećeš rđavo govoriti.) Bukvalno: »Pojedi« kletvu da nećeš staviti govor gadost. *Thasa zalagica svato me thaj tu.* Stavićemo malko rječcu ja i ti. *Thov svato te tha amenđe svato!* (Progovori da razgovaramo!) Bukvalno: Stavi riječ da stavimo nama riječ!) *Vov či džanel te thol svato, a pale dija -pe svato lenca.* (On ne zna da razgovara, a ipak se dogovarao s njima.) *Vov thodah thaj peklah šukar jekh kaljardi.* (On je pristavio i ispekao lijepu jednu kafu.) Upor. hind. *sughar* (lijep). Ako tu izostavimo veznik *te,* a mjesto njega stavimo zarez, glagol *thovav* će dobiti ekspletivan značaj, pa će postati suvišan.

Romski jezik nema posebnog oblika za aorist, pa smo prinuđeni da se služimo preteritom. Tako onda oblik *thodah znači:* On *postavi* (aorist) i on je *postavio* (preterit). *Te iklja avri te tha amenđe svato.* (Da izađemo napolje i da porazgovaramo.) *Iklav* ili, bolje, *iklav avri* (izađem), a *iklav upre* znači uzađem, tj. popnem se. Mjesto *svato (sfato)* što je rumun. slavizam, u južnim krajevima redovno se javlja turcizam persijskog porijekla *lafi,* laf, a u zapadnogurbetskom njegova varijanta *alav* (riječ). *O gavutno thovel, ćidel jekh vah sulum.* (Seljak, »stavi«, dohvati šaku slame.) I ovdje vidimo glagol *thovav (thav)* koji u verbalnoj frazeologiji igra istaknutu ulogu, gdje se nerijetko pojavljuje u čisto ekspletivnom svojstvu.

Oblik *thovel* je ponegdje danas strogo lokalno sveden na prost insert bez nekog posebnog značenja. Füllwort *thovav* je samo predah, puki umetak, jer da on u bližem opisivanju radnje ima vidnijeg učešća, on bi logično morao da stane iza glagola *dohvati*, umjesto da evo stoji ispred njega. Slično tome, riječ *thovel* može da prethodi neposredno i nekom drugom glagolu koji je nosilac radnje u idućoj rečenici. Uz to i primjer: *Vov lijah, thodah, ćerdah jekh xъvoṛi ande phuv.* (On uze, *stavi*, napravi jednu jamicu u zemlji.) Ekspletiv *thodah* stavljen je redovno između dva zareza, što treba da znači da je on samostalna rečenica za sebe. Upor. hind. *khoh* (rupa) sa *xъv (xъvori)*. U pomenutom primjeru glagol *lijah* (uze) ima gotovo identičnu ulogu i dužnost kao i glagolski oblik *thodah*. U jednom trenutku najavljena radnja je u idućem već obavljena. Još jedan primjer u kojem se filmskom brzinom ređaju glagoli i radnje. *E čhej xutel, thovel, ćhinel e manušehko najoṛo.* (Djevojka skoči, uhvati, odsiječe muškarčev prstić.) A to je figurativna oznaka za muški ud. To je neki detalj iz jedne pričice.

Iz iznesenog se vidi da je svuda u primjerima riječ o radnjama koje se vrše pomoću ruku, što, uostalom, ukazuje na prvobitnu funkciju glagola *thav (thovav)*, stavim, metnem. Njemu odgovara glagol *čhuvav* ili *čhav* (metnem, turim). U ekspletivne glagole mogli bismo uključiti i glagol *lav* (uzmem), s napomenom da on ima ipak samostalniji značaj od glagola *(thovav* (stavim). Glagol *lav* simboliše početak neke radnje, dok glagol *thovav* izražava i njen završetak. *Lije teljarde te džan.* (Uzeše, krenuše da idu.) U toj rečenici glagol *lav* je očigledno suvišan pored glagola *teljarde*. U sljedećem primjeru glagol *lav* je neposredno vezan za glavnu glagolsku radnju, pa je gotovo samostalan. *Vov lijah te našel.* (On uze da bježi.) Interesantan je i ovaj primjer čergaške stilistike: *Ka-lel voj, ande tati bešlah.* Bukvalno: *Će uzme ona, u toplu sobu sjede.* Radnja se odvila filmskom brzinom. Mjesto istorijskog futura *ka-lel* (uzeće), mi bismo očekivali neko prošlo vrijeme, oblik *lijah*, uz oblik *bešlah*. *Tati* (soba) bukvalno znači *topla*. Čergaši su stvorenja koja se stalno kreću po slobodnoj prirodi. Za njih je svaka soba topla, jer je to zatvoren prostor. Upor. hind. *tatta* (topao).

DIKHAV

U siromašnom romskom jeziku postoji, između ostalog, i jedan glagol koji ima dva srodna značenja, za koje u susjednim jezicima svako od njih ima svoj poseban glagolski oblik. Radi se tu o romskom glagolu *dikhav*, što znači *gledam* i *vidim*. Upor. hind. *dekhna*. Velika je tu razlika između oba slučaja. Uzmimo najprije jedan najrječitiji primjer. *Vov dikhel, a pale ni dikhel.* To ima najprije da znači: *On gleda, a ipak ne vidi.* Međutim, ta romska rečenica u našem prevodu može bukvalno da glasi: On gleda, a ipak ne gleda. Ili: *On vidi, a ipak ne vidi.*

Razlike u značenjima postaće još upadljivije ako pred glagol *dikhav* stavimo pojedine naše prefikse. Da uzmemo, recimo, predloge

za-, *u-* i *iz-*. Dakle, *zadikhav* može da znači *zagledam*, a isto tako i *zavidim*. A to su dva potpuno različita pojma. Tako onda *izdikhav* može isto tako dvoje da znači: *Izgledam* i *izvidim*. Da bi izbjegli nesporazume, Romi su prinuđeni da se dovijaju kako znaju, a najviše opisivanjem. Stavimo li ispred glagola *dikhav* prefiks *u-*, dobićemo opet dva različita značenja. *Udikhav* znači *ugledam* i *uvidim*.

Ovo što smo iznijeli, ne odnosi se na zapadnogurbetski, jer u tome dijalektu, kao što smo rekli, nema glagolskih prefiksa. U svim ostalim jugoslovenskim romskim govorima i dijalektima Romi se prigodno služe tim predmecima, ali ne svojim predlozima, nego srpskohrvatskim, osim u dva sasvim neznatna govora na našem krajnjem sjeverozapadu, u goptskom i njemačko-romskom (sindskom). *On udikhle pes.* (Oni su se ugledali.) *Kamasas te podikhas la.* (Voljeli bismo da je pogledamo.) Ovdje je glagol *dikhav* upotrijebljen u značenju našega glagola *gledam*. Vidimo, dakle, samo naše verbalne prefikse. Gopti nemaju svojih. *O dikhamno hi gova kaj manuš dikhel peh an leh.* Bukvalan prevod glasi: Ogledalo je »ono koje čovjek gleda sebe u njemu«.

Riječ *dikhamno* je uostalom neologizam sa više značenja. Ovdje je riječ o ogledalu, a po potrebi može se to reći i za prozor, i sl. *Kiđal kadale drabestar kori čhaj ka-prodikhel.* (Tako će od ovoga lijeka slijepa djevojka progledati.) Uporedi hind. *kor*. Glagol *dikhav* gradi stalne lokucije sa nekim imenicama. To se vidi iz sljedećih primjera: *Amen dikhlam lenđar baro lačhipe, kana saha amenđe maj bilačhipe.* (Mi smo od njih vidjeli veliku korist, tj. oni su nam mnogo valjali kada nam je bilo najgore.) Bukvalno: Mi vidjesmo od njih velika dobrota, kada je bilo nama »naj nevolja«. *Dikhav lačhipe.* (Vidim korist.) Bukvalno: Vidim dobrota. *Bilačhipe* je sve ono što nije dobro. Bukvalno: Nedobrota. Rječca *bi* kao predlog obično znači *bez*, a kao predmetak *ne-*. *Lačho* (dobar), *bilačho* (rđav), bukvalno: *nedobar*. *Lačharav* znači popravim, a povratno, *lačhivav* popravim se. *Amee* (nam) je sažet i nenaglašen oblik od *amenge*, kao što je *tumee* (vam) od *tumenge* (vama).

Me gothe dikhlem bući thaj šukar nakhlem. (Ja sam tamo »vidio posla« i lijepo sam prošao.) *Bući* (f), posao, rad, roba, stvar. *Šukar* je zajednički oblik za prilog (lijepo) i za pridjev oba roda i oba broja (lijep, lijepa, lijepo, lijepe). *Šuk* (f), *šukaripe* (m), ljepota. *Šukarimata* (f) divota. *Nakhav* (prođem, pređem). *Dikhav bući (vidim posla, gledam posla,* sa značenjem *nađem* posla. Upor. turski *iş görmek* (posao vidjeti). Objekat *bući* je bez člana, jer je upotrijebljen partitivno. Možda bi bilo zgodno reći *dikhav e bući,* ali to već znači nešto malo drugo: nalazim posao.

Amen dikhlam lačhi parava sajvaha ćerđam šukar ćher. (Mi smo vidjeli dobru paru s kojom smo sagradili lijepu kuću). *Therav (ili ćerav) love* znači *zaradim pare* kao i figurativni izraz *dikhav parava* (vidim pare). Ovdje treba istaknuti da je završetak riječi *parava* koji glasi *-va* u stvari nekadašnji zadnji određeni član koji se sada kao takav u govoru zapadnih Gurbeta više i ne osjeća. Taj nastavak *-va*

dodan je našoj riječi *para* koja je kao pozajmljenica preko turskog jezika iz persijskog prodrla u sve balkanske jezike. Zadnji član su Gurbeti u svoje vrijeme sa sobom ovamo donijeli, kad su se doselili negdje iz istočnih krajeva, iz oblasti rumunskog jezika, gdje on još i dan-danas predstavlja jednu vitalnu rječcu. Ranije je pomenuta riječ *para* sa članom na rumunskom glasila *paraua*, a to je isto što i *para ova*, kao što, recimo, riječ *stea* (zvijezda) sa članom glasi *steaua*. Naprijed smo naveli rječcu *sajvaha* ili *savijaha* (s kojom) koja predstavlja oblik za ženski rod od instrumentala zamjenice *savi* (koja), dok za muški rod glasi *savo* (koji).

Ćerindo bući sa phagardilan, a pale nisavi bax golehtar ni dikhlan. (Radeći toliko, sav si se »polomio« pa ipak nikakvu korist od toga nisi vidio.) *Ćerindo* je particip prezenta od glagola *ćerav* (činim, pravim). Za razliku od našeg jezika, taj particip se u romskom, osim u dva-tri slučaja, ne može kao pridjev upotrijebiti. Particip preterita pasiva glasi *ćerdo* ili *ćerdino*. Njegov aktivni partner u romskom ne postoji. Od glagola *phagav* (slomim) intenzivni oblik glasi *phagarav* (razbijem, razlomim), a od toga povratno, *phagardivav (phagardinajvav). Dikhav bax* (ili *baxt)* znači vidim *sreću*, to jest vidim *korist. Baxt* je riječ persijskog porijekla. Romi u Bosni kažu za to i *fajdava* (korist), što je turcizam arapskog porijekla *fayda* kojem je ostraga dodat postpozitivni član *-va*. Taj zadnji član nalazimo u gurbetskom još samo u nekoliko desetina imenica pozajmljenica iz turskog. Romi njime naoko nepravilno rukuju, jer ga potežu, recimo, poslije određenog člana. Na primjer: *Jekh parava.* Tu je sprijeda rječca *jekh* neodređeni, a nastavak *-va* pozadi određeni član, koji je, međutim, odavno potpuno mrtav.

Glagol *dikhav*, vidimo, može da se javi kao u lokuciji *dikhav bax* još u nekim izrazima sa približnim značenjem *doživljavam*, i sl. *Vov dikhel ladžavipe pire bijandine romnjatar, kaj voj gaći phiradol e muršenca trujal.* Bukvalno: On vidi sramotu od svoje žene, jer se ona toliko okolo vuca s muškarcima. *Phirav* (hodam, šetam, seljakam), *phiradivav* ili *phiradinjajvav* (skitam se). *Phiripe* (seljenje), *phirimata* (vucaranje, potucanje, seljakanje).

U ovom radu nalazimo rečenice, gdje glagol *dikhav* nosi značenje: radim, vršim, obavljam. Na primjer: *Dikh ći bući, a na ači manđe majbut pe mo pharipe!* (Gledaj svoja posla, a nemoj mi više pristajati na muku!) *Ači!* ili *Ač!* (Stani! Stoj!) To je oblik 2. lica singulara imperativa od glagola *ačhav* (stanem, ćutim). Od svih oblika glagola *ačhav* jedino taj najkraći oblik nema aspirovani glas *č*. Tako, već u 2. licu plurala imperativa javlja se aspiracija glasa *č: Ačhen!* (Stanite! Ćutite!).

U romskom postoji složeni verbalni izraz *dikhav suno* (sanjam), *vidim san*. Upor. naše: *Snoviđenje*. Turski *ruya görmek* znači *sanjati*, bukvalno *san vidjeti. Dikhav suno* predstavlja stereotipni glagolski izraz u kojem objekat nema člana. Tome nasuprot postoji i ista rečenica sa članom, a sa značenjem *vidim* (neki određeni) *san: Dikhav o suno. E dej dikhlah suno pire jekhoṛe rakloṛeh.* Majka je vidjela san, to jest, sanjala svog jedinog sinčića. Tu su dva akuzativna objekta.

Prvo, *suno* (tj. san) kao stalan sastavni dio »uhodane« glagolske lokucije *dikhav suno*, a drugo, tu je i riječ *rakloṛeh* (sinčića). Nota bene, majka je vidjela san sinčića (tu su dva akuzativa: san i sinčića, a sa značenjem *o sinčiću*, a ne san sinčića (tj. sinčićev).

Treba paziti na izvjesne finese. *Voj dikhlah suno šukar.* (Ona je lijepo sanjala, bukvalno: vidjela san lijepo.) Međutim, ova druga rečenica se može drukčije prevesti: *Voj dikhlah šukar suno.* (Ona je imala lijep san.) U prvoj rečenici imamo prilog *lijepo*, a u drugoj pridjev *lijep).* Tu igra presudnu ulogu red riječi: *Suno šukar* i *šukar suno.* Inače, po obliku se tu ne razlikuje pridjev od priloga, jer postoji samo oblik *šukar.* Treba paziti da se jedan te isti objekat neke stalne lokucije ne može ponavljati u istoj rečenici. Dakle, ne valja: Vov dikhlah *suno* šukar *suno.* Jedno *suno* se mora isključiti, ili ispred riječi *šukar*, ili iza nje. Sličan je sljedeći slučaj: *Dav jag* znači zapalim vatru, bukvalno: udarim vatru. Ne može se reći: *De jag e jag!* Ono: ... *e jag* mora da otpadne, jer je suvišno. Od četiri rječce, dvije su *jag. Voj dikhela jekh džungalo suno.* (Ona bijaše vidjela jedan ružan san.) U složenom glagolskom izrazu *dikhav suno*, kao i u većini takvih izraza, obadvije komponente nisu nerazdvojno srasle, jer evo vidimo da je objekat *suno* primio i atribut *džungalo.* Tome nasuprot, recimo, glagol *mujdav* (zovem), ne može se više rastavljati u dva svoja dijela, jer se već od davnina osjeća kao jedna nedjeljiva, stopljena cjelina. *Amen džungaleh dikhlam lehko suno.* (Ružno smo *ga* sanjali.) Bukvalno: Mi ružno vidjesmo *njegov* san. Dakle, mjesto prepozicionala lične zamjenice, o njemu, uzet je ovdje akuzativ prisvojne zamjenice *njegov.*

Da vidimo i sljedeći slučaj: *Huljarde lehko šoro.* (Skinuše njegovu glavu.) Mi bismo rekli: Skinuše *mu* glavu. Dakle, Romi kažu *njegovu*, a mi kažemo *njemu.* Oni ne kažu: *Huljarde lehće o šoro. Sar sovela lindri, voj dikhlah suno sapeh.)* Kako je drijemala, ona je usnila zmiju.) Bukvalno: Ona je vidjela san zmiju. Za razliku od prakse u većini drugih jezika, ovdje Rom ne kaže ... usnila *jednu* zmiju, već kao i mi ispušta neodređeni član *jekh* (jednu), pa kaže ... *dikhlah suno sapeh* (vidjela san zmiju). *E čoṛe Roma majbut, dikhen suno lovendar.* (Siromašni Romi najviše sanjaju o parama.) Bukvalno: Siromašni Romi najviše vide san od para. *Ćerdinaljah-pe amenđe kaj dikhlah suno.* (Učinilo nam se da sanjamo.) Povratni glagolski oblik *čini se* kaže se obično *ćerdol-pe.* Međutim, tu je povratna zamjenica *pe* sasvim nepotrebna, jer je oblik *ćerdol* sam po sebi stegnut od *ćerdo ovel*, to jest, učinjen bude, ili biva, pa odgovara našem izrazu: *čini se* ili *izgleda.* Isto znače i povratni izrazi *ćerel-pe*, pa *ćerdinjavol* (od *ćerdino avol)* i *ćerdinjavol-pe. Okojajrat voj dikhlah suno pire amalinjako.* Preksinoć je usnila svoju prijateljicu.) Bukvalno: Preksinoć je vidjela san svoje prijateljice. Dakle, kod nas akuzativ, a u romskom konstrukcija sa genitivom. *Dikhlem suno čheja savi saha šukar sar suno.* (Sanjao sam djevojku koja je bila lijepa kao san.) Posljednja riječ *suno* ostala je bez člana kao dio stalne fraze: Lijepa kao san. *Vov xuklah andar suno kaj nesavo daramno suno dikhlah.* (Skočio je iza sna jer je nešto strašno usnio.) *Te dikhlan suno o dand, ka-merel tuće nesavo ćiro.* (Ako usniš zub, umrijeće ti neko tvoj.)

PEKAV

Glagol *pekav* znači: *raspalim* ili *opalim* (bukv.: opečem). Upor. hind. *pakānā* (to bake). Po svome figurativnom značenju liči na glagole *khuvav, čalavav i malavav.* Evo i nekih primjera: *Pekav vorba* (bukvalno: *raspalim govor* ili *raspalim riječ),* tj. govorim odsječno, snažno, užurbano, i tsl. To je jedna emfatičnija varijanta obične lokucije *dav vorba,* tj. govorim, a što bukvalno znači: *dam govor,* ili *udarim govor* ili *udarim riječ.* Glagol *dav.* naime, ima, između mnogih drugih značenja, često i jednu naglašenu nijansu, kao što je ovdje slučaj: *Udarim.*

Von pekle ćiri vorba. To će reći: Oni stadoše da živo govore o tebi. Bukvalni prevod je interesantan, jer je po srijedi jedan karakterističan romski frazeološki slučaj. Prevod, dakle, glasi: Oni raspališe svoj govor. Tu vidimo, prema tome, da je na mjesto našeg predloga *o* sa oblikom prepozicionala naše lične zamjenice 2. lica singulara koji glasi tebi, došla odgovarajuća naša prisvojna zamjenica. U ovakvim prilikama redovna je pojava da ličnu zamjenicu smijeni prisvojna. *Pekav pe mande trušul.* To znači *prekrstim se,* dok približan bukvalni prevod glasi: Raspalim po meni krst. Glagol *pekav* ovdje ne ukazuje na neku pretjeranu pobožnost. Daleko od toga. To simboliše samo brzinu s kojom Rom taj čin izvodi. Riječ *trušul* je prastarog porijekla. U nauci se ukazuje na sličnost sa trozupcem boga Šive: *Trishūl. Pekav muj.* (Rugam se, sprdam se.) Bukvalno: raspalim usta, a još bolje, raspalim ustima. U pravim kompozitnim lokucijama objekat je mrtav, neosjetljiv, ne pozna padeže niti kakve druge promjene. Nije isključeno da se ovdje u riječi *muj* krije prevod našeg živog akuzativa *usta,* ili instrumentala *ustima.* Složeni izraz *pekav muj* je emfatična varijanta kompozitnog glagola istog značenja, *marav muj,* bukvalno, *udarim ustima* ili *ošinem usta.* I to je jedna stalna romska lokucija, gdje je objekat okamenjen i nepromjenljiv, što u našem jeziku nije slučaj.

Vov peklah pe amaleh jekh phabardi palma. (On je svome prijatelju odvalio vruć šamar.) U ovoj romskoj rečenici vidimo da mjesto klasičnog dativa stoji akuzativ. To je zato što glagol *pekav* ovdje zamjenjuje na dužnosti svoga parnjaka, glagol *dav,* a poznato je da ovaj redovno traži četvrti padež. *Ni tromajah vov te del leh jekh tatoṛi čaladi pe čham.* (On nije smio da mu dade jednu toplu ćušku po obrazu.) *Tromam* (smijem, usudim se) je jedan od rijetkih glagola koji su u 1. licu singulara sačuvali drevni nastavak *-am,* a koji se nije promijenio u *-av.* Interesantno je da se kod takvih glagola međusobno podudaraju nastavci 2. lica singulara i 1. lica plurala *-ah, tromah,* kao i nastavci 2. lica plurala i 3. lica plurala: *Troman.* Riječ *čaladi,* bukvalno: *ošinuta,* znači *ćuška.* To je od glagola *čalavav* oblik za ženski rod singulara participa preterita pasiva, dok aktivni u romskom jeziku uopšte ne postoji. *Tato* znači vrući, *tatoṛo,* prilično vruć, a *totoṛi* je približno vruća (ćuška).

Sar šaj peklan leh jekh punṛo? (Kako si ga mogao udariti nogom?) Oblici preterita glagola *pekav* glase: *Peklem, peklan, peklah,*

peklam, peklem, pekle. (Raspalio sam navalio sam, udario sam itd.) *Punro* (noga) u istočnogurbetskom, u zapadnogurbetskom *prno,* u arlijskom i dr....: *pro, piro,* itd. Kako vidimo, glagol *pekav* rado se javlja u pomoćnoj službi drugih samostalnih glagola.

E daramne dukhendar vov peklah te rovel. (Od strašnih bolova on je udario plakati.) *Darav* (bojim se) u romskom nije povratan glagol. Kauzativni oblik: *Daravav (uplašim), dar* (e) strah, *darape* (strahovanje), *daramata* (strahota, užas) itd. *Daravno* (strašan), *darado* (uplašen) itd. *Dukh* (f) *dukhipe* (m) bol. *Dukhal* (boli), *dukhavav* (uvrijedim), *dukhavno* (uvredljiv).

Pekav našipe gothar. (Navalim bježati odande.) *Sigende pekaha džiko Saraj.* (Uskoro ćemo skoknuti do Sarajeva.) *E sig* (brzina), *sigo* (brzo), *sigarav* (žurim), *sigarno* (brzo), *sigardo* (ubrzan). *Sigende* (uskoro) je lokativ plurala, bukvalno: u brzinama, u singularu: *sigate* (u brzini), *da sigendara,* bukvalno: od brzina. To je složenica od rumunskog predloga *da* i od dužeg oblika romskog ablativa plurala na *ara. Pekaha* (raspalićemo). To je sintetički oblik 1. lica plurala futura glagola *pekav.* Analitički vršnjak mu je dvočlani izraz *kam-pekah* (»će *raspa*limo«). *Džiko* je složenica od dva romska predloga: *dži* (do) i *ko,* stegnuto od *kaj o* (kod). *Saraj* je drugi dio turskog naziva za Sarajevo. *Serayi* od persijskog *seray* (dvor, dvorac).

MARAV

Glagol *marav* javlja se obično sa značenjem *udarim* i u nijansama *bijem, tučem, mlatim.* i sl. Svi ti glagoli mogu da označavaju duže ili kraće ponovljene dodire s nekim tijelom ili predmetom. Pored toga ima tu i izvjestan broj figurativnih značenja, što je naročita karakteristika nerazvijenih jezika, kao što je romski! Tu pomažu i glagolski predmeci koji uveliko doprinose jasnoći jezika. Međutim, u nekim gurbetskim dijalektima takvih verbalnih prefiksa uopšte nema. Zbog toga nije uvijek lako pogoditi pravi smisao rečenice, uslijed čega može doći i do nesporazuma. Sa romskim glagolom *marav* treba uporediti hind. *mārnā* (to strike) i šatrovački: *marisati.*

U vezi sa glagolom *marav* o kojem upravo govorimo, treba napomenuti da i nepotpuni glagol *dav* zna da se pojavi u nekim rečenicama sa svojim drugim značenjem *udarim.* Do toga je, istina, moglo doći na taj način što je od glagola *dav,* u lokuciji *dav dab,* otpao njegov prvobitni stalni objekat *dab* sa značenjem *udarac.* Kad se tako taj složeni izraz raspao, ostao je glagol *dav* sa svojim opštim značenjem. Kad se glagoli uzajamno zamijene ispred nekog objekta, može doći do toga da se izmijene značenja dotičnih složenih glagolskih izraza. Evo i primjera. Lokucija *dav muj* znači zovem, bukv.: *dam usta.* Ako u složenici upotrijebimo dvojnik toga glagola, dobićemo lokuciju *marav muj,* sa značenjem: *rugam se* ili *sprdam se,* bukvalno *udarim ustima.* Tu bi trebalo konstatovati da se romski objekat *muj* nalazi u obliku akuza

tiva singulara, dok odgovarajuća naša riječ *usta* stoji u instrumentalu plurala, jer je ona i inače već plurale tantum. Sa riječju *muj uporedi* hind, *munh.*

Pada u oči činjenica da se glagol *marav*, između ostalog, često pojavljuje i u kletvama, i tsl. Navedimo uz to i primjer. *Te marel ma o del thaj gav marno!* (Ubio me bog i ovaj hljeb!) Glagolu *marav* liči donekle po obliku, značenju i upotrebi i glagol *mudarav* (ubijem). Uporedi naše *biti* (tući) i *ubiti*, njemački *schlagen i erschlagen.* Uzmimo, na primjer, jedan slučaj iz goptskog, tj. ličko-šijačkog romskog dijalekta. *Ov na kami da mande mari.* (On neće da me tuče.) Tu možemo odmah uočiti čudnu činjenicu da glagol *mari* traži lokativ, dok u drugim romskim dijalektima zahtijeva, kao i kod nas, akuzativ. Recimo, isti primjer u gurbetskom: *Vov ni mangel te marel ma* (ili: *man).* Uporedi hind. *mārnā* (to kill, to beat), dok neutrum glasi *marnā* (to die).

Romska glagolska lokucija *marav phejras* odgovara našem složenom izrazu *zbijam* (bukvalno: bijem) šalu. Tu je potisnuto u drugi plan osnovno značenje glagola *marav*, jer svi znamo da šalu ne može niko da bije, niti da je tuče. Ta kompozitna lokucija je očigledno kalkovana po ugledu na našu. *E kajvi mardah phejras e pirasa, e liduj kale.* (Rugao se kazan loncu, a obadva crna.) Novogrčki κακάβι *kakavi* (kotao). Objekat pomenutog verbalnog izraza može da glasi i *prasape* (ismijavanje). On može ponekad da se javi u naglašenom svojstvu, a to je u obliku svoga plurala, *prasamata* (sprdačina), koji zrači krepkom dinamikom. Paralelno uz *prasape* ide i njegova osnovna zadnja komponenta *asape* od *asav* (smijem se) koji u romskom nije povratan glagol, kao što je u nas. Plural od *asape* je *asamata* (smijanje), a plural od tog apstraktuma ima rang augmentativa, *asamate* (smijurija) uporedo sa *prasamata* (zavitlavanje).

Treba znati, Romi rado pretjeruju u svemu, u oblasti deminutiva i u oblasti augmentativa. Po ugledu na naš glagol *smijati se*, može i romski glagol *marav* da primi i neka značenja figurativnog karaktera. Npr.: *Vov mardah e stađi po šoro* (On je nabio kapu na glavu.) Sa romskom riječju *stađi* upor. novogrčki σκιάδιον skiadion. (slamnati šešir). *Soro đive mardem mi gođi golehtar.* (Cijelog dana razbijao sam glavu o tome.) *Mardem* stoji mjesto našeg *-bijao. Gođi* (f) pamet, ovdje zamjenjuje našu riječ *glava*, iako za to imaju svoju riječ: *Šoro* ili *šero. O gavutno kam tehara marel e ćile trujal po ćher.* (Seljak će sutra zabijati kočeve oko svoje kuće.) Tu se upadljivo osjeća odsustvo glagolskog prefiksa koji pored obilježavanja prirode same radnje ima i sposobnost da označava i aspekte njene (trajnost, trenutnost, iterativ). Riječ *tehara* predstavlja oblik starog ablativa vremenskog priloga *teha* (sutra).

Von maren pehće phare astale. (Oni mlate teške pare.) Ta kompozitna lokucija je plod šatrovačke stilistike. *Astale* (novac) je romski neologizam zagonetnog porijekla koji vjerovatno nema neke direktne veze sa glagolskom osnovom *astar-* (uhvat-). Inače, za pare Romi kažu

love, iz čega je nikla i šatrovačka *lovina,* sa naslonom na našu glagolsku osnovu *lov-. Marav* znači i *kujem. Marduni,* bukvalno *kovana,* znači *kovan novac,* pa *kovanica* i *kovnica. Čhuv sama, ande poski hi tu pandžvardeš mardune, dićhon -pe.* (Pazi, iz džepa ti viri pedeset dinara.)

Džane tu te mare po fijero? Tako šćiptarski (kosovski) Gurbeti kažu: znaš li da *udaraš* (mjesto, sviraš) na frulu. *Dadumutara mardem reš pe mo grah.* (Odavno sam nabio sadno na svoga konja). Rumunski predlog *de* (da), što znači: *od,* spojio se sa rumunskim prilogom *mult* (mnogo) pa je pod uticajem rekcije predloga *de* obrazovana složenica sa nastavkom starog ablativa *-ara: Dadumutara* (odavno).

Mardem laće rъle sar me kamlem. (Obljubio sam je, kako sam ja htio, bukvalno: Nabio sam joj p. dež kako sam htio). Interesantna je pojava da se kod nekih romskih plemena u psovkama mjesto opšteromskog *kuṛav* (obljubim), upotrebljava pristojniji glagol *dav* s akudativskim objektom *ṛal,* odnosno, *ṛil,* što znači *zadnji vjetar,* odnosno i: zadnjica. Mnogo češće se za objekat uzima opšteromska riječ *bul* koja danas isključivo znači *zadnjica,* a za koju naučnici smatraju da je prasrodna sa latinskom riječju »vulva«.

Marav drom ili, obrnuto: *drom marav* (čitaj prosto *dromarav),* znači *hodam, putujem, idem.* Bukvalno: *Udarim put.* Uporedi šatrovački: *ubijem (marav) džadu (cestu). Crdav drom* ili *drom crdav:* krenem na put (putovanje), bukvalno: potegnem put. Uz oba ova glagolska izraza može da se negdje javi i određeni član, pošto tu lokucije nisu »sazrele«, a odnosne komponente se još nisu nerazdvojivo povezale.

Dav mrtik. U ovoj složenici predikat i objekat već su čvršće povezani, ali ipak se događa u praksi da se nekad javljaju i obrnutim redom: *Mrtik dav.* U povratnom svojstvu zamjenica nalazi svoje mjesto među komponentama složenice: *Dav ma mrtik* (branim se). Bukvalno: *Otimam se.* Treba napomenuti da objekat *mrtik* u romskom ne postoji više kao samostalna riječ. *Kana resaha inćate, kam-marah ćuće jekh lil.* (Kad stignemo onamo, pisaćemo ti jedno pismo.) U prvoj rečenici koja je zavisna, susreli smo se sa oblikom relativa koji se ovdje sastoji od jedne riječi. U drugoj, i to glavnoj rečenici, našli smo se pred oblikom redovnog futura: *ka-marah.* Riječ *lil* je srodna sa hind. *likhnā* (pisati).

Iz materijala koji smo dosad izložili, možemo konstatovati da glagol *marav* može da obuhvati mnoga značenja naših glagola, složenih sa prefiksima, kao od glagola *biti* (udariti): *razbijem, pobijem, nabijem, itd.* Ako se ne radi direktno o jednom običnom kalku (prema srpskohrvatskom), može se lako desiti da naiđemo na teškoće pri utvrđivanju značenja nekog glagolskog izraza. Tako, onda nije lako odgonetnuti tačan identitet složenice *mardebalengo,* koja znači: slijepljene kose, a bukvalno: »istucanih vlasi«. *Mardo* znači, naime, *sabijen, zbijen,* pa onda i *slijepljen.* Već je lakše fiksirati značenje izraza *mardino fusuj,* a to je *zgnjiječen pasulj. Marav lil,* odgovara našem: *pišem pismo,* ali bukvalan prevod glasi: *tucam papir!* Zaista, čergaški origi-

nalno! *Lil* znači: list, papir, karta, pismo, novine, knjiga, slika, itd. *Marav jakhaha* (trepnem okom), *marav jakhenca* (trepćem očima). *Gasavo ratvardo, vov pašljola, marela peha ćhinjardo pe phuv.* (Tako ranjen, on je ležao i koprcao se (udarao sobom) iscrpljen na zemlji.) *Šukar avela te gov manuš marela pire bikandine čhavoṛeh.* (Dobro bi bilo kad bi ovaj čovjek istukao svoje neposlušno dijete.)

ČHUVAV (ČHAV)

U zapadnogurbetskom postoji glagol *čhuvav* koji se u drugim romskim dijalektima pretežno javlja u jednom sažetom obliku, što živo podsjeća na dvojstvo oblika jednog glagola koji je sličan glagolu *thovav (thav)*. Glagol *čhuvav (čhav)* ima veći broj značenja, među kojima su najčešća sljedeća: *Metnem, zametnem, turim, stavim, učinim, izložim,* itd. Treba napomenuti da kosovski Gurbeti, čiji govor minimalno odudara od zapadnogurbetskog ipak upotrebljavaju stegnutu varijantu *čhav,* pri čemu se značenja nimalo ne razlikuju. Tako onda, *čhav prastape* i *čhuvav prastape* imaju potpuno ista značenja: *Utrkujem se, trčim.*

Iako su različitog porijekla, glagoli *čhuvav* i *thovav* češće se uzajamno zamjenjuju u obrazovanju kompozitnih glagola. Evo i primjera: *Čhuvav xoli* i *čhav xolin,* što znači: *Dražim, izazivam* ili *ljutim.* Isto značenje ima i kompozitni glagol *dav zoli,* bukvalno: *zadam gnijev.* Riječ *xoli,* χολή (ljutnja) je pozajmljenica iz novogrčkog, gdje znači *žuč* i *ogorčenje.* Onaj glas *-n* na kraju riječi xoli*n* parazitne je prirode, a nastao je vjerovatno po ugledu na neke romske imenice koje su također ženskog roda, a koje se završavaju na *-in.* Na primjer: *Amal* (drug, prijatelj) a od toga izvedeno *amalin* (drugarica), *livađin* (livada) koja je i kod nas grčkog porijekla. *Čhuvav xoxavdi* znači podvalim, bukvalno: zametnem prevaru. Riječ *xoxavdi* je oblik za ženski rod participa preterita pasiva, a sa značenjem: *prevarena.* Takav način građenja imenica začudo vrlo je uobičajen. On hrani bogati fond neologizama u romskom jeziku. Oblik *xoxavdi* izveden je od glagola *xoxavav* koji ima dva srodna značenja, a koja se odnose na dvije negativne osobine. Ta pojava prilično se odomaćila i u drugim nekim balkanskim jezicima. Riječ je o glagolu *lažem* (slažem) i o njegovom bližnjem, glagolu *varam (prevarim).* Glagol *varam* ima uvijek reakciju akuzativa. Međutim, glagol *lažem* traži obično dativ, dok regionalno može da se pojavi i s akuzativom, valjda pod uticajem glagola *varam.* Uostalom, to je i logično, jer onaj koji laže, time već i vara. Ovaj nas slučaj podsjeća na dvojstvo značenja jednog drugog glagola, a koje se odnosi na dvije pozitivne osobine. Radi se tu o glagolu *paćav,* koji prvenstveno znači *vjerujem,* ali koji se još upotrebljava i u značenju *poštujem.* A to je i razumljivo, jer onoga kome se vjeruje, onoga se i poštuje. Romski glagol *paćav* traži u oba slučaja akuzativ, dok kod nas glagol vjerujem ide s dativom, a poštujem s akuzativom.

Vov čhutah dar an ma. (On me je uplašio, utjerao strah u me.) Bukvalno: On je turio strah u me. Ta fraza djeluje zaista slikovito.

Băga... spaimă. Nešto slično kao rumunski: *Băga in spaimă.* Riječ *čhutah* je oblik trećeg lica singulara preterita koji važi zajednički, kako za oblik *čhuvav,* tako i za oblik *čhav.* Imenica *dar(f)* znači strah, a od nje je izveden glagol *darav* (strašim se, bojim se) koji u romskom nije povratan, dok kod nas jeste. Odgovarajući pridjev glasi *darano (plašljiv, strašljiv),* za razliku od oblika *daramno,* što znači *strašan.* Rječca *an* je skraćen oblik predloga *ande,* što znači *u.* Rječca *ma* (naše: *me)* je skraćen oblik akuzativa zamjenice ja (naše *mene).*

Čhutem čingar thaj čhutem lehći dar (Zametnuo sam kavgu i zadao sam mu strah.) *Čhutem čhuri ano poṛ lesko thaj čhutem le ani phuv.* (Zabo sam mu nož u stomak i sahranio ga.) Hind. *čhuri* (knife), Sanskrt *ksuri. La poṛ stomak upoṛ.* Hind, *peṭ* (belly), utroba.

Čhudinaljem ando voš thaj čhutinaljem thaj garudilem pala e vošehće kaš. (Prebacio sam se u šumu i uhvatio zasjedu.) *Čhudinajvav* ili *čhudivav* znači premjestim se ili prebacim se. *Čhutinajav* ili *čhutivav* (postavim se, smjestim se). *Voš* ili *veš (šuma).* Upor. pers. *beshu. Kaš* ili *kašt*(m) drvo. Upor. Hind. *kāṭh* (wood). *Garuvav* ili *garavav* (sakrijem). *Garudilem* (sakrio sam se). Upor. Hind. *gūṛh* (sakriven, tajna).

Čhutinalji daramni jekh marimata. (Zametnula se strašna jedna borba.) Ovaj glagolski oblik sastavljen je od dvije komponente. Prva je: *Čhutini* (Oblik participa preterita za ženski rod singulara). Druga je *avili,* a to je preterit trećeg lica singulara, oblik ženskog roda, od pomoćnog glagola *avav.* (Arlijski: *ovav.) Glagol avav,* druga kompo nenta glagolske složenice u prezentu, glasi kad stoji samostalno: *avav, aveh, avel, avah, aven, aven.* U preteritu ima ove oblike: *avilem, avilan, avilah, avilam, avilen, avile. Čhute ratvalo maripe ande plajin.* (Zametnuše krvav okršaj u planini.) Hind. *rakt* znači *krv,* a *rātā (crven).* Upor. engl. *red,* srpskohrvatski *rudjeti,* itd. *Plajin* upor. sa rumunskim *plaiu,* i sa našom riječju *planina. Čhol rat* (krvari). Bukvalno: *Krv curi.* Riječ *o rat* treba razlikovati od riječi *e jrat* ili *e rjat* (noć).

Voj čhol le muj po anav. (Ona ga zove po imenu.) *Čhav muj* (zovem). *Anav* ima rjeđe i stariji oblik *nav* (srodno sa engl. *name).* Vokal *a-* našao se tek kasnije u početku riječi. Slično tome postoji i oblik *alav,* što znači *riječ.* Starijoj persijskoj riječi *laf (lav)* vokal *a-* je kasnije pristupio.

Šjav vorba (razgovaram), bukvalno: Zametnem razgovor. Mjesto aspirovanog glasa *čh* u gurbetskom, postoji u vlaško-romskom jedan meki glas *šj.* Tu ovo *š-* prilično liči na glas *s-.* Riječ *čhuri (nož)* izgovaraju kao *šjuri. Šjav svato* (razgovaram). *Šjav phučipe* (postavljam pitanje).

Sar čhuten anav gav tumare neve bijande čhavoṛeh? (Kako ste nadjenuli ime vašem novorođenom djetetu?) *Čhuvav alav* (nadjenem ime). Ta kompozitna glagolska lokucija traži akuzativ, što se može odmah utvrditi po akuzativnom obliku *čhavoṛeh.* Glagol *čhuvav* je na dužnosti glagola *dav,* pa prima i obavezu njegovu i njegovu reakciju akuzativa.

Čhuv-ta samica, so von den vorbica. (Ta, pripazider malo, o čemu oni ćaskaju.) Deminutiv u romskom jeziku djeluje zarazno. Objekat *samica* povukao je za sobom objekat druge rečenice *vorbica. Dav vorba* (govorim), bukvalno: *dam ili udarim riječ.* Rumunski *vorba* (riječ) od lat. *verbum.*

Sar pelem mujal, me peradem vi o khoro. (Kako sam pao ničice, glavačke, tako sam preturio i vrč.) Hind. osnova *paṛ-* prasrodna je našoj *pad-. Mujal* je stari ablativ od *muj(m)* usta, lice, obraz. Hind. *muṅh, mukh* (usta, lice). *Na perav ma, me kam i vi gaja perav.* (Ne obaraj me, ja ću i onako pasti.) Treba uporediti romsku glagolsku osnovu *peṛ- sa* hind. *paṛ-.* Isto tako lako se može konstatovati da je romska osnova *ker-* ili *ćer-* (što znači: uradi!) srodna sa hind. *kar-.* Kompozitnom glagolu *peravav mujal* odgovara i glagolska složenica *čhuvav mujal* (preturim, prevalim, oborim).

Nakhlah paša amee, a niči čhutah sama pe amee. (Prošao je pored nas, a nije ni obraćao pažnju na nas.) Oblik *nakhav* znači 1.) prođem ili prolazim, 2.) *nakhav* je oblik imperativa od kauzativnog glagola *nakhavav* (progutam, propustim, itd.). 3.) *Nakh! Av!* znači: Prođi! Dođi! *Či* ili *ni* je prosta naša negacija *ne. Niči* odgovara našoj naglašenoj negaciji *niti.* Preterit glagola *nakhav* glasi: *1.) nakhlem, 2.) nakhlan, 3.) nakhlah, 4.) nakhlam, 5.) nakhlen, 6.) nakhle.* (Prošao sam, prošao si, itd.) Kad već nismo dosad stigli da ukažemo na jednu karakteristiku 3. lica singulara preterita prelaznih glagola u romskom, onda ćemo to sad učiniti. Dakle, pored jedinstvenog oblika na *-lah* postoji još poseban oblik za muški rod sa završetkom na *-lo,* a poseban oblik za ženski rod sa završetkom na *-li.* Dakle, konkretno za sadašnji slučaj, *nakhlah (prošao je* ili *prošla je),* a *nakhlo (prošao je),* a *nakhli (prošla je),* a srednjeg roda nema. Plural ima zajednički oblik za oba roda: *nakhle (prošli su* i *prošle su).*

Voj ni čhol sama so von gaći den ṛapa. (Ona ne uzbija što oni toliko žure.) *Arakh tu te na e daramne xaštimahtar xutaveh će falke.* (Čuvaj se da od strašnog zijevanja ne iščašiš svoje vilice!) *Arakhav* ima dva potpuno različita značenja: 1.) *čuvam.* Upor. hind. *rakhnā* (to guard), 2.) *nađem. xaštisarav* (zijevam). Upor. novogrčki χάσκω *(hasko),* što znači *zijevam, blenem. Xaštipe*(m) zijevam. *E xaštimahtar* je ablativ od xaštipe zijevanje. *Xutavav* (iščašim) je kauzativ od *xutav* (skočim), bukvalno, dakle: Dam povoda da iskoči. *Falka*(f) znači vilica, prema rumunskom *falcă.*

Čhuv sama so ćeren von čojral, džungaleh ramoj-pe ćuće! (Pazi šta oni potajno rade, mrko ti se piše.) *Čoral, čojral* (kradom) istog korijena kao *čor* (kradljivac) *čorav* (kradem) itd. *Čhuv sama! Pazi! Obrati pažnju!* To je doslovan prevod rumunskog *băga de samă. Džung*(f) zlo, podlost, *džungalo* (zao, opak), *džungaleh* (gadno, rđavo). *Ramoj-pe* (ili ramosajvol) od novogrčkog *gramma* (γράμμα), što znači *slovo,* koje je izvedeno od *grafo* (γράφω) *pišem.* Tu je onaj nježni novogrčki glas *g-* (γ) bio za romsko uho gotovo nečujan, pa je zato s vremenom otpao, tako je ostala okrnjena osnova *-ram-.* Od toga su Romi

načinili oblik prezenta: *Me ramoj, tu ramoj, vov(voj) ramoj, amen ramosarah, tumen ramon, von ramon.* (Ja pišem, ti pišeš, itd.) Oblik *ramoj* vjerovatno je nastao od starijeg *ramovi-*, gdje se ono završno *-ovi-* slovenskog glagolskog porijekla slilo u *-oj*. Svih šest lica mogu imati i duži oblik, sa produženom osnovom *-sar-*. Dakle, *ramosarav, ramosareh,* itd.

Sva izlaganja o ovom glagolu odnose se, uglavnom, i na ostale glagole pozajmljenice u zapadnogurbetskom. Kod ostalih Gurbeta prezent toga glagola glasi: *ramov, ramos, ramol, ramosaras, ramon, ramon.* Tu su lični nastavci *-v, -s, -l* dodani na malo produženu osnovu *ramo-*.

So ni čhuven sama pe tumare xurde čhavoṛe! (Što ne pazite na svoju sitnu dječicu?) *Xurdo* je kao i naša *furda* porijeklom od pers. *hurde* (sitan dio). *So* znači *što* ili *zašto*. Inače, *zašto* se kaže i *sohće* (bukvalno: čemu), *sohtar* (bukvalno: od čega), *palaso pala so ili pala sohte* (za što).

Nakhav lehće pe kan te del samica pe pehte! (Provuci mu kroz uši da pripazi na sebe.) *Nakhav,* prođem, priđem, *nakhavav,* kauzativ od *nakhav,* dakle, *prenesem,* itd. *Kan*(m) ima obično isti oblik u oba broja: Uho, uši. *Dav sama* (pazim), *dav samica* znači *pripazim.* Prisustvo deminucije nijansira ovdje osnovno značenje. *Pe peh* je naše kratko: *Na se. Pe pehte* je naše duže: *Na sebe.*

Čhute le pe peste baro (Postavili su ga »nad sobom« za poglavicu). Vidimo da ovdje uz prelazni glagol *čhuvav* ide riječ u obliku nominativa. To je valjda zato što se tu radi o šablonskom izrazu *čhuvav baro* u rečenici: Izabrali nad sobom poglavicu. Inače, onaj koji je neupućen očekivao bi mjesto oblika *baro: Bareh. Pe peste,* na pitanje *gdje* znači: *na sebi,* a na pitanje *kuda* znači: *na sebe.*

Čhuvav phanglo (phangli) uhapsim njega(nju) bukvalno: stavim zatvore*n* (zatvoren*a*). Riječ *phanglo (phangli)* nema člana uza se, mrtva je, pa se i ne mijenja u akuzativu.

Sohće čhutan tele o šoro? Što si glavu oborio? Može se reći i.... *peradan* (oborio). *Oborim* u prezentu glasi: *Peravav, peraveh, peravel, peravah, peraven, peraven.*

Vov čhol-pe pala late. (On se natisnuo za njom.) *Late* je padež prepozicional od zamjenice *voj.* Svi njeni padeži glase: 1.) *voj,* 2.) *lako,* 3.) *laće,* 4.) *La,* 5.) *vokativa nema,* 6.) *laha,* 7.) *latar,* 8. *late.* Oblik genitiva lične zamjenice ima i značenje dotične prisvojne zamjenice. Dakle oblik *lako znači* nje (genitiv lične zamjenice), a znači i *njen* (nominativ prisvojne zamjenice). To je za nas, zaista, neobično!

Sar vov čhol pese avri, gadija vi me manđe čhav avri. (Kao što on hoće da vrši v. nuždu, tako i ja hoću da vršim v. nuždu.) Naveo sam ovaj kompozitni glagol samo zato, što se njegov prevod može samo približno dati. *Čhuvav avri* (vršim v. nuždu) znači približno vjerno a i uljudno: Izložim napolje. *I len čhol paj andar i livađin.* Bukvalno:

Rijeka »razliva vodu« kroz livadu. O *paj* (voda) kod naših Turskih Roma kaže se *pani*... Tu riječ treba uporediti sa Sanskrt. *paniya* i hind. *pani* (voda).

Goda čar čhol thud. (Ta travka luči mlijeko.) Naša pokazna zamjenica *ta* ima više oblika, a, između ostalih, i ove: *godoja* (ta), *godoj, godi* i *goj*. Odgovarajući oblici za muški rod su sljedeći: *Godova, godov, gov, go.* Oblici za zamjenicu *ovaj* su ovi: *gadava, gadav, gav, ga.* Za ženski rod: *gadaja, gadaj, gadi, gaj.* U pluralu su ovi oblici: *gadala* (ovi, ove), *godola* (oni, one, ti, te). Pomenuti glagol *čhol* ima ovdje značenje: izlučuje, it sl. Sa romskim *thud* (mlijeko) treba uporediti hind. *dudh.* Sanskrt. *dugdha (milk).*

O Del čhutah mrni bax. Bukvalno: Bog dao m*ene* sre*ća.* Mjesto dativa *meni,* ovdje stoji akuzativ: mene, jer je glagol *čhuvav* zamijenio na dužnosti svog bliskog rođaka glagola *dav,* pa je ujedno od njega primio i značenje njegovo i rekciju. Podsjetimo se da je genitiv lične zamjenice istog oblika kao i dotična prisvojna zamjenica. Lične zamjenice u pratnji imenica u akuzativu dobivaju oblik prisvojnih zamjenica. U dosadašnjem razgovoru o zamjenicama, dotakli smo se tri padeža, dativa *(meni, romski: mae),* akuzativa *(mene, romski: man)* i genitiva *(mrno).*

Čhuv či mila pe lehte, tena tu kam-iđareh leh po đi. (Smiluj mu se, inače ćeš ga nositi na duši.) Riječ *mila* (milost) je rumunski slavizam *milă. Tena* (tj. inače) treba u ovom slučaju pisati zajedno, iako se kod nas u doslovnom prevodu piše rastavljeno: *Ako ne.* Ako se u romskom napiše rastavljeno, onda taj izraz ima sasvim drugo značenje i drukčiji naglasak: *Te na đelan inća!* (Da nisi otišao onamo!) *Te na džaha inća!* (Da ne bi otišao onamo!) I, na kraju, o glagolu *čhuvav* da navedemo još nekoliko verba composita. *Čhutem lehke jakhaha.* (Namignuo sam mu.) *Čhuvav kan* (osluhnem), bukvalno: *Stavim uho. Čhuvav kombo,* svežem čvor itd.

XAV

Glagol *xav* je jedan od značajnijih pomoćnih romskih glagola za obrazovanje kompozitnih glagola. Već i samo njegovo osnovno značenje ukazuje na dinamičnu prirodu njegovog izraza. Sa oblikom romskog glagola *xav* treba uporediti hind. *khana* (to eat, to get, to hold) i Sanskrt. *khad* (to eat). U balkanskim jezicima može se naći veliko mnoštvo verbalnih složenica u čije komponente spada, između ostalog, i jedan glagol koji u romskom glasi *xav,* a to znači bukv. pojedem. On obično izražava nemila osjećanja, patnje, strah, svakojaka stradanja, pogibije, itsl. On služi za razne kletve, zakletve i preklinjanja, itd. Uzmimo i primjere: *xav ilehtar* znači uvrijedim ga, bocnem ga. Bukvalno: *Jedem* ga od srca, što liči na naše: Ujedem ga za srce: *Ilo* (srce) javlja se i u drugim oblicima u raznim dijalektima: *Jilo, vilo, uljo,* itd. *Ilehko nasvalipe* znači *bolest srca. Biilehko* znači nemilosrdan, bukvalno: bez srca. *Vov xalah mo ilo.* (On mi je srce upropastio.) Bukvalno: On je upropastio moje srce.) Preterit od glagola *xav*

glasi: *xalem* (pojeo sam), *xalan xalah, xalam, xalen,* xale. *E dej but pharipe xalah džikaj pe čhavoṛen parvardah.* (Majka je mnogo muke vidjela dok je djecu podigla.) Bukvalno: ... mnogo teškoća »pojela« dok je ishranila svoju djecu. *Čhavo*(m) romski momak, sin, mladić. *Čhavoṛo*(m) romsko dijete, Romče. *Parvarav* (hranim, nahranim). *Parvaripe*(m) hrana.

E daramne dukhendar sa e gada xalah pehtar. (Od strašnih bolova sve je haljine sa sebe raskinuo.) *Daramno* (strašan) od *dar* (bol). *Dukhendar,* ablativ plurala od riječi *dukh(f)* bol. *Gad*(m) košulja. *Gada* (plural) haljine. *Pehtar,* sa sebe. To je ablativ od zamjenice *pe. Ni kamam te xav me zeja.* (Neću da »pojedem moja leđa« radeći). Glagol *kamam* znači *hoću,* a u nekim drugim dijalektima znači i *volim.* Prezent glasi: *kamam, kameh, kamel, kamah, kamen, kamen.* Uporedi *zeja* (plural) leđa, sa *zen(f)* singular, sedlo. Riječ *bućendar* je ablativ plurala riječi *bući* (rad, posao) sa značenjem: *od poslova, od radova.*

Xa mo rat, te xoxavav. Bukvalno: Pojedi mi krv, ako lažem. *Rat* znači krv. Mijenja se ovako: 1.) *rat,* 2.) *ratehko,* 3.) *ratehće,* 4.) *rat,* 5.) *rateja!* 6.) *rateha,* 7.) *ratehtar,* 8.) *ratehte. Muršikano rat.* (Junačka krv, junak.) Bukvalno: Muška krv.

Tu xalan ći bax. (Ti si se upropastio.) Bukvalno: Pojeo si tvoju sreću. Oblik *ći* je skraćen od *ćiri,* tvoja. *Ćo* je skraćeno od *ćiro* (tvoj). *Će* je skraćen oblik od *ćire* (tvoji, tvoje). *Bax*(f) je sreća, a *bibax*(f) je nesreća, nedaća. *Xa mo kar!* To je psovka, sa značenjem: Pojedi moj penis! *Mo* je skraćeni oblik od *mrno* (moj), *mi* je skraćeno od *mrni* (moja) a *me* je skraćeno od *mrne* (moji, moje). *xav lehći goći.* Pojedem mu pamet). *Xalah o đi lehko.* (Pogodio ga u dušu). *E čhej xalah lehći goći, diljardah leh.* (Djevojka mu je oduzela pamet, bukvalno: zaludila ga.) *Vov dijah-pe goći trin đive thaj trin jraća.* (On je razmišljao tri dana i tri noći.) Ovdje je pogrešno upotrijebljen glagol *dijah-pe goći.* Trebalo je reći: *Vov gъndisarela* (ili gъndila) *trin đive thaj trin jraća.*

Von xan pehće thaj xan -pe. (Oni jedu i svađaju se.) Ono *pehće* je etički dativ koji ovdje znači da oni taj posao »zdušno« obavljaju, ali da se pri tome ipak svađaju. *Na de gaći vorba thaj na xa khul!* (Ne govori toliko i ne jedi g.vna!) *Vov xoljarel ma thaj del ma xoli.* (On me ljuti i prkosi mi.) *Me lehtar xav xoli thaj xoljajvav.* (Ja se zbog njega ljutim i izjedam.) *Xav xoli.* (Izjedem se). Bukvalno: *Jedem žuč. Me but droma xav jag, sar vi vov okovađive xalah jag.* (Ja »mnogo puta« izjedem vatru, kao što je i on prekjuče izjeo.) *Goj čhejoṛi nakhadah jagoṛi katar po xoljariko dad.* (Ona djevojčica »izgutala je vatricu« od svog strogog oca.) *Xoljariko* znači žučan, ljut, strog. *Vov čhordah e jag pe pi ṛomni.* (On je sasuo vatru na svoju ženu.)

Xa khul! To ima više sličnih značenja: lupetam, zanovijetam, baljezgam, ali i nasjednem, i dr. Bukvalno: *Jedi izmet!* Možda tu ima nečeg figurativnog, ritualnog, preuzetog od Turaka. *Khulxalo,* bez određenog značenja, nešto duboko uvredljivo »onaj koji jede izmet«. *Xalo them* (pusta zemlja). Bukvalno: izjedena, opuštena zemlja. *Them*

(svijet, zemlja, mnoštvo ljudi). — *Voj xala daba.* (Ona će izjesti batina.) Prema turskom: *Dayak yeyecek. Xalem bari dar kaj ka-xav marimata.* (Izgutao sam veliki strah da ću izjesti batina.) *Xalah palma lehtar.* (Izjela sam od njega ćušku.) Tu rečenicu sam na licu mjesta čuo i na turskom: *Bir tokat yemiş.*

Voj xal-pe tala e khak thaj tala e čuča. (Ona se ojeda ispod pazuha i ispod grudi.) Oblik *xal-pe* znači: Jede se, ojede se, izjeda se, itd. Predlog *tala* ili *tela* znači *pod* ili *ispod.* Srodni prilozi su: *Tele* (dolje) i *telal* (odozdo). *Khak (kak, thak) hind. Kākh* znači pazuho. *Phak(f)* znači njemu susjedni dio tijela: *krilo.* Hind. *pamkh. Čuči*(f) sisa, vime. *Voj xalah amaro muj.* (Ona nam je ukaljala obraz.) Mjesto našeg *nam* obraz oni kažu: *naš* obraz. Imali smo dosta takvih primjera, gdje mjesto našeg dativa lične, mora doći romski akuzativ prisvojne zamjenice. *Lehći phen ka-xal po ladžo.* (Njegova sestra će »jesti svoju sramotu«, tj. osramotiće se.) Uporedi hind. *lajānā* (to be ashamed). *Hav o muj.* (Upropastim obraz.) Ovo nije stalna kompozitna lokucija, jer objekat stoji sa članom. *Xal ćo muj o ladžo* (Neka izjede svoj obraz sramotu!) Sram te bilo! *O gadžo xala ladžo.* (Seljak izjeo sramotu.) *Avol manđe o ladžo.* (Dođe me stid, dođe me sram.) *La naj ladžav (ladžo).* (Nju nije stid.) *Xalem ladžavipe maškar lende.* (Među njima sam se stidio, ili sam se osramotio). *Hi mae ladžavipe.* (Sramota mi je.) *Xale ladžavipe so ćered lenđe čhavore.* (Obrukali su se, šta su uradila njihova djeca.) *Amen šaj xalam ladžavipe.* (Mi smo se mogli osramotiti.) *Dikh, šaj xaha ladžavipe.* (Pazi, mogao bi se ti postidjeti.)

Xal ma saik, handžol ma vareso, xandžxalo sem. (Svrbi me uvijek, škakli me nešto, škakljiv sam.) Uporedi sanskrt. *kandū* (Itching). *Saik* znači uvijek, a *saijekh* svaki. *Xalah o ruv e džoreh, khanikahće khanči.* (Izjeo vuk magarca, nikome ništa.) U slučaju *khanči* upotrebljava se kao i u ponekim drugim primjerima isti oblik za neodređenu i za određenu zamjenicu. Prema tome, *khanči* znači *nešto* i *ništa, khonik* je *neko* i *niko,* itd. Spomenimo uz to i zamjenice *vareko* (kogod) i *fijeko* (ko god). Ovo *fije* od rumunskog *fie,* što znači: neka bude, budi.

Dar xav ili *xav dar* (bojim se). *Nakhadem dar.* (Izgutao sam strah.) *Xalem* (ili: *nakhadem) darape,* znači: Uplašio sam se. *Vov xalaha bari daramata.* (On bijaše izgutao veliko, »strahovanje«.) *Averkojaraći xalam džungali dar, a vi ađive dar amee lendar.* (Zaksinoć »izjeli« smo gadan strah, a i danas nas je strah od njih.) *Averkojaraći pejrat.* Bukvalno: Preksinoć na noć. Kao što je naše *juče* poteklo od *veče,* tako je romsko *raći* poteklo od *rjat* (noć). *Pejrat* je *pe jrat,* tj. *na noć. Xale džukhlani dar džikaj nakhena e vošeha ojraćaha.* (Izjeli su pasji strah, dok su noću prolazili šumom.) *Džukhlano* (pasji, pseći). *Džukhel*(m) pseto, upor. sanskr. *jakuta* (dog). Naša riječ *džukela,* porijeklom je romska. *Nakhena* (Oni prolažahu). To je imperfekat.

E mulikane daradimahtar von dije dilo našipe. (Od smrtne »uplašenosti« oni se dadoše u luđačko bježanje). *Dav našipe* (Dam bjegstvo ili udarim bješanje. *Našimata* je *bježanija.* Postoji kompozitna loku-

cija: *Xav drom* (žderem put), što znači bježim, pobjegnem, ali i pođem, krenem, putujem, itsl. Slična značenja imaju kompozitni glagoli: *Dav drom*, tj. dam put, ili, udarim put, zatim *ćerav drom* (pravim put, *pekav drom* raspalim put). *Drom* je naš *drum*, a oboje od grčkog δρόμος *dromos* (put, cesta). *Ma xa punṛo!* (Ne bježi!) Bukvalno: Nemoj jesti nogu! Partikula *ma* je prohibitivne prirode. *Punṛo* (noga) javlja se u raznim oblicima: *prno, purno, pexno, pixno, prnṛo, prngro, porno, pъnro*, itd. Uporedi sanskrt. *pāda* (leg). Hind. *pair*.

Xav o šoro. (Ubijem.) Bukvalno: Pojedem glavu. *Xav mo šoro.* (Ubijem se.) *Tu xaha lehko šoro.* (Ti ćeš njega ubiti.) *Vov xalah po šoro.* (On je zaglavio.) *Lenđe šore kam-xav sar e purumb, von hi mrne.* (Glave ću im poskidati, oni su moji.) *Purumb* ili *purum*(f) crni luk, *siṛ*(f) bijeli luk. *Vov xalah la prnendar.* (On ju je pojeo s nogu.) *Voj xalah pe kokala thaj pesko šoro.* (Ona je nastradala.) Bukvalno: Ona je pojela svoje kosti i svoju glavu.) *Nakhadah (xalah) la e jrat.* (Progutala (pojela) ju je noć.)

Vov xalah sa pe karnalen džikaj xalah e ćhinđarden. (On je izgubio sve svoje žandarme, dok je pobijedio razbojnike). *Karnalo* (vojnik, žandarm). To potiče od riječi *karno* šiljak (na šljemu) koji se zvao i *karno. Ćhinđardo* (koljač) od *ćhinđarav* (koljem) od participa preterita *ćhinđardo*, sa oblikom pasiva, bukvalno: zaklan, a sa akuzativnim značenjem: koljač. Takvih tvorevina ima mnogo, naročito među novijim kovanicama. *Xalah leh sar o šax.* (Posjekao ga je kao kupus.) Uporedi Sanskrt. *sāka* (pot-herb), hind. *sāg* (greens).

Xav sovel (zaklinjem se, zavjetujem se). *Šaj xava sovel ande šel kanđira kaj saha gova čačo manuš.* (Mogao bih se zakleti u stotinu bogomolja da je to bio pravi čovjek.) Uporedi *kanđiri* sa hind. *kangura* (turret). *Reslah amen e sovel.* (Stigla nas je kletva.) *Reslah* uporedi sa pers. *rasiden* (stići). Uporedi *sovel* sa hind. *sapath (imprecation). Manus našti te xal, sovet thaj te suno dikhel.* (Čovjek ne može da jede, spava i sanja.) Ako se izostavi zarez iza *xal*, onda se smisao mijenja. Čovjek ne može da se zaklinje i da san vidi. Ipak, ovo poređenje nije pravilno. Greška je u partikulama. Bolji je ovaj primjer: *Mo amal pijel, xal, sovel* (Moj prijatelj, pije, jede, spava.) Ako uklonimo zarez iza *xal*, prevod će glasiti: Moj prijatelj pije, kune se. *Kaj hi ćiri sovli, kaj tu xalan mae laha sovel?* Gdje je tvoja zakletva kojom si se meni kleo? *Xav ćuće sovli pe munro šoro.* (Kunem ti se »na moju glavu«, tj. svojom glavom.) *Uštadan ćo alav kaj tu dijan leh mae tala sovli?* (Pogazio si svoju riječ koju si mi dao pod zakletvom.) *Goj ṛomni xal sovli ande pe jakha kaj naj banđi.* (Ona žena se zaklinje u svoje oči da nije kriva.) Zakleo se kaže na više načina: *Vov thođah sovli. Xalah sovel. Sovli xalja. Mo bikandino čhavoṛo xalah sovel plečintaha.* (Moj neposlušni sinčić zaklinjao se pitom.) To stari Rom Redžo kaže da znači: Jedem batine s pitom. *Sovlax* ili *solax*, to je zakletva. *Solaxav* = *Solax xav* (kunem se). *Solax xa tu!* Zakuni se! Ovdje se u brzini glagol *xav* ne osjeća kao posebna riječ. *Solaxado* (zaklet). Taj particip preterita je nepravilno izveden. *Solaxadilem ke ka-dav gata e bukji so majsig* (zakleo sam se da ću rad završiti što prije). *Solaxadilem* je povratni glagol u preteritu. Pravilnije bi bilo da je rekao: *Solax xalem*

(zakletvu sam pojeo, tj. dao, dakle, zakleo se.) *Dav gata* (napravim, završim). Bukvalno: *Dam gotovo.* Riječ *zakletva* kao stalan objekat glasi: *Sovli,* a kao samostalna riječ: *Sovel.* Ali, to je pravilo, kojeg se ne drže uvijek. *Kana naćheh mi bar, vaćardol kaj xalan mo than.* (Kada mi prekoračiš među, kaže se da si mi pojeo »mjesto«.)

ČALAVAV

E romani čhib (romski jezik) je govorno sredstvo jednog primitivnog naroda, čiji se rječnički fond naglo troši, osipa i gubi. Romi se osjećaju prinuđenim da potraže svježije izvore i nova sredstva za obnavljanje svoga iscrpljenog govora. Oni se pri tome sve više i više služe slikovitim figurativnim izrazima šatrovačkog kova, i to većinom dvočlanim glagolskim lokucijama. Pritajene snage toga jezika tinjaju još diskretno u pojedinim oblastima da bi u određenim trenucima ponovo živnule, ponovo buknule. I tako onda u momentima snažnijeg uzbuđenja učmali leksički fond hiljadugodišnjih čergaša stiče novu, zdraviju snagu koja se povremeno smjelo razbuktava. Tu onda proradi i mašta koja u svom krepkom poletu rađa svježim jezičkim blagom. Riječi dobivaju nova, figurativna značenja koja ponekad zrače surovom simpatičnom dinamikom. A sada evo dajemo i primjere. — *Čalade biašundi čingar.* (Digoše nečuvenu galamu). *Ašunav,* arl.: *Šunav,* čujem. *Ašundo* (čuven), *biašundo* (nečuven). *Bi* znači: *bez* ili *ne. Čalavav,* mlatnem, lupnem, kucam. Uporedi hind. *chalna* (to move). *Ašunav* (čujem) treba razlikovati od *thovav kan* (thav kan), *čhuvav kan* (što znači slušam, prisluškujem. A *slušam* (biti poslušan) kaže se *kandav,* bukvalno: uho dam. *Čalavav o thav* znači udarim nit. konac, ili žicu, a tada znači *telefoniram! Von čalade te asan.* (Oni navališe da se smiju.) *O rat čaladah laće po nakh.* (Krv joj udarila na nos.)

Čalavav se rado miješa s drugim glagolima. *Von čalade, istarde, lije te najon.* (Oni navalili, uhvatili, uzeli da plivaju.) *Voj istardaha daradi te našel.* (Ona je poletjela uplašena da bježi.) *Savore istardile, čalade te asan.* (Svi su navalili, uhvatili se da se smiju.)

Glagoli *čalavav* i *marav* su slični po značenju. *Marav* znači udarim, bijem itd. *Čalaven* (ili: *Maren) jag.* znači: Udarite, tj. *naložite* vatru! *Čalavav jag.* (Naložim vatru.) Tu objekat stoji bez člana, jer se radi o jednoj stereotipno ustaljenoj frazi. *Phande o udar thaj čalav jag!* Zatvori vrata i naloži vatru! Za razliku od nas, Romi upotrebljavaju *o udar* (vrata), *o vrdon* (kola), *e kat* (makaze) i druge neke riječi samo u jednini. Singularia tantum.) Kod nas su to pluralia tantum, samo u pluralu, odnosno dualu.

Dav jag je stalna kompozicija: Naložim, odnosno, naložim vatru. Ne može se reći: *Dav jag e jag.* Ono drugo *jag* je suvišno i ružno zvuči. Ali se može reći: *Dav jag o ćher.* Bukvalno: Naložim vatru (tj. zapalim) kuću.

Mardem (čaladem) leh trin dumukha. (Udario sam mu tri pesnice.) Glagol *malavav* blizanac je glagola *čalavav,* s kojim se, kako

vidimo, i rimuje, a i u značenju većinom podudara: *Udarim, maznem,* itd. Ali, odmah treba naglasiti da glagol *malavav* ima, između ostalog, i jedno sasvim samostalno značenje: *nađem* ili *sretnem.* To nas živo podsjeća na slučaj sa glagolom *arakhav* koji takođe znači *nađem,* ali pored toga i: *čuvam.* Još jedan glagol se rimuje sa *čalavav,* recimo, u ovoj rečenici: *E phure ṛomnja čalade te xalaven pe muja e bibanđe čhejenca thaj te phukaven pe lende.* (Stare žene navalile da ispiraju usta s nevinim djevojkama i da ih klevetaju.) Glagol *xalavav* inače znači *ispirati. Khuvdah la duj dumukha.* (Udario joj je dva šamara). Bukvalno: »Opreo (ili opleo) joj je dvije pesnice.« Pošto *khuvav* ovdje zamjenjuje glagol *dav,* pa je postao za ovu priliku kao neki njegov sinonim, on poput glagola *dav* traži takođe akuzativ. Stoga i kaže *opleo* mjesto opalio šamar. Poznato je već da se pesnica kaže *dumukh* (f) i da je treba razlikovati od riječi *burnekh* (f) sa značenjem *šaka* ili *pregršt* i od riječi *palma* sa značenjem dlan i šamar. *Khoslah lehće jekh palma.* (Udario mu šamar.) Bukvalno: Obrisao mu jedan dlan. To znači zapravo: Obrišem o njega jedan svoj dlan. Ovom prilikom želio bih da iznesem jednu svoju sumnju, jednu pretpostavku. Kad kažem: *Čaladah* leh palma, mi to ovdje slijepo prevodimo riječima: *Udario ga šamar.* Sve mi se čini da ova riječ *šamar* stoji u instrumentalu, ali da on nije do kraja izrečen šamarom. Poznato je da i romska morfologija pokazuje vidne znake skleroze i degeneracije, što se, između ostaloga, vidi i iz zbrke i neujednačenosti koje vladaju u rekciji glagola, itd. *Kam-phabareh leh palma* (ili palmaha). Opalićeš mu (ga) *šamar* (šamarom). *Le o ćilo, phućar an leh!* (Uzmi kolac i raspali po njemu!) *Vov phaṛlah laće jekh čhamadini.* (On joj je pukao jedan šamar.) *Čhamadini* (šamar), *čham* (f) znači obraz, *dino* (m), *dini* (f) particip preterita od *dav* (dam): dat, data. *Čhamadini* (šamar) bukvalno otprilike: obrazu data, tj. pljuska. *Vov phaṛlah lehće jekh palma.* (On mu je pukao jedan šamar.) Neprelazni glagol (pasivnog oblika) upotrijebljen je u svojstvu prelaznog glagola, kao što i kod nas glagol *pukav* ima aktivno značenje. *O paćardo, o kanzavo, phađardah leh thaj mudardah e devleh ande lehte.* (Žandarm, isprebijao ga i ubio boga u njemu.) *Paćardo* (žandarm) bukvalno: zamotan. To je pasivni particip preterita koji ima aktivno značenje: onaj koji *zamota,* koji *veže* čovjeka. *Kana e čhavoṛe đikhena tu gasave nasvaleh, šŭvljarđeh, von kam-len te roven.* (Kad te djeca budu vidjela takvog bolesnog premlaćenog, ona će »stati da plaču«.) Međutim, ne može se uvijek upotrijebiti *lav* mjesto *dam,* iako se inače *dav* i *lav* rado zamjenjuju. *Šuvljarav* znači *namlatim* nekog da sav *oteče.* Porijeklom je faktitivni glagol od pridjeva *šuvlo* (otečen). Uporedi hind. *sūjnā* (to swell).

Glagol *čalavav* upotrebljava se u romskom vrlo često. On gradi mnoge stalne lokucije od kojih ćemo navesti nekih dvadesetak primjera. U svakom on je preveden drugim našim glagolom. *Čalavel o sap. (Pecne* zmija.) — *Čalavah e khapli. (Pijemo* rakiju.) — *Čaladah e šošojeh. (Pogodio* je zeca.) — *Čalavav daba. (Biščem.)* — *Čalaven e rovljaha. (Mlate* štapom.) — *Čalav po ćilo! (Nabij* na kolac.) — *Čalaven jag! (Naložite* vatru!) — *Čalavel spuma. (Navalila* pjena). *Čalavel lolipe. (Oblije* rumenilo.) — *Čalavav e čalavda.) Obljubim* bludnicu.) — *Ča-*

lavav te bašalav. (Počnem svirati.) — *Čaladah o kham. (Pripeklo* sunce.) — *Čalavel o rat. (Šiba* krv.) — *Čalavaha e vošeha. (Udarićemo* šumom.) — *Čaladah leh e beng. (Uhvatila* ga muka.) — *Čaladan e beli. (Zabio* si sohu.) — *Čaladah e kafrin. (Zakucao sam* klinac.) — *Čalavel pe xъndali. (Zaudara* na nužnik.) — *Čalavel e paramiča. (Priča* priče.)

PRILOZI I PREDLOZI U SLUŽBI OBRAZOVANJA KOMPOZITNIH GLAGOLSKIH LOKUCIJA

U romskom jeziku postoji veći broj verbalnih složenica. Među njima se nalaze desetine glagola, koji su složeni s prilozima i predlozima. Prilozi su tu većinom postali od predloga, a manjim dijelom od drugih vrsta riječi koje su prebačene u ablativ, gdje su primile nekadašnji vitalni, a danas fosilni nastavak *-al.* Takvi prilozi koji su lokucijama direktno povezani s ablativom označavaju pretežnim dijelom mjesta, a manjim dijelom obilježavaju vrijeme, način i dr.

Evo nekih glavnih priloga mjesta: *andral* (iznutra) od predloga *andre* (unutra). *Avral* (izvana, vani, spolja), od *avri* (van). *Anglal* (sprijeda), od *angla* (pred, prije). *Dural* ili *od dural* (izdaleka), od *dur* (daleko). *Inćal* ili *d'inćal,* gdje je ono *d'* skraćeno od rumunskog *de,* tj. od ..... Oblik *inćal* je ablativ od prilooga *inća,* što je opet od persijskog *inđa* ili *in đa* (»ono mjesto«). *Maškaral* (posred, nasred), od *maškar* (među). *Palal* (pozadi, ostrag), od *pala* (za, iza). *Pašal* (izbliza), od *paša (kod). Pordal (prdal),* prijeko. *Telal* (odozdo), od *tele* (dolje). Upor. *tala* (pod, ispod). *Trujal* (okolo). *Upral* ili *opral* (odozgo), od *upre (opre)* gore. Od pridjeva cikno *(malen)* izveden je deminutivni oblik *ciknoṛo,* a od njega ablativ *ciknoṛal,* a u rumunskom ruhu s predlogom *da* i nastavkom *-a: da ciknoṛala* (odmalena), dok na boljem romskom taj ablativ glasi: *ciknimahtar.*

Od imenica potekli su sljedeći prilozi: *agoral* (skraja), od *agor (gor).* Uporedi Sanskrt, *agra. Čoral (čojral),* od *čor* (m) kradljivac. *Ćheral* (od kuće, iz kuće) od *ćher* (m), kuća. Današnji ablativ glasi *ćherehtar* (od kuće). *Mismeral* (od podne) ili *da mismerala.* Prema grčkom *mesimeri* μεσημερ (podne). *Mujal* (slica, ničice, itd.) od *muj* (m) usta, lice, otvor, obraz, itd. Oblik živog instrumentala glasi: *Mujehtar,* ili, stegnuto *mohtar* (s usta, od lica, itd.). *Sumnal* (sveti, zlatan). Uporedi hind. *sona* (the gold). U tursko-romskom postoji riječ *kidjal* (tako) sa sufiksom *-al.* Možda ona ima neke veze sa gurbetskim oblikom te riječi: *Kadja (gadija, gaja,* itd.).

Sada ćemo dati i neke primjere u rečenicama. *Me dav ma anglal* (Ja se odazivam.) Bukvalno: Ja dam me napred od. Rečenica je, dakle, potpuno nerazumljiva za neupućenog. Lokucija: *dav muj* znači *zovem.* Bukvalno: *dam usta,* a možda i *udarim ustima,* jer *dav* znači *dam* ili *udarim,* a *muj* je oblik akuzativa ili umrtvljenog fosilnog instrumentala kojem je on nametnuo svoj oblik. *Me dav ma muj.* (Ja se zovem.) Bukvalno: *Ja dam me usta.* A u prvoj rečenici ovog odsjeka: *Me dav ma anglal* ispušten je objekat *muj.* Sve to liči na neku tajanstvenu zagonetku, na neprirodnu goropadnu indijsku džunglu, odakle je prije više od hiljadu godina izbjegao taj narod tamne kože, izložen surovim gonjenjima po beskrajnim daljinama i divljinama, da bi najzad dolu-

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BIH

tao u carstvo bijelih ljudi. Svuda je morao da se krije i da šuška i šapuće svojim nemuštim jezikom neukroćene prašume.

Voj dijah-pe anglal. Bukvalno: *Ona dala-se naprijed od.* To znači: Odazvala se. Tu je ispred priloga *anglal* zanemaren objekat *muj. Den tumen anglal, kaj gova garudilen.* Odazovite se, gdje ste se sakrili, ili gdje se to sakriste. U romskom oblik preterita pokriva i značenje aorista koji oni nemaju, *Garuvav* ili *garavav* znači *sakrijem* ili *sakrivam,* jer oni ne razlikuju aspekte po trajnosti. Pored *garudivav* može se reći i *garuvav ma,* sakrijem se (sintetički i analitički oblik).

Dav leh palal (Udarim ga ostrag.) *Lav leh palal.* (Uhvatim ga ostrag.) Oblici glagola *dav* i *lav* koji su po značenju obično oposita *(dam* i *uzmem)* često se rimuju svojim oblicima. *Dindo* (dajući, udarajući), *lindo* (uzimajući). *Dijem* (dadoh), *lijem* (Uzeh). *De!* Daj! *Le!* (Uzmi!) itd. *Lijem len palal. (Potjerao (zajmio)* sam ih.) Bukvalno: *Uzeo* sam ih odzadi. *Vov lel* la palal trujal o paj. (On je goni oko vode.) *Vov boldel-pe trujal la sar o džućhel trujal pi pori.* (On se okreće oko nje, kao pašče oko svoga repa.) *Gov ćhinđardo crdijah pi čhuri pe amende thaj lijah amen palal.* (Ovaj koljač trgao je svoj nož na nas, pa nas je potjerao.) *Čhuv sama te na lel tu zajendar!* (Pazi da te ne zgrabi s leđa!) *O čaljo balo čhudijah mujal e balaj!* (Sita krmača preturila korito.) *Na perav ma te na perav mujal!* (Ne obaraj me da ne padnem naglavke!) Ono prvo *perav* je oblik imperativa kauzativnog vida glagola *perav* (padnem). *Ojivendeha manuš šaj klizoj-pe te perel mujal ili po poṛ.* (Zimi čovjek može da se oklizne, pa da padne naglavke ili na trbuh.) *Jivend* (m) znači *zima,* a *ivand,* to znači *prijesan. Hemant* na hind. znači *zima,* romski jivend, a *iv* ili *jiv* na romskom znači snijeg, a na hind. *Zima. Ojivendeha* je oblik instrumentala: sa *zimom,* a mi kažemo: *zimi. De rigate e piri jagatar!* (Skloni u stranu lonac sa vatre!) *Jekh vrasi duj kana e piri del, tu de la palpale!* (Kad lonac baci jedan, dva ključa, ti ga izmakni!) *Dav vrasi* znači *vrijem.* Obje riječi su valjda srodnog porijekla. *Palpale* (nazad) je reduplikacija rječce *pale. Dav ma tele.* (Legnem, liježem), bukvalno: Dam se dolje. *Ka-dav leh tele.* (Oboriću ga.) Bukvalno: (Daću ili oboriću) ga dolje. *Akanak kathe ka-dah amen tele te cъṛica ačhadivah.* (Ovdje ćemo se sada malko spustiti da se odmorimo!) Bukvalno: Sada ovdje će damo se dolje da maličak odmorimo se). Oblik *akanak* ne završava se na neko parazitno *-k,* jer taj oblik je sažet od *akana ake* (sada evo).

DVOČLANE GLAGOLSKE LOKUCIJE U ROMSKOM

One se mnogo češće nego u našem jeziku odnose na *dijelove tijela i njihove funkcije.* Ti složeni izrazi grade se pretežno pomoću određenih glagola, a među njima najviše pomoću glagola *dav* (dam, udarim, itd.) koji najčešće traži četvrti, a mnogo rjeđe šesti padež. Daćemo uz to i primjere: *Vov del jakh pe la.* (On baci oko na nju.) *Del jakh* znači još i: on prati očima, motri, i tsl. Uporedi *jakh* sa hind *ānkh* (eye). *Goja rakli dol lenđe anđe jakha.* (Ona cura »pada im u oči«.) Uporedi *rakli* (djevojka koja nije Romkinja)sa hind. *larkī* (gerl).

O šorbaro čhudijah jakh pe maj šukar ṛomni ando pero. (Glavar bacio oko na najljepšu Romkinju u zaseoku.) *E čhej ićardol učeh kaj o phureder vazdijah laće kan.* (Djevojka se drži visoko, jer joj je starješina »digao uši«.) Romi kažu digao njene uši, a ne *njoj* uši, ali oblik zamjenice je u obadva slučaja isti: *laće. Phuro* znači star, *phureder* (stariji) je zastarjeli komparativ, dok noviji glasi: *maj phuro. O phureder* je imenica sa članom, a sa značenjem: *starješina. Tu deh šil soṛo điveh.* (Ti zviždiš cijelog dana.) *Sar čikdijah (tačnije: čigdijah) jekhvaratar sa čhungardijah ma po muj.* (Kako je kihnuo, odjednom me je svega popljuvao po licu.) Uporedi hind. *chhīnk (to sneeze), thūknā (to spit).*

Kana manuš del čik, vov del zorate thaj e zoratar šaj del ṛa. (Kada čovjek kihne, napreže se i od toga može da pusti vjetar.) Kompozitum *dav čik* javlja se i obratnim redom komponenata: *čik dav (čigdav). Dije leh* (ili: *lehće (e spume po muj.* (»Udarile su ga, ili su mu, pjene po ustima«.) *Xuti, de lehće dumo!* (Skoči, poturi mu rame!) A figurativno značenje: Podrži ga! Zauzmi se! *E dej kam-del čuči e čhejoṛa!* (Majka će podojiti svoju kćerkicu.) *Čhej* (f) kćerka, djevojka romska, *čhejoṛi,* u deminutivu. *Čuči* (f) dojka. *Dav čuči* (dojim), bukvalno: dam dojku. *Vazde cъṛica će zeja, so gaći muklinaljan!* (Podigni malo leđa, što si se tako sturio!) *Zen* (f) sedlo, uporedi hind. *zin* (saddle). Romski *zeja,* u pluralu, znači *leđa.*

Interesantni su nekad i figurativni izrazi, kao što su, recimo: *vazdav e bul* (bukvalno: dižem zadnjicu) tj. naklonim se. *Dav zeja* (udarim leđima) tj. pobjegnem. Zadnjica se pored *bul* kaže i *ṛъl.* Upor. hind. *dhidh* (large belly) *Vazdav* znači dignem. Porijeklo tog kompozituma još nije konačno utvrđeno. Možda ima kakvu vezu sa: *vast dav* (ruku, ili, ruke dam). Taj kompozitni glagol znači i: *rukujem se, dovoljno je,* itd. *Kava šaj del vas amenđe.* (Ovo nam može koristiti, dati ruke.) *Vov šaj del o vas amenđe.* Tu ima član. Znači: On nam može pružiti ruku. *Dijam but zor džikaj maj palal e nasvaleh vazdijam pe prne.* (Mnogo smo se namučili dok smo bolesnika digli na noge.) Upor. hind. *pānw, pair* (noga). *Gav drab vazdel e jag.* (Ovaj lijek 1) diže vatru, tj. ukida je, 2) diže vatru, tj. povećava je.) *Haćardivav, sar kana hi ma ćira tala e morćhi thaj del ma ṛъđi.* (Osjećam se kao da imam mravi pod kožom i kao da me nešto škaklji). Upor. hind. *chamrā* (koža) hind. *rijhānā* (to tickle), romski ṛъđi del ma. *Dav čanga* (kleknem). *Dav ma gođi* (sjetim se). *Gođi* (f), mozak, pamet.

Analizirajući sakupljenu materiju o kompozitnim glagolima u romskom jeziku osvrtao sam se, tu i tamo, i na leksičku građu velikog indijskog jezika hindi (sa Hindostanijem). Time sam htio da podsjetim na istorijsku činjenicu da su Romi direktni potomci bijednih ostataka velikog broja indijskih plemena koja su prije hiljadu i više godina u paničnom bježanju napustila svoj rodni kraj u suptropskim zemljama i tražila spasa u beskrajnim daljinama nepoznatog zapada. Međutim, izvjesna sličnost između romskog jezika i današnjeg jezika hindi minimalna je i daleko je od toga da bi mogla omogućiti i najskromnije međusobno sporazumijevanje. Pa ipak, postoji nekoliko sto-

tina riječi koje su u oba jezika slične ili vrlo slične. Čak jedan mali broj riječi, ne mnogo više od dvadeset, potpuno je jednak. Na primjer: *bakri* (ovca), *bal* (kosa), *čhuri* (nož), *čor* (kradljivac), *čuči* (sisa), *dar* (strah), *dukh* (bol), *dur* (daleko), *đi* (do), *kan* (uho), *pani* (voda), *panč* (pet), *tang* (uzak), *tu* (ti), itd. Evo i jedne hindi rečenice: *Hamara larka bahut unča hai.* Romski: *Amaro raklo but učo hi.* Na srpskohrvatskom: Naš dečko je vrlo visok. *Pažnja:* Gore navedene hindi riječi i navedena hindi rečenica pisane su našim fonetskim pravopisom.

Napomena: Na preostala dva pomoćna glagola za obrazovanje kompozitnih lokucija *dav* (dam) i *lav* (uzmem) osvrnućemo se detaljnije u idućem radu.

UHLIK, R.

LOCUTIONS VERBALES COMPOSITES DANS LA LANGUE ROMANI

RESUME

Il existe dans la langue romani des verbes auxiliaires permettant de former des locutions verbales constantes. Les principaux sont *ćerav* (je fais), *thovav* (je mets), *dav* (je donne), *lav* (je prends), *xav* (je mange), *marav* (je bats), *pekav* (j'allume), *džav* (je vais) et *dikhav* (je regarde). — *Ćerav bući* (je travaille), littéralement: je fais travail. *Ćer bući!* (travaille!). *Ćer-ta bući!* Mais, travaille!. *Ćerav manđe bući!* Je fais mon travail. Ce *manđe* est un datif éthique d'origine balkanique. Il n'a pas un caractère de régime définie. *Ćerindo gaja, vov saha ćerdino joći.* (Agissant ici, il était perdu). Ici *ćerdindo* est un participe présent, et *ćerdino* un participe passé. — *Goj kandini hi khandini.* (Cette servante est paresseuse), littéralement: puante. *Kandav* j'écoute, j'obéis), *khandav* (je paresse, je sens mauvais). — *Thovav (thav) jag,* j'allume le feu. L'objet jag n'a pas d'article, car il est pris dans un sens partitif. — *Phabar lačhi jag te e čhavore taton.* (Allume un bon feu pour que les enfants se chauffent). *Čhavo* est un enfant romani, celui qui n'est pas romani est *raklo.* — *Motho!* veut dire: Dis! Cela vient de *muj thov!* (Mets la bouche!). Au contraire: *Thov muj!* peut signifier: Crie! — *Thov kan!* ou *thov kaneste!* signifie: Ecoute! *Te thas amenđe sfato!* (Parlons un peu!) — Le verbe *dikhav* a deux sens différents, *je regarde* et *je vois. Vov dikhel, a ni dikhel.* (Il regarde, et ne voit pas). Chez certains Gurbets (bohémiens nomades), il n'y a pas de préfixes verbaux. Autrement, les autres Romanis se servent des suffixes serbo-croates, et ils ne sont pas toujours clairs. *Izdikhav* signifie je semble et j'examine. *Voj dikhleh suno šukar.* Ce qui veut dire: Elle a joliment rêvé. *Voj dikhlah šukar suno.* (Elle a eu un beau rêve).

Dans le premier cas *šukar* est un adverbe, dans le second un adjectif. Le mot *šukar* (beau) a la même forme pour les deux genres et les deux nombres. — *Pekav* signifie j'allume (litt.: je cuis), semblablement au verbe *čalavav* et *malavav*. — *Pekav vorba* (j'enflamme la parole). C'est une nuance emphatique du verbe *dav vorba* (je parle). *Pekav pe mande trušul* (je me signe). *Von pekle ćiri vorba.* (Ils se mirent à parler vivement de toi). Littéralement: Ils ont enflammé ta parole. — Le verbe marav a le sens principal de je bats, à côté d'autres, plus nombreux, qui sont figuratifs. En argot, on trouve la forme: *marišem.* — Le verbe *dav,* outre le sens principal de je donne, a aussi celui de je bats (je frappe). Pourtant les verbes *marav* et *dav* ne sont pas complètement indentiques. *Marav muj* signifie je me moque, et *dav muj* j'appelle. Dans le parler romani le plus ancien en Yougoslavie, le gopte le verbe *marav* a une forme de locatif: *Ov mari mande.* (Il me frappe). *Dadumutara marde pehće phare astale.* (Ils ont depuis longtemps gagnà de gros sous). Le mot composé *marav lil* signifie j'écris, littéralement: je bats le papier! Originairement chez les nomades: *Čhuvav (čhav)* signifie je mets, j'enfonce, etc. *Čhuvav xoxavdi* (je trompe), litt.: je place une tromperie. L'objet vient du verbe *xoxavav* (je mens, je trompe). La forme réfléchie de *čhuvav* est *čhutivav* ou *čhutinajvav. Čhutinalji daramni marimata.* (Un combat terrible s'est engagé). *Čhuvav sama, kana nakhav.* (Je fais attention quand je traverse). — *Nakhav* signifie 1.) Je passe, 2.) Passe! 3.) Avance, viens! — *Xav:* Ce verbe apparaît souvent dans les dialectes balkaniques dans les locutions composées. Les sens sont généralement négatifs: *E čhej xalah lehći goći.* (La jeune fille lui a ôté l'esprit). *Xav xoli* (je me ronge), litt.: Je mange la bile. *Voj xalah amaro muj.* (Elle nous a souillé la face (déshonorés). *Voj xalah ladžavipe.* (Elle s'est couverte de honte). *Xalah o ruv e džoreh, khanikahće khanči?* (Le loup a dévoré lâ'ne, ça ne fait rien). *Khanči* a deux significations contraires: quelque chose et rien, et *khonik,* quelqu'un et personne. — *Čalavav. Čalade biašundi čingar.* (Ils ont fait un vacarme inouï. *Čalavav o thav* (Je téléphone), litt.: je secoue le fil. Čalavav rime, et par le sens correspond souvent avec le verbe *malavav* et *xalavav. O paćardo dijah mrtik o ćilo thaj phabardah an leh.* (Le gendarme a attrapé le pieu et l'en a frappé). — Un nombre important de locutions verbales se forment à l'aide de prépositions dont certaines apparaissent à un ablatif fossile. *Me dav ma anglal.* (Je réponds). L'adverbe *dural* (de loin) provient de l'adverbe des adverbes *dur* (loin), andral (de l'intérieur) de *andre* (à l'intérieur). *Ćheral* signifie *de la maison, ciknoral* (depuis l'enfance), de *cikno* (petit). *Damismerala* (depuis midi), du grec moderne *mismeri* (midi). *Vov lijah amen palal.* (Il nous a chassés de par derrière). *E čalji bali čhudijah mujal e balaj.* (la truie rassasiée a renversé l'auge). *Avilem dromal.* (Je suis rentré de voyage). Les locutions verbales composées de deux membres se rapportent souvent, dans la langue romani, aux parties du corps et à leurs fonction. *Vov del jakh pe la.* (Il jette l'oeil sur elle). *Thav kan.* (Je prête l'oreille). *Vazdav* signifie je lève. On dirait que ce mot composé est fait de deux mots: *Vas* (main) et *dav* (je donne). *Vazdav e bul* (Je fais la révérence). Littéralement: Je lève le postérieur.

(I)

FUNDAMENTA — MONOGRAPHIEN ZUR URGESCHICHTE

Herausgegeben von Herman Schwabedissen,
Teil VIII/A

ANTHROPOLOGIE

1. Teil,

Zusammengestehllt und bearbeitet
von Ilse Schwidetzky,
1973.,
Böhlau Verlag Köln Wien. —

U izdanju serije FUNDAMENTA-Monographien zur Urgeschichte Instituta za praistoriju i ranu istoriju Univerziteta u Kölnu, iz okvira prirodnjačkog reda (zoologija, botanika, C^{14} — datovanje i antropologija), iz štampe prva se pojavila ova knjiga o antropologiji neolita i eneolita. U svojoj celini ona sadrži tri dela: prvi deo čine tekstovi 16 autora na 308 stranica velikog formata, zatim, u drugom delu se nalaze 164 tabele sa mernim antropološkim vrednostima, a treći deo čini 76 tabli sa crtežima i fotografijama preko 230 posebno odabranih, tipičnih i reprezentativnih lobanja.

Svi ovi podaci već dovoljno jasno govore da je to opširno delo široko obuhvatnog karaktera, tj. tačnije rečeno, do sada najveće po obimu i sadržajnoj dokumentaciji iz oblasti antropologije neolita. Pisano je prvenstveno za stručnu upotrebu, s tim što je zaključak priloga svakog autora štampan trojezično, na engleskom, francuskom i nemačkom jeziku. Tabele sa mernim vrednostima lobanja i skeleta, kao i table sa crtežima i fotografijama lobanja u svim projekcijama,

omogućavaju široku stručnu primenu, kako u smislu upoznavanja nalaza, tako i po mogućnosti upoređivanja ili paralelisanja atropološkog materijala. To je, zapravo, baš ono što ovom delu i daje trajniju naučnu vrednost.

Uporedo sa pripremom arheološke serije »Počeci neolita od Orijenta do severne Evrope« (Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa) u organizaciji pomenutog Instituta iz Kölna, 1965. godine održan je u Mainzu simpozijum »Anthropologie des Neolithikums,« tako da su objedinjeni i objavljeni referati antropologa u stvari i sadržaj ove knjige, a štampani su u jednoj vrlo reprezentativnoj formi.

Kao najprikladniji način prikaza ovog dela *najpre će biti dat kratak pregled referata svakog autora* onim redom kako stoje i u sadržaju publikacije, da bi potom usledio odgovarajući komentar. Redosled tih referata je sledeći:

D. Ferembach, *Epipaleolitski ljudi mediteranskog basena*

Najstarija epipaleolitska nalazišta u mediteranskom području su pećina Otrucchio u Italiji (12100 godina), na Orijentu Shanidar B2 (12000 godina), a u severnoj Africi Taforalt (12070 i 10500 godina). Najmlađeg datuma su nalazišta Belt Cave u Iranu (8000 godina), Mta el Ma el-Aboid u severnoj Africi (7000 godina) i Muge-Cabeço da Arruda u Portugaliji (5150 godina).

U Španiji, Turskoj i SSSR-u (Krim) ima vrlo mlao antropoloških nalaza, a iz Jugoslavije, Albanije, Grčke, Bugarske, Kipra, Sirije, Libana i Etiopije nalazi epipaleolitskog čoveka su sasvim nepoznati. Najbrojniji nalazi potiču sa lokaliteta Muge u Portugaliji, gde je otkriveno više od stotinu skeleta, a za koje je utvrđeno da su pripadali protomediteranskom tipu, alpskom tipu i oberkaselskoj varijanti kromanjonskog tipa.

Pojedinačni nalazi iz Francuske (Roc de Borbeau, Rochereil, Baume de Montclus, Arudy, Grotte du Cheix, Le Peyrat) vrlo sumarno su opisani i o njihovoj rasnoj pripadnosti je vrlo teško govoriti. Međutim, oba skeleta iz pećine Trou-Violet kod Montardita mogu se izjednačiti sa protomediteranskim Muge-tipom.

U Italiji, u pećini Arene Candide otkriveni su ostaci deset individua. Jedan deo nalaza odgovara oberkaselskoj varijanti kromanjonskog tipa, a drugi deo ima sličnosti sa nalazima iz Gramata i Tèvieca u Bretanji. Nalazi iz pećine Ortucchio i La Punta odgovaraju takođe oberkaselskoj varijanti kromanjonskog tipa. Situacija sa nalazištem San Teodoro na Siciliji, koje je dalo ostatke pet individua, nešto je drugačija. Za njih je ustanovljeno da su predstavnici mediteranskog tipa koji predstavlja antropološki individualitet bez izraženog afiniteta prema Combe-Capelle i kromanjonskom varijetetu, a unutar njih se

razlikuju dva tipa, što opet pokazuje da je i unutar protomediteranida bilo vidnih antropoloških raznolikosti.

Nalazi sa Krima (Fatma-Koba i Murzak-Koba) odgovaraju kromanjonskom tipu oberkaselske varijante.

Na mediteranskom delu Orijenta nalazi su poznati iz Karmelskih planina (Shukbah, Athlit, Mugaret-el-Kebarah, Nahal-oren), iz Erq el-Ahmara i iz Galileje. Pojedine gracilne grupe sa ovih nalazišta su pripisane protomediteranskom stanovništvu, a druge afričkom korenu atlanto-mediteranida.

Protomediteransko stanovništvo u epipaleolitu se sreće u celom krugu mediteranskog basena, ali bez udela u seobi i naseljavanju ovog tipa u pojedine druge regione, dok se dalje širenje i transformisanje ljudi mlađeg paleolita tipa Combe-Capelle odvija različito od nalazišta do nalazišta. Alpsko područje daje argumente za razvoj jednog tipa iz drugog. Razdvajanje nemodificiranih potomaka magdalenskih ljudi iz Oberkassela je čak povratni fenomen.

Još nisu nađeni tragovi armenida, dinarida i turanida, ali to možda stoji u vezi sa stanjem istraživanja u zemljama u kojima ove tipove danas nalazimo i sasvim je moguće da njihovo poreklo treba tražiti u Evropi.

Kratak zaključak bi glasio da su u epipaleolitu istovremeno, i jedni pored drugih, živeli ljudi, od kojih su jedni bili nalik na one iz mlađeg paleolita, a ostali su se nalazili na različitim stupnjevima razvoja recentnog čoveka.

Rukopis je predat izdavaču 1965. godine.

G. Asmus, *Nalazi mezolitskih ljudi iz srednje, severne i istočne Evrope*

»Mezolitski« ili »epipaleolitski« nalazi sa ove teritorije nisu tako stari kao oni sa nalazišta Muge u Portugaliji ili Tèviec u Bretanji. Po C^{14} datumima oni pripadaju vremenskom okviru između 5400. i 4100. godina pre naše ere. U arheološkom smislu to bi bila kultura Tardenoisien-mikrolita. Antropološka nalazišta sa ovog prostora su: Janislawice u Poljskoj, Schmöckwitz kod Berlina, Grochòw od Varšave, Franzerbader Moor u Češkoj, Starè Mèsto u Moravskoj, zatim nalazi iz Danske (Koelbjerg i Ravnstrup — period Maglemose), iz Švedske Stángenäs i nepublikovani nalaz Bäckeskog. Nekropole Vološskoje i Vasilevka u Ukrajini još nisu arheološko-tipološki datovane, a ni datovanje na fizičko-hemijskoj osnovi još nije obavljeno.

Nalazi su različitim antropološkim metodama obrađeni, da bi se potom izvelo upoređivanje nalaza iz srednje Evrope sa nalazima iz zapadne i istočne Evrope. U tom smislu je utvrđeno da je stanovništvo Tèvieca predstavljalo jedan robustan kromanjonski tip, a nasuprot tome nalazi iz Muge imaju pre svega jednu gracilnu formu. Dalje, po-

red kromanjonske komponente sreće se kod »mezolitske« populacije Podunavlja i jedna pedamorfna komponenta, koja izgleda naginje ka brahikraniji.

Ovde je pomenut i nalaz iz Ofnet-Höhle u južnoj Nemačkoj, koji je 1908. godine otkopao R. R. Schmidt. U jednoj grobnoj jami blizu pećinskog ulaza nađeno je 27 lobanja poređanih jedna pored druge, a u drugoj jami, koja se nalazila u neposrednoj blizini prve, nađeno je 6 lobanja. Od ukupno 33 lobanje 9 je ženskog pola, 20 su dečje, a svega 4 lobanje su pripadale muškarcima. Pored nekih lobanja nađeni su sileksi tipične Tardenoisien-forme, uz mnoštvo atipičnih sileksa. U trećoj grobnoj jami nađene su nagorele kosti i komadi uglja, iz čega se može zaključiti da su tela »žrtvovanih« odvojeno spaljena i pokopana. Međutim, »mezolitsko« datovanje ovih nalaza je osporeno (W. Dehn i E. Sangmeister su 1954. godine pronašli u neposrednoj blizini mesta pokopa neolitske fragmente keramike Rössen-tipa), ali ono nije u celini prihvaćeno.

Na osnovu rekonstrukcije ovih nalaza, koju je izveo Th. Mollison, K. Saller je 1962. godine antropološki ustanovio da se ovde radi o jednom onižem širokom i kratkoglavom tipu ljudi, nazvanom »Ofnet-tip«, koji u stvari predstavlja jednu varijantu kromanjonskih ljudi.

Rukopis je predat izdavaču 1969. godine.

G. Kurth, *»Neolitski« ostaci čoveka sa prostora Prednjeg istoka*

Prekeramički neolit je za sada najbolje poznat iz oblasti istočnog mediterana, tako da je i najveći broj nalaza koncentrisan u Siriji i Palestini. To su: Ramad — jugozapadno od Damaska, Minhata — južno od Tiberijatskog jezera, Telles Sultan (Jericho) — severno od Mrtvog mora i Beidha — severno od Petre. Uz ova nalazišta slede i Khirokitia na Kipru i Haçilar u južnoj Anadoliji. Međutim, do sada su obrađeni antropološki nalazi sa lokaliteta Jericho i Khirokitia.

Najvećim delom u ovom području arheološki dominira jedan uzak i dugoglavi tip grube morfologije i nešto niže visine, koji je ovde prisutan sve do ranog bronzanog doba. Diferencijacija kratkoglavih se do sada u najvećem broju ocrtava na nalazištu Khirokitia, uz pretpostavku da se ova pojava još ranije počela odvijati u prekeramičkom neolitu južne Anadolije. Brahikranija se sreće u neznatnom broju na više drugih nalazišta ovog područja — relativno rano u Jerichonu — a postala je sasvim jasna sa preovladavanjem odgovarajućeg lobanjskog indeksa u periodu bronzanog doba. Pored još uvek nedovoljnog broja nalaza, može se, ali vrlo oprezno, govoriti o opštoj tendenciji brahikranizacije, samo se, pre svega, mora prihvatiti hipoteza o mogućnosti proširenja kratkoglavog stanovništva seobama.

Muški rast je srednje visok (ispod 170 cm), a ponegde se sreće i visoki rast kao npr. u Jerichonu. Ženski rast je kao po pravilu češće nizak, a ređe srednji.

Paleodemografski posmatrano, životni vek neolitskih stanovnika Prednjeg istoka kretao se nešto iznad 30 godina, dok je broj onih koji su doživeli pedesete godine života vrlo mali.

Rukopis ovog autora je predat izdavaču 1971. godine.

J. L. Angel, *Rana neolitska populacija sa Nea Nikomedeia*

Rano neolitsko stanovništvo Nea Nikomedeie u močvarnoj grčko-makedonskoj dolini iz šestog milenijuma stare ere brižljivo je obrađeno od R. i J. Roddena 1962. godine. Njihove najvažnije konstatacije su sledeće: Odnos smrtnosti najmlađe dece, odraslije dece i odraslih osoba stoji u odnosu 5 : 8 : 10. Sterilitet je bio vrlo visokog stepena, tako da je 44 odrasla stanovnika samo same sebe reprodukovalo. Dužina života kod muškaraca je iznosila 31 godinu, a kod žena 30 godina. Prosečna telesna visina kod muškaraca je bila 168 cm, a kod žena nije izmerena. Stanje zuba je dobro.

Kako je životni vek bio na nivou paleolitskih normi ili čak i ispod toga, smatra se da je Falciparum malaria bila taj selektivni faktor koji je visokom učestalošću anormnog hemoglobina stvarao anemiju, odnosno porotičnu hiperostozu, koja je konstatovana kod više od polovine ovog stanovništva. Vlastito držanje tela, artritis i neke vrste lomova kostiju govore o teškom fizičkom radu, a manje ili uopšte ne o povredama zadobijenim u ratnim sukobima.

Ovo stanovništvo je živelo u relativnom genetskom izolatu, ali postoje dokazi i o mešanju stanovništva, i to verovatno sa ostacima kratkoglavih (?) paleolitskih lovaca. Zaključno, stanovništvo sa nalazišta Nea Nikomedeie može se okarakterisati kroz jedan mezokrani tip sa visokim moždanim delom lobanje i sa relativno uskim ali nezgrapnim licem i prominentnim ali relativno vrlo širokim nosem.

Rukopis autora je predat izdavaču 1968. godine.

P. Boev, *Antropologija neolita na Balkanskom poluostrvu*

Osnovne teze ovog autora o antropologiji neolita su sledeće: Najstariji antropološki tipovi iz starčevačke i Karanovo kulture su okarakterisani srednje dugim i dugim lobanjama. U ranom neolitu na Balkanu nisu poznati brahikefali. Sreću se samo mediteranci, od kojih su neki mezokrani. Ali, pri tome se ne radi o gracilnim mediterancima koji su u Evropi poznati kao nosioci Band-keramike, nego se radi o grubim mediterancima koji su prelazna forma između protomediteranaca i recentnih gracilnih mediteranaca. Njima pripadaju lobanje iz Vinče i Karanova.

Do sada nema antropoloških potvrda o migracijama sa istoka u neolitu, tako da je pitanje da li je i koliko tzv. iranski antropološki tip mogao prodreti na Balkan.

Antropomorfne figurine iz Butmira koje potiču iz mlađeg neolita pokazuju jednu mediteransku ili dinarsku rasu, koja je svakako bila

autohtona. Novi pokušaj analize još nije izvršen, tako da prema starijim autorima ostaje da su prisutne i negroidne odlike.

Brahikrane tendencije su, bez daljnjeg, na Balkanu tačno datirane — proces počinje pojavom mezokranih lobanja (npr. Karanovo); dolazi i do jake tendencije dinarizacije. Alpski tip, uz to, procentualno povećava brahikrane elemente.

Balkan nije bio naseljen samo od Homo sapiensa, nego i od ranijih formi (Krapina, Petralona), tako da u evoluciji treba računati i na paleolitski tip. Tipičan primer su negroidne odlike i odlike oberkaselskog tipa, koje su pronađene u eneolitu na lokalitetu Russe u Bugarskoj. Pretpostavlja se da su protomediteranci i »osnova bele rase« (basic white type po Angelu) svakako autohtoni. R. P. Charles je 1960. godine izneo svoje zapažanje da balkanske lobanje sa nađenim odlikama nordijskog tipa govore o evoluciji brnske rase, ali i o migraciji nordijskog tipa. Međutim, R. Riquet je 1967. godine izneo tvrdnju da nordijska rasa vodi svoje poreklo iz stepa pored Crnog mora.

Po istraživanjima D. Ferembacha na Bliskom istoku, objavljenim 1966. godine, očituje se da tamo nije zavičaj brahikranizacije. P. Boev je mišljenja da je tokom neolita u istočnim oblastima Sredozemnog mora morao početi proces brahikranizacije, s tim što izgleda da je ovaj proces počeo unutar izolovanog stanovništva, kao npr. kod stanovnika Kiklada, Kipra, itd.

Iz ovog prikaza o paleoantropološkim problemima na Balkanskom poluostrvu, zaključuje P. Boev, dobija se utisak da je žarište migracije neolitskih ratara prema centralnoj Evropi i dalje prema severu, prisutno na Balkanskom poluostrvu. To ukazuje, isto tako, i na seobe unutar balkanskih oblasti, kao i od severa prema jugu i iz pravca zapadne Male Azije, što bez sumnje potvrđuje antropološki materijal uz saznanje i drugih nauka (arheologija, lingvistika, itd.).

Rukopis ovog autora je predat izdavaču 1966. godine.

O. Necrasov — M. Cristescu, *Antropološka struktura plemena neolitskog, eneolitskog i bronzanog doba u Rumuniji*

Otkrića antropoloških nalaza tokom zadnjih deset godina potvrdila su još ranije postavljenu hipotezu, da je praistorijsko stanovništvo Rumunije u svojoj osnovi mediteransko (Kultura Criş-Starčevo, Boian, Gumelnita, Petresti i Cucuteni-Ariuşd-kultura), a kod Hamangia-kulture je preovladavao atlanto-mediteranski tip. Pored ovih, sreću se i predstavnici drugih antropoloških tipova, npr. manje ili više izraziti protoeuropeidi, zatim dolihokrani ljudi Předmost tipa, jedan naročito dugoglavi tip (varijanta C za nalazišta Cernavodă), brahikrani alpski tip, kao i brahikrani tip sa armenoidnom ili dinarskom primesom, itd.

Prelaz u bronzano doba je u Rumuniji okarakterisan sa grobovima pod tumulima, tj. oker-grobovima. Ova nova populacija sa svojom

velikom visinom i robustnom koštanom građom proširuje antropološku strukturu kroz upliv jakih protoevropskih i protonordijskih elemenata iz severnopontskih oblasti. Jaka mediteranska osnova iz neolita ostaje i u bronzanom dobu vrlo izražena i sreće se u regionalnim mešavinama sa protoevropskim i nordijskim tipom. S druge strane primetne su vrlo izražene brahikrane forme lobanja.

Sa paleopatološkog stanovišta npr. kosti i zubi neolitske serije Cernavodà su besprekorno zdravi. Kod serije Cernica (Boian-kultura) nailazi se u oko 50% slučajeva na različite vrste odontopatije, uz nešto malo koštanih povreda. Skeleti iz kompleksa oker-grobova imaju u celini zdrave zube, ali su na kičmenom stubu primetne česte promene zbog spondiloze.

Rukopis ovog autora je predat izdavaču 1968. godine.

G. F. Debetz(†), *Sovjetski Savez*

Neolit na južnom delu teritorije SSSR počinje znatno ranije nego na severnom delu. Tako je u šumskoj zoni još egzistiralo pravo neolitsko lovačko i ribolovačko stanovništvo, a u oblasti stepa se već obrađivao bakar i bronza. Ostaci neolitskog stanovništva su poznati iz Dnjepar-Don-kulture, Kam-kulture i zapadne sibirske kulture, a stanovništvo brozanog doba iz Afanasovo-kulture zapadnog Sibira, Fatjanovo-kulture i baltičke kulture bojnih (Streitaxt) sekira. Stanovništvo koje je pored ratarstva u kasnijim fazama poznavalo i metale, zastupljeno je Triplje-kulturom u zapadnoj Ukrajini i Namazga-kulturom u južnom Turkestanu.

Antropološke analize su dale pokazatelje da su u šumskim zonama bili rasprostranjeni europeidi i severni mongoloidi sa potvrđenim raznolikostima, a da je, na prelazu oblasti Bajkala ka zapadnom baltičkom delu šumske zone, za neolitsko stanovništvo tipičan visoki mongoloidni tip. U oblasti zapadnosibirskih stepa (Afanasovo-kultura) i južnog Turkestana (Namazga-kultura) živelo je u vremenskom intervalu od IV do II milenijuma stare ere stanovništvo evropskog tipa. Unutar europeida sreću se razlike po robusticitetu skeleta. Nosioci Dnjepar-Don-kulture po tome nadmašuju svo drugo poznato stanovništvo, a Afanasovo-stanovništvo po ovim karakteristikama stoji neposredno do njih. Najveća gracilnost je konstatovana kod ratarskog stanovništva Tripolje-kulture u zapadnoj Ukrajini i kod Namazga-kulture u južnom Turkestanu.

Rukopis ovog autora je predat izdavaču 1968. godine.

A. Wiercinski, *Pregled antropologije neolita u Poljskoj*

Posle arheološkog pregleda, tj. posle hronološke interpretacije neolitskih kultura po K. Jaždžewskom, istorijskog razvoja antropologije u Poljskoj (radovi K. Stojanowskog, W. Kočke i Z. Kapice), materijala

i metoda svog istraživanja, autor je kao završni deo svog priloga dao individualnu tipološku analizu. Utvrđeni su sledeći antropološki tipovi: nordijski, kromanjonski, tip ljudi sa visoravni, teutonski, egejski, severozapadni tip, dinarski, subnordijski, čukonski, Riff-tip, atlanski, pseudoalpski, baltički, pseudokromanjonski, hušitski, berberski, pseudohamitski, sublaponski, submongolski, jugoistočni tip, tip istočnih visoravni, Kwangtung-tip, mongolski tip visoravni i alpski tip. Od svih ovih tipova u neolitu Poljske najviše su zastupljeni čukonski tip, jugoistočni tip, teutonski i atlanski tip ljudi, koji se protežu sve do srednjeg veka.

Tipični brahikrani tipovi (alpski, pseudoalpski i dinarski) sreću se prvi put u kulturi zvonastih pehara, čime se ona upadljivo razlikuje od ostalih serija. Mešoviti tip istočnih visoravni najviše je zastupljen kod Schnur-keramičkih serija, a kasnije u Zlota-kulturi, što upućuje na vezu jugoistočnih oblasti Poljske sa zapadnom i centralnom Azijom. Prisustvo arhaičnih kromanjonida i tipa ljudi sa visoravni zajedno sa laponidima, u okviru Glockenbecher-serija, ukazuje na činjenicu da su nosioci ove kulture tokom svoje duge seobe apsorbovali i starije neolitsko stanovništvo. Najveći broj nordijskih elemenata sreće se kod Trichterbecher-serija, što se može objasniti, njihovim severnim ili severozapadnim poreklom u Poljskoj, isto kao što mediteranski i berberski elementi u okviru »dunavskih« kultura jasno ukazuju na njihovo poreklo sa juga. Najveći broj ovih i drugih elemenata u okviru »dunavskih« kultura takođe ukazuju na njihovu evropsku osnovu. Isto je utvrđeno i za Tripolje-kulturu kod koje je prisutan i jedan mongolski tip, što opet ukazuje na vezu sa azijskim stepama. Serije Schnur-keramičkih kultura (Zlota-serija) ispitane su u najvećem broju. One pokazuju najveći procenat kromanjonskog elementa zajedno sa nordijskim, kao i jednu mešavinu istočne komponente i laponskog uticaja. Verovatno je da je ovaj tip sa praindoevropskom strukturom morao odigrati veoma važnu ulogu u neolitu. Pojava orijentalnih primesa, s druge strane, očituje se u kontaktima praindoevropljana sa dolihokranim populacijama iz urbanizovanih centara zapadne Azije, a naročito onih iz Mesopotamije.

Na komplikovano pitanje manjeg ili većeg uticaja elementa sa visoravni u svim obuhvaćenim serijama, može se odgovoriti da se tu radi o jednoj vrlo arhaičnoj komponenti mongoloida, koja se pojavljuje u okviru neolitskih populacija zajedno sa laponskim tipom, koji je asimilirao starije mezolitsko supstratno stanovništvo i, sa druge strane, o uticaju na lovačko i ribolovačko Kam-keramičko stanovništvo, tj. na kulture koje su sa severoistoka došle u Poljsku. Elemenat sa visoravni je u mezolitu potvrđn na nalazima Grochòw II, a laponski na nalazima iz Janislawice (okarakterisan Tardenoisienom). Treba dodati da za rešenje ovog kompleksnog pitanja nedostaju dobro datovani osteološki nalazi Kamm-keramičke kulture iz Poljske.

Rukopis ovog autora je predat izdavaču 1966. godine.

J. Jelinek, *Neolitsko i bronzanodopsko naseljavanje današnje Čehoslovačke*

Govoreći o neolitskom, eneolitskom i bronzanom stanovništvu na teritoriji današnje Čehoslovačke, ovaj autor zaključuje da od neolita — u stvari još od mlađeg paleolita — mora da se računa sa jednim antropološkim kontinuitetom. Izuzetak čine jedino nosioci kulture zvonastih pehara.

Mediteranski tip ljudi sreće se još u mlađem paleolitu (Brno II, Dolni Vestonice II, III) koji se proširio prvenstveno u neolitu, i to iz oblasti Sredozemnog mora. Starija neolitska populacija najbolje je reprezentovana stanovništvom — nosiocima kulture volutove keramike. Eneolitska populacija Schnur-keramičke kulture i starija bronzanodopska populacija Unjetičke kulture, čine jednu razvojnu liniju, kod koje je tendencija ka dolihomorfizmu — koja se očituje u sužavanju i povećavanju visine lobanja i sužavanju nosa sa prilično jakim polnim dimorfizmom — jasno izražena, a kod mlađeg unjetičkog stanovništva ona je još očiglednija.

U prilogu tipološke nomenklature autor je uveo oznaku »leptodolichomorph« kao prikladniju od oznake »mediteranski«. Različite unutrašnje tipološke podele, kao npr. gracilni mediteranci, protomediteranci, atlantomediteranci, itd., po ovom autoru ne mogu se primeniti na antropološki materijal iz srednje Evrope. On dalje iznosi gledište da su po dosadašnjim teorijama podaci o seobi populacije Schnur-keramičke kulture i o njenom »protonordijskom« antropološkom karakteru isto tako malo potvrđeni kao i hipoteza o neolitskoj »invaziji« mediteranskog stanovništva iz oblasti Sredozemnog mora.

Vrlo je interesantno, posmatrano na teritoriji današnje Čehoslovačke, i brzo pretapanje u morfološkom smislu tako lako upadljive Glochenbecher-populacije sa odomaćenim dolihomorfnim tipom i činjenica da su nosioci kulture zvonastih pehara u ovoj autohtonoj populaciji gotovo potpuno nestali.

Rukopis ovog autora predat je izdavaču 1966. godine.

J. Jungwirth — A. Kloiber, *Neolitski skeleti iz Austrije*

Iz perioda neolita sa teritorije Austrije poznata su 104 skeleta sa 25 nalazišta, uključujući još 31 nepublikovan skelet sa 18 nepoznatih neolitskih nalazišta. Najveći broj antropoloških nalaza pripada Linearband-keramičkoj kulturi (Dunavska kultura I) i Lengyel-kulturi.

Pretežna većina linearbandkeramičkih lobanja oba pola je dolihokranog i leptoprozop tipa, tj. leptodolichomorph. Nasuprot ovoj konstataciji dosadašnji antropološki materijal lendjelske kulture je tipološki izrazito neujednačen, dakle nehomogen. Ovo se odnosi i na tri pojedinačne lobanje iz perioda kasnog neolita, kao i na one lobanje čije hronološko mesto unutar neolita nije sasvim pouzdano određeno.

Rukopis ovih autora je predat izdavaču 1968. godine.

C. Corrain — R. Parenti, *Ljudski skeleti iz neolita Italije*

Prikaz antropologije neolita i eneolita Italije ovih autora dat je na osnovu dve sheme. Prva je arheološka (podela na stariji, srednji i mlađi neolit i eneolit), a drga shema je geografska (izdvojene su sledeće oblasti: oblast reke Po, zatim venetska, ligurska, tirenska i jadranska oblast, kao i Sicilija i Sardinija). Period od starijeg neolita do kraja eneolita u Italiji obuhvata raspon od oko dva i po milenijuma (okvirno od 4500—2000. godine stare ere).

U prvoj od sedam geografskih oblasi, u oblasti reke Po, iz perioda neolita poznati su ostaci 32 individue, na osnovu kojih se može zaključiti da se najčešće sreću dolihokrane lobanje, uz postojanje brahi i mezokranih. Lobanje su redovno vrlo visoke, sa mezokonhnim orbitama i relativno širokim nosem, a mandibula je robustna. Muški rast je iznad 165 cm, a ženski oko 150 cm.

Period eneolita ove oblasti zastupljen je sa ostacima 54 skeleta. Lobanje su brahikrane i dolihokrane, sa širokim i visokim licem, niskom orbitom i širokim nosem, ali se sreće i široko lice sa uskim nosem i visokom orbitom. Rast kod muškaraca iznosi oko 165 cm, a kod žena oko 155 cm.

Period neolita venetske oblasti zastupljen je ostacima 24 skeleta, koji pokazuju vidne znake gracilizacije. Oni se odlikuju visokim uskim licem i visokim nosom, ali se dobro modelovanom mandibulom. Po tipu su meditearnci (dolihokrani, orto-hipsikrani, mezoleptorini, mezokonhni). Prosečni rast kod muškaraca iznosi oko 163 cm, a kod žena oko 152 cm.

Iz perioda eneolita ove oblasti poznati su ostaci 19 skeleta, koji su po svojim tipološkim odlikama jasni brahikrani ili mezokrani, robustne građe i sa visokom lobanjom sa širokim nosem i širokom mandibulom. Ovde prosečni muški rast iznosi oko 166 cm, a ženski oko 155 cm.

Starji neolit ligurske oblasti u antropološkom smislu zastupljen je samo jednim skeletom iz pećine Arene Candide, koji po svojim odlikama pripada paleomediteranskom tipu. Srednji neolit reprezentuju serije iz pećine Finalese (14 skeleta), Caverna dell'Aquila (4 skeleta), Arene Candide (ostaci 13 skeleta), La Matta (ostaci 3 skeleta) i Pollera (4 cela skeleta). Po morfološkom upoređivanju ove serije najviše odgovaraju paleomediteranskom varijetetu mediteranskog tipa. Međutim, sreće se i jedan drugi tip koji po svojim karakteristikama podseća na istočne ili gracilne mediterance.

Iz mlađeg neolita ove oblasti nema pouzdanih antropoloških nalaza, a znatan broj osteoloških nalaza koji potiču sa iskopavanja pre 1900. godine označeni su kao »epineolitske ligurske serije« ali zbog nepouzdanog datovanja njihovi rezultati se ne mogu prihvatiti.

Zapadna ili tirenska oblast je podeljena na tri manje regije, na severne provincije, Toskansko-umbrijsku provinciju i Kampansko-kalabrijsku provinciju.

U severnim provincijama neolitski antropološki nalazi su nepoznati, ali je zato eneolit dosta dobro zastupljen (oko 30 skeleta sa 6 nalazišta). Ovi skeleti pokazuju jedan dolihomorfni i dolihokrani ili mezokrani tip, sa srednje jakim ili jako razvijenim nadočnim lucima. Izmeren muški rast iznosi oko 160 cm, a ženski je ispod 150 cm.

Iz Toskansko-umbrijske provincije poznati su antropološki nalazi iz srednjeg neolita i eneolita. Srednji neolit je zastulpjen sa vrlo malo ostataka, na osnovu kojih se može konstatovati jedan tip dolihomorfne građe, sa ravnim niskim i širokim licem i sa mezokohnim očnicama, dok je eneolit daleko bogatiji antropološkim nalazima. Sa 15 nalazišta poznati su ostaci preko 130 individua. Sreću se dolihomorfi mediteranske forme, ali su velikim delom prisutni i tipični brahimorfi (aristenkephalia, brahihipsi tapeinokrania, širokom orbitom, dubokom fosom kaninom i paraboličnim alveolarnim lukom). Iz ovoga proizilazi zaključak da se eneolit ove oblasti Apeninskog poluostrva odlikuje velikim antropološkim varijabilitetom.

Kampansko-kalabrijska provincija nema antropoloških ostataka iz perioda neolita. Iz eneolita, sa dva nalazišta, poznati su ostaci 25 individua. Oni pokazuju primetnu varijabilnost formi lobanja (podjednako su zastupljeni dolihomorfi i brahimorfi), ali ih uzajamno približava relativna homogenost formi kostiju lica.

Iz starijeg neolita jadranske oblasti poznati su ostaci sedam skeleta, od kojih su neki dolihomorfni i dolihokrani, akrokrani i sa visokim eurionima (kao pojedine lobanje iz ligurskih serija), glabela je razvijena a nadočni luci su masivni, ali se pored ovakvih sreću i izrazite brahikrane lobanje sa pentagonoidnom kalotom i zaobljenim zatiljkom.

Iz srednjeg neolita ove oblasti poznato je preko 30 skeleta. Oni su dolihomorfni i sa mezokranim dužinsko-širinskim indeksom lobanje, uz to sa mezokonhnim očnicama i leptorinim nosem.

Period mlađeg neolita poznat je po samo jednom dobro očuvanom skeletu (Ripoli di Corropali), koji je po svojim rasno-tipološkim odlikama gracilni mediteranac (podunavski tip), i vrlo dobro se po svojim morfološkim karakteristikama uklapa u evropske Band-keramičke serije.

Eneolit ove oblasti je zastupljen ostacima desetak skeleta. Oblici ma svojih lobanja oni pokazuju jednu dolihokraniju i uopšte su vrlo robustne građe (u osnovi se razlikuju od stanovnika današnje Apulije).

Šesta i sedma oblast — Sicilija i Sardinija — poseduju antropološke nalaze samo iz perioda eneolita. Sa Sicilije je poznato oko 20 skeleta iz dve pećine, koji su po svojim tipološkim odlikama paleomediteranci (duge kosti sadrže i neke negroidne odlike). Prosečni rast muškaraca iz ove serije iznosi oko 170 cm, a kod žena oko 160 cm, što predstavlja razliku u povećanju u odnosu na dosadašnje skelete sa Apeninskog poluostrva.

AKADEMIJA

Sa Sardinije potiče desetak skeleta iz ovog perioda praistorije. Njihove lobanje su dolihokrane, izuzimajući samo jednu brahikranu, supercilialni lukovi su jako izraženi, nosni indeks je vrlo varijabilan, itd. Proporcionalnost ekstremiteta je bliska današnjim evropeidima, a telesna visina je podudarna sa podacima sicilijanske eneolitske serije.

Rukopis ovih autora je predat izdavaču 1967. godine.

M a r c - R. S a u t e r, *Antropologija neolita — Švajcarska*

Švajcarska je siromašna paleolitskim nalazima. Iz perioda mezolita poznat je samo jedan skelet iz Birsmattena. Međutim, moguće je i neolitsko datovanje ovog nalaza (hronološko i kulturno mesto mu je sasvim nepouzdano).

Nalazište Lenzbourg pripada srednjem neolitu i dalo je ostatke skeleta skoro stotinu individua. Demografsku, genetsku i morfološku analizu ove zemljoradničke grupe iz III milenijuma stare ere publikovao je W. Scheffran 1967. godine. U njegovom radu između ostalog stoji: »Radi se o 17 grobova u kamenim kasetama sa skeletima kolektivno sahranjenim u zgrčenom ili ispuženom položaju. Do sada je konstatovano najmanje 85 individua. Na 31 skeletu pol je pouzdano ustanovljen: 21 muškarac i 10 žena. Na 76 skeleta izvršeno je opredeljivanje u starosne grupe (13 infans I, 16 infans II, 9 juvenis, 33 adultus, 5 maturus, O senilis), koje će se tokom dalje obrade još menjati.

O morfologiji antropoloških nalaza iz Lenzburga može se samo toliko reći, da su utvrđene dve grupe. Jedna grupa lobanja je po svojim dimenzijama velika, niska i široka, romboidnog horizontalnog preseka, sa strmim ili čak unutra povijenim zatiljkom i visokim položajem parietalnih tubera. Lobanje iz druge grupe su gracilne. U poređenju sa prvom grupom one su manje i uže, sa strmim zatiljkom i ne tako visokim položajem parietalnih kostiju.«

Iz mlađeg neolita (Schnur-keramička i Horgen-kultura) ima vrlo malo pouzdano datovanih antropoloških nalaza, na osnovu kojih bi mogla da se sagleda situacija na prelazu iz trećeg u drugi milenijum stare ere u regionu između Alpa, Jure i Rajne, a u smislu stranih etničkih uticaja, infiltracija ili pak invazionih migracija.

Rukopis je predat izdavaču 1968. godine.

R. R i q u e t, *Antropologija neolita Francuske i susednih oblasti*

Posle prikaza antropoloških nalaza i izvršenih odgovarajućih analiza, autor je dao jedan više shematični zaključak svog rada. On se sastoji iz sledećih zapažanja:

1. U poređenju sa starijim i srednjim neolitom u mlađem neolitu znatno raste broj brahikranih lobanja, ali ne u konstantnom i jednoobraznom smislu. Jedan centar brahikranizacije nalazi se u rejonu Seine-Marne-Meuse. Pojedine njegove odlike proširuju se u pravcu Loire,

Vienne i Charant, pa sve do delte Gironde. Jedan drugi centar brahikranizacije nalazi se u jugozapadnoj Nemačkoj u okviru stanovništva kulture zvonastih pehara. On se dolinom Rone širi do Provance, Longuedoqa i Roussillona, a njegov uticaj se oseća sve do Katalonije. Svi ovi robustni brahikrani mogli su nastati iz lokalne populacije, koja je od ranije imala tendenciju ka brahikranizaciji. U obzir dolazi na prvom mestu, mezolitsko stanovništvo, jer stanovništvo starijeg i srednjeg neolita ovih oblasti praktično nije dalo svoje brahikrane predstavnike.

2. Stanovništvo normanskih visoravni, Bretanje, Poitoa kao i zapadnog i srednjeg dela centralnog masiva, neznatno pokazuje pokretanje kroz seobe ili, s druge strane, in situ nastao novi ili promenjeni antropološki elemenat. Istovetna situacija postoji u Holandiji, u Portugaliji i Španiji, s izuzetkom provincije Katalonije.

3. Nasuprot tehničkom napretku u toku trećeg milenijuma stare ere, koji obuhvata neolit i halkolit, od samog početka neolita prisutan je jedan degracilizacioni proces. Kroz njega se očituje evidentan podatak progresivne akulturacije kao i brojčani porast starih mezolićana. Evolucija zigomatične širine je naročito karakterističan podatak o ovim promenama.

4. Tokom antropoloških promena od početka neolita i sa doseljavanjem iz udaljenih zemalja (Turska, balkanske zemlje, Prednji istok), ove migracije su kasnije izgubile svoju važnost. Takav je slučaj sa kulturom Vasi a bocca quarata, Glochenbecher i šurkeramičkom kulturom. Ono nije u potpunosti preknilo svu geografsku površinu i takvo stanovništvo nije više antropološki jedinstveno. Ono što se tada događa nisu više seobe u pravom smislu, nego promene od mesta do mesta kroz diferencijaciju nataliteta i mortaliteta (ratovi, epidemije, tehnika porođaja, itd.), ili usled toga nastale razlike u ekonomskim nivoima unutar takvog »mešovitog« stanovništva.

5. U ranom neolitu je zapadna Evropa, a samim tim i Francuska, kolonizirana doseljenicima koji su se razlikovali od autohtonog mezolitskog stanovništva. Međutim, ovi poslednji su nestali sa scene samo prividno. Od druge polovine srednjeg neolita i naročito u halkolitu nastaje jedan novi antropološki tip koji je mogao proizići samo iz marginalnog mezolitskog genetskog nasleđa, koji se pre svega iz »pozadine« pojavio i ponovo uzdigao, a uz to kroz jednu demografsku ekspanziju širio (verovatno spajanjem sa brojnim pridošlicama od strane njihovih konkurenata) i od kojeg je jedan znatan deo u periodu bronzanog doba bio istrebljen.

Rukopis ovog autora je 1968. godine predat izdavaču.

D. R. Brothwell, *Humana biologija neolitske populacije Britanije*

Neolitsko stanovništvo Velike Britanije obeleženo je znatnim brojem skeleta (naročito južna Engleska), ali su antropološki podaci ograničeni zbog nekompletnog materijala.

Posle arheološkog priloga i prikaza osteoloških proba na raspoloživim serijama, samo je u grubim crtama za celokupno stanovništvo moguće sagledavanje polnih proporcija, podela na starosne grupe, izračunavanje dužine života, itd. Samo kod pojedinih serija je posmatrana osteometrijska varijacija. Veliki morfološki kontrast unutar obuhvaćenih serija odvaja rano neolitsko stanovništvo po kraniometrijskim varijacijama na jednu stranu, a kasnije doseljeničko Beaker/Food Vessel stanovništvo na drugu stranu.

U obradu je uključen i jedan niz diskontinuiranog materijala, ali zbog nedostatka uporednih podataka zaključci su vrlo uski. Poneki nalazi, uz postojanje većeg broja podataka, pokazuju dobru mogućnost za razdvajanje ranih evropskih populacija.

Na kraju priloga ovog autora obuhvaćene su bolesti i povrede kod britanskog neolitskog stanovništva. Patologija zuba je konstatovana kod velikog broja nalaza. Artritis-deformacije kod odraslih osoba nisu retke. Prodiskutovani su i primeri skaphocephalie, hromih nogu, tumora, cristae orbitalis, kao i neka druga patološka stanja na kostima.

Rukopis ovog autora predat je izdavaču 1968. godine.

J. B. Jörgensen, *Antropologija skandinavskog neolita*

Prva naseljavanja skandinavskih zemalja (Danska, Švedska i Norveška) odigrala su se tokom mezolitskog perioda. Neolit, a samim tim i zemljoradnja zahvataju Skandinaviju oko 3500. godine stare ere i naseljavaju je jednim novim stanovništvom (Trichterbecher kultura). Pokojnici se u početku neolita jednostavno pokopavaju u zemljane rake, ali se ubrzo prešlo na megalitsko sahranjivanje. Po tipu megalitskih grobova skandinavski neolit se deli na tri perioda: Dolmen, Gangräber i Steinkisten.

Iz perioda dolmen-grobova poznati su ostaci samo 4 individue sa teritorije Danske, od kojih su dve sa teškim patološkim povredama. Otuda su i antropološka zapažanja vrlo uska.

Ganggräber-period je zastupljen ostacima 47 individua iz Danske. Širina varijacije njihovih podataka je velika, ali je ipak moguće, u preseku, ustanoviti jedan antropološki tip. Na kraju ovog perioda u Skandinaviju prodire kultura bojnih sekira (Streitaxtkultur). Poznat je samo jedan dobro očuvan skelet ove populacije iz Danske i nekoliko defektnih ostataka iz Švedske. Oni se razlikuju od stanovništva Ganggräber-perioda i podsećaju na Schnur-keramičko stanovništvo srednje Evrope, ali su sa višim telesnim rastom.

U Steinkisten-periodu pretapaju se ove dve kulture. 72 lobanje ovog perioda iz Danske i pored toga ne pokazuju vidnu razliku prema stanovnicima Ganggräber-perioda. Nasuprot ovoj konstataciji telesna visina i kod žena i kod muškaraca povećala se za oko 10 cm.

Iz Norveške potiče vrlo malo neolitskih osteoloških nalaza. Oko 100 »neolitskih« lobanja iz Švedske ne može se pripisati neolitskim

periodima. One su saobrazne danskim neolitskim lobanjama. Samo se stanovništvo švedske Wohnplatz-kulture, koja pripada Kammkeramičkom kulturnom krugu, više približava ostalom neolitskom stanovništvu Skandinavije.

Rukopis ovog autora je 1967. godine predat izdavaču.

*

* *

Prvo što pada u oči u tekstualnom delu ove publikacije je vrlo dug period od predaje rukopisa izdavaču do izlaska iz štampe. Kod pojedinih radova on iznosi i osam godina. Takav je slučaj sa radom D. Ferembacha o »Epipaleolitskim ljudima mediteranskog basena«. On na jednom mestu (str. 21) kaže da uopšte nisu poznati ostaci ljudi ovog perioda iz Jugoslavije, Grčke, Albanije, Bugarske, itd. Tačno je da oni nisu bili poznati do 1965. godine, kada je ovaj autor svoj tekst predao izdavaču, ali je npr. u Jugoslaviji već pre 1970. godine u okviru tzv. đerdapske serije (Vlasac, Lepenski Vir, Padina, Hajdučka Vodenica) usledio nalaz antropoloških ostataka oko tri stotine individua ovog perioda, a publikacija je tek 1973. godine izašla iz štampe. Stoga bi antropološka i demografska slika koju nam je dao D. Ferembach bila znatno potpunija da je obuhvaćena i đerdapska serija, kako sa rumunske tako i sa jugoslovenske strane. Jednim dodatkom (Addendum) na kraju ovoga rada samo je informativno dato nekoliko podataka o nalazima sa Lepenskog Vira, što suštinski nije proširilo sadržaj njegovog priloga.

Ukupno pet autora (D. Ferembach, G. Kurth, J. L. Angel, A. Wiercinski M. R. Sauter) dalo je svoje proširenje na kraju radova, a zajednički zaključak je da bi oni mogli da se prime samo kao jedna dopuna, ne tematska i sadržajna, nego informativna.

Znači, jedna od kritičkih konstatacija o ovoj publikaciji je vrlo dug period od prikupljanja i predaje rukopisa svih autora, pa do njenog izlaska iz štampe (možda i iz tehničkih razloga), što je u jednom smislu uslovilo delimično zastarevanje, a s obzirom na pojavu dosta velikog broja nalaza iskopanih u tom periodu koji se ne pojavljuju u ovom zbirnom antropološkom delu.

P. Boev, antropolog iz Bugarske, dao je svoj rad pod naslovom »Anthropologie des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel« Obuhvatio je Jugoslaviju, Bugarsku, Grčku i Krit. Kako se vidi iz navedene literature, njegova analiza antropologije neolita u Jugoslaviji bazira se samo na tri rada (Schmidt. R. R. 1945: *Die Burg Vučedol.* Zagreb, i Schwidetzky, I. 1957: *Die Vinča-Schädel.* Ber. 5. Tag. Dtsch. Ges. Freiburg, S. 117—119; 1971—1972; *Menschliche Skelettreste von Vinča.* Glasnik Antrop. društva Jugoslavije. 8—9, S. 101—112). Za ispravnost antropološke interpretacije R. R. Schmidta o nalazima iz Vučedola davno je izražena sumnja, a upravo sada se radi revizija i obrada podataka iz njegove pomenute publikacije (osteološki nalazi nisu sačuvani). Lo-

banje iz Vinče, koje je u dva maha publikovala I. Schwidetzy, dobro su antropološki obrađene. Međutim, nameće se pitanje, da li je autor ovog referata samo na osnovu dva nalazišta iz Jugoslavije, s tim što je jedno nazvao neolitskim a drugo eneolitskim, mogao za celo Balkansko poluostrvo dati dobro argumentovanu interpretaciju, tj. koliki je bio stepen njegovog analitičkog sagledavanja paleobalkanskih antropoloških problema na teritoriji celog poluostrva.

Čitanjem rada P. Boeva nameće se zaključak da bi mu više odgovarao naslov »Antropologija neolita na istočnom delu Balkanskog poluostrva«, jer je zapravo i manipulisao materijalom sa te teritorije.

Još jedna pojedinačna konstatacija odnosi se na rad C. Corriana i R. Parentija o »Ljudskim skeletima iz neolita Italije«. Iscrpno i pregledno su prikazali antropološke nalaze sa Apeninskog poluostrva, uključujući Siciliju i Sardiniju, ali njihov prilog uopšte nema svog zaključka. Iz jednog opširnog rada sa puno detalja, kakav je upravo njihov, posle čitanja je vrlo teško sagledati paleoantropološku situaciju na teritoriji koju oni obrađuju.

O ostalim radovima iz ove publikacije može se dati jedno zajedničko, više okvirno zapažanje. To je, da svi radovi nemaju svoj hronološko-arheološki deo (bar u smislu uvoda), a što bi u jednom zbirnom delu, kakvo je ovo, bilo neophodno za precizniju hronološku i kulturnu orijentaciju, npr. zbog različite geografske širine pojedinih regija, itd.

I, na kraju, nekoliko napomena u vezi sa uvodom i zaključkom.

Uvodni deo teksta je potpisala I. Schwidetzky, urednik i stručni recenzent ove publikacije. On se, međutim, odnoosi samo na metodologiju i organizaciju, a ne na sadržaj. Jasno kaže da se zbog različitih metoda i različitog stepena razvoja praistorijske antropologije u pojedinim zemljama nije autorima mogla nametnuti jedna shema, na osnovu koje bi oni pripremili svoje priloge, tj. kako bi se takvim usklađivanjem dobila bolja preglednost i ujednačenost tekstova. Ovo se svakako mora prihvatiti, ali se odmah primećuje da bi jednom ovakvom zbirnom delu nedostatak zaključnog razmatranja znatno umanjio naučnu i stručnu vrednost. To se u ovoj publikaciji dogodilo, ali pošto je poznato da organizator priprema još jednu knjigu istog sadržaja (Anthropologie 2. Teil), ostaje verovatnoća da će u njoj biti štampano jedno adekvatno i celovito zaključno razmatranje.

Ovo su svakako bila samo neka zapažanja — napomene, ali i pored njih ostaje glavni utisak i ocena: ova publikacija je dala veliki doprinos praistorijskoj antropologiji, ili tačnije — antropologiji neolita od Prednjeg istoka do severne Evrope. Antropološka literatura je obogaćena jednim delom široko obuhvatnog karaktera, sa odlično dokumentovanim podacima o nalazima i ilustracijama, na kom su radili najeminentniji istraživači antropološke nauke.

ŽIVKO MIKIĆ

(II)

MONUMENTE TË ARKITEKTURES NË SHQIPËRI

Instituti i Monumenteve të kultures,

Materiali i pregaditur nga: Burhan Strazimiri, Hasan Nalbani, Neritan Ceka, Tiranë 1973.

Nakon pojave albuma »SHQIPERIA ARKEOLOGJIKE« *(Arheološka Albanija)*, Institut za spomenike kulture sa svojom edicijom »*Monumente të arkitektures në Shqipëri*« (Arhitektonski spomenici u Albaniji), koja je pripremljena znalački i naučno, ne samo da je obogatio prazninu koja se je osjećala u naučnoj literaturi nego je i omogućio čitateljima, bilo domaćim a još više inozemnim, da se najprije upoznaju sa dostignućima na ovome području i, zatim, da se u sažetoj formi upoznaje sa historijskim razvojem arhitekture u zemlji, počevši od prethistorije pa sve do naših dana. U ovome su, u stvari, uspjeli jednom uspješnom selekcijom materijala od 160 fotosa, počevši od sojenica sa lokaliteta Malić, 17 km zapadno od Korçe, pa do Paláce Kulture koja se nalazi na Trgu Skendebreg u Tirani, gdje se i nalazi statua Skenderbega na konju (koji je inauguriran 11. januara 1968. godine, prigodom proslave 500-godišnjice smrti Gjergja Kastriota-Skenderbega), inače djelo domaćeg skulptora Odhise Paskalia. Slike su popraćene legendama na kraju knjige, i to na albanskom, francuskom i engleskom jeziku.

Da se shvati uloga i uspjeh ove značajne edicije, čini nam se neophodno potrebno da se u sažetoj formi osvrnemo na *Uvod* koji je pisan isto tako na albanskom, francuskom i engleskom jeziku i koji je, u stvari vertikalni prikaz historije arhitekture na području NR Albanije.

Na osnovu onoga što se čita u *Uvodu*, arhitektonska djelatnost na području NR Albanije, po svoj prilici, može se podijeliti u osam faza. Međutim, osnovna karakteristika ove djelatnosti, prema autoru

Uvoda, sastoji se u činjenici da se pored domaćeg elemnta koji je osnovica u toj djelatnosti arhitekture i koji je bio značajan faktor, ipak ne može negirati utjecaj stranih faktora i elemenata. Međutim, i oni strani elementi su znalački iskorišćeni, i to tako što su na kreativan način prilagođeni potrebama i historijskim uvjetima zemlje i naroda koji je živio na tome području (I).

Za prvu fazu karakteristične su sojenice (palafiti) drvene konstrukcije koje su otkrivene u Maliću, i koje su služile kolektivnom životu vremena kada se one javljaju. Osim toga, ovoj fazi pripadaju i tumuli koji svojom konstrukcijom izražavaju i misao vjere u prekogrobni život.

Drugu fazu karakteriziraju utvrđene aglomeracije sa kružnim bedemima, koje se pojavljuju krajem brončanog doba i početkom željeznog razdoblja (1200—1000 prije n.e.). Ova su naselja malenih dimenzija i podignuta su uz putove i plodna polja i pašnjake, kao što se može vidjeti na primjeru gradina *Gajtania, Ganjolles, Dejën, Beltoja, Marsheja* koje se nalaze nedaleko jedna od druge oko plodne Skadarske ravnice. U koncentraciji ovih utvrđenih naselja ističe se jedna malo veća aglomeracija koja je u toj skupini imala značajniju ulogu. Karakterističan elemenat ovih naselja posljednjeg razdoblja željeznog doba jeste planimetrijsko zaokruživanje bedema velikih utvrđenih naselja. Tada počinju graditi i unutrašnje kružne zidine, čija je funkcija bila izdvajanje glavnog centra od ostalih zona utvrđenog naselja, a i odbrana stanovnika otvorenih naselja, koji su se u slučaju opasnosti od neprijatelja sklanjali u ova utvrđena naselja. Primjeri ovakvih naselja jesu *Kulla e Bllacës* na području Pogradeca i *Kalaja e Trajanit* na području Korči (II).

U trećoj fazi nastavlja se sistem utvrđenih naselja iz početka željeznog razdoblja, ali sada život u ovim centrima dobija urbane karakteristike. Primjeri ovakvih naselja sa obilježjima urbanog života jesu *Lissus* (Lezha), *Albanopolis* (Zgërdheshi kraj Kruje) i *Byllis.* Za ovu fazu je karakteristično i osnivanje novih urbanih centara kao što su to centri raznih obrtničkih djelatnosti što je uvjetovano ekonomskim potrebama. Značajnu ulogu u ovom procesu, prema autoru *Uvoda,* odigrala je politička i ekonomska organizacija života Ilira u državnoj formaciji. Posljedica ovakvog organiziranog života odražava se u brzom osnivanju novih ilirskih utvrđenih naselja sa urbanim karakteristikama, kao što su *Lissus, Kalaja e Perspoćit* i dr. Ali i sada determinirajući faktori koji određuju naselje i planimetriju, jesu isto tako ekonomskog karaktera. Pri građenju se funkcija planimetrije urbanog naselja prilagođava i potrebama odbrane. Ekonomski značaj jednog naselja vidi se u odbranbenim kružnim bedemima, a estetski i umjetnički izraz vidi se u upotrebi poligonalnih, trapezoidnih i pravougaonih kamenova. Pored ovoga, karakteristika urbanog naselja ovoga razdoblja jeste i unutrašnji zid koji naselje dijeli u dva dijela: *akrpol i donji grad.* Ovakvi primjeri koji imaju nekoliko unutrašnjih zidova koji dijele akropol od donjega grada a koji se također dijeli u rejone (mahale), mogu se vidjeti u *Lissusu, Fojnike* i *Apoloniji.* Zatim, gra-

đevinska djelatnost unutarnjih odbranbenih zidina je bila uvjetovana funkcionalnim i praktičnim potrebama koje su jedno određeno urbano naselje dijelili na vojne, društvene, trgovačke i stambene rejone. Tako su nastale paralelne terace koje su prokrčene putovima, stvarajući tako pravougaone površine. Tipični primjeri jednog takvog urbanog plana mogu se vidjeti u *Apoloniji, Albanopolisu i Antigoneji.* Impozantni arhitektonski elementi u takvim urbanim centrima nalaze se u objektima društvenoga karaktera, koji su se gradili na najvišim mjestima naselja. Primjeri ovakve planimetrije urbanog karaktera sa portikom i teatrom jesu *Apolonija, Byllis i Dimalum.* Za razliku od ova tri urbana naselja, u *Amantiji* su, zbog nedostatka potrebnog prostora i zbog neprikladnog ambijenta, društveni objekti, kao stadion, hram, trg, građeni izvan zidina. U *Apoloniji, Butrintu i Dyrrachiumu* u ovo vrijeme pojavljuje se i dvorište sa peristilom. Ali i pored toga ilirska kuća još uvijek je nepoznata. Po svoj prilici u *Albanopolisu* je postojala kuća sa balkonom, dok u *Antigoneji* osim kuće zatvorenoga tipa postoji i kuća helenističkog tipa sa peristilom (III).

Četvrta faza obuhvata razdoblje od IV — I st. prije n.e., u čijoj se arhitekturi osim tradicionalnih elemenata pojavljuju i mnogobrojni utjecaji helenističke arhitekture, koji su, u stvari, samo odraz ekonomsko-političkog uređenja života Ilira na ovome području. Ovo je i razdoblje kulturnog unificirajućeg procesa, bilo sa stanovišta materijalnog, bilo, pak, sa stanovišta sfere duhovnoga života. Prema mišljenju izraženom u *Uvodu,* ovo je razdoblje i najvećeg uspona urbane ilirske kulture (III).

Rimska okupacija ilirskih područja prouzročila je destabilizaciju u ekonomskom, političkom i kulturnom životu Ilira. U Epiru nestaju mnoga urbana naselja. Ali *Apolonija* i *Dyrrachium* razvijaju se i dalje. Osnovni građevinski materijal sada je cigla, kao što se može vidjeti u amfiteatru Dyrrachiuma koji je i garndiozno arhitektonsko djelo. Suprotno od prijašnjih vremena urbana naselja se sada grade na ravničarskim područjima uzduž primorske obale *(Apolonija, Dyrrachium),* odnosno pored magistrala *(Scampinus, Adrianopolis* i dr.). I ova urbana naselja obilježena su monumentalnošću arhitekture objekata društvenoga karaktera, kao npr. amfiteatar *(Dyrrachium)* ili, pak, centar grada *Apolonije,* odnosno nymfe *(Bradeš)* teatar *(Adrianopolis)* i dr. Jasno je da se građevinskoj djelatnosti odražava i diferencijacija društvenih struktura onoga vremena .Tako npr. bogatiji društveni slojevi građe kuće sa peristilom *(Butrint, Apolonija, Dyrrachium),* dok siromašniji slojevi grade malene kućice sa uskim uličicama. Ovo razdoblje, koje se još uvijek smatra gradsko razdoblje (a to je prema albanskim arheolozima helenističko doba), karakterizira gradnja magistrala koje su povezivale Istok sa Zapadom, kao što je *Via Egnatia* (čiji su se fragmenti sačuvali do dana današnjeg), popločena velikim pločama od kamena (foto 36).

Petu fazu historijskog procesa graditeljske djelatnosti na području NR Albanije predstavlja, u stvari, starokršćanska arhitektura koja je dosta slabo posvjedočena. I ono što je posvjedočeno uglavnom

su bazilike, kao ona u Elbasanu (foto 40), *Linu* nasuprot Ohrida sa veličanstvenim mozajicima (foto 41) i baptisterij (foto 26), koje su sve iz VI st. n.e. i koje potvrđuju estetski ukus stanovnika ovih područja koji ni u čemu ne zaostaje od onih iz velikih kulturnih centara onoga vremena. (IV).

Prodor barbara i sveopća nesigurnost kao njihova posljedica, osjeća se i u arhitekturi šeste faze. Tako se sada utvrđuju naselja, bilo da su ona na ravnicama, uzduž magistrala ili su značajni urbani centri. Tako se na primjer sada utvrđuje *Butrint*, odnosno podižu se nova utvrđenja tipa rimskog *castruma*, kao što su kalaje u *Elbasanu*, *Vigu* (kod Skadra) *Paleokastra* (Gjirokastra) i dr. Osim ovih podiže se čitav jedan sistem utvrda sa velikim i malim kalajama *(Drač, Berat* i dr.). Karakterističan elemenat ove faze je i jednosobna kuća u zaštitnim zidinama i male jednobrodne crkvice.

Razdolje formiranja albanskog etnosa s jedne strane, i nastanak novih društvenih odnosa, s druge strane, obuhvata razdoblje od VII — XI st. n.e. i ujedno je sedma faza u historijskom procesu arhitektonske djelatnosti. Ono što obilježava ovo razdoblje jeste kontinuitet naseljavanja urbanih naselja *(Lezha, Pogradec, Shurllah)* i osnivanje novih naselja uzduž glavnih putova, kao što su *Kalaja e Dalmacës* kod *Puke i Kalaja e Krujes*. Arhitektonski stil ovih naselja je jednostavan, što govori o zatvorenoj naturalnoj privredi i nesigurnom stanju kao posljedici provale barbara. Ali sama ova činjenica kontinuiteta starijih i osnivanja novih naselja jasno potvrđuje da domorodačko stanovništvo nije nestalo ili se asimiliralo, odnosno potpuno se povuklo u unutrašnjost zemlje.

Razvijeni feudalizam (XI—XV) ujedno je i vrijeme procvata urbanog života. Naselja sa svim svojim infrastrukturama, sa svim zanatskim djelatnostima, postaju i glavni administratvni i politički centri. Ova utvrđena naselja postaju i vojni centri, te se pri njihovoj gradnji uptrebljavaju tehnika i materijal koji su pogodni za vojne svrhe. Tako se sada upotrebljava cigla za pojas koja nadomještava gredu grade se kuće sa otvorenim i zatvorenim dvorištima, puškarnice i galerije, odakle se bacao kamen i vatra na neprijatelja i dr. *(Berat, Skadar)*. U kalajama se ističe citadela, gdje je živio feudalac *(Berat)*, zatim crkvice koje su se gradile uzduž putova, i to na okukama. Osim toga, ovo razdoblje karakterizira i upotreba slika i ikona (XIII—XIV). Osobito su značajne i vrijedne crkve bizantinskog stila kružnog oblika, kao npr. *Shën Mria e Peskopisë së Siperme* (Sv. Marija Gornje Peškopije (XI st.), crkva Lavobës së Kryqit (XII. st!) u Gjirokastri, crkva *Ristozit në Mborje-Korča* (XIII st.) crkva *Mesopotama* u Delvini (XIII—XIV st.) i dr., dok se na sjeveru osjeća utjecaj romanike u građenju crkava. To je ujedno i razdoblje ekonomskog i kulturnog procvata, koji teče uporedo sa napretkom ostalih zemalja onoga vremena (V).

Žestoke borbe sa Turcima i odbrana zemlje, značanjo su utjecale i na arhitekturu. Stoga je i glavno obiljžje ovoga razdoblja tvrđava (kalaja) sa ciljem zaštite putova, kao *Stellush i Guri i Bardhë* (Mat),

Guri i Skenderbegut (Prenjas), Pretrela i dr., i osobito odbrane istočne granice zemlje. Tako se oko malih centara vjničkog karaktera izvan zidina razvijaju zanatsko-trgovački centri koji čine varoš. Arhitektura je veoma jednostavna, kao što je to i vrijeme kojeg je ona odraz.

Otomanska vladavina potpuno uništava neke gradove *(Drivast, Danj, Sardu)*, dok druge gradove degradira na stupanj sela. Djelomično se obnavljaju *Berat, Kanina, Lezha.* Gradnja se nastavlja na prijašnjim zidinama. Nasilna islamizacija satnovništva utječe i na arhitekturu. Tako se sada grade džamije, ali sa istaknutim elementima tradicionalne arhitekture bizantinskog stila, tako se i nadalje upotrebljava cigla i kamen i još klausonaža, kolonada, afreska i kupola. Takve su: džamija *Muradia* (Vlora), *Iliaza* Mirohori (Korča), *Nazerisha* (Elbasan). Ovo se razdoblje smatra i kao o s m a f a z a, koja se dijeli u dva perioda: prvi od XVI—XVII. st. koji obilježava arhietktura postbizantinskog vremena u kome su bazilike pokrivene svodom, od kojih se ističu one u Voskopoji; dok je za drugi od XVIII—XIX karakteristična gradska arhitektura sa sistemom fortifikacije, što se najbolje može vidjeti u primjerima koji se nalaze u *Libohovi, Tepeleni, Port-Palermu* i u *Gjirokastri.* Između ostaloga, ovo je razdoblje kada se podižu javni društveni objekti, kao mostovi, hamami i objekti kulta. Ovu fazu najbolje nam predstavljaju arhitektonski objekti *Berata i Gjirokastre.* Osnovna karakteristika su utvrđene kuće (Gjirokastra), zatim su tu kuće sa čardacima, kuće zatvorenoga tipa na dva kata i potleušice. U XIX. st. gradska arhitektura doživljava preokret. Kuća se, naime, sada oslobađa od odbranbenog elementa koji je bio historijski uvjetovan i dobiva oblik gradske kuće, sa puno zraka i svjetlosti i velikim prozorima sa dekorativnim detaljima. Ovaj tip gradske kuće najbolje je predstavljen u *Beratu i Korči,* koji su obrtnički i trgovački centri. Osobito je karakteristično što su se izvanredno stopili estetski sa funkcionalnim elementima i pri tome vjerno sačuvani tradicionalni elementi. Osobito se ističu po svojim karakteristikama pazari ovoga doba, koji su majstorski i veličanstveno konzervirani i restaurirani, u što se može uvjeriti svako tko jednom obiđe i vidi ove objekte, osobito one u Kruji, Korči i Gjirokastri. Međutim, pored mjesnog elementa, onog domaćeg koji zauzima psebno mjesto u balkanskoj arhitekturi, arhitektura ovoga razdoblja ima i niz stranih elemenata i to uglavnom susjednih zemalja. Ti su se elementi veoma harmonično prilagodili potrebama i ukusima vremena.

Uporedo sa gradskom arhitekturom sačuvala se i seoska arhitektura, koja je zastupljena u svoj raznolikosti oblika i funkcija. Osobito značajno mjesto zauzima seoska kuća na sjeveru koja je poznata kao *kulla shqiptare (albanska kula).* Ona u stvari izražava i historijske uvjete koji su utjecali na život naroda na sjeveru, kao odraz »*nesigurnosti posredovanja turske vlasti i zakona osvete*« (VIII).

Na kraju, ako se uzme u obzir cilj Instituta za spomenike da ovim albumom i izborom primjera dadne »*opća slika razvoja albanske arhitekture i da se pokaže njezino posebno mjesto i uloga u okviru mediteranske civilizacije*« (I), smatramo da je on postignut. Ovim al-

bumom je omogućeno da se upozna ne samo presjek historije albanskog naroda do naših dana nego i razvitak nekih fenomena ekonomskog, političkog i kulturnog života u razna vremena. Primjeri kao *Lissus, Albanopolis, Dimalum, Antigonea, Selce e Poshtme (Pelion?)* govore nam o svestranom i intenzivnom ekonomskom i političkom životu Ilira u vrijeme jake državne organizacije. Kultura antičkog razdoblja predstavlja nam se značajnim centrima, kao što su *Butrint, Apolonija, Dyrrachium,* u kojima se, pored utjecaja helenističke kulture, jasno može vidjeti stvaralački individualitet ilirskog etnikona koji je živio u tim centrima. Osobita vrijednost albuma jeste u činjenici što veoma plastično prikazuje, primjerima gradova-muzeja *(Gjirokastra, Berat, Kruja),* njihovim pazarima, gradskim kućama i ostalim javnim objektima, sposobnost i umješnost konzerviranja kulturnih objekata u koje je inkorporiran nardni stvaralački duh tokom vijekova.

Međutim, iako nam je nepoznata situacija na terenu, stoga i ne znamo da li postoji koji arhitektonski objekat kasnijih stilova, bilo da je riječ o gotskom, baroknom, neoklasicističnom ili neoromantičnom, a poznato je da je utjecaj Mlečana bio značajan i u arhitekturi — ipak u albumu nedostaju primjeri barem onih objekata romaničnog stila, neovisno o vremenu, a iz *Uvoda* se jasno vidi da je takvih objekata bilo (V). Sa ovim bi album sigurno zaokružio čitavo geografsko područje, sa svom svojom raznorodnošću i različitošću umjetničkog narodnog stvaralaštva u različitim vremenima, potvrđujući tako ne samo postojanost naroda ispred stranih zavojevača nego i stvaralačku sposobnost narodnog bića. A to je i bio jedan od osnovnih ciljeva sastavljača. Zašto je u stvari učinjen ovaj propust, ne možemo shvatiti. No, i pored ovog propusta, koji svakome upada u oči i prilikom površnog prelistavanja, album je postigao svoj cilj i slobodno se može reći da je on jedan dostojan prikaz spomenika kulture NR Albanije, pripremljen s velikom pažnjom, umješno i naučno.

ZEF MIRDITA

(I)

ZAKLJUČCI

SA XIV GODIŠNJEG SASTANKA STALNIH ČLANOVA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA, ODRŽANOG 7. MAJA 1976. GODINE U SARAJEVU

Sastanku su prisustvovali slijedeći članovi Centra: prof. dr Franjo Barišić, prof. dr Alojz Benac, prof. dr Branimir Bratanić, prof. dr Borivoj Čović, prof. dr Branislav Đurđev, prof. Nedim Filipović, prof. dr Stane Gabrovec, prof. dr Milutin Garašanin, prof. dr Radoslav Katičić, prof. dr Fanula Papazoglu, prof. dr Mihailo Petruševski, prof dr Duje Rendić-Miočević, prof. dr Mate Suić, zatim predstavnik Balkanološkog instituta SANU dr Nikola Tasić, kao i viši stručni saradnici Edina Alirejsović i Živko Mikić i ilustrator Sead Čerkez.

Sastanku nije prisustvovao zbog bolesti prof. Špiro Kulišić.

DNEVNI RED

1. Izvještaj o radu Centra u 1975. godini i diskusija o izvještaju,
2. Razmatranje saradnje Centra sa odgovarajućim institucijama u zemlji i inostranstvu,
3. Priprema savjetovanja o stanju istraživanja antičkog doba u našoj zemlji i spremanje kadrova za taj posao,
4. Problem izrade bibliografija i pripreme monografskih izdanja,
5. Razgovor o terminima idućih simpozija,
6. Plan rada za 1977. godinu,
7. Razno.

Ad 1.

Direktor Centra A. Benac podnio je iscrpan izvještaj o djelatnosti Centra u 1975. godini. U ovom izvještaju glavno mjesto zauzimaju dugogodišnji projekti koji se rade u okviru Centra i koji znače njegov glavni doprinos razvoju balkanoloških studija u Jugoslaviji. Osnovna tematika u tom okviru je bila usmjerena na *ispitivanje materijalne i duhovne kulture Ilira* u našoj zemlji. Pored ovih tema, saradnici Centra su radili i na nizu manjih projekata iz oblasti *lingvistike* i *etnologije.*

Centar je u protekloj godini pristupio i uspostavljanju čvršće i konkretnije saradnje sa nekim organizacijama i institucijama u zemlji i inostranstvu koje se bave sličnom problematikom.

Centar je, takođe, aktivno učestvovao u radu raznih jugoslavenskih i međunarodnih organizacija.

Izdavačka djelatnost Centra u protekloj godini je bila veoma plodna: pripremljeni su i predati u štampu *Godišnjak* XIII/11 i *Godišnjak* XIV/12, zatim materijali sa međunarodnog *Kolokvija »Utvrđena ilirska naselja«* i djelo Aleksandra Stipčevića: *Antička arheološka bibliografija Jugoslavije.*

Saradnici Centra su u potpunosti usvojili ovaj izvještaj i konstatovali da je aktivnost Centra u protekloj godini sasvim zadovoljavajuća.

Izvještaju su dodate slijedeće nadopune:

1. Prof. dr Radoslav Katičić je u protekloj godini dovršio jednu od centralnih tema u okviru rada na *Illyricum mythologicum,* monografiju o *Enhelejcima.*

2. Što se tiče saradnje Centra sa Balkanološkim institutom SANU, konstatovano je da su već vidljivi konkretni rezultati te saradnje na proučavanju gradina, zatim rezultat saradnje je i *Savjetovanje o sahranjivanju kod Ilira,* a postignuta je, takođe, značajna saradnja na planu izrade *Proistorije jugoslavenskih zemalja.* U vezi s tim je zaključeno da bi bilo poželjno da Centar već od iduće godine dobiva izvještaje od Balkanološkog instituta o rezultatima rada na svim zajedničkim projektima, kako bi se imala jasna evidencija o onome što je već urađeno na planu te saradnje.

3. U vezi sa radom na *proučavanju gradina,* usvojena je sugestija da Centar stupi u čvršću vezu sa kolegama iz Slovenije, kako bi čitav taj poduhvat činio jednu jugoslavensku cjelinu.

4. Centar će, takođe, inicirati rad na *proučavanju gradina* na području Istre.

5. U vezi sa radom na *Praistoriji jugoslavenskih zemalja,* zaključeno je da se u jesen o. g. organizuje sastanak autora za 4. i 5. svesku Praistorije, kako bi započeli rad i na dvije zadnje sveske: o bronzanom i željeznom dobu u Jugoslaviji.

6. Što se tiče *antropoloških istraživanja* koja se rade u okviru Centra, zaključeno je da se poenta ovih istraživanja premjesti sa Glasinca na neko drugo područje, jer je glasinački materijal jako slabo očuvan. Takođe je data inicijativa da se obradi antropološki materijal koji se nalazi u depoima nekih muzeja u Srbiji i drugim republikama i koji do sada nije bio obrađivan.

Ad 2.

a) Što se tiče *saradnje između Centra i Balkanološkog instituta SANU,* konstatovano je da ta saradnja teče bez ikakvih smetnji. Postoje samo dva mala pitanja, a to je pitanje Balcanice, koja je godišnjak Koordinacionog međuakademijskog odbora za balkanologiju i Balkanološkog instituta, a trebalo bi da ona bude samo glasilo Balkanološkog instituta i, zatim, pitanje samog Koordinacionog odbora u kojem se pretresaju samo aktuelna pitanja iz rada Balkanološkog instituta, a zadatak mu je, u stvari, da koordinira i objedinjuje rad na balkanološkim studijama u svim jugoslavenskim akademijama nauka i umjetnosti.

Zaključeno je da se ta pitanja riješe na sjednici samog Međuakademijskog odbora.

b) Kad je riječ o *Nacionalnom komitetu za balkanologiju,* već je pokrenuta inicijativa preko Savjeta akademija nauka i umjetnosti SFRJ da se taj Komitet priključi Savezu republičkih i pokrajinskih zajednica za nauku koje bi ga finansirale, jer jedino tako bi bio moguć normalan rad Komiteta i njegovo organizovano uključivanje u međunarodne akcije, a takođe i organizovanje slijedećeg kongresa balkanologa. Podržana je ova inicijativa Savjeta akademija, uz sugestiju da se sada izabere novi Nacionalni komitet na paritetnoj osnovi.

c) Kad je riječ o saradnji Centra sa drugim sličnim institucijama u našoj zemlji, prihvaćeno je da se Centar uključi u *pripreme simpozija o problemu bogumila na Balkanu,* čiji je organizator Makedonska akademija nauka.

d) Centar se, takođe, angažovao na planu *saradnje naših akademija sa Akademijom nauka SSSR-a.* U okviru zajedničke teme »Geneza arheoloških kultura Evrope« Centar je zainteresovan za proučavanje geneze ovih kultura u eposi neolita, eneolita i bronzanog doba i za proučavanje porijekla i rane istorije Slovena (razvoj prvih slovenskih država). U tom smislu su već preduzete određene akcije, a članovi Centra su podržali ovaj vid saradnje.

e) Centar je uspostavio *saradnju sa Arheološkim institutom Poljske akademije nauka u Krakovu.* Postignut je dogovor da se u zimu o. g. održi sastanak predstavnika ove dvije institucije, na kojem će se usvojiti konkretne teme vezane za pitanje mehanike procesa neolitizacije Evrope. Članovi Centra su prihvatili ovu saradnju i sugerisali njeno dalje proširenje.

f) Na planu saradnje sa drugim balkanološkim institucijama u 1976. godini, zaključeno je da se u jesen 1976. godine organizuje *savjetovanje, u saradnji sa AISEE, o stvaranju kartoteke grobova.* Centar će inicirati organizaciju takvog posla i u drugim balkanskim zemljama.

g) Zaključeno je, takođe, da se Centar više *angažuje u radu Italijansko-jugoslavenskog komiteta za proučavanje praistorije i protoistorije Jadrana,* kao i *u radu međunarodne organizacije AISEE.*

h) Zaključeno je da saradnja Centra sa sličnim institucijama u inostranstvu treba da se kreće u okviru *razmjene informacija, stručnjaka* i sl.

i) Kad je riječ o organizovanju *III simpozija o Vlasima,* koji je bio planiran za naredni period, zaključeno je da se odustane od organizacije ovog simpozija, jer će 1977. godine biti održan redovni *Međunarodni simpozij o osmanskim studijama* (Sarajevo) i u tom okviru će biti razmatrana i problematika *Vlaha u XVII i XVIII vijeku.*

Ad 3.

Na godišnjem sastanku članova Centra, održanom u maju 1975. godine, razmatrano je stanje *istraživanja antičkog doba u našoj zemlji.* Na tom sastanku je istaknuto da ta istraživanja još nisu dostigla nivo koji bi mogao zadovoljiti potrebe domaće nauke i potrebe prezentacije Jugoslavije u širim evropskim razmjerama. Takođe se stalo na stanovište da u Jugoslaviji još nije na zadovoljavajući način riješeno pitanje studija klasičnih jezika, odnosno pripremanje učenika za studij takvih jezika. S tim u vezi je zaključeno da Centar organizuje savjetovanje na kojem bi se raspravljalo *o stanju istraživanja antičkog doba u našoj zemlji* i osnovnim problemima budućih proučavanja. Uvodna predavanja za ovo savjetovanje pripremiće članovi Centra: prof. dr Fanula Papazoglu i prof. dr Milutin Garašanin za istočno, odnosno prof. dr Duje Rendić-Miočević i prof. dr Mate Suić za zapadno područje naše zemlje. Referenti će poslati spisak ustanova i pojedinaca koje treba pozvati na ovo savjetovanje. Predviđeno je, orijentaciono, da se ovo savjetovanje održi u drugoj polovini mjeseca novembra ili u početku decembra o. g.

Ad 4.

Na prošlom sastanku članova Centra zaključeno je da se priđe *kompletiranju retrospektivne bibliografije arheološke literature.* Prvobitno je bilo zamišljeno da se izradi retrospektivna bibliografija za ona razdoblja koja nisu obuhvaćena ranijim bibliografijama, a zatim da se nastavi sa suplementima za cijelo praistorijsko i antičko doba u Jugoslaviji, u određenim vremenskim intervalima. Međutim, kako taj posao zahtijeva timski rad, a to bi se moglo ostvariti samo u okviru jednog instituta, zaključeno je da se Centar ipak ograniči na izradu *suplementa ilirske bibliografije* i *bibliografije antičke arheologije* i da ih objavljuje u određenim vremenskim intervalima.

Ad 5.

U dugoročnom planu rada Centra predviđeno je da se u narednom periodu održi jedan *simpozij o duhovnoj kulturi Ilira.* Kao termin za održavanje ovog simpozija planirano je proljeće 1979. godine. Komisija u sastavu: prof. dr R. Katičić, prof. dr D. Rendić-Miočević, prof. dr M. Suić, prof. dr M. Garašanin i prof. dr B. Čović treba da formuliše tematiku, da odredi vrijeme održavanja simpozija i referente.

Ad 6.

Što se tiče *plana rada za 1977. godinu,* zaključeno je da on treba da bude napravljen na osnovu ranije usvojenog dugoročnog programa. U taj plan treba uvrstiti jednu novu temu iz etnologije »Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških« autora Špire Kulišića. Prof. dr Radoslav Katičić će u 1977. godini pripremiti rad pod naslovom »Diomed i Antenor na Jadranu«.

(II)

RESULTATS DES RECHERCHÉS EFFECTUEES PAR LA CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES EN 1975.

Le programme du Centre d'études balkaniques, établi pour l'année 1975, a embrassé l'activité complète de ce Centre. Ce programme a était fait selon le programme à long terme établi auparavant.

Les collaborateurs du Centre ont travaillé sur les thèmes suivants:

1. a) Le travail sur la formation du centre de documentation de *la culture matérielle et spirituelle des tribus illyriennes.* — Les collaborateurs ont fait définitivement les fichiers des 230 localités, c'est-à-dire 60 localités de Nin près de Zadar, 62 de Karaburma près de Belgrad, 78 provenant des nécropoles de la Bosnie orientale (Lug — Tegare, Jezero — Ročević, Šundinovača, Crkvina — Batković, Silajet — Dvorovi et Gornja Tuzla) et 30 provenant de Glasinac.

b) Dans le cadre du thème »La culture matérielle des Delmates«, le travail en 1975 a été limité sur l'élaboration typologique des trouvailles de céramique de la gradina à Korita (Buško blato) et de la gradina à Biograci près de Lištica.

Pour chaque localité a été faite la différentiation principale et détaillée qui embrasse les formes des recipients (types et variantes), profiles, bords, manches et ornements.

Sur la base de ces types et ces variantes on a fait les fichiers fondamentaux qui contiennent les données statistiques complètes sur

les types et les variantes dans le cadre de la localité comme une unité. On a fait en tout 117 fichiers complètes pour la gradina à Buško blato et 65 fichiers pour la gradina à Biograci.

2. *Continuant les recherches des agglomérations fortifiées illyriennes,* les collaborateurs du Centre ont fait des recherches dans la région de Buško blato. Ils ont recherché complètement 10 gradinas dans la région citée et une gradina de la plaine de Duvno qui n'a pas été recherchée l'année passée. On peut constater sur la base des résultats obtenus jusqu'à présent que la densité de la population aux alentours de Buško blato est peu dense que celle autour de la plaine de Duvno. Il n'y s'agit pas du même système de fortification, quoique ces gradinas soient construites par le même système et le même principe de la choix du terrain et elles sont visuellement liées entre elles. On a l'impression qu'on a donné plus d'attention au contrôle des voies d'accès qu'au système de fortification unique.

En même temps, le Centre a participé activement à l'organisation du travail sur les racherches des agglomérations fortifiées illyriennes sur la région de la Croatie (les plaines karstiques à Lika) et de la Serbie (la vallée de Vranje).

3. En 1975. ont été poursuivies *les recherches des tumulus de la région de Glasinac.* Les recherches archéologiques-anthropologiques des tumulus préhistoriques illyriens ont embrassé la localité Ilijak — Sjeversko près de Rogatica. On a constaté, étudiant un tumulus de grandes dimensions, qu'il y a 9 tombes avec 14 squelettes. Dans ce tumulus les restes osthéologiques sont mal conservés et on a trouvé aussi peu d'objet archéologiques. La documentation technique et les trouvailles archéologiques et anthropologiques sont déposés dans le Centre d'études balkaniques.

4. En 1975 on a commencé des travaux préparatoires pour *la monographie sur les Pannoniens* et tout le travail et le rassemblement des matériaux sur la région du nord de la communauté tribale illyrienne et celle du sud pannonienne dura plusieurs années.

5. L'année passée a été continue aussi *l'étude des voies de communication illyriennes et romaines dans les Balkans du nord-ouest:* Le collaborateur du Centre, chargé de ce travail, a examiné les directions suivantes: Cavtat — Glavska — Poljice — Bihovi (Trebinje), Čapljina — Ljubuški, Duvanjsko polje — Vinjani, Mesihovina — Studena Vrila — Vel. Galići — Cvitića most — Imotski, ensuite la voie de Klobuk — Grude — Posuški gradac, Glavska — Trebinje et Glavska — Plat, Jablanica — Bos. Gradiška qui est partiellement étudiée. Ces recherches seront poursuivies les années suivantes.

6. Le travail sur *la Préhistoire des pays yougoslaves a été effectué dans les trois groupes* (palèolithique et mésolithique, néolithique, énéolithique). En 1975 les collaborateurs ont poursuivi leur travail sur le rassemblement des matériaux dans tous les centres yougoslaves et ils ont terminé aussi leurs textes, ainsi que jusqu'à la moitié de l'année

1976, tous les textes seront préparés pour la publication. En 1975. ont été organisées aussi des réunions consultatives des groupes de rédaction où on a discuté des problèmes concernant certaines périodes, ensuite des questions chronologiques et terminologiques et des aspects sociologiques, liés aux communautés sociales de certaines périodes.

Quant il s'agit des matériaux illustratifs, beaucoup de dessins sont déjà terminés, surtout pour la première période et on a prévu que ce travail pour les trois périodes sera terminé jusqu'à la fin de l'année 1976.

7. Dans le domaine des *recherches linguistiques*, les collaborateurs du Centre ont poursuivi les études des thèmes suivants:

a) »La toponymie de Prigorje« — Tout le travail prévu pour l'année 1975 n'a pas été réalisé, parce que seulement deux collaborateurs ont été engagés sur le ramassage des matériaux, ainsi qu'ils ont terminé leur travail dans les communes de Domaslovec, Horvati, Molvice et Rakov potok.

b) Les recherches concernant les vestiges romans en Herzégovine ont été poursuives en 1975. Le collaborateur du Centre a élaboré les matériaux rassemblés auparavant et maintenant suivent de nouveaux les recherches sur le terrain.

c) Continuant les recherches sur la langue et la culture spirituelle des Tziganes, l'auteur de ce travail a ramassé les données pour une nouvelle étude intitulée »Morphologie des verbes dans la langue tzigane«.

d) Les études illyriennes anthroponymique ont été poursuivies en 1975. L'auteur de cette étude a fait un voyage ayant pour but de connaître les terrains rélévants pour le travail balkanologique et surtout paléobalkanologique. Ce sont les régions de la Serbie du nord-est et de la Bosnie et Herzégovine de l'est. Le même auteur a terminé l'un des thèmes central du Illyricum Mythologicum, la monographie sur la tribu des Enhélés.

8. Dans le domaine de *l'ethnologie* ont été poursuivis les suivants travaux:

a) Les recherches concernant les éléments traditionnels dans la famille paysanne de la Serbie de l'est et du sud. Ces recherches ont été commencées en 1973 et elles avancent bien. Les collaborateurs chargés de ce travail ont fais des recherches en 1975. dans 16 villages, ainsi que le travail sur le terrain est complètement terminé. Maintenant, il faut tout cela ranger et transcrire sur les fiches. Tout le travail sera terminé en 1976.

b) En 1975. ont été poursuivis les travaux sur la »Bibliographie ethnologique de la Yougoslavie«. On a collationné 700 fiches et rangé par ordre vers 1000 fiches.

9. En 1975. le Centre d'études balkaniques a eu une large *collaboration avec des institutions semblables en Yougoslavie* et à l'étranger

et surtout avec les institutions à Skopje, Zagreb et Cracovie. Le Centre a participé activement dans le travail de différentes organisations yougoslaves et étrangères, comme par ex.: Commission yougoslavo-italienne pour l'étude de la préhistoire et protohistoire de l'Adriatique, Commission balkanique pour l'étude de l'histoire plus ancienne des Balkans, Association internationale pour l'étude de l'Europe du sud-est, Commission pour limes romain, Commission pour tabula imperii romana, les Instituts balkaniques à Moscou, Berlin et Munich. Cette activité a été surtout fructueuse avec l'Institut balkanique de Belgrad dans le domaine des recherches des gradinas et sur la réalisation du grand projet »Préhistoire des pays yougoslaves«.

10. Le Centre d'études balkaniques a préparé pour la publication les éditions suivantes: a) *Annuaire* XIII/11, b) *Annuaire* XIV/12, c) *matériaux du colloque international* »Agglomérations fortifiées illyriennes« et d) *Bibliographie d'archéologie antique en Yougoslavie.*

11. Au mois de mai 1975. a été organisée la réunion des collaborateurs permanents du Centre où on a discuté des résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1974, ensuite, on a discuté de l'état des recherches de l'époque antique en Yougoslavie et à la fin on a fait le programme des activités pour l'année 1975 et 1976.

EDINA ALIREJSOVIĆ

(III)

COMPTE-RENDU

DE LA TROISIEME REUNION DE LA COMMISSION INTERACADEMIQUE POUR L'ETUDE DE LA PREHISTOIRE DES BALKANS TENUE A HVAR DU 25 AU 29 MARS 1975

Présents: représentant l'Académie yougoslave des sciences et des arts: son Président, acad. Grga Novak et Božidar Čečuk; représentant l'Académie serbe des sciences: acad. Milutin Garašanin et le dr Nikola Tasić; représentant l'Académie des sciences de Heidelberg: acad. Vladimir Milojčić; représentant l'Académie des sciences de Bosnie-Herzégovine: acad. Alojz Benac et le prof. dr Borivoj Čović.

Absent: le second représentant de l'Académie des sciences de Heidelberg, dr Klaus Kilian, qui venait de partir pour Athènes pour y assumer ses nouvelles fonctions.

La réunion était présidée par le Président de l'Académie yougoslave des sciences et des arts, acad. Grga Novak.

ORDRE DU JOUR

1. Rapports sur les recherches en cours les plus importants,
2a. Discussion sur les études et les synthèses de la préhistoire des pays balkaniques,
2b. Discussion et conclusions sur les principales recherches futures,
3. Activité des autres institutions balkanologiques dans le domaine de la préhistoire et problème de la coordination,
4. Inclusion des représentants des académies des sciences des autres pays balkaniques dans le travail de la Commission,
5. Questions éventuelles.

Ad 1.

Les recherches en cours *en Croatie* ont été présentées par B. Čečuk dans son rapport. Dans les îles de Hvar et de Korčula G. Novak a poursuivi ses recherches des couches néolithiques dans les grottes. Dans la grotte Markova špilja à Hvar ont été faites des recherches de la couche de néolithique ancien (céramique imprimée); les fouilles pratiquées dans la grotte de Vela špilja, dans l'île de Hvar, ont révélé l'existence d'une couche de néolithique récent (groupe de la culture de Hvar) et dans le grotte de Vela špilja, danas l'île de Korčula, on a découvert une couche qui appartient à la phase plus récente du groupe de la culture de Hvar, présentant de nombreux ornements peints, dont certains sont entièrement nouveaux, et jusqu'à présent inconnus dans le néolithique adriatique.

Z. Brusić (musée de Šibenik) a étudié la station néolithique de Vrbica à Krković près de Bribir. Une couche assez mince renfermant de la céramique de néolithique ancien (différents motifs de céramique imprimée et quelques tessons monochromes) a été mise au jour.

Dans la localité de Podgorač près de Našice, en Slavonie, N. Majnarić-Pandžić a découvert des vestiges d'une agglomération avec des fosses abritant, en même temps, de la céramique dite Litzen et de la céramique incrustée pannonienne.

R. Bižić-Drechsler a étendu cette année ses recherches en Lika aux tumulus et aux agglomérations illyriens. Les tumulus mis au jour à Lički Osik appartiennent à l'âge du bronze ancien; dans un tumulus on a trouvé, outre de la céramique, une hache de combat en bronze du type de Krtenov. Dans l'agglomération fortifiée de Veliki Vital, près de Prozor, on a retrouvé les restes de trois habitations avec

socle de pierre selon la technique de la pierre sèche. Les trouvailles de céramique et de métal permettent de faire remonter ces habitations au IVe siècle avant notre ère.

I. Marović a poursuivi ses études des tumulus à l'intérieur de la Dalmatie. Il a fait des fouilles sur les tumulus dans les localités d'Osoje, à Studenci près d'Imotski, de Metiljavica à Bitelić près de Sinj.

Dans l'île de Brač M. Nikolanci a découvert l'existence d'une localité préhistorique à Škrip, renfermant de la céramique de l'âge du bronze ainsi que des silex.

Les recherches en *Bosnie-Herzégovine* ont fait l'objet des rapports de A. Benac et B. Čović.

A. Benac a rendu compte des nouvelles fouilles pratiquées à Glasinac (B. Govedarica et Ž. Mikić). Elles ont été entreprises par le Centre d'études balkaniques de l'Académie des sciences de Sarajevo, ayant pour but de découvrir les matériaux anthropologiques qu'on pourrait dater avec certitude. Plusieurs petits tumulus ont été fouillés dans les environs de Kusače. Les objets découverts appartiennent à l'âge du bronze et les matériaux ostéologiques sont très mal conservés. Au cours de ces mêmes recherches on a procédé à des fouilles d'essai dans de petits tumulus en pierre, dont les résultats ont été entièrement négatifs. Ces résultats renforcent l'hypothèse émise par F. Fiala dans ses derniers travaux, selon laquelle on ne pourra découvrir dans le territoire de Glasinac autant de tumulus préhistoriques qu'on le pensait au début. Dans la plupart des cas, les petits tas de pierres qui ressemblent à des tumulus ne sont que des tas de pierres récents, provenant du nettoyage des champs et des prairies.

M. Kosorić (musée de Tuzla) a continué de fouiller les tumulus de la Bosnie du nord-est. Les tombes contenant de squelettes et de constructions de pierre renfermant des objets de céramique et de métal, remontent à l'âge du bronze moyen et récent (Br. C-Ha A). M. Kosorić a également fouillé l'agglomération néolithique de Brdo près de Gračanica (Bosnie du nord). Celle-ci présente une culture de néolithique récent, du type Donja Mahala, mais il est intéressant de noter qu'on y a trouvé également quelques fragments de céramique typique de Lisičići.

A. Benac a poursuivi les recherches des agglomérations fortifiées sur la plaine de Duvno, dont on a déjà parlé au Symposium sur les agglomérations illyriennes à Mostar (octobre 1974).

B. Čović, dans son rapport, a parlé des recherches qu'il poursuit sur l'agglomération de Pod près de Bugojno (dont il avait déjà été question au Symposium de Mostar mentionné plus haut). Il a également rendu compte de la découverte d'un assez grand nombre de gradinas dans les environs de Posušje et de Grude (Herzégovine occidentale), renfermant de la céramique qui datent de l'âge du bronze

ancien. On a relevé là plusieurs types de céramique grossière, mais aussi de la céramique fine du type Cetina-Kotorac, ainsi que des spécimens de céramique de Litzen.

Dans la discussion ayant trait aux découvertes récentes en Bosnie, A. Benac a souligné que l'on discerne dans l'âge du bronze du territoire entre la Save et l'Adriatique deux complexes intéressants, l'un dans l'âge du bronze ancien, l'autre dans le récent. Le premier comprend les tumulus et agglomérations à céramique de type Cetina-Kotorac, le second les nécropoles à urnes de type Barice.

Le rapport de N. Tasić avait trait aux recherches effectuées en *Voïvodine et à Kosovo*. En Voïvodine, ces recherches ont été effectuées au premier plan à Gomolava (N. Tasić, B. Jovanović, B. Brukner et leurs collaborateurs), et dans l'agglomération à Kalakača (M. Medović), récemment découverte, présentant des fonds des cabanes profondes et autres fosses datant de l'âge du fer. Il faut aussi mentionner Doroslovo, près de Sombor, où une nécropole à urnes, du type Val-Dalj, a été fouillée.

A Kosovo ont été fouillés les tumulus de Prčevo et de Romaja qui appartiennent à l'âge du fer. Un tumulus de Romaja est particulièrement intéressant. Au fond de ce tumulus, dans son centre, on a découvert une épée de fer, sans aucune trace de tombe, tandis que sur le remblai du tumulus, à des niveaux différents, on a trouvé une trentaine de tombes qui appartiennent à l'âge du fer ancien (Ha C).

Le compte-rendu des nouvelles recherches au *Monténégro* a été présenté par M. Garašanin.

Deux grottes y ont été recherchées. L'une se trouve loin à l'intérieur, à Plužine, près de la source de la Piva. La couche de culture y est assez épaisse, et la stratigraphie très importante: mésolithique, néolithique ancien avec céramique imprimée, néolithique récent avec des éléments du groupe de Vinča et de Butmir, puis deux couches d'énéolithique: l'un plus ancien avec la céramique cordée et l'autre plus récent avec la céramique qui appartient, de l'avis des chercheurs (D. Srejović et Č. Marković), à la culture de Vučedol. Il s'agit vraisemblablement de la variante de la culture de Vučedol qui est typique pour la zone adriatique. La seconde grotte se trouve à Perast, dans les Bouches de Kotor et elle a été également recherchée par D. Srejović et Č. Marković. Les couches de cette grotte appartiennent au néolithique ancien (céramique imprimée), au néolithique moyen (culture de Danilo) et au néolithique récent (culture de Hvar — Lisičići). Selon les auteurs la couche la plus récente contient aussi des éléments qui se rattachent aux cultures de Kostolac et de Bubanj — Hum.

Les recherches effectuées à la Serbie même ont été présentées dans le compte-rendu de M. Garašanin. En Serbie orientale, B. Jovanović a poursuivi ses recherches à Rudna Glava près de Majdanpek, dans le centre minier de cette région. On a découvert là des puits de mines d'où l'on extrayait le minerai de cuivre et où l'on a trouvé des

armes (massues de pierre et outils faits de corne de cerf) et la céramique datant de l'époque de transition entre la phase Vinča — Tordos et la phase Vinča — Pločnik.

En Serbie occidentale, D. et M. Garašanin ont fouillé les tumulus de l'âge du bronze à Banjevac et à Tolisavac. On a découvert des tombes abritant des squelettes allongés ou accroupis et parmi les objets archéologiques sont particulièrement intéressantes de grandes aiguilles, des bracelets ouverts, décorés de spirales, de cercles et de triangles. Ces tombes appartiennent à l'âge du bronze C. De même que les tumulus de l'âge du bronze ancien et moyen, fouillés antérieurement en Serbie occidentale, ces tombes appartiennent aussi au vaste complexe qui s'étend des deux côtés de la Drina, et qu'il faudra à l'avenir rechercher grâce à un travail coordinné.

Les recherches en cours en *Macédoine* ont été présentées par M. Garašanin.

En Macédoine, on travaille depuis plusieurs années sur la localité néolithique de Veluška tumba près de Bitolj, (D. Simoska, V. Sanev et S. Saržoski). La couche culturelle est épaisse d'environ 4 mètres, et l'on a pu distinguer stratigraphiquement 4 phases essentielles du groupe néolithique de Porodin. La première, la plus ancienne, est caractérisée par une céramique monochrome rouge et brune, et une céramique peinte présentant des motifs blancs sur un fond rouge. Cette phase correspond à l'étape finale de Vršnik I (Vršnik — Anzabegovo Ic). La seconde phase de Veluška tumba contient des éléments de la précédente, ainsi que de la céramique imprimée, alors que la céramique barbotine devient plus abondante. La troisième phase correspond à la phase de Porodin classique (tel que l'a défini Grbić). La quatrième phase est caractérisée par une céramique monochrome aux nuances très riches, la céramique peinte devenant plus rare.

Les recherches effectuées cette année dans l'agglomération de Zelenikovo, sous la direction de M. Garašanin, ont permis de déterminer pour la première fois, nettement, les phases stratigraphiques existant dans cette station néolithique. Les couches les plus anciennes de Zelenikovo font la phase plus ancienne de cette station, correspondant à la phase finale de Vršnik (Vršnik IV), avec ornements en spirales sur céramique peinte. A cette phase plus ancienne se rattache une autre plus récente, caractérisée par une céramique monochrome grise, noire et brune. La céramique peinte disparaît, cédant la place à la céramique cannelée. Diverses formes de manches à boutons, ainsi que des manches de type Photilivo (Sytagroi) sont également caractéristiques. Il semble que ce groupe, inconnue jusqu'à présent en Macédoine, ait interrompu l'évolution de la céramique peinte. Il est important de constater qu'il a été possible d'établir certains rapprochements avec des élément néolithiques provenant de la Macédoine grecque.

Les recherches qui se poursuivent en *Grèce* ont été présentées par V. Milojčić. Au cours de l'année passée il n'y a pas eu de fouil-

les importantes, systématiques, des stations préhistoriques en Grèce. Les recherches de protection effectuées en Grèce septentrionale ont donné pourtant des résultats intéressants. Au cours de la construction d'une autoroute on a découvert deux nécropoles appartenant au néolithique récent, aux dires des chercheurs, à la culture de Larissa. Il s'agit de tombes à incinération, contenant de grandes urnes qui elles-mêmes renferment des vases plus petits. Le nombre des tombes, autant que l'on peut actuellement en juger, est assez élevé.

Les fouilles effectuées à Komotini (Paradimi Magula) ont fourni un renseignement intéressant et important. La couche la plus récente de cette station contenait des éléments que l'on pourrait comparer à ceux de la culture de Baden — Kostolac, et à celle de Coţofeni, tandis que l'on a constaté l'absence d'éléments autochtones datant de l'âge du bronze.

Ad 2a

Les travaux de *synthèse sur la préhistoire de la Grèce* ont fait l'objet du rapport de V. Milojčić. Celui-ci a souligné qu'il existe, naturellement, un grand nombre de syntèses, telles que celles de Tsountas, Wace-Thompson, Milonas, Zervos, Hensel, Teocharis et autres. Ces synthèses ont principalement un caractère régional, étant élaborées pour les régions différentes. En outre, elles ont été écrites à des époques différentes et sont basées par conséquent sur des phases de recherches et des résultats divers. L'on pourrait cependant aujourd'hui, en se basant sur les synthèses effectuées jusqu'à présent et en s'aidant de voyages d'études complémentaires, établir sans grandes difficultés une synthèse du néolithique en Grèce, un »Stand der Forschung«. Une telle synthèse devrait de toute façon être établie suivant les caractéristiques de chacune des différentes régions. Le néolithique de la Grèce occidentale, très mal connu en dépit des matériaux qui existent, constitue un problème particulier. Il serait utile que notre commission suggère que l'on établisse un aperçu de base du neolithique de la Grèce occidentale et que l'on fournisse peut-être en même temps une aide matérielle.

Une *synthèse de l'âge du bronze ancien en Thessalie* est également en préparation et sera bientôt publiée. Son auteur (Eva Hanschmann) a en outre inclus dans son étude tous les matériaux de Hertley concernant la Macédoine, puis la Béotie et la Grèce centrale en général, et elle a également étudié la question de la transition de la période helladique ancienne à la moyenne. En ce qui concerne l'âge du bronze de la Grèce il serait très utile d'étudier et de synthétiser les matériaux de l'époque helladique ancienne et moyenne provenant d'Epire et d'Acarnanie. La Commission pourrait ici également donner ses suggestions et apporter aussi une aide matérielle dans cette entreprise.

Un aperçu des travaux synthétiques consacrés jusqu'à présent à la partie yougoslave de la *Macédoine* (c'est-à-dire à la RS de Macé-

doine), puis à la *Serbie* et au *Monténégro* a été présenté par M. Garašanin.

En ce qui concerne le territoire de la Macédoine, M. Garašanin a souligné que les recherches effectuées jusqu'à présent n'ont pas permis d'établir une synthèse complète pour toute la préhistoire. Les matériaux provenant de Macédoine yougoslave ne concordent pas (à l'exception du groupe d'Armenochori) avec la classification de Hertley, et ce dernier n'a pas étudié notre Macédoine. Les matériaux existants et les données qui concernent le néolithique et l'âge du bronze sont synthétisés dans un ouvrage de M. Garašanin (Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 1958), et plus tard dans une étude publiée en langue macédonienne (Eden osvrt na preistorijata na Makedonija, 1968), embrassant également l'âge du fer. Pour l'âge du fer de la Pélagonie il existe une synthèse partielle (Mikulčić, 1966). On peut constater que l'âge du bronze a été, en Macédoine, peu étudié, et il faudrait intensifier les recherches dans ce domaine. L'oeuvre la plus récente de Hammond (1972) embrasse également la Macédoine yougoslave, mais constitue en premier lieu une géographie historique.

Les premières synthèses consacrées à la Serbie même sont apparues après la seconde guerre mondiale. La première synthèse générale est celle de M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit,* 1958. Le même auteur a publié en 1973, en deux tomes, une »Préhistoire sur le territoire de la Serbie«, avec un résumé détaillé en français et une riche bibliographie. Une synthèse partielle du néolithique (également résumée et avec une bibliographie à part) a été publiée par le Musée national de Belgrad (»Le néolithique des Balkans centraux«, 1968); elle est composée d'études dues à un assez grand nombre d'auteurs (B. Gavela, J. Glišić, M. Grbić, B. Stalio, D. Garašanin, B. Jovanović, D. Srejović, N. Tasić, M. Garašanin, Z. Letica). Il existe également des synthèses partielles concernant certains groupes ou complexes culturels (N. Tasić: *Le complexe de civilisation de Baden et de Vučedol en Yougoslavie,* 1967; J. Todorović: *Les Celtes en Europe du sud-est,* 1968; R. Vasić: *Les groupes culturels de l'âge du fer en Yougoslavie,* 1973, et d'autres encore).

M. Garašanin a fait remarquer que toutes ces synthèses ont permis de découvrir les lacunes qui existent dans notre connaissance de la préhistoire en Serbie. Il s'agit avant tout ici du paléolithique, et en partie aussi de l'âge du bronze, qui n'a été et n'est connu que partiellement. Les agglomérations datent de l'âge du bronze, en particulier, ont été peu étudiées, et cela s'applique aussi à la période suivante, et surtout aux »gradinas« de l'âge du fer. Ces recherches n'en sont qu'à leurs tout premiers débuts, et il serait utile de les intensifier.

Les premières synthèses concernant la région de la *Voïvodine* datent d'avant la seconde guerre mondiale. Il s'agit avant tout ici de la synthèse, établie par M. Grbić, intitulée »L'époque préhistorique en Voïvodine«, 1939, constituant le premier essai de classification culturelle et chronologique de la préhistoire de cette région. On ne peut non plus ignorer l'étude de Milleker »Vorgeschichte des Banats« (1937—

1940). Une nouvelle »Préhistoire de la Voïvodine« (B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974) est publiée. C'est un très large aperçu synthétique qui embrasse toutes les périodes de la préhistoire (du paléolithique à La thène) et tous les groupes culturels en Voïvodine. Il existe également plusieurs synthèses partielles, telles que »Le néolithique en Voïvodine« de B. Brukner (1968) ou l'étude de N. Tasić »The Bossut group of the Bassarabi Complex« (1971), la première qui ait été consacrée à ce groupe important de l'âge du fer dans cette partie du Bassin danubien.

En ce qui concerne les recherches effectuées en Voïvodine, la situation est à peu près la même qu'en Serbie. Le paléolithique en particulier a été insuffisamment étudié, ainsi que l'âge du bronze et celui du fer. Les tumulus de Voïvodine, assez nombreux semble-t-il et de types divers, sont particulièrement intéressants. Ils ne sont pas encore registrés. Des fouilles partielles ont montré que certains d'entre eux abritent des tombes à ocre, ce qui est d'un très grand intérêt pour le problème de l'indoeuropéisation de ces régions. Il serait utile d'identifier ces tumulus, puis d'entreprendre les fouilles.

Quant au *Monténégro,* l'étude de sa préhistoire en est encore à ses débuts, et il ne saurait être question de synthèses sur la préhistoire de cette région. Mais, les monographies, déjà publiées, de certaines stations telles que Crvena Stijena et Gostilj, sont importantes. Un aperçu général sur la préhistoire du Monténégro, basé sur les recherches effectuées jusqu'aujourd'hui, est présenté dans deux chapitres du tome I de l'»Histoire du Monténégro« (D. et M. Garašanin, 1967).

Les synthèses concernant la *Bosnie et Herzégovine* font l'objet du rapport de A. Benac et de B. Čović.

La première synthèse embrassant toute la préhistoire de ces régions a été publiée en 1914 par Ć. Truhelka qui s'appuyait sur les résultats des recherches effectuées jusqu'alors. En 1942 le même auteur a présenté, en collaboration avec A. Mayer, un aperçu plus large encore de la préhistoire de la Bosnie et Herzégovine. Après la deuxième guerre mondiale parut d'abord, en 1955, une courte synthèse (A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić); un peu plus tard (1966), A. Benac et B. Čović ont écrit dans les deux premiers chapitres de l'»Histoire culturelle de la Bosnie et Herzégovine« un aperçu général de sa préhistoire. Mais c'étaient là des études d'un caractère culturel et historique, et nous ne possédons pas de synthèse archéologique moderne pour la préhistoire de ces régions. Les périodes plus anciennes de la préhistoire (paléolithique, néolithique, énéolithique) sont embrassés cependant par la synthèse de Benac »Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan«, qui, en plus de la Bosnie-Herzégovine, s'étend à la Dalmatie et en partie au Monténégro. Cette synthèse a été plus tard complétée, pour la Dalmatie, par l'étude de Š. Batović sur »Le néolithique ancien en Dalmatie«, et, pour la Bosnie, par des monographies sur les agglomérations néolithiques *Obre I* et *Obre II.* Les travaux de synthèse sur l'âge du bronze (B. Čović) et l'âge du fer (Z. Marić)

étant en cours, nous aurons bientôt pour la Bosnie-Herzégovine également une étude d'ensemble des recherches concernant toutes les périodes de la préhistoire au niveau actuel.

Il existe aussi plusieurs synthèses partielles concernant les différents groupes culturels ou stations préhistoriques,telles que *Glasinac I* et *II* (A. Benac et B. Čović, 1956—57), *Donja Dolina* (Z. Marić, 1964), puis le paléolithique de la Bosnie du nord (Đ. Basler, 1963), les »gradinas« (B. Čović, 1965), et autres. Il faut encore mentionner une synthèse encore plus ancienne qui comprenait, entre autres, la Dalmatie et certaines parties de la Bosnie et Herzégovine. C'est »Das Adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit« de Valmin (1939). Cette synthèse a certains défauts, méthodologiques et matériels, ses conclusions sont parfois forcées et tendencieuses, mais le point de départ essentiel est correct: il conviendrait d'étudier et de comparer les matériaux de l'âge du bronze le long d'une ligne allant de la Dalmatie centrale au Péloponèse occidental.

Les synthèses existantes permettent de distinguer plusieurs problèmes de la préhistoire de ces régions qu'il faudrait étudier. Par exemple la position de la culture de Starčevo en Bosnie (qui a suscité des opinions différentes), le processus de dégénérescence des cultures néolithiques, le problème de la migration et des éléments autochtones, la Bosnie en tant que zone tampon entre la néolithique méditerranéen et le néolithique du bassin danubien etc. Dans l' ensemble, c'est l'âge du bronze qui a été le moins étudié. On a étudié il est vrai en Bosnie et Herzégovine un certain nombre de tombes de cette époque, et plusieurs agglomérations, mais on ne peut encore déterminer avec précision certains groupes culturels, leurs rapports mutuels, les rapports envers les régions voisines, etc.

Le compte-rendu de B. Čečuk a traité des travaux synthétiques concernant la *Croatie*. Bien que les recherches ayant pour objet les stations préhistoriques en Croatie aient commencé dès le XIXe siècle, il n'existe encore aucune synthèse véritable de la préhistoire de cette région. Un assez grand nombre d'ouvrages synthétiques, cependant, sont consacrés à des périodes, des groupes culturels différents, et à des stations préhistoriques importantes. Ce sont: la monographie sur l'agglomération préhistorique de Vučedol (R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, 1945), qui embrasse également des problèmes plus vastes; la monographie sur la grotte Grapčeva Špilja (G. Novak, *Hvar en Préhistoire*, 1955), qui comprenait tout ce qui avait été découvert en Dalmatie jusqu'alors, et qui a introduit dans la science la notion de culture de Hvar; deux monographies consacrées à Danilo et à la culture de Danilo (J. Korošec, 1959 et 1964); une synthèse partielle du néolithique ancien en Dalmatie (Š. Batović, 1966); des études synthétiques sur le néolithique et l'énéolithique dans la Yougoslavie du nord-ouest (S. Dimitrijević, 1961 et 1968); une synthèse sur la culture des champs d'urnes en Croatie du nord et dans le Srem (Ks. Vinski-Gasparini, Zadar 1973), qui comprenait non seulement une classification chronologique et typologique mais

aussi une interprétation historique de la culture des champs d'urnes entre la Save et le Danube; un aperçu de la culture celto-latène en Slavonie et dans le Srem (N. Majnarić-Pandžić, 1970). Mentionnons également les ouvrages synthétiques de A. Stipčević sur l'art illyrien (Milan, 1963) et sur les Illyriens (Zagreb, 1974). Plusieurs ouvrages de synthèse sont également en préparation: *Hvar en préhistoire II* de G. Novak; le néolithique moyen en Dalmatie de Š. Batović; l'étude de I. Marović sur les tumulus préhistoriques dans la région de la rivière Cetina. Une »Histoire de la Croatie« en plusieurs tomes, dans le cadre de laquelle figurera une étude monographique de la préhistoire (M. Malez, S. Dimitrijević, Š. Batović, Ks. Vinski-Gasparini et d'autres), est également en préparation.

Pour la Croatie également, l'on peut constater que la période de la préhistoire la moins bien étudiée et la moins connue est l'âge du bronze.

La discussion qui a suivi ce point de l'ordre du jour a porté sur la situation d'ensemble des recherches concernant la préhistoire en général et les différentes périodes préhistoriques dans les Balkans et les diverses régions de ceux-ci. On a constaté avec satisfaction que la rédaction de la Préhistoire de la Yougoslavie, dont il avait été question au cours de la précédente réunion de la Commission à Belgrad, est en bonne voie.

Ad 2b

La discussion portant sur ce point de l'ordre du jour s'est basée principalement sur les résultats de la discussion ayant trait aux deux points précédents. On a insisté sur la nécessité de synchroniser les efforts sur les études des périodes et des problèmes de la préhistoire le moins bien connus, étant intéressant pour la préhistoire des Balkans dans son ensemble. Les possibilités de collaborer, de diriger et d'encourager les différentes recherches, d'écrire des ouvrages synthétiques qui embrasseraient les Balkans tout entiers, ont été envisagées.

La discussion a abouti aux *conclusions suivantes:*

1. C'est le néolithique qui a été le mieux étudié dans les Balkans. C'est dans ce domaine que les recherches ont le plus avancé, et l'on pourrait envisager d'élaborer une synthèse du néolithique des Balkans, en dépit des nombreuses difficultés qui subsistent encore. Une telle entreprise nécessiterait avant tout un plan de travail précis, des dispositions préalablement fixées, pour que tous les collaborateurs puissent travailler en s'appuyant sur ce plan commun. Il serait préalablement nécessaire, cela va de soi, d'établir d'un commun accord la division géographique et culturelle, et de mener à bien les autres préparatifs. Il s'agit là, par conséquent, d'un travail à long terme, dont la Commission continuera de tenir compte.

2. En Yougoslavie et, selon les constatations de la Commission, dans certains autres pays des Balkans, la période de la préhistoire

la moins bien étudiée est l'âge du bronze; les agglomérations datant de cette période sont, en particulier, insuffisamment étudiées. Cette conclusion est également valable pour l'énéolithique, qui n'a été mieux étudié que dans le Bassin danubien, alors que dans la région continentale (surtout au centre et à l'ouest des Balkans), il est beaucoup plus mal connu. C'est pourquoi les Académies des sciences doivent elles aussi user de leur influence pour que les recherches concernant l'énéolithique et l'âge du bronze s'intensifient.

3. La Commission continuera de stimuler et, dans le cadre de ses possibilités, d'aider matériellement l'élaboration des différentes synthèses et des aperçus de la préhistoire des Balkans, elle s'efforcera, grâce à son influence, de diriger les diverses recherches qui sont d'un intérêt important pour la préhistoire du cette région. A cet égard, la Commission formule les conclusions suivantes:

a) En ce qui concerne l'étude de l'âge du bronze (la période helladique ancienne et moyenne) en Epire et en Acarnanie, un préhistorien déjà versé dans ces problèmes sera engagé, et matériellement aidé. Le candidat proposé est le doc. prof. K. Wardle, de Newcastle.

b) Le problème des enclaves de la culture de Glasinac, en Roumanie, Bulgarie et en Grèce présente également un grand intérêt pour la préhistoire des Balkans, et l'on propose, pour l'étude de ce problème, d'engager le dr Hans-Georg Hüttel, de Heidelberg, et d'apporter à celui-ci une aide matérielle.

c) La Commission estime également qu'il serait très utile de composer, en s'appuyant sur les matériaux existants, mais pour la plupart encore non publiés, un aperçu du néolithique de la Grèce occidentale. On pourrait engager pour ce travail un jeune préhistorien possédant cependant une expérience suffisante; cette question sera préalablement débattue pour la Commission.

d) Ces derniers temps le nombre des trouvailles et stations de céramique cordée (Schnurkeramik) s'est accru dans tous les pays des Balkans, mais l'on ne possède pas même encore un aperçu élémentaire de la répartition, typologie, situation chronologique de cette céramique, ni de son rapport avec les autres cultures de l'énéolithique et de l'âge du bronze ancien dans les Balkans. La Commission estime qu'il serait donc utile d'engager dans ce but, et d'aider matériellement, un des jeunes chercheurs connaissant déjà ces problèmes; ce qui sera également débattu au cours de la prochaine réunion de la Commission.

e) La Commission constate avec plaisir que l'Académie des sciences de Heidelberg a apporté son aide matérielle, facilitant à Ž. Mikić et B. Čečuk leur séjour d'études en République fédérale d'Allemagne. B. Čečuk a réussi à commencer son travail sur l'industrie de la pierre de la culture néolithique de Hvar. La Commission propose que la somme allouée par l'Académie des sciences de Heidelberg soit en partie utilisée pour permettre à B. Čečuk de prolonger son séjour à Heidelberg de 2 à 3 mois, avec une bourse de 1.500 DM par mois, pour pouvoir mener à bien le travail en question.

f) La Commission s'efforcera de stimuler la collaboration des diverses institutions et des diverses chercheurs de centres différents, pour mener à bien les recherches intéressant la préhistoire des Balkans. Elle enstime qu'il serait très utile d'établir d'abord un registre, puis à l'étude des tumulus du Banat, surtout en ce qui concerne les tombes à ocre, et qu'il serait bon dans ce domaine de réaliser la collaboration des institutions yougoslaves et roumaines. Il faudrait également que les musées et autres institutions compétentes de Serbie et de Bosnie assurent la coordination de l'étude des tumulus en Serbie occidentale et en Bosnie orientale, et que la Croatie et la Bosnie assurent celle de l'étude des champs d'urnes du type Barica, ainsi que de la culture de l'âge du bronze ancien dans l'arrière-pays de l'Adriatique. Il faut s'occuper également d'étudier le complexe dit de Bassarabie, appartenant à l'âge du fer ancien, ainsi que des rapports entre la culture celto-latène et la culture autochtone de l'âge du fer récent, et il serait utile, dans ce domaine, d'établir la coordination des institutions qui s'occupent de la préhistoire dans le Bassin danubien.

Ad 3.

La Commission a examiné les informations concernant l'activité de l'AIESEE, des instituts de balkanologie de Salonique, Sofia, Belgrade et Sarajevo, des institutions qui- en Croatie, s'en occupent également, ainsi que des comités bilatéraux (yougoslave-italien, yougoslave-roumain), dans la mesure où l'activité de ces institutions embrasse aussi l'étude de la préhistoire. Il serait très utile, a-t-il été conclus, que la Commission établisse une plus étroite collaboration avec AIESEE, puisque cette association s'occupe également de la préhistoire des pays balkaniques. Une collaboration avec la section de préhistoire de AIESEE pourrait commencer par l'établissement d'un fichier des nécropoles préhistoriques dans les différents pays balkaniques, comme le fait déjà pour la Yougoslavie, depuis plusieurs années, le Centre d'études balkaniques de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie et Herzégovine. Il serait bon également que les membres de cette Commission élaborent un apport à la »Chronique des fouilles« que la dite association publie, et dont la rédaction serait confiée au prof. M. Garašanin.

La Commission a également décidé, pour faire connaître son activité aux autres institutions et organisations, de commencer à publier un compte-rendu. Celui-ci serait imprimé à Sarajevo, dans l'Annuaire du Centre d'études balkaniques. Les textes seraient en français, et comprendraient un court résumé des informations portant sur les recherches en cours dans les différents pays balkaniques, ainsi que les conclusions apportées à chaque réunion de la Commission.

Il a de plus été conclu que les sections correspondantes des Académies des sciences, membres de la Commission, seraient régulièrement informées de l'activité de cette dernière.

Ad 4.

Les comptes-rendus des prof. V. Miljočić, M. Garašanin et A. Benac sur les entretiens qu'ils ont eu avec les représentants des Académies des sciences de Grèce, de Roumanie et de Bulgarie sur l'activité de cette Commission et le désir d'inclure dans cette activité les Académies des sciences de tous les pays des Balkans ont été examinés. Un progrès certain a été constaté, et il faut poursuivre les efforts dans ce sens. Une autre conclusion a été de prier le prof. Miljočić de poursuivre, au nom de cette Commission, les entretiens engagés avec le Secrétaire général de l'Académie des sciences grecque, le prof. Théodorakopoulos, pour inclure un représentant de l'Académie des sciences grecque dans le travail de la Commission. Celle-ci estime qu'il serait souhaitable de nommer le prof. Milonas représentant de l'Académie des sciences grecque. Il a été également décidé que la Commission adresserait une demande officielle au Conseil des Académies des sciences de Yougoslavie, priant celui-ci d'inviter de son côté les Académies des scinces de tous les pays balkaniques à nommer leurs représentants auprès de cette Commission et à aider celle-ci dans ses activités.

Ad 5.

Discutant de la question du siège de la Commission, a-t-il été conclu, qu'il serait le mieux, pour des raisons techniques et personnelles, que ce siège reste pour l'instant à Sarajevo. Le prof. dr B. Čović continuerait donc dans ce cas à assumer les fonctions de secrétaire de la Commission.

(IV)

CONCLUSIONS

DE LA QUATRIEME REUNION DE LA COMMISSION TENUE A HVAR DU 5 AU 9 AVRIL 1976

I — Les conclusions de la session de la Commission de mars 1975 ont été de nouveau examinées, et l'on a estimé que les tâches fixées dans ces conclusions sont de longue haleine et doivent servir d'orientation au travail de la Commission pendant plusieurs années à venir.

II — Les procès-verbaux où figurent les conclusions des différentes sessions de la Commission (à partir de la Troisième session tenue à Hvar en 1975) seront publiées dans l'Annuaire du Centre d'études balkaniques de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine en français ou dans une autre langue mondiale.

III — Les travaux de caractère de synthèse qui sont encouragés, organisés ou financés par cette Commission, ainsi que les autres tra-

vaux de synthèse que la Commission estime un apport particulièrement important à la préhistoire des Balkans, seront publiés dans la série des »Monographies«. Cette série sera publiée de telle sorte que les différentes académies-membres assumeront selon un ordre convenu l'édition des diverses monographies. L'en-tête de chaque monographie sera rédigé dans la langue de l'académie qui l'édite, la seconde page sera en français. Les numéros d'ordre seront successifs. Les monographies seront publiées dans l'une des langues mondiales, et leur format sera le même (A-4), quel que soit l'éditeur.

IV — Les monographies seront publiées lorsqu'elles auront été acceptées à une réunion de la Commission. Au cours de cette réunion la Commission a accepté, sur la base du compte-rendu des académiciens V. Milojčić et A. Benac, deux monographies:

1. Christian Podzuweit: Trojanische Gefässformen in der Frühbronzezeit, et

2. K. A. Wardle: The Grece Bronze Age West of the Pindus.

Ces deux monographies seront publiées par l'Académie de Heidelberg comme Monographies n° 1 et 2.

V — Se basant sur l'examen de l'état des recherches et sur les discussions qui ont eu lieu durant la réunion précédente de la Commision et durant cette dernière, la Commission a décidé, d'organiser préalablement l'élaboration d'une synthèse de l'époque néolithique des Balkans, pour les raisons suivantes:

1. Cette époque de la préhistoire a été le mieux étudiée dans tous les pays balkaniques, et il existe suffisamment de matériaux archéologiques pour que l'on puisse dès maintenant procéder à l'élaboration d'un aperçu synthétique concernant toute la péninsule balkanique.

2. L'époque néolithique représente une période décisive dans le développement de la société préhistorique, où l'on est définitivement passé au système de production active dans l'économie. C'est pourquoi les civilisations néolithiques représentent la base d'un développement de plus en plus rapide des communautés sociales préhistoriques dans les Balkans et en Europe.

3. On est de plus en plus convaincu aujourd'hui que bien des processus ethnogénétiques dans la population ancienne des Balkans ne sauraient être étudiés avec succès sans une bonne connaissance des groupes culturels néolithiques, c'est-à-dire de leur fusion avec les nouveaux groupes qui s'installèrent dans la presqu'île des Balkans durant l'époque postnéolithique.

VI — Pour l'élaboration de cette synthèse, le plan de travail suivant a été adopté:

1. Du point de vue géographique, la synthèse sur le néolithique comprendra le territoire limité au nord par la Save, de sa source à son confluent avec le Danube, puis par le Danube jusqu'à son

embouchure dans la Mer Noire, y compris l'Istrie et la Dobroudja; à l'ouest, au sud et à l'est, l'espace limité par l'Adriatique, la Mer Ionienne, la Mer Egée et la Mer Noire, y compris les îles adriatiques, ioniennes et égéennes.

2. Dans l'espace ainsi délimité, on étudiera toutes les manifestations culturelles néolithiques, et les groupes culturels néolitihiques de caractère nettement balkanique seront embrassés dans l'ensemble de leur étendue géographique, ce qui veut dire même en dehors des limites mentionnées plus haut.

3. A l'époque néolitihique les Balkans ne constituent pas un tout culturel, mais une mosaïque culturelle complexe, dans laquelle il est possible de distinguer plusieurs zones essentielles. Ce sont:

a) Une *zone occidentale* qui comprend les parties occidentales de la Yougoslavie et le nord et le centre de l'Albanie.

b) Une *zone centrale* qui s'étend du territoire des bassins du Lim et de la Drina à l'ouest jusqu'à celui des bassins de la Morava et du Vardar supérieur à l'est. La limite méridionale de cette zone ne peut être fixée avec une parfaite précision pour le moment, mais elle se trouve à peu près dans la région du bassin moyen du Vardar.

c) Une zone orientale qui comprend les régions des Balkans situées à l'est des bassins de la Morava et du Vardar, et où l'on distingue deux régions — méridionale et septentrionale, séparées par le massif de Stara planina.

d) Une *zone méridionale,* qui comprend le territoire de la Grèce, de l'Albanie du sud et la partie la plus méridionale de la Yougoslavie. Cette zone peut aussi se diviser en partie continentale (avec deux sous-régions — orientale et occidentale), et partie insulaire (qui comprend les îles égéennes).

4. Il n'est pas possible d'établir une périodisation unique du néolithique qui serait valable pour les quatre zones mentionées ci-dessus. C'est pourquoi l'on établira pour chaque zone une périodisation particulière selon le schéma I, II, III, etc., cela d'après la stratigraphie régionale, en s'appuyant avant tout sur les principales stations à stratigraphie certaine. Cela en soulignant naturellement les problèmes concernant les matériaux et les stations que l'on ne pourrait ranger avec certitude dans le schéma de périodisation proposé.

La tâche commune des auteurs et du comité de rédaction est de tenter d'établir la meilleure synchronisation possible de chacune des périodes entre les quatre zones principales mentionnées.

5. L'introduction à la synthèse complète sera rédigée à part, une fois terminée l'étude des différentes zones, et comprendra les caractéristiques géographiques et géo-morphologiques générales des Balkans, un aperçu condensé de l'histoire des recherches, un aperçu des prin-

cipales thèses antérieures, et une présentation du principe selon lequel ce travail synthétique est effectué.

La partie d'introduction comprendra également un exposé des thèses sur la genèse du néolithique dans les Balkans et sur son développement ultérieur.

6. La partie finale de la synthèse comprendra:

a) les conclusions générales sur le développement du néolithique dans les Balkans, découlant des résultats de l'étude des quatre zones fondamentales mentionnées,

b) une interprétation historique générale et

c) une synchronisation générale du néolithique balkanique.

Cette dernière partie sera accompagnée des index nécessaires et d'une bibliographie sélective des études et des oeuvres qui se rapportent au néolithique dans les Balkans.

7. L'étude des zones particulières comprendra:

a) Une introduction avec un aperçu des caractéristiques géographiques et géo-morphologiques de la zone,

b) Une division régionale interne de la zone,

c) Les cadres chronologiques (périodisation),

d) L'étude des divers groupes culturels selon le schéma suivant:

— region du groupe,
— cadre chronologique du groupe (insertion dans la périodisation proposées de la zone),
— type d'agglomérations et habitations (y compris la technique de construction, l'organisation communale et tous les autres aspects qui en relèvent),
— tombes et rites funéraires,
— culture matérielle (inventaire mobile),
— art,
— aspects économiques,
— structure sociale,
— cadre chronologique plus restreint, genèse du groupe et rapports avec les groupes voisins.

e) Conclusion pour l'ensemble de la zone — caractéristiques générales de dèveloppement aperçu sur la fin de l'époque néolithique et les phénomènes nouveaux qui entrainèrent cette fin.

VII — Parmi ses membres, la Commission a nommé dans le comité de rédaction pour la synthèse du néolithique dans les Balkans G. Novak, A. Benac, M. Garašanin et V. Milojčić, la Comission devant

ultérieurement inclure dans ce Comité les représentants des académies des sciences de Grèce, de Bulgarie, de Roumanie et d'Albanie.

Les académies des sciences de Grèce, Bulgarie, Roumanie et Albanie seront priées de désigner leurs représentants dans ce Comité de rédaction, et cela avant la prochaine session de la Commission.

Le Comité de rédaction au complet devrait se réunir avant la prochaine réunion de la Commission, afin de rédiger définitivement le programme et le plan de travail de l'élaboration de la synthèse sur le néolithique des Balkans, que la Commission aura ensuite à adopter.

VIII — Dans le but d'appliquer la conclusion de cette Commission et du Conseil des Académies des scences et des arts de la République Fédérative Socialiste de Yougoslavie concernant l'élargissement de la Commission, incluant les représentants des académies des sciences de Grèce, Bulgarie, Roumanie et Albanie, des lettres seront adressées aux académies ci-dessus mentionnées. Celles-ci y seront priées de prendre en considération les suggestions de cette Commission qui estime qu'il serait très utile que figurent, parmi les représentants de la Grèce: Demetrios Zakitinos, de la Roumanie: Emil Condurachi, ainsi qu'un néolithicien éminent de la Bulgarie: Hristo Danov. Il sera également suggéré à l'Académie des sciences d'Albanie qu'il serait bon qu'un de ses représentants fût un spécialiste du néolithique.

Il faut préciser dans ces lettres que la Commission s'occupe de la pré- et de la protohistoire, préciser les cadres du travail de la Commission et donner le programme résumé adopté aux cours des 3e et 4e sessions, exposer le plan des publications de la Commission et le plan de travail sur la synthèse du néolithique.

IX — Dans le cadre du programme de séjours et de voyages d'études des spécialistes chargés d'assumer les diverses tâches précisées par la Comission, il a été conclu que:

1. N. Tasić séjournera à Heidelberg avec une bourse de l'Académie des sciences de Heidelberg du 15 novembre au 15 décembre 1976, et étudiera les problèmes du début de l'âge de bronze à Heidelberg, Munich et Straubing.

2. B. Čečuk séjournera à Heidelberg avec une bourse de l'Académie des sciences de Heidelberg du 15 janvier au 15 février 1977, afin de terminer son étude sur le outils de silex du néolithique adriatique.

3. H. G. Hüttel séjournera en Yougoslavie sur l'invitation de l'Académie serbe des sciences et des arts et de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine en automne 1976, afin d'étudier l'âge de fer du centre et de l'est des Balkans et ses liens avec le Caucase. Les frais de son séjour seront assumés par les deux académies ci-dessus.

X — La prochaine réunion de la Commission aura lieu vers le 1er avril 1977, également à Hvar.

TIRAŽ: 800 kom.

Štampa: »Savremena administracija«, OOUR »Branko Đonović«, Crnotravska 7—9, Beograd